Vasile ARVINTE

Studii de istorie a limbii române

Apărut cu sprijinul Ministerului Culturii şi Cultelor din România,
prin Administraţia Fondului Cultural Naţional

Redactor: Dana LUNGU
Coperta: Manuela OBOROCEANU

ISBN (10) 973-703-167-9; ISBN (13) 978-973-703-167-9

© EDITURA UNIVERSITĂŢII „ALEXANDRU IOAN CUZA“, 2006
700511 - IAŞI, STR. PĂCURARI NR. 9, TEL./FAX (0232) 314947
http://www.editura.uaic.ro e-mail: editura@uaic.ro

Vasile ARVINTE

Studii de istorie a limbii române

31.347

EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA“
IAŞI – 2006

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
ARVINTE, VASILE
Studii de istorie a limbii române / Vasile Arvinte. – Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2006
Bibliogr.
ISBN (10) 973-703-167-9; ISBN (13) 978-973-703-167-9

811.135.1'0

Cuprins

I. **Istoria limbii române**

Formarea limbii şi poporului român în lumina cercetărilor recente 9
Istoria externă a limbii române (secolul al XIV-lea – al XX-lea) 27
Limita de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române 52
Concepţia lui A. Philippide cu privire la formarea limbii şi a poporului român 63
Concepţia lui S. Puşcariu despre formarea limbii şi a poporului român 70
O nouă istorie a limbii române 75
Conceptul „română primitivă“ în *Istoria limbii române* de G. Ivănescu 89
Influenţa greacă asupra limbii române (pe baza ALR).
Împrumuturi directe din greaca bizantină 96
Un caz de bilingvism slavo-român.
În legătură cu elementele româneşti din graiul lipovenilor din Dumasca 118
Terminaţia de plural *-auă* a unor substantive neutre 140
Elemente retoromane în terminologia forestieră românească 164
Construcţii perifrastice în *Biblia de la Bucureşti* (1688), în ms. 45 şi ms. 4389 180

II. ROMANUS **în limbile romanice**

Denumiri pentru limbile Romaniei de sud-est 187
ROMANUS im Aromunischen 205
Termenii *român* şi *vlah* în afirmarea comunităţii lingvistice româneşti 218
Die Geschichtlichen Leistungen des Wortes ROMANUS.
Ein Vergleich mit dem ahd. **thiudisk* und ahd. **walhisk* 231
Numele poporului, al limbii şi al ţării locuite de români în limba franceză 248
Termenul *România* şi paternitatea *Cîntării României* 255
Le nom ethnique ROMÂN et la création du nom de l'état national ROMÂNIA 261
Dimitrie Daniel Philippide et la dénomination *România* 278

III. **Dialectologia europeană şi românească**

Atlas linguarum Europae (ALE).
Comentariu la întrebarea 117, „La cigogne“ 289
Comentariu lingvistic la întrebarea 047, „le bois“, „la forêt“, din *Atlas Linguarum Europae* (ALE).
I. Denumiri pentru 'pădure', al căror sens primar a fost 'mlaştină' 306
Noul atlas lingvistic al Moldovei şi Bucovinei (NALR Mold.-Bucov.) 324
Atlasele lingvistice regionale româneşti.
Pe marginea *Noului Atlas lingvistic român pe regiuni. Banat*, I 331
Contribuţia lui Gustav Weigand la dezvoltarea dialectologiei româneşti 343
Preocupări dialectologice în *Dicţionarul român-german* al lui H. Tiktin 355

IV. **Lexicologie, onomasiologie. Contribuţii etimologice**

Fondul lexical latin al limbii române în comparaţie cu celelalte limbi romanice 363
Particularităţile lexicale ale limbii romanice timpurii din sud-estul Europei 374
Din terminologia corpului omenesc: *şold*, *coapsă*, *pulpă* (pe baza ALR) 377
Din istoria unui cîmp onomasiologic românesc: *rîpă*, *ţărmure*, *mal*, *margine* etc. 389
Contribuţii onomasiologice: *fînaţ*, *fîneaţă* şi termenii înrudiţi 398
Contribuţii etimologice: *brudiu*, *brudă* 406
Etimologia verbelor *a dezmierda* şi *a desfăta* 411
Etimologia adverbului *hăt* şi a substantivului *hătălău* 416
Note etimologice: abrihtui, agiagós, coléjnă, cóloci, cranţ, cravál, cúcăr, láşte, meci, míşling, ócuş, pasóc, suhák 426
Note etimologice: benghiúş, bîrco-bîr!, calavér, cuţác, cuşacliu, dăhăní, ţắstru, zgîrfáci 431

V. **Contribuţii semantice**

Contribuţii semantice: „Viermii iadului cei neadormiţi“ 439
O rămăşiţă din „teoria umorilor“: expresia „a şti moartea cuiva“ 453
Calcuri lingvistice în cartea *Ieşirea* (PO, BB, ms. 45, ms. 4389) 459
Calcuri lingvistice în traducerile româneşti ale *Bibliei* din a doua jumătate a secolului al XVII-lea 463
Expresia „a-i trage checocuri apilpisite“ (I.L. Caragiale, *Antologie*) 469

VI. **Toponimie**

Academician Iorgu Iordan, *Nume de locuri romîneşti în Republica Populară Romînă.* Volumul I, Editura Academiei R.P. Romîne, 1952 (304 p.) 475
Note etimologice: *Hangu* 489

VII. **Istoria lingvisticii româneşti**

Preocupări lingvistice la „Contemporanul“ (1881-1891) 497
Lingvistica la Universitatea din Iaşi 512
Studiul limbii române la Universitatea din Iaşi (între 1860-1950) 529

VIII. **Recenzii. In memoriam**

Klaus-Henning Schroeder, *Einführung in das Studium des Rumänischen. Sprachwissenschaft und Literaturgeschichte.* Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1967, 159 p. 539
Academicianul Emil Petrovici (1899-1968) 542
G. Ivănescu (1912-1987) 545
Profesorul G. Ivănescu la 75 de ani 552
Ion Turcuş (1924-1981) 558

Sigle şi bibliografie 559

I

Istoria limbii române

Formarea limbii şi poporului român în lumina cercetărilor recente [*]

Originea şi evoluţia romanităţii orientale, reprezentată astăzi prin limba şi poporul român, constituie de mai bine de două sute de ani una din problemele cele mai complexe cu care au fost confruntaţi învăţaţii care s-au ocupat de istoria popoarelor şi limbilor din sud-estul european. Principala dificultate rezidă în lipsa aproape totală a informaţiilor istorice pentru perioada vitregă în care a trăit romanitatea de la Dunărea de Jos după secolul al IV-lea, în timpul marii migraţii a popoarelor. A fost, de aceea, necesar ca sfera investigaţiilor să fie lărgită, prin atragerea în rezolvarea acestei probleme şi a altor discipline ştiintifice, în primul rînd a lingvisticii şi arheologiei, alături de etnografie, folcloristică sau antropologie. Prin această colaborare, imaginea noastră actuală cu privire la etnogeneza română şi la formarea limbii române s-a lărgit şi îmbogăţit simţitor.

1. Prima problemă asupra căreia trebuie să ne oprim o constituie substratul autohton, adică pătura de popoare şi triburi care au fost supuse procesului de romanizare în perioada dominaţiei romane la Dunărea de Jos. Este cunoscut că, în genere, fondul acesta de popoare aparţinea grupului indoeuropean, semnalat arheologic în Peninsula Balcanică cam prin jurul anului 1800 î.e.n. Lăsînd la o parte teritoriul grecesc şi macedonean, jumătatea de nord a peninsulei era locuită de două mari grupuri indoeuropene: neamurile trace în partea de nord-est, pînă la Marea Neagră şi Carpaţii nordici, şi cele illire sau illiro–pannone în partea de nord-vest. Asupra acestora din urmă nu vom insista, deoarece ele interesează numai tangenţial problema originii poporului şi limbii române.

Grupul tracic, întins pe un teritoriu vast, era alcătuit din numeroase triburi, dintre care mai importante erau următoarele: *costobocii* aşezaţi pe ambele versante ale Carpaţilor nord-estici, *carpii* în actuala Moldovă, *dacii* în Transilvania, cu centrul la Sarmizegetusa, *geţii* la sudul Carpaţilor Meridionali, în Oltenia, Muntenia şi Dobrogea. La sud de Dunăre locuiau *moesii*, de la care numele provinciilor romane Mœsia Superior şi Inferior, *tribalii* în Bulgaria, *crobyzii* în Balcani şi pe cursul rîului Mariţa, *odrysii* în aceeaşi regiune, *bessii* în jurul oraşului Philippopolis (în tracă *Pulpu-deva* 'oraşul lui Philip' › bg. actuală *Plovdiv*), *dardanii* în regiunea actualelor oraşe Niš şi Skopje, de la care numele provinciei romane Dardania. În centrul Transilvaniei (Munţii Apuseni), între daci, s-a stabilit încă de timpuriu un popor de origine iranică, *agatirşii*, asimilaţi ulterior de către autohtoni. În regiunea Mării Negre, în afară de coloniile greceşti întemeiate încă de la sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n. (Tomis, Callatis, Histria etc.), vin să se aşeze, începînd din secolul al VI-lea î.e.n., *sciţii*, mongoli nomazi conduşi de triburi iranice, şi *sarmaţii* iranici. Dinspre apusul Europei, pe Valea Dunării, înaintează în secolul al III-lea î.e.n. *celţii*. În acest conglomerat de popoare, care se întindea din Carpaţii Păduroşi pîna la Marea Neagră, Marea Egee şi chiar în Asia Mică, elementul preponderent era constituit din neamurile tracice[1].

---

[*] Comunicare ţinută la universităţile din Bonn, Erlangen, Berlin şi Freiburg în iunie-iulie 1966. A apărut în ALIL XIII (1966), p. 13-33; versiunea în limba germană, în „Arhiv für das Studium der neueren Sprachen und Literatur“, 119, Jg., 204, Bd. 1, Heft, 1968, p. 1-25; şi în V. Arvinte, *Die Rumänen. Ursprung, Volks-und Landesnamen*, Tübingen, 1980, p. 11-36.

Cucerirea romană a găsit aceste triburi pe o treaptă de civilizaţie destul de avansată, cum o dovedesc, printre altele, complexul enorm de cetăţi şi fortificaţii dace din Transilvania (Munţii Orăştiei) sau aşezările trace de la sud de Dunăre. S-a dovedit că în cultura greacă au fost absorbite numeroase elemente de origine tracă. Sub Burebista, regele dacilor contemporan cu Cæsar, al cărui regat se întindea din Cîmpia Pannonică pînă la Nistru şi Marea Neagră, sub urmaşii acestuia, dar mai ales sub Decebal, dacii au opus o rezistenţă înverşunată cuceritorilor romani. Pericolul dacic preocupa în cea mai mare măsură pe cîrmuitorii romani la sfîrşitul secolului I e.n. Neamurile trace de la sud de Dunăre căzuseră însă mai înainte sub dominaţia romană. Astfel, Dardania fusese cucerită în anul 75 î.e.n., Mœsia Superior în anul 29 î.e.n., Tracia în anul 46 e.n., Dobrogea, denumită Scythia Minor, e încadrată în imperiu în anul 86 e.n. Spre vest, Pannonia fusese supusă definitiv în vremea lui Augustus (9 e.n.). În acest fel, toată Valea Dunării, de la izvoare şi pînă la vărsarea în Marea Neagră, era sub controlul romanilor.

Pentru a pune capăt nesiguranţei permanente cauzate de daci la Dunărea de Jos şi atras, pe de altă parte, de bogăţiile regiunii, în primul rînd de aurul din Munţii Apuseni, într-o epocă de criză gravă a fondurilor publice romane, împăratul Traian trece la cucerirea Daciei. După cele două războaie grele, dintre anii 101-102 şi 105-106, ia fiinţă la nordul Dunării provincia romană Dacia traiană, care cunoaşte un proces de intensă romanizare. Astăzi este definitiv stabilit că nu toate neamurile dace sau gete de la nordul Dunării au intrat sub stăpînire romană. Astfel, după moartea lui Traian (117), cea mai mare parte a Munteniei se afla numai sub stăpînirea nominală a romanilor, aceştia operînd uneori mutări masive de populaţie dacă la sud de Dunăre, din această regiune. Cu toate acestea, cercetările arheologice recente au descoperit în cîmpia munteană aşezări ale dacilor liberi la sfîrşitul secolului al III-lea (la Chilia-Militari, lîngă Bucureşti) şi în decursul secolului al IV-lea (la Tîrgşor, lîngă Ploieşti). Stăpînirea romană nu s-a întins, de asemenea, asupra populaţiei dacice de la estul Carpaţilor Răsăriteni, adică din Moldova pînă la Nistrul mijlociu şi inferior. Aici, dacii liberi (carpii) sînt atestaţi arheologic pînă în secolul al IV-lea (de ex. la Poeneşti-Vaslui)[2]. În interiorul arcului carpatic, triburile de daci liberi au continuat să trăiască în vremea dominaţiei romane în actualele provincii Crişana şi Maramureş. Imperiul roman îngloba, aşadar, următoarele ţinuturi la nord de Dunăre: Banatul, Oltenia cu părţile vecine ale Munteniei pînă la limesul transalutan, Transilvania propriu-zisă dintre Munţii Apuseni şi Carpaţii Răsăriteni, iar la nord pînă la Porolissum pe Someş, precum şi o fâşie de-a lungul Dunării muntene şi moldovene. Pentru că în Crişana, Maramureş, Bucovina, Moldova, Basarabia şi cea mai mare parte a Munteniei, unde astăzi se vorbeşte limba română, nu a putut avea loc un proces de romanizare, trebuie să admitem că în aceste provincii romanitatea s-a extins mai tîrziu[3].

---

[1] Dintre lucrările recente asupra neamurilor traco-dace amintim aici: *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 255-339; H. Daicoviciu, *Dacii*, Bucureşti, 1965; Joseph Wiesner, *Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes*, Stuttgart, 1963, cu o bogată bibliografie a chestiunii.

[2] Vezi I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du people roumain*, în RRH III (1964), 3, p. 385 urm.

2. Care a fost soarta populaţiei dacice intrate sub stăpînire romană? Pe baza unor ştiri tîrzii, din secolul al IV-lea (Eutropius, Iulian Apostatul), a fost emisă ipoteza extirpării totale sau a expulzării dincolo de frontieră a populaţiei băştinaşe de către cuceritorii romani. Există însă argumente puternice împotriva acestei ipoteze. Mai întîi se constată că toponimia majoră din Dacia romană este de origine preromană. Numele de oraşe ca Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Ampelum, Germisara, Tibiscum, Arcidava, Dierna, Drobeta, Sucidava, Cumidava etc. sau nume de rîuri mari ca Alutus, Marisius, Crisius, Samos, Tibiscus, Argesis-Ordessos şi altele au fost preluate de romani de la populaţia dacică. Un alt argument îl constituie apariţia numelor de persoană traco-dace pe inscripţiile din Dacia, în perioada romană se adaugă apoi existenţa, în anii de după cucerire, a numeroase corpuri de trupă auxiliare, formate din daci (13-15), pînă la începutul secolului al III-lea (de ex. *cohors I Ulpia Dacorum*, *ala I Ulpia Dacorum*, *cohors I Aelia Dacorum*, *cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana*)[4], ceea ce ne face să presupunem existenţa unui număr ridicat al populaţiei dacice din care se recrutau aceşti soldaţi. De altfel, după moartea lui Traian, această populaţie se manifestă viguros în timpul răscoalelor numeroase de eliberare. Dar dovada de necontestat a fost adusă în ultimul timp de cercetările arheologice, ale căror rezultate sînt sintetizate în lucrarea lui D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966. Vestigiile de viaţă materială şi spirituală a populaţiei dace sub romani sînt deosebit de numeroase şi concludente. Ele au fost descoperite într-un număr de 36 de localităţi, majoritatea rurale, şi consistă din produse ceramice de factură dacică, urme de locuinţă, unelte, elemente de port şi de podoabă, cimitire sau rituri funerare. Pe de altă parte, în ceramica romană din Dacia „există o componentă dacică însemnată... ce o deosebeşte pînă la un punct de olăria contemporană din alte părţi ale lumii romane"[5]. Foarte importante sînt apoi descoperirile monetare. Există numeroase tezaure care au fost începute înainte de războaiele dintre Traian şi Decebal şi continuate după ocuparea Daciei. Posesorii acestor monede nu puteau fi decît oameni din sînul populaţiei autohtone, care au supravieţuit războaielor şi au continuat să acumuleze bogății și sub romani. Supusă unui proces intens de romanizare, populația băștinașă a adoptat limba și felul de viață al romanilor, dar din punct de vedere etnic ea nu a putut fi nimicită. Astfel, dacii reprezintă o componentă de bază a poporului român.

---

[3] Castrul roman de la Bîtca Doamnei (Piatra-Neamţ) a avut o existenţă efemeră.

[4] Vezi H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 243; ultima cohortă s-a format la începutul secolului al III-lea, în vremea lui Severus Alexander, cu oameni recrutaţi din ţinutul Cumidava, Rîşnovul de azi, lîngă Sibiu.

[5] Vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 199.

3. Se pune acum o altă întrebare: ce s-a transmis romanității dunărene și apoi limbii române din partea limbii traco-dace? Problema este vastă și dificil de rezolvat din cauza lipsei unor texte concludente de limbă traco-dacă. Cu toate acestea, se constată în ultima vreme un interes tot mai susținut din partea cercetătorilor în soluționarea ei. În limba română, mai mult decît în alte limbi romanice, există un număr foarte ridicat de cuvinte ale căror etimologii au rămas necunoscute. Ele nu provin nici din latină, nici din alte limbi cu care româna a intrat în contact în decursul evoluției sale. De aceea, se presupune, pe drept, că multe din ele au fost transmise romanității carpato-balcanice de populația preromană. După G. Reichenkron[6], unul dintre cercetătorii recenți ai chestiunii, numărul elementelor de substrat de origine traco-dacă ar fi în română de ordinul sutelor, dacă nu chiar al miilor[7]. Pînă acum s-au propus explicații etimologice prin traco-dacă pentru un număr de aproximativ 200 de cuvinte românești. Cele mai multe dintre ele se referă la îndeletniciri străvechi sau denumesc noțiuni și procese importante. Multe dintre ele au corespondente în albaneză, singura limbă preromană care n-a fost nici grecizată, nici romanizată în Peninsula Balcanică.

Față de poziția mai veche, dispusă să compare cuvintele fără etimologie ale vocabularului românesc numai cu aceste corespondente albaneze, postulînd, adesea, un împrumut făcut de română din această limbă, într-o ipotetică perioadă de simbioză româno-albaneză la sud de Dunăre, cercetătorii de azi ai problemei (Dečev, Georgiev, Reichenkron, Russu și alții), cu inerentele deosebiri în privința soluțiilor, sînt preocupați să reconstruiască pe baza metodei comparativ-istorice aplicată limbilor indoeuropene radicalele traco-dace (moesice) din care pleacă elementele românești cu etimologie neclară. În acestea din urmă trebuie să se reflecte nu numai legile fonetice cele mai vechi ale limbii române, ci și principalele prefaceri care separau limba traco-dacă de restul grupului indoeuropean. Astăzi se poate considera că sistemul fonologic al limbii traco-dacilor, în comparație cu al altor limbi indoeuropene, este îndeajuns de cunoscut. Acesta este de fapt punctul de plecare al cercetărilor recente. Mai mult chiar, au putut fi sesizate unele diferențe lingvistice regionale în cadrul teritoriului vast locuit altădată de traci, care se reflectă și în limba română. Așa, de pildă, G. Reichenkron distinge în cadrul elementelor de substrat românești două mari arii. Prima, aria elementelor trace propriu-zise, cu mutația consonantică și cu corespondente apropiate în armeană, constituită la sud și la nord de Dunăre (în Mœsia Inferior), cuprinde astăzi, în urma unei migrații spre nord și est,

---

[6] Vezi G. Reichenkron, *Vorrömische Elemente im Rumänischen* în „Die Kultur Südosteuropas, ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen“, Wiesbaden, 1964, p. 240; id., *Das Dakische* (*rekonstruiert aus dem Rumänischen*), Heidelberg, 1966.

[7] Vezi G. Reichenkron, *Vorrömische Elemente im Rumänischen*, p. 251.

Muntenia, Transilvania de est, Moldova, Bucovina şi Basarabia. A doua arie, fără mutaţia consonantică tracă şi, prin aceasta, asemănătoare cu albaneza, constituită, parţial, la nord de Dunăre, dar mai ales la sudul fluviului, probabil în partea de sud a Mœsiei Superior şi în Dardania, în apropiere de patria primitivă a albanezilor, cuprinde astăzi vestul României, adică Oltenia, Banatul, Transilvania de vest, Crişana, poate şi Maramureşul. Nu e vorba în acest caz de împrumuturi făcute de română din albaneză, ci de dezvoltări independente, „wobei sich das Indogermanische in der Dardania (Illyrisch, Thrakisch und Makedonisch) einerseits fortsetzte in einer Schicht des Albanischen, andererseits unter der romanisierten Bevölkerung in der Gestalt der vorrömischen Bestandteile des Westrumänischen nachwirkte“[8].

Fără a putea intra aici în amănunte şi în ciuda deosebirilor de vederi dintre diferiţii învăţaţi, se poate spune că prezenţa elementelor de origine traco-dacă în română este astăzi definitiv probată. Acţiunea substratului s-a manifestat nu numai la sudul, ci şi la nordul Dunării, unde, cum arată şi arheologia, populaţia dacă a continuat să trăiască şi după cucerirea Daciei de către romani.

4. Cît de mare a fost teritoriul pe care s-a constituit romanitatea din sud-estul Europei şi cum se prezintă acesta din punctul de vedere al gradului de romanizare? Cu prima parte a întrebării atingem problema teritoriului de formare a limbii şi poporului român.

În primele secole ale erei noastre, exceptînd cele două Pannonii, care făceau legătura cu vestul imperiului, şi teritoriile de limbă greacă, romanitatea cuprindea cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice, de la Marea Adriatică pînă la Marea Neagră şi pînă în nordul Transilvaniei. Este marele merit al învăţatului ceh C. Jireček[9] de a fi stabilit, pe baza repartiţiei teritoriale a inscripţiilor latineşti şi greceşti, limita care separa, în secolele I-IV e.n., teritoriul romanizat de cel grecizat. El a constatat că inscripţiile latineşti încetează la o linie care străbătea Peninsula Balcanică de la vest spre est. Ea coincidea, în mare parte, cu graniţele sudice ale provinciilor dunărene romanizate, de dinaintea reformei lui Diocletianus. Linia pleca, la Marea Adriatică, de la localitatea Lissus (Alessio), urma graniţa dintre Dalmaţia (mai tîrziu Prevalis) la nord şi Macedonia (mai tîrziu Epirus Nova) la sud, continua apoi către răsărit şi se confunda cu limita dintre Mœsia Superior şi Macedonia şi apoi cu cea dintre Mœsia Superior şi Thracia. De la regiunea dintre Bela Palanka şi Pirot, graniţa dintre cele două limbi se îndrepta spre răsărit de-a lungul versantului de nord al munţilor Balcani (Hæmus), de-a lungul graniţei dintre Mœsia Inferior şi Thracia şi ajungea pînă în apropiere de ţărmul Mării Negre, ocolind cetăţile greceşti, şi pînă la gurile Dunării. Limita, care poartă numele lui Jireček, a fost parţial modificată şi precizată de A. Philippide[10] şi P. Skok[11]. Aceştia au stabilit existenţa unor zone bilingve latino-greceşti destul de întinse în această regiune de contact a lumii greco-romane şi acest fapt prezintă o însemnătate deosebită pentru înţelegerea evoluţiei ulterioare a limbilor balcanice şi a apariţiei aşa-numitei „uniuni lingvistice balcanice“[12].

---

[8] Vezi G. Reichenkron, *Historische latein-altromanische Grammatik*, I. Teil, Wiesbaden, 1965, p. 348; id., *Vorrömische Elemente*, p. 240; id., *Die Entstehung des Rumänentums nach den neuesten Forschungen*, în „Sudost-Forschungen“, XXII, 1963, p. 71-72; *Das Dakische*, p. 75-76.

[9] În *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I-III, Wien, 1901-1903.

[10] OR, I, p. 72.

Romanitatea balcanică s-a putut constitui, prin urmare, numai la nordul liniei Jireček. Din această cauză trebuie să admitem că strămoşii aromânilor şi meglenoromânilor, care trăiesc astăzi la sudul liniei Jireček, în Iugoslavia de sud, Grecia şi Albania, au locuit în vechime mai la nord, în provinciile romanizate din apropierea Dunării ale Imperiului roman (cele două Mœsii, Dardania).

Pe teritoriul romanizat de la nordul liniei Jireček au luat naştere două limbi romanice: româna, în partea de nord şi nord-est, şi dalmata, dispărută la sfîrşitul secolului trecut, în partea de nord-vest, de-a lungul coastei Mării Adriatice[13]. Din această cauză trebuie părăsită definitiv teoria, susţinută printre alţii de O. Densusianu[14], că patria primitivă a românilor includea şi Dalmaţia.

Meritul de a fi stabilit limita de vest a teritoriului romanizat pe care s-a format limba română şi, implicit, limita de est a teritoriului de formare a limbii dalmate îi revine lui A. Philippide[15]. Folosind metoda lui Jireček, adică reportînd pe hartă punctele în care s-au găsit inscripţii latineşti, Philippide ajunge la constatarea că în centrul Jugoslaviei de astăzi, în regiunea muntoasă şi împădurită, greu accesibilă sau fără interes pentru romani, dintre rîurile Vrbas şi Drina, afluenţi ai Savei, nu apar inscripţii romane, sau numărul lor este neînsemnat. „A fost mai deasă populaţia, scrie Philippide, *op. cit.*, p. 515, şi foarte intensă cultura romană de la Vrbas spre apus şi în bazinul rîului Drina, dar la mijloc a fost o lacună. Ca să o delimitez mai precis, această lacună se întindea între rîul Vrbas la apus, rîurile Laşva, Bosna şi Prača la sud şi versantul vestic al rîului Drina la răsărit“. „Şi, continuă Philippide, p. 516, această lacună din Dalmaţia se continua spre nord între cele două Pannonii, unde teritoriul dintre lacul Pelso (Balaton) la nord, Siscia (Sissek) la vest, rîul Sava

---

[11] „Byzantion“, VI, 1931, p. 371, ZRPh. LIV (1934), p. 179.

[12] Ideea a fost formulată recent de G. Reichenkron, *Der Typus der Balkansprache* (în „Zeitschrift für Balkanologie“, Jg. I, 1963, p. 117): „Die lateinische Verkehrs- bzw. Umgangssprache, zusammen mit der seit Alexander d.Gr. und den Diadochen herrschenden griechischen Verkehrs- bzw. Umgangssprache [...] haben die Grundlage für die Gemeinsamkeiten der Balkansprachen gelegt“. În felul acesta sînt înlăturate explicaţiile neconvingătoare mai vechi (Weigand, Sandfeld) că la baza „uniunii lingvistice balcanice“ ar sta fie substratul comun, fie influenţa unificatoare a limbii greceşti şi a culturii bizantine. Cf. şi A. Vaillant, BL, XIV, p. 15: „Le véritable substrat des Balkans c'est la civilisation gréco-romane“, în Al. Rosetti, *Istoria limbii române* II, *Limbile balcanice*, Bucureşti, 1962, p. 33.

[13] Vezi M. Bartoli, *Das Dalmatische*, I, Wien, 1906.

[14] În *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901.

[15] În OR, I, p. 515-519. Vezi şi H. Barič, *Albanisch, Romanisch und Rumänisch*, în „Godišnjak“ knj. I, Sarajevo, 1957, p. 1-16; *Istoria României*, I, p. 794-795; Ivan Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, p. 59; H. Mihăescu, *Limba latină*, p. 32: „Rîul Drina din Serbia (în jurul anului 395, limită între imperiul de apus şi cel de răsărit) a devenit cu vremea linia de despărţire între domeniul limbii române şi cel al limbii dalmate“; idem, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucureşti-Paris, 1978, p. 73-168; idem, *La Romanité.*

la sud şi o linie verticală care ar trece aproximativ prin Stuhlweissenburg şi Fünfkirchen pînă la Sava, la est, era aproape pustiu, cel puţin pustiu din punct de vedere al culturii romane. Acest lucru îl probează puţinătatea ori lipsa totală a inscripţiilor". Prin urmare, limita de est a „lacunei de romanizare" (rîul Drina) coincide cu graniţa de vest a teritoriului pe care s-a format romanitatea de la baza limbii şi poporului român, în timp ce limita de vest a lacunei (rîul Vrbas) coincide cu limita de est a teritoriului romanităţii de la baza limbii şi poporului dalmat. În această „lacună de romanizare" trăiau, după Philippide, strămoşii albanezilor, neamurile illiro-pannone. Numai aşa se poate explica de ce aceştia nu au fost nici grecizaţi, nici romanizaţi. Dar numărul mare de elemente latineşti ale limbii albaneze dovedeşte că ei au locuit cu siguranţă pe teritoriul de la nordul liniei Jireček. Numai izolarea lor geografică a împiedecat ca procesul de romanizare să fie deplin.

În legătură cu limita de vest a teritoriului romanizat pe care s-au format limba şi poporul român a fost emisă în ultima vreme o altă teorie, care nu ni se pare admisibilă şi asupra căreia vom reveni într-o lucrare specială[16]. Vom spune totuşi pe scurt că este vorba de invocarea în această discuţie a izofonelor sud-slave *št*, *žd* (bulgare) şi *č*, *ḱ*, *ć*, respectiv *ğ*, *đ*, *ǵ* (sîrbeşti), dezvoltate din sl. com. **tj* (*kt'*) şi **dj* (*gd'*), care coincid cu actuala graniţă dintre Bulgaria şi Iugoslavia. Întrucît împrumuturile vechi slave ale românei prezintă variantele bulgăreşti cu *št*, *žd* (ex. *grajd*(*i*), *peşteră*), E. Petrovici, autorul acestei teorii[17], consideră că limita de vest a teritoriului de formare coincidea cu linia izofonelor sud-slave amintite. Dar, indiferent dacă formele cu *št*, *žd* au apărut în patria primitivă a slavilor sau după aşezarea strămoşilor bulgarilor în Balcani (începutul secolului al VII-lea), graniţa lingvistică bulgaro-sîrbă s-a constituit aproximativ două secole mai tîrziu, cînd procesul de romanizare fusese de mult încheiat, iar romanitatea de la Dunărea de Jos cunoscuse o restructurare profundă, sub aspect geografic, tocmai datorită venirii şi aşezării definitive în Balcani a slavilor de sud. Între data constituirii liniei Jireček, acceptată de E. Petrovici, şi cea a formării izoglosei sud-slave există un decalaj de cel puţin patru secole. Pe de altă parte, acceptînd această teorie, ar însemna să excludem din teritoriul romanizat aproape întreaga provincie Moesia Superior, care, intens romanizată, a jucat un rol hotărîtor în constituirea romanităţii de la Dunărea de Jos, apoi Dardania şi sudul Pannoniei Inferior.

Cît priveşte limita de nord şi nord-est, ea coincidea cu graniţa fostei provincii Dacia, menţionată mai înainte, iar în Dobrogea ea ajungea pînă în apropiere de ţărmul Mării Negre.

5. Pe acest teritoriu întins a avut loc, cîteva secole de-a rîndul, procesul de romanizare. El a început însă la date diferite şi a variat ca intensitate în funcţie de durata stăpînirii şi de interesele economice, militare şi de stat ale romanilor. În provinciile sud-dunărene el a început încă din secolul I î.e.n. Aici stăpînirea romană a durat aproximativ şase secole, dacă includem şi perioada dominaţiei imperiului de răsărit. La nord de Dunăre, stăpînirea romană a fost mai scurtă, între anii 106 şi 271. Romanizarea s-a petrecut însă aici într-un ritm mult mai rapid. Provincia Dacia ocupa o poziţie specială în cadrul imperiului roman. Ea era o provincie de graniţă, cu un rol strategic deosebit în sistemul de apărare roman, un bastion înaintat în lumea „barbară“. La acest fapt se adăugau interesele de natură economică în noua provincie, bogată în produse agricole şi în aur. Rolul de bastion înaintat implica aducerea aici a unui mare număr de unităţi militare. Se apreciază că numărul soldaţilor staţionaţi în Dacia îndată după cucerire era de peste 60.000 de oameni. Alături de foarte numeroasele castre, au luat fiinţă şi aşa-numitele *canabae*. După terminarea stagiului militar, care dura între 20 şi 25 de ani, foştii soldaţi rămîneau în Dacia, erau împroprietăriţi ca veterani (cf. rom. *bătrîn* ‹ *veteranus*), contribuind astfel la răspîndirea limbii latine printre băştinaşi. Alături de factorul militar, care în Dacia a fost hotărîtor, un rol important în răspîndirea limbii latine l-au avut şi coloniştii veniţi „din toate părţile imperiului roman“ (*ex toto orbe Romano*), apoi negustorii, meseriaşii constructori ai noilor oraşe şi şosele, funcţionarii din aparatul administrativ, lucrătorii de la saline sau de la minele de aur din Munţii Apuseni, aduşi din Dalmatia, precum şi alte categorii de oameni. A fost romanizată mai întîi populaţia din centrele urbane, începînd cu clasa dominantă din Dacia, pentru care trebuie să presupunem că luase cunoştinţă de limba latină înainte chiar de cucerirea romană, în timp ce în aşezările rurale, agricole sau păstoreşti, limba maternă a dacilor s-a menţinut mai multă vreme. În acest fel, din contopirea elementului băştinaş dacic cu cel roman s-a constituit populaţia daco-romană de limbă latină, care reprezintă elementul de bază în formarea poporului român şi a limbii române. În acest proces un rol de mare însemnătate au avut şi centrele puternic romanizate din sudul Dunării, care au întreţinut permanent romanitatea nord-dunăreană.

---

[16] Vezi, în prezentul volum, p. 52-62, studiul intitulat *Limita de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române*.

[17] Vezi E. Petrovici, *Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii române*, în LR IX (1960), p. 78-83. Teza sa se află şi în tratatul de *Istoria României*, I, p. 792-793, precum şi în *La formation du peuple roumain et de sa langue* de C. Daicoviciu, E. Petrovici şi Gh. Ştefan, Bucureşti, 1963.

Considerăm că merită o menţiune specială distincţia stabilită de E. Gamillscheg şi G. Reichenkron cu privire la funcţiile de „Verkehrssprache“, respectiv „Umgangssprache“ ale limbii latine, după gradul de însuşire a ei de către vorbitorii din diferitele provincii romane, sau, în cadrul aceleiaşi provincii, de către diferitele pături ale populaţiei[18]. După G. Reichenkron, în provincia Dacia, cu o intensă viaţă romană, a existat cu siguranţă, mai ales la oraşe, „eine lateinische Umgangssprache“, în timp ce populaţia rurală folosea latina numai ca „Verkehrssprache“. În acest mod s-ar explica trăsăturile arhaice ale românei şi lipsa elementelor latineşti savante[19]. În calitatea ei de „Verkehrssprache“, limba latină a fost folosită de către diferitele neamuri „barbare“ mult timp după destrămarea vieţii romane la Dunărea de Jos.

---

[18] Vezi E. Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*, Berlin, 1940; id., *Substrat und Verkehrssprache*, în „Studium Berolinense“, II, Berlin, 1960, p. 225-244; G. Reichenkron, *Die Entstehung...*, p. 72-75; *Hist.*, p. 349-354; *Das Dakische...*, p. 26-27.

[19] G. Reichenkron, *Hist.*, p. 351; *Das Dakische...*, p. 28-32.

6. Sub presiunea mereu crescîndă a popoarelor de la marginea imperiului, în primul rînd a dacilor liberi (carpii), apoi a goţilor, hunilor, gepizilor, avarilor şi slavilor, stăpînirea romană este silită să cedeze mereu teritorii, iar pînă la urmă să înceteze definitiv. Viaţa orăşenească în provinciile dunărene decade şi în curînd dispare. Are loc un proces de „ruralizare“. Un indiciu cu privire la destrămarea vieţii orăşeneşti şi, implicit, la dispariţia stăpînirii romane efective îl constituie încetarea inscripţiilor latine. Fenomenul are loc la date diferite pentru fiecare provincie în parte. În Dacia inscripţiile încetează în anul 268[20], deci cu trei ani înainte de părăsirea oficială a provinciei de către Aurelian, în Mœsia Superior în 287, în Pannonia Inferior în 377 (anul invaziei hunilor), în Dardania în 372. Numai în Mœsia Inferior (Dobrogea), după o întrerupere în anul 392, ele reapar în secolul al VI-lea, în vremea lui Justinian[21]. Revenirea la Dunăre a stăpînirii romane sub Constantin cel Mare şi Justinian nu schimbă în esenţă situaţia. De acum înainte, ştirile despre soarta romanităţii dunărene încetează pentru multe secole de-a rîndul.

În această împrejurare, unii învăţaţi au formulat teoria că romanitatea a putut dăinui numai la sud de Dunăre. Cu prilejul părăsirii oficiale din 271, întreaga populaţie romanizată din Dacia ar fi fost strămutată la sudul fluviului, în provinciile nou înfiinţate Dacia Ripensis şi Dacia Mediterranea. Datele de mai sus cu privire la destrămarea vieţii orăşeneşti, marcată prin încetarea inscripţiilor (între Mœsia Superior şi Dacia este un interval de numai 19 ani), arată însă că nesiguranţa era la fel de mare atît la sudul, cît şi la nordul Dunării. Adversarii continuităţii în Dacia au invocat în sprijinul tezei lor absenţa toponimicelor din epoca romană în teritoriul de la nord de Dunăre, prezenţa unor elemente albaneze în vocabularul românesc, lipsa (presupusă) elementelor vechi germanice. Aceste argumente, cum se va vedea mai departe, pot fi lesne contrazise. În schimb, adversarii continuităţii, datorită şi lipsei investigaţiilor sistematice de mare amploare pînă în ultimele decenii, nu au luat în consideraţie faptele de natură arheologică. Argumentul arheologic, prin caracterul lui concret, indiscutabil, este esenţial. Nu este fără importanţă amănuntul că mai bine de trei pătrimi din materialul documentar existent acum provine din săpăturile din ultimul deceniu şi că înainte de primul război mondial, cînd teza discontinuităţii găsise aderenţi chiar printre unii învăţaţi de bună credinţă, dovezile arheologice erau ca şi inexistente.

Lucrările mai vechi ale lui C. Daicoviciu[22], tratatul de *Istoria României*[23], studiul amintit al lui I. Nestor[24], dar mai ales ultima sinteză asupra problemei continuităţii a lui D. Protase[25] îmbogăţesc enorm cunoştinţele noastre cu privire la soarta provinciei Dacia după părăsirea ei de către romani. Ele creează certitudinea că, exceptînd

---

[20] Aici există însă două inscripţii din secolul al IV-lea, vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 29.

[21] Vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 29, 44.

[22] Vezi C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945.

[23] Vezi *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 615-665.

[24] Vezi nota 2.

[25] Vezi p. 16.

31.347

armata, negustorii, funcționarii, marii proprietari, cea mai mare parte a populației daco-romane a rămas pe loc. Pe scurt, faptele sînt următoarele.

În Banat, continuitatea populației romanizate este dovedită arheologic pentru întreaga perioadă de după Aurelian pînă în secolul al VI-lea.

În Oltenia și în părțile vecine cu Dunărea ale Munteniei stăpînirea romană a revenit în mai multe rînduri. În vremea lui Constantin cel Mare se construiește valul de apărare împotriva goților, taifalilor și carpilor, denumit popular „Brazda lui Novac". Avînd o lungime de peste 700 km, el începea de pe Dunăre, la Hlinova, lîngă Turnul Severin, trecea pe la Craiova, Pitești, Ploiești și ajungea la răsărit pînă la Bărboși, lîngă Galați. Același împărat a pus să se construiască și două poduri peste Dunăre, unul la Sucidava (Celei), inaugurat la 5 iulie anul 328, și altul la Daphne (Oltenița). Tehnica construcției seamănă cu cea folosită de Apollodor din Damasc la podul de la Turnul Severin. Construcții de o asemenea amploare ar fi fost fără sens într-o regiune pustie de populație. La fel a procedat mai tîrziu, în secolul al VI-lea, și împăratul Justinian, în efortul său desperat de a menține linia Dunării în fața atacurilor tot mai vehemente ale avarilor și slavilor.

În Transilvania propriu-zisă, urmele populației daco-romane după abandonarea provinciei sînt indiscutabile. În fostele orașe romane, la Sarmizegetusa, Apulum, Porolissum, Napoca, este documentată arheologic o populație săracă aciuată în marile clădiri părăsite, pe care le-a adaptat necesităților ei modeste de viață. Au fost constatate vetre de foc sau ziduri rudimentare adăugate de această populație vechilor clădiri monumentale. Marele amfiteatru roman de la Sarmizegetusa, ale cărui intrări au fost baricadate, a fost folosit ca fortăreață de apărare în vremurile tulburi de dinaintea năvălirii hunilor. Cu invazia hunilor (376), încetează viața în centrele urbane. Doar la Apulum mai apar urme de viață daco-romană după huni (sec. V-VI). În acest fel, numele vechilor orașe din epoca romană sînt date complet uitării. Populația daco-romană a trăit însă mai departe în mediul rural. Ea este atestată arheologic în numeroase așezări, dintre care unele sînt anterioare anului 271 și au dăinuit pînă în secolul al IV-lea (Obreja, Archiud, Mugeni pe Tîrnava Mare, Sebeș etc.), altele sînt din secolele III-IV (Cluj-Mănăștur, Iernut, Noșlac, Bratei, Soporul de Cîmpie etc.). O altă categorie o formează așezările din preajma unor foste castre romane (Comolău, Răcari, Micia). În toate aceste puncte apar elemente de cultură materială și spirituală de pregnantă factură ori tradiție romană și lipsesc produsele tipic germanice (gotice) sau sarmatice (iazige). Ceramica are trăsături romane provinciale și este însoțită de monezi romane din epoca de după Aurelian. Tipul de ceramică roșie romană nu dispare brusc la părăsirea Daciei, ci el continuă pînă în secolul al IV-lea (Lechința de Mureș, Iernut, Obreja), evoluînd în secolul al IV-VI-lea sub forma ceramicii de factură și tradiție romană. După secolul al VI-lea ceramica se „barbarizează", dar unele reminiscențe romane provinciale pot fi urmărite pînă în secolul al VII-lea, la venirea slavilor. Tot populației daco-romane aparțin, cu siguranță, complexele funerare, mormintele și cimitirele de la Lechința, Sopor, Tîrnăvioara (Proștea Mică), Iernut, de la sfîrșitul secolului al III-lea și începutul celui următor, cele de la Sărăţeni, Sf. Gheorghe, Napoca, din secolul al IV-lea, cele de la Apulum, Porolissum (?) şi Bratei, care se continuă pînă în secolul al V-lea. Dovada o constituie perpetuarea practicilor funerare din vremea provinciei pînă în secolul al V-lea, adică, la ţară, ritul păgîn al incineraţiei. Goţii şi sarmaţii, pătrunşi în Transilvania după anul 300, practicau însă inhumaţia. Numai în fostele oraşe (Apulum, Napoca, probabil Porolissum), sub influenţa creştinismului, daco-romanii practică inhumaţia. Pe seama populaţiei daco-romane trebuie puse şi obiectele paleocreştine găsite în Dacia. Noua religie se răspîndeşte la nordul Dunării la începutul secolului al IV-lea, în vremea lui Constantin cel Mare, şi este de factură latină, nu grecească-orientală. O dovedesc obiectele paleocreştine din secolul al IV-lea, care erau aduse din Italia sau Africa de nord, prin Illyricum şi Pannonia. După venirea hunilor, aceste legături sînt întrerupte şi apar obiecte de cult creştin din lumea orientală (coptă-egipteană), prin intermediul Bizanţului. O dovadă că primii creştini la nordul Dunării au fost daco-romanii o constituie faptul că obiectele paleocreştine au fost descoperite numai în limitele fostei provincii Dacia romană, în secolul al IV-lea. Ele lipsesc în Slovacia, şesul dintre Dunăre şi Tisa, în Crişana, Maramureş, Moldova şi Muntenia. Noua religie nu corespundea structurii social-economice şi spirituale a lumii „barbare“. „Nu creştinismul, scrie C. Daicoviciu[26], aduce lumea «barbară» în făgaşul civilizaţiei, ci, invers, apropierea acestei civilizaţii aduce cu sine, ca o încoronare suprastructurală, primirea de voie sau de nevoie a religiei creştine“. Populaţia daco-romană, cu tradiţii greco-latine, era mai aptă să primească noua religie. În nici un caz nu pot fi puse obiectele paleocreştine pe seama goţilor din Transilvania, pentru că, pe de o parte, nici unul dintre aceste obiecte nu a fost găsit în vreun complex gotic, pe de altă parte, se ştie că în secolul al IV-lea aceştia erau păgîni. Chiar goţii de răsărit, de la Dunăre şi Marea Neagră, sînt convertiţi la creştinism după stabilirea lor la sudul Dunării (376), iar creştinismul lor este oriental-grecesc. Singurul mediu prielnic pentru primirea creştinismului în Dacia îl constituia populaţia daco-romană, care a continuat să trăiască neîntrerupt în fosta provincie, dar a păstrat un contact direct cu populaţia creştină din sudul Dunării. De aici, noua religie s-a răspîndit încetul cu încetul spre nord, în sînul unei populaţii cu aceeaşi limbă şi aceleaşi tradiţii. Aşa se explică lipsa la români a unui mare misionar sau predicator al creştinismului şi, pe de altă parte, prezenţa în română a unui strat străvechi de cuvinte de origine latină referitoare la noţiunile fundamentale ale noii credinţe[27]. Tot pe seama populaţiei daco-romane, deprinsă să folosească banul ca mijloc de schimb, trebuie pusă intensa circulaţie monetară constatată în Dacia după retragerea romanilor. Descoperiri monetare au fost făcute pînă acum în peste 160 de localități, răspîndite pe tot teritoriul Daciei, nu numai în zonele locuite de iazigi sau de goți. De altfel, în vreme ce aceştia preferau monedele de aur şi argint, pentru valoarea lor intrinsecă, în aşezările autohtonilor s-au găsit mai mult monede de bronz, folosite efectiv ca mijloc de schimb. Fenomenul are analogii în Rætia şi Germania. Şi aici, după venirea neamurilor germanice, circulația monetară s-a datorat tot populației locale galo-romane, rămasă pe loc[28].

---

[26] Vezi C. Daicoviciu, *Există monumente creştine în Dacia traiană din sec. II-III?*, în AISC, II (1963), p. 192-209, apud D. Protase, *op. cit.*, p. 141.

[27] Spre ilustrare, cîteva exemple: *creştin ‹ christianus*, *păgîn ‹ paganus*, *cruce ‹ crucem*, *preot ‹ presbyter*, *biserică ‹ basilica*, *a boteza ‹ baptizare*, *a cumineca ‹ comminicare*, *păresimi ‹ quadragesimae*, *Sîn Giorz ‹ Sanctus Georgius*, *Sîn Miedru ‹ Sanctus Demetrius*, *Sîn Pietru ‹ Sanctus Petrus*, *Sîn Nicoară ‹ Sanctus Nicola*, *Paşte ‹ Paschae*, *cîşlegi ‹ caseum ligare*, *cîrnelegi ‹ carnem ligare*, *Crăciun ‹ creationem*, *lege ‹ legem*, *păcat ‹ peccatum*, *drac ‹ draco*, *Sînziene ‹ Sanctus Johannis* şi multe altele. Prefacerile fonetice străvechi probează vechimea lor.

În lumina rezultatelor arheologice, dispariția toponimiei majore din Dacia poate fi acum mai bine înțeleasă. Precizăm însă că în cazul numirilor de rîuri nu putem vorbi de o dispariție. Cauza o constituie condițiile speciale de viață ale populației daco-romane în epoca migrației popoarelor. Evenimentul cu urmările cele mai dezastruoase, nu numai la nordul, ci şi la sudul Dunării, l-a constituit marea invazie a hunilor, marcată arheologic prin straturi groase de cenuşă în toate principalele aşezări orăşeneşti. Rezultatul a fost o schimbare a modului de trai al populației romanice, prin trecerea de la o viață agricolă, sedentară şi orăşenească, la una agricolă şi păstorească cu caracter sedentar limitat[29]. Fenomenul are analogii în Africa de nord, în Spania, în Peninsula Balcanică. Aceasta a dus la uitarea numelor fostelor centre orăşeneşti daco-romane şi dacice, care n-au mai fost refăcute, cum s-a întîmplat cu cele din sudul Dunării. Aşa se explică de ce slavii veniți în secolul al VI-VII-lea, n-au mai avut cum să preia de la populația daco-romană vechile denumiri de oraşe. În sudul Dunării acest fenomen a avut însă loc. În schimb slavii nord-dunăreni (daco-slavii?) şi alte popoare migratorii n-au avut de unde să cunoască denumirile vechi ale principalelor rîuri decît de la această populație autohtonă. Astfel că dacă astăzi constatăm o legătură între denumirile Olt, Mureş, Someş, Criş, Timiş, Tisa, Argeş, Bîrzava, Prut, Siret şi denumirile lor antice, unele dintre ele notate încă de Herodot în secolul al V-lea î.e.n., şi curente în epoca romană, faptul se explică neapărat prin preluarea acestor hidronime de către slavi de la populația daco-romană.

---

[28] Arheologii au reuşit să surprindă şi să înțeleagă mai bine procesul pătrunderii şi stabilirii în vechea provincie romană a populației daco-carpice după retragerea aureliană. Dacii liberi pătrund înaintea goților, care sînt semnalați după anul 300. A avut loc, în acest fel, o alimentare a populației daco-romane, rămasă pe loc, cu elemente dacice neromanizate, care trăiseră pînă atunci în Crişana, Maramureş, Moldova, Carpații Nordici, şi care se aşază acum în Transilvania propriu-zisă. Pe de altă parte, în Banat pătrund iazigii şi dacii veniți din vest sau de la nord de Mureş, iar în Oltenia, peste limesul transalutan, dacii liberi din Cîmpia Munteniei (vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 139-140). Care va fi fost mijlocul de comunicare dintre daco-romani şi dacii neromanizați? Credem că conceptul „latina ca Verkehrssprache“ îşi găseşte acum pe deplin valabilitatea. Altfel nu putem întelege dispariția limbii dace şi generalizarea ulterioară a limbii romane pe teritorii întinse spre nord şi est.

[29] Populația daco-romană a continuat să practice în continuare agricultura pe văile mai ferite ale rîurilor sau pe terasele intracarpatice, întocmai ca vechii daci, în forma aşa-numitei culturi în răzoare, care se practică pînă azi în Munții Apuseni, Poiana Ruscă, Țara Loviştei, Bran şi în alte părți. În sprijinul acestui fapt vine şi terminologia agricolă românească, în care principalele acțiuni şi plante agricole sînt denumite prin cuvinte de origine latină: *a ara*, v. rom., mr. *aratru*, *a semăna*, *a secera*, *secere*, *a treiera*, *grîu*, *orz*, *mei*, *secară*, *ceapă*, *curechi*, *varză*, *păring* şi multe altele. Vezi *Istoria României*, I, p. 786-788.

Filiaţia slavă a denumirilor acestor importante cursuri de apă (filiaţie care nu-i, totuşi, pentru toate cazurile sigură) stă în legătură cu deprinderea slavilor, popor de agricultori în primul rînd, de a popula cîmpiile şi văile fertile ale rîurilor. De altfel, toponimia minoră a României (cursuri mai mici de apă, munţi, dealuri) este alcătuită în proporţie de 80% din nume româneşti. Este foarte probabil ca multe din acestea să fie de dată străveche[30]. Cît priveşte rom. *Dunăre*, faţă de lat. *Danubius*, sl. *Dunav*, germ. *Donau*, el pare a fi păstrat direct din limba traco-dacilor (‹ **Donaris*, **Dunaris*)[31].

Problema raporturilor româno-albaneze în domeniul limbii, invocată altădată de adversarii continuităţii, este pusă şi rezolvată astăzi în cu totul alt mod. Despre aceasta a fost vorba mai înainte.

Cît priveşte influenţa veche germanică asupra limbii române, rezultatele la care au ajuns lingviştii sînt în mare măsură nesigure. Contactul populaţiei romanizate cu neamurile germanice se dovedeşte a fi fost trecător, superficial, cum o probează şi arheologia. Dar, în principiu, prezenţa sau lipsa acestor împrumuturi nu poate dovedi nimic în problema continuităţii. Dacă româna posedă cuvinte vechi germanice, teza continuităţii nu cîştigă un argument în plus, deoarece neamurile germanice au trecut şi la sudul fluviului şi, prin urmare, împrumutul putea avea loc şi aici. Pe de altă parte, lipsa acestor împrumuturi, invocată de Rösler împotriva continuităţii, cade tot din motivul arătat mai sus, pentru că dacă populaţia romanizată ar fi trăit numai la sud de Dunăre, dat fiind că neamurile germanice s-au stabilit şi aici, absenţa elementelor vechi germanice rămîne tot neexplicată.

Insistînd mai mult asupra continuităţii la nord de Dunăre, nu înseamnă că uităm rolul pe care l-a avut romanitatea sud-dunăreană în constituirea limbii şi poporului român. Aici, între Dunăre şi Balcani, din Mœsia Superior, Pannonia Inferior şi Dardania şi pînă în actuala Dobroge, a existat, pînă la venirea slavilor şi bulgarilor, o puternică romanitate, care a dăinuit mai bine de 600 de ani[32]. Datorită strînselor legături de pe ambele maluri ale fluviului, ea „a jucat un rol hotărîtor în răspîndirea şi întărirea romanizării ţinuturilor din cuprinsul fostei provincii şi *după abandonarea* ei oficială“[33]. De asemenea, nu se poate nega existenţa unor „admigrări continue ale unor elemente romanice din sudul Dunării în nordul fluviului (şi invers) atît în cursul sec. III-VI, cît şi după anul 600. Dunărea n-a constituit de fapt niciodată o barieră de netrecut: dimpotrivă, a fost din toate timpurile un vad“[34].

---

[30] Spre ilustrare, menţionăm hidronimul *Rîu de mori*, mai vechi *Rî de Moare* din lat. *ri(v)u de molae*, cu prep. *de + gen.*, ca în *Curtea de Argeş*, *Cetatea de Baltă*, sau, din domeniul romanic, *Rio de Janeiro*, *Rio de la Plata* etc. (vezi G. Giuglea, M Homorodean, I. Stan, *Toponimia comunei Rîu de Mori (Ţara Haţegului)*, în FD V (1963), p. 41-42.

[31] În tracă probabil de origine preindoeuropeană, vezi G. Ivănescu, *Origine préindoeuropéenne des noms* du *Danube*, în „Contributions onomastiques“, Bucureşti, 1958, p. 125 urm.

[32] Vezi *Istoria României*, I, p. 779.

[33] *Ibidem.*

[34] Idem, p. 781.

7. Acum două decenii şi mai bine, E. Gamillscheg[35], bazîndu-se cu precădere pe datele *Atlasului lingvistic român*, a emis teoria că, în perioada stăpînirii romane şi în cea următoare, romanitatea de la baza limbii şi poporului român nu era repartizată unitar pe întregul teritoriu descris mai înainte. Au existat regiuni unde romanizarea a fost mai intensă şi de lungă durată, din care, apoi, s-au produs deplasări spre actualele teritorii locuite de români. El numeşte aceste regiuni „vetre“ (Kerngebiete) şi le consideră un factor hotărîtor în înţelegerea evoluţiei romanităţii de la Dunărea de Jos. Teoria sa a fost reluată şi îmbogăţită cu date noi de G. Reichenkron în mai multe lucrări[36]. Interesant este faptul, foarte rar în anevoioasele cercetări cu privire la originea românilor, că datele arheologice din ultimul deceniu confirmă în mod strălucit unele din deducţiile lingviştilor germani.

Pe baza faptelor de limbă, E. Gamillscheg a sesizat o primă vatră romanică şi românească primitivă în Transilvania, cu centrul în Munţii Apuseni, numită apoi de G. Reichenkron vatra Apulo-romanică sau daco-romanică, cu prelungiri în Banat şi Oltenia. Dovezile arheologice pentru această vatră le-am prezentat mai înainte. Adăugăm aici că cultura de tip Bratei (raionul Mediaş), cu elemente romano-bizantine şi proto-Dridu, din secolul al V-lea, reapare în Transilvania şi în veacurile al VII-lea şi al VIII-lea (la Filiaşi, raionul Cristur, la Sălaşuri şi Bezid), alături de cultura slavă, o dovadă că populaţia autohtonă s-a menţinut şi după secolul al V-lea[37]. La sudul Dunării, în fosta provincie Moesia, dar mai ales în Dardania, G. Reichenkron distinge o a doua vatră, pe care o numeşte dardano-romanică, în care s-au constituit, pe de o parte, dialectul macedo-român, iar pe de altă parte, un strat românesc avînd elemente de substrat asemănătoare cu albaneza. Acesta s-a extins ulterior spre nord, peste regiunile din vestul României (Banat, Crişana, Maramureş, vestul Transilvaniei), fuzionînd cu populaţia romanică de aici. În sfîrşit, a treia mare vatră cuprindea ambele maluri ale Dunării cu Dobrogea, după Gamillscheg pînă la Cernavodă, după Reichenkron mult mai întinsă, pînă la vărsarea Oltului în Dunăre şi pe care ultimul lingvist o numeşte geto-romanică, avînd în vedere substratul get pe care s-a dezvoltat. De aici s-ar fi extins spre nord-est, în Moldova şi Basarabia, un prim val de populaţie romanică. Această vatră este confirmată de cercetările arheologice din ultimii ani. La ea ne-am referit în primul rînd atunci cînd am vorbit de concordanţa surprinzătoare dintre datele lingvistice şi cele arheologice.

Într-adevăr, arheologii au descoperit între Cîmpia Dunării şi Balcani, pînă la fosta linie Jireček, aşa-numita cultură Dridu (după numele unei localităţi de pe Ialomiţa, în Bărăgan; i se spune şi cultura danubio-balcanică). Ea prezintă o însemnătate capitală pentru problema formării limbii şi poporului român. Atribuită la început greşit slavilor sau protobulgarilor, cultura Dridu, cu note romane provinciale evidente, s-a dovedit a fi prima atestare arheologică a elementului protoromânesc. După cum arată I. Nestor, *op. cit.*, ea s-a format progresiv la nord de Dunăre, avînd, se pare, legături cu cultura de tipul Ipoteşti-Cîndeşti (ambele localităţi în Muntenia), de factură romano-bizantină, (din secolul al V-lea) şi apare în ţinuturi care au cunoscut un mediu cultural roman din ultima epocă şi o influenţă bizantină directă[38]. Începutul ei este cam prin jurul anului 850 şi durează pînă în ultimul sfert al secolului al XI-lea. Punctul culminant al dezvoltării este atins în sudul României după restaurarea dominaţiei bizantine la Dunăre, pe vremea lui Ioan Tzimiskes (971). Mai tîrziu, după secolul al XI-lea, fără a pierde contactul cu civilizaţia bizantină, ea evoluează în cultura românească feudală din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, de tip Zimnicea. De mare însemnătate este faptul că aşezările de tip Dridu, care se ridică la cifra de cîteva sute în România, sînt atestate în toate regiunile pentru care avem ştiri, în secolele al X-lea şi al XI-lea, că existau români: la sud şi la nord de Dunăre, din Bihor şi pînă la Tiraspol şi din Slovacia orientală pînă în Munţii Balcani. În jumătatea de sud a Moldovei, de pildă, ceramica proto-Dridu apare în secolul al IX-lea la Băiceni, Şorogari şi Spinoasa (Iaşi) şi în alte puncte. Ea se datoreşte primului val de populaţie romanizată care se revarsă peste Moldova pornind din vatra de pe ambele maluri ale Dunării. Gamillscheg şi apoi Reichenkron au dedus şi susţinut existenţa acestui val pe baza hărţilor lingvistice ale ALR acum aproape un sfert de secol. Arheologia le confirmă acum în chip strălucit teoria. În felul acesta, teritoriul pe care se vorbeşte astăzi o limbă romanică s-a extins mult spre nord şi est, cu mult în afara fostei provincii Dacia romană şi a Mœsiei Inferior. Cu privire la desfăşurarea acestui proces, care a dus la constituirea graiului moldovenesc, cercetările sînt încă neîndestulătoare. În orice caz, nu trebuie scăpat din vedere că, în afară de valul romanic al populaţiei proto-Dridu, avînd ca bază de plecare regiunea de la Dunărea munteană şi dobrogeană, în Bucovina, Moldova şi Basarabia s-a revărsat un al doilea val romanic venind din nord-estul Transilvaniei şi din Maramureş, probabil prin jurul anului 1000. Este prelungirea valului „banato-transcarpatin" de care vorbeşte Philippide, mult mai numeros, care a trecut peste Bucovina în Moldova şi tot peste Bucovina în Basarabia. La baza graiului moldovenesc stă, prin urmare, o fuziune a acestor două straturi, care, cum vom arăta într-o altă lucrare, poate fi ilustrată cu numeroase hărţi ale ALR. Populaţia protoromână din aria Dridu şi cea venită din Transilvania au găsit în Moldova aşezări rare de tipul Luka-Raikovețkaia sau Hlincea I, atribuite unei populații slave, probabil din grupul răsăritean. De la aceşti slavi, deznaționalizați ulterior, au pătruns în graiul moldovenesc elementele ucrainene cele mai vechi, precum şi o serie de toponimice de factură slavă răsăriteană (cu *g* › *h*, *-olo-*, *-oro-*, *-ere-* în loc de *–ra-*, *-la-*, *-rea-*, cu *õ* › *u* etc.: *Horodişte*, *Berezeni*, *Voroneț*, *Putna* etc.). Lipsesc însă în Moldova toponimicele de factură sud-slavă, cum a dovedit-o recent E. Petrovici[39], dar nu şi apelativele. Deducem că contactul strămoşilor moldovenilor cu slavii meridionali a avut loc în zona dunăreană şi în Transilvania.

---

[35] Vezi E. Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*, Berlin 1940; id., *Randbemerkungen zum Rumänischen Sprachatlas*, Berlin, 1941; idem, *Zur Herkunftsfrage der Rumänen*, în „Südost-Forschungen“, 5, 1940, p. 1-21; idem, *Der rumänische Sprachatlas*, în „Cahiers Sextil Puşcariu“, vol. I, fasc. 1, 1952.

[36] Vezi G. Reichenkron, *Die Bedeutung des rumänischen Sprachatlas für die ungarische und türkische Philologie*, în „Ungarische Jahrbücher“, XX, 1940; idem, *Der rumänische Sprachatlas und seine Bedeutung für die Slavistik*, în ZSPh., XVII (1941); id., *Die Entestehung...*, p. 75-77; idem, *Historische latein-altromanische Grammatik*, p. 347-349; idem, *Das Dakische*, p. 33-35.

[37] Vezi I. Nestor, *op. cit.*, p. 406.

---

[38] Elemente asemănătoare există şi pe coasta nordică a Mării Negre, în Crimeea, la Belaia Veja (Serkel) pe Don, unde a fost o fortăreaţă bizantină în secolul al IX-lea, şi pînă în stepa turcmenă (Shah Tepé), vezi I. Nestor, *op. cit.* Vezi şi *Istoria României*, I, p. 785, II, p. 18, 41, 42, 49, 97, apoi Maria Chişvaşi-Comşa, *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R.*, în SCIV IX (1958), p. 73-89; I. Nestor, *Cultura Dridu.* Nota preliminară, „Dacia", N.S., II, p. 387-398; Maria Comşa, *Die Bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschung*, în „Dacia", N.S. IV (1960), p. 395 urm.

Acelaşi proces de extindere a romanității nord-dunărene a avut loc şi în Crişana, Țara Oaşului, Maramureş, unde apar elemente ale culturii Dridu în aceeaşi epocă. Iradierea spre nord a mers pînă în Slovacia şi Carpații Păduroşi, unde există urme româneşti în toponimie şi antroponimie, precum şi în lexicul popoarelor slave de aici[40]. De asemenea, sînt foarte numeroase ştirile despre românii din Bulgaria şi Serbia în timpul evului mediu[41].

8. Cum se explică aceste iradieri ale populației romanizate pe teritorii atît de îndepărtate? Cauzele sînt multiple şi ele îşi au începutul în epoca încetării stăpînirii romane efective la Dunăre. Cauza principală însă, asupra căreia majoritatea cercetătorilor sînt astăzi de acord, o constituie venirea şi aşezarea definitivă a slavilor chiar în centrul teritoriului romanizat. Acest fapt a adus cu sine o restructurare profundă a teritoriului lingvistic balcanic. Vechea frontieră lingvistică latino-grecească (linia Jireček) dispare, iar diferențierile lingvistice incipiente în sînul masei romanizate, datorită izolării geografice, se accentuează, luînd astfel naştere cele patru dialecte ale limbii române. Procesul a avut loc în decurs de mai multe secole, în care timp populația romanizată, atît de la nordul, cît şi de la sudul Dunării, a suferit o puternică influență slavă, de factură bulgărească. S-a constituit astfel superstratul slav al limbii române, prin care aceasta se deosebeşte de celelalte limbi romanice. Pe teritoriul dintre Dunăre şi Balcani, după venirea slavilor, în anul 602, populația romanizată a fost încetul cu încetul dislocată, sau, cîtă a rămas pe loc, slavizată. La nord de Dunăre însă, populația slavă, mai puțin numeroasă, a fost romanizată, transmițînd limbii române elementele ei slave. Din sudul Dunării, cea mai mare parte a populației romanizate a trecut la nord, fie în Cîmpia Dunării şi mai departe spre nord-est (purtătorii culturii Dridu), fie, altă ramură, în Banat, Crişana, eventual Maramureş, întărind romanitatea din vatra transilvăneană. Din acest grup, numit de vest (Puşcariu), s-au desprins şi strămoşii istroromânilor, care trăiesc astăzi în cîteva localități din Istria. Resturile romanizate ale populației sud-dunărene, care n-au fost slavizate şi n-au migrat spre nord sau spre vest, au efectuat o deplasare spre sud (probabil este prima deplasare din trunchiul comun) şi continuă astăzi să trăiască în Grecia, Iugoslavia de sud, Albania. Sînt meglenoromânii şi aromânii. Ultimii sînt semnalaţi pe locurile unde locuiesc şi astăzi, la sfîrşitul secolului al X-lea (976) de cronicarul bizantin Kedrenos-Skylitzes.

---

[39] Vezi E. Petrovici, *Toponimice slave de est pe teritoriul Republicii Populare Române*. I. *Toponimice prezentînd h provenit din g*, în RS IV (1960), p. 41-63; II. *Toponimice cu polnoglasie*, în RS VI (1962), p. 5-17.

[40] Vezi N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi a onomasticii*, Bucureşti, 1933.

[41] Vezi S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959.

În procesul îndelungat de formare a limbii şi poporului român pot fi distinse două mari etape[42]. Prima a început aproximativ din secolul I e.n. şi a durat pînă prin secolele V-VI, adică atîta timp cît a durat şi stăpînirea romană la Dunărea de Jos. Este epoca în care are loc deznaţionalizarea populaţiei traco-dace, prin răspîndirea limbii latine şi adoptarea modului de viaţă roman provincial. Dacia traiană, cele două Mœsii, Pannonia Inferior, Dardania cunosc acum un proces intens de romanizare, care nu diferă, în liniile lui esenţiale, de cel care a avut loc în alte provincii ale imperiului. Spre sfîrşitul acestei etape, romanitatea dunăreană trece prin grele încercări, din cauza atacurilor necontenite ale popoarelor migratoare. Probabil că încă de acum se conturează anumite nuclee sau vetre (Kerngebiete), cu element romanic preponderent. Din punct de vedere lingvistic, cum o probează inscripţiile, latina populară de aici nu se deosebeşte de cea din restul imperiului roman. Cu toate acestea, spre sfîrşitul acestei prime perioade, datorită slăbirii puterii de romanizare, pricinuită nu numai de venirea popoarelor „barbare", ci şi de şubrezirea şi apoi pierderea totală a poziţiei oficiale a limbii latine în favoarea celei greceşti[43], în limba latină vorbită la Dunărea de Jos, ieşită de sub controlul vreunui centru de guvernămînt, încep să se manifeste primele tendinţe inovatoare. Este sigur că unele din cele mai vechi prefaceri lingvistice specific româneşti, de pildă unele fenomene fonetice, s-au petrecut în acest timp, înainte de contactul cu slavii, deoarece ele nu apar în împrumuturile vechi slave ale românei[44].

A doua etapă începe o dată cu venirea slavilor. Acum sînt rupte definitiv orice legături cu populaţia romanizată şi centrele vieţii romane din Apus, inclusiv cu teritoriul pe care s-a dezvoltat limba dalmată. Dacă pînă la venirea slavilor „valea Dunării, cu cele două maluri ale fluviului, a fost axa teritoriului de închegare a romanităţii carpato-balcanice" ... după anul 602 „rolul principal a revenit teritoriilor din stînga fluviului, unde procesul a fost continuat şi desăvîrşit"[45]. Pe plan lingvistic are loc acum pătrunderea numeroaselor elemente vechi slave în toate dialectele limbii române, paralel cu cele mai numeroase prefaceri fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale prin care româna se deosebeşte de latină şi de celelalte limbi romanice. Procesul de etnogeneză se încheie aproximativ prin secolele IX-X, cînd apare cultura proto-Dridu şi cînd macedoromânii sînt semnalaţi deja pe teritoriile lor actuale din Grecia.

---

[42] Cf. C. Daicoviciu, E. Petrovici, Gh. Ştefan, *op. cit.*, p. 58-60 şi Gh. Ştefan, *Formarea limbii şi a poporului român. Apariţia primelor state feudale pe teritoriul ţării noastre*, Bucureşti, 1962, p. 16-20.

[43] Înlocuirea limbii latine ca limbă oficială a imperiului de răsărit prin limba greacă are loc în vremea împăratului bizantin Heracleios (610-641).

[44] De pildă, dintre prefacerile fonetice: *á* + *n* + *voc.*, *á* + *n*, *m* + *cons.* › *î* (lat. *pane*(*m*) › *pî*(*i*)*ne*, dar sl. *rana* › rom. *rană*); -*l*- intervoc. › -*r*- (lat. *mola* › *moară*, dar sl. *boală*, cu -*l*- păstrat) şi altele, în număr de aproximativ 60.

[45] Vezi *Istoria României*, I, p. 580.

După secolul al X-lea, ştirile despre români, atît cei din sudul, cît şi cei din nordul Dunării, devin tot mai dese în izvoarele bizantine, slave etc. Ei apar sub numele de *vlahi* (gr. *βλάχος*, bg. *vlaχŭ*). Cuvîntul are o etimologie interesantă. La început numele unui trib celtic, *Volcae*, atestat de Caesar, el e folosit de germanici pentru toate neamurile celte, sub forma **Walhos*, apoi, după romanizarea Galiei, pentru populaţia romanică din Franţa (apoi şi Italia), cu formele ahd. *Walh*, adj. *wal(a)hisc*, mhd. *wälhisch*, *wel(hi)sch* „romanisch, französisch, italienisch"[46]. De la neamurile germanice venite la Dunărea de Jos, probabil de la gepizi[47], termenul a fost preluat de slavi, sub forma **volchŭ*, în sl. de sud *vlaχŭ*, în cea de est *voloch*. Slavii de sud l-au transmis bizantinilor şi altor popoare balcanice. În noua sa arie el şi-a păstrat sensul iniţial de „romanic", designînd însă populaţia romanică din sud-estul Europei. Românii înşişi nu-l cunosc decît ca termen cărturăresc, din slava bisericească sau din greacă. Numele lor etnic este *român* (mr. *armân*, *arumân*, istr. *rumăr*), continuatorul direct al lat. *Romanus*. Aşadar, ambele denumiri, *român* şi *vlah*, constituie mărturia internă, respectiv recunoaşterea externă, încă de la începutul evului mediu, a apartenenţei românilor la marea familie a limbilor şi popoarelor romanice.

---

[46] Vezi Fr. Kluge, EWDS, 1957, p. 853, sub *welsch*.

[47] Vezi Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, II, *Limbile balcanice*, Bucureşti, 1962, p. 45.

Istoria externă a limbii române (secolul al XIV-lea – al XX-lea) *

1. Caracterizarea limbii române

Deşi constituită aproximativ în acelaşi timp cu celelalte limbi romanice, anume în perioada cuprinsă între secolele al V-lea şi al VII-VIII-lea, limba română a avut parte de o dezvoltare specifică, în urma căreia a căpătat o individualitate inconfundabilă în cadrul familiei de limbi neolatine. Vom prezenta succint cîteva dintre notele distinctive ale acestei evoluţii.

1.1. În comparaţie cu celelalte limbi romanice, româna nu a cunoscut în evoluţia ei timpurie o influenţă din partea limbii latine savante (de cultură). Astfel, în timp ce în Apus, după epoca de decădere a culturii latine, între secolele al V-lea – al VII-lea, are loc aşa-numita „renaştere carolingiană“, care va furniza limbilor neolatine de aici „cultismele“ sau „semi-cultismele“ lexicale, idiomul romanic din sud-estul Europei va relua contactul cu latina savantă mult mai tîrziu, cel mai devreme începînd de prin secolul al XVI-lea (Niculescu, *Individualitatea*).

1.2. În acest mod, româna este singura limbă romanică, şi totodată una dintre puţinele limbi de pe glob, care, după o fază de dezvoltare superioară ca limbă de cultură în perioada cît era limbă latină, a revenit la un stadiu asemănător cu ceea ce indoeuropeniştii denumesc prin expresiile „limbă primitivă“ sau „limbă comună“ (de exemplu indoeuropeana primitivă, slava primitivă, germanica primitivă, celtica comună etc.). Principala caracteristică a unei asemenea faze din istoria unei limbi este absenţa limbii literare sau de cultură. Într-adevăr, timp de aproximativ un mileniu, limba românească a fost lipsită de aspectul literar. Asemănările cu realitatea conţinută în expresia „limbă primitivă“, aşa cum o folosesc indoeuropeniştii, pot fi ilustrate şi cu alte aspecte. Astfel, în faza denumită „primitivă“, poporul care vorbeşte limba respectivă se află într-o orînduire socială căreia i se spune gentilică sau tribală. Situaţia aceasta socială se întîlneşte şi în cazul comunităţii lingvistice romanice sud-est europene. De asemenea, în epoca numită „comună“, limba respectivă, deşi nu lipsită complet de variante teritoriale, formează totuşi un „*continuum*“, în sensul că dialectele care au început să se contureze nu au ajuns încă să fie separate prin spaţii aloglote. Şi ultima trăsătură există în cazul limbii române primitive. Această stare lingvistică a limbii române a durat aproximativ între secolele al V-lea şi al X (XI)-lea. Aşadar, epoca numită „română primitivă“ înglobează şi perioada de 2-3 secole, dintre secolele al V-lea şi al VII (VIII)-lea, cînd au loc principalele transformări lingvistice de la latină la română (epoca de formare a limbii române) (Ivănescu, *Istoria*, p. 282-284, 721; Arvinte, *Român*, p. 81-85).

---

* Studiu apărut în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, editat de Günter Holtus, Michael Metzeltin, Christian Schmitt, Bd. III, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1989, sub titlul *Rumänisch. Externe Sprachgeschichte*, p. 288-305.

1.3. Din cele spuse în paragraful precedent referitor la starea socială a poporului român rezultă că acesta a cunoscut o altă evoluție decît celelalte popoare romanice din apusul Europei. Orînduirea gentilică a obștilor țărănești (răzeșești și moșnenești), bazată fie pe înrudirea de sînge, fie pe unitatea teritorială, a dăinuit pe alocuri la români pînă aproape de vremea noastră. Totodată, feudalismul românesc s-a constituit mult mai tîrziu decît în Apus și a durat mult mai mult, pînă pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Condițiile istorice au făcut ca primele state feudale românești autonome să se întemeieze abia în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

1.4. Aceleași condiții istorice au făcut ca româna să fie singura limbă neolatină, care, după perioada numită „comună“, cînd, cum s-a spus, dialectele ei formau un „*continuum*“, a ajuns să aibă separate principalele ei dialecte prin spații aloglote. Fenomenul a rezultat, începînd de prin secolul al X-lea – al XI-lea, prin migrațiile unor ramuri ale poporului românesc și prin asimilarea unora dintre români de către popoarele vecine.

1.5. Referitor la perioada de formare, trebuie reamintit faptul că în constituirea noului idiom romanic un rol hotărîtor l-a avut substratul autohton traco-dac, care a imprimat încă de la început o evoluție specifică limbii latine populare aduse de coloniștii romani la Dunărea de Jos.

1.6. După epoca de formare, contactele lingvistice ale membrilor comunității lingvistice românești au fost rezultatul circumstanțelor istorice, politice, sociale și economice caracteristice acestei regiuni din Europa în evul mediu și în epoca modernă. Limba românească posedă, de aceea, împrumuturi lingvistice specifice. Pe primul loc se situează cele de origine slavă, care formează ceea ce s-a numit superstratul slav al limbii române. Există, apoi, un număr relativ însemnat de elemente de origine grecească (veche, medio- și neogreacă). Li se alătură împrumuturile de origine turcească, veche (pecenegă, cumană, tătară), și mai nouă (elementele turcești osmanlîi). Dialectul dacoromân a împrumutat o serie de cuvinte din limba maghiară, apoi din limba germană a sașilor transilvăneni și din limba germană de factură austriacă. În limba română vorbită în Basarabia au pătruns, în ultimul secol și jumătate, mai multe împrumuturi de origine rusească. Aceste cuvinte, de originile menționate, lipsesc în dialectele românești sud-dunărene, care au în schimb multe împrumuturi din limbile vecine: grecești și bulgărești în dialectele aromân și meglenoromân, sîrbo-croate și germane austriece, în dialectul istroromân. Situația schițată mai sus nu are echivalent în nici una din celelalte limbi romanice.

1.7. Față de marea majoritate a acestora, româna a cunoscut o apariție foarte tîrzie a aspectului ei literar, începuturile limbii române de cultură netrecînd dincolo de sfîrșitul secolului al XV-lea – începutul celui de-al XVI-lea. Cît privește crearea limbii naționale românești, acest fenomen va avea loc abia în secolul al XIX-lea.

1.8. De ultimul proces se leagă pătrunderea masivă de împrumuturi romanice (franceze, mai puțin italiene) și latinești savante în lexicul limbii române literare, fapt care i-a făcut pe unii lingviști (Pușcariu, *Limba română*, I) să vorbească de o „reromanizare“ a limbii române, petrecută însă cu mult mai tîrziu decît fenomenul similar din istoria altor limbi romanice. Termenul pus în circulație de Pușcariu trebuie folosit numai în legătură cu unele compartimente ale lexicului românesc, pentru că structura gramaticală și lexicul de bază ale limbii române au fost și sînt la fel de „romanice“ ca ale celorlalte limbi neolatine.

1.9. Evenimentele istorice și ambianța culturală și religioasă au făcut ca românii să fie singurul popor romanic care a folosit timp de mai multe secole, ca limbă de cultură și de cult, o altă limbă decît latina, anume limba slavă bisericească sau slavona. De asemenea, alfabetul în care s-a scris românește pînă pe la mijlocul secolului al XIX-lea a fost cel chirilic. Cu unele modificări după modelul alfabetul rusesc, acesta s-a folosit pînă nu demult în scrierea limbii românești din Republica Moldova.

1.10. Un fenomen remarcat de mulți lingviști români și străini, anume marea unitate dialectală a teritoriului dacoromân în comparație cu situația din alte limbi romanice, se explică nu prin presupusa ocupație de bază a românilor, păstoritul sau transhumanța, ci prin mișcările demografice permanente dintr-o provincie în alta, în primul rînd dinspre Transilvania către Moldova și Țara Românească. Acest fenomen unic în istoria limbilor neolatine va fi ilustrat pe larg în paginile următoare, care au ca obiectiv numai situația din dialectul dacoromân.

2. Istoria externă a limbii române între secolele al XIV-lea și al XVI-lea

În secolul al XIV-lea, cel mai important eveniment care s-a petrecut în viața poporului român a fost formarea statelor feudale românești: *Țara Românească*, numită de străini *Valahia* sau *Ungrovlahia*, și *Moldova*, numită de străini și *Moldovlahia*, *Bogdania* (ultima denumire după Bogdan I, întemeietorul). Primul stat care are în denumirea sa adj. *românesc, -nească*, situat la sudul Carpaților Meridionali, exista cu siguranță înainte de anul 1324 (*Istoria României* II, p. 150-151). Aflată la început sub suzeranitate maghiară, această țară, după 1330, în urma bătăliei de la Posada, devine stat de sine stătător. Granițele se întind pînă la gurile Dunării. Începînd din 1359, se întemeiază la Curtea de Argeș prima mitropolie a Țării Românești, mitropolit fiind Iachint din Vicina.

După numele rîului Moldova, un afluent pe partea dreaptă a Siretului, pe malurile căruia a luat ființă prima formațiune statală românească la est de Carpații Orientali, s-a creat numele de țară Moldova, denumită în latina medievală și *Moldavia*. Bogdan I, originar din Maramureș, a decretat independența noului stat românesc față de coroana maghiară în 1359. În deceniile care au urmat după întemeiere, granițele noului stat se întind pînă la Nistru și la Marea Neagră. Organizarea bisericească are loc în 1393, prin numirea primului mitropolit la Suceava, Iosif, recunoscut de patriarhul de Constantinopole în 1401. În decursul secolului al XIV-lea, se produce și organizarea vieții monahale pe teritoriul locuit de români.

Din punct de vedere economic și social, în acest secol, ca și în cel următor, în ambele țări românești are loc o dezvoltare importantă în domeniul comerțului și al vieții orășenești. Se dezvoltă drumurile comerciale care unesc nordul și centrul Europei cu răsăritul și sud-estul continentului și cu Orientul apropiat. Clasa preponderentă era cea a țăranilor liberi, organizați în comunități sătești. Pe lîngă aceștia, existau și așa-numiții șerbi, oameni aserviți boierimii, domnitorului sau reprezentanților bisericii și ai mănăstirilor.

A treia țară românească, *Transilvania* (în sens larg, termenul denumește și teritoriile Banatului, Crișanei și Maramureșului) a cunoscut din punctul de vedere al vieții statale o evoluție istorică specifică. După ce formațiunile statale româno-slave ale lui Gelu, din Transilvania propriu-zisă, Menumorut, din Crișana, și Glad, din Banat, existente în prima jumătate a secolului al X-lea, au fost „slăbite vremelnic prin atacurile triburilor maghiare“ (*Istoria României* II, p. 52), a luat ființă, în secolul al XI-lea, voievodatul Transilvaniei, care cuprindea teritoriul fostului voievod Gelu, precum și regiuni în afara acestuia. Voievodatul Transilvaniei a căutat să se mențină ca o unitate statală independentă față de statul maghiar feudal și a reușit să rămînă în această situație de-a lungul multor secole. Puterea politică a trecut însă treptat în mîna aristocrației maghiare. Aceasta va deveni apoi și stăpîna pămîntului luat de la obștile țărănești alcătuite din țărani români. Pentru aceștia a început una din cele mai jalnice existențe din cîte au existat în Europa evului mediu (Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, București, 1977, *passim*). Românii fiind de rit ortodox, în secolul al XIV-lea, la asuprirea economică, politică și socială se adaugă și persecuțiile religioase (Ivănescu, *Istoria*, p. 450). În aceste condiții, o parte din cnejii români trec la catolicism și se maghiarizează. Cei care n-au făcut acest lucru, precum și țăranii, au fost despoiați de pămînt. Astfel, românii din Transilvania (inclusiv Banatul, Crișana și Maramureșul) au rămas un popor de țărani fără cultură. Însă ortodoxismul îi unea cu cei din Țara Românească și din Moldova. O situație întrucîtva mai bună au avut-o românii din Maramureș, care la sfîrșitul secolului al XIV-lea mai aveau o oarecare autonomie religioasă și statală, autonomie care se va păstra pînă la sfîrșitul secolului următor, cînd dinastia voievozilor maramureșeni se maghiarizează și ea. Tot la sfîrșitul secolului al XV-lea, centrul religios românesc de la Peri, care avea dreptul de a hirotonisi preoți (drept obținut de voievozii Balița și Drag, la 1391, de la patriarhul de Constantinopole), va intra sub stăpînirea episcopilor ucraineni de la Munkač (Ivănescu, *Istoria*, p. 450-451).

La sfîrșitul secolului al XIV-lea, toate cele trei țări românești sînt confruntate cu pericolul dominației turcești. Pătrunzînd în Europa în anul 1354, turcii își întind treptat stăpînirea în Peninsula Balcanică și ajung pînă la Dunăre, unde intră în conflict cu domnitorii țărilor românești, declanșîndu-se un război îndelungat, de aproximativ o sută de ani. Rezistența armată a avut drept urmare faptul că Țara Românească și Moldova nu au fost transformate în pașalîcuri, ci, recunoscînd suzeranitatea turcească, ele și-au păstrat o organizație statală proprie, cu un corp administrativ autohton și cu o boierime de limbă românească. O situație asemănătoare a cunoscut după 1526 (lupta de la Mohács) și voievodatul Transilvaniei.

Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, statul polonez, după ce a cucerit cnezatele de Halici și Volînia, a devenit vecin cu Moldova, asupra căreia își va exercita rolul de suzeran. Începutul secolului următor este marcat în această parte a Europei de extensiunea statului lituanian, în dauna stăpînirii tătăreşti, pînă la Marea Neagră, Nistru şi Nipru, sub conducerea lui Witold (1416).

2.1. Limba slavonă la români

În primele secole de viață statală, limba de cultură, de cancelarie şi de viață religioasă a fost slavona. În cancelariile domnitorilor a fost însă folosită într-o anumită măsură şi latina. Limba slavonă a fost introdusă la români prin secolul al X-lea, adică înainte de venirea ungurilor în Transilvania. Difuziunea ei şi la români nu poate fi înțeleasă dacă nu avem în vedere populația slavă de pe teritoriul de la nord de Dunăre, populație supusă procesului de creştinare, care, la slavi, a început din a doua jumătate a secolului al IX-lea (863). Această populație slavă este înglobată în procesul de expansiune a liturghiei în limba slavă, expansiune care avea ca punct de plecare Bulgaria de vest şi se îndrepta către nord, cuprinzînd atît teritoriul românesc, cît şi cel al Ungariei (Ivănescu, *Istoria*, p. 379-380). Românii, care erau creştini încă din secolul al IV-lea, dar nu mai dispuneau în secolele care au urmat după anul 870 de o ierarhie bisericească superioară proprie, au aderat la noua formă de cult, în limba slavă, care fusese admisă ca limbă sacră de capul bisericii de la Bizanț. În momentul în care s-au constituit primele formațiuni statale româneşti, limba folosită în cancelariile voievozilor şi ale marilor boieri a fost slavona. Originea latină a creştinismului românesc, pe de o parte, şi organizarea ierarhiei bisericeşti şi a cultului divin în haină slavă, pe de altă parte, sînt dovedite şi de existența în lexicul limbii române a unor straturi terminologice corespunzătoare: elemente de origine latină populară referitoare la conceptele fundamentale ale creştinismului din faza inițială a acestuia, elemente prezente în multe cazuri, în toate dialectele româneşti, pe de o parte, şi numeroase cuvinte slavone referitoare la organizarea bisericească şi la activitățile concrete de practicare a cultului, pe de altă parte.

Limba slavonă scrisă în țările româneşti prezintă trăsăturile limbii mediobulgare, cu unele influențe sîrbeşti şi macedonene în Muntenia şi în sudul Transilvaniei şi cu unele trăsături ucrainene în Moldova, în Maramureş şi în nordul Transilvaniei (*Istoria României* II, p. 664). În textele de limbă slavonă apar însă şi multe cuvinte româneşti: nume de locuri de la apelative, nume de persoană, apelative propriu-zise, unele instrumente gramaticale etc. De multe ori, aceste cuvinte reprezintă primele atestări ale lexemenelor respective (DERS). Din contactul cu limba slavă bisericească şi de cancelarie, au pătruns în română o serie de termeni cărturăreşti, dintre care unii au intrat chiar în vorbirea populară: *buche* ‹ *buky*; *cazanie* ‹ *kazanije*; *ceaslov* ‹ *časlovŭ*; *cerneală* ‹ *černilo*; *a citi* ‹ *čitati*; *cinste* ‹ *čĭstĭ*, vb. *čistiti*; *leat* (*văleat*) ‹ *(vŭ)lěto*; *slovă* ‹ *slovo*; *tipic* ‹ *tipikŭ*; *tîlc* ‹ *tlŭkŭ*; *hrisov* ‹ *chrisovulŭ* etc. (Rosetti, *Istoria*, p. 300-301; 315-316; Ivănescu, *Istoria*, p. 484-497).

În decursul secolelor al XIV-lea – al XVI-lea, folosirea limbii slavone în biserică şi în cancelarii nu exclude contactul românilor cu limba greacă bizantină, prin cărți, prin oameni de cultură, meseriaşi şi negustori. Unii mitropoliți ai Țării Româneşti sînt greci. Acum, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, țările româneşti intră în legătură cu centrul vieții monahale răsăritene, Sfîntul Munte Athos. Schimburile comerciale cu Bizanțul, pe de altă parte, sînt destul de intense. Cu toate acestea, influența grecească directă asupra românilor în această perioadă este destul de slabă (Mihăescu, *Influența grecească*, p. 142-162; Ivănescu, *Istoria*, p. 453-454). Un contact direct cu purtătorii culturii bizantine are loc după căderea Constantinopolului sub turci (1453), cu care ocazie numeroși cărturari greci se refugiază în țările românești (N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de „l'Histoire de la vie byzantine"*, București, 1935).

2.2. Mișcări demografice. „Amestecul dialectelor"

În secolele al XIII-lea – al XV-lea a avut loc deplasarea unor români din Bulgaria la nordul Dunării. Este cunoscut că teritoriul intens romanizat de la baza limbii române cuprindea și cele două Moesii, adică regiunea dintre Munții Balcani și Dunăre. Românii rămași pe loc s-au bulgarizat. De asemenea, din teritoriul sîrbo-croat a avut loc o emigrare a unor români în Banat și în Țara Hațegului, în timp ce alții au continuat să trăiască acolo, lăsînd urme în toponimia sîrbească (*Durmitor*, *Visitor*, *Stari-Vlah* etc.). În acest mod, apar în secolul al XIV-lea spații aloglote în fostul teritoriu lingvistic continuu românesc (Ivănescu, *Istoria*, p. 455). Se poate spune că acum se încheie procesul de separare dialectală: dialectul dacoromân se separă complet de dialectele macedoromân (aromân), meglenoromân și istroromân. De acum înainte, nici un fenomen nou nu se va mai putea propaga de la un grup românesc la altul, cu excepția legăturilor dintre dialectul macedoromân și cel meglenoromân.

În secolele al XIV-lea – al XVI-lea, pe teritoriul dacoromân, datorită unor cauze politice, economice și sociale specifice, are loc fenomenul denumit „amestecul dialectelor" (Ivănescu, *Istoria*, p. 458 urm.). Dacă deplasările anterioare ale unor grupuri de români (aromâni, istroromâni etc.) se caracterizau prin faptul că ele aveau loc în cadrul unor organizații sociale bazate pe obștea gentilică sau teritorială (se poate vorbi de o organizare tribală la români), în epoca de care ne ocupăm, și pînă tîrziu, în prima parte a secolului al XX-lea, mișcările demografice, foarte numeroase, se vor petrece în grupuri mici, alcătuite din oameni asupriți și sărăciți, fără nici o legătură între ei de natură gentilică sau de obște teritorială. Așezarea lor la est de Carpați, în Moldova, și la sud, în Țara Românească, se petrecea la voia întîmplării, după posibilitățile de trai oferite de boieri, de mănăstiri sau de domnitori. Trebuie însă subliniat faptul că „amestecul dialectelor" rezultat în urma acestor deplasări demografice nu a dus la anihilarea trăsăturilor lingvistice proprii graiului muntenesc sau celui moldovenesc. El a făcut doar să crească numărul de variante dialectale ale acestor două mari subdiviziuni ale dialectului dacoromân. Cum am mai spus, fenomenul denumit „amestecul dialectelor" constituie o explicație satisfăcătoare pentru așa-numita unitate dialectală a teritoriului dacoromân, iar nu fenomenul mult mai puțin important din acest punct de vedere, al transhumanței păstorești, fenomen căruia O. Densusianu și unii romaniști străini i-au acordat, în mod nejustificat, o însemnătate exagerată.

Vom prezenta în continuare cîteva exemple de deplasări ale unor grupuri de români pe teritoriul de la nord de Dunăre în secolele de care ne ocupăm. Astfel, acum vin să se aşeze în Transilvania de sud, mai precis în Ţara Oltului, nişte români rotacizanţi din Munţii Apuseni [E. Gamillscheg, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti* (*Gerichtsbezirk Olt, Kreis Vedea*), Jena/Leipzig, Wilhelm Gronau W. Agricola, 1936, p. 192-194]. Din Transilvania propriu-zisă, Crişana şi Maramureş au trecut mulţi români în Moldova şi în Ţara Românească. Ei s-au aşezat în regiunile mai puţin populate, situate în afara zonelor răzeşeşti sau moşneneşti. Mai multe graiuri moldoveneşti au fost, la origine, aduse din Transilvania. Amestecul de graiuri petrecut acum a dus la crearea în cadrul dialectului moldovenesc a două mari arii, una de nord şi alta de sud, arii pe care hărţile atlaselor lingvistice româneşti le ilustrează cu un număr foarte mare de fenomene. Printre emigranţii transilvăneni se aflau şi unii care proveneau din fostul dialect rotacizant, vorbit însă în acest timp în Crişana şi în Maramureş. De la aceştia provin numele proprii atestate în documentele slavo-române de tipul *Geamăru* (*Geamără*), *Rugiră*, *Fîntîreali*, în care un *-n-* intervocalic etimologic apare ca *-r-*. Totodată, prezenţa în primele documente moldoveneşti, din secolele al XIV-lea – al XV-lea, a unor antroponime de origine maghiară sau latinească medievală din Ungaria, în pronunţie maghiară, constituie o dovadă în plus privind provenienţa transilvăneană (în primul rînd maramureşeană) a unei bune părţi a aristocraţiei moldoveneşti în epoca întemeierii (Ivănescu, *Istoria*, p. 469-463; Meteş, *op. cit.*, p. 71-79). Aceleaşi mişcări demografice dinspre Transilvania au avut loc şi în Ţara Românească în epoca întemeierii. Se pare că unele deplasări de români din Crişana au ajuns chiar pe teritoriul dialectului macedoromân, la poalele munţilor Olimp, în timp ce alţi români, de data aceasta din sudul Dunării, s-au stabilit la sfîrşitul secolului al XIV-lea în localitatea Şchei de lîngă Braşov, în sud-estul Transilvaniei. Ar exista probe şi despre deplasarea unor români aparţinînd grupului istroromân la nordul Dunării, în Ţara Haţegului, din sud-vestul Transilvaniei. Tot din acest timp ar data unele colonii sîrbeşti şi bulgăreşti din Banat, din Ţara Haţegului şi din Ţara Românească (Ivănescu, *Istoria*, p. 463-464).

Din cauza invaziei turceşti în Peninsula Balcanică, istroromânii ajung în secolul al XIV-lea şi al XV-lea în Dalmaţia şi în insulele de lîngă ţărmul Mării Adriatice, precum şi în Peninsula Istria. Numele pe care aceşti români şi-l vor da mai tîrziu nu va mai fi cel de *rumeri* (‹ lat. *romani*), folosit pînă pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea (Irineo della Croce) de *cicii* care trăiau în apropierea Triestului. Ei vor prelua de la slavii vecini etnonimul *vlås*, pl. *vlåş*.

Schimbările fonetice care se produc în graiurile populare de pe teritoriul dacoromân între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea au toate un caracter limitat, regional; niciunul nu mai cuprinde întregul teritoriu românesc. Din această cauză, acum începe să se contureze actuala repartiţie dialectală a teritoriului dacoromân, caracterizată prin existenţa celor 5 dialecte principale: muntenesc, moldovenesc, bănăţean, ardelean şi crişan-maramureşean, alături de care gravitează încă numeroase graiuri mai puţin caracterizate, mixte sau de tranziţie (Ivănescu, *Istoria*, p. 30-46).

Între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea, vocabularul limbii române se îmbogățeşte cu noi termeni referitori la viața statală, culturală şi socială de tip feudal: nume de instituții feudale, funcții politice, culturale şi religioase, ierarhia politică şi religioasă, denumiri ale unor clase şi categorii sociale, termeni referitori la armata de tip feudal, la monede, comerț etc.: *voievod ‹ vojevoda*; *boier ‹ boljarinŭ*; *jupîn ‹ župan*; *vornic ‹ dvorĭnikŭ*; *baştină ‹ baština*; *dedină ‹ dědina*; *gloabă ‹ globa* etc. Antroponimia românească se îmbogățeşte, de asemenea, cu denumiri noi, mai ales de origine slavă. Ultima observație este valabilă pentru toate categoriile de termeni de mai sus. Dar alături de împrumuturile slave, au apărut şi numeroase creații lexicale şi semantice interne.

Contactul lingvistic româno-grecesc (bizantin), amintit mai sus, nu se întrerupe. Acum pătrund în română prin intermediul grecesc şi unele elemente de origine italiană, venețiană şi genoveză (Ivănescu, *Istoria*, p. 497-498). De asemenea, se continuă legăturile lingvistice româno-maghiare, începute încă în secolele precedente, al X-lea – al XI-lea (Ivănescu, *Istoria*, p. 432-435; Rosetti, *Istoria*, p. 417-423; EWUR), ca şi cele cu vorbitorii dialectului german-săsesc din Transilvania [I. Borcia, *Deutsche Sprachelemente im Rumänischen*, „Zehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache“ (1904), p. 138-253]; Ivănescu, *Istoria*, p. 435-436; Arvinte, *Dt. Ent.*, p. 27-94).

3. Istoria externă a limbii române între secolul al XVI-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea

În decursul secolului al XVI-lea se continuă războiul de o sută de ani pe care românii au trebuit să-l poarte cu cotropitorii turci pentru menținerea independenței celor trei state româneşti. Astfel, în Moldova acest război a durat din 1457, anul urcării pe tron a lui Ştefan cel Mare, pînă în 1538, anul cînd Soliman Magnificul, venind cu armata împotriva lui Petru Rareş, reuşeşte să supună această țară sub suzeranitatea turcească. În Ţara Românească, războiul cu turcii a durat între 1394, cînd are loc lupta de la Rovine, condusă, din partea românilor, de Mircea cel Bătrîn, şi 1484, cînd, în vremea domniei lui Vlad Călugărul, țara este silită să se închine turcilor. A treia țară românească, Transilvania, este de asemenea angajată în marea încleştare cu turcii, şi anume între 1444, cînd românul Ioan Corvin de Hunedoara conduce luptele contra turcilor în Peninsula Balcanică (bătălia de la Varana), şi 1548, cînd acelaşi Soliman Magnificul reuşeşte să supună Transilvania (P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti 1965, 48-49). Luptele îndelungate cu turcii, adesea terminate cu victorii răsunătoare, au creat o anumită demnitate românească în epocă. Ele explică totodată poziția specială a țărilor româneşti în cadrul imperiului turcesc, în sensul că Ţara Românească, Moldova şi Transilvania nu au fost transformate în paşalîcuri, turcii n-au avut voie să se aşeze între români, iar conducerea şi administrația au rămas româneşti.

După asediul Vienei (1683), puterea turcească este în declin. La 1699, după pacea de la Karlowitz, Transilvania este ocupată de austrieci, care, în 1718, după pacea de la Passarowitz, îşi întind dominaţia şi asupra Banatului şi Olteniei. În ultima provincie, stăpînirea austriacă a durat numai 21 de ani, pînă în 1739. În cursul luptelor cu turcii, armatele austriece pătrund de multe ori şi în Moldova şi Muntenia. La începutul secolului al XVIII-lea, între 1719 şi 1739, stăpînirea austriacă a organizat în Banat colonizări de germani, italieni, francezi, spanioli şi bulgari catolici, într-un număr de 55 de localităţi, multe din ele locuite deja de români şi sîrbi. De altfel, numărul românilor în această provincie a fost şi a rămas în toată această perioadă, şi după aceea, cel mai mare. După această primă etapă de colonizări austriece, românii intră în contact direct cu noi vorbitori de limbă germană. Contactul cu civilizaţia şi cultura germană se va diversifica şi aprofunda în decursul secolului al XVIII-lea şi în secolul următor, constituindu-se astfel un nou strat de împrumuturi lexicale germane în română, atît la nivelul vorbirii populare, cît şi în limba română de cultură.

Legături cu civilizaţia şi cultura de tip apusean se constată şi în Moldova în această perioadă, şi anume prin intermediul polonez. Acum, mulţi fii de boieri moldoveni studiază în centrele culturale şi universitare poloneze. În scrierile româneşti din epocă apar, ca urmare a acestor contacte, tot mai multe elemente latineşti savante. În Ţara Românească, unii învăţaţi, ca de pildă stolnicul Constantin Cantacuzino, întreţin legături cu cultura italiană. Cu toate acestea, influenţa orientală, turcească şi bizantino-slavă, rămîne atotputernică în cultura românească a secolelor al XVI-lea – al XVIII-lea.

Situaţia economică şi socială a poporului român în primele două veacuri de dominaţie turcească cunoaşte o permanentă înrăutăţire. Poporul român nu poate ţine pasul cu progresul pe care îl realizau treptat popoarele din apusul Europei. Ţările româneşti sînt obligate să aprovizioneze Imperiul turcesc, în condiţii dezavantajoase, cu materii prime, în primul rînd cu alimente şi cu bani. Nu este deci de neînţeles de ce situaţia clasei ţărăneşti din toate cele trei ţări româneşti, clasă care ducea greul exploatării interne şi externe, a devenit în acest interval de timp extrem de grea. Interesul clasei dominante, în frunte cu domnul, de a produce cît mai multe cereale, care erau căutate pe piaţa externă, în primul rînd pe cea otomană, explică măsura cu urmări sociale deosebit de grave pentru clasa ţărănească: legarea de glie a ţăranilor iobagi. Acest fenomen a avut loc în Ţara Românească în timpul lui Mihai Viteazul (1593), iar în Moldova în timpul lui Ştefan Răzvan (1595). El are analogii şi în alte ţări din centrul şi estul Europei: în Germania, pe la 1490-1526 (războiul ţărănesc german a avut drept cauză principală acest fenomen); în Ungaria şi în Transilvania, după 1514 (anul răscoalei lui Gheorghe Doja); în Polonia, la 1532; în Rusia, la 1581 (Ivan cel Groaznic) şi 1597 (Boris Gudunov)[1]. Dar nu numai situaţia ţăranilor aserviţi se înrăutăţeşte în acest timp, ci şi cea a ţăranilor liberi, numiţi în Ţara Românească *moşneni*, iar în Moldova *răzeşi*. Acum se intensifică procesul de destrămare a obştilor ţărăneşti libere. Membrii acestora devin şerbi, adeseori sate întregi sînt aservite boierilor, mînăstirilor sau domnului.

---

[1] P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 44-54; C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*, Bucureşti, AA, s. II, XXXVII (1915), p. 479-543; Ivănescu, *Istoria*, p. 537.

În comparație cu Țara Românească și Moldova, țăranii români din Transilvania, legați de pământ din 1514, cunosc o situație încă și mai grea. Obligațiile de lucru pe moșiile grofilor maghiari sînt cu mult mai mari decît în țările românești de la est sau de la sud de Carpați. De pildă, în anul 1548, țăranii au fost obligați să muncească pentru nobil două zile pe săptămînă; peste 6 decenii, mai precis în 1714, numărul de zile pe săptămînă a devenit 4, ceea ce însemna că un țăran trebuia să muncească pentru nobil 208 zile pe an. Abuzurile locale în această privință erau încă și mai mari. La zilele de muncă, se adăuga pentru țăran dijma (a zecea parte) din produsele realizate pe petecul de pămînt propriu, dijmă datorată tot nobilului. De asemenea, deși de rit ortodox, țăranul român transilvănean era obligat să dea și episcopului catolic *nona* (a noua parte) din produse, măsură luată încă înainte de răscoala țărănească din 1514.

La situația economică și socială descrisă succint pînă acum, se adaugă spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și presiunile de natură religioasă asupra românilor transilvăneni, pe care austriecii le-au inițiat din interese politice. Aceștia vroiau ca românii să devină catolici pentru a constitui o contrapondere față de cele trei națiuni protestante din Transilvania, după principiul *divide et impera*. Totodată, imperialii doreau să-i rupă pe românii transilvăneni de cei din Principate și de lumea ortodoxă. După ce o parte din români au acceptat unirea cu Roma, în anul 1696, austriecii au început persecuțiile împotriva celor rămași ortodocși. Spre exemplificare, consemnăm arderea sau distrugerea tuturor mînăstirilor ortodoxe românești din Transilvania pe care a ordonat-o și a pus-o în practică generalul austriac Buccow, în 1761. Dar nici românii uniți nu au un tratament mai bun. Situația nefavorabilă din punct de vedere politic, economic, social și cultural a românilor din Transilvania (cu Banatul, Crișana și Maramureșul) față de celelalte națiuni transilvănene (ungurii, sașii și secuii) a fost consfințită la sfîrșitul secolului al XVII-lea (în 1691) în așa-numita *Diplomă leopoldină*, un fel de constituție a Transilvaniei, care a fost promulgată de împăratul Leopold I și a fost în vigoare mai mult de un secol și jumătate. În această diplomă, erau recunoscute în Transilvania numai trei națiuni: ungurii, sașii și secuii, și admise numai patru religii: catolică, luterană, calvină și unitariană. Românii, chiar cei uniți, erau numai „tolerați“ în Transilvania, de aceea în diploma leopoldină ei nu sînt pomeniți cu nici un cuvînt, deși constituiau populația majoritară (*Istoria României* III, p. 239).

N-au aderat la unirea cu Roma românii din ținuturile Brașov, Sibiu, Hunedoara, cei din jurul orașului Alba-Iulia, cei din Făgăraș. Unirea a provocat multe tulburări, soldate cu părăsirea de către mulți români a locurilor lor de baștină și trecerea în Moldova și în Țara Românească. Românii ajung acum la o conștiință politică pe deasupra diferențelor confesionale. Programul politic al tuturor românilor din Transilvania este formulat de Inochentie Micu-Clain, episcop unit între 1728-1751. Sînt puse acum în circulație ideea romanității și ideea vechimii lor în Transilvania. Din acestea decurgeau drepturile lor, care fuseseră complet negate în diploma leopoldină. Se întemeiază acum mai multe școli românești, ca de exemplu cele de la Blaj, și sînt trimişi primii bursieri români uniţi la Roma. Din rîndul românilor, se înfiripă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea o pătură burgheză, formată din negustori, intelectuali, preoţi etc., care pregătesc aşa-numita „Şcoală ardeleană", al cărei precursor a fost domnitorul moldovean şi marele cărturar Dimitrie Cantemir. Ideea latinităţii limbii române, dovedită şi cu ajutorul numelui etnic *român*, îmbinată cu ideile privind anterioritatea românilor şi caracterul lor majoritar în Transilvania, au fost transformate în tot atîtea arme în lupta politică, socială şi naţională.

3.1. Mişcări demografice

În contrast cu situaţia deosebit de grea a ţăranului român din Transilvania în perioada de care ne ocupăm, în Moldova şi în Ţara Românească condiţiile de viaţă sînt relativ mai bune. Astfel, în Moldova zilele de clacă (renta în muncă) erau în 1743 în număr de numai 12 pe an. Aceeaşi situaţie şi în Ţara Românească. Domnul Constantin Mavrocordat i-a scos din situaţia de robi pe „rumâni" şi pe „vecini" (= iobagi, ţărani aserviţi), transformîndu-i în oameni liberi, fără pămînt, cu obligaţia de dijmă şi clacă (12 zile pe an). Reforma a avut loc în anul 1746 în Ţara Românească şi în 1749 în Moldova.

În această situaţie, este de înţeles de ce românii din Transilvania, mai ales cei iobagi, au trecut în acest timp în număr foarte mare peste Carpaţi, în Moldova şi în Ţara Românească, continuînd astfel, în perioada de care ne ocupăm, un exod început în veacurile precedente. Ei au întemeiat uneori sate noi, dar cel mai adesea s-au aşezat în satele existente. Astfel, o mare parte a populaţiei din Bucovina a venit în Transilvania mai ales în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Există şi cazuri cînd noii veniţi fuseseră păstori transhumanţi, care s-au stabilit definitiv în locurile unde îşi iernaseră turmele. Aşa stau lucrurile cu românii transilvăneni care s-au aşezat în Oltenia, între Jiu şi Olt, sau în sudul acestei provincii, precum şi cu cei care au întemeiat aşezări noi în Dobrogea (Meteş, *op. cit.*, p. 71 urm.; Ivănescu, *Istoria*, p. 543-544). Tot prin migraţii ardeleneşti se explică o serie de fenomene ale unor graiuri populare din judeţul Olt, plasa Vedea, studiate de Gamillscheg în 1938; exemple de ardelenisme: *ǵestre*, *viestre* pentru *zestre*; *zeapsă*, *viapsă* pentru *viespe*; *sclab* pentru *slab*; *ǵenunḱi* pentru *genunchi*; *milžoc* pentru *mijloc* (Gamillscheg, *op. cit.*, p. 107-108, 190-193). În aceeaşi situaţie se găsesc numeroase graiuri din Bucovina, din Moldova şi din Basarabia, în care apar fenomene tipice pentru Transilvania, Crişana şi Maramureş (Ivănescu, *Istoria*, p. 546-549). Numele *Ungureanu* însemna „român din Transilvania sau din Ungaria"; de aici şi numele de sate *Ungureni* din Moldova şi Muntenia.

Există şi deplasări în sens invers. Astfel, în timpul stăpînirii austriece în Oltenia (1718-1739), a avut loc o colonizare cu olteni, din partea de nord-vest a acestei provincii, în 18 localităţi din Banat. Este vorba de aşa-numiţii *bufeni*. Denumirea provine de la cuvîntul *bufă* „tufă deasă", „teren defrişat prin tăiere", „teren despădurit". *Bufenii* sînt cei care au tăiat pădurile şi au făcut cărbuni pentru furnalele de la Bocşa. Li s-a mai spus şi *ţăreni*, de la cuvîntul *ţară*, care pentru transilvăneni înseamnă

'Țara Românească' (Ivănescu, *Istoria*, p. 549). Sînt semnalate și treceri masive de români din Țara Românească peste Dunăre. Astfel, între 1741 și 1744 ar fi făcut acest lucru un număr de 15.000 de locuitori. Cu mult mai mare este cifra celor care în 1749 au fugit din Moldova în alte țări: 60.000 (*Istoria României* III, p. 439).

Deplasările demografice au contribuit la accentuarea fenomenului numit „amestecul dialectelor" despre care am vorbit mai sus. Precizăm aici că fenomenul este insuficient studiat, atît de cei care se ocupă cu demografia istorică, cît și de dialectologii români; aceștia din urmă, pe lîngă noile atlase lingvistice regionale în curs de publicare, vor trebui să întreprindă anchete monografice în cît mai multe așezări din provinciile de la est și sud de Carpați, pentru a se putea stabili contribuția graiurilor transilvănene la constituirea „peisajului" lingvistic dacoromân[2].

Un fenomen lingvistic remarcabil, care s-a petrecut în intervalul cuprins între secolul al XVI-lea și al XVIII-lea, este dispariția rotacismului în dialectul crișan-maramureșean, datorită influenței vorbirii populare nerotacizante din graiurile imediat vecine. Urme ale fenomenului se mai păstrează pînă astăzi în unele graiuri din Munții Apuseni (Ivănescu, *Istoria*, p. 550-552).

Tot în această perioadă se manifestă în graiurile populare din Țara Românească, din Moldova și din Banat influența turcească osmanlîie[3]: *baclava* ‹ *baklava*; *caraghios* ‹ *karagöz*; *cataif* ‹ *kataif*; *catifea* ‹ *katifa (kadife)*; *cearșaf (cearceaf)* ‹ *çarçaf (çarşaf)*; *chibrit* ‹ *kibrit*; *ciulama* ‹ *çulama*; *lighean* ‹ *legen*; *mindir* ‹ *minder*; *musaca* ‹ *musaka*; *mușama* ‹ *muşemma*; *saltea* ‹ *şelte*; *tinichigiu* ‹ *tenekeci* etc. De asemenea, tot acum pătrund în graiurile din Principate o serie de elemente neogrecești[4]: *anost* ‹ ἄνοστος; *babacă* ‹ μπαμπάκας (‹ tc.); *bărbier* ‹ μπαρμπέρις (‹ it.); *(a) catadicsi* ‹ καταδέχομαι; *catagrafie* ‹ καταγραφή; *catáhrisis* ‹ κατάχρησις; *igrasie* ‹ ὑγρασία; *matracucă* ‹ μαντρακοῦκα (‹ tc.); *oftică* ‹ ὄχτικας; *spanac* ‹ σπανάκι; *spițer (șpițer)* ‹ σπετζιάρης, -ιέρης; *țață* ‹ τσάτσα etc. Se continuă, în același timp, influența limbilor: bulgară, în unele graiuri muntenești, sîrbă, în cele bănățene, ucraineană, în cele din Moldova, maghiară și germană (săsească, șvăbească și din partea germanei austriece) în cele transilvănene.

3.2. Formarea limbii literare românești (Româna veche)

În secolele al XIV-lea – al XVI-lea se constituie și se consolidează clasa dominantă (feudală) românească, se instituie o ierarhie bisericească și se organizează viața monahală în forme evoluate pe teritoriul dacoromân. Prin această înșiruire, am menționat principalii factori creatori de cultură în acest timp. Limba de cultură și de cult era, cum s-a arătat mai sus, slavona. Există însă probe că alături de textele canonice, de cult, în această limbă, circulau în țările românești, încă din secolul al XV-lea și din cel următor, texte redactate în românește, dar care nu s-a păstrat (Panaitescu, *op. cit.*, p. 62-65).

---

[2] I.H. Bîrleanu, *Emigrări ardelenești la est de Carpați. Consecințe lingvistice*, Iași, 1998, idem, *Graiurile din Valea Șomuzului Mare*, I, *Formarea numelor de sate*, Iași, 1999.

[3] L. Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturei române*, vol. 1: *Introducerea*, vol. 2: *Vocabularul*, 1: *Vorbe populare*, 2: *Vorbe istorice*, București, 1900; Heinz F. Wendt, *Die Türkischen Elemente im Rumänischen*, Akademie Verlag, Berlin, 1960, 188 p.

[4] G. Murnu, *Studiu asupra elementului grec antefanariot în limba română*, București, 1894; L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'epoque des Phanariotes*, Budapest, 1939.

Primele texte românești cunoscute provin din nordul teritoriului dacoromân, din Maramureș, și se caracterizează prin fenomenul trecerii lui *-n-* intervocalic la *-r-* (*-nr-*) (rotacism), precum și prin alte trăsături localizate în aria dialectului maramureșean. Cîteva exemple: *burătate* (*bunrătate*) ‹ *bunătate*; *bunră* ‹ *bună* etc.; consoana geminată *rr*: *rrădăcină* 'rădăcină'; arhaisme lexicale: *agru* ‹ AGER, AGRI; *auă* ‹ UVA; *a deșidera* ‹ *DESIDERARE; *viptu* ‹ VICTUS; *lucoare* ‹ LUCOREM etc. Tot în domeniul fonetic, este remarcabilă absența palatalizării labialelor, desigur pentru că acest fenomen lipsea pe atunci în graiul maramureșean. Textele numite rotacizante, mai importante, sînt: *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Șcheiană*, *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea Hurmuzachi*. Cu excepția ultimului text, toate celelalte sînt copii ale unor manuscrise mai vechi. Data acestor prime traduceri, mult controversată, pare a fi sfîrșitul secolului al XV-lea. Cum s-a mai spus, trăsăturile specifice dialectului rotacizant au dispărut în decursul secolului al XVI-lea și al XVII-lea. Dar textele scrise într-însul au servit ca punct de plecare pentru scrierile și tipăriturile românești ulterioare.

Primul text datat în limba românească este scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung (muntenesc): anul 1521.

Numărul scrierilor în limba românească este în continuă creștere în decursul secolului al XVI-lea. Alături de textele cu conținut religios, apar o serie de acte private, corespondență etc., în care se reflectă, de regulă, limba vorbită în regiunea de unde provin autorii acelor scrieri. Treptat, româna este folosită și în actele oficiale, alături de slavonă. Schimbarea are loc pe la începutul secolului al XVII-lea în Țara Românească și în Moldova. Procesul de înlocuire a acesteia din urmă va mai dura încă un secol. În decursul secolului al XVII-lea, mai ales în a doua jumătate, are loc și introducerea limbii românești în biserică, în locul slavonei.

În ceea ce privește cauzele apariției primelor texte în românește, lingviștii și istoricii au invocat mai mulți factori, printre care influența husitismului, a lutheranismului, chiar și a catolicismului. Discuțiile, adesea contradictorii, sînt încă neîncheiate. Este însă sigur faptul că lutheranismul a avut un oarecare rol în apariția tipăriturilor diaconului Coresi la Brașov, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Dar este controversată teoria că scrierile diaconului Coresi reprezintă modelul întregii limbi literare românești de mai tîrziu.

Unii cercetători, contestînd unitatea limbii române literare vechi, admit existența mai multor variante regionale ale limbii literare, vorbind chiar de „dialectele literare" ale românei vechi. Nu a existat, susțin aceștia „o normă a limbii scrise unică pe tot teritoriul dacoromânesc, normă către care au tins scriitorii din toate regiunile, ci au existat pe teritoriul dacoromân mai multe dialecte literare" (Ivănescu, *Istoria*, p. 567; Ivănescu, *Problemele*, p. 66-137). Se folosește și expresia „variantă regională a limbii literare“ (BDLR, p. 71). Despre o limbă literară unitară se poate vorbi abia începînd din secolul al XIX-lea. După teoria lui G. Ivănescu (*Istoria*, p. 568-577), între secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, aşadar în perioada de care ne ocupăm, ar fi existat următoarele dialecte literare româneşti: **1.** dialectul rotacizant; **2.** dialectul din Ardealul propriu-zis, de la nord de Mureş; **3.** dialectul muntenesc, scris şi în Ardealul de sud; **4.** dialectul moldovenesc şi **5.** dialectul bănăţean, scris nu numai în Banat, ci şi în regiunea Haţegului şi a Orăştiei. Dacă se are în vedere fonetismul, morfologia şi sintaxa, făcîndu-se abstracţie de lexic, atunci dialectele bănăţean, ardelenesc de nord şi moldovenesc „alcătuiesc o unitate“, care ar putea fi numită şi dialectul literar nordic. În opoziţie cu acesta se află cel muntenesc, care poate fi denumit şi dialectul literar sudic. O poziţie specială a avut dialectul rotacizant, care, prin scrierile menţionate, a stat la baza textelor româneşti din celelalte zone. Fiecare variantă posedă o anumită individualitate, care este rezultatul unui mănunchi de fenomene lingvistice (fonetice, morfologice, sintactice, lexicale etc.), cu apariţie statornică în texte (Ivănescu, *Problemele*; idem, *Istoria*, p. 570-577; BDLR).

Ca în orice limbă literară, şi în româna veche au pătruns împrumuturi lexicale din alte limbi de cultură. La început, cele mai multe erau preluate din textele slave care serveau drept model. Dar începînd din secolul al XVII-lea, vor apărea tot mai des şi împrumuturi din limbile latină savantă şi grecească. Mai puţini sînt termenii de origine turcească şi germană, aceştia din urmă în scrierile din Transilvania[5].

Un eveniment de seamă în istoria limbii române vechi este apariţia integrală a textului biblic, în *Biblia de la Bucureşti*, sau *Biblia lui Şerban Cantacuzino* (1688).

Un alt fapt demn de remarcat se referă la începuturile poeziei culte româneşti, prin apariţia *Psaltirii în versuri* a mitropolitului Moldovei Dosoftei, în anul 1673, la Uniev, în Polonia. Secolul al XVII-lea cunoaşte apoi traducerea în româneşte a unor lucrări importante de teologie şi de drept (pravilele), punîndu-se astfel bazele unor limbaje speciale cum sînt cele al filozofiei, al ştiinţelor juridice, al ştiinţelor naturii chiar. În acest fel, statutul de limbă de cultură al românei vechi este mult consolidat. Trebuie spus însă că mai ales ultima parte a perioadei de care ne ocupăm, adică secolul al XVIII-lea, a fost pînă acum prea puţin cercetată de istoricii limbii române literare.

4. Istoria externă a limbii române în perioada 1750-1830

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se petrec schimbări importante în viaţa poporului român. Pe plan economic, încep să apară unele trăsături caracteristice modului de producţie capitalist (manufacturile) şi se intensifică activitatea comercială internă şi externă. O nouă clasă, burghezia, începe să se înfiripe. Pe plan cultural, datorită contactelor cu germanii, cu grecii şi cu ruşii, pătrund la români elemente de cultură apuseană, italienească şi franţuzească. Spiritul epocii luminilor se face simțit și în țările românești, în Transilvania și sub forma josephinismului. Noile idei ajută la punerea în practică a unor reforme sociale în direcția ușurării jugului feudal. Se produce acum un început de modernizare culturală și socială. Toate acestea au avut ecou și în privința limbii române literare, care cunoaște o fază de modernizare, continuată și desăvîrșită în tot decursul secolului următor. Are loc acum trecerea de la epoca numită limba română veche la limba română modernă.

---

[5] Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, 1: *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1971, p. 408-438.

Vom prezenta succint cîteva din evenimentele mai importante care s-au petrecut între anii 1750 și 1830.

Imperiul austriac, instaurat în Transilvania, și-a extins stăpînirea, în 1775, și asupra părții de nord-vest a Moldovei, care, sub denumirea de Bucovina, a rămas sub austrieci pînă în 1918. Pentru istoria limbii române prezintă interes politica de colonizare cu vorbitorii de limbă germană pe care a practicat-o în diferitele provincii românești guvernul austriac. După prima fază menționată mai sus, se desfășoară în Banat cea de-a doua fază a colonizării, între 1763 și 1790. La moartea împăratului Iosif al II-lea (1790), populația colonizată a Banatului, alcătuită mai ales din așa-numiții șvabi, se apropia de cifra de 80.000 de suflete (*Istoria României* III, p. 421). Tot acum încep colonizări de populație germană și în Bucovina. Efectele lingvistice ale contactului dintre cele două limbi au fost relativ bine studiate (Borcia, *op. cit.*, p. 172 urm.; Arvinte, *Dt. Ent.*, p. 107-110). Graiurile românești din Transilvania s-au îmbogățit cu unele elemente germane austriece din terminologia militară, în urma întemeierii de către austrieci a regimentelor grănicerești românești de la Năsăud și de la Orlat (1762) și a batalionului românesc din Banat (1768) (Borcia, *op. cit.*, p. 158-163). Cîteva exemple: *bărbunc* (*verbunc*) ‹ *Werbung*; *glid* ‹ *Glied*; *haptac* ‹ *Habt acht!* 'drepți!'; *hubiță* ‹ *Haubitze*; *mustră* ‹ *Musterung*; *oberșter* ‹ *Oberst*; *pătrîntaș* ‹ *Patronentasche*; *șilboc* ‹ *Schildwache* etc.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, stăpînirea austriacă, în ciuda multor promisiuni imperiale, nu a întreprins nimic pentru a ameliora statutul politic, social și economic al românilor transilvăneni, rămași în continuare în situație de națiune „tolerată". Rezultatul a fost puternica zguduire socială provocată de răscoala țăranilor români din anii 1784-1785, sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan. După înăbușirea mișcării, mai mulți români au trecut munții în Moldova și în Țara Românească. În toată perioada care a durat pînă la revoluția de la 1848, curtea de la Viena a rămas surdă la cererile românilor, expuse în așa-numitul *Supplex Libellus Valachorum* (1791, 1792).

Secolul al XVIII-lea a reprezentat pentru Principatele extracarpatice o perioadă de decădere politică. Neîncrezători în domnii români care tindeau să se elibereze de sub jugul otoman, turcii instaurează regimul fanariot, care începe în Moldova în 1711, după domnia lui Dimitrie Cantemir, iar în Țara Românească în 1714, după domnia lui Constantin Brîncoveanu. Regimul fanariot va dura pînă în 1821, cînd are loc răscoala lui Tudor Vladimirescu. În acest timp, domnii nu mai sînt aleși de boierii români, ci sînt numiți de turci dintre oamenii lor de încredere recrutați dintre grecii din Fanar. Autonomia țărilor românești este aproape anihilată, dar organizarea internă se menţine. Exploatarea economică nu mai cunoaşte limite. Postul de domn se cumpără foarte scump la Constantinopole. Au loc nenumărate războaie pe teritoriul Principatelor, însoţite de molime, foamete etc. Dominaţia otomană în această epocă a constituit o stavilă în calea progresului economic şi social.

Pe plan lingvistic, datorită numărului mare de greci veniţi cu domnii fanarioţi, asistăm la o influenţă a acestei limbi asupra limbii române, atît la nivelul limbii literare, cît şi la cel al graiurilor populare (Gáldi, *op. cit.*). Se continuă totodată influenţa turcească asupra unor compartimente lexicale româneşti (Şăineanu, *op. cit.*).

În decursul secolului al XVIII-lea şi în prima parte a celui următor, Principatele româneşti au fost teatrul de luptă al armatelor celor trei mari puteri europene ale timpului, aflate într-un permanent conflict şi cu alianţe mereu schimbătoare: Rusia, Austria şi Turcia. După războiul ruso-turc din 1711, la care au luat parte şi moldovenii cu Dimitrie Cantemir, războaiele cu turcii se succed după cum urmează. Între 1716 şi 1718 are loc războiul turco-austriac, încheiat cu pacea de la Passarowitz, în urma căruia Oltenia a fost ocupată de austrieci. După aproape două decenii, izbucneşte, în 1736, războiul ruso-austriaco-turc, care se termină cu pacea de la Belgrad, în 1739, cînd Oltenia revine la Ţara Românească. Un alt război ruso-turc durează 6 ani, între 1768 şi 1774, şi se încheie cu victoria ruşilor consemnată prin pacea de la Küčuk-Kainarğ. De pe urma acestui conflict profită şi Austria, care ocupă în 1775 nord-vestul Moldovei (Bucovina). Pacea de la Küčuk-Kainarğ, prin încetarea monopolului turcesc asupra comerţului şi prin alte măsuri, a adus şi unele îmbunătăţiri ale situaţiei politice şi economice ale ţărilor româneşti faţă de Imperiul otoman. Dar ea nu a durat decît 13 ani, căci în 1787, după ce Iosif al II-lea al Austriei şi Ecaterina a II-a a Rusiei se înţeleg să împartă Imperiul otoman, izbucneşte un nou război contra acestuia din urmă. El durează pînă în 1792 şi se încheie cu pacea de la Iaşi, în urma căreia Moldova capătă un nou vecin la răsărit. Acum Imperiul rusesc atinge pentru prima dată linia Nistrului, care devine frontieră între Turcia şi Rusia. Moldova rămîne în continuare sub suzeranitatea Imperiului turcesc. Dar noua situaţie nu durează decît 20 de ani. Acum, sub presiunea evenimentelor legate de invazia lui Napoleon în Rusia, această ţară încheie în grabă cu Turcia pacea de la Bucureşti, prin care se punea capăt unui alt război care dura de 6 ani, din 1806. Prin înşelăciune şi vînzare (coruperea unui mare demnitar turc), Rusia pune stăpînire pe jumătate din teritoriul Moldovei, partea cuprinsă între Prut şi Nistru, cunoscută sub denumirea de Basarabia. Faţă de alte provincii româneşti aflate sub stăpînire străină, aici politica ţaristă de asuprire naţională şi de rusificare sistematică a privat pe românii de accesul, prin şcoli, presă şi alte instituţii culturale, la marea cultură realizată de cărturarii români în decursul secolului al XIX-lea. O influenţă din partea limbii ruse pînă la nivelul graiurilor populare se poate constata în această regiune şi cu ajutorul hărţilor dialectale ale ALR şi ALM.

După mişcarea eteristă a grecilor conduşi de Alexandru Ipsilante, în 1821, şi după răscoala lui Tudor Vladimirescu, din acelaşi an, Principatele sînt ocupate timp de un an de turci, veniţi să înăbuşe ambele mişcări. Acum ia sfîrşit domnia fanarioţilor.

Pacea însă nu ține mai mult de 6 ani, căci în 1828 Rusia atacă din nou Turcia. Războiul se termină după an, cu victoria rușilor. Pacea de la Adrianopole aduce schimbări importante în viața Principatelor. Acum se instituie protectoratul rusesc asupra țărilor românești, are loc restituirea „raialelor“, adică a cetăților turcești, cu teritoriul aferent, de pe malul stîng al Dunării (Brăila, Turnu, Giurgiu), se instituie libertatea comerțului. Rușii ocupă ambele Principate pînă în 1834, timp în care elaborează și pun în aplicare Regulamentul organic, instrument de întărire a asupririi boierești, care va fi înlăturat de revoluția de la 1848.

Prin intermediul ofițerilor ruși și austrieci, de regulă nobili cunoscători de limbă franceză, aristocrația din Principate a luat contact cu limba și cultura franceză. Unele influențe ale acestei culturi s-au exercitat și prin intermediul limbii neogrecești, în care apăruseră traduceri din franceză. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, după 1796, se înființează consulate franceze la București și la Iași. Ocupațiile frecvente rusești aduc în limbajul administrativ din Principate o serie de elemente lexicale de această origine. Numărul lor este mai mare în prima jumătate a secolului al XIX-lea, după care cele mai multe vor cădea în desuetudine (I. Iordan, *Influențe rusești asupra limbii române* (extras din AA), 1949). Tot acum, în timp ce în Principate se exercită influențele lingvistice din partea limbii neogrecești și turcești, în graiurile românești de sub dominația austriacă se continuă contactul lingvistic româno-maghiar, româno-săsesc și româno-german-austriac, în ultimul caz datorită introducerii acestei limbi ca limbă oficială, în locul latinei, în Transilvania, de către împăratul Iosif al II-lea, în 1784. La nivelul graiurilor populare, în această perioadă se constituie ariile dialectale ale unor elemente de origine neogrecească sau turcească în Moldova și în Țara Românească, cărora le corespund în graiurile românești din interiorul arcului carpatic (și din Banat, Crișana și Maramureș) fie elemente de origine maghiară, fie de origine germană (săsească, șvăbească sau germană-austriacă). În aceste arii se reflectă sferele culturale sub care se aflau acum românii: cea cu centrul la Istanbul și cealaltă cu sediul la Viena (Arvinte, *Dt. Ent.*, p. 95-132).

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea continuă mișcările demografice dinspre Transilvania înspre Principatele extracarpatice (Meteș, *op. cit.*). Situația clasei țărănești din aceste din urmă regiuni fiind și ea foarte grea, asistăm și acum la o serie de deplasări ale românilor din Principate înspre alte țări vecine. Astfel, acum au trecut Dunărea și s-au așezat pe Valea Timocului, în actuala Iugoslavie, foarte mulți olteni, așa numiții *țăreni* (‹ *țară*), iar din Banat au ajuns pe Valea Moraviei, în Serbia, așa numiții *ungureni*, vorbitori ai unor graiuri bănățene (Ivănescu, *Istoria*, p. 601).

4.1. Începuturile limbii române moderne (Prima fază de modernizare a limbii române)

Cel mai important eveniment în istoria limbii române literare din perioada 1750-1830 este începutul unui proces de unificare în favoarea dialectului literar muntenesc (Ivănescu, *Istoria*, p. 606). La aceasta a contribuit un factor de ordin cultural, şi anume apariţia în Ţara Românească pe la mijlocul secolului a unui număr mare de tipărituri de cărţi religioase care au ajuns a fi folosite de românii din toate provinciile. Influenţa muntenească nu este însă semnalată în scrierile laice, particulare. Autorii acestora, în număr tot mai mare, datorită răspîndirii scrisului, nu renunţă la particularităţile dialectale ale locurilor lor de baştină. Alături de multe trăsături arhaice, în scrierile oamenilor cu mai puţină cultură religioasă apar numeroase fenomene dialectale moldoveneşti, ardeleneşti sau bănăţene.

Tendinţa de modernizare care se conturează după 1780 în limba română literară se materializează în acceptarea unui număr tot mai mare de neologisme cu ajutorul cărora sînt denumite conceptele noi culturale şi ştiinţifice. Creşte destul de rapid numărul cuvintelor culturale de origine latină savantă, dintre care multe pătrund prin intermediul altor limbi vecine de cultură: germană, maghiară, neogrecească şi rusească. Nu puţine sînt cazurile de cuvinte de acest fel care au o „etimologie multiplă“. Mai puţin numeroase sînt, deocamdată, elementele romanice, franceze şi italieneşti. Reprezentanţii *Şcolii ardelene* au practicat mersul direct de la sursă, adică la limba latină. Pătrunderea unui număr foarte mare de elemente romanice va avea loc după 1830, cu care ocazie vor fi date uitării multe elemente de origine turcească şi neogrecească, în favoarea atît a elementelor franceze, cît şi a celor de origine latinească savantă sau a celor create prin mijloacele de îmbogăţire interne ale limbii române. În ultima situaţie se află aşa-numitele calcuri lingvistice, mijloc de îmbogăţire folosit cu precădere în perioada anterioară anului 1830. Exemple turceşti: *dulap* (tc.) – *garderob* (fr.); *adet* (tc.) – *impozit* (fr.); *caraul* (tc.) – *escortă* (fr.); *ceapraz* (tc.) – *galon* (fr.); *mascară* (tc.) – *bufon* (fr.); *olac* (tc.) – *curier* (fr.); *tarapană* (tc.) – *monetărie* (fr.); *zorbă* (tc.) – *revoltă* (fr.); *canat* (tc.) – *etaj* (fr.); *tavan* (tc.) – *plafon* (fr.); *mofluz* (tc.) – *falit* (fr.); *muşteriu* (tc.) – *client* (fr.); *musafir* (tc.) – *invitat* (fr.); *menzil* (tc.) – *staţie* (*de poştă*) (fr.); *agarlîc* (tc.) – *bagaj* (fr.); *teslim* (tc.) – *livrare* (fr.) etc. Exemple neogreceşti: *politie* (ngr.) – *stat* (fr.); *eterie* (ngr.) – *revoluţie* (fr.); *a chivernisi* (ngr.) – *a guverna, a administra* (fr.); *diataxie* (ngr.) – *ordin, edict* (fr.); *anaforă* (ngr.) – *raport*; *efor* (ngr.) – *administrator, controlor* (fr.); *epistat* (ngr.) – *intendent* (fr.); *a pliroforisi* (ngr.) – *a informa* (fr.); *practicos* (ngr.) – *experimentat* (fr.); *diată* (ngr.) – *testament* (fr.); *nomicos* (ngr.) – *jurist* (fr.); *ipólipsis* (ngr.) – *stimă, consideraţie* (fr.); *pronómii* (ngr.) – *privilegii* (fr.); *zúlie* (ngr.) – *gelozie* (fr.); *a diortosi* (ngr.) – *a corecta (un text)* (fr.); *a paradosi* (ngr.) – *a preda (un obiect la şcoală)* (fr.); *ipochimen* (ngr.) – *subiect* (fr.); *oxie* (ngr.) – *accent* (fr.); *calţavetă* (ngr.) – *jaretieră* (fr.); *a chindisi* (ngr.) – *a broda* (fr.); *a meremetisi* (ngr.) – *a repara* (fr.) etc. Numărul împrumuturilor de denumiri ştiinţifice din limbile de cultură apusene, romanice, şi din latina savantă, va creşte necontenit în tot timpul secolului al XIX-lea şi în cel următor (N.A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962). Aceste elemente noi au creat oamenilor de cultură români numeroase probleme de adaptare fonetică şi de încadrare morfologică, pînă cînd, spre sfîrşitul secolului al XIX-lea, s-a pus capăt oscilaţiilor existente în scrierile anterioare. Modernizarea limbii literare a avut loc nu numai la nivelul lexicului, ci şi la cel al sintaxei.

În perioada 1780-1830 se pun bazele literaturii române moderne. Acum apar primii poeți, care sînt și inițiatorii stilului „ales" al limbajului poetic românesc: Iannache Văcărescul, Ioan Cantacuzino, Costachi Conachi, Iancu Văcărescu, I. Budai-Deleanu. Ultimul este creatorul stilului ironic-satiric în româna literară (Ivănescu, *Istoria*, p. 632).

5. Istoria externă a limbii române în perioada 1830-1880

În această perioadă, trăsăturile caracteristice societății de tip capitalist se imprimă din ce în ce mai mult și societății românești. Se înmulțesc, astfel, formațiile economice de tip manufacturier, apar primele fabrici mînate de mașini cu aburi, mai ales în Transilvania. În întreprinderile întemeiate în Principate, sînt aduși adesea maiștri și lucrători străini (austrieci, francezi etc.). Se dezvoltă, totodată, industria extractivă (mineritul). Pentru formarea meșteșugarilor, se înființează școli de meserii, la București în 1835, la Iași în 1843. Are loc o creștere a populației orășenești, prin afluxul țăranilor la orașe (*Istoria României* III, p. 933 urm.).

Regulamentul organic, introdus de administrația rusească (1828-1834), a funcționat între 1830-1848. El prevedea crearea armatei naționale, reforme administrative similare în cele două Principate, serviciu poștal, crearea uniunii vamale din cele două țări (realizată în 1835). S-a ajuns, astfel, la crearea unei piețe naționale unice, fapt care a constituit un pas important pentru unitatea națională a tuturor românilor. Putem vorbi, de pe la 1850, de constituirea națiunii române, întemeiată pe unitatea de limbă, de teritoriu, de viață economică și de comunitate de cultură. Unificarea politică se va produce în deceniile care au urmat. Unirea Principatelor era stipulată chiar în Regulamentul organic, în care se recunoștea comunitatea de limbă, de obiceiuri și de interese ale românilor din Moldova și din Muntenia.

Deșteptarea la români a conștiinței naționale, a sentimentului național, și-a găsit expresie în dorința lor de a se uni într-un stat național unitar. Prima fază a acestui deziderat a fost transpusă în realitate în anul 1859 cînd Țara Românească s-a unit cu Moldova. Ultima provincie cuprindea pe atunci și cele trei județe din sudul Basarabiei (Cahul, Ismail, Cetatea-Albă), retrocedate Moldovei de Rusia în urma Congresului de pace de la Paris, din 1856. Noul stat a primit denumirea *România* în 1862. Acest nou termen geografic și statal, avînd ca radical etnonimul *român*, căruia i s-a adăugat sufixul *-ie*, a însemnat la început ‘imba românească’, apoi ‘sentimentul național al românilor’, apoi ‘teritoriul locuit de români’, ‘țara românilor’. După Marea Unire din 1918, numele nou de țară s-a extins asupra tuturor provinciilor românești de la nordul Dunării (Arvinte, *Român*).

În perioada 1830-1880, continuă rivalitățile dintre marile puteri ale timpului, care se aflau angajate în rezolvarea așa-numitei „chestiuni orientale", adică a soartei Imperiului turcesc. Tabloul din paragraful precedent trebuie completat cu următoarele date. După retragerea armatelor rusești în 1834, acestea, după numai 14 ani, reapar în Principate pentru a înăbuși, de data aceasta, în mod straniu, împreună cu armatele turcești, permanentul inamic, revoluția românească de la 1848, din Moldova şi din Ţara Românească. În anul următor, armatele ţariste, unite cu cele ale Imperiului austriac, nimicesc revoluţia maghiară şi românească din Transilvania şi Ungaria. Noua ocupaţie rusească în Principate a durat pînă în 1851, cînd trupele ruseşti se retrag. După numai doi ani, în 1853, ele revin în ţările româneşti, dar, în urma alianţei încheiate între Turcia, Anglia şi Franţa, ele vor fi nevoite să le părăsească în 1854. Alianţa menţionată a fost sprijinită şi de Austria, dornică şi ea să pună mîna pe Principate. Într-adevăr, s-a instaurat aici un condominiu turco-austriac, care a durat timp de 2 ani, din 1854 pînă în 1856.

Principatele Unite sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza realizează o serie de reforme pe calea modernizării statale. Ajutat de M. Kogălniceanu, domnul pune în practică reforma agrară, secularizează averile mănăstireşti, aflate în stăpînirea călugărilor greci, înfăptuieşte o reformă electorală (dar fără participarea ţărănimii), dă ţării o constituţie, prin care se instituie în România instituţiile liberale moderne: libertatea presei, libertatea cuvîntului, libertatea asociaţiilor etc.

După 1866, anul răsturnării lui Cuza de către „monstruoasa coaliţie“ (unirea partidului liberal al burgheziei cu partidul conservator al marilor proprietari agricoli), în fruntea statului este adus prin plebiscit, la 10 mai 1866, Carol I de Hohenzollern, devenit mai tîrziu, în 1881, rege al României. Un nou război dintre Rusia şi Turcia, în 1877-1878, la care a luat parte şi România, a adus acesteia independenţa faţă de Turcia şi recunoaşterea internaţională a noului stat şi a denumirii de *România*, cu prilejul Congresului de la Berlin, din 1878. Tot acum are loc alipirea Dobrogei la România, simultan cu pierderea celor 3 judeţe din sudul Basarabiei.

În aceeaşi perioadă (1830-1880), în provinciile româneşti aflate sub stăpînirea austriacă se menţin relaţiile feudale, concomitent cu dezvoltarea treptată a economiei de tip capitalist. Conflictele naţionale, declanşate de încercarea de a introduce în Transilvania, înainte de anul 1848, limba maghiară ca limbă oficială în administraţie, în învăţămînt, şi chiar în corespondenţa oficială a bisericii româneşti, a contribuit la dezvoltarea conştiinţei naţionale a românilor, mărind rezistenţa acestora împotriva politicii de asuprire seculară. La această trezire a conştiinţei naţionale au contribuit în mod esenţial şcolile în limba română, publicaţiile periodice şi alte instituţii culturale, existente în cadrul statului austriac, dar absente în Basarabia aflată sub jugul ţarist. Ideile *Şcolii ardelene* şi ale curentului latinist, abstracţie făcînd de unele exagerări, au jucat un mare rol atît în crearea conştiinţei naţionale româneşti şi a statului naţional unitar, cît şi în formarea unor aspecte ale limbii naţionale unitare moderne.

O matură manifestare a conştiinţei politice naţionale a românilor transilvăneni s-a petrecut cu ocazia revoluţiei de la 1848, care a constituit o lovitură grea dată stărilor de lucruri feudale absolutiste din toate provinciile româneşti aflate sub austrieci. Acum se pune capăt situaţiei de „popor tolerat“ a românilor. Cu toate acestea, după 1849, absolutismul restaurat introduce cenzura, poliţia secretă, execuţiile. Se inaugurează acum o politică de germanizare, limba germană austriacă devenind limba oficială. Principatul Transilvaniei depinde acum direct de împăratul de la Viena.

Sub aspect lingvistic, noua situaţie a contribuit la creşterea numărului de elemente germane-austriece în graiurile româneşti şi chiar în limba scrisă în jurnalele româneşti din Austria (fapt împotriva căruia va lua atitudine T. Maiorescu).

Sub aspect economic şi social, asistăm la dezvoltarea capitalismului şi în agricultură. Iobăgia fiind desfiinţată, ţăranii eliberaţi devin lucrători agricoli salariaţi. Creşte numărul întreprinderilor industriale, al celor miniere, se dezvoltă căile de comunicaţie şi comerţul. Alături de burghezia săsească şi de cea maghiară, se dezvoltă şi o burghezie românească. După o perioadă de relativ liberalism în guvernare (1860-1867), în anul 1865 are loc unirea Transilvaniei cu Ungaria, luînd astfel capăt o străveche situaţie politică de independenţă faţă de Ungaria a acestei provincii, iar în anul 1867 se realizează aşa-numitul dualism austro-ungar, cu care prilej împăratul Franz Joseph este încoronat şi rege al Ungariei. Urmează în 1868 legea naţionalităţilor şi legea învăţămîntului, ultima decretînd pentru Transilvania obligativitatea limbii maghiare în învăţămîntul de toate gradele. Legea electorală din 1874 îi excludea pe ţăranii români de la vot. O altă lege, a presei, promulgată în 1872, a fost cauza a numeroase procese împotriva oamenilor politici şi a intelectualilor români. Dualismul a desfiinţat şi „Universitatea“ săsească, în 1876, punînd astfel capăt autonomiei şi naţionalităţii săseşti. Nu este recunoscută în Transilvania decît o „unică“ şi „indivizibilă“ naţiune, cea maghiară. În noua situaţie, luptele românilor pentru libertate şi egalitate se vor intensifica în ultimele decenii ale secolului.

Epoca dintre 1830-1880 a reprezentat pe plan cultural pentru toţi românii, mai puţin cei de sub stăpînirea ţaristă, un prilej favorabil de afirmare în toate domeniile activităţii spirituale: şcoală, presă, literatură, teatru, muzică, artele plastice, ştiinţele pozitive, umaniste, istoriografie, lingvistică etc. Acum iau fiinţă şi numeroase instituţii moderne corespunzătoare activităţilor spirituale menţionate. Creşte numărul şcolilor superioare, la fel şi cel al bibliotecilor. La 1860 se înfiinţează la Iaşi prima universitate românească în sensul modern al cuvîntului, iar în 1864 cea de la Bucureşti.

În procesul de formare a limbii române literare moderne, un rol deosebit i-a revenit presei (zilnice sau periodice). Prima publicaţie de acest fel este „Biblioteca românească“, scoasă la Buda de Zaharia Carcalechi, în 1817. Îi urmează, în 1820, „Chrestomaticul românesc“, scos la Cernăuţi de Teodor Racoce. În 1828, Ion Heliade Rădulescu scoate la Bucureşti „Curierul românesc“, iar Gheorghe Asachi la Iaşi „Albina românească“, ambele şi cu suplimente literare. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1838, apare la Braşov „Gazeta de Transilvania“, cu suplimentul literar „Foaie pentru minte, inimă şi literatură“, ambele prin grija lui S. Bărnăuţiu. Numărul publicaţiilor româneşti din toate provinciile, cu excepţia Basarabiei, este în continuă creştere (*Dicţionarul literaturii române, passim*).

Dintre instituţiile culturale cu o importanţă deosebită în dezvoltarea limbii literare româneşti moderne amintim, mai întîi, „Societatea Literară“, înfiinţată la Bucureşti în 1866, care, un an mai tîrziu, va deveni „Societatea Academică Română“, pentru ca în 1879 să se intituleze „Academia Română“. Membrii acestei societăţi sînt oameni de ştiinţă, literaţi şi artişti din toate provinciile româneşti. O asociaţie ştiinţifică denumită „Societatea Medicilor şi Naturaliştilor“ fusese întemeiată la Iaşi încă din 1835, o alta, intitulată „Societatea de Ştiinţe Naturale“, a luat fiinţă la Bucureşti în anul 1865. Tot în acest an s-a creat aici *Ateneul român*. În Transilvania, la Sibiu, fusese întemeiată în 1861 „Asociaţia transilvăneană pentru literatura şi cultura poporului român (Astra)“. Acum apar primele contribuţii ştiinţifice originale româneşti în domeniul ştiinţelor pozitive, dintre care unele sînt publicate în revistele de specialitate din străinătate (*Istoria României* IV, p. 685-773).

5.1. Formarea limbii naţionale româneşti

Între anii 1830-1880 se constituie limba literară românească modernă sau limba naţională românească, sau limba română comună naţională. Două sînt tendinţele care acţionează acum: tendinţa de unificare şi tendinţa de îmbogăţire lexicală cu denumiri ştiinţifice, filozofice, tehnice etc., adică cu aşa-numitele neologisme. Unificarea limbii literare a avut loc în două etape. Prima se situează între anii 1856-1865, coincizînd cu anii pregătirii, realizării şi consolidării Unirii din 1859. A doua, între anii 1870 şi 1880, cînd dispar scriitorii latinizanţi din Transilvania şi cei italienizanţi din Muntenia (Ivănescu, *Istoria*, p. 646). În genere, scriitorii şi oamenii de cultură din celelalte provincii româneşti, care încă nu făceau parte din statul naţional românesc, acceptă forma limbii literare din România. Acest fenomen s-a petrecut în ultimul deceniu al secolului al XX-lea şi în Republica Moldova. Dar de o unificare deplină a limbii române literare în jurul anului 1880 încă nu poate fi vorba. Aceasta se va realiza după cîteva decenii de evoluţie culturală şi lingvistică.

O schimbare importantă are loc după 1830 în privinţa surselor neologismelor. Dacă pînă acum ele proveneau din latina savantă în variantele acesteia de factură germană, maghiară, neogrecească sau rusească, după această dată neologismele românei literare sînt mai ales de provenienţă romanică, franceză şi italiană, sau latină savantă. Multe împrumuturi lexicale făcute înainte de 1830 din diferite limbi de cultură vecine cunosc transformări formale şi semantice în contactul cu noile surse (Ursu, 1960): rom. *umoare* ‘Humor’; *umezeală*, *natură umedă*, *umădături*, *umăzeli* (*humores*), *umezelile ochiului* (*humores oculi*), toate calchiate după gr. ύγρός, ύγρασία; *zeamă*, *zemuri* (*humores*) (germ. *Saft*, Körpersaft ‘umor’); pentru *umoare* se spunea şi *suc*, *usuc*, *must*; apoi şi *umoare* (1790), *umorii sîngelui* etc. Cuvîntul rom. *melancolic* avea variantele: *melanholicos*, *melanholicios*, *melanhonicos*, *melanhonic*, *melanholic*. Rom. *sanguin*: *sîngios*, *sîngeros* (după rom. *sînge*); apoi: *sancvinicesc*, *sancvinic*, *sangvinic*; *sînguin*, *sînguinic* (după *sînge*). Rom. *temperament*: *fire*, *alcătuirea trupului*, *felustare* (*fel* + *stare*), *stîmpărămînt* (după *a astîmpăra* ‹ *extemperare*). Rom. *flegmatic*: *flegmaticios*, *fire rece*, *flegmaticos*, *flegmaticus*, *flecmos*, *flegmos* etc. Rom. *coleric*, *colericesc*; *holeric*, *holericesc*. În decursul secolului al XIX-lea, lexicul limbii române literare s-a îmbogăţit cu zeci de mii de neologisme şi cu foarte multe calcuri lingvistice după modelul unor cuvinte sau expresii ale limbilor de cultură amintite.

Sub aspectul rostirii, baza dialectală a românii moderne este, în genere, graiul popular muntenesc, în varianta lui bucureşteană. În epoca de care ne ocupăm, particularităţile dialectale, fonetice, ale unor scriitori moldoveni sînt abandonate de aceştia. În morfologie, limba literară nu a acceptat unele particularităţi ale graiului muntenesc. Un rol de frunte în unificarea limbii literare româneşti moderne îi revine scriitorului moldovean Vasile Alecsandri. Concluzia lui G. Ivănescu (*Istoria*, p. 660) ni se pare justă: „Limba literară modernă este o fuziune între scrisul muntenesc şi scrisul moldovenesc de pe la 1830-1880“.

În perioada de care vorbim, mai precis în jurul anului 1860, a avut loc trecerea de la scrierea cu alfabetul chirilic la cea cu alfabetul latin, după ce o scurtă perioadă a fost folosit un alfabet de tranziţie. Înlocuirea alfabetului, un rezultat pozitiv al activităţii *şcolii ardelene* şi al curentului latinist, s-a petrecut în Muntenia în 1860, iar în Moldova în 1863. Inexistenţa în alfabetul latin a unor semne pentru sunetele româneşti *ă*, *î*, *ş*, *ţ* a fost cauza multor dificultăţi, oscilaţii şi controverse. Soluţia a fost folosirea semnelor diacritice. Cu toate acestea, problema acceptării de către toţi a unei ortografii unitare a durat încă multe decenii. Pînă la urmă, a învins principiul ortografiei fonetice, susţinut de la început de T. Maiorescu şi de colaboratorii acestuia de la revista „Convorbiri literare“ din Iaşi.

Alături de aşa-numitul stil normal, neutru, al limbii române literare moderne, avut în vedere în toată discuţia de pînă acum, în perioada 1830-1880 se creează şi aşa-numitul stil poetic, înalt, precum şi aşa-numitul stil satiric, vulgar. Totuşi, începuturile acestor stiluri sînt mai vechi decît anul 1830 (Ivănescu, *Istoria*, p. 695 urm.).

6. Istoria externă a limbii române în perioada 1880-1980

Anul 1878, cînd a fost recunoscută independenţa de stat a României, marchează totodată sfîrşitul unei perioade îndelungate, de aproximativ patru secole, de dominaţie străină, turcească, asupra Moldovei şi Ţării Româneşti. Noua situaţie a permis desfăşurarea unor forţe creatoare în toate domeniile: economic, cultural, social. Organizarea economică şi socială se caracterizează prin coexistenţa rămăşiţelor orînduirii moşiereşti cu formaţiile de tip capitalist. Exploatarea clasei ţărăneşti, în forme schimbate, continuă şi după prima reformă agrară, fapt care va duce la izbucnirea unor răscoale ţărăneşti la 1888 şi 1907. Procesul de industrializare este în creştere. Acum se dezvoltă reţelele de căi ferate, drumurile, creşte schimbul comercial cu străinătatea, se intensifică legăturile culturale şi ştiinţifice cu alte ţări europene. O dezvoltare economică într-un ritm chiar mai rapid are loc şi în Transilvania, unde însă asuprirea socială şi naţională împotriva românilor creşte mereu, pînă la primul război mondial, fapt cu urmări şi în sporirea nemaivăzută a numărului de emigranţi români plecaţi din Transilvania în Ţara Veche, unii din ei şi în Statele Unite ale Americii. Din această perioadă datează colonia românească din ultima ţară. Vorbitorii de limbă română americani sînt, în marea majoritate, originari din Transilvania (în sens larg) şi din Bucovina (TDR, p. 407-420).

Un alt eveniment de importanţă capitală în istoria romanităţii răsăritene s-a petrecut la 1 decembrie 1918, cînd, după Basarabia şi Bucovina, se uneşte cu România Veche şi Transilvania (cu Banatul, Crişana şi Maramureşul), formîndu-se România Mare, în timpul regelui Ferdinand I. Un eveniment cu implicaţii sociale importante a fost reforma agrară din 1921, realizată simultan cu introducerea votului universal. Prima măsură a dus la slăbirea serioasă a puterii economice a clasei moşiereşti; aceasta va fi desfiinţată în urma reformei agrare din 1945.

Schimbări importante au avut loc după 1948, cînd, după naţionalizarea principalelor mijloace de producţie, a băncilor etc., s-au pus în practică măsurile de transformare a ţării într-un stat de tip comunist bolşevic. Din 1947, denumirea ţării a fost Republica Populară Română, iar din 1965 Republica Socialistă România. Regiunea dintre Prut şi Nistru, locuită în marea majoritate de vorbitori ai limbii române, a purtat pînă cu mai bine de un deceniu în urmă numele de Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, iar astăzi numele de Republica Moldova. Limba vorbită de aceşti români este o variantă regională dacoromânească, de tip moldovenesc. Limba literară, de cultură, cum s-a mai spus, s-a apropiat în ultimii ani tot mai mult de româna literară, devenind identică cu aceasta. Scrierea în alfabetul chirilic (rusesc) a fost înlocuită cu scrierea cu litere latine a limbii române.

Dacă în epocile anterioare scriitorii şi oamenii de cultură proveneau în marea lor majoritate din rîndul claselor înstărite (aristocraţia, burghezia), începînd de la 1870 încep să se afirme şi intelectuali proveniţi direct din clasa ţărănească. Faptul are urmări pe planul limbii literare, şi anume aceştia aduc în limba scrisă un număr mare de elemente populare şi chiar regionale. Numărul intelectualilor, în genere, indiferent de clasa socială din care provin, este într-o continuă creştere de la 1880, în toate provinciile româneşti. Este o urmare a creşterii numărului de şcoli, biblioteci etc. După 1919, celor două universităţi, din Iaşi şi din Bucureşti, li se adaugă Universitatea din Cluj şi cea din Cernăuţi. Cu mult mai însemnată va fi creşterea numărului de şcoli şi de institute de învăţămînt superior care a avut loc în ultimele 4-5 decenii, paralel cu dezvoltarea industrială şi culturală generală. Rezultatul a fost creşterea numărului de realizări ştiinţifice, literare, artistice etc., atît în perioada dintre cele două războaie mondiale, cît şi în deceniile care au urmat după ultimul război.

După 1880, principalul instrument de comunicare a tuturor realizărilor spirituale româneşti, limba literară, a cunoscut o permanentă perfecţionare şi îmbogăţire cu neologisme franceze, latine savante (de multe ori şi greceşti savante), iar mai încoace, chiar şi englezeşti (şi americane). După 1945, unele calcuri după ruseşte şi unele împrumuturi lexicale au fost promovate de ideologia comunistă şi de realităţile care se cereau denumite printr-însele. Nu lipsite de importanţă sînt şi creaţiile lexicale româneşti cu ajutorul aşa-numitelor mijloace interne de îmbogăţire a lexicului. Numărul mare de neologisme, alături de termenii echivalenţi populari româneşti, face posibilă în română, ca de altfel şi în alte limbi de cultură, folosirea de către intelectuali a unui stil special al acestora, într-un proces de dedublare a limbii române literare (ex. *benign*, faţă de *blînd*; *cotidian*, faţă de *zilnic*; *decent*, faţă de *cuviincios* etc.). Nu aducem aici în discuţie stilul ştiinţific, cu nenumăratele lui variante, după disciplinele atît de variate în care îşi capătă realizarea.

În ceea ce privește stilurile limbajului literar propriu-zis, limba română dispune în perioada 1880-1980 de următoarele variante: stilul înalt sau poetic (ales); stilul ironic (satiric, grotesc); stilul popularizant; stilul umoristic (ironic); stilul arhaizant (Ivănescu, *Istoria*, p. 711-726). Multă vreme, și mai puțin încă și astăzi, s-a vorbit de existența a două variante a limbii literare actuale: una muntenească și alta moldovenească. Unificarea este însă în mare măsură deja realizată. Aceeași observație se poate face, în privința unificării, și referitor la ortografie. Progrese importante s-au realizat în anii 1881, 1904 și 1932. De fiecare dată, Academia Română a publicat câte o broșură cu noi propuneri și ameliorări, care au contribuit la generalizarea unei grafii acceptate de cea mai mare parte a intelectualilor români. O ultimă reformă ortografică, fără prea mare importanță, a avut loc în 1953, și alta în 1993.

Limita de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române [*]

Pînă unde se întindea spre vest teritoriul romanizat pe care au luat naştere limba şi poporul român? Într-un articol apărut acum cîţiva ani, E. Petrovici[1] dă următorul răspuns: „Graniţa de sud-vest a acestui teritoriu coincide aproximativ cu graniţa actuală dintre Bulgaria şi Iugoslavia“[2]. Concluzia sa este sprijinită pe următoarea argumentare. Mai întîi, teoria lui O. Densusianu[3] că teritoriul de formare a limbii române cuprinde şi Dalmaţia nu rezistă criticii ştiinţifice actuale. Asemănările pe care acest lingvist le găsea între dalmată şi română s-au dovedit nesemnificative. Ultimul punct de sprijin al acestei teorii, prezenţa în română, dalmată şi albaneză (elementele latine din acest idiom) a izofonelor *mn*, *pt*, *ps* ‹ lat. *gn*, *ct*, *cs* (x) este înlăturat de o nouă interpretare a faptelor, care, în ultimă analiză, pune sub semnul întrebării presupusa unitate a României orientale, admisă de numeroşi lingvişti. Într-adevăr, după H. Barić[4], care s-a ocupat recent de această chestiune, şi de la care pleacă E. Petrovici, dalmata nu cunoştea grupurile *mn*, *pt*, *ps* decît în cîteva cuvinte împrumutate tîrziu din graiul păstorilor valahi, ajunşi în evul mediu pe coasta Adriaticei. Aici, grupul *ct* fie că rămîne neschimbat (rag. *trakta* ‹ lat. *tracta*), fie că apare ca *it* (vegl. *alaite* ‹ lat. *lactes*), iar *cs* (x), de asemenea, devine fie *ks* (rag. *liksija* ‹ lat. *lixiva*), fie *is* (*Maisan* ‹ lat. *Maximus*). De aceea, după balcanologul iugoslav, „tot ce este comun românei şi dalmatei arată o dezvoltare latino-romanică; legături latine balcanice între aceste două limbi nu pot fi însă demonstrate“[5]. Urmează, deci, că teritoriul de formare a limbii române nu a putut cuprinde şi Dalmaţia. În schimb, între română şi albaneză o asemenea unitate pe planul romanităţii balcanice poate fi admisă, cum o dovedesc reflexele în cele două limbi ale lat. *lucta*, *coctorium*, *coxa*: alb. *luftë*, *koftor*, *kofshë*, rom. *luptă*, *cuptor*, *coapsă* (v. rom. *coafsă*). Şi alte apropieri dintre română şi albaneză în privinţa fondului latin ne obligă să admitem că strămoşii celor două popoare au trăit altădată în strînsă vecinătate. Prezenţa toponimicelor cu fonetism albanez în centrul Peninsulei Balcanice (*Niš*, *Škup*, *Štip*) nu se poate datora unei întîmplări. Între teritoriul romanizat de pe coasta Mării Adriatice şi aria romanităţii de la Dunărea de jos a existat o zonă întinsă neromanizată. Strămoşii albanezilor au locuit undeva în „părţile centrale ale Peninsulei Balcanice“[6], mai aproape de teritoriul de formare a limbii române, iar aceasta n-a putut fi decît estul romanizat al Peninsulei Balcanice. „Spre estul spaţiului sud-dunărean şi nu spre vest, scrie H. Barić[7], trimite, în *perioada următoare*[8], şi cel mai vechi strat slav al limbii româneşti, care prezintă trăsături bulgare şi nu sîrbeşti“.

---

[*] Apărut în ALIL XX (1969), p. 5-18; versiunea în limba germană în „Zeitschrift für Balkanologie“, Jg. VI, Heft 2, Wiesbaden, 1968, p. 97-113 (Die Westgrenze des Entstehungsgebietes der rumänischen Sprache).

[1] E. Petrovici, *Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii româneşti*, în LR IX (1960), 1, p. 79 ş.u.

[2] *Ibidem*, p. 82. Teoria lui Petrovici este expusă şi în capitolul *Formarea limbii şi a poporului român*, din tratatul de *Istoria României*, redactat de C. Daicoviciu, E. Petrovici şi Gh. Ştefan (Bucureşti, 1960, p. 792-793), precum şi în lucrarea aceloraşi autori *La formation de peuple roumain et de sa langue*, Bucureşti, 1963 (tradusă şi în germană).

[3] O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 293 ş.u.

[4] H. Barić, *Albanisch, Romanisch und Rumänisch*, în *Godišnjak*, knj. I, Balkanološki institut, Sarajevo, 1957, p. 1-16.

[5] H. Barić, *op. cit.*, p. 16, apud E. Petrovici, *op. cit.*, p. 80-81.

Acestei idei a lui H. Barić îi acordă E. Petrovici cea mai mare însemnătate în stabilirea limitei de sud-vest[9] a teritoriului de formare a limbii române. Deoarece cel mai vechi strat slav al limbii române prezintă un caracter bulgăresc şi nu sîrbesc, iar linia despărţitoare dintre aceste limbi coincide aproximativ cu actuala graniţă politică dintre Bulgaria şi Iugoslavia, urmează, după E. Petrovici, că limba română nu s-a putut constitui decît în zona în care apar fenomenele lingvistice specific bulgăreşti, adică în jumătatea de nord-est a Peninsulei Balcanice. Strict lingvistic, graniţa dintre graiurile bulgăreşti şi cele sîrbeşti coincide cu aria descrisă de reflexele în aceste limbi ale sl. com. **tj* (**kti*), **dj*. În bulgară, **tj* (**kti*), **dj* apar ca *št*, *žd*, iar în sîrbă ca *č*, *ḱ ć*, respectiv *ğ*, *ǵ*, *d*. Româna cunoaşte numai reflexele bulgăreşti, de pildă *grajd*(*i*), *peşteră*. Admiţînd ca graniţă de sud a teritoriului de formare linia Jireček, concluzia lucrării lui E. Petrovici este următoarea: „teritoriul sud-dunărean din care ar fi putut pleca în evul mediu spre nord roiuri de populaţie romanică se reduce la o zonă mărginită la sud de linia *Jireček* şi la vest de izogloasa *št*, *žd*“[10].

*

Stabilirea graniţei de vest a teritoriului de formare a limbii române cu ajutorul izofonelor slave *št*, *žd*, oricît de ademenitoare la prima vedere, ridică obiecţii serioase, asupra cărora vom stărui în cele ce urmează. Mai întîi însă trebuie să spunem că diferenţele profunde dintre romanitatea de pe ţărmul Mării Adriatice şi cea de la Dunărea de Jos fuseseră de multă vreme scoase la iveală de învăţaţi. Contribuţia lui H. Barič constă, cum am mai spus, în a fi arătat inconsistenţa şi a ultimului argument care mai rămăsese în picioare: presupusul tratament asemănător al grupurilor latineşti *mn*, *ct*, *cs*. Într-adevăr, încă de la începutul secolului al XX-lea, C. Jireček[11] separase pe romanicii din Dalmaţia de romanicii de la Dunărea de Jos, susţinînd că în evul mediu au existat în Peninsula Balcanică două limbi şi două popoare romanice. „Progresul realizat prin opera lui Jireček, scrie Philippide[12], s-a întărit încă atunci cînd prin lucrarea lui M.G. Bartoli, *Das Dalmatische*, Wien, 1906, s-a constatat că limba dalmată este o limbă romanică aparte, cu totul deosebită de limba românească". După aceştia, şi W. Meyer-Lübke vorbeşte despre deosebirile profunde (tiefgehende Verschiedenheiten) dintre română şi dalmată[13]. Se poate, deci, spune că teoria lui Densusianu, datînd de pe la 1900, aparţinea unui stadiu mai vechi al cercetărilor şi că ea a fost combătută, sau trebuia să fie considerată ca atare, îndată după apariţia ei. În modul cel mai temeinic a făcut însă acest lucru, ceva mai tîrziu, A. Philippide[14]. Deosebirile dintre cele două regiuni romanizate ale Peninsulei Balcanice sînt, după acest învăţat, următoarele: **1.** Din punct de vedere politic, civil, militar şi cultural, Dalmaţia, după reforma lui Diocletian (284-305), a fost separată de restul Peninsulei Balcanice şi alipită la Italia, aparţinînd în continuare după 395 la Imperiul Roman de apus. **2.** Din punct de vedere strict geografic, al solului, există o diferenţă hotărîtoare între cele două ţinuturi, cu urmări importante în ce priveşte pătrunderea vieţii şi culturii romane. În Dalmaţia, majoritatea localităţilor romane sînt situate în regiunea de coastă, în timp ce părţile răsăritene ale provinciei, izolate, muntoase şi împădurite, n-au cunoscut decît o viaţă romană foarte slabă sau aceasta a lipsit complet. Partea de răsărit, vecină cu Mœsia Superior şi cele două Pannonii, a rămas în afara culturii şi vieţii romane. **3.** În ce priveşte invazia barbarilor, ea „a avut alt caracter în Dalmaţia decît în celelalte provincii romanizate din răsăritul Europei"[15], pe coasta Adriaticii ajungînd numai goţii, avarii şi slavii, şi aceasta relativ tîrziu, pe cînd dincoace neamurile străine s-au succedat neîntrerupt, începînd de pe la mijlocul secolului al III-lea, în număr foarte mare şi de origini foarte diferite. **4.** „Dar cea mai mare deosebire dintre Dalmaţia şi celelalte provincii romanizate din răsăritul Europei consistă în alcătuirea etnică"[16]. În epoca cuceririi de către romani, în Dalmaţia trăiau illyri, pannoni, iapodes (un amestec de illyri şi celţi), în vreme ce în celelalte provincii substratul era alcătuit din neamurile trace, în primul rînd, la care s-au adăugat numeroase elemente de origine foarte diferită, atît înainte de începerea romanizării, cît şi în vreme ce aceasta era în plină desfăşurare. Studiul amănunţit al numelor proprii barbare consemnate în inscripţiile din Peninsula Balcanică, după provincii şi localităţi[17], gruparea lor după criteriul etnic[18], cu care prilej se constată o concordanţă deplină între datele istorice şi cele ale inscripţiilor, cercetarea comparativă a numelor illyro-pannone şi trace[19], cu rezultatul că traca şi illyra „erau două limbi foarte deosebite"[20], îl duc pe Philippide la concluzia că „populaţia romanizată din răsăritul Europei s-a dezvoltat în alte împrejurări în Dalmaţia, pe de o parte, şi în Mœsia Superior, Mœsia Inferior, Dacia, Pannonia Inferior, pe de altă parte“[21]. Ulterior, în cele două regiuni au luat naştere două popoare şi două limbi romanice diferite. Din punct de vedere lingvistic, lăsînd la o parte fondul comun moştenit din latină, între dalmată „şi limba românească există o prăpastie“[22]: La deosebirile indicate de A. Philippide, H. Mihăescu[23] adaugă şi caracterul colonizării romane a Dalmaţiei, mai mult civil şi urban, faţă de ţinuturile dunărene, unde „au predominat elementul militar şi viaţa sătească“. Şi P. Skok susţinuse cu ani în urmă că trebuie să se vorbească de două tipuri ale latinităţii balcanice, unul la Marea Adriatică şi altul în nord-estul peninsulei[24], iar recent I. Popović[25], în capitolul „Angebliches «Balkanromanisch»“ al lucrării citate în notă, bazîndu-se pe rezultatele lui W. Meyer-Lübke, dar mai ales pe cele ale lui H. Barić, ajunge la concluzia: „Es lassen sich also keine gemeinsamen Neuerungen des ostbalk. und westbalk. Romanischen nachweisen“[26]. În această situaţie, conceptul de Romania orientală sau balcanică, folosit încă de unii învăţaţi[27], rămîne, cum se exprimă I. Popović, doar „ein bequemer Arbeitsterminus, doch ohne inneren Inhalt“[28].

---

[6] E. Petrovici, *op. cit.*, p. 82.

[7] Idem.

[8] Sublinierea noastră.

[9] De fapt, trebuie să vorbim numai de limita de vest; limita de sud a fost stabilită de C. Jireček.

[10] E. Petrovici, *op. cit.*, p. 83.

[11] C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, în „Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien“, philosophisch-historische Klasse, vol. 48, 49, Wien, 1902-1904; id., *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, I, p. 39.

---

[12] A. Philippide, OR, I, p. 774.

[13] W. Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, în „Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien", I, 1914, p. 38.

[14] A. Philippide, OR, I, p. 508-658.

[15] Idem, p. 516-517.

[16] Idem, p. 517.

[17] Idem, p. 519-548.

[18] Idem, p. 596-637.

[19] Idem, p. 646-656.

[20] Idem, p. 657.

În legătură cu chestiunea limitei de vest, stabilită de Petrovici cu ajutorul izofonelor bulgăreşti *št*, *žd*, se pune întrebarea în ce măsură contactul cu neamurile slave trebuie considerat esenţial în constituirea romanităţii carpato-dunărene. Există numeroşi lingvişti şi istorici care, luînd în consideraţie fenomenul întrucîtva paralel al contactului popoarelor romanice apusene cu neamurile germanice, şi transferînd problema de pe planul etnic pe cel lingvistic, susţin că româna nu poate fi considerată ca „formată“ sau „constituită“ decît după ce s-a exercitat asupra ei influenţa slavă. De această părere este, desigur, şi E. Petrovici, atîta vreme cît pentru determinarea limitei de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române recurge la izofonele bulgăreşti amintite[29]. La formarea concepţiei că o limbă oarecare este „constituită“ sau „formată“ numai după ce s-au integrat în ea diversele elemente străine sau au avut loc diferitele influenţe, a jucat un rol important şi teoria substratului, superstratului, adstratului, interstratului etc., cu care lingvistica istorică din ultimul timp operează din plin. Există, însă, în această teorie riscul de a ajunge la o imagine deformată despre modul în care s-au „constituit“ limbile moderne, în cazul nostru româna. Pe baza latină (substratul), aşezată pe substratul traco-dac, s-au adăugat elementele foarte importante ale superstratului slav, după care au venit împrumuturile maghiare, turceşti etc., terminîndu-se toată „construcţia“ cu împrumuturile latine şi romanice (adstratul latin). Credem că toată chestiunea trebuie altfel privită. „Cînd sînt limbile deplin constituite?“ se întreabă Philippide[30] şi răspunde: „Niciodată şi totdeauna!“; „...în orice moment al existenţei sale limba e tot limbă, o limbă oarecare, tot aşa de bine constituită ca în oricare alt moment al existenţei sale [...] ea este tot atît de vivace. Dacă înainte de un timp oarecare limba românească nu ajunsese să se diferenţieze atît de mult de limbile celelalte romanice, încît să poată fi considerată ca o limbă aparte, ea nu era pentru aceasta mai puţin o limbă în toată deplinătatea ei, un dialect al latinei populare. Limbile se schimbă, numai, cu timpul, se desfac tot mai mult dintr-o tulpină comună [...] dar la nici un moment al vieţii lor limbile nu sînt mai tari ori mai slabe“. „La orice moment al existenţei sale, începînd de cînd era limbă latină în Dacia şi în Peninsula Balcanică, pînă în momentul de faţă limba română n-a fost nici mai slabă, nici mai tare, faţă cu puterea de influenţare a limbilor străine. Cauzele care facilitează influenţa străină nu stau în limba însăşi, ci în afară de dînsa“. Acest mod de a vedea lucrurile face de prisos întrebarea dacă româna s-a constituit înainte sau după influenţa slavă. Ea a fost întotdeauna pentru membrii colectivităţii româneşti un mijloc de comunicare deplin, în stare să servească în cel mai înalt grad, la un moment istoric dat, nevoile de înţelegere ale celor care îl întrebuinţau. Dacă tendinţa spre analiză, de pildă studierea componenţei vocabularului din punct de vedere etimologic, justifică procedarea lingvistului de a distinge diferite stratificări lexicale în cadrul unei etape istorice limitate, acesta nu trebuie, ademenit de propria construcţie, să uite întregul, limba vie. Etapele din istoria unei limbi sînt mai puţin determinate de factorii externi decît de cei interni. Cu atît mai mult delimitarea teritoriului romanizat de la baza limbii române, constituind o problemă de răspîndire a *limbii latine* în Peninsula Balcanică, nu poate fi raportată şi rezolvată din perspectiva contactului cu slavii.

---

[21] *Ibidem.*

[22] Idem, p. 383.

[23] H. Mihăescu, *Limba latină*, p. 43-44.

[24] P. Skok, ZRPh. LIV (1934), p. 182.

[25] Ivan Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960, p. 56-58.

[26] Idem, p. 58.

[27] De exemplu, G. Reichenkron, *Das Ostromanische*, în „Völker und Kulturen Südosteuropas“, München, 1958, p. 153-172.

[28] I. Popović, *op. cit.*, p. 58.

[29] Vezi şi *Istoria României*, p. 796: „...dovada hotărîtoare în problema teritoriului de formare a limbii române ne este oferită de caracterul sud-slav de tip răsăritean (bulgar) al vechilor elemente slave ale celor patru dialecte româneşti“.

Dar invocarea contactului cu slavii, în cazul de faţă izofonele *št*, *žd*, ridică şi o altă problemă, de metodă şi de cronologie. C. Jireček, a cărui limită este admisă fără rezerve de E. Petrovici, a delimitat teritoriul romanizat de cel grecizat din Peninsula Balcanică cu ajutorul *inscripţiilor*[31]. Dacă ne referim în special la inscripţiile latine, care probează caracterul roman al teritoriilor pe care ele apar, atunci timpul în care acestea au fost puse, variind de la o provincie la alta, nu depăşeşte, în regiunea de la Dunărea de Jos, sfîrşitul secolului al IV-lea. Într-adevăr, inscripţiile latine încetează în Dacia în anul 268, în Pannonia Inferior în 377, în Mœsia Superior în 287, în

---

[30] A. Philippide, *op. cit.*, I, p. 825-826, unde este discutată lucrarea lui Ilie Gherghel, *Zur Frage der Urheimat der Rumänen*, Wien, 1910.

[31] Mai înainte de Jireček, J. Jung, *Römer und Romanen in der Donauländer*, II Auflage, Innsbruck, 1887, p. 101, vorbise despre caracterul latin al provinciei Moesia Inferior, în special al Dobrogei, şi de cel grecesc al provinciei Thracia, iar Albert Dumont, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, Paris, 1892 (lucrarea e din 1869), pusese în relief importanţa inscripţiilor în stabilirea caracterului grecesc sau latinesc al provinciilor romane din Peninsula Balcanică; amănunte la A. Philippide, OR, I, p. 11-19.

Mœsia Inferior în 393[32]. Prin urmare, linia Jireček, în partea centrală şi de est a Peninsulei Balcanice, are valabilitate pentru *sfîrşitul secolului al IV-lea*. La fel şi corecturile aduse ei de către A. Philippide[33] şi P. Skok[34]. Nu ştim care va fi fost situația în decursul secolelor următoare, cînd Imperiul Roman de răsărit cu greu mai poate apăra linia Dunării în fața invaziilor barbare care se succedau neîntrerupt. Dar din faptul că latina de la Dunărea de Jos mai participă la unele fenomene comune cu celelalte regiuni din Apus, care s-au petrecut în decursul secolului al VI-lea[35], şi ținînd seama de marea unitate a dialectelor româneşti, determinată de strînsa unitate etnică, constituită după o conviețuire îndelungată pe un teritoriu comun, putem presupune că pînă la venirea slavilor nu se vor fi petrecut sciziuni profunde în masa romanizată de la nordul liniei Jireček. Putem admite, în continuare, că limita dintre teritoriul romanizat şi cel grecizat din nord-estul Peninsulei Balcanice va fi durat pînă la sfîrşitul veacului al VI-lea. Proba sigură pentru întinderea teritoriului romanizat ne-o dau însă numai inscripțiile, iar acestea încetează în secolul al IV-lea.

Cînd s-a constituit, însă, linia de izofone *št*, *žd*, respectiv *č*, *ḱ*, *ć*, *ğ*, *đ*, *ǵ*, care, alături de alte fenomene, separă limbile slave meridionale în două mari grupe? Problema a preocupat intens pe slavişti, dar rezultatele nu sînt încă definitive. Unii sînt de părere că un fenomen atît de caracteristic pentru bulgară (*št*, *žd*) îşi are originea încă din timpul cînd slavii de sud se aflau în patria lor primitivă de la nordul Carpaților, ca o apariție dialectală a slavei comune (Trubeckoj, Havránek, van Wijk, Lehr-Spławiński, Porzeziński, Kopečný)[36]. Acest punct de vedere este reprezentat şi de I. Popović: „Cel mai probabil este că «prăpastia» dintre sîrbo-croați şi bulgari – după o scurtă simbioză în vechea lor patrie – a apărut încă în slava primitivă; datorită migrației separate spre sud şi traiul separat în Peninsula Balcanică şi în teritoriile învecinate, ea a fost şi mai mult întărită şi grăbită. Abia după mai multe secole, în ciuda evoluției divergente (îndeosebi „balcanizarea“[37] Macedoniei şi Bulgariei), s-a ajuns la cîteva uniformizări“[38]. Probabil că lanțul carpatic din Dacia şi de la nordul acestei regiuni a constituit cauza naturală a acestei separări. Bulgarii au venit spre sud separați de sîrbo-croați[39]. O graniță precisă între aceste ramuri sud-slave a existat încă în patria lor primitivă, iar în Balcani ea exista cu siguranță încă în secolul al IX-lea[40]. Al doilea grup de învățați consideră fenomenul ca o apariție tîrzie în bulgară, după ce vorbitorii acestei limbi se stabiliseră în noua lor patrie, în orice caz pînă către secolul al IX-lea, cînd grupurile *št*, *žd* apar în textele vechi slave (Jagić, Marguilés). După concepția lui Durnovo, grafiile lui ћ şi щ din textele vechi slave ar reprezenta sunetele ḱ, ǵ, existente astăzi în macedoneana de nord, şi nu *št*, *žd*, cum se admite de obicei[41].

---

[32] A. Philippide, OR, I, p. 406; H. Mihăescu, *op. cit*, p. 44. În Dalmația, care nu ne interesează direct aici, inscripțiile durează pînp la anul 612. Prezența a două inscripții în Dacia în secolul al IV-lea şi a cîtorva în Dobrogea în secolul al VI-lea (Mihăescu, *op. cit.*, p. 29), nu schimbă în esență situația.

[33] *Op. cit.*, I, p. 71-72.

[34] În „Byzantion“, VI, 1931, p. 371, apoi ZRPh. LIV (1934), p. 179.

[35] A. Philippide, *op. cit.*, II, p. 225-227, 229, 385.

[36] I. Popović, *op. cit.*, p. 22.

[37] Prin „balcanizare“ înțelege Popović apariția în bulgară, macedoneană şi în dialectul din Šopluk a unor fenomene care se întîlnesc şi în albaneză, neogreacă şi română.

[38] I. Popović, *op. cit.*, p. 240.

[39] *Ibid.*

[40] Idem, p. 236-237.

La fel de împărțite sînt şi teoriile cu privire la refacerea izofonelor bulgăreşti şi sîrbeşti pe teritoriul Peninsulei Balcanice. După părerea mai veche a lui J. Kopitar şi F. Miklosich, sciziunea în cadrul grupului sud-slav s-ar datora venirii la date diferite în noua lor patrie a slavilor de sud: întîi au venit strămoşii bulgarilor în nord-estul peninsulei şi ai slovenilor în partea ei de nord-vest, apoi, mai tîrziu, cei ai sîrbilor şi croaților, care au umplut centrul rămas neocupat de primii. După N. van Wijk, deosebirile din cadrul grupului de sud au ca punct de plecare faptul că în Peninsula Balcanică bulgara a fost multă vreme separată de sîrbo-croată printr-o zonă largă de substrat cu populație romanică. Centrul vieții feudale sîrbeşti se afla mult mai departe în Serbia de vest, în vreme ce statul protobulgar îşi avea capitala departe spre răsărit, în apropiere de Marea Neagră. Abia în secolul al IX-lea Serdica (Sofia) a devenit bg. *Srědĭcĭ*, iar regatul sîrbesc s-a întins în estul Serbiei abia în secolul al XIV-lea[42]. Chestiunea este deosebit de dificilă, de unde şi discuțiile contradictorii ale specialiştilor. Cel mai greu de admis ni se pare punctul de vedere al lui I. Popović care susține că actuala graniță lingvistică bulgaro-sîrbească datează încă din secolul al VI-lea. Astăzi este admis că slavii au trecut în masă Dunărea şi s-au aşezat definitiv în Balcani la începutul secolului al VII-lea (anul 602). Cu siguranță că a trebuit să treacă încă un secol sau două pînă cînd cele două limbi să vină din nou în contact, în condițiile istorice arătate de van Wijk. O părere asemănătoare a susținut şi Belić, după care reluarea contactului dintre bulgară şi sîrbă datează de prin secolul al IX-lea[43].

Oricare va fi soluția slaviştilor, din cele arătate mai sus rezultă că izofonele *št*, *žd*, de mare însemnătate pentru comunitatea sud-slavă, nu pot fi invocate în stabilirea limitei de vest a teritoriului romanizat pe care s-au format limba şi poporul român. Mai întîi, cum poate fi folosit ca mijloc de determinare a teritoriului romanizat din Peninsula Balcanică un fenomen lingvistic a cărui apariție stă în legătură tocmai cu principala cauză care a produs dislocarea acestei romanități, adică cu venirea slavilor? În al doilea rînd, izofonele care separă limbile slave meridionale n-au putut să se constituie decît pe la sfîrşitul secolului al VIII-lea, mai sigur însă prin secolul al IX-lea, cînd, cum am mai spus, se reiau contactele directe dintre bulgari şi sîrbi pe teritoriul balcanic. Linia stabilită de Jireček, cu ajutorul inscripţiilor latine, care pentru limba română constituie graniţa de sud, se referă însă la situaţia din secolele I-IV. Nu este, oare, necesar, şi metodic justificat, ca în fixarea limitei de vest a teritoriului pe care s-a constituit latinitatea de la baza limbii române, deosebită de cea de la baza limbii dalmate, să ne referim la aceeaşi etapă istorică şi nu la una posterioară cu trei sau patru secole, cînd procesul de romanizare fusese de mult încheiat, iar romanitatea balcano-dunăreană cunoscuse o restructurare profundă, produsă tocmai de venirea şi aşezarea definitivă în Balcani a neamurilor slave de sud? Credem că răspunsul la această întrebare nu poate fi decît afirmativ. Altminteri ar însemna să excludem din teritoriul romanizat provincii ca Pannonia Inferior (partea de sud), apoi toată provincia Mœsia Superior, părţi din Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea şi Dardania, în care stăpînirea romană a fost intensă şi de lungă durată. Aceasta se probează cu ajutorul inscripţiilor. După H. Mihăescu[44], numărul inscripţiilor în Pannonia Inferior este de aproximativ 1500 şi durează între anii 89 şi 377. Majoritatea localităţilor erau situate de-a lungul Dunării. În Mœsia Superior, care e trecută printre provinciile romane din anul 15 e.n., numărul inscripţiilor este aproape 1300 şi datează dintre anii 33 şi 187 e.n. Aici au existat numeroase localităţi în epoca romană[45], printre care Sirmium, Singidunum şi Viminacium au fost importante centre militare, de unde s-au pornit atacurile de cucerire a altor regiuni, printre care şi a Daciei. Pe aici era puntea de legătură a provinciilor de la Dunărea de Jos cu părţile de apus ale Imperiului, pînă la venirea hunilor (377). Importanţa Moesiei Superior, alături de restul provinciilor sud-dunărene, în constituirea romanităţii carpato-balcanice nu este trecută cu vederea nici de autorii tratatului de *Istoria României*, unde, la p. 580, se spune: „Pînă la începutul secolului al VII-lea, provinciile sud-dunărene Scythia, cele două Mœsii, Dacia Ripensis şi Dacia Mediterranea, *mai puternic romanizate*[46], au adus o contribuţie importantă la procesul de formare a limbii şi poporului român". Aşezarea în masă a slavilor în Peninsula Balcanică, după anul 602, „a avut ca urmare slavizarea sau dislocarea populaţiei dintre Dunăre şi Hæmus"[47].

---

[41] Idem, p. 21. Adăugăm că împrumuturile slave din Grecia de sud, recunoscute ca reprezentînd un stadiu arhaic din istoria limbilor slave, nu prezintă cazuri sigure de *št*, *žd*, deşi slavii care au invadat Grecia aparțineau grupului bulgăresc. Dar s-ar putea ca lipsa fenomenului să fie întîmplătoare (vezi M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941, p. 296-297).

[42] I. Popović, *op. cit.*, p. 237-240.

[43] Pentru a se vedea cît de diferite sînt părerile slaviştilor, voi aminti aici chestiunea dialectului din regiunea Šopluk din partea de sud-est a Iugoslaviei, la granița cu Bulgaria şi cu Macedonia. După I. Popović, *op. cit.*, p. 258-259 (vezi şi harta nr. 6 de la p. 243), acest dialect ar fi aici încă din timpul primei migrații slave, adică, după Popović, din secolul al VI-lea. Belić pune ca dată cel mai tîrziu secolele XII-XIII. După van Wijk, vorbitorii acestui dialect ar fi români slavizați după secolul al XIV-lea. Šopluk a intrat sub Imperiul Bulgar din secolul al IX-lea pînă în secolul al XIII-lea.

Chestiunea pînă unde se întindea spre vest teritoriul romanizat pe care au luat naştere limba şi poporul român poate căpăta un răspuns numai în lumina consideraţiilor de mai sus. Dar răspunsul a fost dat de multă vreme de A. Philippide. Acesta, procedînd întocmai ca Jireček, adică bazîndu-se pe studiul amănunţit al repartiţiei teritoriale a inscripțiilor latine și al comparării pe hartă a localităților unde s-au descoperit urme romane[48], în provincia Dalmația, ajunge la constatarea că în partea de est a acestei provincii există un teritoriu vast în care urmele de viață romană sînt foarte rare sau chiar lipsesc cu totul. „Acest teritoriu, scrie Philippide[49], se întinde de la rîul Vrbas spre răsărit pînă pe aproape de bazinul rîului Drina“. „A fost foarte deasă populația, continuă Philippide, și foarte intensă cultura romană de la Vrbas spre apus și în bazinul rîului Drina, dar la mijloc a fost o lacună. Ca să o delimitez mai precis, această lacună se întindea între rîul Vrbas la apus, rîurile Lașva, Bosna și Praća la sud, și versantul vestic al rîului Drina la răsărit. Numai la mijlocul lacunei, pe rîul Bosna, începînd de la vărsătura Lașvei spre nord, pînă la Doboj, au existat rare stabilimente romane. Același lucru reiese și din compararea numărului inscripțiilor. Din 5110, cîte sînt aproximativ inscripțiile din Dalmația publicate în C.I.L. III[50], cad pe teritoriul lacunei dintre rîurile Vrbas și Drina 77“. Această lacună „se continuă la nord în cele două Pannonii, unde teritoriul dintre lacul Pelso (Balaton) la nord, Siscia (Sissek) la vest, rîul Sava la sud și o linie verticală, care ar trece aproximativ prin Stuhlweissenburg și Fünfkirchen pînă la Sava, la est, era aproape pustiu, cel puțin pustiu din punct de vedere al culturii romane. Acest lucru îl probează puținătatea ori lipsa totală a inscripțiilor“[51]. „Această lacună din Dalmația se continua pe de altă parte spre sud prin codrul și pustiul care se întindea din mijlocul Bosniei pînă în munții Scardos-Șar“[52].

---

[44] *Op. cit.*, p. 27.

[45] Menţionăm după H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 28, următoarele: Scupi, Ulpiana, Naissus, Remesiana, Timacum Minus, Horreum Margi, Singidunum, Viminacium, Pincum, Ad Aquas, Bononia, Ratiaria, iar în sudul Pannoniei Inferior Mursa, Teutoburgium, Cusum, Acumincum, Bassiane, Sirmium, Taurunum, Ciballæ s.a.

[46] Sublinierea noastră. Ideea vine în contradicţie cu afirmaţia din capitolul final al aceleiaşi lucrări, că teritoriul de formare începea numai de la Valea Timocului spre răsărit.

[47] *Istoria României*, I, p. 580.

În acest fel este rezolvată nu numai problema limitei de vest a teritoriului de formare a limbii române, ci și cea a limitei de est a teritoriului pe care s-a constituit limba dalmată, precum și chestiunea patriei primitive a albanezilor. Granița de vest a teritoriului de formare a limbii române coincide cu limita de est a „lacunei de romanizare“, care, în partea ei centrală era marcată de bazinul rîului Drina, iar granița de est a teritoriului limbii dalmate coincide cu limita de vest a „lacunei de romanizare“, marcată în partea centrală de bazinul rîului Vrbas. Epoca avută în vedere este anterioară venirii slavilor. La apariția „deosebirilor profunde“ (W. Meyer-Lübke), a „prăpastiei“ (Philippide) dintre română și dalmată, socotim că a avut un rol hotărîtor, alături de factorii amintiți mai sus, și separarea aproape deplină a celor două teritorii romanizate din Peninsula Balcanică, încă în epoca dominației romane, prin această „lacună de romanizare“. Cît privește pe strămoșii albanezilor, faptul că ei nu au fost supuși nici procesului de grecizare, nici celui de romanizare se explică prin izolarea lor geografică în epoca veche. Ei sînt, după Philippide[53], descendenții neamurilor illyro-pannone, care au populat în epoca romană „lacuna de romanizare“. Prezența în albaneză a unui strat vechi de elemente latine, a căror evoluție prezintă paralelisme cu româna, constituie o dovadă, cum a arătat şi Barić, că cele două popoare au fost în trecut în vecinătate şi că, în orice caz, strămoşii albanezilor au trăit la început la nordul liniei Jireček. Pe de altă parte, aspectul fonetic albanez al toponimicelor menţionate mai sus, *Niš*, *Škup*, *Štip*, constituie un indiciu important că patria primitivă a albanezilor trebuie să fi fost în jumătatea de sud a „lacunei de romanizare".

---

[48] A. Philippide, *op. cit.*, I, p. 515, 509-514, 524-534.

[49] Idem p. 515.

[50] *Ibidem*; între timp, numărul lor a crescut la 7500 (vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 25).

[51] A. Philippide, *op. cit.*, I, p. 516.

[52] *Ibidem.*

[53] *Idem*, II, p. 800.

Concluziile lui Philippide cu privire la graniţa de vest sînt confirmate şi de lucrarea recentă a lui H. Mihăescu despre limba latină din provinciile dunărene ale Imperiului roman, în care sînt folosite ultimele descoperiri în materie de inscripţii latine în Balcani. În Dalmaţia, scrie H. Mihăescu[54], romanizarea „n-a pătruns adînc pe continent, deoarece comunicaţiile din interior erau anevoioase şi terenul muntos, iar populaţiile locale s-au împotrivit romanizării. Partea de răsărit a Dalmaţiei pînă la rîul Drina a rămas aproape neatinsă de influenţa Romei". Aici se afla graniţa dintre cele două zone romanizate balcanice: „Rîul Drina din Serbia (în jurul anului 395 limită între imperiul de apus şi cel de răsărit) a devenit cu vremea linia de despărţire între domeniul limbii române şi cel al limbii dalmate"[55]. Dar despre o „largă zonă slab romanizată", „în care au fost descoperite relativ puţine inscripţii latine" şi care „separa cele două zone înguste (?) puternic romanizate din Peninsula Balcanică, cea dunăreană şi cea dalmată", vorbesc şi autorii capitolului *Locul şi epoca de formare a limbii române*, din *Istoria României*[56]. Se precizează tot acolo că izolarea dintre română şi dalmată nu datează „numai din epoca în care s-au aşezat slavii în Peninsula Balcanică (sec. al VII-lea al e.n.), ci din primii ani ai romanizării [...] ţinuturilor de-a lungul Dunării de Jos"[57].

Dacă aşa stau lucrurile, dacă, adică, pentru determinarea teritoriului romanizat de la baza limbii române proba cea mai sigură o constituie inscripţiile latine (cu ele, repetăm, a fost fixată şi linia Jireček), ne întrebăm atunci ce fel de „dovadă hotărîtoare în problema teritoriului de formare a limbii române poate fi oferită de „caracterul sud-slav de tip răsăritean (bulgar) al vechilor elemente slave ale celor patru dialecte româneşti"?[58]. S-a văzut mai sus că izofonele bulgăreşti *št*, *žd* datează, cel mai devreme, din secolul al VIII-lea, mai sigur însă din secolul al IX-lea. Între această dată şi cea a apariţiei inscripţiilor latine există un interval de trei sau patru secole. În perioada cuprinsă între secolele al VI-lea şi al IX-lea, teritoriul romanizat cunoştea o restructurare profundă, cu urmări importante pentru întreaga dezvoltare ulterioară a Peninsulei Balcanice. Acum dispare linia Jireček, adică zona contactului dintre limba latină şi limba greacă, se produce sciziunea grupului romanic din regiunea Dunării de Jos, care stă la baza apariţiei celor patru dialecte ale limbii române, începe procesul de dispariţie a zonei romanizate de pe coastele Mării Adriatice, care se va încheia abia către sfîrşitul secolului al XIX-lea. Toate aceste schimbări sînt urmarea venirii neamurilor slave în Peninsula Balcanică. Pe plan lingvistic, acum încep să pătrundă în română cele mai vechi elemente slave. Faptul că acestea au fonetisme cu *în* (*îm*) ‹ sl. *õ*, *ea* ‹ v.sl. *ě*, *la*, *ra* (*rea*) ‹ v.sl. *ol*, *or* (*er*), bg. *št*, *žd* ‹ sl. com. *ti (*kti), *dj etc. constituie o dovadă că populaţia românească de la sudul şi de la nordul Dunării a venit în contact cu strămoşii *bulgarilor*, şi nu cu ai *sîrbocroaţilor*. În epoca aceasta ea era masată mai mult în nord-estul Peninsulei Balcanice şi în actuala Românie, unde toponimicele de factură sud-slavă răsăriteană (bulgărească) din Muntenia, Oltenia, Banat şi cea mai mare parte a Transilvaniei atestă o convieţuire româno-slavă[59].

---

[54] H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 24.
[55] *Ibidem*, p. 32.
[56] I, p. 794, 795.
[57] *Ibidem*.
[58] *Istoria României*, I, p. 784.

Refăcute cu mult mai tîrziu pe teritoriul slav de la sudul Dunării, cînd dislocarea populaţiei romanizate avusese loc, izofonele *št*, *žd*, de mare însemnătate pentru grupul slav meridional, nu pot spune nimic în problema teritoriului de formare a limbii şi poporului român.

În concluzie, graniţa de vest a teritoriului romanizat pe care s-au format limba şi poporul român era identică cu limita de est a „lacunei de romanizare" şi coincidea cu graniţa de apus a fostei provincii romane Mœsia Superior, de după reforma lui Diocletian. În partea ei centrală, ea urma îndeaproape cursul rîului Drina.

---

[59] Toponimicele de origine slavă meridională lipsesc însă în Moldova, cum a dovedit recent E. Petrovici (în RS IV (1960), studiul *Toponimice slave de est pe teritoriul R.P.R.*, I. *Toponimice prezentînd* h *provenind din* g şi RS VI (1962), II. *Toponimice cu polnoglasie*). Nu lipsesc însă în graiul moldovenesc apelativele de origine slavă meridională (bulgărească), ceea ce duce la concluzia că cel mai vechi contact cu slavii al strămoşilor moldovenilor a avut loc nu în Moldova ci, probabil, în Transilvania sau în altă parte a ţării.

Concepția lui A. Philippide cu privire la formarea limbii și a poporului român *

Nu este posibil ca într-un articol comemorativ să prezentăm întreaga contribuție a marelui învățat român cu privire la originea limbii și poporului nostru. Domeniile abordate în lucrările sale și în special în cele două volume masive ale *Originii romînilor* sînt atît de vaste, cercetarea faptelor atît de minuțioasă, stringența argumentării atît de inextricabilă, la care se alătură noutatea ideilor în cele mai variate chestiuni, încît trebuie să mărturisim că este nevoie de o anumită îndrăzneală pentru a pune în practică această intenție. Ne vom restrînge, de aceea, la cîteva din ideile sale fundamentale, confruntîndu-le uneori, sumar, cu unele din rezultatele mai noi ale lingvisticii, istoriei și arheologiei, obținute în intervalul de mai bine de o jumătate de secol de la apariția primului volum al operei amintite.

Pentru A. Philippide, format în perioada de apogeu a școlii neogramatice, lingvistica era în primul rînd istoria limbii. Preocuparea sa de studiul sincronic, descriptiv, al limbii române, concretizată în *Gramatica elementară a limbii române*, apărută în 1897, a fost, cum singur o mărturisește, numai incidentală, un simplu mijloc pentru alcătuirea istoriei limbii române. Prin aceasta, Philippide nu se deosebește de ceilalți lingviști ai vremii, mai vîrstnici decît el, cum era B.-P. Hasdeu, mai tineri, cum erau S. Pușcariu sau O. Densusianu. Exceptîndu-l pe primul, care a cuprins în opera sa domenii extrem de vaste, în care știința istoriei ocupa un loc de frunte, ceilalți doi, fără a neglija studierea raportului dintre istoria poporului român și istoria limbii sale, nu s-au ridicat la nivelul de informație și înțelegere a faptului istoric atins de Philippide. Acesta avea, de la început, și o temeinică pregătire de istoric, pe care și-a desăvîrșit-o în tot cursul activității sale de savant și profesor. Pentru *Originea romînilor*, în special pentru primul volum, el a parcurs, cu o răbdare și o tenacitate rar întîlnite, nu numai tratatele, studiile și articolele care se refereau într-un mod sau altul la istoria veche a Peninsulei Balcanice și a românilor, ci și, în primul rînd, izvoarele antice greco-latine în original, precum și un număr impresionant de texte ale inscripțiilor grecești și latinești din această parte a imperiului roman. Concepția istorică predominantă a învățatului ieșean a fost cea pozitivistă. Istoria nu trebuie concepută, după el, ca „o povestire de lucruri aproximativ adevărate“ (OR I, p. 69). Istoricul trebuie să citeze mereu probele pe care se bazează, izvoarele, altminteri el poate aluneca în „narațiuni fantastice“ (OR I, p. 70). Pentru Philippide, esențiale sînt „mărturiile scriitorilor“, iar, în cazul latinității dunărene, și ale inscripțiilor. Ele trebuie, toate, prezentate cititorului, care să poată, în acest fel, judeca singur temeinicia concluziilor. Aceasta este principala motivare pentru materialul enorm de fapte acumulat în volumul I din *Originea romînilor*, *Ce spun izvoarele istorice*. Trebuie, spunea Philippide, ca prin prezentarea, pe cît posibil, a întregului material oferit de izvoare, să i se lase „cît mai puțin spațiu logicii" (OR I, p. 661). „Căci inducția, continuă el, singurul mijloc de convingere alături de propria observație (propria observație a noastră ori a altora, pe care sîntem nevoiți să-i credem) și care constituie întreaga logică, este de așa șubredă natură, încît nu există un singur fapt, asupra căruia, izolat considerat, să nu se poată trage două concluzii diametral deosebite" (OR I, p. 661). În istoria românilor această procedare este frecventă: „Toți, ori au afirmat păreri fără să le probeze, ori au argumentat logic asupra cîtorva fapte izolate. Este un haos de argumentare pro și contra, ca la un proces cu advocați cîrciogari, literatura privitoare la originea românilor, mai ales că de multe ori autorii au amestecat patima politică în discuții" (*ib.*).

---

* Publicat în AUI XVI (1970), p. 2-8.

Pentru cei mai mulți, originea românilor constituie, spunea el, „o nebuloasă, unde se amestecă Carpații, Balcanii, Thracii, Illyrii [...]" (*ib.*), „nebuloasă carpato-balcano-traco-illyră" (OR I, p. 662). Dar, continuă Philippide, „rădăcinile românimii sînt lucrurile care se pot afla" (*ib.*). Decenii de-a rîndul el a lucrat la clarificarea acestei probleme.

I s-a reproșat operei fundamentale a lui Philippide lipsa de sistematizare, mulțimea notelor lungi din subsolul paginii, chiar o tendință spre erudiție stearpă, spre factologie. Începînd cu unii din primii recenzenți ai cărții, acest punct de vedere este reprezentat, astăzi, în mod tacit sau în scris, și de alți lingviști și filologi români, mai tineri sau mai vîrstnici. O lectură îndelungată, integrală, după cunoașterea îndeaproape a diferitelor capitole sau note, care pot distrage, la primul contact, atenția de la firul argumentării, ne dezvăluie însă o construcție de o arhitectură monumentală, a unui spirit creator cu vederi largi, dar care, conform concepției amintite, nu a vrut să lase deoparte probele pe care și-a construit edificiul.

Credem că vom reuși să demonstrăm această susținere din înșiruirea principalelor întrebări pe care și le-a pus învățatul și la care a căutat să dea răspuns în opera sa, *Originea romînilor.*

Caracteristic pentru modul său de a scrie este lipsa oricărui preambul, a oricărei note introductive care să-l familiarizeze pe cititor cu problema ce va fi tratată. Volumul I începe direct cu întrebarea: „Cît de departe ajunsese romanizarea Peninsulei Balcanice?", cu intenția de a preciza regiunile în care se vorbea, în secolele II î.e.n. – V-VI e.n., limba latină și în care limba greacă. Cel mai sigur izvor pentru a răspunde la această chestiune îl constituie inscripțiile latinești și grecești. Constatarea lui, formulată mai înainte și de C. Jireček, dar fără dovezi puse la îndemîna cititorului, este că primele apar numai în jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice, în timp ce sudul era grecizat. Concluzia este fundamentală pentru istoria romanității orientale. Cît privește poporul și limba română, pentru că despre dalmată va fi vorba mai departe, acestea nu s-au putut constitui în partea de sud a peninsulei, în Thracia, Macedonia, Epir sau Thessalia, pentru că aici, în secolele I-VI, locuitorii vorbeau, în marea lor majoritate, limba greacă. De aceea și macedoromânii și meglenoromânii de astăzi, aflați prin acele locuri, au trebuit să trăiască, în perioada romană, în nordul Peninsulei Balcanice, la nordul liniei Jireček, care în general, urma, în regiunea dunăreană, lanțul munților Hæmus (Balcani).

După constatarea situației lingvistice a Peninsulei Balcanice în prima jumătate a mileniului întîi, caracterizată prin prezența unei izoglose greco-latine, care străbătea peninsula de la vest la est, în capitolele următoare, deplasînd cercetarea în perioada cu mult anterioară cuceririi romane, autorul încearcă să explice cum de a fost posibilă şi care au fost factorii care au generat această nouă structurare lingvistică a regiunii. Pentru aceasta el a trebuit să se întrebe ce fel de popoare au trăit aici înainte de venirea romanilor şi ce limbi vorbeau acestea. Pentru că, în ultimă analiză, poporul român, din punct de vedere etnic, nu este altceva decît continuatorul populației anterioare venirii romanilor, supusă procesului de romanizare, aşa, cum de pildă, poporul francez este continuatorul populației galice supuse aceluiaşi proces. Datele cu privire la pătura de popoare supuse romanizării şi le-a scos Philippide din izvoarele antice, dar mai cu seamă din 6 scriitori însemnați: Herodot, Polybius, Appianus, Strabon, Ptolomaeus şi Cassius Dio. Ne întîmpină, ca în toată opera sa, aceeaşi cercetare migăloasă a fiecărui amănunt, însoțită de precizări de date, punerea la punct a unor susțineri nefondate, explicații şi contribuții personale nenumărate. Dar, la sfîrşitul fiecărui capitol, nu lipsesc concluziile generale care susțin scheletul argumentării. În jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice, şi în bazinul mijlociu şi inferior al Dunării, începînd din Raetia şi pînă în Asia Mică, sînt consemnate la scriitorii antici nu mai puțin de 308 nume de popoare şi triburi, toate negreceşti, care pot fi reduse, la o analiză amănunțită, la cinci „pături“ sau „pînze“ de popoare principale, a căror extensiune teritorială, de la vest spre est, era următoarea: **1.** muntenii din Alpi, de origine, probabil, celtă, illyră, pannonă sau chiar neindoeuropeană, **2.** illyri, indoeuropeni, **3.** epiroți, de origine nesigură, **4.** pannoni şi **5.** traci (ultimele două popoare de origine indoeuropeană). Cele mai vechi par a fi popoarele din partea de vest a teritoriului în discuție, pe cînd tracii, care ocupau spații întinse în sud-estul Europei şi în Asia Mică, trebuie să fi venit cei din urmă, exercitînd o presiune asupra celor veniți anterior (OR I, p. 227). Procesul de cucerire de către romani a acestor popoare, urmat de romanizarea celor mai multe dintre ele, adică de adoptarea limbii, legilor şi civilizației latine, a început de la vestul şi sud-vestul Peninsulei Balcanice, îndreptîndu-se în direcția nord-est. Cucerirea s-a desfăşurat într-un interval îndelungat de timp, aproximativ cinci sute de ani, din secolul al III-lea î.e.n., pînă în secolul al II-lea e.n., cînd este ocupată Dacia. La procesul de romanizare, teritoriile greceşti n-au fost incluse, datorită superiorității culturale a grecilor şi, probabil, şi din cauza absenței în Grecia a unor contingente militare importante, prezența lor aici nefiind necesară. Celelalte popoare, aflate pe o treaptă inferioară de civilizație, au adoptat într-un timp relativ scurt limba, cultura şi civilizația latină. Aşa se explică de ce la un moment dat numărul extrem de mare de limbi şi dialecte menționate de scriitorii antici se reduce numai la două: latina şi greaca.

Dar în perioada cît procesul de romanizare era în curs, apar în regiunile dunărene alte neamuri străine, a căror prezență a dus pe alocuri la frînarea acestui proces. Este vorba de marcomani, astingi sau vandali, costoboci, carpi, sarmați, goți, huni, gepizi, iar mai tîrziu de slavi. Cu toate acestea, factorii romanizatori, reprezentați de elementele civile, venite din toate provinciile imperiului, dar mai ales de militari, al căror număr este neobişnuit de mare aici, au fost mai puternici şi se poate presupune că, în unele cazuri, şi o parte din aceşti noi veniţi au fost romanizaţi. Acest proces, după Philippide, poate fi datat cu ajutorul inscripţiilor, deşi data cuceririi unei provincii nu coincide întotdeauna cu data apariţiei inscripţiilor. Pe de altă parte, data încetării inscripţiilor constituie o indicaţie preţioasă cu privire la încetarea stăpînirii romane efective în regiunea respectivă. Un studiu minuţios al inscripţiilor, cu prezentarea, bineînţeles, a întregului material, l-a dus pe Philippide la următoarele rezultate: în Dalmaţia inscripţiile apar între anii 57 î.e.n. – 600 e.n., în Mœsia Superior 33 e.n. – 287 e.n., în Mœsia Inferior 98 e.n. – 383 (392) e.n., în Dacia 105 – 268, în Pannonia Inferior 81 e.n. – 377 (data invaziei hunilor). Aceste date au suferit foarte mici modificări în urma temeinicului studiu al prof. H. Mihăilescu, *Limba latină*.

După această amplă incursiune în perioada preromană şi romană, autorul ne conduce iarăşi la punctul de plecare al lucrării: situaţia romanităţii răsăritene în jurul secolului al VI-lea e.n. Acum, pe teritoriul romanizat care ţinea de la Marea Adriatică pînă la Marea Neagră, după slăbirea puterii de romanizare, probată prin încetarea inscripţiilor latine, ruperea contactului cu Roma, grecizarea imperiului roman de răsărit şi venirea definitivă a slavilor meridionali, încep să se contureze trăsăturile distinctive ale celor două viitoare limbi romanice din Peninsula Balcanică: limba română, în partea de nord-est, şi limba dalmată, în partea de vest şi nord-vest. La acest rezultat, în afară de condiţiile generale amintite, au mai contribuit, după Philippide, şi următorii factori pe care îi amintim, ceva mai pe larg, deoarece şi astăzi sînt încă ignoraţi de unii lingvişti şi istorici în discuţiile despre „unitatea“ Romaniei orientale: **1.** Dalmaţia a fost separată din punct de vedere administrativ, civil şi militar, de restul provinciilor romane din Peninsula Balcanică încă din timpul lui Diocleţian (284-305) şi alipită de Italia, iar după 395 a făcut parte din Imperiul roman de apus. **2.** Romanitatea în Dalmaţia n-a fost unitar distribuită. Ea a fost mai puternică pe ţărmul Mării Adriatice, dar foarte slabă, pe alocuri inexistentă, în părţile răsăritene ale provinciei. Între regiunea puternic romanizată a Dalmaţiei, de la ţărmul mării, şi provinciile dunărene ale imperiului a existat o „lacună de romanizare“. Limita de răsărit a acestei lacune, care în regiunea ei centrală urma îndeaproape cursul rîului Drina, constituie totodată limita de vest a teritoriului de formare a limbii române. Invocarea izofonelor sud-slave *št* şi *žd* pentru stabilirea graniţei de vest a acestui teritoriu, cum procedează autorii tratatului de *Istoria României*, nu se justifică prin nimic. Contribuţia lui Philippide trebuie considerată ca un bun cîştigat pentru această chestiune din istoria veche a românilor. **3.** În Dalmaţia, efectele invaziilor barbare au fost mult mai slabe faţă de restul provinciilor romane din Peninsula Balcanică şi din Dacia, iar invaziile s-au produs relativ tîrziu. **4.** Dar cea mai mare deosebire dintre regiunea romanizată de la Marea Adriatică şi cea de la Dunărea de Jos se datorează substratului etnic complet deosebit. În Dalmaţia el era illyr sau illyropannon, în vreme ce dincoace el era traco-daco-moesic. Deosebirile de substrat transpar şi în numeroase numiri de persoane de pe inscripţiile latine ale celor două provincii, pe care Philippide le studiază iarăşi cu minuţiozitatea lui caracteristică. Aceste nume sînt predominant de origine illyropannonă sau epirotă în Dalmaţia, traco-geto-dacă-moesică în provinciile de pe cursul inferior al Dunării.

După secolul al VI-lea, ştirile despre soarta romanităţii dunărene încetează pentru multă vreme. Singurul mijloc care ne stă la dispoziţie pentru a putea înţelege structura dialectală a limbii române şi felul în care românii s-au răspîndit pe actualele teritorii este studierea limbii române, „cercetarea comparativă a celor trei dialecte“ româneşti. „Cel mai însemnat izvor, şi cel mai nou totodată, l-am găsit în limba românească“, declară autorul în prefaţa la volumul I.

Pe mai multe sute de pagini din volumul al doilea, el studiază comparativ şi din perspectivă istorică sistemul fonetic şi fonologic al dialectelor şi graiurilor româneşti. Atenţia deosebită acordată foneticii nu poate fi explicată numai prin formaţia lui neogramatică. Ea are o motivare mult mai profundă, care ţine de concepţia savantului cu privire la noţiunile de limbă şi dialect. Ne vom permite să dăm acum cîteva citate referitoare la această chestiune. „Un mare contrast constatăm la dialectele româneşti, după cum le judecăm din punct de vedere al formelor şi cuvintelor pe de o parte, din punct de vedere al sunetelor pe de altă parte“. În primul caz ele apar foarte deosebite unele de altele, încît dacă admitem drept criteriu priceperea, dialectele româneşti pot fi considerate patru limbi deosebite. „Judecînd din punct de vedere al sunetelor însă, scrie Philippide, dialectele româneşti apar atît de asemănătoare, atît de strîns legate între ele, cu atît de minime deosebiri de la unul la altul, încît stai la îndoială dacă trebuie să le dai numele de dialecte, şi nu mai degrabă pe acel de subdialecte.“. Alta este situaţia cînd comparăm limba română cu celelalte limbi romanice. Între ele asemănarea cea mai mare ţine de forme şi de cuvinte, în timp ce deosebirea este dată în primul rînd de sunete. Aceleaşi forme şi cuvinte latineşti în limbile romanice sînt de neînţeles datorită modificărilor fonetice specifice fiecărei limbi în parte. „Care sînt limbi deosebite? se întreabă autorul. Limbile romanice, la care seamănă formele şi cuvintele, dar se deosebesc sunetele? Ori dialectele româneşti, la care seamănă sunetele, dar se deosebesc formele şi cuvintele? Această întrebare, continuă autorul, este de acelaşi fel cu următoarea. Care oameni se deosebesc între dînşii? Acei care au complexiuni fizice şi psihice deosebite, dar sînt îmbrăcaţi la fel? Ori acei care au aceeaşi complexiune fizică şi psihică, dar sînt îmbrăcaţi în diferite feluri? Care seamănă mai mult? Un chinez sau un francez îmbrăcaţi la fel după ultima modă pariziană? Ori un fecior de plugar, ajuns boier la Bucureşti, şi tată-so cel cu iţari şi cu mîinile crăpate de la coarnele plugului? Formele şi cuvintele lesne se împrumută, ca şi hainele. Greu se împrumută şi se schimbă sunetele, cele izvorîte din baza de articulaţie, care aceasta din urmă nu se poate schimba după plac“. Această bază de articulaţie a fost la toţi românii traco-dacă. Ea a generat şi a asigurat marea unitate lingvistică a românilor de pretutindeni, iar nu, adăugăm noi, atît de mult şi de fără temei invocata teorie a transhumanţei păstorilor valahi. Cu atît mai mult ne apar de-a dreptul zădarnice discuţiile recente din lingvistica românească cu privire la existenţa a patru sau chiar cinci limbi romanice deosebite în sud-estul Europei.

Studiul amănunţit comparativ istoric al sunetelor dialectelor româneşti, însoţit însă şi de cel al morfologiei dialectelor macedoromân, meglenoromân şi istroromân, îl conduce pe Philippide la teoria lui, în genere cunoscută, dar destul de superficial, cu privire la locul de formare a limbii române şi a poporului român. Completa unitate a limbii române presupune o strînsă convieţuire din punct de vedere geografic şi politic a populaţiei romanizate. La acestea se adaugă şi participarea limbii române la o serie de fenomene latineşti populare, care s-au petrecut în cursul secolului al VI-lea. În sfîrşit, ştirile istorice converg spre acelaşi rezultat: limba şi poporul român nu s-au putut forma decît la sudul Dunării. Consecvent principiului său că probele, dovezile sînt hotărîtoare, el nu a ezitat să tragă această concluzie, care i-a atras multe critici. Cu toate acestea, el nu neagă posibilitatea continuităţii unei populaţii romanice la nordul Dunării, în Transilvania, Banat, Oltenia, vestul şi sudul Munteniei, sudul Moldovei. Aceste resturi, scrie el, sînt acele despre care spune proverbul că „apa trece, pietrele rămîn“ (OR I, p. 658, nota), şi mai departe: „... putem fi siguri că printre locuitorii acestor teritorii româneşti actuale, care corespund teritoriilor unde s-a înjghebat românimea întîiaşi dată, trebuie să se fi găsind români care neam de neamul lor trăiesc acolo, unde astăzi se găsesc, încă de pe vremea pietrei necioplite. Cîte n-au trecut peste dînşii!... Şi cu toate acestea au persistat de a trăi în aceleaşi locuri de atîta amar de vreme... Astfel îmi spunea bătrînul N. Beldiceanu că la Rădăşeni, sat în judeţul Suceava, ar fi existînd tradiţia că locuitorii acelui sat au crescut de la capul locului din pămînt, ca buruienile“.

Dovezile pe care le căuta cu atîta pasiune marele savant există astăzi datorită cercetărilor arheologice, mai cu seamă a celor întreprinse în ultimii 10-15 ani. Cultura materială de tip Dridu a protoromânilor, descoperită în sute de aşezări la nordul Dunării, continuatoare a culturii romane provinciale, precum şi importantele descoperiri arheologice din Transilvania, de la Bratei şi din alte zeci de aşezări din secolele care au urmat retragerii aureliene, constituie tot atîtea dovezi peremptorii despre marele adevăr cuprins în proverbul amintit mai înainte (vezi D. Protase, *Problema continuităţii în lumina arheologiei şi a numismaticii*, Bucureşti 1967).

Marea coeziune etnică a poporului român, care stă la baza unităţii limbii române, a constituit pentru Philippide un argument pentru reactualizarea şi aplicarea la dialectele româneşti a cunoscutei „Stammbaumtheorie“ formulată de Johannes Schmidt în *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, Weimar 1872. Inaplicabilă pentru limbile indoeuropene şi nepotrivită pentru cele romanice, această teorie îi apare lui Philippide foarte potrivită pentru dialectele şi graiurile româneşti. Pornite dintr-un trunchi comun, ele s-au diversificat şi au crescut ca ramurile unui copac, păstrînd însă cu toate substanţa iniţială comună. De aceea este posibilă apariţia în numeroase ramuri izolate în spaţiu şi în timp a unor fenomene identice sau foarte asemănătoare, a unor fenomene de convergenţă. De aceea şi conceptul de „română comună“, astfel cum îl înţeleg S. Puşcariu sau Al. Rosetti, sub influența indoeuropeniștilor, nu-și găsește locul în teoria lui Philippide, pentru care „româna comună“ poate fi concepută numai ca un stadiu dialectal al latinei populare de la baza limbii noastre.

Din trunchiul comun, s-au desfăcut mai multe ramuri, care au fost însoțite și de deplasări, începînd din a doua jumătate a secolului al VI-lea, cînd năvălesc slavii. De pe atunci datează cea dintîi deplasare a macedoromânilor spre sud, a istroromânilor spre vest și a dacoromânilor spre nord, dar aceste mișcări n-au avut loc în același timp. Primii s-au deplasat, probabil, macedoromânii, apoi dacoromânii și la urmă istroromânii. Dacoromânii, la rîndul lor, s-au despărțit în două ramuri: ramura banato-transcarpatină și ramura muntenească. Prima a cuprins Banatul, Transilvania (fără Țara Bîrsei, Țara Oltului, sud-estul Transilvaniei), trecînd peste Carpații răsăriteni în Bucovina și Moldova, iar cealaltă s-a răspîndit peste Muntenia și sudul Transilvaniei. În Oltenia s-au suprapus ambele valuri. La fel, ramura macedoromână s-a despărțit în două: macedoromânii și meglenoromânii. Procesul început în secolul al VI-lea s-a încheiat pe la începutul secolului al XIII-lea, care marchează nu începutul migrației dacoromânilor, cum susținea Rösler, ci sfîrșitul ei.

Contribuția lui Philippide într-o problemă atît de dificilă și de vastă nu a putut fi prezentată aici decît în limitele ei cele mai generale și, inevitabil, în mod lacunar, rămînînd pe dinafară aportul său în probleme ca raporturile româno-albaneze, fonetica istorică a limbii române și, din această perpectivă, stadiul comparativ al dialectelor românești, contribuțiile sale la cunoașterea latinei populare balcanice pe baza inscripțiilor și a scriitorilor latini tîrzii, istoricul detailat și critic al teoriilor cu privire la originea limbii și a poporului român și multe altele.

Apreciată în cel mai înalt grad de specialiștii români și străini, lucrarea lui A. Philippide *Originea romînilor* reprezintă, permanent, unul din marile monumente ale științei românești, rod al unei munci îndelungate, al unei erudiții impresionante și iluminată de o mare inteligență creatoare. Republicarea integrală a acestei opere ar constitui un elogiu adus din nou marelui învățat și, în același timp, un mare act de cultură românească.

Concepţia lui S. Puşcariu despre formarea limbii şi a poporului român *

Generaţia de lingvişti căreia îi aparţinea S. Puşcariu, continuînd o veche preocupare a culturii româneşti, a acordat o deosebită atenţie chestiunii referitoare la formarea limbii şi a poporului român. O asemenea preocupare, care are un istoric de peste două secole, dacă facem abstracţie de opiniile mai puţin argumentate ale cronicarilor români, sau ale unor străini contemporani acestora, îşi are justificare în situaţia cu totul specială în care a evoluat romanitatea răsăriteană. Unul dintre factorii care trebuie amintit este lipsa, secole de-a rîndul, a oricărei ştiri referitoare la populaţia romanizată de la Dunărea de jos după retragerea aureliană din 271 şi după invadarea de către neamurile barbare a provinciilor romane de la sudul Dunării, în decursul secolelor al IV-lea – al VI-lea. Această lacună istorică a favorizat apariţia a numeroase teorii, adesea foarte contradictorii, cu privire la locul, epoca sau durata procesului de etnogeneză română şi de închegare a limbii române. Se adaugă, apoi, un alt factor care a împiedecat elucidarea timpurie, în mod satisfăcător, a multor probleme legate de istoria limbii române: apariţia tîrzie a primelor texte în limba noastră. De la încetarea ultimelor inscripţii latineşti, aproximativ la sfîrşitul secolului al IV-lea – începutul celui de al V-lea, în provinciile dunărene ale imperiului roman, şi pînă în secolele al XV-lea – al XVI-lea este o distanţă de mai bine de un mileniu. În acest interval, limba latină populară din răsăritul imperiului a cunoscut cele mai importante prefaceri structurale, care au dus la separarea limbii române pe de o parte de latină, pe de altă parte de celelalte limbi romanice. Despre modul cum s-a desfăşurat procesul de transformare a latinei vorbite, asupra căruia istoria celorlalte limbi romanice poate da, uneori, pe baza mărturiilor scrise, chiar amănunte de însemnătate secundară, istoria limbii române nu dispune decît de soluţii bazate pe reconstruiri, care, adesea, trebuie să rămînă în stadiul de simple ipoteze.

În această situaţie era inevitabilă procedarea lingviştilor noştri de a încerca să substituie lipsei ştirilor istorice şi a textelor vechi româneşti studiul amănunţit al limbii române şi îndeosebi compararea dialectelor româneşti, pentru a aduce o oarecare lumină asupra epocii puţin cunoscute de la începutul evului mediu românesc. Aşa au procedat unii reprezentanţi ai şcolii ardelene, T. Cipariu apoi Al. Lambrior, B.P. Hasdeu, O. Densusianu, A. Philippide şi mulţi alţii. Ultimii pomeniţi, cărora li se alătură şi S. Puşcariu, au avut ca model şi preocuparea similară a majorităţii lingviştilor străini influenţaţi de ideile şcolii neogramatice. După aceştia, studiul limbii trebuia să fie în primul rînd istoric. El nu trebuia despărţit de istoria poporului care vorbeşte limba respectivă. Şi cum, în cazul nostru, istoria, din cauzele arătate, este silită să tacă pentru o perioadă atît de întinsă şi totodată esenţială, s-a considerat că golul poate fi completat prin studiul limbii române.

---

* Apărut în AUI XIV (1968), fasc. 2, p. 175-180.

Din perspectiva multor reprezentanți ai lingvisticii actuale s-ar putea obiecta că întreaga problematică este extralingvistică, pentru că limba trebuie cercetată în sine, ca un complex sistem de semne, structurat pe diverse planuri, detașat de celelalte creații ale spiritului uman și, în cazurile extreme, rupt de contextul istoric. Trebuie adăugat însă că o conciliere între punctul de vedere strict descriptiv, sincronic, în abordarea studiului limbii, și cel evolutiv, sau diacronic începe să capete tot mai clar contur în lingvistica actuală. Tratarea istoristă a fenomenului numit limbă nu poate fi izgonită din preocupările lingvistice, pentru că limba, ca fenomen social, constă dintr-o îmbinare a sincroniei cu diacronia. Cu atît mai mult nu se poate proceda la o asemenea separare în cazul limbii române, cu o situație specială față de celelalte limbi romanice, pe care am amintit-o mai sus. Studiul limbii române trebuie să constituie și astăzi nu numai un scop în sine, ci și un mijloc de a încerca să se elucideze cît mai multe din aspectele necunoscute ale istoriei ei și a poporului care a vorbit-o. De aceea, colaborarea dintre lingvistică (dialectologie, toponimie, antroponimie etc.) și istorie, precum și dintre acestea și alte discipline cum sînt arheologia, etnografia sau folcloristica, trebuie considerată, permanent, cea mai bună soluție în clarificarea uneia dintre cele mai importante probleme ale culturii românești: formarea limbii și a poporului român.

Privind acum activitatea științifică a lui S. Pușcariu în ansamblul ei, se poate spune că acest lingvist de seamă a reușit să îmbrățișeze această problematică neobișnuit de complexă din cele mai deosebite puncte de vedere la nivelul cel mai înalt al științei timpului său. Alături de lucrările mai vechi, cum sînt *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, din 1910, *Locul limbii române între limbile romanice*, din 1920, apoi *Rumänisch und romanisch*, din 1933, S. Pușcariu a revenit în nenumărate rînduri asupra chestiunii, în diferite studii, dar mai ales în notele sale *Pe marginea cărților*, celebra rubrică a revistei „Dacoromania“, pentru a ne da apoi o prezentare de sinteză în ultima sa operă *Limba română.*

Cel mai original punct de vedere adus de Pușcariu în această problemă este încercarea sa de a reconstrui stadiul sau epoca românei primitive, cu scopul mărturisit de „a umple golurile din istoria românilor din prima parte a evului mediu“ (ELR, p. 66). Istoria limbii este astfel considerată ca disciplină auxiliară a istoriei naționale. Reconstruirea românei primitive sau a „străromânei“ se reduce, în ultimă analiză, la aplicarea în acest caz special a metodei comparativ-istorice proprie indoeuropeniștilor, folosită însă și de unii romaniști, mai ales de W. Meyer-Lübke, în prima parte a activității sale, în elucidarea unor aspecte necunoscute ale latinei vorbite, prin compararea limbilor romanice actuale. S. Pușcariu și-a dat însă seama de circumstanțele deosebite în care se aplică metoda comparativ-istorică în cazul familiei indoeuropene, în cel al limbilor romanice și în special al limbii române. Cu toate acestea, n-au lipsit unele obiecții împotriva unei astfel de procedări, asupra cărora nu este locul să ne oprim acum.

Prin conceptul de „română comună“, „primitivă“ sau „străromână“, Pușcariu înțelege „limba vorbită de strămoșii dacoromânilor, aromânilor (macedoromânilor), meglenoromânilor şi istroromânilor de astăzi, înainte de a se fi rupt legăturile lor reciproce" (ELR, p. 65). Acum au luat naştere caracterele „româneşti" ale celor patru dialecte, prin care ele se opun celorlalte limbi romanice, considerate în bloc. Asemănările sau concordanţele interdialectale sînt atît de frapante, încît sîntem obligaţi să admitem că, înainte de separare, românii au trăit împreună pe acelaşi teritoriu, în care inovaţiile lingvistice puteau să se răspîndească printr-o comunicare directă de la om la om (*Limba română*, p. 68). Trăsătura esenţială a acestui stadiu din istoria limbii române este, după Puşcariu, posibilitatea românei comune de a se putea dezvolta în aceeaşi direcţie, datorită „continuităţii geografice, omogenităţii sociale şi mai ales datorită unui alt element: conştiinţa pe care o aveau vorbitorii de a aparţine aceluiaşi popor şi de a avea nevoie de o *koiné*". Această conştiinţă, continuă el, exista la strămoşii noştri chiar înainte ca ei să fi reuşit a se constitui în state naţionale. Dovada o constituie numele *român* pe care şi-l dau sau şi l-au dat toate grupurile astăzi separate şi căruia îi corespunde denumirea de *valah-oláh*, atribuită de vecini tuturor acestor grupuri (ELR, p. 74, nota).

Din cele spuse mai înainte, rezultă că Puşcariu elimină din teoria sa pe de o parte factorul unificator, postulat de alţi lingvişti, al marii omogenităţi etnice a românilor de pretutindeni, pe de altă parte nu ia în consideraţie ideea formulată de A. Meillet cu privire la posibilitatea ca limbile „surori", şi cu atît mai mult dialectele aceleiaşi limbi, să prezinte fenomene de convergenţă, adică dezvoltări fonetice şi morfologice identice, (cf. G. Ivănescu, *Noţiunea de „română primitivă"* (*Urrumänisch*), în BIFRPh. VII-VIII (1940-1941), p. 165-188.

Procedînd la „reconstruirea" românei primitive, Puşcariu ajunge la concluzia că acest stadiu nu este lipsit de „divergenţe dialectale", care pot fi sesizate şi astăzi. Existenţa acestor „nuanţe dialectale", cum le mai numeşte el, nu vine în contradicţie cu ideea de „limbă comună", căci „comună" nu înseamnă „unitară". Particularităţile regionale se menţineau numai în măsura în care ele nu incomodau înţelegerea comună (ELR, p. 74).

Printre faptele invocate de Puşcariu în spijinul teoriei sale despre existenţa divergenţelor dialectale se numără următoarele: **1.** Existenţa paralelă în diferite dialecte şi graiuri a formelor verbale cu *t*, *d*, *n*, *r*, respectiv a formelor „iotacizate" (*aud-auz*). **2.** Prezenţa desinenţei *-m* la persoana I sg., ind. imperf. în unele dialecte şi absenţa ei în altele. **3.** Alternanţa *á* la sg. / *ắ* la pl. la unele subst. fem., sau lipsa acestei alternanţe, după dialecte (ex. *cetate-cetaţi* / *cetăţi*). **4.** Formele paralele cu *á* şi cu *ắ* la prez. ind. pers. I pl. (*lăudăm-lăudam*). **5.** Velarizarea vocalelor *e*, *i* precedate de *ţ*, *r*. **6.** Palatalizarea labialelor. **7.** Rotacismul lui *-n-* intervocalic. **8.** Consonantizarea şi căderea lui *-u* şi *-i*. Trebuie să spunem că nu toate aceste fapte posedă o valoare probantă sigură. Unele sînt cu siguranţă dezvoltări paralele, convergente, de după separarea românilor în mai multe ramuri. Pot fi reţinute numai rotacismul, şi eventual fenomenul iotacizării unor verbe. Cu toate acestea, ideea lui S. Puşcariu cu privire la existenţa unor nuanţe dialectale în cadrul epocii de formare a limbii române trebuie considerată ca un bun cîştigat în lingvistica românească. Ea poate fi susţinută cu mult mai numeroase exemple, oferite, în cea mai mare parte, de hărțile ALR. De altfel, întreaga concepție referitoare la „româna comună" a dat naștere la numeroase discuții în lingvistica românească (cf. studiul citat al lui G. Ivănescu), dar nu socotim necesar să stăruim.

Existența deosebirilor dialectale în cadrul epocii străromâne constituie pentru Pușcariu un indiciu că în acel timp limba română era vorbită pe un teritoriu întins (*Limba română*, I, p. 251). De aceea, cei care își imaginează o patrie primitivă a românilor redusă ca întindere, un fel de „leagăn" „din care poporul român a roit apoi în toate părțile ca albinele dintr-un stup" (*ib.*), pleacă de la imaginea potrivită după care „stadiul actual ar fi baza unei piramide, iar originile la creștetul ei" sau de la părerea greșită despre unitatea lingvistică a străromânilor (*Limba română*, I, p. 252). Surprinde faptul că în delimitarea teritoriului de formare a limbii și poporului român S. Pușcariu nu acordă aproape de loc atenție cercetătorilor care, bazați pe studiul migălos al inscripțiilor latine și grecești din secolele I-VI, au încercat să arate pînă unde se întindea lumea romană în estul Europei. „Cele cîteva date istorice care ni s-au păstrat, scrie el, [...] nu pot singure să aducă lumină" (*Limba română*, I, p. 252). În locul lor, Pușcariu considera mai degrabă necesar „ca o fantezie disciplinată de critică să găsească analogii, să întreprindă incursii în științele auxiliare, spre a umplea lacunele și să facă legăturile necesare între știrile păstrate întîmplător, incomplete, răzlețe și prea distanțate una de alta" (*ib.*). Dar răspîndirea teritorială a inscripțiilor latine, al căror număr este de ordinul zecilor de mii, și care probează existența unei vieți romane în locurile unde apar, nu poate fi trecută cu vederea în această problemă. Numai astfel putem înțelege de ce datele sigure, cel puțin pentru secolele I-V, furnizate de lucrările lui C. Jireček, A. Philippide și alții (celebra linie Jireček) nu apar nicăieri menționate în opera de sinteză *Limba română*. Și tot astfel ne este clar de ce, în aceeași lucrare, patria primitivă a românilor se afla situată nu numai pe ambele maluri ale Dunării, ceea ce este întru totul adevărat, dar ea se întindea, de la vest la est, tocmai de la Marea Adriatică la Marea Neagră (p. 252), incluzînd, așadar, și fosta provincie romană Dalmația (sau Illyricum). Această provincie însă, care ajungea pînă la „lacuna de romanizare" stabilită de Philippide (cursul rîului Drina), nu poate fi în nici un caz înglobată în patria primitivă a românilor, din simplul motiv, arătat de mult de Jireček, că aici s-au constituit limba și poporul dalmat.

Reținem însă concepția lui Pușcariu că teritoriul de formare cuprindea atît nordul cît și sudul Dunării. În mod deosebit trebuie subliniată contribuția lui cu privire la continuitatea elementului romanic la nordul Dunării, după retragerea administrației romane. Argumentele sale principale sînt, cum e și de așteptat, de natură lingvistică, furnizate și de hărțile ALR. După S. Pușcariu, elementele latine se păstrează mai des în regiunile vestice ale teritoriului dacoromân, unde romanitatea fusese mai intensă (*Limba română*, I, p. 339) și această teză este susținută cu ajutorul răspîndirii teritoriale a unor termeni de origine latină cum sînt *păcurar*, *nea*, *aiu*, *pedestru*, *curechi*, *rărunchi* și alții. Centrul lor de iradiere se află în Transilvania, adică „tocmai în ţinutul în care odinioară populaţia romană era mai deasă" (*ib.*). Această regiune forma din punct de vedere lingvistic, după evacuarea Daciei „o arie periferică şi izolată a romanităţii estice, ceea ce explică păstrarea atîtor forme vechi, mai ales în jumătatea nordică a ţării, pînă unde nu mai puteau pătrunde inovaţiile de limbă venite de peste Dunăre" (p. 342). Ideea lui Puşcariu merită continuată şi adîncită într-un studiu special, deoarece hărţile ALR care pot aduce date noi în acest sens sînt cu mult mai numeroase. Materialul lingvistic trebuie apoi confruntat cu rezultatele recente ale arheologiei, ştiinţă care a reuşit să demonstreze cu certitudine continuitatea populaţiei romanizate în Transilvania pentru secolele al IV-lea – al IX-lea, pînă la apariţia culturii materiale de tip Dridu, numită şi protoromână. Această stare de lucruri concordă cu părerea lui S. Puşcariu că patria primitivă a românilor se întindea pe teritorii vaste.

O ultimă chestiune asupra căreia ne vom opri pe scurt se referă la părerile lui S. Puşcariu cu privire la constituirea dialectelor limbii române. După concepţia sa, traiul strămoşilor românilor pe un teritoriu continuu a durat aproximativ pînă prin secolul al IX – X-lea. Primul grup care s-a desprins din trunchiul comun a fost acel al *românilor răsăriteni*, din care provin aromânii şi meglenoromânii de astăzi. Dintre aceştia, aromânii sînt cei dintîi care au migrat spre sud, în vreme ce strămoşii meglenoromânilor, cum o probează faptele de limbă, ar fi rămas mai mult timp în contact cu istroromânii şi mai ales cu dacoromânii. A doua ramură străromână este cea a *românilor apuseni*, din care n-a mai rămas decît grupul românilor din Istria. Altădată, însă, ea forma un singur grup cu *dacoromânii*, pînă cînd, o dată cu aşezarea ungurilor printre români, acest grup s-a diferenţiat în *dacoromâni* şi *istroromâni* (*Limba română*, I, p. 256). După cum se ştie, acestor două dialecte S. Puşcariu le-a dedicat cea mai mare parte a activităţii sale lingvistice.

În spaţiul limitat care ne stă la dispoziţie n-am putut să facem decît o scurtă trecere în revistă a unora din ideile fundamentale ale creatorului şcolii lingvistice clujene referitoare la originea limbii şi poporului român. Ţinem să subliniem, însă, că, în afară de contribuţiile amintite, lui S. Puşcariu îi revine marele merit de a fi fost iniţiatorul şi sprijinitorul operei de o importanţă deosebită pentru istoria limbii române şi a dialectelor ei: Atlasul lingvistic român. Unul din principalele motive care l-au animat pe S. Puşcariu în realizarea acestei lucrări de colaborare a fost şi acela ca prin materialul dialectal cartografiat să poată fi date la lumină aspecte necunoscute referitoare la raporturile interdialectale în epoca anterioară apariţiei primelor texte. Constatăm însă că, exceptînd cîteva lucrări datorate mai ales unor lingvişti străini, prea puţine sînt la noi cercetările în această direcţie. Ea constituie însă una din căile importante pe care poate fi dusă mai departe moştenirea lingvistică a lui Sextil Puşcariu.

O nouă istorie a limbii române [*]

Lingvistica istorică românească, domeniu în care există o veche tradiţie de cercetare, românească şi străină, s-a îmbogăţit cu o nouă operă fundamentală: *Istoria limbii române*, de G. Ivănescu (Editura Junimea, Iaşi, 1980, XVI + 766 p.). Faţă de lucrările similare ale predecesorilor (B.-P. Hasdeu, Al. Lambrior, O. Densusianu, S. Puşcariu, A. Philippide, Al. Rosetti, apoi tratatul de *Istoria limbii române* alcătuit de un colectiv, sub egida Academiei Române), a căror valoare ştiinţifică este unanim recunoscută, cartea lui G. Ivănescu se caracterizează printr-o concepţie profund originală, pe care vom încerca să o scoatem în evidenţă în cele ce urmează. Deşi format la tradiţia lingvistică a şcolii ieşene, întemeiată de A. Philippide, autorul noii lucrări acordă o atenţie deosebită contribuţiilor tuturor lingviştilor români şi străini în acest domeniu, ideile predecesorilor fiind analizate cu un ascuţit spirit critic, acceptate sau combătute, cu scopul de a propune soluţii noi numeroaselor probleme încă neelucidate sau controversate din istoria limbii române. Nu rare sînt cazurile cînd G. Ivănescu îşi revizuieşte chiar propriile opinii din studiile anterioare, pe care le-a publicat de-a lungul a mai bine de patru decenii de activitate în acest domeniu. Lucrarea ne prezintă, cum spune însuşi autorul, „o sinteză a poziţiilor diverse, de pînă astăzi, din lingvistica românească“, „o încercare de a uni într-un singur curent cele trei şcoli lingvistice principale din ţara noastră“ (p. VII). În această nouă istorie a limbii române sînt tratate, de asemenea, multe chestiuni care au fost nu numai neglijate, dar chiar neobservate de către cercetătorii de pînă acum. Pentru prima dată, o lucrare de acest fel este completă, în sensul că autorul ei cercetează nu numai fazele mai vechi din evoluţia limbii române, ci urmăreşte istoria diferitelor etape ale aspectelor studiate (istoria dialectelor populare nord şi sud-dunărene, istoria limbii literare, istoria socială, etnologică, culturală şi istoria propriu-zisă a poporului român pînă aproape de vremea noastră). Acest mod de a pune problema nu se întîlneşte în nici una din lucrările mai vechi. În ea se realizează, totodată, şi o nouă periodizare a istoriei limbii române, pe baza unor criterii atît lingvistice, cît şi extralingvistice.

Înainte de a discuta principiile călăuzitoare, vom prezenta succint această periodizare, oglindită concentrat în planul lucrării. Ea a rezultat în mod firesc din concepţia generală a autorului faţă de obiectul studiat.

Lucrarea este alcătuită din 10 părţi, care sînt precedate de o *Prefaţă* (p. VII-X), de un capitol intitulat *Semne şi abrevieri* (p. XI-XIV), de o *Listă de cărţi recent apărute sau neutilizate în lucrare* (p. XV) şi de un *Ultim cuvînt către cititor*, în care sînt menţionate unele greutăţi în tipărirea lucrării, datorate gravei îmbolnăviri a autorului tocmai în timpul acestei operaţii. *Specificul limbii române şi al dezvoltării ei* este tratat în *Încheiere* (p. 731-739), după care urmează *Adăugiri* (p. 741-747).

---

[*] Extras din ALIL XXVIII (1981-1982), p. 105-113.

Lucrarea propriu-zisă se deschide cu Partea I, intitulată *Preliminarii* (p. 1-82). Sînt discutate aici probleme ca *Principiile dezvoltării lingvistice*, *Originea latină a limbii române*, *Dialectele limbii române în epoca modernă*, *Teritoriul de formație a limbii române și a poporului român*, *Vechimea diferențierilor dialectale în cadrul româniei*. Partea a II-a se ocupă de *Latina de la baza limbii române (de la începuturile latinei populare pînă în secolul al V-lea)* (p. 83-174). Partea a III-a este consacrată *Epocii de formare a limbii române (din secolul al V-lea pînă în secolul al VII-lea)* (p. 175-264). Partea a IV-a este intitulată *Limba română primitivă (din secolul al VII-lea pînă în secolul al X-lea)* (p. 265-363). Epoca următoare, cuprinsă între secolele al X-lea – al XIV-lea, este intitulată *Limba română preliterară* (p. 365-440), constituind Partea a V-a a lucrării. Partea a VI-a se ocupă de *Formarea limbii române vechi (din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVI-lea)*, iar Partea a VII-a de *Limba românească veche (de la mijlocul secolului al XVI-lea pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea)* (p. 533-593). Partea a VIII-a tratează despre *Limba română în prima perioadă a modernizării ei (de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea pînă în 1829)* (p. 595-635), iar Partea a IX-a, despre *A doua perioadă a modernizării limbii române (de la 1829 la 1878). Formarea limbii române moderne* (p. 637-706). Ultima parte, a X-a, este intitulată *Dezvoltarea limbii române după 1878. Limba română, expresie a unei culturi de valoare mondială* (p. 707-730).

Din multitudinea de probleme pe care le pune în fața cititorului această lucrare monumentală, vom selecta în discuția care urmează numai cîteva, și anume dintre acelea care se referă la perioadele mai vechi din istoria limbii române și a dialectelor ei. Facem precizarea că de un aspect important al concepției lingvistice privitoare la cea mai veche fază din istoria limbii noastre ne-am ocupat în articolul intitulat *Conceptul de „română primitivă"* în *Istoria limbii române* de *G. Ivănescu*, apărut în volumul omagial, dedicat lingvistului ieșean, al AUI XXVIII-XXIX (1982-1983), p. 9-12[1].

I. Referitor la „principiile dezvoltării lingvistice", trebuie să arătăm de la început că G. Ivănescu este un adept convins al concepției materialist-dialectice despre limbă și societate, pe care o întîlnim încă în lucrarea sa din 1950, intitulată *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*. În conformitate cu această concepție, istoria limbii nu trebuie separată de istoria societății, a comunității care vorbește acea limbă. Spre deosebire de modul cum procedează unii lingviști din vremea noastră, în explicațiile lingvistice nu trebuie neglijate realitățile sociale și nici omul fizic, psihic și spiritual. Schimbările din limbă nu se pot explica, scrie autorul, „prin niște tendințe interne ale limbii", care există totuși, sub formă de dezvoltări interne, „analogice, provocate de structura sistemului morfologic și lexical" (p. 21), ci, „întîi de toate, prin omul care vorbește limba" (p. 3). Căci, dacă legătura dintre limbă, gîndire, societate și cultură este un fapt care nu poate fi tăgăduit, atunci și schimbările lingvistice au loc o dată cu schimbarea gîndirii, a culturii, prin adaptarea limbii la cultură, la structura sau orînduirea socială şi la sistemul de categorii ale gîndirii umane. „Această adaptare, continuă G. Ivănescu, a limbii la cultura diversă de la o structură socială la alta şi la sistemul de categorii al gîndirii umane este un fapt primordial în evoluţia limbilor", deşi, precizează autorul, „nu toate categoriile logice şi ontologice îşi cer numaidecît o exprimare lingvistică" (p. 4).

---

[1] Vezi prezentul volum, p. 89-95.

Un alt principiu în virtutea căruia trebuie interpretată evoluţia lingvistică se referă la acţiunea „legilor fonetice", care poate provoca năruirea sistemului gramatical al unei limbi şi poate da naştere unor limbi noi, cum este cazul cu limbile neolatine. Faţă de concepţia neogramaticală referitoare la acest principiu, continuată de unii lingvişti chiar din secolul al XX-lea, punctul de vedere al lui G. Ivănescu se deosebeşte prin aceea că el scoate în evidenţă faptul că acţiunea „legilor fonetice" nu se manifestă cu aceeaşi intensitate de-a lungul evoluţiei unei limbi. Există, precizează autorul, epoci de mari schimbări fonetice în limbă, urmate de epoci de relativă stagnare. Primele pot fi numite „epoci de formare", epoci de „mari transformări lingvistice, care fac trecerea de la o limbă la alta", epoci de „glotogeneză (glotogonie)" (p.6). Referindu-se la limbile romanice, inclusiv la română, G. Ivănescu este de părere că apariţia lor s-a datorat decăderii politice şi culturale a Imperiului roman, care a permis manifestarea liberă a unor tendinţe lingvistice ale indivizilor vorbitori. În mod concret, aceste tendinţe rezultă din acţiunea bazei de articulaţie a popoarelor preromane, în decursul mai multor secole, şi a bazei psihologice, spirituale şi a temperamentului diferit al acestora asupra limbii latine. În linii generale, teoria fusese formulată, cum se ştie, de A. Philippide. G. Ivănescu o îmbogăţeşte cu noi aspecte. Astfel, el face precizarea că factorii modificatori au putut acţiona într-o epocă în care, în locul economiei de schimb din societatea sclavagistă, a apărut economia naturală din epoca feudală, definită prin caracterul ei închis, regional, local. Evoluţia în acest sens s-a petrecut în ţările de limbă romanică din apus. În răsărit, sistemul economic de după dispariţia Imperiului roman este caracterizat, în mod preponderent, prin revenirea sau continuarea obştilor săteşti, teritoriale sau chiar gentilice. În cadrul acestor sisteme economice şi sociale, feudal sau gentilic, se manifestă mult mai intens în limbă acţiunea factorilor menţionaţi, în timp ce în epocile de intense schimburi economic (sclavagism, capitalism etc.) aceşti factori îşi restrîng acţiunea numai la nivelul graiurilor populare. Merită a fi subliniată ideea că în cazul limbilor romanice formarea unei limbi noi înseamnă şi formarea unui popor nou, sau, cum spune autorul, „procesul de etnogeneză (etnogonie) se reduce la un proces de glotogeneză (glotogonie)" (p. 12).

În timp ce evoluţia limbii populare, în primul rînd sub aspect fonetic, stă sub influenţa factorilor naturali menţionaţi (baza de articulaţie, temperamentul) (autorul merge chiar pînă la a susţine existenţa aici a unui determinism „caracteristic fenomenelor naturii" (p. 14), ceea ce ni se pare o exagerare), limba literară unitară sau naţională, din epoca modernă, ca o realitate lingvistică supradialectală, cunoaşte în evoluţia ei un „determinism" de ordin social şi spiritual, fiind expresia *spiritului major*, în comparaţia cu graiurile populare, care sînt expresia *spiritului minor* (G.

Ivănescu transpune în domeniul limbii conceptele lui Lucian Blaga despre culturile majore şi culturile minore). Rezultatul practic al acestei concepţii este că lingvistul ieşean realizează în cartea sa, pentru prima dată în lingvistica românească, o separare teoretică netă a istoriei limbii literare de istoria graiurilor populare, fără a neglija, desigur, raporturile strînse dintre aceste aspecte ale limbii române. De asemenea, lucrarea de faţă, în comparaţie cu cele similare mai vechi, acordă o mare importanţă problemelor limbii literare româneşti, nu numai din epoca veche. În ea sînt urmărite constituirea şi evoluţia normelor limbii literare româneşti moderne, ajungîndu-se cu prezentarea faptelor pînă aproape de zilele noastre. Totodată, se acordă o atenţie specială limbajului poetic, stilurilor limbii: normal, înalt (solemn), savant (ştiinţific), oficial (administrativ, juridic), intim-familiar, popularizant etc.

La baza realizării unei istorii a limbii române, G. Ivănescu, ca de altfel şi alţi predecesori, consideră că trebuie să stea ca o primă treaptă, esenţială, gramatica istorică şi dicţionarul etimologic. Noutatea punctului său de vedere rezidă în preocuparea permanentă acordată clasificării pe epoci, pe cît posibil unitare, a fenomenelor lingvistice şi raportarea acestor epoci la fazele dezvoltării limbii române în cadrul diverselor structuri sociale cunoscute de poporul român. Dificultatea întreprinderii pe care şi-a propus-o autorul este enormă, dacă ţinem seama de lipsa informaţiilor lingvistice şi istorice care se întinde pe o perioadă cuprinsă între secolele al III-lea – al XVI-lea. Pentru datarea fenomenelor fonetice, lingvistul dispune numai de datele care rezultă din aplicarea principiului cronologiei relative a fenomenelor fonetice. Pentru domeniul lexical şi semantic, el poate recurge la istoria socială, politică şi culturală sau la istoria contactelor etnice şi lingvistice. Este evident faptul că, dispunînd numai de aceste mijloace, periodizarea propusă de autor este susceptibilă de ameliorări şi de noi precizări. Cu toate acestea, ea reuşeşte să surprindă în mod coerent şi bine motivat modul în care s-au succedat principalele epoci din istoria limbii române. Cadrul general schiţat de autor, pe care l-am reprodus succint mai sus, rămîne un model de referinţă pentru lucrările viitoare.

Lipsa spaţiului tipografic este de vină că lucrarea nu a putut cuprinde decît o parte din fenomenele lingvistice care meritau a fi consemnate. Au fost restrînse unele capitole referitoare la istoria lexicului şi au fost eliminate cele privitoare la formarea cuvintelor. De asemenea, cum mărturiseşte chiar autorul, nu au putut fi puse la contribuţie decît prea puţine din materialele cuprinse în seria nouă a ALR II, şi deloc cele din atlasele regionale. Autorul a renunţat în mod intenţionat la capitole în care să fie descrise anumite stări de limbă, rezultate în urma unor evoluţii. Aşa, de pildă, el nu a socotit necesar un capitol despre limba română în secolul al XVI-lea, care există în alte lucrări similare, şi a motivat această procedare prin ideea că o istorie a limbii trebuie să se ocupe numai de schimbările, nu şi de stările de limbă. Acestea din urmă sînt implicate în cele dintîi.

II. Plecînd de la cercetările istorice şi lingvistice mai vechi (ale lui C. Jireček, Petar Skok, A. Philippide) şi mai recente (H. Mihăescu, E. Gamillscheg), precum şi de cele arheologice din ultimele decenii (ale lui I. Nestor, D. Protase, K. Horedt, E.

Zaharia, Maria Comşa, Dan Gh. Theodor şi alţii), G. Ivănescu delimitează teritoriul romanizat (de limba latină) din sud-estul Europei, pe care s-au constituit, pînă în secolul al VII-lea, limba şi poporul român: linia Jireček la sud, „lacuna de romanizare" (Philippide) la vest, ţărmul Mării Negre (cu excluderea oraşelor greceşti) la răsărit, limitele provinciei romane Dacia la nord-est (p. 47-77). Cu argumente temeinice, arheologice şi toponimice, este probată continuitatea populaţiei romanizate în Dacia, după anul 271. Noutatea concepţiei lui G. Ivănescu constă în aceea că el admite că în provinciile care nu au făcut parte din Imperiu, şi anume în cea mai mare parte a Munteniei, în Moldova, Basarabia, Bucovina, Maramureş şi Crişana, romanizarea, adică limba latină, s-a extins chiar începînd din secolul al V-lea, pînă prin secolul al VII-lea. Astfel, la p. 63, el susţine că Muntenia, fiind înconjurată din aproape toate părţile de provincii de limbă latină, pînă la anul 602, „nu s-a putut sustrage procesului de romanizare, ceea ce este foarte plauzibil. Pentru sudul Moldovei sînt amintite, pe aceeaşi pagină, drumul roman care unea Dobrogea cu Dacia, prin pasul Breţcu şi prezenţa romană în zona cuprinsă între cursul inferior al rîurilor Siret şi Prut, cu centrul în castrul roman de la Barboşi, care a dăinuit pînă în secolul al IV-lea. Este foarte probabil, conchide autorul, generalizînd, că „pînă în secolul al VI-lea populaţia din Moldova a fost romanizată". Acest proces ar fi probat şi de existenţa unei culturi romane provinciale în Muntenia şi Moldova în secolele al IV-lea – al VII-lea (p. 64) şi de descoperirea, pe aceleaşi teritorii, a unor obiecte paleocreştine (unele din acestea pot fi atribuite goţilor) (p. 65). Ideea reapare la p. 67 şi 68, nota 1. Avînd în vedere că ritul inhumaţiei, caracteristic populaţiilor creştine, se întîlneşte, în secolele al V-lea – al VI-lea, în teritoriile din afara fostei provincii romane Dacia, G. Ivănescu trage concluzia că „populaţia dacă liberă din Muntenia, Ardeal, Crişana şi Maramureş, precum şi din Carpaţii Moldoveneşti se romanizase sau era pe cale de a se romaniza". „Aşadar, continuă autorul, trebuie să admitem că, pînă în secolele al V-lea – al VII-lea, atît Muntenia, cît şi teritoriul dintre munţii Căliman şi Munţii Rodnei, apoi Carpaţii răsăriteni, precum şi Maramureşul sau Crişana s-au integrat în teritoriul de limbă latină din Peninsula Balcanică şi Dacia, adică în teritoriul de formaţie a poporului român" (p. 67). Existenţa unor urme ale cultului păgîn de incinerare, descoperite în aceleaşi teritorii şi pentru aceeaşi perioadă, este pusă de autor pe seama dacilor încă neromanizaţi şi necreştinaţi. „Aşadar, scrie G. Ivănescu la p. 69, în ce priveşte limita de nord şi de est a teritoriului de formaţie a poporului român, trebuie să conchidem că ea a coincis cu Carpaţii nordici şi cu graniţele de est ale Moldovei". Romanizarea dacilor liberi a putut dura pînă prin secolul al VIII-lea (p. 188), cu care prilej au putut pătrunde în limbă toponimice ca *Vedea*, *Argeş*, *Buzău*, *Năruja*, eventual *Criş*. Referindu-se în mod special la romanizarea Moldovei, autorul scrie: „Populaţia moldovenească a locuit în Moldova începînd din epoca de formare a limbii române. Ea a rezultat din romanizarea populaţiei dacice şi de alt neam, cîtă mai exista în Moldova pînă în veacul al V-lea şi s-a întărit probabil prin migraţii ale populaţiei romanizate din Transilvania şi Muntenia" (p. 390). Ultima parte a citatului merită a fi reţinută. Prezenţa românilor în nord-estul teritoriului dacoromân, în simbioză cu vechii slavi, este dedusă de autor şi din existenţa aici a unor hidronime de origine sud-slavă: *Bistriţa*, *Slănic*, *Moldova*, *Suceava*, *Bîrlad* şi a toponimicului *Cărhana*, precum şi a denumirilor mai vechi *Siret* şi *Prut*.

Afirmaţiile de mai sus reflectă stadiul actual al cercetărilor arheologice şi toponimice, care sînt, încă, din păcate, cu totul nesatisfăcătoare. Dacă ţinem seama de constatarea, făcută mai demult, că în secolele al IV-lea – al V-lea are loc o „slăbire a puterii de romanizare“ chiar în teritoriile intens romanizate (neamurile nou venite nu mai participă la acest proces), atunci este greu să ne imaginăm cum în aceeaşi perioadă ar fi putut avea loc o extensiune teritorială a limbii latine pe spaţii atît de întinse şi la o populaţie cunoscută ca ostilă stăpînirii şi culturii romane. De altminteri, dacă ne referim la teritoriul Moldovei, trebuie să facem observaţia că populaţia carpică, cum o probează ştirile istorice şi datele arheologice, a părăsit în cea mai mare parte acest teritoriu, stabilindu-se în Imperiu în anul 295. Este, apoi, greu de imaginat o expansiune a limbii latine în timpul stăpînirii goţilor din Moldova, al invaziei şi dominaţiei hunice de după anul 376, sau al stăpînirilor gepidă, longobardă sau avară în părţile de vest şi de nord ale teritoriului dacoromân. În secolele al V-lea – al VII-lea, cadrul istoric era nefavorabil expansiunii latinităţii în afara graniţelor fostei provincii romane Dacia. Această expansiune a putut avea loc după epoca de formare a limbii române, aşadar începînd din secolele al VII-lea – al VIII-lea, prin deplasări de populaţie românească şi nu prin difuziunea limbii latine. Trecerea de la latină la română, cum o probează marea coeziune lingvistică originară a tuturor dialectelor şi graiurilor româneşti, a trebuit să aibă loc în teritoriile stăpînite efectiv de romani, intens romanizate. Referindu-ne tot la Moldova, trebuie să observăm că originea sud-slavă a unora dintre numele de rîuri menţionate nu este deloc sigură. Chiar dacă, de pildă, hidronimul *Moldova* prezintă în radical o fază mai veche a fonetismului slav, preluarea lui de către români a putut avea loc cam prin secolul al X-lea (vezi lucrarea lui Dragoş Moldovanu din ALIL XXVIII (1981-1982), p. 5-6). Despre toponimicul *Cărhana*, invocat de autor pentru a demonstra simbioza româno-sud-slavă pe valea inferioară a Prutului, trebuie să facem precizarea că el îşi pierde puterea probantă datorită faptului că este la origine un nume de persoană (vezi DRH, A. *Moldova*, III, Bucureşti, 1980, p. 76; numele de persoană este atestat la anul 1488). Rămîn în discuţie numele rîurilor *Siret* şi *Prut*, a căror vechime nu poate fi contestată. Aceste rîuri mari se varsă în Dunăre tocmai într-o regiune în care viaţa romană a fost deosebit de intensă şi de lungă durată, atît pe malul stîng, cît şi mai ales pe malul drept. De aceea a fost firesc ca numele lor preromane să fi fost păstrate de romanici în zona cursului lor inferior şi să fie apoi extinse pînă la izvoare de către populaţia românească din Moldova.

III. Concepţia lui G. Ivănescu cu privire la identificarea elementelor autohtone, traco-dace, ale limbii române constă în „a apropia elementele lexicale obscure ale limbii noastre de elementele lexicale ce le-ar putea corespunde în limbi indoeuropene ca greaca veche, sanscrita, limbile slave, limbile germanice etc. Prin aceste apropieri devine plauzibilă ideea că traco-daca avea termenul corespunzător şi că l-a transmis românei". Şi mai departe: „Originea traco-dacă a unui termen român nu poate deveni însă o certitudine decît dacă termenul român intră într-un sistem de comparaţii indoeuropene care să respecte dezvoltările fonetice ale diferitelor limbi indoeuropene şi să ducă la stabilirea unor corespondente fonetice regulate şi în ce priveşte limba traco-dacă, bineînţeles după ce se elimină transformările fonetice petrecute pe teren românesc (din epoca de formare a românei pînă azi)" (p. 252). Ne aflăm în faţa unui caz special de aplicare a metodei comparativ-istorice, româna devenind o sursă de informaţie pentru limba traco-dacă.

După ce prezintă o serie de elemente lexicale presupuse traco-dace, de care s-au ocupat lingvişti ca A. Philippide, Al. Rosetti şi alţii, G. Ivănescu aduce precizări noi în legătură cu unii termeni discutaţi între timp de alţi savanţi şi propune chiar unele etimologii noi. Din prima categorie fac parte cuvinte ca *doină*, *jep*, *bordei* (p. 257), vb. *a dura* „a face (o casă etc. din bîrne)", *brudă* „un soi de peşte", *burtă*, *vătui* (p. 258), *smeur(ă)* (p. 259). Din cea de-a doua grupă, menţionăm cuvintele *mire* (p. 259-260), mr. *bal'u* „breaz", „cu o pată albă în frunte" (despre cai), mgl. *bală* „oaie cu o pată albă în frunte", *mare* (adj.) (p. 260), *arţar* (p. 260-261), *gheară* (p. 261-262), *stîng* (p. 262), *mînzar(ă)* (p. 262, nota).

În legătură cu etimologia nouă dată cuvîntului *gheară* de G. Ivănescu (p. 261-262), avem de făcut cîteva precizări. Autorul îl consideră de origine traco-dacă şi înrudit, pe plan indoeuropean, cu germ. *Kralle*. Aceasta din urmă provine din indo-europeanul primitiv **gradhlā*, prin intermediul germanicului primitiv **kratton*, care stă la baza germanului literar actual *kratzen* „a zgîria". Este menţionată şi varianta i.-e. **gradhnā*. Explicaţiile acestea date germ. *Kralle* le-a luat G. Ivănescu din dicţionarul etimologic german al lui Fr. Kluge, ediţia a 11-a, din 1934. În acest dicţionar era preluată o propunere mai veche, din 1898, a lui Detter. Pe baza radicalelor reconstituite de Detter, scrie în continuare G. Ivănescu, s-ar putea deduce că traco-daca „ar fi redat pe indo-europeanul primitiv **a* prin *a*". Dar, continuă autorul, în *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, de A. Walde şi J. Pokorny, vol. I, p. 607, se arată că „*Kralle* şi *krätzen* au la bază un germ. primitiv **kratlā*, provenit dintr-un indo-european primitiv *gro(d)tlóm*, ceea ce ar însemna că indo-europeanul primitiv **o* a fost redat în traco-dacă prin **a*". La baza cuvîntului românesc *gheară* „se poate admite un traco-dac **grala*, provenit din acelaşi etimon indo-european primitiv ca şi germ. *Kralle*: **gradhla*. Prin metateză, fie în traco-dacă, fie în latina populară de la baza românei, **grala* a devenit **glara*, de unde apoi rom. *gheară*" (p. 262). Etimologia propusă de G. Ivănescu „prezintă – după autor – o mare importanţă pentru istoria sunetelor traco-dace". Autorul nu exclude nici o variantă traco-dacă cu *-ll-*, deci **gralla*, devenită, prin metateză, **glarra*. În comparaţie este atras şi termenul celtic *garra*.

Precizările de care vorbeam sînt următoarele. Mai întîi, în ediţia a 19-a, prelucrată de Walher Mitzka, a dicţionarului lui Kluge (1963, p. 398-399), etimologia lui Detter nu mai este menţionată. Germ. *Kralle* este derivat din ahd. *krësan* „kriechen"

(= „a se tîrî“), „wohl mit *ll* aus *zl*“, „so daß Kralle als ‘Gekrümmte’, kriechen als ‘sich krümmen’ zu fassen wäre“. În al doilea rînd, aceeaşi explicaţie pentru *Kralle* este prezentă şi la Walde – Pokorny: „nhd. *Kralle*, mhd. *krellen* ‘kratzen’, schwed. mdartl. *kralla* ‘kriechen, kitzeln’, *krälla* ‘kriechen’ scheinen – mit *ll* aus *zl* – zu ahd. *kresan* ‘kriechen’ zu gehören“. Referitor la sens, se precizează în continuare: „‘Kralle als gekrümmtes’ und ‘kriechen’ = ‘sich krümmen’“. Cuvîntul vechi german literar *kresan* provine dintr-un radical **gr-es-*, existent numai în grupul germanic, o lărgire a radicalului indo-european primitiv **ger* ‘drehen, winden’. Acesta din urmă stă şi la baza germanicului primitiv **kreukan*, din **greug-*, din care provine germ. *kriechen* (Walde-Pokorny, *op. cit.*, p. 597; Fr. Kluge, EWDS, p. 405 sub *kriechen*). Aşadar, între *Kralle* şi *krätzen* nu este stabilită în lucrările citate nici o legătură. Dimpotrivă, *kratzen* (mhd. şi *krętzen*, ahd. *krazzōn*) este explicat în ediţia citată a dicţioanrului lui Kluge dintr-un germanic primitiv **krattōn*, iar acesta dintr-un indo-european primitiv **gradi-* (**gred-* „kratzen“ este reprezentat şi în albaneză: *gëruań*, *kruań* „kratze, schabe“, *krus(ë)*; cf. rom. *gresie*). La fel procedează şi Walde-Pokorny, *op. cit.*, p. 651, sub *gred-* „kratzen“. Prin urmare, nu corespunde realităţii afirmaţia lui G. Ivănescu privind acceptarea de către Walde-Pokorny a etimologiei date de Detter, care deriva din acelaşi radical indo-european primitiv atît pe *kratzen*, cît şi pe *Kralle*. Etimologia lui Detter este numai menţionată, nu şi însuşită. La fel stau lucrurile şi în Weigand-Hirt, *Dt. Wb.*, I, p. 1135. Urmează că pentru reconstituirea radicalului traco-dac al rom. *gheară* nu se poate recurge la un radical indo-european primitiv al germ. *Kralle*. Întreaga discuţie etimologică a rom. *gheară* trebuie reluată pe bază de alte date.

O etimologie nouă, traco-dacă, propune G. Ivănescu şi pentru rom. *arţar* (p. 260-261). Autorul reconstruieşte nişte variante indo-europene primitive **álk'ar(n)os* sau **árk'ar(n)os* (alături de **ák'ar(n)os*, cu *l* (sau *r*) după vocala din prima silabă, motivate de variantele germane dialectale *Alhorn* şi *Elhorn* ale germ. mod. *Ahorn* ‘arţar’. Dar în Walde – Pokorny, *op. cit.*, I, p. 29, variantele mhd. *ānhorn*, *ālhorn* sînt explicate ca denaturări datorate etimologiei populare: „da *-horn* als 2. Zsglied aufgefaßt auch die 1. Silbe Deutelein aussetzte“. Tot ca un fenomen de etimologie populară tardivă este explicată prezenţa lui *l* în *Alhorn*, *Elhorn* şi de Kluge, *op. cit.*, p. 10. Aici se precizează că apropierea s-a făcut de germanicul primitiv „**el-* ‘gelb’, vom Saft“. De aceea, prezenţa lui *r* în silaba iniţială a rom. *arţar* trebuie să capete o altă explicaţie.

În stabilirea originii autohtone a unor elemente româneşti, foarte importantă este compararea cu elementele asemănătoare din limba albaneză. G. Ivănescu spune că termenii româneşti care se găsesc şi în albaneză pot fi de origine tracă sau dacă în română şi de origine iliră în albaneză, „căci, desigur, traco-daca şi ilira aveau şi multe elemente comune (moşteniri din indo-europeana primitivă şi împrumuturi reciproce sau din vreo altă limbă)“ (p. 251). Dar autorul admite şi existenţa unei influenţe albaneze asupra limbii române (şi mai puţin invers), după perioada de „formare“ a acesteia, adică după secolul al VII-lea, cînd albanezii „locuiau în Munţii

Dinarici, de la Sarajevo spre sud, şi pe teritoriul care se întindea de la nord de Niş pînă la Scopie şi Valona" (p. 358), în strînsă vecinătate cu românii. Ca elemente sigur albaneze din această categorie sînt considerate de autor: *călbază*, *chelbe*, *ghimpe*, *ghiuj*, *gresie*, *pupăză*, *barz* „alb", fem. *barză*; ca probabile *cătun* şi *moş*, iar ca foarte probabile *coacăză*, *lai*, eventual *fară* (p. 358-359). Într-o lucrare apărută recent, Grigore Brâncuş (*Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, 1983) le socoate pe cele mai multe din aceste cuvinte ca provenind din substratul traco-dac, cu corespondente în albaneză. Oscilaţia între ceea ce este „supravieţuire lexicală tracă şi dacă şi ceea ce este influenţă albaneză" (p. 251), constatată la cercetătorii anteriori, se continuă şi astăzi.

IV. O problemă deosebit de dificilă, dar de cea mai mare importanţă pentru istoria limbii române, căreia G. Ivănescu îi acordă o atenţie specială în cadrul mai multor capitole ale lucrării, o constituie apariţia, cronologia şi structura actuală a dialectelor limbii române. Referitor la ultimul aspect, autorul, faţă de opiniile curente, contradictorii, vine cu un punct de vedere nou, original. El distinge pe teritoriul dacoromân existenţa unor „dialecte puternic caracterizate" (muntenesc, moldovenesc, bănăţean, crişean, maramureşean) şi a unor „dialecte slab caracterizate, care sînt şi dialecte de tranziţie, mixte sau mozaic" (p. 44). Dialectele puternic caracterizate sînt „adevărate nuclee, între care se situează subdialectele sau graiurile mai puţin caracterizate, cele mixte şi cele mozaic" (p. 45). Numărul acestora din urmă se ridică, după autor, pînă la aproximativ 20, dar, pînă la noi cercetări, pe baza noilor atlase regionale, schiţa are un caracter provizoriu. În realizarea ei trebuie avută în vedere şi perspectiva diacronică, istorică, nu numai cea descriptivă. Această structurare dialectală a teritoriului dacoromân, cu care sîntem în principiu de acord, constituie o caracteristică a limbii române populare, prin care aceasta se deosebeşte de celelalte limbi romanice. Ea îşi are motivarea în condiţiile cu totul deosebite în care a trăit şi a evoluat romanitatea carpato-dunăreană, asupra cărora vom reveni în continuare.

Primele diferenţieri dialectale au apărut, după autor, chiar din latina populară de la baza limbii române. Altele s-au cristalizat în epoca de formare a limbii române (secolele al V-lea – al VII-lea), iar altele în perioada „românei primitive" (pînă prin secolul al X-lea). În tot acest interval de timp, grupările dialectale erau diferite de cele de astăzi.

Autorul recunoaşte că stabilirea unor diferenţieri dialectale în cadrul latinei populare întîmpină dificultăţi serioase. În limbile romanice apusene, atestate prin texte mult mai vechi decît cele româneşti, concluziile care se pot scoate asupra stărilor de lucruri din latina populară nu sînt întotdeauna sigure. Aceeaşi nesiguranţă ne întâmpină şi în cazul limbii române, căci se poate întîmpla ca „în dialectul în care un termen de origine latină lipseşte", el să fi putut fi înlocuit cu altul „nu în epoca latinei populare, ci în epoca de formare a limbii române" (p. 112). „Ca să putem trage concluzii certe, continuă autorul, este necesar ca faptele romanice dialectale să fie atestate şi în alte limbi romanice". Autorul prezintă o serie de exemple convingătoare care ilustrează că o parte din latinitatea orientală de la baza unor dialecte româneşti a avut legături mai strînse cu latinitatea continentală din apus, iar cealaltă parte cu latinitatea mediteraneană, îndeosebi cu Italia de sud şi cu Sicilia (p. 113-115, 148-149, 157-158). Problema constituie una dintre sarcinile de mare importanţă ştiinţifică ale cercetărilor viitoare.

O adîncire a diferenţelor dialectale are loc în „epoca de formare" şi în cea numită „româna primitivă". O separare în cadrul acestor două epoci este greu de realizat. De un fapt este autorul convins, şi anume: „Româna din faza ei cea mai veche nu era perfect unitară, cum şi-au imaginat pînă acum cei mai mulţi dintre cercetători, căci ea a pornit de la o stare de limbă deja diferenţiată regional, iar, în procesul ei de formare, a căpătat noi diferenţe regionale; dar aceasta ne permite să afirmăm că procesul de formare a limbii noastre a cuprins în sine procesul de formare a unor dialecte, a primelor dialecte româneşti" (p. 199). Constituirea şi repartiţia iniţială a dialectelor româneşti se pot reconstitui cu ajutorul cronologiei unor fenomene lingvistice, arhaisme sau inovaţii, şi plecînd de la datele oferite de dialectologia românească. Diferenţierile dialectale au putut fi determinate de existenţa unor limite de natură economică, politică sau religioasă, apărute încă din secolul al III-lea, în perioada colonatului roman, şi continuate în epoca feudală, în cadrul Imperiului bizantin şi al statelor slave. Ele s-ar fi putut datora şi faptului că diferitele „comunităţi lingvistice erau uniuni de obşti ţărăneşti şi chiar triburi deosebite" (p. 324), care, chiar atunci cînd se deplasau într-o direcţie sau alta, îşi păstrau coeziunea. Spre deosebire de celelalte popoare romanice, românii erau acum organizaţi gentilic, un anumit dialect fiind vorbit de un trib sau de o asociaţie de triburi, „în cele din urmă de o confederaţie de obşti săteşti" (p. 325). Unele din acestea au fost încorporate în „organisme feudale diferite" (*ibid.*). Precizăm că ideea privind legătura dintre gruparea dialectală şi organizarea tribală a poporului român în această perioadă a fost formulată pentru prima dată la noi de I. Nădejde[2].

Diferenţieri dialectale în cele mai vechi etape ale istoriei limbii române au mai fost remarcate şi de alţi cercetători: O. Densusianu, Tache Papahagi, I. Popovici, S. Pop, E. Gamillscheg, G. Reichenkron, precum şi de autorul însuşi, în studii mai vechi. Contribuţiile anterioare sînt amplu analizate la p. 290-303. La exemplele invocate de cercetătorii menţionaţi, G. Ivănescu adaugă un număr mult mai mare de fenomene noi. Ele se întîlnesc în unele dialecte dacoromâne (bănăţean, ardelean, crişean, maramureşean), pe de o parte, şi în cele sud-dunărene (în primul rînd în cel macedoromân), pe de altă parte (p. 303-310). Pe baza analizei lor, autorul alcătuieşte un tablou al grupării dialectelor româneşti în perioada care se întinde pînă în secolul al X-lea, tablou care diferă mult de cel actual.

Astfel, în partea de vest a teritoriului romanizat, la confluenţa cu Dunărea a rîurilor Sava şi Drava, se afla dialectul rotacizant, din care provin istroromânii de astăzi. Tot de tip rotacizat erau şi unele graiuri crişene-maramureşene, precum şi graiurile româneşti din Carpaţii nordici. A doua grupare este denumită „dialectul“ macedoromân-meglenoromân. Strămoşii macedoromânilor locuiau atunci pe un teritoriu situat la sudul Dunării în dreptul Banatului; acest teritoriu se prelungea spre sud pînă în apropiere de oraşul Skopje. Strămoşii meglenoromânilor erau în strînsă vecinătate cu cei ai macedoromânilor, pe teritoriul situal la sudul Dunării, în dreptul Olteniei. Un alt dialect, al treilea, denumit „bănăţean-crişan-maramureşean-ardelean“ era situat la nordul Dunării, în partea de vest a teritoriului dacoromân. Cel de-al patrulea dialect, numit „moldovenesc-muntenesc“, se afla tot la nordul Dunării. Primul ocupa teritoriul Ardealului de nord-est şi al Moldovei, cel de al doilea, teritoriul Ardealului de sud şi al Munteniei.

---

[2] Vezi V. Arvinte, *Preocupări lingvistice la „Contemporanul" (1881-1891)*, în SCŞt. Iaşi, XII (1961), fasc. 1, p. 14, 15; de asemenea, volumul de faţă, p. 497-511.

V. După prima despărţire teritorială a dialectelor, care, în cazul dialectului macedoromân şi istroromân, s-a petrecut de prin secolul al X-lea, ca urmare a necontenitelor războaie dintre bizantini şi slavi (p. 326), au avut loc, în secolele următoare, numeroase deplasări de populaţie românească, în urma cărora au fost transplantate în ariile unor dialecte mai vechi fenomene specifice vorbirii noilor veniţi. Pentru prima dată în lingvistica românească, G. Ivănescu realizează un tablou de ansamblu referitor la aceste deplasări de populaţie şi la efectele lor lingvistice. Astfel, reluînd unele studii proprii, mai vechi, autorul dezvoltă teoria cu privire la originea meglenoromână a unor graiuri de pe teritoriul Munteniei, Olteniei, sudul Transilvaniei (Şcheii Braşovului) şi chiar din unele sate din Maramureş. Aceşti români sud-dunăreni ar fi trecut la nordul Dunării începînd de prin secolul al XII-lea (p. 402).

În alte capitole ale lucrării, sînt prezentate deplasările unor grupuri de români în cadrul teritoriului dacoromân: deplasări ale unor români din Crişana şi Maramureş în Ardeal (p. 458); deplasări ale unor români din Crişana, Maramureş şi Ardeal în Moldova de nord (p. 460-463, 541-544, 547-549); deplasarea unor români de la vest de Crişana pe muntele Olimp, în Grecia (p. 463-464); deplasări ale unor români din teritoriile de peste munţi în Muntenia şi Oltenia (p. 463, 541-547); migrarea, în veacurile al XIV-lea – al XV-lea, a unor morlaci (istroromâni) în Banat şi în Ţara Haţegului (p. 464-465); colonizarea în Banat a unor olteni (bufenii) în secolul al XVIII-lea (p. 549). Trecerile de români ardeleni în Moldova şi Muntenia au căpătat în decursul secolului al XVIII-lea, ca urmare a înrăutăţirii condiţiilor de viaţă din Transilvania, o amploare nemaicunoscută în secolele precedente (p. 598-599). În secolul al XIX-lea şi la începutul secolului nostru, numărul românilor transilvăneni care au trecut dincoace de Carpaţi a fost în continuă creştere, cum se demonstrează în lucrarea lui Ştefan Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele al XIII-lea – al XX-lea*, ed. a II-a, Bucureşti, 1977. Adăugăm şi faptul că au existat deplasări ale unor români din Moldova în Ţara Românească şi invers[3].

Efectele lingvistice ale acestor fapte de istorie demografică au fost concretizate în apariţia unor graiuri mixte, „care pot fi sau nu de tranziţie“ (p. 387), a unor graiuri mozaic, situate în cadrul ariilor dialectale mai vechi şi mai puternic caracterizate. Vechile graiuri, moldovenesc, respectiv muntenesc, s-au păstrat mai pure acolo unde existau „mase compacte de munteni şi moldoveni“, „în care ardelenii s-au infiltrat în număr mai mic“. Este vorba de zonele răzeşeşti (Moldova de sud) şi moşneneşti (regiunea de la apus de Prahova).

---

[3] Vezi Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Ţara Românească şi Moldova (secolele XV-XVIII)*, Bucureşti, 1973).

Deplasările de români care au avut loc după secolul al XIV-lea pe teritoriul de la nordul Dunării nu mai sînt deplasări ale unor obşti sau uniuni de obşti săteşti sau gentilice (triburi), ca în perioada anterioară. De data aceasta este vorba de grupuri de indivizi care se aşezau în sate deosebite, „după posibilităţile de trai întîlnit şi după nevoile de colonişti ale nobililor (boierilor)“, mănăstirilor şi domnilor (p. 468). Graiul coloniştilor se adaptează la cel vorbit de localnici, dar rămîn în uz unele particularităţi din care se poate deduce originea dialectului adus de noii veniţi. Fenomenul este numit de G. Ivănescu „amestecul dialectelor“ şi el s-a petrecut începînd de prin secolele al XIV-lea – al XV-lea pînă aproape de vremea noastră pe teritoriul Moldovei şi al Ţării Româneşti. Desigur, amestecul dialectelor nu este total; există un tip lingvistic moldovenesc şi unul muntenesc. Fenomenul este specific pentru vorbirea populară de pe teritoriul dacoromân, în comparaţie cu teritoriile lingvistice ale celorlalte limbi romanice din Apus. Asupra lui a atras atenţia şi romanistul german E. Gamillscheg, în lucrarea *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti* (*Gerichtsbezirk Olt*, *Kreis Vedea*), Jena und Leipzig, 1936, p. 195-196. Constatînd existenţa multor elemente de origine ardelenească în graiurile din vestul Munteniei pe care le-a studiat, Gamillscheg conchide că, pentru a se cunoaşte istoria graiurilor dacoromâne şi a nivelărilor de graiuri care s-au produs în urma colonizării de români veniţi de peste munţi, ar fi necesar să se întreprindă sute de cercetări monografice de felul celei realizate de dînsul. G. Ivănescu atrage şi el atenţia asupra necesităţii de a se folosi, în vederea aceluiaşi scop, „informaţiile asupra originii locuitorilor tuturor satelor din Moldova şi Muntenia“ (p. 388). Căci numai datele pe care le vor pune la dispoziţie viitoarele atlase regionale, deşi aceste date vor fi incomparabil mai bogate decît tot ceea ce s-a realizat pînă în prezent în geografia lingvistică românească, nu vor fi suficiente pentru clarificarea acestei mari probleme a dialectologiei româneşti, adică ele nu vor putea înlocui studierea monografică a tuturor localităţilor, atît din punct de vedere lingvistic, cît şi din perspectiva demografiei istorice.

Discuţia de pînă acum pune într-o lumină nouă unitatea remarcabilă a limbii române populare de pe teritoriul dacoromân, care a fost subliniată adesea atît de învăţaţii români, cît şi de cei străini. Această unitate nu trebuie atribuită, cum făcea O. Densusianu şi unii din continuatorii lui şi cum fac astăzi unii romanişti străini, aşa-zisele „migraţii păstoreşti“, care au existat şi ele, dar al căror rol, comparat cu cel al deplasărilor scoase la iveală de cercetările de demografie istorică, este cu totul nesemnificativ. Unitatea dialectală, relativă, se datorează mişcărilor de populaţie ţărănească asuprită în toate cele trei mari provincii româneşti, dar mai ales deplasărilor din teritoriile de peste munţi în Moldova şi în Ţara Românească, precum şi în Dobrogea. Mişcările demografice ţărăneşti, pe lîngă faptul că „au alimentat colonizarea într-o ţară sau alta“, scrie Matei D. Vlad, *op. cit.*, p. 166, „au contribuit la întărirea unității limbii române, la păstrarea obiceiurilor și a datinilor strămoșești pe întregul teritoriu românesc, într-un cuvînt la menținerea unității etnice a poporului român". De aceea, cercetările lingvistice și de demografie istorică trebuie dublate de cercetări folclorice și etnologice.

În lucrare sînt nenumărate contribuții etimologice, morfologice și de sintaxă istorică. Mai ales ultimul aspect, mai puțin studiat, se bucură de o mare atenție din partea autorului.

Vom face acum cîteva observații de amănunt, unele completări și precizări.

Astfel, la o eventuală nouă ediție va trebui introdus neapărat un indice de cuvinte și forme, a cărui lipsă, date fiind proporțiile cărții, nu poate fi suplinită de o tablă de materii chiar foarte amănunțită cum este cea întocmită de autor.

La p. 99: Despre *Appendix Probi* se spune, după opinia mai veche, că ar data din secolul al III-lea. Dar Veikko Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1967, p. 254, îl datează la sfîrșitul secolului al VI-lea, după anul 568, bazîndu-se pe studiul lui C.A. Robson intitulat *L'Appendix Probi et la philologie latine*, apărut în „Le Moyen Age", 69 (1963), p. 37-54.

La p. 126: În legătură cu fenomenul latinesc popular tîrziu *d* + *i* (devenit *ĭ*) + *á* › *dz* se face precizarea că „lipsesc exemple" în română. Cf. totuși *Diana* › *dzînă* (*zînă*), la W. Meyer-Lübke, REW, 2624; Ciorănescu, DER, 9497.

La p. 168 (și 242): „A dispărut *mas*, *maris*, înlocuit, probabil, cu **maritus*, care apoi a dispărut și el..." Dar subst. *mărit* 'soț', 'mire' este atestat în *Psaltirea Șcheiană*, la Budai-Deleanu și în diferite lucrări de lexicologie (vezi DLR, s.v.). El este în uz pînă astăzi în unele graiuri populare din Transilvania și în dialectul macedoromân (vezi Tache Papahagi, DDA, s.v.) și trebuie alăturat acelor elemente care apropie unele graiuri dacoromâne de dialectul macedoromân, în epoca de formare a limbii române.

La p. 229: Printre exemplele de verbe reflexive create din verbe active este dat și *a se naște*. Precizarea noastră se referă la faptul că în unele graiuri dacoromâne există pînă astăzi forma activă cu înțeles reflexiv: *a naște* 'a se naște', *am născut* 'm-am născut'. Aria mai arhaică cuprinde teritoriul graiului crișean, maramureșean, apoi partea de nord a Transilvaniei propriu-zise, partea de est a aceleiași provincii. Se adaugă un punct în sudul Transilvaniei, altul în nordul Dobrogei, altul lîngă București și altul în sudul Olteniei, în total 20 de puncte; vezi ALR II / I, MN 2649, *m-am născut*, p. 71.

La p. 246: Printre termenii panromanici dispăruți în română este dat și vb. *volvo*, *-ĕre* 'a înfășura'. Precizăm că el s-a păstrat în dialectul meglenoromân, *volbari*, precum și în derivate ca *suvoalbe* (*suvolb*, *suvolt*), *a suvolca* ‹ **subvolvĕre*; *a* (*în*)*volba* ‹ *involvĕre*, mold. *a* (*în*)*holba* (ultima variantă este menționată de autor la p. 404); vezi W. Meyer-Lübke, REW, 9443, Ciorănescu, DER, 9347.

La p. 261, 262 și probabil și în alte locuri, transpunerea în românește a cuvintelor germane: adj. *neuhochdeutsch*, subst. *Neuhochdeutsch*, adj. *mittelhochdeutsch*, subst. *Mittelhochdeutsch*(*e*), adj. *althochdeutsch*, subst. *Althochdeutsch* prin expresiile *german*(*a*) *modern*(ă) de sus, *german*(*a*) *mediu* (*medie*) *de sus*, *german*(*a*) *vechi* (*veche*) *de sus* nu este adecvată, din cauză că adj. *hoch* are în aceste cazuri accepţia 'superior', 'distins', 'literar', 'cult'. Trebuie, deci, să spunem: *german*(*a*) *modern*(*ă*) *literar*(*ă*), *german*(*a*) *mediu* (*medie*) *literar*(*ă*), *german*(*a*) *vechi* (*veche*) *literar*(*ă*). Pentru *german*(*a*) *de sus*, respectiv *de jos*, se folosesc adj. *oberdeutsch*, subst. *Oberdeutsch*, respectiv *niederdeutsch*, *Niederdeutsch*, care se referă la relieful muntos al Germaniei de sud şi la cel de cîmpie al Germaniei de nord.

La p. 361 se afirmă, fără a se preciza sursa, că în graiul din sudul Banatului ar exista un continuator al lat. *ciconia*, anume *čicoańe* 'barză'. Precizările, primite direct de la autor, le-am dat în articolul *Atlas linguarum Europae* (ALE). *Comentariu la întrebarea 117, 'la cigogne'*, apărut în ALIL XXVII (1979-1980), p. 8; vezi prezentul volum, p. 289-305.

La p. 403, printre exemplele care ilustrează trecerea lui *é* + *n* + voc. la *i*, este dat şi **biene* › *bine* sau **ghéne* › *ghine*. Vocala *ĕ* în poziţie nazală, din lat. *bĕne*, nu ar fi trebuit să se diftongheze în *ie* (cf. *mĕntem* › *minte*, *vĕneris* › *vineri*, *vĕnetus* › *vînăt* (pl. *vineţi*), *dĕntem* › *dinte* etc.) şi, prin urmare, nu ar fi putut avea loc nici palatalizarea lui *b*- + *i*. Reconstituirea unei forme cu -*ie* pentru secolele al X-lea – al XIV-lea ar fi necesitat o explicaţie, cu atît mai mult cu cît palatalizarea labialelor nu a avut loc nici în cuvintele de origine slavă veche în care labiala era urmată de un *i* provenit din *e* + *n* ‹ *ę* (nazal): *pętĭno* a devenit *pinten*, dar niciodată, de pildă în graiul moldovenesc, nu se spune **k'inten*; la fel, *opętiti* a devenit (*a se*) *opinti*, dar niciodată (*a se*) **ok'inti*, în timp ce *opincă*, din bg. *opinka*, a devenit *ok'incă*. Situaţia este similară cu cea a cuvintelor latineşti moştenite, de tipul *mĕntem*, devenit *minte*, dar nu *ńinte*, *mene*, devenit *mine*, dar nu *ńine*. Palatalizarea lui *b*- din *bine* a putut avea loc, în mod excepţional, mai tîrziu, după închiderea lui *é* la *í*. De altfel, fenomenul nu-i general în graiurile palatalizante, cum rezultă din datele oferite de ALR II, s.n., vol. VI, h. 1639, *ar fi bine să se spele*.

La corectură au scăpat mai multe greşeli de tipar, care vor trebui eliminate la o nouă ediţie[4].

Această nouă lucrare de istorie a limbii române a lui G. Ivănescu, o sinteză amplă şi profund originală, are şi marea calitate de a arăta cercetătorilor cît de mult mai este încă de făcut în acest domeniu de bază al lingvisticii româneşti. La tot pasul, autorul atrage atenţia asupra problemelor nerezolvate încă, indicînd, adesea, şi direcţiile în care ar urma să se îndrepte viitoarele cercetări. Pentru epoci mai îndepărtate şi pentru istoria graiurilor populare, o nouă sinteză care ar urma să se realizeze în viitor va trebui să pornească de la studii ample de valorificare a tuturor materialelor dialectale cuprinse în toate atlasele lingvistice româneşti, precum şi de la cercetări numeroase cu caracter monografic în zeci şi sute de localităţi, în care să fie studiate, alături de datele lingvistice, şi cît mai multe fapte de natură istorică, demografică şi etnologică.

---

[4] În anul 2002 a apărut o nouă ediţie. Rămîne regretabil faptul că s-a irosit astfel ocazia de a furniza lingviştilor, istoricilor, publicului larg o necesară ediţie, întocmită conform criteriilor filologice.

Conceptul „română primitivă“ în *Istoria limbii române* de G. Ivănescu *

Lipsa știrilor istorice și a textelor de limbă românească pentru o perioadă îndelungată din istoria limbii române constituie principala dificultate cu care sînt confruntați cercetătorii celei mai vechi epoci de existență a limbii și poporului român. Din acest punct de vedere, situația limbii române diferă mult față de cea întâlnită în istoria altor limbi neolatine. De aceea, efortul de a reconstitui un tablou cît mai veridic privind repartiția dialectală inițială a românei, pe baza comparării și cronologizării fenomenelor dialectale, a trebuit să fie conjugat cu luarea în considerație și a altor factori de natură istorică, arheologică, socială, etnologică, economică etc. Strădania mai multor generații de lingviști români și străini își găsește o strălucită încununare în sinteza realizată de G. Ivănescu în prima parte a lucrării sale monumentale *Istoria limbii române* (Iași, 1980). Întâlnim aici o concepție profund originală privitoare la starea și evoluția latinității răsăritene în secolele care au urmat după evenimentul părăsirii Daciei de către romani (271) și pînă în epoca apariției primelor documente de limbă românească.

Modalitatea specifică în care au acționat factorii menționați explică de ce în periodizarea istoriei limbii române a fost necesar să fie delimitate anumite epoci care nu au echivalent în istoria altor limbi neolatine. Ne referim, în primul rînd, la așa-numita epocă a „românei primitive“, care ocupă o poziție centrală în concepția lui G. Ivănescu.

Nu este locul să arătăm diferitele puncte de vedere ale lingviștilor care au operat cu conceptul de „română primitivă“. Ele sunt prezentate critic în lucrarea lui G. Ivănescu, la p. 285-295, paralel cu analiza altor concepte înrudite cum sînt „străromâna“, „româna comună“, „protoromâna“, „româna primitivă comună“, germ. „Urrumänisch“ etc., care au fost folosite de lingviști ca Fr. Miklosich, G. Weigand, S. Pușcariu, A. Philippide, O. Densusianu, Th. Capidan, Al. Procopovici, I. Bărbulescu, Al. Rosetti, I. Șiadbei, Al. Graur, I. Coteanu și alții. Interesul nostru va fi îndreptat spre surprinderea notelor esențiale ale conceptului așa cum se conturează acesta în concepția lingvistului sărbătorit.

Pentru G. Ivănescu, expresia „româna primitivă“ denumește atît o „stare“ de limbă reală, sesizabilă în succesiunea diacronică a românei, cît și o epocă istorică precisă, motivată din perspectiva cercetătorului. Din acest ultim punct de vedere, epoca „românei primitive“ reprezintă o fază care a fost precedată de încă alte două: „epoca latinei populare de la baza limbii române“ și „epoca de formare a limbii române“. Prima a durat, după G. Ivănescu, pînă prin secolul al V-lea, cea de a doua de prin secolul al V-lea pînă prin secolul al VII-lea. Acum au avut loc cele mai numeroase şi mai profunde schimbări fonetice, morfologice, sintactice, lexicale etc., prin care româna s-a separat de latină şi de celelalte limbi romanice. După această fază de mari schimbări, urmează „epoca românei primitive“, plasată între secolul al VII-lea – secolul al X-lea, dar cu prelungiri şi în secolele următoare, cînd autorul vorbeşte despre „epoca limbii române preliterare“.

---

* Apărut în AUI XXVIII-XXIX (1982-1983), p. 9-12.

În definirea conceptului „română primitivă“, conform unei procedări prezente în întreaga lucrare, G. Ivănescu se foloseşte atît de criterii lingvistice cît şi extralingvistice. În ultimul caz, el acordă o mare importanţă analizei stărilor sociale şi economice, precum şi factorilor istorici şi etnici, care au avut un rol hotărîtor în evoluţia specifică a romanităţii răsăritene. De aceea, vom începe înşiruirea trăsăturilor caracteristice ale conceptului „română primitivă“ cu o succintă prezentare a situaţiei poporului român în epoca cea mai veche a istoriei sale.

1. Starea socială a românilor din perioada numită „româna primitivă“, precum şi din cea precedentă, numită „de formare“, se deosebea radical de starea socială a popoarelor romanice din apusul Europei. Aici, în Apus, după ce încă de prin secolul al III-lea colonatul începuse să înlocuiască vechea orînduire bazată pe munca sclavilor, s-a trecut, cam de prin secolul al V-lea, la noua formă de organizare economică şi socială care va caracteriza orînduirea feudală. Numai în puţine regiuni, de regulă în cele ocupate de invadatorii germanici, au putut exista şi ţărani liberi, neaserviţi. În Răsărit însă, la nordul Dunării şi, parţial, şi la sudul Dunării, în Imperiul bizantin, forma de organizare socială a populaţiei romanizate a fost obştea ţărănească a ţăranilor liberi, fie cea gentilică, adică bazată pe înrudirea de sînge, fie cea sătească, teritorială, compusă din familii deosebite, neînrudite. Situaţia aceasta reprezenta o continuare directă a organizaţiei sociale a tracilor şi dacilor romanizaţi sau nu, din epoca tribală (*op. cit.*, p. 181). (Din aceşti ţărani liberi organizaţi gentilic descind moşnenii şi răzeşii de mai tîrziu). Faptul se explică prin aceea că în regiunile romanizate de la baza limbii române orînduirea sclavagistă nu a fost puternică şi nici nu a durat mult timp. Desigur, trecerea spre regimul feudal a avut loc şi în Imperiul bizantin în secolele al V-lea – al VI-lea, astfel că, alături de ţăranii liberi, organizaţi în obşti săteşti, au existat şi şerbi. Dar venirea slavilor în secolul al VI-lea, care şi ei erau organizaţi gentilic, a contribuit la întărirea vechii structuri sociale gentilice atît în nordul Dunării cît şi la sud.

În acest cadru social se instaurează o economie locală, închisă, care în Apus are caracteristicile feudalismului, iar în Răsărit (predominant) pe cele ale orînduirii gentilice. În ambele cazuri, în locul schimbului intens de bunuri şi de oameni caracteristic perioadei precedente, se instaurează fenomenul de izolare, de absenţă a schimburilor şi de decădere, mai ales în Răsărit, a vieţii orăşeneşti. Această stare de lucruri determină dispariţia culturii superioare şi odată cu ea şi a normei lingvistice culte (p. 183), ceea ce va face posibilă acţiunea puternică a substratului autohton, care constă în adaptarea sistemului fonetic al limbii latine la baza de articulaţie a popoarelor preromane. Fenomenul are loc în „epoca de formare“ a limbilor romanice. La români, trecerea spre feudalism a avut loc mult mai tîrziu şi anume în mod direct de la orînduirea gentilică la cea feudală, cu menţinerea, în acelaşi timp, a unor resturi din orînduirea gentilică pînă în epoca modernă.

Concepţia lui G. Ivănescu despre „româna primitivă" se grefează pe aceste considerente de natură socială, în sensul că, întocmai ca în cazul altor grupuri lingvistice în a căror istorie a fost postulată o fază „primitivă" (indoeuropeana primitivă, germanica primitivă, slava primitivă etc.), şi în cazul epocii „românei primitive" poporul român era organizat, ca şi popoarele respective, tot gentilic. Din acest punct de vedere, celelalte popoare romanice cunoscuseră trecerea spre orînduirea feudală (p. 283-284), iar în istoria limbii lor nu poate fi vorba de o fază „primitivă".

2. Adoptarea în istoria limbii române a conceptului de „română primitivă", concept creat de lingvistica comparativă indoeuropeană şi folosit şi în cazul grupurilor germanice, slave etc., este motivată de G. Ivănescu şi prin faptul că, „întocmai ca şi unele din limbile indoeuropene", „grupurile de dialecte române, nordic, sudic şi vestic, de multă vreme separate unele de altele prin spaţii aloglote", „sînt lipsite de relaţii reciproce". În acest fel, „ele prezintă în ochii cercetătorilor destulă individualitate pentru a putea fi considerate în acelaşi fel cu limbile separate unele de altele prin arii aloglote..." (p. 286). Această separare prin spaţii aloglote a dialectelor aceleiaşi limbi nu se întîlneşte în nici o altă limbă romanică.

3. Admiterea unei epoci numită „româna primitivă" este motivată şi de faptul că, întocmai ca în cazurile menţionate mai sus, această fază este caracterizată prin lipsa la români a unei limbi de cultură, a unei limbi literare. Limba română din secolul al VII-lea şi următoarele exista numai sub forma unor graiuri populare, rustice. Cu toate acestea, există o diferenţă importantă între „româna primitivă", pe de o parte, şi „slava primitivă", „germanica primitivă" etc., pe de altă parte, care nici ele nu cunoscuseră o limbă de cultură. Diferenţa constă în aceea că în cazul limbii române s-a făcut o trecere inversă, de la o limbă de cultură, latina, la un grai popular al unei populaţii fără cultură superioară. Schimbarea a avut loc încă în epoca precedentă, numită „epoca de formare", cînd existau aceleaşi condiţii social-economice, adică acelaşi regim al obştilor gentilice.

În cadrul istoriei limbii române, separarea perioadei numite „de formare" de cea a „românei primitive" nu poate fi realizată prin luarea în considerare a factorilor extralingvistici menţionaţi (orînduirea socială gentilică şi absenţa unei limbi de cultură), căci aceşti factori au fost prezenţi în ambele epoci şi chiar încă multe secole mai tîrziu. Dar aceste criterii sînt operante atunci cînd comparăm evoluţia limbii române, în aceste perioade, cu evoluţia celorlalte limbi romanice. Faţă de orînduirea gentilică preponderentă în Răsărit, avem în Apus orînduirea feudală. Aceeaşi deosebire poate fi constatată şi în privinţa limbii de cultură. În timp ce în Apus, după o perioadă de eclipsă a latinei literare, care coincide cu epoca de formare a limbilor romanice, a urmat fie Renaşterea carolingiană, cînd latina savantă a fost repusă în drepturile ei, fie constituirea, nu după mult timp, a limbilor literare romanice, în Răsărit limba română de cultură a apărut abia în secolul al XVI-lea.

4. Dar epoca „românei primitive" poate fi delimitată de „epoca de formare" cu ajutorul cronologiei relative a fenomenelor fonetice româneşti vechi, dublată de analiza, proiectată în diacronie, a asemănărilor gramaticale şi lexicale (de regulă inovaţii) dintre dialectele şi graiurile limbii române. Prima fază, „de formare“, se caracterizează prin numărul mare (50-60) de fenomene fonetice fundamentale, care separă româna, în totalitatea ei, de latina populară şi de celelalte limbi romanice. Cea mai mare parte a acestor schimbări fonetice a avut loc pe întregul teritoriu românesc, adică în toate dialectele româneşti din trecut şi prezent, ca urmare a adaptării limbii latine la întreaga bază de articulaţie şi la baza psihologică a populaţiei tracodace (p. 334). În perioada următoare, a „românei primitive“, majoritatea schimbărilor fonetice, mai puţin numeroase, căci limba intrase într-o perioadă de relativă stabilitate, au un caracter regional, în sensul că se petrec numai într-o anumită parte a teritoriului românesc (*ibidem*).

Un merit cu totul deosebit al autorului constă în descoperirea, analizarea şi interpretarea acestor fenomene regionale care pot fi atribuite fazei numite „româna primitivă“. Se aruncă, astfel, o lumină nouă asupra structurii dialectale şi asupra raporturilor interdialectale în faza cea mai veche şi mai obscură din istoria limbii române. Căci, în concepţia lui G. Ivănescu, „româna primitivă“ a cunoscut o diferenţiere dialectală. Mai mult chiar, o uşoară diferenţiere se produsese, după autor, încă înainte chiar de „epoca de formare“, aşadar încă în latina populară de la baza limbii române şi ea s-a conturat mai bine cu trecerea timpului, pînă cînd s-a ajuns la situaţia dialectală actuală. Dar, observă G. Ivănescu, situaţia veche a raporturilor interdialectale nu trebuie judecată prin prisma repartiţiei teritoriale actuale a dialectelor şi graiurilor limbii române, altfel spus, este greşit să proiectăm în trecut situaţia prezentă.

5. Pornind de la aceste consideraţii, putem înţelege mai bine de ce G. Ivănescu, în efortul de a clarifica şi delimita cît mai precis conceptul de „româna primitivă“, stăruie atît de mult asupra situaţiei dialectelor româneşti, asupra raporturilor dintre ele şi asupra evoluţiei lor ulterioare din punctul de vedere al poziţiei lor geografice.

O „limbă primitivă“, cum au fost germanica primitivă, slava primitivă etc., se caracterizează printr-o relativă omogenitate în ceea ce priveşte zonele dialectale. Totodată, unitatea lingvistică iniţială încetează, de regulă, atunci cînd au loc migraţiile din teritoriul comun. Prin aceasta, însăşi „limba primitivă“ încetează de a mai exista. Aceste constatări deduse din istoria „limbilor primitive“ menţionate nu sînt însă valabile în cazul „românei primitive“. Conceptul acesta aplicat limbii române este, după G. Ivănescu, mult mai complex (p. 322).

Mai întîi, cum am spus-o în treacăt, „româna primitivă“ cunoştea variaţii dialectale. În al doilea rînd, primele migraţii ale unor ramuri de români n-au dus, cum au susţinut mulţi lingvişti români, la încetarea perioadei românei primitive (numită şi „comună“).

Referitor la primul aspect, G. Ivănescu ajunge să distingă existenţa în „epoca românei primitive“ a patru „dialecte“ principale, care continuă, în mare parte, situaţia din epoca precedentă şi, în unele cazuri, chiar din epoca latinei populare de la baza limbii române. Este vorba de următoarele „dialecte“: **1.** „«dialectul» rotacizant, din care se vor dezvolta dialectul morlac (mai tîrziu, istroromân), graiurile din Carpaţii nordici şi unele graiuri crişene-maramureşene; **2.** «dialectul» macedoromân-meglenoromân; **3.** «dialectul» bănăţean-crişan-maramureşean-ardelean şi **4.** «dialectul» moldovenesc-muntenesc" (p. 322-323). În „epoca de formare" şi în „epoca românei primitive" primul dialect, cel „rotacizant", era situat pe teritoriul care se întindea din bazinul Drinei pînă la vest de Crişana, al doilea, cel macedoromân-meglenoromân, se afla pe teritoriul care începea de pe la Belgradul de astăzi şi se întindea, la sudul Dunării pînă pe la localităţile Niš şi Skopje. Ultimele două dialecte ocupau teritoriul de la nordul Dunării. Dar, continuă G. Ivănescu, „admiţînd diferenţe dialectale în româna primitivă, nu trebuie să respingem ideea că româna în întregimea ei nu avea şi o evoluţie comună; această evoluţie comună se explică prin identitatea parţială a bazei de articulaţie şi psihice a poporului român din acea vreme şi prin condiţiile istorice şi sociale comune" (p. 323). Diferenţieri dialectale n-au fost determinate de eventuale deplasări ale unor ramuri ale poporului român, ci au apărut, cum s-a mai spus, încă în epoca latinei populare, adîncindu-se în epocile următoare. Ele au fost cauzate, în concepţia lui G. Ivănescu, fie de existenţa unor „limite economice, politice şi religioase feudale, care au putut începe odată cu colonatul roman, în secolul al III-lea al erei noastre şi au continuat în cadrul Imperiului bizantin şi al statelor slave", fie de traiul strămoşilor românilor în cadrul unor uniuni de obşti ţărăneşti sau chiar de triburi deosebite (p. 324). Un dialect putea fi vorbit de un trib sau de o asociaţie de triburi, mai apoi de o „confederaţie de obşti săteşti" (p. 325). Menţinerea coeziunii dialectale a românilor care au efectuat deplasările de după secolul al X-lea se poate înţelege mai bine dacă avem în vedere faptul că aceste deplasări au avut loc, probabil, în cadrul unor uniuni de obşti săteşti, de triburi sau de confederaţii de triburi.

În ce priveşte migraţiile româneşti, prima deplasare a avut loc prin secolul al IX-lea sau al X-lea, fiind efectuată de strămoşii macedoromânilor, care s-au despărţit, astfel, de dacoromâni şi, totodată, de rotacizanţi, dar au rămas în legătură cu meglenoromânii. Aceştia, la rîndul lor, au menţinut legăturile cu dacoromânii, tot astfel cum istroromânii au rămas în contact cu românii din Serbia medievală şi cu cei din Banat. Această primă separare, scrie G. Ivănescu, n-a dus la „despărţirea românilor în mai multe ramuri prin populaţii aloglote, ci la schimbarea raporturilor de vecinătate dintre diferitele grupuri de români, care au alcătuit şi după aceea o masă continuă, fără întreruperi". Pentru epoca de după secolul al X-lea, continuă autorul, „este valabilă nu o teorie după schema arborelui genealogic, ci una după schema valurilor" (p. 320). Despărţirea dacoromânilor de meglenoromâni şi de istroromâni s-a produs mult mai tîrziu, prin secolul al XIV-lea şi al XV-lea. Ea s-a realizat în primul rînd prin dispariţia românilor din Bulgaria şi din Serbia în urma slavizării lor. Faptul că dialectele româneşti au alcătuit pînă într-o epocă atît de tîrzie un „continuum", explică marea asemănare de grai dintre cele „patru ramuri ale românimii" (p. 321).

Menţinerea pînă prin secolele al XIV-lea – al XV-lea a unităţii dialectale, prin contacte de la un dialect la altul, ar putea fi invocată drept un motiv pentru a prelungi epoca „românei primitive" pînă în aceste secole. În acest sens s-ar putea vorbi, după G. Ivănescu, de o fază mai veche a „românei primitive“ şi de una mai nouă, începutul acesteia din urmă fiind marcat de prima migraţie, cea a strămoşilor macedoromânilor. Totuşi, G. Ivănescu preferă să pună limita epocii „românei primitive“ prin secolul al X-lea, avînd în vedere un fapt lingvistic remarcabil, anume, dezvoltarea în comun a unor fenomene caracteristice dialectului macedoromân şi dialectului bănăţean-crişan-maramureşean, ceea ce presupune o simbioză, pînă în veacul al IX-lea, al X-lea, a unei părţi din dacoromâni cu macedoromânii (p. 321).

Caracterul mult mai complex al concepului de „limbă primitivă“ aplicat limbii române este evident.

6. Epoca „românei primitive“ se caracterizează pe plan lingvistic şi prin influenţele străine care au avut loc în acest interval de timp: influenţa veche slavă şi influenţa albaneză.

Venirea slavilor pe teritoriul românesc s-a petrecut începînd de pe la mijlocul secolului al VI-lea, dar contactul lingvistic propriu-zis nu a putut începe imediat, ci cu un secol mai tîrziu, pe la mijlocul secolului al VII-lea. El s-a intensificat mai ales după anul 800, cînd slavii meridionali au trecut la creştinism. Influenţa slavă veche s-a petrecut în timpul în care românii alcătuiau o masă unică. Dar, „din cauza întinderii acestei mase şi din cauză că această masă era alcătuită din mai multe grupuri care nu aveau întotdeauna strînse legături unele cu altele, influenţa aceasta s-a realizat în mod independent în fiecare dialect“ (p. 354). Ea a continuat şi după secolul al X-lea. În acest mod se explică existenţa unor diferenţe regionale în ceea ce priveşte influenţa veche slavă asupra dialectului dacoromân, diferenţe care nu au fost studiate suficient pînă astăzi.

Cît priveşte influenţa albaneză, G. Ivănescu o plasează după secolul al VII-lea şi pînă prin jurul anului 1000, cînd, pe teritoriul cuprins între Munţii Dinarici de la Sarajevo spre sud şi pe teritoriul care se întindea de la nord de Niš pînă la Skopje şi Valona, strămoşii albanezilor au putut veni în contact cu macedoromânii, cu meglenoromânii, cu morlachii din care se trag istroromânii şi cu românii din Serbia medievală. În urma acestui contact, au putut pătrunde în română o serie de cuvinte albaneze şi în albaneză o serie de cuvinte româneşti. Numărul elementelor albaneze în română nu este prea mare, vreo 10 cuvinte: *călbază*, *chelbe*, *ghimpe*, *ghiuj*, *gresie*, *pupăză*, *coacăză*, *lai*, adj. *barz*, fem. *barză*, v. rom. *fsat* „sat“. Ele trebuie separate de cuvintele mult mai numeroase, de ordinul zecilor, pe care româna le are în comun cu limba albaneză şi care în română sînt de origine tracodacă, iar în albaneză de origine iliră.

Concepţia lui G. Ivănescu despre faza numită „româna primitivă“, prezentată schematic în rîndurile de mai sus, se bazează pe o analiză amănunţită a numeroase fapte de natură dialectală, multă vreme neglijate sau chiar ignorate. Asupra lor nu este locul să stăruim acum. Este însă neîndoios faptul că atât pentru reconstituirea acestei faze din istoria limbii române, cît şi a celei precedente sau a celei următoare, numai cercetarea unor fapte esenţiale din dialectologia românească poate arunca „o lumină puternică“ „asupra începuturilor poporului nostru“ (p. 326, nota). De aici rezultă pentru generațiile mai tinere de lingviști sarcina imperioasă de a excerpta și interpreta materialul extrem de bogat cuprins în textele dialectale, în studiile de dialectologie și pe hărțile *Atlasului lingvistic român*. Acestora li se adaugă noile atlase regionale românești, în curs de publicare. G. Ivănescu preconizează chiar alcătuirea și aplicarea pe teren a unui chestionar redactat special în vederea soluționării problemelor pe care le pune originea limbii și a poporului român.

Din toate acestea deducem faptul că pentru G. Ivănescu conceptul de „română primitivă", care l-a preocupat încă din perioada de început a activității sale științifice[1], este susceptibil de precizări și aprofundări continue, care să țină seama de noile date și interpretări oferite de dialectologia istorică românească viitoare.

---

[1] Vezi G. Ivănescu, *Noțiunea de română primitivă* (*Urrumänisch*), în BIFRPh. VII-VIII (1940-1941), p. 165-188. Vezi în acest volum studiile *Istoria externă a limbii române*, p. 27-51, și prezentul studiu.

Influența greacă asupra limbii române (pe baza ALR)

Împrumuturi directe din greaca bizantină *

Cu toate că studiile asupra împrumuturilor de origine greacă ale limbii române datează de aproximativ un secol[1], timp în care s-au făcut progrese importante în precizarea variatelor aspecte ale contactului dintre cele două idiomuri, problema e departe de a fi complet cercetată. Ca și în cazul altor influențe străine, lipsește încă în lingvistica românească o lucrare de sinteză asupra acestei chestiuni. Pentru aceasta sînt necesare încă studii speciale asupra unor aspecte care fie că au fost insuficient aprofundate, fie că, unele dintre ele, nici nu au fost abordate pînă acum. În situația din urmă se află și tema pe care ne-am propus s-o tratăm. Obiectul principal îl constituie studierea repartiției teritoriale a împrumuturilor grecești în graiurile dacoromâne, folosindu-ne, cum se arată și în titlu, de hărțile lingvistice și materialul necartografiat (MN) din *Atlasul lingvistic român*. Deocamdată vom prezenta un singur capitol referitor la răspîndirea teritorială a cuvintelor grecești-bizantine pătrunse direct în română.

Ocupîndu-ne de împrumuturi grecești, chiar în cazul problemei speciale pe care ne-am propus s-o studiem, sînt absolut necesare cîteva considerații asupra condițiilor istorice în care a avut loc contactul lingvistic româno-grec. Aceasta ne va ajuta să înțelegem mai bine atît configurația unora dintre ariile descrise de aceste cuvinte pe teritoriul dacoromân, cît și unele aspecte legate de stratificarea lor în diferite etape istorice.

Contactul dintre cele două idiomuri a fost aproape permanent în toată istoria romanității de la Dunărea de Jos, mai intens în anumite perioade, mai limitat în altele. Nici o altă limbă romanică, în afară de dialectele italiene meridionale, nu a avut legături atît de îndelungate și, în același timp, directe, de la popor la popor, cu lumea greacă. În toată Europa de sud-est rolul jucat de poporul grec, purtătorul unei strălucite civilizații milenare, a fost de prim rang. Faptul nu a putut rămîne fără urmări și pe plan lingvistic, cum o dovedesc numeroasele împrumuturi făcute de toate limbile balcanice din greacă.

Pe această bază, cele mai multe dintre fenomenele care ar justifica existența așa-numitei „uniuni lingvistice balcanice“ au fost puse de Kr. Sandfeld pe seama influenței limbii și culturii grecești[2]. Nu este cazul să ne oprim asupra părerii celor care pun sub semnul întrebării existenţa unei „uniuni lingvistice balcanice“, aşa cum a fost concepută de cercetătorul danez, mai înainte de el de G. Weigand, şi de alţii după dînşii[3]. Menţionăm însă că în cazul limbii române contactul cu limba greacă a variat mult ca intensitate, atît de la un dialect la altul (ne referim la cele patru principale dialecte româneşti), cît şi de la o epocă la alta. Din acest punct de vedere, dialectul dacoromân ocupă, cum vom arăta şi mai jos, o situaţie aparte.

---

* Apărut în AUI XII (1966), fasc. 1, p. 1-27.

[1] Începutul l-a făcut R. Rösler, *Die griechischen und türkischen Bestandtheile im Romänischen*, Wien, 1865.

[2] Vezi Kr. Sandfeld, *Linguistique Balkanique. Problèmes et resultats*, Paris, 1930. La p. 165, vorbind despre factorii care explică asemănările dintre limbile balcanice, autorul spune: „...nous espérons pouvoir montrer dans ce qui suit que l'influence du grec est dans la plupart des cas l'explication la plus naturelle, parfois même la seule possible“; vezi și p. 214.

Cele mai numeroase elemente greceşti au pătruns în dialectul macedoromân, aflat de secole în contact nemijlocit cu limba greacă. Ele au fost studiate amănunţit de Chr. Geagea[4]. Mai puţine sînt cuvintele de origine greacă în dialectul meglenoromân şi încă şi mai puţine în istroromân (un singur cuvînt, *frică*).

În cazul dialectului aromân, numărul enorm de împrumuturi greceşti, care nu se limitează numai la lexic, ci au pătruns chiar şi în sistemul fonetic şi derivativ, pe ici pe colo şi în cel morfologic, fără a mai vorbi de combinaţiile de cuvinte şi expresiile paralele, rezultate prin calcuri lingvistice, nu pot fi explicate decît prin simbioza, care a generat bilingvismul, a celor două popoare. Din acest punct de vedere, s-ar putea admite că dialectul macedoromân se încadrează în aşa-numita „uniune lingvistică balcanică“, în care rolul de frunte i se atribuie limbii greceşti.

Studiul elementelor greceşti din româna vorbită la nord de Dunăre arată însă că acestea nu reprezintă deloc, atît cantitativ, numeric, cît şi prin ponderea lor în alte compartimente ale structurii dacoromânei, importanţa pe care ele o au în dialectul macedoromân[5]. O convieţuire a dacoromânilor cu o populaţie grecească compactă, ca în Tesalia, Epir şi în alte locuri, nu a existat. Relaţiile străvechi cu coloniile greceşti de la ţărmul Mării Negre nu intră aici în discuţie, dominaţia bizantină la Dunărea de Jos, între secolele al X-lea şi al XII-lea, şi chiar traiul unor actuali dacoromâni în cadrul imperiului bizantin nu pot explica prea mult, iar grupurile de greci, destul de mari, de altfel, stabilite în Ţările Române după secolul al XVI-lea, dar mai ales în epoca fanariotă, n-au putut determina apariţia unui bilingvism la nivelul graiurilor populare. Bilingvism româno-grec n-a existat decît în cadrul clasei dominante din epoca fanariotă[6], căreia îi aparţineau şi cei mai mulţi dintre cărturarii vremii. El explică aspectul aparte al limbii române literare din această perioadă. Privind însă limba română de la nord de Dunăre în ansamblu, atît limba comună, literară, cît şi graiurile populare, importanţa influenţei greceşti din toate timpurile nu poate fi nici pe departe comparată cu cea a influenţei slave, de pildă. Dacoromâna nu cunoaşte sufixe productive de origine greacă, în timp ce numărul elementelor derivative de această origine în macedoromână este foarte mare[7]. De aceea, ni se pare că atragerea limbii române în sfera „uniunii lingvistice balcanice" pe baza apropierilor ei cu limba greacă, recurgîndu-se, uneori, la exemple de calcuri lingvistice care sînt de origine savantă sigură, nu este deloc justificată. Majoritatea asemănărilor prezentate de Kr. Sandfeld pentru dacoromână sînt nesemnificative, ele explicîndu-se mai degrabă ca apariţii independente în română, posibile, de altfel, în oricare altă limbă[8]. Nu credem, apoi, că limba română poate fi atrasă în această „uniune" invocîndu-se, de pildă, elementele slave comune mai multor limbi balcanice. Kr. Sandfeld procedează şi în acest mod, venind astfel în contradicţie cu ideea fundamentală a concepţiei sale, anume rolul unificator, în Balcani, al influenţei greceşti. Reluînd, în mod critic, cu multe puncte de vedere noi, problema uniunii lingvistice balcanice în studiul *Der Typus der Balkansprachen* (în „Zeitschrift für Balkanologie", Jg. I. Wiesbaden, 1963), Günter Reichenkron, împotriva lui Sandfeld, este şi el de părere că asemănările dintre limbile balcanice nu pot fi explicate prin influenţa limbii greceşti. El spune următoarele: „Historisch gesehen steht das Altgriechische am Amfang, sich fortsetzend im Byzantinischen und Neugriechischen: von diesen drei Schichten hat unmöglich das Altgriechische, das sich ja ausserhalb des eigentlichen Sprachgebietes durch die Kolonien immer nur an die Küsten hielt, einen so weit nach Norden reichenden Einfluss ausüben können. Das byzantinische Reich griff zeitweilig tief in den Balkanraum hinein. Damals war es aber, wenn auch nicht innerlich und äusserlich geschwächt, so doch nicht mehr expansiv genug. um weite Gebiete nördlich seiner Grenzen hellenisieren zu können" (p. 115). Un fenomen lingvistic ca înlocuirea infinitivului prin conjunctiv nu poate fi pus pe seama influenţei greceşti: „Ich glaube nicht, dass das Altgriechische im Übergang zur Koiné und dann zur byzantinischen Zeit einen derartigen Einfluss unmittelbar auf die Ausgestaltung so vieler Sprachen hat ausüben können, der so kräftig gewesen sein müsste, dass er sogar das Flexionsschema mehrerer nichtgriechischer Sprachen hätte umgestalten können" (p. 104). Spre deosebire de alţi balcanologi, G. Reichenkron pune la baza trăsăturilor comune ale limbilor balcanice comunitatea lingvistică latino-greacă („die lateinische und griechische Verkehrs- bzw. Umgangssprache", p. 117), constituită de o parte şi de alta a liniei Jireček. Tipul lingvistic cu tendinţe latine se continuă în română şi „cel puţin *într-un* strat al albanezei", tipul grecesc se păstrează în neogreacă. Cele mai multe din trăsăturile balcanice ale românei şi ale unui strat al albanezei, cum ar fi postpunerea articolului, sintaxa prepozițiilor fără articol, în afară de „cu", dispariția infinitivului etc. (în total 12 fenomene) se explică prin sintaxa latină-veche romanică. Cît priveşte limba bulgară, deosebirile ei față de restul limbilor slave provin din apropierea pe de o parte de tipul limbilor romanice, pe de altă parte de cel al limbii greceşti. Multe din aşa-zisele „balcanisme" pot fi, după Reichenkron, apariții independente în fiecare limbă în parte.

---

[3] O critică recentă a „lingvisticii balcanice“ a făcut I.I. Russu, *Raporturile limbii române cu albaneza şi cu substratul carpato-balcanic*, în CL VII (1962), 1, p. 107-130; de acelaşi autor şi: *Elemente*, p. 78-101; *Etnogeneza*, p. 37-117.

[4] În *Elementul grec în dialectul aromân*, în „Codrul Cosminului“, VII (1931-1932), Cernăuţi, 1932, p. 205-432.

[5] Cf. şi P. Papahagi, *Quelques influences byzantines sur le macédoroumain ou aroumain*, în „Revue historique du Sud-Est Européen“, II, Bucureşti, 1925, p. 186: „On pourrait dire que les éléments grecs sont dans le macédo-roumain ce qui les éléments slaves sont dans le dialecte daco-roumain“.

[6] Vezi L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain á l'époque des Phanariotes*, Budapest, 1939, p. 53: „Il est absolument certain que la civilisation néo-grecque des provinces roumaines, n'ayant aucun contact avec les larges masses du peuple, a toujours gardé son caractère aristocratique“. Aceasta a dus la apariţia bilingvismului numai în cadrul „claselor cultivate“ (p. 127-128).

---

[7] Vezi Chr. Geagea, *op. cit.*, p. 252-254.

[8] Vezi A. Philippide, *Un specialist român la Lipsca*, Iaşi, 1910, p. 101 şi urm., unde, discutînd lucrarea lui P. Papahagi, *Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen* (în XIV, Jb., p. 113-170), arată că „o cercetare minuţioasă" poate dovedi că nici unul din fenomenele înşirate de Papahagi nu-i balcanic; vezi şi OR, II, p. 571 şi urm. Împotriva „uniunii lingvistice balcanice", aşa cum a fost ea concepută de Weigand şi Sandfeld, au luat atitudine lingvişti ca A. Meillet, A. Belić, Al. Graur, Th. Capidan, S. Puşcariu, G. Anagnostopulos şi alţii (vezi I.I. Russu, *op. cit.*, p. 108-112).

În lumina celor de mai sus, fără a fi lipsită de importanță, influența greacă asupra dialectului dacoromân nu poate fi considerată ca un factor determinant în evoluția structurală a acestui idiom. Ea este mai ales de natură lexicală. Dar şi aici elementele greceşti ating un procent destul de mic, atît în ce priveşte numărul lor, cît, mai ales, în ce priveşte puterea lor de circulație[9].

Contactul lingvistic româno-grecesc a variat mult ca intensitate nu numai de la un dialect la altul, ci şi de la o epoca la alta. Lăsînd la o parte elementele vechi greceşti, intrate încă în latina populară balcanică, de unde au fost moştenite de română, putem vorbi de două etape mai importante ale contactului dintre cele două limbi. Prima corespunde cu epoca numită bizantină sau medio-greacă, cealaltă cu epoca neogreacă.

Deosebit de dificilă este problema cronologiei relative, a vechimii în română a multora dintre împrumuturile greceşti. În numeroase cazuri este greu de precizat dacă cutare termen aparține stratului vechi grecesc, celui bizantin, sau celui constituit în epoca neogreacă. În general, însă, considerente de natură istorică, de istorie socială, culturală etc., precum şi fapte de limbă constituie principalele mijloace în stabilirea, cu aproximație, a vechimii acestor împrumuturi.

De aceste considerente au ținut seama toți cei care s-au ocupat de împrumuturile greceşti ale românei. Astfel, pentru O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 357, elementele bizantine nu pot fi mai vechi decît secolul al VI-lea sau al VII-lea, pentru că ele „ne présentent aucune des transformations phonétique roumaines antérieurs à cette époque". Elementele vechi greceşti participă însă la aceste prefaceri. La fel vede lucrurile şi A. Philippide, care în lucrarea *Un specialist român la Lipsca*, p. 142-156 (vezi şi lucrarea acestuia *Altgriechische Elemente im Rumänischen*[10]), stabileşte un număr de 7 criterii pe care trebuie să le întrunească elementele vechi greceşti, spre a fi considerate ca atare[11], apoi G. Pascu („Arhiva", Iaşi, XV, p. 442, XV, p. 423,

---

[9] Vezi D. Macrea, *Compoziția istorică şi tendințele actuale de dezvoltare ale vocabularului românesc*, în CL V (1960), 1-2, care arată că în DLRM cuvintele greceşti ating un procent de 2,37% (p. 42), că în poeziile lui Eminescu ele reprezintă 1,33% în vocabular, iar în circulație 0,29%.

[10] În „Bausteine zur Romanischen Philologie, Festgabe für Adolfo Mussafia vom 15 Februar 1905", Halle a. S., 1905.

[11] Iată aceste criterii: 1. „Au avut loc schimbări anteromâneşti de sunete". 2. „S-au păstrat unele sunete vechi greceşti". 3. „Cuvintele au accent latinesc". 4. „A avut loc o alunecare de sunet foarte veche românească". 5. „Cuvîntul lipseşte în neogreacă". 6. „Cuvîntul are în neogreacă cu totul alt înțeles". 7. „Cuvîntul e foarte răspîndit". „Nici unul din aceste mijloace nu-i sigur", precizează Philippide, p. 145, şi conchide: „Numai unde toate cele 7 momente, ori măcar mai multe din ele, se găsesc prezente, putem susține cu siguranță că avem a face cu un element vechi grecesc" (p. 146).

XVII, p. 352), C. Diculescu, *Elementele vechi greceşti din limba română*, în DR IV, p. 359-516, G. Giuglea, *Elemente vechi greceşti în limba română*, în DR X, p. 404-516; S. Puşcariu, *Limba română*, p. 258-260. La fel procedează şi Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, II, *Limbile balcanice*, ed. a III-a, Bucureşti, 1962, p. 64-69, care atrage pe drept cuvînt atenţia asupra faptului că nu întotdeauna ne putem sluji de criteriile fonetice. La acestea trebuie adăugată şi răspîndirea cuvîntului („o formă atestată numai în română, scrie Al. Rosetti, nu are şanse de a fi fost împrumutată la o epocă veche şi provine, deci, din greaca bizantină sau din neogreacă", p. 66), sau atestarea lui numai în neogreacă.

Mult mai complicat se prezintă lucrurile atunci cînd vrem să realizăm o separare a împrumuturilor bizantine de cele pătrunse în epoca neogreacă.

Pentru cele dintîi, epoca pătrunderii lor începe de prin secolul al VI-lea şi al VII-lea, cînd imperiul roman de răsărit devine grecesc, prin introducerea generală a limbii greceşti ca limbă oficială. Perioada tulbure de după invazia slavilor în Peninsula Balcanică a dus, fără îndoială, la întreruperea, pe un timp mai îndelungat, a contactului populaţiei romanizate de la Dunărea de Jos cu Bizanţul. După ce noii veniţi au reuşit să asimileze într-o anumită măsură elemente de civilizaţie şi cultură bizantină, după ce s-au constituit statele slave de sud, în primul rînd imperiul bulgar, legăturile populaţiei romanizate cu imperiul bizantin au fost mai strînse, dar prin intermediul slav, ceea ce rezultă şi din cercetarea limbii. Cele mai multe împrumuturi ale românei din greaca bizantină cunosc o filieră slavă sudică, bulgărească, dar se întîlnesc şi în alte limbi balcanice, adică pe tot teritoriul foarte întins din sud-estul Europei asupra căruia au iradiat cultura şi civilizaţia bizantină secole de-a rîndul.

Apogeul puterii politice, militare şi culturale bizantine este atins în perioada dintre secolele al X-lea – al XII-lea. Acum intră sub stăpînire bizantină regiuni întinse din teritoriul locuit de români. Este perioada cînd între bizantini şi populaţia românească de la nordul Dunării se stabilesc şi contacte directe. Ele au loc în regiunea Dunării şi mai ales în Dobrogea. Această provincie a stat sub stăpînire bizantină efectivă mai bine de 200 de ani (972-1185), în urma alungării lui Sviatoslav de la Silistra, în anul 971, şi a desfiinţării primului imperiu bulgar, în anul 1018, de către împăratul bizantin Vasile al II-lea. Imperiul bizantin avea sub controlul său şi părţi întinse de la nord de fluviu. Spre vest, graniţa se prelungea pînă la Belgrad şi, mai departe pe rîul Drava, pînă la Marea Adriatică. O puternică flotă militară şi comercială bizantină asigura graniţa de nord a imperiului sau transporta mărfuri între principalele porturi la Dunăre, făcînd legătura cu porturile Mării Negre şi cu Bizanţul. Din această perioadă a dominaţiei bizantine datează o serie de localităţi, unele situate pe locul unor aşezări mai vechi, cum sînt Mangalia, Constanţa, Sulina, Sf. Gheorghe, Giurgiu, Calafat, Maglavit, toate de-a lungul căii maritime şi fluviale străbătută de corăbiile bizantine. Numele lor se explică prin greaca bizantină[12]. Dobrogea şi ţinuturile vecine de la nord de Dunăre cunosc acum o dezvoltare economică remarcabilă. O dovedesc cercetările arheologice făcute în centre ca Bisericuța (Garvăn), Isaccea, Tulcea, Tuzla și altele. Din punct de vedere administrativ și militar, bizantinii întemeiază aici o „temă“, numită „Paristrion“, „Paradunavon“ sau „Paradunavis“[13]. Sînt semnalate în această perioadă numeroase localități pe ambele maluri ale Dunării, aproximativ vreo 500, în care pulsa o viață economică destul de vie[14].

---

[12] Vezi H. Mihăescu, *Prĭamoe vizantiiskoe vlĭianie v rumînskom ĭazîke*, în RESEE, I, 3-4, Bucureşti, 1963, p. 345-351; idem, *Influenţa grecească*; idem, *La Romanité*.

Pe lîngă această cale maritimă și fluvială, exista încă una pe uscat, care pleca din Constantinopole și Salonic, trecea prin Iambol, Preslav, Șumen, Razgrad și Ruse, apoi peste Dunăre prin Giurgiu și se continua spre Brașov și mai departe[15]. În acest fel, teritoriile locuite de români erau și ele atrase în marea mișcare economică, politică, culturală și religioasă care cuprinsese toată partea de sud-est a Europei în această epocă de glorie a Bizanțului.

În afară de toponimicele amintite, legăturile românilor cu bizantinii au lăsat urme și în lexicul românesc. Acum pătrund, pe calea contactelor *directe* dintre cele două popoare, o serie de termeni bizantini care nu se întîlnesc în bulgară, sîrbo-croată sau albaneză. Ei au fost studiați recent de H. Mihăescu, *op. cit.*, și asupra unora vom reveni în partea a doua a lucrării de față.

Decăderea imperiului bizantin și pierderea provinciilor dunărene după secolul al XIII-lea n-au dus la ruperea completă a legăturilor dintre românii nord-dunăreni și Bizanț, pînă la căderea acestuia sub turci. Ele au continuat, ca și înainte de secolul al X-lea, mai ales, prin intermediul slavilor sudici, în primul rînd al bulgarilor. Este îndeobște cunoscut că limba slavonă, puternic influențată de greacă, a servit și românilor, veacuri de-a rîndul, drept mijloc de vehiculare a culturii și civilizației bizantine. Așa se explică faptul că numeroase cuvinte referitoare la viața feudală, religioasă, culturală etc. sînt în română, în ultimă analiză, de origine greacă, dar prin forma și, adesea, prin sensul lor ele vădesc o filieră slavă sudică.

După perioada bizantină, cu raporturi directe sau prin filieră slavă, a urmat etapa denumită neogreacă. Ea a fost determinată de noile condiții istorice din Peninsula Balcanică, în primul rînd de statornicirea și consolidarea dominației turcești după căderea Constantinopolului. În diferite regiuni, turcii încep să exercite o tot mai grea apăsare asupra populației grecești. De aceea, la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, un mare număr de greci emigrează fie spre Veneția, cu care ei aveau vechi legături comerciale, fie spre Țările Românești, unde practică de asemenea comerțul. Cu timpul, unii cumpără aici proprietăți, pătrund în clasa boierească și încep să participe la conducerea statului, chiar înainte de epoca fanariotă. Foarte mulți dintre ei erau originari din Epir[16]. În jurul lui Mihai Viteazul, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, erau mulți epiroți lefegii, iar domnul moldovean Vasile Lupu descindea dintr-o familie de epiroți[17]. Cei mai mulți dintre oamenii de afaceri din jurul lui Constantin Brîncoveanu erau greci din Epir. Dar mai ales în secolul al XVIII-lea, în urma persecuțiilor întreprinse de Ali Pașa, tiranul din Ianina[18], grecii pleacă în masă spre nord, în Bulgaria, Țările Românești, Ungaria, Austria. Cele două capitale ale Principatelor Românești, București și Iași, dar și alte orașe[19], primesc acum un număr mare de greci, alături de albanezi sau macedoromâni. Situația lor economică și socială este tot mai bună, iar regimul fanariot din secolul al XVIII-lea și începutul celui următor nu este decît încoronarea politică a acestei stări de lucruri[20]. Grecii au un rol precumpănitor și în viața religioasă și culturală a Țărilor Românești.

---

[13] Vezi N. Bănescu, *Paradunavon-Paradunavis*, în „Balcania“, I, București, 1938, p. 55-58; același, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, București, 1966, apoi *Istoria României*, II, București, 1962, p. 103-105.

[14] Vezi *Istoria României*, II, București, 1962, p. 103-105.

[15] Vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 351-353.

[16] Vezi V. Papacostea, *Esquisse sur les rapports entre la Roumanie et l'Epire*, în „Balcania“, I, București, 1938, p. 230-244. Vezi și N. Iorga, *Fundațiile domnilor români în Epir*, extras din AA, seria II, t. XXXVI (1914), Memoriile Secțiunii Istorice.

Sub aspect lingvistic, acestei ultime etape din istoria contactului româno-grec i se datorește noul strat de elemente grecești al vocabularului românesc. El a fost studiat parțial de L. Gáldi, care are în vedere numai perioada de apogeu a influenței neogrecești, epoca fanariotă. El a mai fost cercetat, de asemenea, și de G. Murnu, în lucrarea *Studiu asupra elementului grec ante-fanariot în limba română*, București, 1894, care se oprește la elementele neogrecești pătrunse pînă în secolul al XVIII-lea în limba cărților și manuscriselor românești. După cum se vede, ambele lucrări au avut în vedere limba scrisă, literară[21].

Dacă pentru L Gáldi, care și-a limitat cercetarea numai la secolul al XVIII-lea și începutul celui următor, problema delimitării elementelor neogrecești de cele bizantine nu avea cum să se pună, pentru G. Murnu, care s-a ocupat de limita de jos a perioadei, ea era obligatorie. Textele din cele două secole studiate de dînsul conțin atît împrumuturi grecești, cele mai multe bisericești, savante, din epoca în care au fost scrise, cît și cuvinte, de aceeași origine, cu o vechime mult mai mare în română, unele vechi grecești, altele bizantine. G. Murnu nu-și pune însă această problemă. De aceea, în glosarul elementelor ante-fanariote alcătuit de dînsul figurează numeroase cuvinte cu mult mai vechi decît secolul al XVI-lea.

Problema criteriilor de separare a elementelor bizantine de cele neogrecești rămîne nesoluționată nu numai la Murnu, ci și la cei mai mulți dintre cercetătorii de după el[22]. Dificultățile sînt de mai multe feluri. În primul rînd, fonetismul împrumuturilor bizantine, față de cele neogrecești, nu prezintă fenomene caracteristice pentru fixarea cronologiei relative. Nu ne ajută la aceasta nici fonetica istorică a limbii grecești, nici a celei române. În al doilea rînd, dacă greaca bizantină poate fi cunoscută din numeroase scrieri, limba română din aceeași perioadă nu a fost fixată în scris. Apărute de-abia în secolul al XVI-lea, primele texte românești pot proba numai că cutare termen bizantin era în uz în momentul scrierii textului, dar nu pot spune nimic despre vechimea lui în limbă.

---

[17] Vezi Victor Papacostea, *op. cit.*, p. 233.

[18] *Ibidem*, p. 234.

[19] La Brașov, de pildă, negustori greci, alături de români, bulgari și armeni, sînt semnalați încă din sec. al XIV-lea, în bula papei Bonifaciu al IX-lea, din 15 dec. 1399 (vezi H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, în „Balcania", II-III (1939-1940), p. 138-139).

[20] Exodul populației grecești, în primul rînd al bărbaților, spre nord de Dunăre a lăsat urme în folclorul grecesc din Epir, din care, spre ilustrare, menționăm aceste versuri, traduse în franceză de V. Papacostea, *op. cit.*, p. 230: „Maudite soit la Valachie/ Maudite soit le noir Iassy/ Ou vont nos maris/ Et que le Danube sèche/ Car il les Laisse passer".

[21] O prezentare de sinteză a acestei influențe fac Al. Rosetti și B. Cazacu în *Istoria limbii române literare*, București, 1961, p. 350-361.

[22] Înainte de Murnu, A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, II, p. XII, făcuse doar precizarea că printre elementele numite de el „grecești moderne" se află nu numai cuvinte din epoca fanariotă, ci și termeni „populari", care „doivent provenir des relations directes entre Roumains et Grecs au moyen âge".

În această situație, sîntem nevoiți să recurgem la alte criterii, îndeosebi de natură extralingvistică. Menționăm cîteva dintre ele.

1. Sînt mai vechi decît epoca neogreacă, adică decît secolul al XVI-lea, o serie de termeni referitori la viața religioasă, organizarea statală din Evul Mediu, la realități care au ca punct de plecare viața din imperiul bizantin. Adeseori termenul din română are corespondent în bulgară sau sîrbo-croată. O atenție specială a acordat acestui criteriu H. Mihăescu, *op. cit.*, care prezintă pe larg condițiile generale de viață din imperiul bizantin și insistă asupra situației fiecărui termen discutat în cadrul sferei semantice căreia aparține, asupra raportului dintre el și obiectul la care se referă (vezi, de ex., discuția asupra cuvîntului *mătase*, mai jos).

2. Existența și frecvența mare în textele bizantine a cuvintelor grecești care au reflexe și în română pot fi, de asemenea, invocate cu folos, mai ales cînd forma și sensul prezintă concordanțe elocvente. Cercetarea scrierilor bizantine în acest scop reprezintă noul punct de vedere al lui H. Mihăescu, *op. cit.*, în abordarea raporturilor lingvistice româno-grecești într-o epocă mai veche.

3. De un mare ajutor este atestarea în cele mai vechi texte românești, în cazuri mai rare și în textele slave de la noi. Cum am mai spus, textele nu pot fi însă probe pentru vechimea reală a împrumutului. Dacă însă se constată că acesta e bine ancorat în lexicul românesc, că servește ca bază pentru crearea de derivate, că prezintă evoluții semantice care necesită un timp mai îndelungat, atunci se poate susține că termenul este anterior secolului al XVI-lea.

4. Aproape de loc nu a fost luat în considerație pînă în prezent un criteriu pe care îl socotim foarte important și anume repartiția teritorială a împrumuturilor bizantine în comparație cu aceea a elementelor neogrecești. Despre acestea din urmă se spune că numai arareori trec dincolo de linia Carpaților, în vreme ce, după S. Pușcariu, *Limba română*, p. 261, cuvintele din epoca bizantină sînt cunoscute „pe întreg teritoriul dacoromân". Aceste lucruri sînt, în genere, adevărate, dar pînă acum ele nu au fost încă probate cu ajutorul hărților ALR.

Ținînd seama de considerentele de pînă acum, în partea a doua a lucrării vom discuta o serie de termeni de origine bizantină și din perspectiva răspîndirii lor teritoriale. Aceasta impune, adeseori, luarea în considerație a unora dintre sinonimele lor, de alte origini, existente în graiuri. Ne va preocupa, așadar, întregul „cîmp onomasiologic" de care dispun graiurile populare pentru a denumi o anumită noțiune, așa cum rezultă el din hărțile *Atlasului*. Nici acest lucru nu a fost făcut pînă în prezent. Pentru aceasta trebuie să plecăm de la stabilirea vechimii relative a fiecărui element şi, avînd în vedere ariile descrise de dînsul, în raport cu ale celorlalte sinonime, să vedem cum s-au constituit, din elemente disparate ca origine, anumite unități lexicale, microsisteme onomasiologice în jurul unei noțiuni de bază. Fiecare termen nu mai este privit în mod izolat. Procedînd astfel, vom putea scoate mai bine în relief locul şi rolul acestor împrumuturi greceşti în colorarea „peisajului lingvistic" dacoromân şi, în genere, în constituirea fizionomiei lexicale a limbii române. Vom vedea apoi în ce măsură repartiția teritorială confirmă sau nu etimologia bizantină a acestor cuvinte.

Răspîndirea teritorială a împrumuturilor bizantine pătrunse direct în română

Printre împrumuturile greceşti din epoca dominației bizantine, care lipsesc în celelalte limbi balcanice, se numără, după H. Mihăescu, *op. cit.*, următoarele: *cort*, *cucură*, *flamură*, *mintă*, *mul* (*mulă*), *omidă*, *prisos*, *scafă*, *stol*, *traistă*, *zale*, *urgie*. Alți 37 de termeni care, după acelaşi cercetător, trebuie să fie din aceeaşi epocă, pentru că apar frecvent în izvoarele bizantine, circulă şi în limbile slave de sud, precum, şi în albaneză. Pentru aceştia trebuie admisă şi o filieră sud-slavă, în primul rînd bulgărească. Nu este cu totul exclus, adăugăm noi, ca unii să fi pătruns în română şi pe calea contactului direct dintre români şi bizantini, aşa cum s-a întîmplat mai tîrziu şi cu alte cuvinte greceşti comune mai multor limbi balcanice.

Dintre termenii înşirați mai sus (cu excepția mr. *mul*, *mulă*, pentru care cf. şi bg. *mule* „Maultier", Chr. Geagea, *op. cit.*, p. 378), am găsit atestați în ALR următorii: *cort, mintă, mătase, stol, traistă* şi *zale*. Îi vom discuta în această ordine.

1. Anterior perioadei neogreceşti a pătruns în graiurile româneşti nord-dunărene cuvîntul *cort-corturi*. Corespondentul latinesc *tenda*, cu reprezentanți numeroşi în limbile romanice, a căpătat în română forma *tindă* şi sensul aparte de „Vorhof", „Hausflur" (vezi W. Meyer-Lübke, REW, nr. 8639). În mr., *tentă* vine din bg. *tenta*, care e atestat şi la scriitorii bizantini începînd din secolul al VII-lea (*ibid.*).

Termenul *cort* are ca etimon gr.-biz. κόρτη, κόρτης „tentorium, castrorum impedimenta" (vezi Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, apud A. de Cihac, *op. cit.*, II, p. 652). El aparținea terminologiei militare bizantine şi a provenit din latina medievală, unde avea forma *cortis*, dublet al lat. *cohors*, *-tem*. În română, care cunoştea cuvîntul *curte* ‹ lat. **cŭrtis* (față de *co*(*h*)*ortem*), el a pătruns ca termen militar special, în urma legăturilor directe dintre armata bizantină de la Dunăre cu populația romanică băştinaşă, în decursul secolelor X-XII (vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 358). El lipseşte în limbile slave de sud, precum şi în albaneză.

Vechimea cuvîntului în română este probată de apariția lui în cele mai vechi texte româneşti şi de răspîndirea teritorială. El este atestat începînd cu CV (sec. al XVI-lea), continuînd cu NTB (1648), apoi cu Dosoftei, *Anonymus Caransebesiensis* (aici *kort* = „tentorium") etc. Cuvîntul intră în numeroase expresii populare şi stă la baza multor derivate (vezi DA, s.v.).

Că el este și astăzi principalul termen popular pentru denumirea obiectului respectiv o dovedesc datele din ALR II, vol. I, p. 122, MN 3819, *cort* (soldățesc) și MN 3822, *cort țigănesc*. Se observă imediat că termenul, cu ambele accepții, care, în fond, nu diferă prea mult, este cunoscut în majoritatea punctelor anchetate. Se confirmă cele spuse de autorii DA: „[*cort*] e unul din puținii termeni militari de origine bizantină, pătrunși pînă în Ardeal". Din compararea celor două hărți se vede că termenul cu accepția „cort soldățesc" este concurat într-o serie de puncte de alte sinonime, fie împrumuturi mai noi, fie cuvinte românești cu alt sens de bază. Cu accepția „cort țigănesc", *cort* cunoaște o arie mult mai largă și mai unitară.

În primul caz („cort soldățesc"), sinonimele străine sînt *țelt*, în pct. 29 (aici se spune și *șatorláp*), 47 (aici și *șatră*), 353, 386, 399, care provine din terminologia militară austriacă (germ. *Zelt*), și *palátcă*, din pct. 405, 431, 455, 463, 478, 666 (aici cu precizarea că e *pi rusîi* „pe rusește"; se spune și *șatră*), provenit din terminologia militară rusească, (rus. *palatka* „cort"). Alți termeni dați de diverși informatori, cum ar fi *colibă*, *perdele*, *polog*, *umbră*, sînt, fără îndoială, improprii, improvizați. Singurii concurenți serioși la nivelul unor graiuri populare ai cuvîntului de origine bizantină *cort* au fost numai germ. *Zelt* și rus. *palatka*, însă, prin poziția graiurilor care i-au adoptat, ei nu au avut nici o șansă de a pătrunde în limba română literară.

O discuție specială comportă sinonimul *șatră*, atestat cu sensul „cort soldățesc" în mai multe puncte din sud-vest (pct. 4 din Iugoslavia, pct. 29 cu varianta *șatorláp*, pct. 47), în graiurile din Transilvania (pct. 325), în Crișana (pct. 53, 64, 310, 316, 325), precum și în pct. 666. Cu sensul „cort țigănesc", el apare în nordul Moldovei și în cele mai multe puncte anchetate din R.S.S. Moldovenească (În pct. 386 din Bucovina, *țelt* e cunoscut și cu acest sens). În restul țării, *cort* este singura denumire pentru „cort țigănesc". Cu toate acestea, sensul „cort țigănesc" nu este și cel mai vechi.

Presupunem că la un moment dat, într-o epocă nu prea veche, termenul de origine bizantină *cort*, cu puternice baze populare, a început să fie conturat, dar fără succes, de cuvîntul mai nou *șatră*. Acesta apare și în textele vechi românești, de pildă la Dosoftei, cu sensul „cort". În epoca mai veche, derivatul *șătrar* avea sensul „anciennement surveillant, inspecteur des tentes du Prince, plus tard un simple titre de boiar", iar D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, precizează că „șătrarul cel mare are purtare de grijă pentru corturile domnești", *șătrărie* însemnînd „funcția de șătrar" (vezi A. de Cihac, *op. cit.*, p. 386). *Șatră* este, cum precizează Tiktin DRG, s.v., un cuvînt est-european, cunoscut în vechea slavă (izvoarele mai noi), în bulgară, sîrbocroată, slovenă, rusă, poloneză, cehă, maghiară, chiar în lituaniană, precum și în limba țiganilor (vezi toate formele din aceste limbi la Cihac, *loc. cit.*). În ultima analiză, el este un cuvînt turcesc, *tchādyr* „toile, tente, pavilion", cu multe variante dialectale, unele din acestea pătrunse și în neogreacă și albaneză.

Folosit, în epoca veche, paralel cu sinonimul său *cort*, cuvîntul *șatră* „cort de tabără" n-a reușit să-l înlăture pe primul din graiurile populare, cu excepția celor indicate mai sus. Concurența dintre *cort* și *șatră* a dus la modificarea sferei semantice a acestuia din urmă. De la sensul inițial „cort", el a trecut spre înțelesul „ceată de țigani nomazi aşezaţi în corturi", „comunitate de ţigani nomazi". Aşa se explică de ce, în marea majoritate a punctelor, este notat numai răspunsul *cort* însemnînd „cort ţigănesc", iar nu *şatră*.

E probabil ca larga difuziune a termenului *şatră* în numeroase limbi din răsăritul Europei să se fi datorat şi ţiganilor nomazi. Se cunosc şi alte cazuri în care limba ţiganilor a servit drept intermediar în vehicularea unor denumiri.

Cuvîntul *cort*, în ciuda concurenţei cunoscute din partea unor sinonime, mai mult sau mai puţin apropiate, a reuşit să-şi menţină poziţia dominantă în cadrul acestui microsistem onomasiologic. Mai mult chiar, el a trecut şi în unele graiuri ale minorităţilor naţionale din România, anchetate de autorii ALR. Astfel, în graiul sîrbesc din pct. 25 apare răspunsul *cort-córtovę*, iar în cel din pct. 37 *cort*. În pct. bulgăresc din Dobrogea (991), s-a notat *cort-córtuvi* (pl.), în pct. săsesc 143 *chuort*, iar în pct. 245, tot săsesc, *dę córtn* (pl.). De asemenea, şi în pct. ţigănesc 769 apare *córtọ-córturị* (pl.). În toate cazurile, sensul este „cort ţigănesc". Din română, termenul a intrat şi în maghiară, de exemplu, magh. *kortuj* „colibă de nuiele", *kort* „umbrelă" şi „şatră ţigănească" (vezi DA, s.v.).

2. Printre împrumuturile bizantine intrate direct în română, H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 361, îl trece şi pe *mintă*, din gr.biz. μίνθα. El respinge etimologiile date anterior acestui cuvînt, anume din lat. *mentha* sau v. sl. *mẽta*, pe considerentul că acestea ar fi trebuit să ajungă la forma **mîntă*. Împrumutul din bizantină a avut loc, probabil, încă înainte de secolul al XIII-lea. Facem precizarea că termenul vechi slav nu s-a păstrat în bulgară decît regional şi în limba veche, sub forma *mètva*, în vreme ce în limba bulgară actuală este în uz forma mai nouă *mènta*[23]. În alte limbi slave, apar formele nsl., sîrb. *metva*, *metvice*, ucr. *mĭata*, *mĭatka*, rus. *mĭata*, ceh, *máta*, pol. *miętka* (vezi A. de Cihac, *op. cit.*, I, p. 166), din care nu poate fi derivat rom. *mintă*. În limbile slave, termenul este de dată veche şi, cum spune Şt. Mladenov, *op. cit.*, „în mod obişnuit se consideră că termenul slav a fost împrumutat prin intermediul germanei, ahd. *minza* şi *munza*, germ. *Minze*, engl. *mint* (got. **minta*)". La rîndul său, în germana veche el a pătruns din latină, la o dată veche, înainte de a doua mutaţie consonantică (vezi Fr. Kluge, EWDS^{17}, p. 479-480). Se presupune că în latină (*mentha*) şi în greacă (μίνθα) termenul ar fi de origine preindoeuropeană (*ibid.*). M. Vasmer, REW, II, p. 189, scrie: „Direkte Übernahme aus griech. μίνθη ist wegen der westsl. Formen sehr unwahrscheinlich...". „Das griech. Wort ist ein Mittelmeerwort".

Dacă ne referim la v. sl. *mẽta*, şi avînd în vedere reflexele pe care *ẽ* nazal din acest cuvînt le putea căpăta în română, argumentul invocat de H. Mihăescu nu este hotărîtor. Este adevărat că această vocală nazală apare într-o serie de împrumuturi vechi slave ca *-în-*, de ex. v.bg. *cẽta* › dr. *ţîntă* (dar mai ales *ţintă*), v.bg. *urẽdŭ* › rom. *orîndă*, v. sl. *svẽtŭ* › rom. *sfînt*, v. sl. *rẽdŭ* › rom. *rînd* şi altele, dar în numeroase cazuri el este redat prin *-in-*, de ex. v. sl. *grẽdā* › rom. *grindă*, v. sl. *kolẽda* › rom. *colindă*, astfel că şi v. sl. *mẽta* putea să devină în română *mintă*[24].

---

[23] Vezi Şt. Mladenov, *Etimologičeski i pravopisenŭ rečnikŭ na bălgarskĭia knižovenŭ ezikŭ*, Sofia, 1941, p. 295.

Originea din greaca-bizantină a termenului în discuție, şi nu din vechea slavă, sau chiar din latină, poate fi probată cu alte argumente. Plecăm de la următoarea constatare, asupra căreia nu s-a insistat pînă acum: în cuvintele româneşti de origine veche slavă meridională, care conțin vocala nazală *ẽ*, reflectată ca *-in-*, precedată de consoane labiale sau labio-dentale, nu s-a produs fenomenul palatizării labialelor, în graiurile sau dialectele în care alterarea acestor consoane este normală, pe cîtă vreme în cazul cuvîntului *mintă* ea a avut loc; vezi ALR III, s.n., h. 655, *izmă-creață*, unde se dau formele *ńintă* şi *mńintă*, exact în ariile unde alterarea labialelor, sub aceste două aspecte sau stadii, este normală.

Pentru împrumuturile vechi slave cu *ẽ* nazal, cf. următoarele exemple: v.sl. **mẽčĭ* a fost redat în rom. prin *minge*, dar niciodată, în graiul mold., de pildă, nu apare **ńinge* (*mńinge*); v.sl. **opẽtiti* › rom. *a* (*se*) *opinti*, dar nu **oḱinti* (**opḱinti* etc.); v.sl. *pẽtĭno* › rom. *pinten*, dar nu **ḱinten* (*pḱinten* etc.); v.sl. *sŭmẽsti*, *sŭmẽtõ* › *a sminti*, dar nu **sńinti* etc.; v.sl. *svẽtiti* › rom. *a sfinți*, dar nu **sŝinți*, sau **sh'inți*[25]. În cuvinte ca *smîntînă* ‹ v.sl. **sŭmẽtana* sau *sfînt* ‹ v.sl. *svẽtŭ* această problemă nu se pune, din cauza reflexului *-în-* al lui *ẽ* nazal.

Atunci însă cînd etimonul vechi slav prezenta labială urmată de *i̯* sau de *i* provenit din v.sl. y = ъı, palatizarea a avut loc. De pildă, v.sl. *pila* › rom. *pilă*, regional *ḱilă*, *pḱilă* etc.; v.sl. *opinŭkŭ* › rom. *opincă*, regional *oḱincă*, *opḱincă*, *opĉincă* etc.; v.sl. *byvolŭ* › rom. *bivol*, regional *ǵihol*, *bǵivol*, etc.; v.sl. *vihrŭ* bg. *vihur* › rom. *vi̯for*, regional *zifor* (şi derivatul *zifórniță*), v.sl. *mirovati* › rom. *a mirui*, regional *a ńirui*, şi altele.

Cum se explică această diferență de tratament al labialelor din cuvintele slave vechi în graiurile româneşti care cunosc fenomenul palatizării? Explicația trebuie să fie următoarea. Vocala nazală v. sl. *ẽ* a avut, cum se ştie, o dezvoltare paralelă cu grupul latin *en*[26]. Închiderea lui *é* + *n* la *i*, în cuvintele de origine latină, s-a petrecut destul de tîrziu. Tendința de închidere a lui *é* + *n* (sau *m* + cons.) în *i*, ca şi închiderea lui *ó* + *n* (sau *m* + cons.) în *u*, este observată încă din latina populară (vezi A. Philippide, *op. cit.*, II, p. 312), dar între acest fenomen şi cel din română nu se poate „stabili o identitate“ (*ibid.*, p. 313). În textele vechi româneşti există, paralel, forme ca *men(r)e – mine*, *mente – minte*, apoi *bene*, *cene* (*cine*), *cuvente*, *dente*, *fierbente*, *jurămente*, *mormente*, *rugămente*, *tene*, *vene*, *vendecă* etc. (vezi A. Philippide, *op. cit.*, II, p. 37), de unde rezultă că închiderea lui *e* + *n* + voc. la *i* era în curs de realizare. Aceeaşi situaţie o prezintă şi *e* urmat de *n* din cuvintele vechi slave cu un *e* în corpul lor sonor. Deducem de aici că în împrumuturile slave *ẽ* nu s-a transformat imediat în *-in-*, ci a continuat să fie încă mult timp redat ca *-en-*, poate ca un *-ẹ-* închis urmat de *n*, ca şi în elementele latine (vezi Philippide, *op. cit.*, II, p. 316). De aceea, în graiurile româneşti cu palatizarea labialelor, labĭalele, urmate în aceste cazuri de *e*, sau *-ẹ-*, nu aveau cum să se altereze. La fel se prezintă lucrurile şi în cuvintele de origine latină: *mente* a devenit *minte*, dar niciodată, de pildă, în graiul moldovenesc, el nu a cunoscut şi nu cunoaşte forma palatizată **ńinte*; apoi *mene* a trecut la *mine*, dar niciodată la **ńine*.

---

[24] Norma stabilită de O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 271, şi acceptată de Al. Rosetti, *Istoria limbii române* III, *Limbile slave meridionale*, ed. a IV-a, Bucureşti, 1962, p. 102-103, anume că *-in-* apare acolo unde există un *e* sau *i* în silaba următoare, este desmințită de exemple ca cele de mai sus.

[25] Vezi A. Philippide, OR, II, p. 140: „*p* rămîne neschimbat α) înainte de *in* ‹ *én: pinten* nu *ḱinten* ‹ vechi bulgar *pẽntĭno*...“.

[26] Vezi O. Densusianu, *op. cit.*, I, p. 271: „le développement de l'*ę* (= *ẽ* nazal) bulgare correspond en général à celui de l'*en* latin...“.

Plecînd de la aceste din urmă exemple, O. Densusianu, *op. cit.*, I, p. 312, a susţinut, pe bună dreptate, că fenomenul palatizării labialelor este anterior închiderii lui *é* + *n* la *i*. Întrucît în textele vechi formele cu *e* sînt numeroase, cronologia fenomenului palatizării trebuie pusă mai înainte de secolul al XVI-lea (vezi G. Ivănescu, *Problemele*, p. 168-169). În sprijinul acestei idei, aducem acum şi comportarea elementelor vechi slave care conţin grupul *en* precedat de labiale. Exemplele date mai sus, din prima categorie, sînt probe sigure că fenomenul nu a avut loc nici în acest caz, în vreme ce în cuvintele slave care conţineau un *i* după labială sau un *i* provenit din v.sl. ы prefacerea labialelor în palatale s-a produs. Din exemplele slave cu labialele alterate nu putem scoate însă nici un indiciu asupra timpului cînd a început să se producă acest fenomen dialectal românesc. Foarte probabil că el a avut loc spre sfîrşitul epocii numită româna comună.

Revenind acum la termenul *mintă*, dacă el ar proveni din v. sl. *mẽta*, cum susţin majoritatea autorilor de dicţionare româneşti, atunci n-am putea explica formele regionale *ńintă*, *mńintă*, cu labiala alterată. H. Tiktin, DGR, s.v., deşi propune şi el ca etimon pe v.sl. *mẽta*, face observaţia că în graiul moldovenesc apare forma palatalizată, cu *nyi*, ceea ce i se pare a fi „noch auffälliger als *ghíne* für *bíne*“. Dacă însă admitem ca etimon pe gr.-biz. μίνθα, care conţinea chiar de la început pe *m-* urmat de *i*, atunci apariţia formelor palatalizate este pe deplin justificată, ca şi, de pildă, în lat. *mihi* › *mie* şi apoi *ńiie*, sau în sl. *mirovati* › *mirui*, apoi *ńirui*. Aceleaşi considerente care se opun explicaţiei prin slavă sînt valabile şi pentru derivarea lui din lat. *mentha*. Rom. *mintă* vine, deci din gr.-biz. La fel vede lucrurile şi A. Philippide, *op. cit.*, II, p. 41, unde se spune că *mintă* „e mai degrabă grecul μίνθα, μίνθη, introdus după prefacerea lui *ĭ* în *é*“, decît slavul *mẽta*[27].

Cum se prezintă, acum, răspîndirea teritorială a cuvîntului *mintă* în graiurile dacoromâneşti? Ea poate fi urmărită pe harta menţionată mai sus, nr. 655, *izmă-creaţă* din ALR III, s.n. Constatăm de la început că graiurile dacoromâneşti dispun de doi termeni principali pentru denumirea acestei noţiuni: *mintă*, cu variantele palatalizate amintite, în cea mai mare parte din jumătatea de nord a României (Moldova, Bucovina, jumătatea de nord a Transilvaniei propriu-zise, nordul Crişanei şi Maramureşul), şi *izmă*, în jumătatea de sud a țării (Dobrogea, Muntenia, Oltenia, sudul Transilvaniei şi un punct din Banat, nr. 76, *iázmă-criáță*). Se mai poate distinge o a treia arie, de vest, care cuprinde cea mai mare parte din Crişana, vestul Transilvaniei şi Banatul, unde planta în discuție se numeşte *iárbă creáță* (*ńágră*), *cręáță*, *crețîşóră*. Izolat, apar răspunsurile *bosîiócu calului* (pct. 29) şi *gogonúş* (pct. 2).

---

[27] Avînd în vedere răspîndirea largă a cuvîntului în atîtea limbi indoeuropene şi folosirea pe scară întinsă a plantei medicinale denumită printr-însul în medicina populară, nu este exclus ca termenul să fie şi mai vechi în română decît epoca bizantină. S-ar putea chiar ca el să nu fie neapărat de origine greacă, ci mult mai vechi, dar în această privinţă nu dispunem de nici un fel de date.

Dacă *mintă* este, într-adevăr, de origine greacă bizantină, atunci harta de care ne ocupăm ne oferă un caz rar de suprapunere a două straturi lexicale de proveniență greacă, sedimentate la intervale diferite în graiurile dacoromâneşti, pentru că şi *izmă*, cum se va vedea îndată, este tot de origine greacă. El n-a reuşit să se impună decît în partea de sud a României şi, ca şi alte cuvinte greceşti din perioada mai nouă, el a pătruns şi în sudul Transilvaniei. În acest fel, aria lui *mintă*, care altădată era probabil mai întinsă, a cunoscut o restrîngere în fața termenului nou.

Atlasul lingvistic român prezintă următoarele forme: *izmă*, *iizmă*(*â*), *iismă*, care nu diferă prea mult unele de altele. Importante sînt răspunsurile *ízmă grecâscă*, din pct. 848 (Oltenia) şi *izmă d-ẹi turcâscă*, din pct. 141 (sudul Transilvaniei). Ele ar putea constitui un indiciu asupra originii sud-dunărene a soiului de plantă medicinală numită aşa. Acest fapt nu este fără importanță pentru etimologia cuvîntului *izmă*.

Termenul este atestat în textele din secolul al XVII-lea (BB, şi în alte texte), avînd pe lîngă sensul de „mintă" şi pe acela derivat de „gefältelter Streifen, Krause, Rüsche"(1 *cămeşă cu izmă galbenă de fir*, anul 1669; *o izmă cu fluturi de cămeşă*, sec. al XVII-lea). Adăugăm că sensul „margine încrețită, creț" se explică uşor dacă avem în vedere forma creață a frunzelor acestei plante. Aşa se explică, de altfel, şi denumirile menționate mai sus, anume *iarbă-creață*, *izmă creață*, *crețişoară*, *creață*. Cf. şi germ. *Krauseminze*, lat. sav. *mentha crispa*.

Tiktin, DRG, s.v., de unde sînt luate informațiile de mai sus, dă ca etimon probabil pe gr. ὀσμή „Geruch", apoi gr. ἡδύοσμον „Gartenminze" şi retorom. *jesma* („mit je- = offenem *o*") „Geruch". C. Diculescu, *Elementele vechi greceşti din limba română*, în DR, IV, p. 482, socotindu-l vechi grecesc, îl derivă din *iusmă* ‹ gr. eolic *ὕσμη = ὀσμη, prescurtare din ἡδύοσμον sau ἡδύοσμοζ „mintă" ‹ ἡδύς „plăcut" + ὀθμή „miros". G. Pascu, „Revista critică", II (1928), p. 55, este de părere că termenul e mai nou şi provine din **ghizmă* ‹ ngr. dial. γυόσμοζ = δυόσμοζ (= ἡδύοσμον), din care se explică şi bg. *gĭúzum*, *gĭózum*. Pentru trecerea sunetelor δ, υ › γ se citează Foy, *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*, Leipzig, 1879, p. 15. În dialectul macedoromân apare forma *ghĭázmă* ‹ **ghiuzmă*, *ghizmă*, cu trecerea neexplicată a lui *u* la *a*. A. Scriban, *Dicționaru*, s.v. acceptă explicația dată de Pascu, menționînd şi forma albaneză *dhiozmă*. Cuvîntul este fără etimologie în dicționarul lui I.-A. Candrea şi în DLRM, iar DA, s.v., îl socoate maghiar, din magh. *izmat* (= *zamat*) „aromă", trimițînd la S. Puşcariu, DR, VII, p. 117. Ultima explicație este neconvingătoare.

Considerăm că etimologia propusă de G. Pascu corespunde adevărului. La cele spuse de el, adăugăm şi atestarea cuvîntului nu numai în bulgară, ci şi în sîrbo-croată, începînd din secolul al XIV-lea – al XV-lea. Într-o carte de medicină din acel timp apare forma *idiozma* (f.) „Pfefferminz“, din gr. ἡδύοσμα (neutru), s.-cr. modern *igiozmo* „idem“, din ἡδύοσμον, vezi M. Vasmer, *Die griechischen Lehwörter im Serbo-Kroatischen*[28], p. 34, 35, 65. Formele sîrbo-croate sînt cărturăreşti. M. Vasmer precizează că forma grecească populară este γυόσμος pe care o dă fără asterisc ca la Pascu. Sunetul γ era în mediogreacă o spirantă, în afară de cazul cînd era urmat de o nazală („γ vor hintern Vokalen, *j* vor vorderen Vokalen“). Cît priveşte grupul σμ, el se pronunță deja în greaca tîrzie ca *zm* (vezi M. Vasmer, *op. cit.*, p. 29), trecerea avînd loc înainte de era noastră. În greaca bizantină σμ şi ζμ aveau aceeaşi valoare de *zm* (vezi M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, p. 253). Aşa se explică de ce în toate limbile balcanice apar forme ci *-zm-* (Cf. şi *aghiazmă* ‹ ἁγίασμα). Cît priveşte încadrarea morfologică, pentru rom. *izmă* şi alte forme balcanice, ca şi pentru v. sîrb. *idiozma*, trebuie să se plece de la forma de neutru plural γυόσμα, respectiv ἡδύοσμα, deoarece multe substantive neutre greceşti în -μα la plural au trecut în română la feminine de declinarea I: *aghiazmă* ‹ ἁγίασμα, *anatemă* ‹ ἀνάθεμα, *catizmă* ‹ κάθισμα. Aceleaşi cuvinte au devenit în s.-cr. tot feminine în *-a* (vezi M. Vasmer, *Die griech. Lehnwörter...*, p. 34).

Cuvîntul *izmă* nu pare a fi prea vechi în română. Expresiile *izmă grecească* sau *izmă turcească* pot constitui un indiciu că răspîndirea acestei plante medicinale, şi o dată cu ea şi a denumirii, stă în legătură cu practicarea intensă de către greci a medicinei în Țările Româneşti în Evul Mediu şi pînă în epoca modernă. Răspîndirea teritorială a cuvîntului, care seamănă, în linii mari, cu a multora dintre termenii neogreceşti pătrunşi cam de prin secolele XV-XVI, pledează în acelaşi sens.

Avînd în vedere valoarea ei terapeutică, probabil că nu-i o simplă întîmplare că principalele denumiri populare ale acestei plante, una mai veche, *mintă*, şi alta mai nouă, *izmă*, sînt în limba română de origine grecească.

3. Asupra etimologiei cuvîntului *mătase* părerile autorilor de dicționare sînt împărțite. Cei mai mulți îl compară cu lat. *metaxa*, *mataxa* (Tiktin, Candrea, Scriban, DLRM), uneori menționîndu-se şi gr. μέταξα, μάταξα, precum şi reflexele romanice ale etimonului latinesc. Numai A. de Cihac, *op. cit.*, I, p. 674 (vezi şi I, p. 160-161 unde se dau şi gr. μετάξι, μεταξάριος, μάταξα), este de părere că „le mot roum. vient direct du ngrec“. Forma ngr. μετάξι este menționată şi de Tiktin, DRG, s.v. Sub aspect formal, chiar şi semantic, rom. *mătase* poate veni atît din latină, cît şi din greacă. Pentru a hotărî între aceste soluții, singură istoria cuvîntului, strîns legată de istoria obiectului la care se referă, poate duce la un rezultat. În cazul admiterii explicației prin greacă, trebuie să se precizeze epoca de pătrundere a termenului în română.

Acest lucru l-a făcut recent H. Mihăescu, *Influența grecească*, p. 353-355, bazîndu-şi cercetarea pe istoricul mătăsii în țările europene. Menționăm numai cîteva fapte mai importante. În răspîndirea mătăsii, din China, prin Persia, spre Europa, Bizanțul a avut un rol foarte important. Aşa se explică de ce, atît în latină, apoi în limbile romanice, cît și în alte limbi europene, denumirile pentru „mătase“ pleacă, direct, sau indirect, din limba greacă. Cuvîntul latinesc *mataxa*, care vine din gr. μάταξα, nu s-a păstrat în nici una din limbile romanice cu sensul „Seide“, „rohe Seide“, (vezi W. Meyer-Lübke, REW nr. 5403), ci numai cu înțelesul „Strähne“, „Gebinde“ („scul, jurubiță, legătură“). Pentru „Seide“, limbile romanice apusene cunosc denumiri care pleacă din lat. *seta*, *saeta*, la început cu sensul „Haar“, extras din expresia *serica seta* „mătase“. Primul element al expresiei provine tot din limba greacă, din gr. Σῆρες, numele vechi grecesc pentru poporul asiatic care producea mătasea, desigur poporul chinez. În greacă s-au dezvoltat adj. σηρικός, -ή, -όν, „de mătase“, subst. σηρικόν „îmbrăcăminte de mătase“, „țesătură“. Faptele de mai sus explică de ce nici în limba română lat. *mataxa* nu a putut să se păstreze, iar rom. *mătase* trebuie derivat din limba greacă și anume din greaca bizantină.

---

[28] În „Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften“, Jg. 1944, Philosophisch-historische Klasse, nr. 3, Berlin 1944.

În sprijinul acestei explicații, cum a arătat H. Mihăescu, vin mai multe fapte de natură istorică și lingvistică. Pînă în epoca bizantină, și în special în perioada de glorie a acestui imperiu dintre secolele al X-lea – al XII-lea, mătasea era puțin răspîndită. Producția pe scară largă, la Constantinopole, a mătăsii se dezvoltă spre sfîrșitul mileniului întîi al erei noastre. În secolul al X-lea, existau în Bizanț patru corporații specializate în prelucrarea mătăsii, iar în secolele al XI-lea și al XII-lea producția acestui bun de export atinge cea mai mare dezvoltare. Se constată acum o serie de modificări și în ceea ce privește denumirile acestui produs în limba greacă. În locul cuvîntului v. gr. σηρικόν, se folosește, începînd de prin secolul al VI-lea, tot mai des, termenul μέταξα. La început, considerat popular de unii scriitori, termenul este ocolit în limba scrisă. Cu timpul, însă, datorită marii lui circulații în limba vorbită, el se impune și în limba literară, înlăturînd termenul mai vechi σηρικόν, care începe a fi simțit ca arhaic. Cu formele μετάξιον, μετάξια, avînd sensul „mătase“, cuvîntul cunoaște o nouă răspîndire în regiunile aflate în sfera de influență a Bizanțului. El nu s-a impus însă peste tot. Prima formă μετάξιον ajunge în Italia de sud, aflată acum sub stăpînirea bizantină (*matáttsi*, *metáttsi*), în timp ce μετάξια pătrunde, dintre limbile balcanice, numai în dacoromână (*mătasă*), în dialectul macedoromân (*mătase*) și în cel meglenoromân (*mătasi*). Numele propiu *Matasă* este atestat în Moldova în anul 1428, iar în Muntenia, cu forma *Mătasă*, în 1645. În limbile slave de sud, noul termen de origine bizantină nu a putut înlătura denumirile mai vechi (*koprina*, *koprena*). Lipsa termenului în limbile slave meridionale constituie o dovadă că avem a face cu un împrumut *direct* din greaca bizantină. El s-a produs aproximativ între secolele al X-lea – al XII-lea, cînd ambele maluri ale Dunării de Jos se aflau sub stăpînire bizantină. Putem presupune că româna nu dispunea la acea dată de un termen propriu pentru acest obiect.

La nord de Dunăre, termenul *mătase* este larg răspîndit în graiurile populare. Din păcate, materialul ALR nu conține indicații asupra răspîndirii cuvîntului cu sensul său fundamental. El apare numai în expresii ca *mătasea-broaștei* (ALR III, s.n., h. 832, cu același titlu) și *mătase* (*la porumb*) (ALR I, s.n., h. 106, cu același titlu). De aceea, concluziile noastre asupra răspîndirii termenului au un caracter parțial. În orice caz, folosirea cuvîntului şi în aceste expresii, la început metafore, constituie un indiciu că în graiurile populare respective puterea lui de circulaţie este mare, că termenul cu sensul său propriu este bine ancorat în limbă.

Expresia *mătasea-broaştei* este mai veche în limbă decît *mătase* (*la porumb*), pentru că terminologia cultivării porumbului s-a constituit în română, ca şi în alte limbi europene, începînd de prin secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea. În Transilvania, porumbul s-a răspîndit pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în Muntenia pe la sfîrşitul aceluiaşi secol, iar în Moldova pe la începutul secolului al XVIII-lea.

Prima expresie, *mătasea-broaştei*, e atestată în unele graiuri din Dobrogea, Muntenia, Oltenia şi Banat, aşadar, cam în jumătatea de sud a României. În două puncte din Banat, apare derivatul *mătăśină*, *mętęśíne*. Izolat, termenul apare şi în pct. 365 din Bucovina (*matásâ dį bruóştį*). Pe aceeaşi hartă, constatăm că în denumirea acestei plante acvatice multe graiuri recurg la expresii care, ca şi *mătase*, aparţin sferei semantice a materialelor de îmbrăcăminte sau de aşternut, cum ar fi *lînă* (*de broaşte*, *broştească*, *broaştei*), apoi derivatul *linişte* sau *lirişte* (în ultimul caz cu rotacismul lui *n* intervocalic), în pct. 95 (Scărişoara), din Munţii Apuseni, după aceea *strai* (*de broască*, *broaştei*), *ţolu* (*broaştei*), *lipideul* (*broaştelor*). Într-o arie unitară, care cuprinde Moldova, două puncte din Transilvania (228 şi 574) şi un punct din Bucovina (366), apare expresia *mătreaţa-broaştei*. Una dintre explicaţiile etimologice ale acestui cuvînt pleacă de la lat. **matricia*, *-am*, derivat din *mater*, prin folosirea acestuia „pentru a designa anumite materii ce se depun; comp. it. *madre del vino, dell'oglio*“ etc. (vezi CDDE, s.v.). În acest caz, putem înţelege mai uşor apariţia rom. *mătreaţă* în expresia *mătreaţa-broaştei*. Mai greu de explicat este de ce această folosire apare numai în graiul moldovenesc, cînd termenul *mătreaţă* e cunoscut în toată ţara (vezi ALR I, vol. I, h. 11, *mătreaţă*). Consemnăm şi răspunsurile *rîie din apă*, pct. 899, *rîia bróşti*, *rîie broştęáscă*, pct. 334 pentru 'mătasea-broaştei'. Termenul *rîie*, ca şi *mătreaţă*, fac parte din aceeaşi sferă semantică referitoare la corp şi bolile ei.

O altă accepţie metaforică a cuvîntului *mătase* este, cum am mai spus, aceea de „fadenförmige Griffel, die den Maiskolben umgeben“ (vezi H. Tiktin, DRG, s.v.). Cu ajutorul ALR, se poate vedea cum ea apare exact în zona de răspîndire a împrumuturilor neogreceşti, adică în Moldova, Dobrogea, Muntenia şi Oltenia. Se mai adaugă încă patru puncte situate în interiorul arcului carpatic, dar în imediata vecinătate cu Moldova şi Muntenia. Această arie unitară a expresiei *mătase* (*la porumb*) este, fără îndoială, mai nouă. Termenul *mătase*, prin această folosire metaforică, şi-a consolidat şi mai mult poziţia în graiurile româneşti din Moldova şi Muntenia. Nu putem spune în ce măsură influenţa neogreacă (cf. ngr. μετάξι) a avut aici vreun rol.

În restul ţării, adică în graiurile din Transilvania, pentru „mătase la porumb“ se folosesc expresii ca *mustaţă*, *păru cucuruzului*, *păr*, *chică* (cu diferite variante dialectale cum sînt *ĉică*, *t'ică*, *ćică* etc.), *cosiţă*, *ciup*, *barbă* etc., toate aparţinînd terminologiei corpului omenesc. În cazul tuturor acestor accepţii metaforice, ca şi în cel al expresiei *mătase la porumb*, s-a plecat de la forma şi culoarea firelor ştiuletelui de porumb. Pentru *mătase la porumb* s-a avut în vedere nu țesătura de mătase, ci fuiorul de mătase, mătasea în formă de fire.

4. În cîteva puncte izolate de pe harta 718 a ALR III, s.n., *stol* (*de rațe sălbatice*) este atestat cuvîntul *stol*, de origine bizantină. Rărimea punctelor nu înseamnă, în acest caz, că termenul nu-i cunoscut pe arii unitare și mult mai mari. Pentru noțiunea respectivă, graiurile românești dispun însă de numeroase alte sinonime, dintre care unele pot fi văzute pe harta menționată.

În toate dicționarele românești, se citează ca etimon gr. στόλος „flotă", în v. gr. „expediție, flotă, trupă", precizîndu-se că termenul a pătruns în română din epoca bizantină. Numai DLRM este de părere că el ar proveni din neogreacă. Din neogreacă însă este numai mr. *stol* „flotă" din ngr. στόλος „idem", pentru că sensul „flotă" nu există în română. Evoluția semantică de la „flotă", „grup de corăbii", la 'cîrd de păsări' este lesne de înțeles (vezi O. Densusianu, *op. cit.*, p. 359, mai înainte de el, G. Murnu, *op. cit.*, p. 54). În vechea română el avea și sensul „grup de soldați", „ceată", „unitate militară" (vezi H. Tiktin, DRG, s.v.), din aceeași sferă semantică ca și gr.-biz. στόλος.

Cuvîntul nu-i cunoscut în limbile bulgară, sîrbă sau albaneză, așadar el n-a putut pătrunde în română decît direct din greaca bizantină. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 108, susține, pe bună dreptate, că în dacoromână el a pătruns în timpul stăpînirii bizantine la Dunărea de Jos, între secolele al X-lea – al XII-lea. Acum flota bizantină, cea mai puternică în acea vreme în această parte a lumii, activa intens de-a lungul coastelor apusene ale Mării Negre și pe Dunăre în sus. Ca și μετάξια, gr. biz. στόλος a pătruns în latina tîrzie, cu forma *stŏlus* „flotă", și de aici într-o serie de limbi romanice (it. *stuolo*, prov., cat., v. span. *estol* „Gefolge"), vezi REW, nr. 8276. Româna nu se numără însă printre ele. Ca și în cazul lui *mătase*, împrumutul s-a făcut direct din greaca bizantină.

5. Etimologia rom. *traistă* este foarte controversată. B.-P. Hasdeu credea că termenul este de origine autohtonă, traco-dacă, vezi „Columna", 1874, p. 156, apoi *Cuvente den bătrîni*, I, p. 304, unde este invocat și it. *canestra* = ceh. *tanystra* = germ. *tornister* (apud. A. de Cihac, *op. cit.*, II, p. 118). Părerea lui a fost acceptată și de I.-A. Candrea, CADE, s.v. Scriban, *Dicționaru*, s.v., citînd formele românești mai vechi *táistră*, *táinstră*, *tráistră*, se mulțimește doar să-l compare cu rom. *tăgîrță* „idem", de origine turcă, venit prin filieră bulgărească. Atît Candrea, cît și Scriban sînt de părere că termenul a trecut din română în limbile din Europa de răsărit și de sud-est (gr.-biz., alb., ucr., pol., rus., magh., ceh., și chiar germ. *Tornister*). Autorii DLRM, mergînd, parțial, pe aceeași linie, și simplificînd, compară rom. *traistă* cu alb. *trastë, trajstë*. A. de Cihac îl trecuse printre elementele slave ale românei, dînd, după obicei, numeroase forme din limbile vecine cu româna. În limbile slave, după Cihac, el ar proveni din magh. *tarsznya* ‹ *tár* „provisions". După H. Tiktin, DRG, termenul ar fi identic cu lat. *canistra* „Brotkorb", și ar fi fost răspîndit în tot estul Europei prin păstorii români.

O altă explicație a propus pentru rom. *traistă* G. Meyer, în „Indogerm. Forschungen", II, p. 443. Etimologia lui, acceptată și de O. Densusianu, *op. cit.*, I,

p. 360, A. Philippide, OR, II, p. 737, precum şi de alţi cercetători de mai tîrziu, pleacă de la gr.-biz. τάγιστρον „Futtersack der Reiter“, derivat de la gr. ταγίζειν „dem Pferd sein Futter zumessen“, din gr. τάττείν „ordnen“ (vezi şi Fr. Kluge, EWDS, p. 784). O. Densusianu precizează că sincoparea lui γ şi metateza lui ρ sînt fenomene greceşti, primul încă din greaca veche, al doilea în neogreacă, dialectal (ngr. τράιφστο alături de ταίστρο, ταιφστέρ). Acceptînd etimologia greacă, H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 114-115, semnalează prezenţa cuvîntului în textele bizantine din secolul al X-lea. La baza cuvîntului românesc, spune el, a stat forma de plural, τάγιστρα. Lipsa termenului în limbile slave de sud constituie o dovada că el a pătruns în dacoromână direct de la bizantini, în perioada dominaţiei lor la Dunăre. Mr. *trastu*, *trastru*, *tastru* sînt tot de origine bizantină, dar au pătruns în acest dialect în mod independent de dacoromână. La fel este situaţia şi în limba albaneză. Prin păstorii români, mici negustori etc., cuvîntul s-a răspîndit spre nord, pe arii din ce în ce mai întinse. Ocupîndu-se de formele macedo-românе amintite, P. Papahagi, *Quelques influences byzantines sur le macédoroumain ou aroumain*, în RESEE, II, Buc., 1922, p. 192-193, este de părere că termenul *traistă* ar fi un „aromânism“ în graiurile dacoromâneşti, fapt greu de admis.

Credem că explicaţia care vede în acest cuvînt un împrumut direct din greaca bizantină trebuie reţinută. În dacoromână, cum se poate vedea în dicţionarul lui Tiktin, *traistă*, cu diversele lui variante fonetice, apare încă din primele texte, fapt care arată vechimea lui în limbă. Răspîndirea termenului bizantin în alte limbi din Europa s-a făcut destul de încet. La capătul de nord-vest al ariei de răspîndire, în limba germană, forma *Tanister*, rezultată, probabil, printr-o încrucişare a etimonului biz. amintit cu gr. tîrziu *kánistron*, este atestată în anul 1645, alături de cuvîntul soldăţesc german, mult mai răspîndit în acea epocă, *Habersack* „Ranzen des Soldaten“. Forma *Tornister*, insuficient clarificată etimologic, e atestată abia în 1726 (vezi Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 784), aşadar răspîndirea lui s-a produs într-o epocă mai apropiată de noi. Pentru limbile slave care îl cunosc, şi pentru maghiară, trebuie admisă o filieră românească. Menţionăm aici precizarea, făcută şi de H. Tiktin, DRG, s.v., că obiectul denumit *traistă* a cunoscut şi cunoaşte pînă astăzi o largă utilizare la ţăranii români. Este, cum spune Tiktin, „der stete Begleiter des zu Markte ziehenden rumänischen Bauern“.

Pentru originea din greaca bizantină, pledează şi larga răspîndire teritorială a termenului. Ea poate fi urmărită cu ajutorul ALR II, s.n., harta 495, *baieră la traistă* şi ALR , vol. I, MN 3927, p. 148, *băţul cu care se duce o sarcină pe spate*. Se cunosc două forme mai importante, şi anume *tráistă*, cu pl. *trắişti* şi *stráiţă*, fiecare dintre ele formînd arii perfect unitare. Forma *traistă* e cunoscută în Moldova, Muntenia, Oltenia, Dobrogea, apoi în partea de sud-est a Transilvaniei şi de nord-est, precum şi în cea mai mare parte din Maramureş. Semnalăm variantele *trõĭstă* din pct. 574 (sud-estul Transilvaniei), *tráśtă*, pl. *trăşć* din pct. 2 (sud-estul Banatului) şi pct. 4 (Iugoslavia).

Neexplicată suficient este forma transilvăneană, crişeană şi bănăţeană *stráiţă*. De regulă, ea este privită de cercetători ca o variantă a lui *traistă*, fără alte explicaţii.

Bătător la ochi este, cum spuneam mai sus, caracterul unitar al ariei descrise de această formă. Pentru explicarea ei, ne-am putea referi, eventual, la forma identică din albaneză, *straitsă* (există și *štreitsă*, *straistë*), vezi H. Tiktin, DRG, s.v., H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 114-115. Nu credem, însă, că în acest caz poate fi vorba de un împrumut din albaneză, după cum nici situația inversă nu poate fi admisă. Prefacerile fonetice din acest cuvînt vor fi avut loc în mod independent în cele două limbi, cum arată și A. Philippide, OR, II, p. 737: „De vreun împrumut dintr-o limbă în alta [din rom. în alb., sau invers] nu poate fi vorba cu siguranță: în ambele limbi, prin mijloacele lor proprii, τάγιστρον a putut căpăta formele existente. Este însă caracteristic chipul foarte asemănător în care aceste forme s-au dezvoltat". În română a avut loc metateza lui *s*, astfel că din *tráistă* a rezultat o formă neatestată **stráită* (poate și sub influența unui cuvînt ca *strai* „wollene (Pferde-, Bett-) Decke, Kotzen", „Kleidungsstück, Kleid, Gewand"). Apoi, de la pl. *străíți* (față de sg. **stráită*) s-a refăcut un singular *stráiță*, existent în graiurile amintite. De ce această formă a apărut numai într-o parte a teritoriului dacoromân, pe o arie atît de unitară, opusă ariei în care se spune *traistă*, nu putem încă ști.

În orice caz, alături de atestarea termenului în cele mai vechi texte românești, larga lui răspîndire teritorială, pe întregul spațiu dacoromânesc, constituie o dovadă a vechimii sale în română. Aria lui *traistă*, inclusiv varianta *straiță*, se aseamănă cu acea a cuvîntului *cort* și, în parte, și cu cea a termenului *mintă*. Din regiunea dunăreană, aceste cuvinte au iradiat departe spre nord și vest, pînă în Crișana și Maramureș. Am arătat pe larg în altă lucrare că elementele de origine neogreacă nu cunosc o asemenea iradiere în graiurile dacoromânești. (Vezi V. Arvinte, *Dt. Ent.*, p. 122-125.)

6. Toate dicționarele explică pe rom. *za*, pl. *zale* din gr. -biz. ζάβα „cuirasă", „Panzerhemd". Uneori se menționează și lat. med. *zaba* „lorica", „munimentum in prælio virorum fortium", împrumutat din limba greacă (vezi A. de Cihac, *op. cit.*, II, p. 712). În greacă, cuvîntul a venit din persană, pers. *džebe*, și este atestat încă din secolul al VI-lea, alături de ζαβᾶτος „cu zale", „înzăuat" (vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 114-115). În dialectul macedoromân are forma *závă*. El diferă de cel din dr. nu numai prin formă, ci și prin sens. Înseamnă „copcă", „agrafe faite de fil de fer" (vezi T. Papahagi, DDA, s.v.), în timp ce dr. *za* are sensurile: **1.** „platoșă de fier", **2.** „verigă de lanț", **3.** „lănțișor de cuțit", precum și alte sensuri derivate, niciodată însă sensul de „copcă", „agrafă". În schimb, acest sens îl cunoaște alb. *zavë* „fermaglio", „fibbia" (vezi T. Papahagi, *op. cit.*, s.v.).

În vechea română, este atestat mai ales primul sens, legat de terminologia militară feudală, ca și în limba din care el a fost împrumutat.

Pe plan formal, constatăm căderea lui -β- intervocalic, care era o spirantă bilabială fonică. În limba română, acest sunet, care putea să provină și dintr-un *b* latinesc, s-a prefăcut în *u* consonant și apoi a dispărut (vezi A. Philippide, OR, II, p. 191). În cazul de față, forma neatestată **zaŭă* a intrat în categoria substantivelor de felul lui *steáuă*, *nuiáuă* (‹ lat. *stēlla*, *novella*), al căror *u* consonant provenea dintr-un *-ll-* latin, urmat de *a*. Din cauze fonetice sau de natură morfologică și sintactică, ele au pierdut partea finală *-uă* în majoritatea graiurilor dacoromâneşti (cu excepţia unor graiuri din Crişana). În acest fel, şi **záuă* a devenit *za* (ca şi *stea*, *nuia* etc.), dar *u* consonant s-a menţinut în forma articulată, *zaua*. La plural apare desinenţa *-le*, deci *zale*, ca şi *stele*, *nuiele*.

Toate aceste fapte, dar mai ales evoluţia fonetică, constituie probe că gr. ζάβα a pătruns destul de timpuriu în română, pentru că prefacerile fonetice amintite aparţin unei epoci mai vechi din istoria limbii române. Dimpotrivă, forma mr. *zavă*, cu *-v-* intervocalic păstrat şi cu sensul său deosebit, dovedeşte că, în acest dialect, cuvîntul, venit fie din greacă, fie din albaneză, este mai nou. H. Mihăescu, *op. cit.*, este de părere că termenul a pătruns în dacoromână înainte de secolul al XIII-lea, ceea ce este adevărat. Credem însă că, avînd în vedere considerentele de natură fonetică expuse mai sus, simpla constatare a anteriorităţii termenului în română faţă de secolul al XIII-lea nu este suficientă. Epoca împrumutului poate fi mutată cu cel puţin două-trei secole mai înainte.

Pe teren românesc s-a creat şi derivatul verbal *a înzăuá*, folosit mai ales în forma de participiu, devenită adjectiv, *înzăuat*, *-ă*, „îmbrăcat în zale". Subst. *za* şi-a modificat sfera semantică, cum am arătat mai sus. Astăzi, cel mai răspîndit sens este „verigă la lanţ", fapt uşor de înţeles dacă avem în vedere că zalele erau făcute, de cele mai multe ori, din fire metalice împletite. Din sfera militară medievală, cuvîntul *za* a trecut în domeniul obiectelor casnice.

Asupra situaţiei lui în graiuri dispunem de materialul dialectal al ALR II, vol. I, MN, 3948, p. 152, *zale* (la lanţ). Termenul este atestat în puncte izolate din aproape toate provinciile româneşti. Fac excepţie Crişana, unde se spune *ochi*, vestul Transilvaniei (tot *ochi*), Maramureşul, unde există *belciug* (de origine slavă). Ultimul cuvînt e cunoscut în nordul Transilvaniei şi în alte puncte izolate din ţară. În Moldova, alături de *za* apare şi *verigă* (tot de origine slavă). După cum se vede, termenul *za* are în graiuri numeroşi concurenţi.

Întrucît formele înregistrate în ALR sînt destul de variate, unele interesante, vom insista puţin asupra lor. Forma *za*, pl. *zale*, care este şi literară, apare numai în graiul muntenesc, în pct. 705, 728, 769, 928. În două puncte din sudul Munteniei a fost notat numai pluralul *zale*. Presupunem că şi aici singularul este tot *za*. În graiurile în care cuvinte de felul lui *măseá – măséle* au căpătat forma *măsắ – măsắle*, prin reducerea diftongului *ea* la *e* şi velarizarea acestuia, cînd era precedat de *s* sau *z*, cum este graiul moldovenesc, s-a ajuns la forma de pl. *zîắle*, pct. 551, apoi *dzîắ – dzîắlį* pct. 365, sau *zắ – zéliĕ*, pct. 228. Forma *zä-zälie*, din pct. 574 (sud-estul Transilvaniei), cu *ä*, care notează un *e* foarte deschis (cea mai deschisă vocală din seria anterioară), poate indica fie încadrarea lui *za* în categoria femininelor în *-eá*, fie, mai curînd, palatalizarea în acest grai a lui *z*. De altfel, unele dicţionare (de pildă, CADE), dau şi forma dialectală *zea*.

Un alt tip este reprezentat de forma *zală – zale*, în care singularul este refăcut după plural, prin analogie cu alte substantive ca *boccea*, faţă de *bocceală*, *boia*, faţă de *boială*, apoi *duşumea – duşumeală*, *ghizdea – ghizdeală*, *mardea – mardeală*, *mărgea – mărgeală, mezdrea – mezdreală, sarma – sarmală* și altele. Sg. *zală* e cunoscut în pct. 53, 76, 102, 172, 192, 235, 762, 812, 833, 876, 987. În mai multe puncte din sud-vest, 2, 4, 8, 29, 36, 47, plecîndu-se de la sg. *zálă*, s-a refăcut pl. *zăle*, tot pe cale analogică, după modelul substantivelor care cunosc alternanța *á* acc., la sg. / *ắ* acc. la pl.: *cale* / *căi*, *cetate* / *cetăți* etc. Într-un singur punct din nord-vestul Munteniei (784), pluralul este *zắluri* și *záluri*, față de sg. *zálă*, ca urmare a trecerii cuvîntului în categoria, puțin numeroasă, a femininelor nume de materii, care fac pluralul în *-uri* (*blănuri*, *mătăsuri* etc.).

Cuvîntul a fost notat și în pct. țigănesc 769: *ăl zále lanțóscî.*

*

Principala concluzie care se desprinde din cele spuse mai sus este că împrumuturile bizantine, pentru care lingvistica nu dispune de criterii sigure de datare, prezintă în comun o trăsătură remarcabilă și anume larga lor răspîndire teritorială în graiurile dacoromâne. La aceasta au contribuit, pe de o parte, vechimea lor în română, probată de textele vechi, iar pe de altă parte, contactul neîntrerupt dintre românii de pe cele două versante ale Carpaților în tot timpul Evului Mediu. La rîndul ei, și răspîndirea teritorială constituie o dovadă a vechimii acestor cuvinte. Semnificativ este faptul că nu cazuri izolate, ci majoritatea elementelor bizantine discutate, sau de care ne vom ocupa cu altă ocazie, sînt cunoscute în graiurile de peste munți, pînă în Crișana și Maramureș. Cîteva au pătruns din română și în graiul unor minorități naționale.

Criteriul repartiției teritoriale nu ar fi atît de concludent dacă nu am dispune de exemplul împrumuturilor din epoca neogreacă, adică de după secolele al XVI-lea – al XVII-lea. Mănunchiul ariilor de izoglosă constituit de acestea urmează îndeaproape vechea graniță dintre Principate și Transilvania, trecînd, însă, adeseori, și în zona orașelor Brașov și Sibiu, în care au existat puternice colonii grecești.

Granița care s-a consolidat de-a lungul Carpaților după instaurarea dominației habsburgice la sfîrșitul secolului al XVII-lea a stăvilit expansiunea elementului neogrecesc, ca și a celui turcesc, în graiurile transilvănene mai îndepărtate de Principate. Cu toate acestea, fiind vorba numai de cuvinte, elementul cel mai mobil al limbii, noul strat de grecisme nu a adus nici un fel de modificări structurii dialectale a dacoromânei.

Ca documente de limbă, generate de realități istorice adesea insuficient cunoscute, atît împrumuturile bizantine intrate direct în română sau venite prin filieră slavă, cît și cele neogrecești justifică interesul care li se acordă în studiul diacronic al limbii române.

Un caz de bilingvism slavo-român

În legătură cu elementele româneşti din graiul lipovenilor din Dumasca [*]

Bilingvismul, după cum se ştie, constă din coexistenţa şi întrepătrunderea în mintea aceluiaşi individ vorbitor a două sisteme lingvistice diferite. Cazuri de acestea, cînd grupuri mari de oameni se slujesc la fel de bine de două limbi diferite în viaţa de toate zilele, au fost adeseori semnalate în istoria limbilor. Ele au avut efecte importante pentru limbile intrate în contact. Problema a atras de multă vreme atenţia specialiştilor. La noi, numeroase fapte referitoare la contactul româno-slav au fost explicate prin bilingvism, urmare a simbiozei românilor şi slavilor[1]. De asemenea, se admite că şi contactul dintre populaţia autohtonă traco-dacă şi romanii cuceritori a fost urmat de o perioadă de bilingvism, în urma căreia limba latină a înlocuit pe cea a autohtonilor. Procesul acesta istoric de interferenţă a unor limbi poate fi mai bine înţeles dacă se iau în consideraţie şi unele stări de lucruri actuale. Căci şi în zilele noastre fenomenul a fost adeseori semnalat. Nimic nu ne împiedică să presupunem că aşa cum are loc el astăzi se va fi petrecut la fel şi în trecut, cu sute de ani în urmă. Desigur că, de la caz la caz, condiţiile istorice şi sociale sînt diferite.

În cele ce urmează ne vom ocupa de un caz de bilingvism româno-slav constatat cu prilejul unor anchete dialectale recente. Este vorba de situaţia unui sat unde trăieşte o populaţie slavă răsăriteană, puţin numeroasă, în mijlocul unei mase compacte de români. Vorbitorii limbii ruse, cunoscuţi sub numele de lipoveni, întrebuinţează în mod curent şi limba română. Aceasta a avut ca urmare faptul că, în vorbirea lor rusească, lipovenii introduc numeroase elemente româneşti, în primul rînd cuvinte, dar şi elemente de morfologie. În sistemul lor fonetic au pătruns cîteva sunete specifice sistemului fonetic al limbii române. Totodată, aspectul fonetic al cuvintelor româneşti se schimbă în momentul cînd acestea sînt folosite de lipoveni. În paginile care urmează se va vedea clar acest lucru. Înainte însă de a trece la exemple şi la discutarea lor, socotim necesar să ne oprim puţin asupra originii acestor vorbitori ai limbii ruse pe meleagurile noastre, dînd totodată şi unele amănunte despre lipovenii din satul Dumasca.

Lipovenii, adepţi ai unei secte religioase din Rusia, au venit să se aşeze în diferite localităţi ale Principatelor Române în urmă cu cca două sute de ani, datorită unor persecuţii religioase din partea bisericii oficiale ţariste. Ei s-au bucurat aici de toleranță religioasă, fără însă ca stăpînirea țărilor române să meargă pînă la recunoașterea oficială a cultului lor. De abia în anul 1946, prin legea nr. 728 din 10 septembrie, cultul lipovenilor a primit drepturile pe care le au și celelalte culte în țara noastră. Schisma a apărut în sînul bisericii ruse în secolul al XVII-lea, și anume cînd, în anul 1658, sinodul convocat la Moscova de către patriarhul Nicon a hotărît să se revizuiască textele cărților de cult în care se strecuraseră, o dată cu traducerea lor din limba greacă, numeroase greșeli și adaosuri. O parte din credincioși au refuzat să se supună acestei hotărîri. În urma acestui fapt, biserica oficială a luat o serie de măsuri de constrîngere. Adepții noii secte s-au răspîndit atunci în toate părțile Rusiei, la Marea Albă sau în Siberia. O parte dintre ei au plecat din țară, stabilindu-se în Austria, Turcia sau în Principatele Române, refuzînd necontenit o împăcare cu cultul oficial.

---

[*] Satul Dumasca, comuna Tăcuta, judeţul Vaslui; studiu apărut în SCL IX (1958), 1, p. 45-69; versiunea în limba rusă în RRL IV (1959), 1, p. 71-94.

[1] Vezi, de pildă, Al. Rosetti, *Influenţa limbilor slave meridionale asupra limbii române*, Bucureşti, 1954, unde efectele bilingvismului slavo-român în fonetică, morfologie, sintaxă etc. sînt amplu tratate de la p. 29 pînă la p. 58. Vezi şi p. 19-20.

La noi, lipovenii au început să se așeze încă din timpul domniei lui Petru cel Mare. Pe la 1730 sînt menționați lipoveni la Iași, iar după această dată știrile despre ei se înmulțesc. În diferite orașe și tîrguri moldovenești a luat ființă cîte o colonie lipovenească. Unii însă s-au stabilit prin sate, ocupîndu-se cu agricultura. În afară de Moldova, mai numeroși sînt lipovenii în Dobrogea, apoi în Bucovina și mai puțini în Muntenia. În regiunile de peste munți, numărul lor este scăzut.

Lipovenii rămași în Principate aparțineau sectei cu ramificații prin toată Rusia, numită „vechii-credincioși“ (*staro-vierți*) sau „vechii-rituali“ (*staro-obriadți*). Dintre aceștia, unii au o ierarhie bisericească, popi, episcopi, și se numesc, de aceea, *popovți*. Alții, numiți, *bezpopovți*, nu recunosc așa ceva. Dintre bezpopovți, unii se numesc *molocani*, pentru că secta lor le interzice să bea lapte. Un loc aparte îl ocupă secta curioasă a *scopeților* sau *scapeților*, stabilită în Iași, București și Galați pe la 1820.

Denumirea de *lipoveni* le-a fost dată în țările unde ei au emigrat. Ea pleacă de la numele unui conducător religios de-al lor, Filip, care, neputînd fi ales stareț la mînăstirea Pomar, din gubernia Oloneț, a trecut de partea sectanților. Adepții săi au fost numiți *filipoveni* sau *filipovani*, iar mai tîrziu *lipoveni*, *lipovani* sau *lipoveneni*. Numirea aceasta este atestată încă din anul 1733.

Merită menționat faptul că o parte din acești lipoveni au fost nevoiți să-ți părăsească țara fiindcă participaseră activ la răscoalele țărănești din timpul Ecaterinei a II-a, conduse de către Emilian Pugaciov. În țările române, lipovenii au primit diferite privilegii din partea unor domnitori ca Ioan Mavrocordat, Constantin Mavrocordat, Alexandru Vodă Moruzi, Scarlat Calimachi sau Alexandru Ioan Cuza. În toate aceste privilegii li se recunoaște libertatea cultului, specificîndu-se, totodată, că nu au voie să primească în secta lor nici unul dintre credincioșii din Principate, nici dintre rușii pravoslavnici[2].

---

[2] Informații despre lipoveni și cultul lor pot fi găsite, printre altele, la I. Nistor, *Cercetări asupra cultului lipovenesc din România*, AA, Memoriile Secțiunii Istorice, s. III, XXIX (1946-1947), p. 355 și urm., sau Episcopul Melchisedec, *Lipovenismul, adică Schismaticii sau Răscolnicii și Ereticii rusești*, București, 1871.

Despre trecutul istoric al sectei lor, schițat pe scurt pînă acum, precum şi despre timpul cînd ei s-au stabilit aici, lipovenii din Dumasca nu pot da decît indicații foarte vagi. Originea lor din Rusia este desigur vie în tradiția locală. De asemenea este puternică ideea apartenenței la aceeaşi sectă cu lipovenii din alte părți ale țării, căci sentimentul religios, mai cu seamă la cei mai în vîrstă, constituie încă unul din factorii dominanți ai vieții lor. Dar despre stabilirea lor în Dumasca, oamenii mai bătrîni ai satului nu ştiu nimic precis. Din cele aflate de la locuitorul Carp Ştefanov, în vîrstă de 59 de ani, satul, care astăzi este alcătuit din două treimi de români şi o treime de lipoveni, ar fi fost întemeiat de către strămoşii acestora din urmă. Moşia pe care el s-a înființat aparținea mînăstirii din comuna Dobrovăț. Această mînăstire, ctitorie a lui Ştefan cel Mare şi a urmaşilor săi, Bogdan cel Orb şi Petru Rareş, trecuse în stăpînirea călugărilor greci pe timpul cînd lipovenii au venit să se aşeze în Dumasca. Nu-i lipsit de interes faptul că pe moşia aceleiaşi mînăstiri s-a stabilit, înaintea lipovenilor, o altă populație slavă, numită de localnici „ruşi". O parte a satului unde se află mînăstirea se numeşte Dobrovăț-Ruşi, iar cealaltă, Dobrovăț-Moldoveni. Bătrînii din satul Ruşi își amintesc că părinții și bunicii lor vorbeau ruseşte. Astfel, locuitorul Dumitru Simioneasa mai ține minte începutul rugăciunii „Tatăl nostru" în limba slavă, învățată de dînsul, cînd era copil, de la tatăl său: *očinăš zîisnî nani bisig desfetiț neáfto da breda voleftia sfétea coteț...*[3]. O bătrînă din acelaşi sat ştie că înainte se spunea pentru „doamne miluieşte" şi *hóspodi pomél*. Astăzi în satul numit Ruşi nimeni nu mai cunoaşte limba rusă.

Fără îndoială că nu avem de-a face cu lipoveni, ci cu altă populație slavă răsăriteană venită aici cu multă vreme înaintea lipovenilor din Dumasca, probabil cu o populație ucraineană. Nu avem probe în acest sens, dar dacă ținem seama, pe de o parte, de faptul că mulți dintre domnitorii Moldovei, printre care şi Bogdan cel Orb, unul dintre ctitorii mînăstirii din Dobrovăț, iar mai înainte de el, Ştefan cel Mare, cu prilejul diferitelor incursiuni în Polonia, au adus numeroşi prinşi de război de origine ucraineană, cărora, cum spune cronica, „le-au împărțitu hotară în țara sa", „de şi pînă astăzi trăieşte limba rusească în Moldova", iar, pe de altă parte, dacă nu uităm că pentru a părăsi cu desăvîrşire limba lor rusească, ceea ce nu s-a petrecut cu lipovenii, a fost nevoie de un timp mai îndelungat de conviețuire a acestei populații slave cu românii localnici, presupunerea noastră ar putea fi plauzibilă[4]. Mulți dintre actualii locuitori ai satului Dobrovăț-Ruşi ar putea fi urmaşi ai unor ucraineni colonizați pe pămîntul mînăstirii lui Ştefan şi a domnilor de după dînsul.

---

[3] Am transcris cuvintele aşa cum le-a despărțit, denaturîndu-le, subiectul anchetat. Din acest punct de vedere, cf. parodia aceleiaşi rugăciuni la V. Bogrea, *Contribuție la studiul elementelor orientale din limba română*, DR I (1920-1921), p. 283, unde se dau şi explicațiile filologice cuvenite: „O ce naşe/ ije/ ese/ şi ne b.../ Da prinde țarca/ dă-i buliarcă/ şi chliban". Sau tot acolo: „Oce naşca taşca, da bună-i budaşca".

[4] Amănunte asupra întemeierii unor sate din Moldova de către ucraineni, fie prinşi din războaie, fie stabiliți aici de bună voie, se pot găsi în cartea acad. I. Iordan, *Rumänische Toponomastik*, Bonn-Leipzig, 1924, 1926, p. 242 şi urm. Citatele din cronica lui Ureche pe care le dă acolo I. Iordan le transcriem după ultima ediție a lui P.P. Panaitescu, *Grigore Ureche, Letopisețul Țării Moldovei*, Bucureşti, 1955. La p. 107: „Şi mulți oameni, bărbați, muieri, copii, au scos în robie, mai mult de 100.000, mulți de aceia au aşezatu Ştefan Vodă în țara sa, de şi pînă astăzi trăieşte limba rusască în Moldova,

Lipovenii din Dumasca au venit însă mai tîrziu, în nici un caz înainte de secolul al XVIII-lea. Stabiliți pe pămîntul mînăstirii din Dobrovăț, ei aveau obligația de a presta muncă în folosul acesteia. După plecarea călugărilor greci din țară, moşia mănăstirească a trecut la domeniile coroanei, iar oamenii din Dumasca au muncit mai departe pentru noul stăpîn. Datele acestea le-am aflat stînd de vorbă cu locuitorul Carp Ştefanov, despre care am amintit mai sus.

De la acelaşi subiect am auzit şi o explicație interesantă, un fel de legende asupra originii şi, îndeosebi, asupra denumirii de *lipoveni* dată adepților acestei secte. Plecînd de la tradiția, de altfel confirmată de ştirile istorice, a traiului prin păduri, din cauza persecuțiilor, a acestor sectanți, legenda în discuție încearcă să explice numirea de *lipovean* sau *lipovan* prin asocierea părții inițiale a acestui cuvînt de apelativul rusesc *lipa* „tei“ şi prin identificarea lui *-van* sau *-vean* din partea a doua, cu numele de botez *Ivan*.

Cînd o vinít strămóşîi nóştri în Româníia stătéu ascúnş prin pădúri. Şî cînd tăié cîți únu cîti-un copác, cîti-un tei, únu-l întrebá: – Da či copác tai tu Ivàni? El îi răspundé: – Éto, lípa, Iván! Şî iáca di-acólo ni sî trági númili aísta di lipoveán: Lípa Iván – lipoveán.

Cei dintîi lipoveni din Dumasca s-au stabilit aici pe la 1740. Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p. 241, dă următoarele informații despre dînşii: „În cotuna Dumasca de la comuna Dobrovățul, din veacul trecut (pe la 1740), s-a stabilit nişte emigranți lipoveni, ai căror urmaşi astăzi (pe la 1871) numără 32 familii cu 142 individe: 76 de sexul bărbătesc, 66 femeiesc. Au o biserică, dar serviciile preoțeşti le face popa de la Vaslui“. Au, aşadar, pe aceste meleaguri, o vechime de peste 200 de ani. Numărul lor a crescut, din 1871 pînă astăzi, de la 142 la 330 de suflete. În această perioadă, pînă astăzi, populația lipovenească a păstrat cu strictețe obiceiurile şi tradițiile aduse din locurile de baştină. Limba lor maternă este rusa. Lipovenii cunosc însă la fel de bine şi limba română. Cultul lor lipovenesc le impune numeroase restricții, pe care cei mai bătrîni le respectă întru totul. Căsătoriile în afara celor de aceeaşi confesiune sînt oprite. Din această cauză, pentru că în Dumasca aproape toți lipovenii au ajuns să fie neamuri, tinerii trebuie să meargă în pețit prin alte locuri unde se află lipoveni, iar fetele trebuie să aştepte mult pînă la căsătorie. Religia le interzice petrecerile cu muzică şi jocuri. Mai sînt şi alte obiceiuri demne de relevat. Astfel, ori de cîte ori bea apă sau mănîncă, lipoveanul îşi face cruce, ca să se curețe mîncarea şi băutura. Sînt împotriva fumatului. Vasele nu se lasă niciodată descoperite, Specific rusească este baia cu aburi. În Dumasca sînt în prezent 24 de băi cu aburi de-ale

---

ales pre unde i-au discălicatu, că mai a treia parte grăiescu ruseşte“. Sfîrşitul acestui citat poate fi interpretat în sensul că pe vremea lui Grigore Ureche procesul uitării limbii materne începuse să aibă loc: „... şi mulți oameni şi boieri au robit şi domnii lor încă i-au prinsu şi cu mare izbîndă s-au întorsu înapoi la scaunul său la Suceava, fără de nice o zminteală şi robilor ce-i adusese din Țara Leşească le-au împărțitu hotară în țara sa“ (p. 130).

lipovenilor. După ei, şi românii de aici şi-au făcut cîteva. La lipovenii din Dumasca, ca şi din alte părţi, preot poate fi oricare dintre credincioşi fără o pregătire specială îndelungată, numai să cunoască slujba religioasă şi să poată citi cărţile de cult. Alegerea preotului se face într-o adunare în prezenţa unui arhiereu, căci astăzi, spre deosebire de acum 80 de ani, lipovenii din Dumasca îşi au preotul lor.

Restricţiile sectei lor şi, în general, viaţa religioasă explică în cea mai mare parte, în ciuda marii izolări, păstrarea, timp de peste două veacuri, a limbii ruse. La aceasta se adaugă astăzi şi faptul că în şcoală copiii învaţă limba rusă, iar unii dintre cei vîrstnici citesc ziare şi reviste ruseşti. Cu toate acestea, limba rusă vorbită de lipovenii din Dumasca, desprinsă de trunchiul limbii ruse comune, a rămas multă vreme departe de influenţa limbii scrise. În plus, convieţuirea îndelungată cu vorbitorii de limbă română a avut ca rezultat pătrunderea în graiul lor rusesc a numeroase elemente româneşti.

Rîndurile de faţă au drept scop, cum am mai spus, tocmai semnalarea şi explicarea, cît va fi posibil, a cîtorva dintre faptele lingvistice româneşti întîlnite în limba rusă a lipovenilor din Dumasca. Ele vor ilustra, de fapt, întrepătrunderea celor două sisteme aflate într-un contact atît de intim. Materialul de limbă care urmează a fi prezentat a fost adunat în două anchete dialectale, întreprinse la interval de doi ani. Prima a avut loc în iarna anului 1954, iar a doua, în iarna anului 1956. Ultima dată au participat şi colegii Ariton Vraciu şi Romulus Priscornic de la Catedra de limbă rusă a Facultăţii de Istorie-Filologie din Iaşi.

Pentru adunarea materialului am folosit, în parte, chestionarele Muzeului limbii române din Cluj, în legătură cu stîna şi păstoritul, firul, nume de locuri şi de persoane etc. Unele cuvinte au fost notate punînd întrebări directe subiectului anchetat asupra felului cum numeşte el un anumit obiect pe care îl indicam. Subiectul era rugat să pună cuvîntul românesc într-o frază rusească. Ultima dată au fost notate cuvintele sau expresiile româneşti auzite în timpul conversaţiilor în limba rusă cu lipovenii. Cu acelaşi prilej, s-a putut constata mai bine cum cuvintele româneşti primesc în frază formele gramaticale ale limbii ruse, cum ele sînt adaptate sistemului fonetic şi morfologic al acesteia, o dovadă certă că structura gramaticală a graiului „lipovenesc“ este puternică. Toate sînt urmări ale bilingvismului populaţiei lipoveneşti.

Din exemplele care urmează va rezulta cu prisosinţă adevărul acestei afirmaţii. Astfel, lipovenii, vorbind ruseşte, nu spun *ia małót'u*, ci *ia triieráiu*: *pšəniţu žał serpóm i svióz triierát'*, adică ‘grîul l-am secerat cu secera şi l-am cărat [la maşină] ca să-l treierat’. Numai cînd e vorba de procedeul primitiv de a bate grîul cu *îmblăciul* se spune *ia małót'u*. De asemenea, pentru „a prăşi“, ei spun *prašavát'* sau *prîšavát'*. Acest verb, ca de altfel toate celelalte, primeşte desinenţele verbului rusesc: *ia prašúiu, tî prašúis, on prašuit* etc.

Cuvintele româneşti *a (se) libera* (din armată) sau *petrecere* apar într-o frază ca aceasta: *Evó kotižént liberáłśa, i patamú-to taká petréčere bîlá u nas*, însemnînd „contingentul său s-a liberat şi de aceea a avut loc la noi o astfel de petrecere“. Interesant este faptul că *petrécere*, care, după terminaţie ar fi trebuit să fie încadrat la genul neutru în rusă, şi-a păstrat încă genul din limba română, după cum o arată şi desinența feminină a verbului și a determinantului. Ar fi trebuit *...takoie petréčere bîlo*... Un copil spunea: *na tói óseńi búdu кad'it' yla grădinițu*, „la toamna viitoare voi merge la grădiniță“, sau: *náda mni sk'íuri [...] cu bóuŕi*, adică „îmi trebuie schiuri [...] cu bouri“. De observat că lui *-ŕ* din cuvintele românești, *skíuŕ*, *bouŕ* îi corespunde în graiul lipovenilor un *r*, urmat de *i* sonant, care este desinență de plural în rusă. Iar *bóuri* are sensul din limba română: „partea îndoită de la talpa săniei“. Iată și alte exemple notate întîmplător: *ved'í karóvu f čireádu*, „du vaca la cireadă“; *vot u nas tâk'îi strádî bîváiut*, „iată la noi ce fel de străzi avem“; *ia spręłă adín kaier ółnî*, ‘am tors un caier de lînă’; *ia t'enú ółnu na răğilu*, ‘eu trag lîna la ragilă’; *éa pakłála káiér ółnî na fúrku preást'*, ‘am pus un caier de lînă în furcă să-l torc’; *herg'eleğíu pasiót kóni*, ‘herghelegiul paște caii’; *butúk skalesá*, ‘butuc de la roată’; *kupí kut'íiku d'όкt'u*, ‘cumpără o cutie de unsoare’; *pəpušá zernó*, ‘grăunțe de păpușoi’; *ačk'í refarmát*, ‘am stricat ochelarii’ (*a reforma*, din terminologia militară = *a da la reformă*); *étot împuterničít s Iás*, ‘acest împuternicit din Iași’; *kravát' kam mắłaia*, ‘pat cam mic’; *ia vížu mušamáu*, ‘văd mușamaua’; *mî tóžî pa romînsk'i întrebuințáiem*, ‘întrebuințăm și pe românește’; *vî prašl'i kam pózna*, ‘dumneavoastră ați sosit car tîrziu’; *patóm pakłádim iaió dî búd'im triierát' batúzîi [...] patóm búd'im davát' kótu, patóm réstu beróm damói* [...] adică ‘apoi prășim [...] apoi îl punem [în clăi], și-l vom treiera cu batoza, [...] apoi vom da cota, apoi restul îl luăm acasă [...]’. O femeie spunea despre soțul ei: [...] *mói haźeáin zańimáițța meseríiei*, ‘soțul meu se ocupă cu meseria’. În sfîrșit, un ultim exemplu. Întrebată unde se află bărbatul ei, aceeași femeie a răspuns: *f tói vii, harăği čaplít'*, adică ‘în via aceea, să cioplească haragi’.

Toate aceste exemple sînt concludente. Limba rusă a lipovenilor din Dumasca a primit numeroase elemente românești pe care le-a adaptat structurii ei gramaticale. În același timp, în numeroase cuvinte au avut loc modificări de sunete, ca urmare a adaptării la sistemul fonetic al limbii ruse. Cel mai puternic influențat este lexicul. Pe baza materialului adunat, vom prezenta cîteva dintre particularitățile fonetice ale elementelor românești din graiul lipovenilor din Dumasca. Din domeniul morfologiei nu putem semnala, deocamdată, decît cîteva fapte. În schimb, partea privitoare la lexic va fi mai bogat ilustrată. La sfîrșit, după o discuție asupra toponimicelor din jurul satului, ne vom opri asupra celor cîteva cuvinte primite de românii din Dumasca de la lipovenii cu care conviețuiesc.

De la început trebuie arătat că elementele românești din vorbirea „lipovenească“ (după expresia locală) prezintă trăsăturile distinctive ale graiului moldovenesc. Dintre faptele fonetice, merită de notat pronunțarea ca palatale a labialelor, în stadiul cel mai avansat, așa cum se găsește ea în Moldova, prefacerea lui *-e* final în *-i*, a lui *i*, precedat de *š*, *ž*, în *î*, transformarea lui *e* precedat de *s*, *z*, *ț*, *dz* etc. în *ă*, prezența africatei *dz* și altele. Spirantele specifice graiului moldovenesc *ŝ* și *ẑ* sînt substituite de cele mai multe ori prin africatele *č*, *ǧ*[5]. Faptul acesta este destul de important, mai ales dacă ne gîndim că africata *ğ* nu există în sistemul fonetic al limbii ruse. În legătură cu prezența africatei *ğ* trebuie să admitem o influență a limbii române, în care există atît africata surdă *č*, cît și corespondenta ei sonoră *ğ*. Graiul moldovenesc nu cunoaște însă aceste africate, altfel spus, ele au pierdut în acest grai elementul lor oclusiv, reducîndu-se la niște spirante cu un timbru specific. Transformînd spiranta surdă moldovenească *ŝ* în africata surdă *č*, sunet existent în sistemul fonetic al limbii ruse, lipovenii din Dumasca au trebuit să dezvolte în vorbirea lor și corespondenta fonetică a spirantei *ŝ*, adică pe *ẑ*, tot ca africată, deci ca *ğ*, care nu exista în sistemul lor fonetic. Altfel spus, africata *ğ* din elementele românești ale graiului „lipovenesc“ a luat naștere din nevoia de a avea în sistem o corespondentă sonoră pentru *č*, așa cum, în graiul moldovenesc, există pentru *ŝ* o corespondentă sonoră *ẑ*. Nu putem admite că africata *ğ*, ca de altfel și corespondenta ei *č*, se datorește influenței limbii literare românești sau, cu atît mai puțin, graiului muntenesc asupra lipovenilor din localitatea anchetată. Cîteodată însă, spiranta *ŝ* apare ca *š*: *huŝeág* › *hušeák*, iar ẑ ca *ž*: *kotižent* pentru *contingent* (în graiul moldovenesc *cotizent*). Ultimul exemplu amintește de rostirea ca *ž* a lui *ğ* din graiurile populare românești din nord-vestul Transilvaniei (*fuže* ‹ *fuğe*, *leže* ‹ *leğe*), explicată de I. Pătruț, prin limba maghiară[6]. Pentru că în această limbă, spune I. Pătruț, nu există fonemul *ğ*, elementele românești avînd acest sunet, l-au transformat în *ž*. „Rostirea aceasta s-a răspîndit apoi și printre români“.

---

[5] Transcriem astfel africatele alveolo-palatale din graiul muntenesc și din limba literară, notate de ALR *ĉ* și *ĝ*.

Lipovenii din Dumasca, în a căror limbă de asemenea nu există sunetul *ğ*, au substituit însă pe ẑ moldovenesc, corespunzător literarului *ğ* (care este și dialectal) – spre deosebire de situația din nord-vestul Ardealului – mai ales prin *ğ* și, numai rareori, prin *ž*. Este un fapt care de asemenea ilustrează puternica influență a graiului românesc asupra lipovenilor anchetați, căci, în timp ce graiul crișean (cu *ž*, pentru *ğ*) are, cum spune I. Pătruț, „un fonem consoană mai puțin decît limba literară și celelalte graiuri, fonemul *ğ*“, sub influența limbii maghiare, vorbirea „lipovenească“ are, datorită contactului intens cu limba română, un fonem consoană în plus față de limba rusă, ca efect al bilingvismului.

Vom releva acum alte fapte fonetice întîlnite în elementele românești din graiul lipovenilor sau vom exemplifica unele dintre cele arătate mai înainte, întîi în vocalism și apoi în consonantism.

Lipovenii substituie pe *ă* neaccentuat proton prin *a*. Uneori însă apare în locul lui *ă* neaccentuat un sunet pe care îl notăm *ə*. Din punctul de vedere al timbrului, acesta este un *ă* deschis sau un *a* închis, așadar un sunet intermediar, în ce privește gradul de apertură (deci și ca timbru), între *ă* și *a*, numit în fonetica rusă și vocală redusă sau sunet redus. Iată cîteva exemple, mai întîi în care după *ă* urmează un *a* (accentuat), apoi dintre acelea în care *ă* neaccentuat este urmat în silaba următoare de altă vocală decît *a*: *distramát'*, din mold. *a distrămá*, *małái* față de *mălái*, *vatáła* pentru *vătálă*, *hłandán* pentru *hlăndán*, *brațára* (la coasă), *vacáŕ*, în loc de *văcár* etc. Din a doua categorie fac parte *aratúra* pentru *arătúră*, *pražîna* pentru *prăjínă*,

---

[6] *Influențe maghiare în limba română*, în SCL IV (1953), p. 212-215.

rastéu în loc de *răstéu*, *razór* pentru *răzór*, *trasúra* pentru *trăsúră* etc. Am spus mai sus că uneori este atestată şi forma cu *ə*, adică *ă* neaccentuat proton nu apare ca *a*, ci ca un sunet intermediar între aceste vocale. De exemplu, în loc de *călcătór* se spune *kəlkətór*. Se spune apoi *kərəmída*, *kərəúša* ‘car cu boi’, *gəleáta*, *skəpərát’* ‘a scăpăra’, *təvəlúx*, *kəpəčók* cu sensul ‘căpăcel la plită’, *rəǧełúika* pentru *răželúică* etc. Sunetul *ə* apare, după cum rezultă din exemplele de mai sus, atît atunci cînd vocala accentuată din silaba următoare este *a*, cît şi atunci cînd în silaba accentuată există altă vocală decît *a*. S-ar părea însă că în acest din urmă caz *ə* este mai frecvent. Vocala *ə* nu poate fi totuşi socotită un stadiu intermediar în această transformare a lui *ă* spre *a*, deoarece chiar în unele cuvinte ruseşti se aude un *ə*: *pšəníța*, din exemplul *pšəníța žał serpóm i svióz triierát’*, citat mai înainte, sau *lúčšə*, (*mai lúčšə* ‘mai bun’). Aşadar, prezența vocalei cu un timbru intermediar între *ă* şi *a* în elementele româneşti din graiul lipovenilor se explică prin existența în vocalismul „lipovenesc“ a acestei vocale reduse. În această privință este interesantă următoarea remarcă a lui R. Todoran[7]: „... un străin nu schimbă treptat timbrul lui *ă* pînă la *a*, oprindu-se la *a*/*ă* sau la *ă*/*a*, ci pe *ă* îl substituie pur şi simplu cu un alt sunet asemănător, pe care îl are în sistemul lui fonetic“. Lipovenii din Dumasca avînd în sistemul lor fonetic atît vocala *a*, cît şi vocala *ə*, cînd au trebuit să-l substituie pe *ă* neaccentuat protonic din cuvintele româneşti, inexistent în sistemul lor fonetic, au recurs la unul din cele două sunete din limba lor: *a* sau *ə*. Frecvența mai mare a vocalei *a*, în locul lui *ə* neaccentuat, atunci cînd în silaba următoare este *a*, trebuie explicată şi prin influența asimilatorie a lui *a* accentuat următor, întocmai cum în graiurile populare româneşti, unde fenomenul în discuție are loc, în cuvintele de tipul *barbat* ‹ *bărbat*; toți cercetătorii sînt de acord că *ă* neaccentuat protonic a devenit *a* datorită unui fenomen de asimilație regresivă. Fixarea mai ales ca *ə* a lui *ă* neaccentuat protonic, atunci cînd în silaba accentuată următoare este altă vocală decît *a*, ne indică o simplă substituire a vocalei româneşti *ă* cu vocala, foarte apropiată ca timbru, *ə*. Dacă totuşi întîlnim vocala *a* şi în exemple unde în silaba următoare nu există un *a* accentuat, ci altă vocală, de exemplu *razór* pentru *răzór*, *rastéu* pentru *răstéu*, ca şi *batrîn* pentru *bătrîn*, din graiurile româneşti, trebuie să admitem o influență a cuvintelor în care *ă* a trecut la *a* datorită asimilației lui *á* următor, deci a cuvintelor din prima categorie.

Fenomenul trecerii lui *ă* proton la *a* nu se întîlneşte în graiul românilor din Dumasca, ci numai în elementele româneşti din graiul lipovenilor de aici. Aceasta pare a-i da dreptate lui R. Todoran[8], care face distincție între fenomenul trecerii vocalei *ă* neaccentuate protonice în *a* din dialectele şi graiurile populare româneşti şi trecerea aceluiaşi sunet, mai ales în alte vocale decît *a*, în elementele româneşti din limba maghiară, săsească sau din alte limbi străine. În aceste limbi, *ă* este reflectat mai ales ca *e* sau ca *o*: magh. *ketrán* pentru *cătran*, *borbáth* pentru *bărbat*, sau, în dialectul săsesc, *keltsun* pentru *călțun*, *pomunt* în loc de *pămînt*[9]. Rezultă deci că fenomenul trecerii lui *ă* protonic la *a* din graiurile populare româneşti nu trebuie pus pe seama influenței unor limbi străine, nici chiar în cuvinte de tipul *batrîn*, ci, aşa cum a arătat R. Todoran, el trebuie socotit ca fiind rezultatul unui fenomen de asimilare petrecut pe terenul limbii române. O dovadă o constituie faptul că la Dumasca, deşi lipovenii substituie pe *ă* neaccentuat prin *a* sau *e*, deci în nişte sunete existente în vocalismul lor, românii nu cunosc fenomenul trecerii lui *ă* la *a*, nu sînt, aşadar influențați, în această privință, de vorbirea lipovenilor. Rarele cazuri de trecere a lui *ă* în *a*, ca în cuvintele *faráj*, *saltár* pentru *făráş*, *săltár*, auzite în graiul românilor din Dumasca, se datoresc asimilării la *a* accentuat. Nu există în schimb *ă* neaccentuat › *a*, cînd în silaba următoare este altă vocală decît *a*. Numai în acest caz invocarea influenței străine ar fi concludentă. Trebuie observat că chiar în elementele româneşti din vorbirea lipovenilor fenomenul se petrece cu multe inconsecvențe.

---

[7] Vezi R. Todoran, *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: ă protonic › a*, SCL V (1954), 1-2, p. 80.

[8] Vezi R. Todoran, *op. cit.*, p. 80-81.

Din cîteva exemple date mai sus se vede că *ă* neaccentuat se transformă în *a* şi atunci cînd el este post-tonic, la sfîrşitul cuvîntului, deci cînd are funcție morfologică. Această transformare nu are loc niciodată în graiurile populare româneşti care schimbă pe *ă* în *a*, căci ea ar da naştere la confuzii. Intervine aici principiul diferențierii care împiedică producerea fenomenului, întocmai cum acelaşi principiu împiedică, de exemplu, trecerea lui *-a* final (articol hotărît feminin), neaccentuat, la *ă*. Prefacerea lui *-ă* final posttonic în *a* se întîlneşte totuşi în dialectul istroromân, dar aici influențele străine sînt covîrşitoare[10].

Iată cîteva exemple de elemente româneşti din graiul „lipovenesc“ în care *-ă* final apare ca *a*: *vatáła*, *aratúra*, *trasúra*, *kəpíța*, *kərəmída*, apoi altele, foarte numeroase, pe care nu le-am amintit: *báiera*, *batóza*, *čúha* 'ciuhă', *korásła*, *firída*, *iáska*, *skáma*, *skára*, *šî'na*, *stárpa* 'oaie stearpă', *stî'na*, *strúnga*, *suvéika*, *t'áka* 'teacă', *turturíka*, *úrda*, *véška* 'veşcă', *vrána* şi multe altele. Trebuie precizat totuşi că în aceste exemple nu avem de-a face cu trecerea lui *-ă* final neaccentuat la *-a*, ci cu a lui *-î* la *-a*, căci în graiul românilor din Dumasca, ca de altfel în întreg graiul moldovenesc, terminația substantivelor feminine de declinarea I este *-î*, nu *-ă*, sau, în tot cazul, un *-ă* închis. Cuvintele de origine românească cu *-ă* sau *-î* final devenit *-a* au suferit această transformare o dată cu încadrarea lor morfologică la substantivele ruseşti de declinarea a II-a cu terminația *-a*. La această declinare predomină substantivele de genul feminin. Avem de-a face, deci, cu un fenomen diferit de cel discutat în paragraful precedent. Acelaşi fenomen se petrece şi cu elementele româneşti pătrunse în limba ucraineană. I. Iordan[11] pomeneşte, după D. Scheludko[12], o serie de cuvinte româneşti în ucraineană, precum: *karutsa*, *katúša*, *mačuga*, *papuša*,

---

[9] Pentru exemple, vezi şi A. Bena, *Limba română la saşii din Ardeal*, Cluj, 1925, p. 16-19, precum şi N. Drăganu, *Manuscrisul năsăudean şi săsisme vechi*, DR III (1922-1923), p. 480-481, care crede însă că *ă* neaccentuat › *a* se datoreşte unor influențe străine.

[10] Vezi R. Todoran, *op. cit.*, p. 78.

[11] *Un fenomen fonetic românesc dialectal: ă › a*, în „Revista filologică“, I, nr. 1-2, 1927, p. 148.

[12] „Balkan-Archiv“, II (1926), p. 134.

papušóia (= popuşoi), *plačinda*, *furka* etc., al căror *-a* final trebuie explicat prin încadrarea la substantivele terminate în *-a* şi nu ca o simplă prefacere fonetică a lui *-ă* în *a*. Concludent este cazul lui *popuşoi*, devenit *papušóia*, cu *-a* final, deşi în româneşte nu-i corespunde un *-ă* final.

Mai trebuie menţionat că, în unele cazuri, *-ă* final, devenit *î* în graiul moldovenesc, se păstrează: *babánî* 'oaie bătrînă', *ţî'χlî* 'pădure tînără', *parnitúrî* 'pornitură, loc care vine la vale' etc.

Un fapt demn de subliniat al fonetismului elementelor româneşti pătrunse în graiul lipovenilor este păstrarea lui *ă* accentuat, deşi în limba rusă nu există un ə accentuat (sunetul redus, discutat mai înainte). Aşa se prezintă lucrurile în cazul cuvîntului *pắtură*. În exemplul *trusú pắturu* 'scutur pătura', *ă* accentuat se păstrează ca atare. Este evident că această situaţie trebuie pusă pe seama bilingvismului lipovenilor din Dumasca, întocmai ca şi fenomenul apariţiei fonemului consoană *ğ*, sau ca atîtea alte exemple.

Tot din domeniul vocalismului, trebuie notată prefacerea lui *o* neaccentuat din cuvintele româneşti în *a*. După modelul unor cuvinte ruseşti ca *ad'álo* 'plapumă, oghial', *kapîta* 'copită', *pal'ána* 'poiană', *patkóva* 'potcoavă', sau *ḑará* 'deal', *Iermalái* pentru *Iermolai*, *Nikalái* etc., în care apare fenomenul fonetic rusesc numit *akanie*, şi cuvinte româneşti ca *oblon*, *oplean*, *ciolan*, *copac*, *mohor*, *pornitură*, *puhoi* sau *pohoi*, *hogeag*, *cotiugar*, *ciopli* etc. au devenit: *ablón*, *apl'ána*, *čałán*, *kapáč*, *mah́ór*, *parnitúrî*, *pah́ói*, *hağák*, *catúháŕ*, *čapl'it'*. În cuvintele *ciocănişte* „loc de pe care s-a cules porumbul“, *o* neaccentuat trece în *e*: *čekaníšte*.

Un alt fenomen remarcabil este reducerea diftongului românesc *oá* la *ó*. El se întîlneşte şi în alte limbi care au primit elemente româneşti, de pildă în limba saşilor ardeleni, cum a arătat N. Drăganu[13]. De asemenea, în dialectul istroromân, în care trecerea lui *ă* neaccentuat la *a* este generală, apare şi reducerea diftongului *oa* la *ó*, desigur, în ambele cazuri, datorită unor influenţe străine. Astfel, în istroromână se spune *codę* 'coadă', *fome* 'foame', *mora* 'moară', *nopte* 'noapte' etc.[14]. În vorbirea lipovenilor, *broáscă* 'încuietoare la uşă' devine *bróska*, *bulboánă* › *bulbóna*, *unsoáre* › *unsóre*, *urdzitoáre* › *urdzitóra*; se pronunţă, apoi, *kostoróba*, pl. *kostoróbî* „costoroabă, -e“, *niórka* 'mioară' etc. Nu se întîlneşte însă fenomenul paralel al monoftongării diftongului *eá*, pentru că şi în rusă există un complex de sunete asemănător[15].

Dintre fenomenele privind consonantismul, am pomenit mai înainte transformarea în palatale a labialelor din cuvintele de origine românească, ca în graiul moldovenesc. Alte exemplificări nu le mai socotim necesare.

---

[13] *Op. cit.*, p. 481-482.

[14] Vezi S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, Bucureşti, 1926, p. 95-96 şi OR, II, p. 76.

[15] Reducerea lui *oá* la *o* este atestată de ALRM, vol. II, harta 242, în punctul 364 (Şipotele Sucevei), cu o populaţie mixtă româno-ucraineană, în cuvîntul *nepoată* › *nepotă*. Adăugăm că nu întotdeauna fenomenul în discuţie are loc în mod consecvent la lipoveni. De pildă, cuvîntul *strîkătoari* 'strecurătoare pentru lapte' a fost înregistrat în anchetă cu diftongul *oá*. Avem de-a face, desigur, tot cu un efect al bilingvismului. La fel, se spune şi *unsóare*, alături de *unsóre*.

În schimb, vom aminti acum cîteva cuvinte în care spirantele moldoveneşti *ŝ* şi *ẑ* sînt reflectate ca *č* şi *ğ*: *bač* pentru *baŝ*, *brič* pentru *briŝ*, *čacî́r* în loc de *ŝacî́r*, *čəłán* pentru *ŝolán* etc., apoi *ğandî́r*, rostit în graiul moldovenesc *ẑandî́r*, *hağák* pentru *hoẑág*, *ğuχ*, pentru *ẑug*, *diréği*, pluralul rusesc de la *deréɡ*, *ráğiła* pentru *ráẑilă*, *rəğełúika* în loc de *răẑelúică*, *herg'eleğiu* pentru *herğeleẑíu* etc. Dar nu în toate cuvintele *ŝ* şi *ẑ* devin *č* şi *ğ*. Pe alocuri rostirea moldovenească se păstrează.

Graiul rusesc al lipovenilor din Dumasca se caracterizează, între altele, şi prin transformarea oclusivei velare sonore *g* în fricativa *h*. Acest *h* are mai multe nuanţe, dintre care cel puţin trei se pot distinge precis. Este vorba mai întîi de un *h* laringal fonic, notat de ALR *ɦ*, în al doilea rînd de un *h* pronunţat cu partea posterioară a limbii la vălul palatului fără vibrarea coardelor vocale, notat de ALR cu semnul *x* (fricativa velară afonică) şi, în sfîrşit, de un *h* pronunţat cu dosul limbii la palat, notat de ALR *h́* (fricativa palatală afonică). Primul se aude în cuvintele pronunţate ruseşti *ɦeórɦii* (Gheorghe), *ɦiriɦórii* (Grigore), *Iɦnát*, *Ólɦa* sau *ɦiripéna* pentru Ignat, Olga, Agripina, sau în *raɦazá* 'rogoz', *vinaɦrád* 'strugure', *kurɦán* 'curgan' etc. În elementele româneşti cu un *g*- iniţial sau cu un -*g*- în interiorul cuvîntului apare, de asemenea, acest *ɦ*: *ɦas* pentru *gaz*, *ɦrátii* pentru *gratii*, *ɦrinda* în loc de *grindă*, *ɦrindéi* pentru *grindei*, *mamalíɦa* pentru *mămăligă*, apoi *aɦráda*, *kat'uɦáŕ*, pe care deja le-am notat. Cu toate acestea, ca şi în alte cazuri de adaptări fonetice, fenomenul nu se produce în mod consecvent. Astfel, cuvintele *magár*, *trágla gəleáta* nu apar cu g transformat în *h*.

Fricativa velară surdă χ apare în exemple ca rus. *póroχ*, *stoχ*, *pluχ*, aşadar în poziţie finală. Cuvintele româneşti cu un -*g* final îl înlocuiesc pe acesta cu χ, cînd sînt folosite de lipoveni: *jug* sau *ẑug* devine *ğuχ*, apoi *chitonóg*, *tăvălúg* sînt rostite *ḱitonóχ təvəlúχ*. N-am găsit exemple în care *g* din cuvîntul românesc să fie pronunţat *h́*. Dar această fricativă palatală surdă se aude în numele de botez lipovenesc *Ift'ih́i* (Eutihie).

În foarte numeroase cuvinte româneşti se înlocuieşte *l* prin *ł* velar: *mutéłka* sau *mutéłîčka*, *ráğiła*, *vatáła*, *ďał* 'deal' etc., întocmai ca în cuvintele ruseşti: *kužəłka* 'furcă de tors', *łombádă* 'nume de familie', *Vartołoméį* 'nume de familie' etc.

Dentalele *d* şi *t* urmate de *e*, *i* sau *i* devin *ď* şi *ť* muiaţi: *ťaka* 'teacă', *kuťiiu* 'cutie', *ďał* 'deal'. În cuvîntul *tingire*, *ť* muiat s-a asimilat la africata următoare *ğ*: *činğire*.

Cîteodată oclusiva velară sonoră *g*, în poziţie finală, apare înlocuită prin corespondenta ei surdă *k*: *huŝeág* devine *hučak*, *hoẑeág* › *hağák*, *chişleág* › *ḱišleák*, întocmai ca şi în atîtea cuvinte din limba rusă unde fenomenul este foarte frecvent. Asurzirea consoanei finale se întîlneşte şi în cuvîntul *gaz*, cu -*z* final transformat în -*s*: *ɦas*. Mai menţionăm că, întocmai ca în graiul moldovenesc, africata dentală *dz* se păstrează: *hîrdzób*, *urdzitórea*. În cuvîntul *kribítki* a avut loc un fenomen de metateză.

Cu privire la modificările suferite de sunetele din cuvintele româneşti la pătrunderea acestora în graiul lipovenilor din Dumasca este de observat că ele nu se produc în mod consecvent în toate cazurile unde condiţiile de transformare există.

Se constată, adică, numeroase excepții de la corespondențele stabilite pînă acum, altfel spus, multe din cuvintele românești își păstrează aspectul lor fonetic originar. Nu este greu de văzut că această situație se datorește faptului că lipovenii din Dumasca cunosc la fel de bine și limba română, că ei sînt, de fapt, bilingvi. În fonetică trebuie să explicăm prin această stare de fapt prezența africatei *ǧ*, corespunzînd africatei surde *č*, întocmai cum în graiul românilor din Dumasca consoanei *ŝ* îi corespunde spiranta omorgană *ẑ*. În graiul rusesc al lipovenilor din Dumasca se aud și alte sunete împrumutate, o dată cu termenii care le conțin, din limba română: *dz*, *ŝ*, *ẑ*, *ă*, *î*. În general se constată multe inconsecvențe în privința aspectului fonetic, datorite tocmai cunoașterii într-o egală măsură a celor două limbi.

Infiltrații de elemente românești în graiul lipovenesc, ca urmare a bilingvismului, se pot constata și în domeniul morfologiei, dar, cum e și normal, ele sînt de minimă importanță. Dintre acestea, remarcăm procedeul de formare a comparativului adjectivelor rusești cu ajutorul adverbului *mai*. Într-un exemplu ca acesta: *ne znáit'e maí krasivéie* „nu știți mai frumos“, alături de forma de comparativ a adjectivului rusesc, alcătuită pe cale sintetică, apare și adverbul românesc *mai*, după modelul analitic de formare a comparativului românesc. Adverbul românesc suferă chiar și o schimbare a accentului de pe *a* pe *i* (acesta devenind sonant), parcă pentru a se integra și mai bine spiritului limbii ruse. Repetarea pleonastică a lui *mai* este, de fapt, un efect al bilingvismului. Adverbul în discuție apare și fără accent: *mai l'ékči* 'mai ușor', *mai łúčšə* 'mai bun', *mai pazńéie* 'mai tîrziu', forme de comparativ ale adjectivelor *l'óχk'ii* 'ușor', *haróšîi* 'bun' și *pózdnii* 'tîrziu', din graiul lipovenilor din Dumasca.

Am arătat mai înainte că datorită încadrării substantivelor feminine românești de declinarea I, terminate în *-ă* (sau *-î*, în graiul moldovenesc), la declinarea a II-a rusească, această desinență se transformă în *-a*. Avem de-a face, în fond, tot cu o modificare de natură morfologică. Acum trebuie să mai arătăm că o serie de substantive feminine românești din aceeași categorie primesc în vorbirea rusească sufixul *-ka*, adăugat la rădăcina cuvîntului românesc, întocmai ca la multe substantive din limba rusă. Iată cîteva exemple: *flanéika* 'flanea', *leáska* 'leasă', *kúpka* 'cupă', *ńiórka* 'mioară', *mierkureánka* 'nume pentru o vițică fătată miercurea', *mutéłîčka* (alături de *mutéłka*) 'piuliță'. De la verbul *prašavát'* s-a format substantivul *prašáfka* 'prășitură'[16]. Tot prin încadrare morfologică trebuie explicate formele pe care le-au căpătat cuvintele românești *popușoi*, *miriște* sau *prun*, devenite *pəpušá*, *ńírišt'a* sau *prúnia*. Substantivul *copac* are la singular forma *kapáč*, iar la plural *kapačá*: *ia rubl'u* (*pil'ú*) *kapač* 'eu tai un copac [cu toporul sau cu beschia]'. Trebuie să admitem că forma de singular are ca punct de plecare pluralul românesc, dacă nu cumva sg. *kapáč*, din graiul „lipovenesc“, trebuie considerat ca intrat într-o epocă mai veche, cînd acest cuvînt suna în limba română *copačiu* (de exemplu la Neculce).

---

[16] Remarcăm că în graiul huțulilor cuvîntul *găleată* are de asemenea sufixul *-ka*: *gelétka* (Vezi E. Petrovici, *Note slavo-române*, DR X (1943), p. 346).

Cele mai multe dintre verbele româneşti folosite de lipoveni aparţin, în română, conjugării I. Ele au trecut, la conjugarea rusească, în *-at'*. Iată cîteva exemple: *triierát'* sau *triiarát'*, *înḱegát'* 'a închega (caşul)', *skəpərát'* 'a scăpăra', *distramát'* 'a destrăma', *refarmát'* 'a reforma', *întrebuinţát'* etc. Tot aici trecem şi un verb care în română este de conjugarea a IV-a: *prîšavát'* sau *prašavát'*[17]. Dacă nu cumva este o formă a unui verb rusesc dialectal, *orat'* 'a ara', ceea ce e foarte probabil, ar putea fi pomenit tot aici şi verbul *arát'*, care, împreună cu *prašavát'*, *triierát'* etc., ar ilustra influenţa românească în terminologia agricolă. Prezenţa unui cuvînt ca *aratúra* în graiul lipovenilor ar putea fi o probă, dar nu suficientă, pentru susţinerea originii ruseşti a cuvîntului în discuţie.

Verbele româneşti de conjugarea a IV-a au fost încadrate la conjugarea a II-a rusească: *felezuit'* 'a felezui', *rîšnit'* 'a rîşni', *čaplít'* 'a ciopli'. O dată pătrunse în vorbirea lipovenilor, verbele româneşti au început să fie conjugate ca şi cele ruseşti. Iată, de exemplu, prezentul indicativ al verbului *înḱegát'*: ia *înḱegáiu*, tî *înḱegáiš*, on *înḱegáit*, mî *înḱegáiem*, vî *înḱegáiti*, anî *înḱegáiut*, iar de la *rîšnít'*: ia *rîšniu*, tî *rîšniš*, on *rîšnit* etc. Un verb ca *a* (*se*) (*e*)*libera* (din armată) a trecut în mod normal la categoria verbelor pronominale în *-sia*, *liberálśia*: *Evó kotižént liberálśia*. Nu au fost întîlnite exemple de verbe de conjugarea a II-a sau a III-a folosite de lipoveni, poate pentru că numărul lor este scăzut şi în româneşte.

Cu excepţia procedeului de a forma comparativul cu ajutorul adverbului *mai*, în care trebuie să vedem o influenţă puternică a sistemului gramatical românesc, toate celelalte fapte nu ilustrează decît modul cum cuvintele româneşti s-au adaptat sistemului morfologic al limbii ruse, cu modificările pe care acesta le impunea noilor împrumuturi. O nouă dovadă, dacă mai este nevoie, a trăiniciei sistemului gramatical faţă de celelalte compartimente ale limbii.

În schimb, însă, vocabularul s-a arătat şi de data aceasta foarte sensibil la influenţele străine. Cuvintele româneşti au pătruns adînc în lexicul limbii lipovenilor, fără însă ca să putem preciza care este situaţia lor, a fiecăruia în parte, în ansamblul vocabularului rusesc. Nu încape îndoială că unele dintre cuvintele româneşti sînt bine ancorate în lexicul „lipovenesc", putîndu-li-se acorda un loc chiar în fondul principal. Este evident că un cuvînt ca *a prăşi*, *prîšavát'* are o mare circulaţie în graiul unor agricultori, cum sînt lipovenii din Dumasca. Utilizarea generală numai a acestui cuvînt, părăsirea termenilor corespunzători din limba rusă (*motîžit'* sau *polót'*), precum şi faptul că de la el s-au creat şi derivate (exemplu, *prašáfka*) sînt tot atîtea argumente că verbul *prîšavát'* trebuie trecut printre elementele fondului principal.

În aceeaşi situaţie trebuie să-l considerăm şi pe *triierát'*. Cuvîntul rusesc corespunzător, *molot'it'*, şi-a restrîns sfera de întrebuinţare, el exprimînd numai acţiunea de 'a bate grîul cu îmblăciul' (unealtă rudimentară folosită în trecut pentru scoaterea grîului din paie). De altfel, *îmblăciu* al nostru, ca şi verbul *a îmblăti* sînt puse de dicţionare în legătură cu v.sl. *malatiti*, care stă şi la baza cuvîntului rusesc). *Ia małót'ŭ* înseamnă 'eu bat grîul cu îmblăciul', 'eu îmblătesc'. Pentru aceeaşi operaţie efectuată (tot în trecut) cu ajutorul cailor, lipovenii întrebuinţează cuvîntul românesc triiérát': *ia triiéráiu s koninu* 'treier cu caii'. El a devenit general o dată cu introducerea maşinilor, a batozelor (cf. exemplul dat mai sus: *patóm pakłádim iaió dî búdim triierat' batúzîi* ...).

---

[17] Acelaşi verb în ucaineană are forma *praşuváti*; vezi I. Iordan, *op. cit.*, p. 148, care mai pomeneşte, după Scheludko, şi verbele *patsiti* (= 'a păţi'), *rapiti* (= 'a răpăi'), *foskati* (= 'a fosăi'). Ultimul este în aceeaşi situaţie ca şi *prašuvati*, adică s-a încadrat de la conjugarea a IV-a românească la conjugarea I.

În fondul principal al acestei populaţii ar putea fi trecut şi *gaz*, cu sensul de 'petrol lampant', pe care lipovenii, transformîndu-l în *ħas*, l-au întrebuinţat, ca şi românii, o dată cu înlocuirea opaiţelor prin lămpile de petrol.

Dar o discuţie mai largă asupra poziţiei elementelor româneşti din graiul lipovenilor nu se poate întemeia numai pe materialul cules, care nu-i prea bogat. Majoritatea termenilor care urmează trebuie trecuţi în partea lexicului numită de Al. Graur „masa vocabularului"[18].

În acelaşi timp nu pot prezenta interes o împărţire şi o discuţie a lor pe origini, atîta vreme cît pentru lipoveni toate cuvintele împrumutate, fie ele moştenite din latină, fie pătrunse mai tîrziu din alte limbi, sînt româneşti, deci străine. Din acest punct de vedere, o oarecare discuţie comportă cuvintele de origine veche slavă intrate în lexicul românesc şi păstrate neîntrerupt în cel rusesc. Întrucît limba noastră, influenţată de graiurile slave meridionale, în primul rînd de graiul populaţiei slave din Dacia (dacoslava), conservă unele cuvinte care în limba rusă nu se mai întîlnesc, identificarea împrumuturilor din limba română, în anumite cazuri, se poate stabili mai uşor. Aşa de pildă, asupra unui cuvînt ca *prîšavat'* din graiul lipovenesc nu pot încăpea discuţii cu privire la originea lui românească (rom. *a prăşi* ‹ v.sl. *prašiti*). La fel şi pentru un cuvînt ca *ħrinda*, 'grindă'. Cuvîntul românesc *grindă* este de origine veche slavă, *gręda*, cu ę (nazal) reflectat ca *in*[19]. În limba rusă el are forma *gŕada* sau *griadá*, însemnînd 'strat, drum, şir, fîşie', apoi *griádka* 'prăjină (pentru atîrnat hainele)', pl. *griádku* 'fuştei la scară sau la loitră'. Forme asemănătoare şi, de asemenea, şi sensuri apropiate are acest cuvînt şi în ucraineană. În această limbă există însă şi cuvîntul *grýnda* 'kleines Wandbrett, Grendel', pe care E. Berneker îl socoate împrumutat din limba română[20]. La fel trebuie considerat şi *ħrínda* din vorbirea lipovenilor din Dumasca. De asemenea, trebuie socotite ca împrumuturi din română şi alte cuvinte vechi slave păstrate la noi, dar dispărute în limba rusă, sau avînd aici alte sensuri şi altă formă: *pintenóg*, un derivat din v.sl. *pętino*, *kišleák* (în rusă se spune *ḱisloe moloko*), *pražîna* (în rus. *šest* sau *žerd'*), *aħráda* 'curtea bisericii' (în rus. *ográda* 'grad, întăritură'), *vrána* (pentru etimologia acestui cuvînt Tiktin[21] citează şi un cuvînt rusesc *vorona*, care însă prezintă fenomenul numit polnoglasie sau plenisonie, caracteristic limbilor slave răsăritene; de aceea *vrana* din graiul lipovenilor trebuie socotit ca un împrumut din limba română) şi altele. Nu pot fi însă considerate româneşti cuvinte ca *pirilóχ* sau *perialóχ* 'pîrloagă', *smetána* 'smîntînă', *borozda* 'brazdă', *pal'ána* 'poiană', care reflectă un tratament fonetic diferit, slav răsăritean, faţă de aceleaşi cuvinte primite de români din limbile slave meridionale.

---

[18] Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii romîne*, Bucureşti, 1954, p. 13.

[19] Al. Rosetti, *Influenţa limbilor slave meridionale asupra limbii romîne*, Bucureşti, 1954, p. 69.

[20] SEW, p. 348-349.

[21] DRG, s.v.

O parte din termenii de origine românească din graiul lipovenilor se referă la agricultură sau la realităţi care ţin oarecum de această îndeletnicire. Iată cîţiva din aceşti termeni: *aratúra* (*arát'* 'a ara' în locul lui *pahat'* poate fi un element rusesc dialectal, înregistrat de *Dicţionarul* lui Uşakov, 2, p. 843), *bátka* 'unealtă pentru bătut coasa' (în ruseşte se spune *babka*; cuvîntul românesc a suferit influenţa verbului *a bate*; cf. DA, s.v.), *batóza* sau *batúza* (*molotilka* nu este cunoscut), *čekaníšte* 'păpuşoişte, loc de pe care s-a recoltat porumbul', *čúɦa* 'semn făcut dintr-un mănunchi de grîu sau de iarbă la secerat sau la coasă' [Dicţionarele propun ca etimon fie pe magh. *csóva* ‹ germ. *Zeichen* (Cihac), fie pe *ciuf*, *ciufă* (DU, Tiktin, CADE, DA). C. Lacea (DR, III, p. 743) se gîndeşte la turc. *čoha*, *čoka* 'postav'. Pentru că sensul fundamental este acela de 'momîie, sperietoare aşezată în lan spre a alunga păsările', credem că avem de-a face cu germ. *Scheuche* 'momîie, sperietoare', pătruns în nordul şi nord–vestul Ardealului şi prin părţile de nord şi nord-vest ale Moldovei din limba saşilor ardeleni şi într-o epocă mai veche, cînd acest cuvînt avea o formă apropiată de mhd. *schiuhe*. Ulterior, cuvîntul s-a răspîndit şi prin părţile Vasluiului, probabil prin oameni veniţi din regiunea unde *ciuhă* era cunoscut[22]], *felezău* 'un fel de măturoi cu coada lungă pentru ales pleava din grîul treierat cu caii', *felezuít'* 'a felezui, a curăţi grîul de pleavă cu felezăul', *harág*.

Probabil tot româneşti sînt cuvintele *ɦiliza* 'bucată de pămînt lungă şi îngustă', *ɦrindéi* 'grindei, parte a plugului', *k'itonóχ* 'unealtă agricolă cu care se dau găuri în pămînt la semănat' (*dái ḱitonóχ* 'adu-mi chitonogul'). Apoi *maɦór* 'porumb semănat pentru nutreţ', *ńirištea* sau *míriştea*, *mušunói*, *pəpušá* (cf. mai sus ucr. *papuša*, socotit de Scheludko, *op. cit.*, ca împrumut din limba română), *praží'na* „prăjină, unitate de măsură pentru suprafeţe agricole", *prîšavát'* sau *prašavát'* (discutat mai sus), *razór* 'şanţ făcut prin mijlocul ogorului la arat', *təvəlúχ*, *trágla* 'cobilă, iapă (doi pari prinşi la un capăt cu o funie, pe care se transportă plugul la cîmp)', *trifói*, *triierát'* sau *triiarát'* (discutat mai sus). Ar putea fi pus aici şi *t'aka* 'tocul în care se ţine cutea la coasă'.

Termenii pastorali româneşti abundă în graiul lipovenilor. Dintre cuvintele referitoare la stînă şi creşterea oilor trebuie pomenite următoarele: *babánî* 'oaie bătrînă', *bač*, *brumaríu*, *brumaríuia* (*avečka brumaríuia* 'oaie brumărie'), *gəleáta*, *ğandîr* 'groapă în care se face focul la stînă' (unul din sensurile acestui cuvînt, căci în limba turcă *čadyr* înseamnă 'cort', 'şatră', iar prin alte părţi din regiunea Iaşi, 'despărţitură în mijlocul stînii unde se mulg oile'), *hîrdzob* 'unealtă la stînă, un cerc dintr-o nuia, cu o plasă de sfoară, pe care se pune caşul la scurs’, *înḱegať*, *kaš*, *ḱag*, *ḱišleák*, *korásla*, *kúpkâ* sau *kúpa*, *leáska*, *mînzára*, *ńiór* ‘miel de doi ani’, *ńiórka* ‘mieluță de doi ani’, *skáma* (care, în afară de sensul obişnuit, mai înseamnă şi, ‘usuc, murdărie unsuroasă de pe lîna oilor’), *stárpa* ‘oaie stearpă’, *stîna* (*ia idú, u stî́nu*), *strîkătoári* ‘strecătoare sau strecurătoare’, *strúnga*, *strungáŕ* ‘băiatul din serviciul stînii’, *suɦát*, *šut* ‘fără coarne’ (*barán šut*), *úrda*.

---

[22] Vezi şi SCŞt. Iaşi, VI (1955), 3-4, p. 235-238, unde am susţinut pe larg această etimologie. Vezi, acum, V. Arvinte, *Raporturi lingvistice româno-germane, Contribuţii etimologice*, Editura Egal, Bacău, 2002, p. 157-161.

Tot aici, la creşterea animalelor, îşi au locul *vacáŕ*, *bouáŕ*, *herġeleğiu*, *štíra* ‘iapă care nu poate să conceapă’, *čireáda*, *čakî́r* ‘cal cu ochii de culoare diferită’, *magár*, *pintenóg* ‘cal cu o pată albă la picior’.

De remarcat că lipovenii, ca şi românii, dau numele vițeilor după ziua în care aceştia au fost fătați. Astfel, după zilele săptămînii ei sînt numiți: *lunél* sau *lunáia*, *marțólea*, *mierkureán* sau *mierkureánka*, *ẑoián*, *vereán* sau *vereána*, *sîmbotél* sau *sîmbotîka*, *dumán* sau *dumăníka*.

Numeroase interjecții adresate animalelor sînt de asemenea împrumutate din româneşte: *hăis!*, *čea!*, pentru mînat boii, *pui! pui!*, pentru chemat găinile, *háli!* pentru alungat gîştele (şi *ga! ga! ga!* pentru chematul lor). Găinile se alungă cu interjecția *ušió!*, iar porcii cu interjecția *háța!* La oi se strigă *śo! bîr!*, iar la vacă *hăi!* (*karóva!*). Interjecția *hai!* (şi *háida!*), socotită de Al. Graur printre elementele fondului principal românesc, a intrat şi în vorbirea lipovenilor din Dumasca.

Dintre numirile de plante sînt româneşti: *alún*, *goldán* ‘o specie de prun’, *ɦaldán* sau *ɦilandán*, *hušeák*, *kapáč*, *płop*, *prúnia* ‘prun’, *țîxĺî*. Forme de relief: *ďał*, *rîpa*, *parnitúra*.

O parte din termenii notați se referă la prelucrarea firului, a lînii şi a cînepii: *bumbák*, *ďistramáť*, *íța*, *káier*, *kəlkətór* ‘scîndurică la războiul de țesut pe care se apasă cu piciorul’, *fúrka* (de tors), alături de *kužółka*, *rágila, rəğəlúika skrípet* (la războiul de țesut), *spáta* (idem), *suvéika*, *urdzitórea*, *urdîť* ‘a urzi’, *vatáła*, poate şi *vîrtéłnița*.

Din terminologia privind carul, sania şi părțile lor componente: *apleána* ‘oplean (la sanie)’, *bleáχ* **1**. ‘bucată de fier nefolositoare’ **2.** ‘tablă mai groasă de fier care se pune dedesubtul osiei la carul cu osia de lemn’, *bóur* ‘partea întoarsă de la talpa săniei’, *búkša* ‘fier de formă cilindrică băgat în butucul roții’, *butúk* (la roată), *čałan* (la roată), *kaťuɦáŕ*, *ğuχ*, *kərəíša* ‘car cu boi’, *koš* ‘coşul căruței’, *łóitra*, *mutéłka* sau *mutéłîčka*, *rastéu* şi *restéu*, *šînáŕ* ‘cui de fier care ține şina pe obadă’, *šurúb*, *trasúra*. Tot aici mai adăugăm, din lipsa unei alte categorii semantice mai potrivite, şi pe *grif* ‘colț de fier în partea de dinainte a potcoavei’, *ḱinga* ‘cureaua de la şea trecută pe sub pîntecele calului’, *hak* ‘colț la cele două capete ale potcoavei’, *ogláž* (la bici), *šfiḱ* ‘capătul subțire al biciului’, *unsóre* sau *unsoáre* (pentru car), *pripón*. O discuție aparte comportă cuvîntul *krépčik* care denumeşte, atît în graiul lipovenilor, cît şi al românilor din Dumasca, sau din satul vecin Dobrovăț, ‘o pînză groasă de sac aninată cu două bețe de oişte, în care li se dă mîncare cailor’. Cuvîntul este aproape general prin părțile Iaşului, avînd forma *crépŝic*. Discutarea lui nu priveşte raporturile lingvistice dintre români şi lipoveni, ci ea se referă la originea acestui cuvînt din graiul moldovenesc. În nici unul dintre dicționare el nu este înregistrat. Credem că avem de-a face cu un cuvînt de origine germană. În prima parte, *krep*, trebuie să-l vedem pe germ. *Krippe* 'iesle'. De altfel, dicționarele, cu excepția celor ale lui Tiktin și Şăineanu, notează un cuvînt *crep*, cu diferite variante (*creplă*, *creaplă*) și cu sensurile **1.** 'scară de deasupra ieslei din care mănîncă caii fînul', **2.** 'jgheab de adăpat vitele, troacă', derivîndu-l din germ. *Krippe* 'iesle'. Partea a doua a cuvîntului este mai greu de explicat. Admițînd că avem de-a face cu germ. *Sack* 'sac', deci un cuvînt compus german, *Krippesack*, ceea ce e foarte probabil, rămîne de explicat evoluția fonetică neobișnuită, căci sensul nu creează dificultăți. Aspectul fonetic va putea fi lămurit mai ușor după ce se vor fi stabilit căile de pătrundere ale acestui cuvînt în graiul moldovenesc. Probabil, o filieră ucraineană, ca și la *orcic* (ucr. *orčik* ‹ germ. *Ortscheit*).

O altă parte de împrumuturi făcute de lipoveni se referă la casă și părțile ei constitutive: *balamá*, *bróska*, *firída* 'o scobitură la sobă unde se țin diferite lucruri mărunte', *ɦağák*, *ɦrátii*, *ɦrínda*, *kərəmída*, *kostoróba*, *dirég*, *šînďiła* și la diferite obiecte din casă și din jurul ei: *báiera*, *bárda*, *brič*, *kána*, *kapačók*, *kaptáŕ*, 'strachină de lut', *kazmá*, *kibrítki* sau *kribítki*, *kiristéli* 'pirostrii', *kiróṇa*, *kreión*, *kutíia*, *fănaŕ* 'felinar', *gratáŕ*, *ɦadarág* (la rîșniță), *ɦas*, *iáska*, *lig'án*, *mušamáua*, *pătura*, *rîšnița*, *róła*, *sałteá*, *skaparáť*, *ťinğíri* sau *činğíri*, *véška*, *vrána*.

Termeni referitori la alimentație: *ḱiselița*, *kîrnáț*, *mamalíɦa*, *portocáła*.

Îmbrăcăminte: *kačúła*, *kataráma*, *kordón*, *kuráua*, *flanéika*, *fułár*, *aḱinča* 'opinca', *tərəiț* 'pantofi răi de umblat pe afară' (*prinisí tərəițî* 'adu-mi tîrîiții'; un derivat post-verbal de la *a tîrî*, în graiul moldovenesc și a *tîrîi*).

Într-o ultimă grupă trebuie trecuți termenii care nu și-au găsit locul în unul din compartimentele stabilite mai sus: *bulbóna* 'bulboană', *kóta* 'cotă, obligație către stat', *kotižént*, *ğánta*, *grădinița* (de copii), *împuterničit*, *întrebuințát*, *liberáłsia* 'a se libera (din armată)', *meseríia*, *pahoi* 'puhoi (de ploaie)', *petréčere*, *rátuš* 'o casă (clădire) mare', *refarmáť* 'a strica ceva, a da la reformă', *rest*, *sḱiuri*, *stráda*, *šanťiiér*, *țînťirím* (*nesút mertvețá u țînťirím* 'duc un mort la țintirim'), *trin* 'tren'.

Trebuie subliniat că prezența acestor cuvinte și a altora, neînregistrate încă, în graiul rusesc al lipovenilor din Dumasca nu înseamnă, în același timp, că toți termenii rusești corespunzători nu se mai întrebuințează. De cele mai multe ori, cei doi termeni coexistă. Procesul de penetrație a elementelor românești este însă în plină desfășurare. Deocamdată el a cuprins mai ales termeni legați de realitățile imediate, ale vieții de toate zilele. Mai puțin sau aproape de loc sînt reprezentate cuvintele care denumesc noțiuni abstracte. S-ar putea ca aceasta să fie situația lingvistică reală, dar s-ar putea ca și ancheta, așa cum s-a desfășurat ea, pe baza unor chestionare care vizează în primul rînd denumirea obiectelor și acțiunilor specifice vieții materiale a țăranului nostru, să nu fi putut releva, tocmai din această cauză, și termenii care denumesc noțiuni abstracte.

Tot în legătură cu lexicul, mai e de observat că domeniul în care cuvintele românești sînt aproape fără corespondent în limba rusă a lipovenilor este acela al păstoritului, ceea ce se explică prin îndeletnicirea de căpetenie a acestora cu agricultura şi îndeosebi cu cultivarea legumelor şi a zarzavaturilor.

Un alt aspect al contactului lingvistic româno-lipovenesc este acela privitor la toponimie. Subiectele anchetate, e vorba de lipoveni, afirmă că satul Dumasca a fost întemeiat de strămoşii lor, iar românii au venit aici de prin alte sate vecine, mai tîrziu. Drept dovadă stă mărturie faptul că locurile cele mai bune de agricultură sînt ale lipovenilor. Admiţînd că aşa stau lucrurile, e de mirare că toate toponimicele din jurul satului şi însuşi numele satului nu păstrează vreo amintire de nomenclatură dată de populaţia lipovenească. Fără îndoială că pentru noi chestiunea întîietăţii unora sau altora dintre locuitorii de astăzi ai satului nu prezintă nici o importanţă, după cum ea nu prezintă nici pentru ei înşişi, lipovenii şi românii trăind în relaţii bune. Dar constatarea că nu există toponimice de origine rusească, date de lipoveni, ci numai toponimice româneşti vine să indice că, probabil, lipovenii cînd au venit aici au găsit un sat deja întemeiat.

Cele mai multe numiri topice sînt apelative care descriu aspectul exterior al locului denumit prin ele sau arată una din însuşirile locului respectiv. În această categorie intră toponimice notate de la lipoveni ca: *În Rîḱ*, *La Tokíli*, *În Lúngu Vîntului*, *La Iázuri*, *La Možílî*, *Dupa Livézî*, *Válea Grădínii*, *Válea Sácî*, *Pi Toloácî*, *Pi Haţáš*, *Pi Lárga*, *Deálu Rădiului*, *Pi Rošîoára*, *Dúmbrăviţa*, *Pi Deálu Tăcúţîi*, *Gîrla lu Nihɦái Tóma*. Ultimul, alături de *Rădiu Galiián* şi *La Pănšéscu*, păstrează amintirea unor oameni care au stăpînit locul denumit astfel. *Galian* şi *Păncescu* au fost proprietari de moşii. Mai adăugăm *Pe-a Rúšilor* (e vorba de un loc stăpînit de ruşi, lipoveni sau ruşi din Dobrovăţ-Ruşi) şi numele unei păduri şi al unui deal, *Cózări*. Acest *Cózări* trebuie pus în legătură cu slavul *koza* 'capră', reprezentat destul de bine în toponimia românească[23]. Toponimicului *La Možílî*, care denumeşte, într-adevăr, o ridicătură pe vîrful unui deal, i se mai spune de către lipoveni şi *La Kurɦánî*, cu un cuvînt existent, de asemenea, în toponimia noastră, identic cu rus. *kurgan*[24].

Repetăm că toate toponimicele de mai sus au fost notate de la lipoveni. Ele nu prezintă dificultăţi de interpretare lingvistică.

Mai avem de adăugat cîteva lucruri despre toponimicul *Dumasca*, în acelaşi timp şi numele unui pîrău care desparte satul în două, *Pîrăul Dumăştii*. El trebuie pus în legătură cu numele de persoană *Duma*, care apare şi în toponimicul *Dumeşti*. În Dumasca apare sufixul toponimic -*(e)asca*, ca şi în *Corbasca* (numele unui sat din fostul judeţ Tecuci), *Plopasca* (numele unei păduri din apropierea satului Voineşti, raionul Iaşi) etc.

După cum se vede, numirile de locuri sînt în totalitatea lor româneşti. Lipovenii nu au făcut altceva decît să le adopte ca atare, modificîndu-le uneori aspectul fonetic. De o toponimie de origine rusească recentă, datorată lipovenilor, nu poate fi vorba.

---

[23] Vezi I. Iordan, *Rumänische Toponomastik*, Bonn-Leipzig, 1924-1926, p. 204.

[24] De acelaşi autor, *Nume de locuri romîneşti în Republica Populară Romînă*, Bucureşti, 1952, p. 19.

În privința antroponimiei însă, influența românească este ca și inexistentă. Numele de familie ale lipovenilor sînt rusești. Spre exemplificare, vom pomeni cîteva: *Héika*, *łombádă*, *Stignéi*, *Makaróv*, *Radión* etc. De asemenea și numele de botez sînt de origine rusească: *Nazárii*, *Zenovéi*, *Maséi* (*Moisei*), *Afiéi*, *Evdaḱéia*, *Ulita* etc. De origine românească trebuie considerat numele familiei de lipoveni *Bălan*. În acest domeniu nu putem vorbi însă de o influență românească asupra lipovenilor.

Chestiunea raporturilor lingvistice dintre populația rusească din Dumasca și românii cu care conviețuiesc trebuie privită și din punctul de vedere al influenței graiului rusesc asupra limbii române. Această influență este destul de slabă, mărginindu-se doar la cîteva fapte de natură lexicală. Explicația trebuie căutată în aceea că nu românii din Dumasca sînt bilingvi, ci lipovenii. Aceștia au fost constrînși de condițiile unei vieți în mijlocul unei mase compacte de vorbitori ai limbii române să învețe această limbă. Românii știu însă puține cuvinte din graiul „lipovenesc“, cu excepția unei singure femei care, trăind de mică printre lipoveni, vorbește curent limba acestora. Iată cele cîteva cuvinte notate în anchete. În graiul românesc din Dumasca este cunoscut cuvîntul *háhol* ‘poreclă dată de lipoveni românilor’. El are accentul schimbat față de rus. *hohól*, folosit de ruși, înainte, la adresa ucrainenilor (rus. *hohól* înseamnă ‘moț’; ucrainenii își rădeau capul, lăsîndu-și numai un moț de păr pe creștet).

De la lipoveni au cunoscut românii planta numită *cernúșcă* (chimion, Schwarzkümmel), pe care cei dintîi o cultivă cu predilecție. Cuvîntul *cernușcă* este înregistrat în dicționarele noastre, pentru că el există în graiurile populare din răsăritul țării. Vorbitorii de limbă română din Dumasca spun însă că ei l-au auzit de la lipoveni. Adevăratul nume românesc al acestei plante este *negrilică* sau *negrușcă*. Dar pe acestea românii din Dumasca nu le cunosc.

Pentru ‘făină de grîu de calitatea întîi’ se folosește cuvîntul *pérvă*, singur, sau, ca adjectiv, împreună cu substantivul *făină*: *făină pervă*. Termenul este cunoscut și în satul Dobrovăț, cu aceeași accepție. Reamintim faptul că și în satul Dobrovăț, anume în Ruși, a locuit o populație slavă răsăriteană, care astăzi a uitat cu totul graiul strămoșesc.

Dicționarul lui Scriban îl atestă pentru estul teritoriului dacoromânesc, punîndu-l în legătură cu rus. *pervaia*, fem. de la *pervyi* ‘întîi’. În ce privește vechimea lui în limba română, Gh. Bogaci îl găsește atestat pe la anul 1814 în niște acte negustorești și îl explică întocmai ca și Scriban[25]. Întrucît utilizarea lui este restrînsă astăzi în graiul moldovenesc, credem că avem dreptul să admitem, pentru localitățile pomenite mai sus, că-i un împrumut de la rușii sau lipovenii stabiliți aici. De altfel, pentru „făină de grîu de cea mai bună calitate“ lipovenii din Dumasca spun *pérvaia muká*.

În discuția asupra elementelor rusești recente din graiul satelor anchetate (ne referim, pe lîngă Dumasca, și la satul Dobrovăț), invocăm acum o expresie care a fost înregistrată şi explicată, printre alţii, de Diomid Strungaru[26] şi de Gh. Bogaci[27]. Este vorba de izolarea *din mirnîy vremi* 'din vreme de pace', care, după cum arată primul cercetător pomenit, a căpătat şi accepţia 'din vremea de demult'. Poate că nu ne-am fi oprit asupra ei, căci, deşi am urmărit-o în mod special, atît în Dobrovăţ-Ruşi, cît şi în Dumasca, nu am putut-o releva, dacă Gh. Bogaci nu ar fi precizat că a auzit-o de la un ţăran originar tocmai din satul Dobrovăţ (judeţul Vaslui), care i-a spus că mănăstirea din acest sat e zidită de Ştefan cel Mare în *mirnă foarte veche*, adică 'în timpuri foarte vechi'. Expresia, cum s-a arătat de către autorii menţionaţi, trebuie pusă în legătură cu rus. *mirnoje vremja* 'timp de pace'. Ţinînd seama că în graiul moldovenesc această izolare nu-i cunoscută, notarea ei în comuna Dobrovăţ, unde locuiesc astăzi urmaşii unei populaţii slave răsăritene, ceea ce Gh. Bogaci probabil nu ştia, ne îndeamnă să credem că aici ea este un reflex al contactului lingvistic româno-rus de care ne ocupăm. Pentru că am vorbit de urme de limbă rusească în satul Dobrovăţ-Ruşi, mai consemnăm aici şi cuvîntul *nožîţîli* (cu sensul de 'foarfeci', auzit la o femeie din acest sat, pentru rus. *nóžniţî*.

---

[25] Gh. Bogaci, *Note lingvistice*, BIFRPh. VI (1939), p. 204.

Cuvîntul *iúpă* sau *iúpcă* 'un fel de bluză bărbătească, încheiată la gît, lungă pînă peste pantaloni şi strînsă la mijloc cu o curea', cunoscut în graiul românilor din Dumasca, este un împrumut de la lipoveni. El are şi însemnarea de 'fustă', ca în limba rusă.

Tot sub influenţa graiului „lipovenesc", uneori, alături de *basma*, femeile din acest sat spun şi *platóc*. Bucătăria de vară făcută în mijlocul ogrăzii este numită la Dumasca şi *cúfini*, termen care ar putea fi atribuit tot influenţei lipoveneşti, întrucît, în mod obişnuit, românii de aici au pentru noţiunea respectivă cuvîntul *ẑîgnă*, ceea ce explică şi sensul de 'groapă în care se face focul la stînă' al acestui din urmă cuvînt din graiul lipovenilor (v. mai sus). La Dobrovăţ, *cúfini* nu se foloseşte. Poate că tot un element de origine rusească trebuie socotit şi *crupcă* 'cojoc nou', pe care dicţionarele noastre nu-l înregistrează (cf. rus. *krutka* 'un fel de haină bărbătească', rus. ucr. *kurtka*, cu acelaşi înţeles).

Reducîndu-se numai la lexic, şi acesta foarte slab reprezentat, chiar dacă cercetări ulterioare ar mai releva şi alte fapte, influenţa limbii ruse din Dumasca asupra graiului românesc vecin ne apare de o importanţă cu totul secundară. Nu-i de loc surprinzătoare această constatare, dat fiind numărul mic al acestor lipoveni care, cum am mai spus, trăiesc izolaţi într-o regiune locuită de o masă compactă de români. Dimpotrivă, procesul invers este foarte natural şi aceasta a reieşit, credem, în mod convingător din faptele discutate anterior. Nu putem însă să mergem mai departe, anticipînd asupra soartei limbii ruse vorbite de populaţia lipovenească din Dumasca, adică să afirmăm că, dată fiind marea lor izolare, aceşti oameni îşi vor părăsi cu totul limba lor maternă într-un timp relativ scurt, cu toate că alte fapte ne-ar putea îndemna către o astfel de concluzie.

---

[26] „Arhiva", XLIII (1936), 3-4, p. 233.

[27] Gh. Bogaci, *op. cit.*, p. 204.

Printre aceste fapte se află, în primul rînd, exemplul oferit de satul vecin Dobrovăț-Ruşi, apoi situația din alte sate unde s-au stabilit, în decursul timpului, populații slave răsăritene. Exemple numeroase se găsesc în lucrarea acad. I. Iordan, *Rumänische Toponomastik*, p. 242 şi urm. Un alt caz, tot din Moldova, în care se pare că e vorba chiar de lipoveni, îl consemnează G. Weigand în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig", IX, p. 158, afirmînd că: „În toate localitățile pomenite [de autor] se vorbeşte încă limba rusă, însă în toate se vorbeşte la fel de bine româneşte; altele, ca, de exemplu, în Slobozia-Bîrlad, s-au românizat în întregime".

Credem totuşi că limba rusă a lipovenilor din Dumasca va rezista mai multă vreme. Un rol hotărîtor îl are aici tradiția religioasă a sectei, care impune folosirea limbii ruse. În al doilea rînd, conservarea limbii materne se datoreşte şi legăturilor, determinate tot de considerente religioase, cu lipovenii din alte centre mai numeroase. La aceşti factori se adaugă astăzi şi contactul tot mai strîns cu limba rusă literară, întreținut fie prin lectura publicațiilor sovietice, fie, mai puțin, prin intermediul şcolii din sat, unde se predă limba rusă, deşi ea nu-i limbă de predare pentru copiii lipovenilor. Din aceste motive, nu putem afirma cu siguranță că limba rusă din Dumasca va avea, într-un timp relativ scurt, soarta atîtor comunități slave răsăritene care au trăit izolate printre români, dispărînd apoi. Sigur este însă faptul că acest grai rusesc se prezintă astăzi tot mai copleşit de mulțimea elementelor româneşti. Tocmai aspectul acesta a constituit obiectul rîndurilor de față şi el este un rezultat al bilingvismului populației lipoveneşti.

În concluzie, faptele discutate de noi mai sus pot fi grupate în două categorii: *a*) efecte ale bilingvismului populației lipoveneşti; *b*) fenomene de adaptare a elementelor româneşti împrumutate la sistemul fonetic şi morfologic al limbii ruse.

Efectele bilingvismului sînt foarte puternice în domeniul vocabularului. Exemplele de termeni referitori la agricultură, păstorit, industria casnică etc., înşirate mai înainte, sînt concludente. Subliniem din nou că mulți din termenii ruseşti corespunzători coexistă. De asemenea, numirile de locuri din jurul satului, folosite de lipoveni, sînt toate româneşti.

În cea de-a doua categorie intră: **1.** existența vocalei *ắ* accentuate (în cazuri rare), care nu există în limba rusă; **2.** apariția unui fonem consoană, *ğ*, inexistent în limba rusă; **3.** apariția sporadică în graiul lipovenilor a spirantelor *ŝ* şi *ẑ*; 4. existența africatei *dz*, specifică graiului moldovenesc. Repetăm că aceste fenomene de natură fonetică se întîlnesc numai în elementele româneşti împrumutate de către lipoveni. În morfologie, cu totul remarcabilă este apariția adverbului românesc *mai* în comparativul adjectivelor ruseşti, chiar înaintea formei ruseşti de comparativ. S-a împrumutat, aşadar, procedeul analitic de formare a comparativului din limba română.

Din aceeaşi categorie (fenomene de adaptare a elementelor româneşti la sistemul fonetic şi morfologic al limbii ruse) mai fac parte următoarele. În fonetică: **1.** substituirea lui *ă* neaccentuat protonic prin *a* sau *e* (sunet apropiat de *ă* românesc); **2.** *o* neaccentuat, pronunțat ca *a* (*akanie*); **3.** diftongul *oá* redus la *o* (inconsecvențele consemnate sînt o urmare a bilingvismului); **4.** spirantele alveolo-palatale *ŝ* şi *ẑ*, specifice graiului moldovenesc, sînt substituite prin africatele *č* şi *ğ* (şi aici sînt inconsecvenţe); **5.** oclusiva velară *g* apare înlocuită prin *ɦ* sau *χ* în numeroase cazuri; **6.** la fel, *l* e pronunţat cu o articulaţie velară, *ł*; **7.** consoanele *t* şi *d* urmate de vocalele prepalatale *e* şi *i* sînt pronunţate muiat; **8.** în poziţie finală, consoanele sonore sînt pronunţate surd (*g* sau *z*, înlocuite prin *k* sau *s*). În morfologie, adaptarea se constată în înlocuirea lui *-ă* final din cuvintele româneşti prin *-a* (o substituire a desinenţei româneşti prin cea rusească), în apariţia la unele substantive feminine româneşti a sufixului *-ka*. De asemenea, verbele româneşti de conjugarea I-a au fost încadrate la conjugarea I-a rusească în *-at'*, iar cele de conjugarea a IV-a, la conjugarea a II-a rusească.

Cu privire la graiul popular *rusesc* vorbit la Dumasca, dar nu numai aici, ci şi în alte locuri unde trăiesc lipoveni, socotim că el ar trebui să fie cercetat îndeaproape, în mod special. Ca exemplu recent în acest sens, amintim lucrarea lui I. Pătruţ asupra altui grai slav răsăritean de pe teritoriul ţării noastre, graiul huţul de pe Valea Sucevei[28]. Lucrări similare s-ar putea alcătui şi pentru graiul populaţiei lipoveneşti. Ele ar fi deosebit de utile pentru dialectologia rusă. Nu trebuie scăpat din vedere faptul că limba acestor oameni a avut o evoluţie aparte, în condiţii speciale, timp de peste două sute de ani. În urma acestor cercetări, se vor putea stabili, desigur cu aproximaţie, şi cu ajutorul hărţilor dialectale ruseşti, regiunile din Rusia pe care le-au părăsit, spre a scăpa de persecuţiile religioase, strămoşii lipovenilor de la noi. Fenomene ca trecerea lui *g* la *h*, apoi pronunţarea lui *o* neaccentuat ca *a* (*akanie*), întîlnite la lipovenii din Dumasca, trimit către o regiune din sudul Rusiei. Alte fapte de natură fonetică sau de vocabular vor putea oferi indicaţii mult mai precise.

---

[28] V.I. Pătruţ, *Fonetica graiului huţul din Valea Sucevei*, Bucureşti, 1957.

Terminația de plural *-auă* a unor substantive neutre[*]

În părțile de nord-vest ale țării noastre, prin provinciile Crişana şi Maramureş, anchetatorii *Atlasului lingvistic român* au notat în mod sistematic forme de plural de tipul *pîráuă*, *hîrdáuă*, *iláuă*, față de literarele *pîraie*, *hîrdaie*, *ilaie* și față de mold. *pîrắie*, *hîrdắie*, *ilắie*, ale unor substantive terminate la singular în *-ắu* (unele dintre ele şi în *-éu*, *-ĕu*[1] sau *óu*). Aceste forme de plural nu au primit pînă acum o explicație completă din punctul de vedere al evoluției fonetice şi morfologice româneşti, cu toate că asupra lor s-au oprit lingvişti ca Tiktin şi Philippide. Recent, chestiunea a fost reluată de R. Todoran într-o notă morfologică apărută în revista „Cercetări de lingvistică“ de la Cluj, dar, cum va rezulta din cele ce urmează, nici aici nu s-a spus tot ce era de spus[2].

Majoritatea cuvintelor în această situație sînt de origine maghiară. Există însă şi cîteva exemple de altă origine. Unul din ele, anume *pîrău*, este anterior influenței maghiare, probabil de origine autohtonă. Demn de remarcat este faptul că în această situație sînt şi două elemente de origine latină: *stáuă* „staule“ şi *schinteáuă* „scîntei“. Alipirea terminației *-ắuă* la aceste cuvinte este, desigur, de dată recentă. Singurul exemplu sigur de origine germană este *calhắu*, cu pluralul *calháuă*. Unul singur este, probabil, de origine ucraineană. La acestea se adaugă mai multe derivate româneşti cu suf. de origine maghiară *-ắu*, *-ălắu*. Toate aceste substantive care primesc la plural terminația *-áuă* sînt de genul neutru.

Materialul invocat în această lucrare provine din volumele publicate ale ALR, atît din seria nouă cît şi din cea veche. Anchetatorii au notat, cu precizia cunoscută, formele de plural ale celor mai multe dintre substantive. Incidental, forme de plural în *-áuă* ale unor neutre terminate la singular în *-ău* sînt consemnate şi în unele dintre dicționarele noastre, de pildă în DA. Întrucît, însă, materialul recoltat din ALR este destul de bogat (aproximativ 70 de cuvinte) şi, totodată, îndeajuns de concludent, ne vom mărgini numai la dînsul. Cele mai multe dintre cuvintele care urmează – regionalisme mai ales de origine maghiară, cunoscute prin vestul şi nord-vestul țării – nu sînt înregistrate în lucrările româneşti de lexicografie. Ele denumesc, după cum se va vedea, obiecte, instrumente etc. din viața materială a țăranilor români din această regiune puternic influențată de graiurile maghiare vecine. Din această cauză, în prima parte a lucrării vom acorda o atenție deosebită clarificării originii cuvintelor.

Stabilirea etimonurilor maghiare este, de altfel, foarte importantă pentru explicarea terminației de plural de care ne ocupăm. Faptului nu i s-a acordat importanța meritată din partea cercetătorilor anteriori. Din această cauză, soluțiile date nu sînt complete. Cuvintele de origine maghiară care în limba română au singularul în *-éu*, *-ắu*, sau *-óu* provin din etimonuri maghiare terminate fie în *-ő*, fie în *-ó*, *-a*, *-ú* sau *-u*. Cu excepția celor terminate în *-ő*, aproape toate celelalte au în română finalul în *-ắu*. Cuvintele maghiare în *-ő*, *-ö* îl transformă pe acesta în *-éu* sau *-ắu*. În cîteva cazuri, unor substantive maghiare în *-ó* le corespund la noi cuvinte terminate în *-óu*. După cum vom arăta mai departe, și cele terminate astăzi în *-ắu* aveau altădată finalul *-ón*. De altfel, chiar în limba maghiară a existat o perioadă cînd în locul actualului *-ó* (lung) exista diftongul *-óu*, după cum cele terminate în *-ő* aveau diftongul *-eü* (› *-öü* › *-ő*)[3]. Deși cuvintele românești în *-ắu* și *-éu* nu provin din vechea maghiară unde se terminau în *-óu* sau *-öü*, cunoașterea terminației din maghiară a etimonurilor corespunzătoare rămîne importantă, deoarece forma de plural este determinată de terminația singularului. Așa se explică de ce vom acorda o atenție specială clarificării etimologiei cuvintelor care urmează.

---

[*] „Terminație“ este folosit cu sensul precizat de I. Iordan, *Lomba română contemporană*, Bucureşti, 1954, p. 269: „... sfîrşitul cuvîntului în sens strict, fără nici o aluzie la aptitudinile lui de a se modifica în vederea unei funcțiuni gramaticale [...]“; studiu apărut în SCL X (1959), 2, p. 213-239.

[1] Prin *ĕ* ALR notează o vocală cu timbrul intermediar între *ă* şi *e*.

[2] Vezi CL I (1956), 1-4, p. 131-134.

În prima parte a lucrării vor fi prezentate, așadar, substantivele neutre pentru care anchetatorii ALR-ului au notat forma de plural în *-áuă*. Vom începe cu elementele de origine maghiară, cele mai numeroase, după care vor urma cele de origine germană, ucraineană, apoi niște derivate românești cu sufixele *-ắu*, *-ălắu* și, în sfîrșit, cele două cuvinte din fondul latin moștenit. Partea a doua a lucrării va avea ca obiect repartiția teritorială a terminației de plural *-áuă*. Într-o altă parte ne vom opri asupra explicației fenomenului, încercînd să stabilim și vechimea lui, pentru ca în partea a patra să discutăm despre rolul morfologic al acestei terminații.

1. Elemente de origine maghiară

a) Neutre cu sg. în *-ắu* și pl. în *-áuă*.

-ắu ‹ magh. (*-óu* ›) *ó*.

Fenomenul trecerii lui *-ó* maghiar în *-ắu* în împrumuturile maghiare ale românei a fost de multă vreme remarcat de lingviști. În ultimul timp s-a ocupat de el acad. E. Petrovici în lucrarea deja citată, p. 460-463, unde se arată că într-o epocă mai veche, prin secolul al XIII-lea, actuala vocală lungă maghiară *-ó* se pronunța ca un diftong în care elementul semivocalic era o spirantă bilabială de tipul *u*: *óu*. Pînă astăzi, în unele graiuri maghiare vocalele lungi „se rostesc ca diftongi" (p. 460). În continuare, acad. E. Petrovici scrie: „Elementele maghiare ale limbii române prezintă în locul fostului diftong maghiar de obicei un diftong, mai rar o vocală monoftongată" (p. 460), după care dă o serie de exemple. Trecerea lui *-ó* (‹ *-óu*) maghiar în *-ắu* (sau *-óu*) este ilustrată și cu exemple din toponimie, deși nu toate toponimicele românești în *-ắu* sînt de origine maghiară. Ele pot fi și de origine ucraineană[4], în nordul Moldovei și în Bucovina, unde influența maghiară în toponimie lipsește.

---

[3] Vezi E. Petrovici, *O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii române*, în SCȘt. Cluj, V (1954), 3-4, p. 460.

[4] *Op. cit.*, p. 461-462.

Aşadar, după acad. E. Petrovici *-ó* a devenit în română *-ắu* fie pentru că într-o epocă veche a limbii maghiare această vocală lungă se pronunța ca diftong, fie pentru că în unele graiuri maghiare ea se pronunță ca atare şi astăzi.

Nu-i exclus, totuşi, ca în unele cazuri magh. *-ó* (vocală lungă şi nu diftong) să fi devenit *-óu* şi apoi *-ău* şi prin încadrare morfologică la declinarea a II-a românească. Se ştie că limba română nu are cuvinte terminate în *-ó*. Adverbe ca *acolo*, *încotro*, *dincolo* constituie excepții. De asemenea substantive ca *chimono*, *metro*, *radio*. Cînd sînt articulate, ele sună *chimonoul*, *metroul*, *radioul*, ca şi cum ar fi terminate la singular în *-ou*. Alte împrumuturi mai vechi cu finalul în *-o*, de pildă substantivele neutre slave, au înlocuit această vocală prin *-ă*, devenind feminine, tot datorită încadrării morfologice în declinarea I[5].

În ce priveşte trecerea lui *-óu* la *-ắu*, ea s-a petrecut pe terenul limbii române. Despre dînsa vom vorbi şi mai departe. Menționăm deocamdată că, aşa cum se poate vedea şi în DI[6], cuvintele terminate în *-óu* sînt deosebit de puține. De origine latină sînt numai trei: *bou*, *nou*, *ou*, toate monosilabe[7]. Cîteva ca *birou*, *panou* etc., sînt neologisme de origine franceză. În graiurile populare ele se pronunță chiar *birău*, *panău*. Restul sînt elemente regionale, ardeleneşti, şi par a fi de origine maghiară. În schimb, numărul cuvintelor în *-ắu*, cum se poate constata cu ajutorul aceluiaşi dicționar, este nebănuit de mare. Multe din acestea terminate în *-ău* provin din cuvinte care altădată se terminau în *-óu*.

Iată acum exemplele culese din ALR[8]:

Buncắu-buncáuă 'mai (de bătut pămîntul)' (ALR, II, vol. 1, [MN 3944], pct. 325) ‹ magh. *bunkó* 'mai, făcăleț, măciucă'[9].

Burculắu-burculáuă 'bucşă' (ALR, II, s.n., h. 342, pct. 310) ‹ magh. *burkoló* 'einhüllend'; cf. şi magh. *burkolas* „das Einhüllen" (= 'înfăşurare'), *burkolat* **1.** 'die Umhüllung, Bekleidung' (= 'învelire')[10].

Campău'-campáuă 'cață de prins oile' (ALR, II, s.n., h. 395, pct. 334 din Baia-Mare, 53, 316, 325 din reg. Bihor, 279 din Cluj; în punctul cartografic 64 (Ineu) din Arad, cuvîntul *campắu* are pluralul *campăuri*, aşadar *-uri* este aici perfect echivalent cu *-áuă*) ‹ magh. *kampó* 'der Haken' (= 'cîrlig')[11]

Cegláu-cegláuă 'curmezişuri la carul de cărat grîu' (ALR, I, s.n., h. 62, pct. 141 Cluj; în pct. 235 s-a notat răspunsul *ŝĕdlắu*, cu pluralul *ŝĕdláie* 'id.'); probabil acelaşi cu termenul *ceatlău* ‹ magh. *csatló*, *csatlofa* 'der Bind(e)riegel' (= 'drug care serveşte pentru înțepenit, pentru legatul altor drugi')[12], cu trecerea grupului *-tl-* la *-gl-*.

---

[5] Vezi, în ultimul timp, I. Pătruț, *Despre genul „neutru" în limba română*, în CL I, (1956) p. 31.

[6] Vezi *Dicționar invers*, Bucureşti, 1957, p. 755-756.

[7] *Ibidem*, p. 732-738.

[8] Vom simplifica într-o anumită măsură transcrierea fonetică a ALR.

[9] Vezi A. Kelemen, *Grosses Handwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache*, I, Budapest, 1912, p. 69.

[10] A. Kelemen, *op. cit.*; *bucşa* este într-adevăr un tub de fier care căptuşeşte pe dinăuntru butucul roții pentru ca acesta să nu se roadă.

[11] *Ibidem*, p. 251.

[12] *Ibidem*, p. 77.

Ciubalắu-ciubaláuă „fedeleş“ (ALR, II, vol. 1, h. 288, pct. 310, 316, 334) ‹ magh. *csobolyó* (*csubujó*, *csoborl*(*y*)*ó*) ‘vas de lemn de băut sau pentru păstrat vinul’[13].

Cosalắu-cosaláuă ‘fînaţ’ (ALR, I, s.n., h. 122, pct. 316; fără plural, cuvîntul apare şi în pct. 310 şi 323; v. şi h. 125 unde pentru „cositură, loc de pe care s-a cosit fînul“ s-a primit răspunsul *cosalắu-cosaláuă*, în pct. 346, iar numai cu forma de singular, în pct. 284, 310, 316 (cosalắu gol), 325) ‹ magh. *kaszáló* ‘die Wiese, die Heuwiese’ (= ‘fînaţ’), *kaszálás* ‘das Mähen, die Mahd’ (= ‘cosit, cositură’)[14]. Mai greu se poate admite că avem a face cu un derivat românesc de la *cosi* cu sufixul *-ălău*; de la acesta existau însă derivatele *cositúră*, *cosắştină*, *cósişte* etc. (v. ALR, I, h. 125).

Fărănfogắu-fărănfogáuă ‘cleşte’ (ALR, II, s.n., h. 542, pct. 349) ‹ magh. *forron* ‘heiss, siedend’ + *fogó* ‘Zange’, un cuvînt compus, asemenea cu germ. *Feuerzange* ‘cleşte de foc’.

Foitắu-foitáuă **1.** ‘cerc de fier de pe butucul roţii’ (ALR, II, s.n., h. 341, pct. 250) **2.** ‘străgălie, cerc de fier sau oţel dintre podul osiei şi butucul roţii’ (ALR, II, s.n., h. 351, pct. 349) ‹ magh. *fojtó* ‘würgend, erstickend’ (= ‘care strînge’)[15].

Forgắu-forgáuă ‘cleşte’ (ALR, II, s.n., h. 542, pct. 219) ‹ magh. *fogó* ‘id.’[16], cu un *r* epentetic.

Harapáuă [pl.] ‘cleşte de foc’ (ALR, II, vol. 1, MN [3876], pct. 316) ‹ magh. *harapó* [*fogó*] ‘die Zange’[17].

Hădărắu-hădăráuă „hădărag la îmblăciu“ (ALR, I, s.n., h. 77, pct. 353) ‹ magh. *hadaró* ‘der Dreschflegel’ (= ‘îmblăciu’)[18].

Hidegvagắu-hidegvagáuă ‘dalta fierarului’ (ALR, II, s.n., h. 546, pct. 334) ‹ magh.; cf. magh. *vágó* ‘schneidend, hauend, schlagend’[19].

Hurdắu-hurdáuă ‘putină (pentru varză)’ (ALR, I, s.n., h. 190, pct. 316, 334) ‹ magh. *hordó* ‘das Fass’[20].

Licastắu-licastáuă ‘priboi’ (ALR, II, s.n., h. 545, pct. 284, 349; în alte trei puncte (316, 334, 346) s-a notat forma *iucastắu-iucastắuă*) ‹ magh. *lyukasztó* ‘die Lochzange (şi die Lochmaschine’)[21].

Liebădắu-llebădáuă ‘iepe la războiul de ţesut, bucăţile de lemn pe care se apasă cu picioarele, că să se schimbe iţele’ (ALR, II, s.n., h. 481, pct. 53; alături de această formă, pe aceeaşi hartă sînt înregistrate şi *lăbdidắu-lăbdidáuă*, pct. 279, 284, 334, *libidắu-libidáuă* (pct. 316) în pct. 64 (Ineu) singularul are forma *lebedeáuă*, iar pluralul *lebedéie*) ‹ magh. *labitó* ‘das Trittbrett, das Pedal’[22].

---

[13] Vezi DA, sub cuvîntul *ciublă*.

[14] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 255.

[15] *Ibidem*, p. 176.

[16] *Ibidem*, p. 175.

[17] *Ibidem*, p. 208.

[18] *Ibidem*, p. 199.

[19] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 551.

[20] *Ibidem*, p. 225.

[21] *Ibidem*, p. 329; vezi şi G. Blédy, recenzia făcută ALR, serie nouă, în CL I (1956), p. 15.

[22] *Ibidem*, p. 307.

Lupắu-lupáuă 'tidvă, soi de bostan care dacă se usucă se face tare ca lemnul încît se poate pune apă în el' (ALR, I, s.n., h. 200, pct. 334; în pct. 346, subiectul anchetat, după ce a răspuns: *peę́peń di-ácei diĕ lupóu*, a ezitat între forma de plural *lupóiĕ* şi *lupóuă*; forma *lompắu* cu pl. *lompáie* e atestată în pct. 235, iar în punctul de limbă maghiară 192 apare *lópoutőc*) ‹ magh.; cf. magh. *lopótök* 'der Flaschenkürbis' (= 'tidvă'); cf. *lopni* 'stehlen', *lopó* (part.).

Macắu-macáuă 'pretcă, bețişor pe care îşi clădesc albinele fagurii în stup' (ALR, I, s.n., h. 268, pct. 279); cuvîntul are şi sensul de 'surcea' (ALR, II, h. 480, pct. 284); el apare şi la Todoran, *art. cit.*, p. 131, care îl citează din Candrea, CADE. În ambele cazuri nu-i consemnat etimonul maghiar. Provine din magh. *makó* 'Stäbchen', cuvînt dialectal cunoscut prin nordul Transilvaniei (v. Szinnyei, *Magyar Tájszótár*, Budapest, 1893-1896, vol. I, p. 1388).

Mangaláu-mangaláuă 'tăvălug' (ALR, I, s.n., h. 26, pct. 334; varianta *mîngălắu-mîngăláuă* e atestată pe aceeaşi hartă, în pct. 316, 325) ‹ magh. *mángoló*, *mángorló* 'die Mange, die Rolle'.

Mutatắu-mutatáuă 'arătător la ceasornic' (ALR, II, vol. 1, MN [3906], pct. 279, 310, 316, 325, 334, 346) ‹ magh. *mutató* 'der Zeiger'[23].

Piscalắu-piscaláuă 'jăruitor, prăjină de scociorît în cuptor' (ALR, II. vol. 1, h. 285, pct. 334; în. pct. 287, informatorul maghiar a răspuns cu termenul *piscofo*) ‹ magh. *piszkáló* 'id.'.

Sinalắu-sinalauă 'şură de fîn' (ALR, I, s.n., h. 138, pct. 349; cu forma de plural *sinuri*, cuvîntul *sin* 'id.' apare şi în pct. 260, 297, precum şi în pct. 287, la un subiect de limbă maghiară) ‹ magh. *szinálló* 'Stall'; cf. şi magh. *szin* 'der Schuppen'.

Surcalắu-surcaláuă 'sulă' (ALR, II, vol. 1, MN [3943], pct. 284) ‹ magh.; cf. magh. *szurkál* 'sticheln, oft stechen' (= 'a înțepa, a împunge') part. *szurkáló*.

Şaitắu-şaitáuă 1. 'teasc de stors strugurii' (ALR, I, s.n., h. 235, pct. 53, 250, 260, 346, 349; forma *şitắu-şitáuă* apare în pct. 279; pluralul în *-áie* sau *-ăie* apare în următoarele puncte: 64, 103, 235), 'teasc de ulei' (ALR, II, h. 507, pct. 53, 272, 310; în pct. 316 singularul acestui cuvînt este *şítáuă*, formă identică cu cea de plural, iar în punctul 325 *şítáuă* are pluralul *şitáue*). 2. 'menghină' (ALR, II, vol. 1, MN [3816], pct. 172; în pct. 37 (sîrbesc) din Banat apare forma *şáitov*, iar în cel bulgăresc (48), tot în Banat, *şaitóf*) ‹ magh. Sajtó 'die Presse, der Kelter' (= 'presă, teasc')[24].

Şoroflắu-şorofláuă 'şurubelniță' (ALR, II, s.n., h. 563, pct. 316) ‹ magh.; cf. magh. *srófoló*, *srófol* 'schrauben'.

Tartắu-tartáuă 'corfă, coş de nuiele cu fundul rotund' (ALR, II, vol. 1, MN [3834], pct. 316) ‹ magh.; cf. magh. *tartó* 'der Behälter, das Reservoir' (= 'vas, rezervor')[25].

Tălpălắu-tălpăláuă 'calapodul pantofarului' (ALR, II, s.n., h. 519, pct. 362) ‹ magh. *talpalló*[26]; el poate fi şi un derivat de la subst. *talpă* cu suf. *-ălău*.

---

[23] *Ibidem*, p. 373.

[24] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 448.

[25] *Ibidem*, p. 505.

[26] Vezi I.-A. Candrea, CADE, s.v. *tălpălagă*.

Vagắu- vagáuă ‘dalta fierarului’ (ALR, II, s.n., h. 546, pct. 316, 346; în pct. 287, informatorul maghiar a răspuns cu termenul *vāgu*; în ALR, I, s.n., h. 27, cuvîntul *hagắu-hagắuă* (pct. 362) are sensul de ‘tîrnăcop’; aici a avut loc și trecerea lui *v*- urmat de *a* la *h*)[27] ‹ magh.; cf. magh. *vágó* ‘schneidend, hauend’, *vágóbárd* ‘Hackbeil’[28].

Zugắu-zugáuă ‘stăvilar sterp la moara de apă’ (ALR, I, s.n., h. 152, pct. 284; *zugắu* fără formă de plural apare și în punctul cartografic 279) ‹ magh.; cf. magh. *zúgó* **1.** ‘sausend, brausend, tobend’. **2.** ‘der Wasserfall, die Kaskade, der Katarakt’[29].

Pe lîngă aceste cuvinte terminate la singular în *-ắu* și care fac pluralul în *-áuă*, provenind din niște etimonuri maghiare în *-ó*, mai există în materialul adunat din ALR cîțiva termeni de origine maghiară sigură, dar pentru care nu putem indica, deocamdată, etimonul maghiar corespunzător. Aceste cuvinte se termină de asemenea la singular în *-ắu* și la plural în *-áuă*. Presupunem că provin tot din niște cuvinte maghiare cu finalul în *-ó*.

Iată aceste cuvinte:

Clățắu-clățáuă ‘botei de oi’ (ALR, II, s.n., h. 390, pct. 130, 172). DA, s.v. consemnează pluralul *clățauă*. Scriban, *Dicționaru*, s.v., spune că-i de origine maghiară, fără însă să noteze etimonul maghiar.

Hațắu- hațáuă ‘cărare de la stînă la izvor sau în sat’ (ALR, II, s.n., h. 404, pct. 349: *hațắuu uóilor*). Acest cuvînt are însă prin sudul Transilvaniei și prin Moldova forma *hățáș-hățáșuri*. DA nu-i dă etimologia. La fel se procedează în dicționarele lui Tiktin și Candrea. În schimb, Scriban îl compară cu germ. *hetzen* ‘a goni, a asmuți, a vîna’, cuvînt invocat de autorii DA pentru explicarea verbului *a hăți* ‘a asmuța (cîinii)’, alături de magh. *hecelni* ‘id.’. Cf. și magh. *hecc* ‘goană, hăituială’. Ni se pare însă că pentru explicarea lui *hațắu*, *hățáș* ‘drum bătătorit de animale cînd merg la păscut’ poate fi invocat cu mai mult folos magh. *vacok* ‘das Lager’ (= ‘culcuș’), ‘das Gebett’ (= ‘așternutul animalelor’)[30], cu înlocuirea părții finale *-ok* prin suf. *-ău* sau *-áş*. În ceea ce priveşte schimbarea lui *v-* urmat de *a* în *h-*, ea se întîlneşte, cum am mai spus, şi în alte elemente de origine maghiară.

---

[27] E. Petrovici, *op. cit.*, p. 445-446, ocupîndu-se de trecerea lui *v* la *u* sau *h* în elementele maghiare ale limbii române, susține că acest fenomen nu poate fi pus în legătură cu trecerea lui *v* urmat de *o*, *u*, *î*, la *h* în elementele de origine latină și slavă (ex. *vulpe* ›*hulpe*, *bivol* ›*bihol* etc.) pentru că „*v* maghiar trece la *u* sau *h* urmat de vocala *a*...“ și pentru că „răspîndirea celor două fenomene este deosebită. Pe cînd trecerea lui *v* maghiar la *u* sau *h* se constată pe întreg teritoriul limbii române, trecerea lui *v* inițial la *h* în elementele latine și slave are o arie de răspîndire mai mică“ (p. 446). Înlocuirea lui *v* prin *h* în cuvintele de origine maghiară „nu-și poate avea cauza în vreo tendință a graiurilor românești“ (*ibidem*). Cu toate acestea, se poate presupune că în unele cuvinte maghiare pătrunse recent în graiurile populare din nordul țării (unde se spune *hulpe*, *hultan*) a putut să se schimbe *v* în *h* și datorită „tendinței“ acestor graiuri de a-l preface pe *v* în *h* în cuvintele din fondul mai vechi. Este cazul cuvintelor *vagău* › *hagău*, *valău* ‘troacă’ › *halău*. Ele sînt recente, pentru că în multe locuri se pronunță cu *v* netransformat în *u* (v. E. Petrovici, *op. cit.*, p. 465: „Marele număr de elemente maghiare ale graiurilor românești din Ardeal, care-l păstrează pe *v* maghiar, sînt așadar recente“), iar apariția totuși a pronunției cu *h* inițial în unele locuri s-ar explica prin acea „tendință“ de care vorbeam a graiurilor respective.

[28] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 551.

[29] *Ibidem*, p. 590.

[30] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 549.

Oticắu-oticáuă 'măsură în care se ia vama la moară' (ALR, I, s.n., h. 181, pct. 349).

-ắu ‹ magh. *-a*.

Cîteva cuvinte româneşti terminate în *-ău*, cu pluralul în *-áuă*, provin din etimonuri maghiare cu finalul în *-a*. Această vocală este în limba maghiară scurtă, închisă, cu un timbru intermediar între *a* şi *o*. Ultima particularitate explică trecerea ei în limba română la *-óu* şi apoi la *-ắu*. În această trecere un rol important l-a avut încadrarea morfologică la declinarea a II-a românească, în *–u* consonant.

Cherestfắu-cherestfáuă **1.** 'pîrghie' (ALR, II, vol. 1, h. 249, pct. 334). **2.** 'curmezişuri la carul de cărat grîu' (ALR, I, s.n., h. 62, pct. 334) ‹ magh. *keresztfa* 'Querholz' (= 'lemn pus de-a curmezişul')[31].

Chişafắu-chişafáuă 'orcicuri, lemne scurte de care se prind ştreangurile' (ALR, II, s.n., h. 347, pct. 250, 260, 284; în pct. 335 din Regiunea Autonomă Maghiară, termenul *ťişafắu* are pluralul *ťişafáie*, iar în punctul 547, aceeaşi regiune, a fost notată forma *kį́şafat*, cu pluralul *kį́şafaturi*, aşadar cu terminația *-uri* în locul terminației *-áuă* din părțile vestice ale țării; probabil că finalul consonantic de la singular s-a creat după ce *-uri* se fixase la forma de plural) ‹ magh. *kisefa* 'Ortscheit' (= 'orcic')[32].

Hamfắu-hamfáuă 'orcicuri, lemnele scurte de care se prind ştreangurile' (ALR, II, s.n., h. 347, în foarte numeroase puncte din nord- vestul Transilvaniei; în unele locuri, ca de pildă în pct. 334 şi 346, cuvîntul are forma *hamfóu*, pl. *hamfoáuă*; v. mai jos) ‹ magh. *hámfa* 'das Zugscheit' (= 'orcic')[33].

Palțắu-palțáuă **1.** 'pretce, bețe dinăuntrul ştiubeiului, pe care albinele îşi pun fagurii' (ALR, I, s.n., h. 269, pct. 334). **2.** 'lambe la căruță' (ALR, II, s.n., h. 346, pct. 334, 346). **3.** 'cîrjă' (ALR, II, vol. 1, MN [3926], pct. 325) ‹ magh. *pálca* 'der Stab, der Stock'[34].

Tiucazắu-tiucazáuă 'cotețul găinilor' (ALR, II, vol. 1, h. 264, pct. 334) ‹ magh. *tyúkháza*; cf. magh. *tyúk* „găină", *tyúkol*, 'Hühnerstall'(= 'poiată, cotețul găinilor').

-ắu ‹ magh. *-u*, *-ú*.

Cusurắu-cusuráuă 'cosoroabă' (ALR, II, vol. 1, h. 225, pct. 310; pluralul articulat *cusuráuăle* apare în pct. 172; forma *cosorắu-cosoráuă*, în pct. 250, iar la pct. 64 acest cuvînt are forma *cusuráuă* (sg.)-*cusurắle* (pl.); cu acelaşi termen s-a răspuns şi în pct. 102, 105, dar aici pluralul este în *-ắie* sau în *áie*) ‹ magh. *koszorú* 'der Kranz' (= 'cunună')[35].

---

[31] *Ibidem*, p. 264.

[32] *Ibidem*, p. 283.

[33] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 205.

[34] *Ibidem*, p. 415.

[35] *Ibidem*, p. 293; în mai multe puncte din Transilvania (v. h. 225) s-a primit răspunsul *cunună* 'cosoroabă'.

Gîlắu-gîláuă 'gealău de tras doage' (ALR, II, s.n., h. 570, pct. 353; pe aceeaşi hartă apar formele *jilắu-jiláuă*, în pct. 349, cu trecerea africatei *ĝ* în spiranta *j*, caracteristică graiului de pe Crişuri şi Someş, şi *ẑilắu- ẑiláuă*, în pct. 250) ‹ magh. *gyalu* 'id.'; E. Petrovici, *art. cit.*, p. 452, nota 3, invocă forma *gyaló*.

Şialắu-şialáuă 'oblon la fereastră' (ALR, II, vol. 1, MN [3816], pct. 316) ‹ magh. *zsalu* 'die Jalousie' (= 'oblon'), cu asurzirea sunetului inițial[36].

Valắu-valáuă **1.** 'troacă pentru porci' (ALR, II, s.n., h. 330, pct. 53, 279, 316, 325, 334, 346; în pct. 272, 284, 353 apare forma *halắu-haláuă*, cu *v*- urmat de *a* trecut în *h*; v. mai sus; în alte locuri din Ardeal sau Banat, acest cuvînt are pluralul în *-ăie* sau *-áie*). **2.** 'uluc la streaşină' (ALR, II, vol. 1, h. 233, pct. 353, pronunțat tot cu *h* inițial) ‹ magh. *vályu* 'der Futtertrog, der Wassertrog, die Rinne' (= 'jgheab, uluc')[37]. E. Petrovici, *op. cit.*, p. 465, pleacă de la forma *válú*.

b) Neutre cu sg. în *-éu* şi cu pl. în *-*(*e*)*áuă*.

-éu (*-ĕ́u*) ‹ magh. *-ő*, *-ö*.

Întocmai ca *ó*, vocala lungă maghiară *ő* se pronunța altădată ca un diftong, anume ca *eü*. Acesta a trecut apoi prin fraza *öü* la *-ő*. Trecerea de la diftong la monoftong a avut loc prin secolul al XIII-lea[38]. Multe din toponimicele româneşti terminate în *-éu* provin din cuvinte maghiare care aveau altădată în partea finală *-eü* › *-ő*[39]. Cuvintele destul de numeroase care urmează, terminate în *-éu*, au la bază tot nişte etimonuri maghiare cu finalul în *-ő*.

Chindéu-chindeáuă 'prosop' (ALR, II, s.n., h. 491, pct. 130, 172; în ultimul pùnct, informatorul a adăugat: *cele numite chindeáuă servesc de perdele*; pe aceeaşi hartă apar şi variantele *cìnĝĕ́u-cìnĝáuă* pct. 260), *t'indéu de úşe-t'indiáuă* (pct. 141), *keę́ndö* şi *kę́ndüö* în punctele de limbă maghiară 287 şi 192; în două puncte (95 şi 250) acest substantiv face pluralul în *-éie*: după o informație personală, în satul Bogatu, raion Sibiu, se spune de asemenea *chindéu-chindeáuă* ‹ magh. *kendő* 'das Tuch'[40].

Chipiléu-chipileáuă 'putinei' (ALR, II, s.n., h. 307, pct. 334) ‹ magh. *köpülő* 'das Butterfass' (= 'putinei')[41].

Cipléu [art.]*-cipliáuă* 'batoză' (ALR, I, s.n., h. 83, pct. 334; în pct. 287 de limbă maghiară s-a primit răspunsul *ĉiplügeip*) ‹ magh. *cséplő* 'der Drescher', *cséplőgép* 'Dreschmaschine' (= 'batoză')[42].

Cocoşiléu-cocoşiliáuă 'chinga căpriorilor (la acoperişul casei)' (ALR, II, vol. 1, h. 226, pct. 325, 334; în pct. 260 s-a notat răspunsul *cócoş ilĕ́u ori căprióri*, informatorul adăugînd: *cócoş ilĕ́u* e ungureşte; în pct. 287 de limbă maghiară apare *cócosülö*).

---

[36] *Ibidem*, p. 591.
[37] *Ibidem*, p. 557.
[38] E. Petrovici, *art. cit.*, p. 460.
[39] *Ibidem*, p. 461.
[40] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 260.
[41] *Ibidem*, p. 296.
[42] *Ibidem*, p. 78.

Duléu-duliáuă 'fîşie de pămînt' (ALR, I, s.n., h. 8, pct. 53) ‹ magh. *dülő* 'der Anwand' (= 'hotarul unei proprietăţi de pămînt').

Fedéu-fedeáuă **1.** 'capac de oală' (ALR, II, s.n., h. 304, pct. 53, 219, 260, 284, 304, 316, 334, 349, 353; pe aceeaşi hartă, acest termen apare, fără forma de plural, în următoarele puncte: 27, 102, 279, 310, 325, 346, 362, 574 (v. şi ALR, I, h. 249, capac (la cazanul de ţuică), pct. 53), iar cu pluralul în *-éie* a fost notat în pct. 36, 47, 64, 76, 105, 228, 250). **2.** 'abajur, tinichea ca o farfurie ce se pune deasupra lămpii ca să îndrepte lumina în jos' (ALR, II, vol. 1, MN [3911], pct. 260). **3.** 'creştetul capului' (ALR, I, vol. 1, h. 5, pct. 273; pentru această accepţie a termenului să se compare şi *pocriş* 'creştetul capului', ibid. pct. 397; sensul fundamental al acestuia este tot 'capac de oală') ‹ magh. *fedő* 'id.'.

Fergheteu-fergheteáuă **1.** 'vîrtej la căruţă' (ALR, II, s.n., h. 343, pct. 272, 316, 325, 334, 346, 349, 353); există şi variantele *sferdecếu-sferdecâuă* (219), *sferghet'ĕ́u-sferghet'eáuă* (260)[43]. **2.** 'clanţă la uşă' (ALR, II, vol. 1, h. 250, pct. 353) ‹ magh. *fergetyő* (*förgetyű*), propriu 'învîrtitoare'[44].

Fitéu-fiteáuă **1.** 'sobă' (ALR, II, vol. 1, h. 279, pct. 272, 279; în pct. 228 s-a primit răspunsul *fütü*). **2.** 'maşină de gătit' (ALR, II, vol. 1, h. 286, pct. 272, 279; în pct. 228, pluralul este *fitę́ie*) magh. *fűtő*[45].

Geapláuăle [pl. art.] 'hăţurile' (ALR, II, s.n., h. 293, pct. 362; cuvîntul acesta se pronunţă în cele mai multe puncte anchetate cu un *d'*- puternic palatalizat, rezultat în urma deplasării locului de articulaţie a lui ǵ (ocluziva palatală sonoră) spre palatul anterior: *d'iplĕ́u-d'ipleáuă* (pct. 316, 334, 349), *d'aplắu-d'apláuă* (pct. 279), *d'iaplóu-d'iapláuă* (pct. 346); în două puncte apare numai pluralul *d'apláuă*, (pct. 325, 353); pe aceeaşi hartă este şi forma de plural *depléie* (pct. 228, 250, 284, 574); în alte două locuri *diplắu* are pluralul *dipláie* (pct. 102, 235), ca şi *pîrău-pîraie* din limba literară; *jipliéu* (pct. 272), rezultat prin trecerea lui *d'* › *ĝ* › *j*, ca în *ger* › *jer*, şi bănăţeanul *dipálă* (pct. 36) au forme de plural care nu interesează discuţia de faţă) ‹ magh. *gyeplő* 'das Leitseil, der Zügel' (= 'hăţuri')[46]. Cf. şi răspunsurile notate în pct. 287 şi 192, de limba maghiară (*d'éplü*), pe aceeaşi hartă.

Ilĕ́u-iliáuă 'butucul nicovalei de bătut coasa' (ALR, I, s.n., h. 53, pct. 316, 325) ‹ magh. *ülő* 'id.'.

Leghelĕ́u-legheleáuă 'păşune' (ALR, II, s.n., h. 317, pct. 316, 334); în pct. 310 (Bihor), după modelul acestui cuvînt s-a creat termenul *păscălău*, de la rom. *a paşte*) ‹ magh. *legelő* 'die Weide' (= 'păşune, izlaz')[47].

Lepedéu-lepedeáuă 'ţol" (ALR, II, s.n., h. 494, pct. 102, 141, 157, 272, 310) ‹ magh. *lepedő* 'das Bettuch, das Leintuch, das Laken'.

---

[43] La Ciocăneşti (Suceava), şi *serbintiéu*.

[44] Vezi DA, s.v.

[45] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 186.

[46] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 195.

[47] *Ibidem*, p. 313.

Şerpenéu-şerpeniáuă 'ceaun (la stînă)' (ALR, II, s.n., h. 407, pct. 334) ‹ magh. *serpenyő* 'die Pfanne' (= 'tigaie'), 'die Schale' (= 'cupă')[48].

Trei exemple prezintă la forma de singular terminaţia *-ău*, cu toate că provin din nişte etimonuri maghiare terminate în *-ő*:

Ciorlău-ciorláuă 'curmezişuri la carul de cărat grîu' (ALR, I, s.n., h. 62, pct. 284); probabil ‹ magh. *csőrlő* (*csöllő*) 'die Spule' (= 'sul, mosor')[49].

Crestulău-crestuláuă 'curmezişul la carul de cărat grîu' (ALR, I, s.n., h. 62, pct. 279; în pct. 349 apare forma *crestălău-crestăláuă*) ‹ magh.; cf. magh. *keresztes* 'în formă de cruce', *karesztfa* 'lemn pus de-a curmezişul', ‹ magh. *keresztelő* 'querliegen, durchqueren'.

Vişău-vişáuă **1.** 'dalta fierarului' (ALR, II, s.n., h. 546, pct. 53; în pct. 353 este atestată forma *d'islău-d'işláuă*; pe harta 562, cu titlul *şurubelniţă*, apare *zişău-zişáuă* în pct. 250) ‹ magh. *vesö* 'der Meissel, das Stemmeisen'[50].

Cuvîntul *ferestău* este într-o situaţie aparte. El cunoaşte variante terminate fie în *-ău*, fie în *-éu*, cu toate că provine dintr-un etimon maghiar terminat în *-ő*:

Ferestău-ferestáuă 'ferestrău' (ALR, II, s.n., h. 553, pct. 172; există şi variantele: *fiĕreştĕu*, corectat *herestéu-héresteauă*, pct. 130, *herestéu-herestiáuă* pct. 141, *harastău-harastáuă*, pct. 157 *h'arastáa*, pct. 95, *sirisău-sirisáuă* pct. 353 şi *serest'éu-serestiáuă*, pct. 260) ‹ magh. *fureszto͂*, derivat de la *füresz* 'ferăstrău'.

Tot din etimonuri maghiare terminate în *-ő* par să provină şi cuvintele *cheltéu* şi *gheresteáuă* (pl.).

Cheltéu-chelteáuă 'corfă, coş de nuiele cu fundul rotund' (ALR, II, vol. 1, MN [3834], pct. 130; ibid., h. 266 (*coş*) *cheltiéu-cheltiáuă* în pct. 172; în pct. 272 şi 349 s-a răspuns cu *t'olt'éu-t'oltiáuă*). Cf. magh. *Költő*, part. de la *költeni*.

Gheresteauă [pl.] 'surcele, lemn de aţîţat focul' (ALR, II, vol. 1, h. 275, pct. 325; subiectul anchetat a adăugat că *lemne de aţuţat foc* e traducerea lui *gheresteáuă*, care e din ungureşte); cf. magh. *gyorstűz* 'das Schnellfeuer'[51], *gerjesztő* 'anregend'.

Un ultim termen din această categorie este *pendéu-pendeáuă* 'străgălie, cerc de fier sau oţel între podul osiei şi butucul roţii sau dintre butucul roţii şi cuiul din capătul osiei, ca să nu se frece butucul roţii' (ALR, II, s.n., h. 351, pct. 279, 334). Cf. magh. *penge* 'die Klinge', *pengő* (part. de la *pengni* 'klingen').

c) Neutre cu sg. în *-óu* şi cu pl. în *-oáuă*.

-óu ‹ magh.*-ó*.

Cîteva cuvinte de origine maghiară terminate în *-ó* au în limba română finalul *-óu*.

Ceapóu-ceapoáuă 'cîrlig la coasă, hreapcă' (ALR, I, s.n., h. 52, pct. 334; în pct. 325 s-a primit răspunsul *ceapău*, dar nu a fost notat pluralul) ‹ magh. *csapó* 'capac, supapă, clapă'.

---

[48] *Ibidem*, p. 452.

[49] *Ibidem*, p. 83.

[50] *Ibidem*, p. 570; Cf. şi toponimicul *Vişeu*, care la plural face *Vişauă*. Un informator din satul Moisei (Maramureş) spune că sînt *trei Vişauă*, adică există trei sate cu acest nume.

[51] Vezi A. Kelemen, *op. cit.*, p. 197.

Corşóu-corşoáuă 'damigeană' (ALR, II, vol. 1, MN [3924], pct. 362; în pct. 228 pluralul aceluiaşi cuvînt este *corşăuri*, iar în pct. 575 (magh.) este trecut răspunsul *cőtött córsó* 'ulcior împletit' ‹ magh. *korsó* 'der Krug' (= 'ulcior')[52].

-óu ‹ magh. *-a*.

Hamfóu-hamfoáuă, vezi mai sus sub *hamfắu*, p.

-óu ‹ magh. *-ő*.

Diaplóu-diapláuă, vezi mai sus *geapláuăle*, p.

2. Elemente de origine germană

În materialul recoltat din ALR există numai un singur cuvînt de origine germană sigură care face pluralul în *-áuă*: *calhắu-calháuă*. O serie de amănunte privitoare la originea lui pot fi găsite în lucrarea *Terminologia exploatării lemnului şi a plutăritului*, pe care am publicat-o în SCŞt. Iaşi, VIII (1957), fasc. I, p. 26-27.

Termenul are două sensuri, de altfel foarte apropiate unul de altul (**1.** 'tîrnăcop' (ALR, I, s.n., h. 27, pct. 353, în Maramureş). **2.** 'ţapină al cărei vîrf formează faţă de coadă un unghi drept, nu obtuz ca la cele italieneşti'. Această unealtă folosită în trecut de lucrătorii forestieri maramureşeni nu mai este astăzi întrebuinţată. Neîntîlnind în dicţionarele germane pe care le-am avut la dispoziţie un termen prin care să-l explic pe *calhău*, în lucrarea citată, am recurs la „reconstituirea" unui radical german, *Keilhaue*, al cărui sens şi formă se potrivesc întru totul cu cuvîntul auzit în gura lucrătorilor forestieri maramureşeni. În realitate, cuvîntul *Keilhaue* figurează în unele dicţionare germane, avînd chiar sensul de 'tîrnăcop'. Aşa, de pildă, în Sachs-Villatte, *Enzyklopädisches Wörterbuch der französischen und deutschen Sprache*, Zweiter Teil: deutsch-französisch, la p. 563, cuvîntul *Keilhaue*, sinonim cu *Keilhacke*, este explicat astfel: „'hoyau en coin, pic (à roc)'", sens întru totul asemănător cu cel din graiul maramureşean. La fel, A. Kelemen, *op. cit.*, p. 26, explică cuvîntul maghiar *ásókapa* prin 'die Keilhaue'.

Din germ. *Keilhaue* trebuia să rezulte în graiurile populare nordice forma *ca*(*i*)*lháuă*, cu *-e* final, precedat de *u*, trecut în *ă*, prin asimilaţie progresivă. Această formă de singular există într-adevăr la Moisei, în Maramureş, unde şi cuvinte ca *stea*, *măsea* sînt rostite la singular nearticulat *steáuă*, *măseáuă*. Forma de singular *calháuă* se aseamănă în partea finală cu pluralul în *-áuă* al numeroaselor substantive înşirate deja mai sus, care se găsesc şi în Maramureş. Aici (la Moisei), cuvîntul în discuţie are forma de la plural identică cu cea de la singular (o *calháuă* – două *calháuă*). De la genul feminin, cum era şi în germană, substantivul a trecut apoi la genul neutru, reconstituindu-se un sg. în *-ău calhắu*, pe care îl consemnează şi ALR. În această modificare a cuvîntului german la singular, va fi avut vreun rol şi sinonimul de origine maghiară *vagắu*, (v. mai sus) sau *gaihắu-gaiháuă* 'tîrnăcop' (ALR, I, s.n., h. 27, pct. 235). Ultimul cuvînt pare să fie acelaşi cu *hagắu* (‹ *vagău*), influenţat, la rîndul lui de *calhắu* cu care se aseamănă mult atît ca formă, cît şi ca sens. Astfel s-a ajuns ca un termen de origine germană să aibă în părţile nordice ale ţării pluralul terminat în *-áuă*.

---

[52] *Ibidem*, p. 293.

3. Elemente de origine ucraineană

Există tot un singur exemplu în această situaţie, anume *sancéu-sanceáuă*, dar nici acesta nu e sigur. *Sancéu* (sau *sancíu*) are sensul de 'sanie mică' şi-i cunoscut prin regiunea muntoasă a Moldovei, precum şi în regiunile vecine de peste munţi. Scriban, *op. cit.*, îl apropie de ucr. *sanka* 'sanie'. Adăugăm că şi în maghiară există termenul *szánka* 'id.'. De la aceste forme e greu de explicat finalul *-eu* (sau *-iu*), precum şi sunetul *-č-*. Cf. şi derivatele ucr. *sančata*, *-čat* 'sanie' sau *sančīšča* 'sanie mare'[53]. În regiunea unde acest cuvînt are singularul terminat în *-éu*, şi unde există la astfel de substantive terminaţia de pl. *-eáuă*, acest substantiv a căpătat şi el forma de pl. *sanceáuă*.

4. Derivate româneşti cu suf. *(ăl)ắu*

Alături de elementele străine înşirate pînă acum, trebuie să pomenim cîteva substantive cu pluralul în *-áuă* care sînt create de la cuvinte româneşti cu ajutorul sufixelor tot de origine maghiară, *-ắu* sau *-ălắu*.

În ALR, II, vol. 1, MN [3944], pentru noţiunea 'mai de bătut pămîntul' s-a primit răspunsul *bătălắu-bătăláuă* (pct. 260, 284). Acest cuvînt, un derivat de la *bate* cu suf. *-ălắu*, după cum arată DA, s.v., are la Dosoftei pluralul *bătălắuri*.

Un alt exemplu îl constituie *drugalắu-drugaláuă* 'tăvălug' (ALR, I, s.n., h. 26, pct. 284; e atestată şi forma *durgalắu-durgaláuă*, pct. 349). Cu sensul de 'drum de munte pe care sînt puse de-a curmezişul lemne din doi în doi metri, pentru a se uşura transportul buştenilor la vale', *durgalắu* este atestat prin Maramureş[54]. În ceea ce priveşte originea, el poate fi considerat fie un derivat de la *drug* (‹ v.sl. *drogŭ*) cu suf. *-ălắu*, fie de la ucr. *ďrugaľ* 'Querbalken beim Floss'[55] cu suf. *-ắu*. *Drugal* sau *durgál* există în graiul maramureşean. Corespondentul maghiar *dorong* nu poate fi luat în discuţie.

Cu suf. *-ălắu* s-a creat apoi de la *raşpă* (‹ germ. *Raspel*) derivatul *raşpalắu*, cu pl. *raşpaláuă* (ALR, II, s.n., h. 540, pct. 316; există şi varianta *raşpắu-raşpáuă*, atestată în mai multe puncte pe harta 540 a ALR, s.n.). În maghiară cuvîntul are forma *ráspoly*, şi desigur că trebuie luat în consideraţie şi acesta. În partea finală, cuvîntul s-a modificat sub influenţa sufixului *-ắu*.

Un ultim exemplu, este *vîrtialắu-vîrtialáuă* 'vînturătoare de vînturat grîul' (ALR, I, s.n., h. 82, pct. 316) ‹ *(în)vîrti* + *-ălắu*.

---

[53] Vezi B.D. Hrinčenko, *Slovarĭ ukraïnskogo ïazîka*, Berlin, 1925, s.v.

[54] Vezi V. Arvinte, *op. cit.*, p. 147.

[55] Vezi Berneker, SEW, p. 229.

5. Cuvinte din fondul străvechi al limbii române

Terminația *-áuă* apare, fapt deosebit de semnificativ, și la neutre din fondul moștenit. R. Todoran, *op. cit.*, p. 132 (iar mai înainte de el, Tiktin și Philippide), amintește cuvîntul *pîrău* cu pl. *pîráuă*, despre care se crede că aparține elementelor păstrate din substratul autohton al limbii române. Lui i se pot adăuga încă două exemple, de data aceasta moștenite din latină.

Primul este cuvîntul *stáu*, pl. *stáuă* „staur" (ALR, II, s.n., h. 392, pct. 130; în notă sînt transcrise și următoarele cuvinte ale subiectului anchetat: *rar se fac stáuă*...) În aproape toate punctele din Banat s-a primit răspunsul *stáu* (sg.) *-stáuri* (pl.), și anume în pct. 2, 27, 29, 36, 76. Este atestată și forma *stáv-stávuri* (pct. 105), cu *u* › *v*, fenomen specific unor locuri din Banat[56]. Pluralul în *-uri* la acest cuvînt nu este obișnuit în limba română. Desinența de plural a acestui substantiv este *-e*, indiferent dacă el are forma *staul* sau *staur*. Apariția pluralului în *-uri*, pe care trebuie să o explicăm mai întîi pentru a înțelege forma terminată în *-áuă* (*stáuă*), nu s-a putut produce decît acolo unde termenul în discuție se pronunța *stáur*, cu *-r* final. Se știe că lat. *stabulum* a avut două tratamente în română. Într-un prim caz, *u* medial s-a sincopat, grupul *-bl-* a devenit *-ul-*, rezultînd forma *staul*. În al doilea caz, sincoparea lui *-u-* nu a mai avut loc, iar *-l-* intervocalic devenind *-r-* s-a obținut cealaltă formă, *staur*[57].

De la pluralul acestei ultime forme, anume *staure*, prin trecerea lui *-e* final în *-i*, favorizată de asemănarea părții finale a cuvîntului (*-ure*) cu desinența neutră *-uri*, a rezultat forma de plural *stauri*. De la aceasta s-a creat apoi un singular *stau* sau *stav*, pe care l-am consemnat mai sus. Finalul *-ure* › *-uri* a adus cu sine și forma de singular terminată în *-áu*: *stauri* (pl.), față de sg. *stau*, după modelul unor cuvinte ca *tăutăuri* etc. În părțile unde se găsește terminația de plural *-áuă* (e cazul pct. 130 din Hunedoara) la substantivele cu singularul în *-ău*, desinența *-uri* a fost înlocuită prin terminația de care ne ocupăm. A rezultat, astfel, o formă de plural *stáuă*, cu totul neobișnuită în limba română.

După cum se va vedea și mai jos, acest fapt constituie o probă că *-áuă* este pentru unele regiuni, și numai la unele substantive neutre, echivalentul perfect al desinenței *-uri*.

Cel de-al doilea termen de origine latină cu pluralul în *-áuă* este *scîntéie*. Surprinde faptul că un substantiv de genul feminin, cum este acesta, primește la plural terminația *-áuă*, pe care nu am întîlnit-o decît la cele de genul neutru. Pluralul *schinteáuă* în locul lui *scîntéi* sau *schintéi* apare numai într-un singur punct, anume 325, din vestul județului Bihor. În ALR, II, vol. 1, MN [3860], printre răspunsurile adunate sub cuvîntul *iască*, este trecut și următorul: *durjulé dóuă lẹ́mnĕ laolắltă, ápui țîpá skintiáuă*. În același punct cartografic, la chestiunea *scapără cu amnarul* (ALR, II, vol. 1, MN [3862]) s-a notat aceeași expresie: *țípă skintiáuă*. Este evident că în locul desinenței obişnuite, -*i*, apare aici la plural terminația -*áuă*. Această înlocuire arată încă o dată că, într-adevăr, -*áuă* are o valoare asemănătoare cu aceea a desinenței -*uri*. Întocmai cum -*uri*, desinența specifică de neutru, apare în cîteva cazuri şi la pluralul unor substantive feminine, atunci cînd acestea denumesc mai multe grupuri, mai multe colectivități de calități diferite (ex. *mătăsuri*, *verdețuri* etc.)[58] tot aşa şi -*áuă* apare la pluralul acestui substantiv feminin, deşi, poate situația este aici întrucîtva diferită. E sigur însă că substituirea desinenței -*i* prin -*auă* a fost posibilă şi datorită faptului că la plural substantivele neutre, care nu primesc desinența -*uri*, merg împreună cu femininele.

---

[56] Vezi E. Petrovici, *Băn. u › **w**, **v**, **b**, **p***, în DR, VIII, p. 180-181.

[57] Vezi S. Pușcariu, *Limba română* I, București, p. 187.

Un alt caz în care substantivul feminin capătă tot terminația -*auă*, ca şi cum ar fi neutru, ne este furnizat de ALR, II, vol. 1, h. 192, *sectar*. În acelaşi punct 325 din Bihor, pentru 'sectantă' s-a notat răspunsul sg. *hiveáuă* (față de masc. *hivéu* 'id.'), cu pl. tot *hiveáuă*.

Repartiția teritorială a terminației de plural -*áuă*

Din cercetarea amănunțită a materialului cartografiat în *Atlasul lingvistic român* rezultă că aria pluralului în -*ắuă* cuprinde nord-vestul Ardealului, mai precis provinciile Crişana şi Maramureş, precum şi părțile vecine cu aceste provincii din actuala regiune Cluj. Ea se întinde însă şi prin sud-vestul Transilvaniei propriu-zise, prin părțile Sibiului şi în Țara Oltului (fostul județ Făgăraş). În modul cel mai consečvent sînt însă atestate formele unor neutre terminate în -*áuă* în vestul Ardealului, adică în actuala regiune Oradea.

Prezența pluralelor de tipul *pîráuă*, *iláuă*, *hîrdáuă* în graiul românesc nord-vestic constituie o trăsătură morfologică remarcabilă a acestuia. Ea este, de exemplu, la fel de importantă ca şi forma de conjunctiv cu *şi* (*eu şi fac* 'eu să fac'), pe care o semnalează E. Petrovici în articolul *Graiul de pe Crişuri şi Someş*[59], o dată cu alte fapte de natură fonetică sau lexicală, spre a dovedi că în nord-vestul Transilvaniei se poate vorbi de existența unui subdialect dacoromân aparte, alături de cel bănățean, muntenesc şi moldovenesc. Remarcăm cu această ocazie că forma de conjunctiv cu *şi* pentru *să* apare şi la macedoromâni. Fenomenul, desigur, nu trebuie considerat ca o simplă întîmplare.

Aria conjunctivului cu *şi*, după cum se poate vedea pe harta nr. 3 din articolul citat al lui E. Petrovici, coincide aproximativ cu actualul județ Bihor. Dar subdialectul crişean, aşa cum l-a delimitat E. Petrovici pe baza unui „mănunchi, mai strîns sau mai larg de fapte, de linii de izoglosă care delimitează ariile mai multor fenomene lingvistice" (p. 3), este mult mai extins. El cuprinde, în afară de ținutul Crişurilor, şi fostele județe Sălaj şi Sătmar, părți din nord-vestul Transilvaniei vecine cu Bihorul, Sălajul şi Sătmarul. Cu toate că, după Petrovici, Maramureşul nu ar aparține acestui

---

[58] Vezi Al. Graur, *Genul neutru în româneşte*, în LR III (1956), 1, p. 41.

[59] Extras din revista „Transilvania", anul 72, nr. 8, p. 4.

„subdialect de nord-vest“[60] ci el ar constitui un subdialect aparte, numeroase fapte de limbă pledează totuşi în sprijinul admiterii acestei unităţi. Părerea că pentru tot teritoriul din nord-vestul Ardealului se poate vorbi de un subdialect sau grai dacoromân aparte, oarecum unitar, este susţinută de G. Ivănescu în *Problemele*, p. 86. Acest grai sau dialect ar trebui numit, după părerea autorului, mai degrabă *crişean-maramureşean*. Unitatea aceasta subdialectală este veche. Ea, spune Ivănescu, „trebuie de fapt pusă în legătură cu întregul teritoriu rotacizant de altădată, care cuprindea regiunea de la nord de Mureş şi de la vest de linia Alba-Iulia – Dej şi Maramureşul întreg“. Şi în continuare: „... dialectul pe care astăzi îl prezintă dacoromâna în partea de nord-vest nu e altceva decît dialectul rotacizant de altădată“ (p. 86).

Toate hărţile cercetate atestă forma de plural *-áuă* numai în nord-vestul ţării, în Crişana şi în Maramureş. Elocventă în acest sens este harta întocmită de E. Todoran, *art. cit.*, p. 132, unde-i prezentat pluralul cuvîntului *copîrşău*. Asemenea hărţi s-ar putea întocmi pentru foarte multe din cuvintele prezentate în prima parte a lucrării de faţă.

Este deci evident că graiul dacoromân de nord-vest se caracterizează, în afară de trăsăturile stabilite de E. Petrovici, şi prin folosirea terminaţiei de plural *-áuă* la unele substantive neutre. Faptul acesta nu fusese încă remarcat. Nici R. Todoran, care s-a ocupat recent de această problemă, nu a făcut apropierea între repartiţia teritorială a pluralului în *-auă* şi subdialectul dacoromân nord-vestic. Ea este însă cerută de fapte.

Pe harta întocmită de R. Todoran se vede că, în afară de teritoriul graiului crişean-maramureşean, forma *copîrşáuă* este cunoscută şi în sudul Transilvaniei propriu-zise, prin părţile Sibiului şi ale Făgăraşului (Ţara Oltului). De cîteva ori am găsit şi noi forme în *-áuă* în această regiune. S-ar părea deci că, faţă de cele spuse mai sus, aria pluralelor în *-áuă* trece cu mult peste limitele subdialectului de nord-vest (crişean-maramureşean).

Credem însă că aria laterală cu *-áuă* din sud-vestul Transilvaniei nu este, probabil, prea veche. Formele acestea vor fi fost aduse, o dată cu alte particularităţi ale acestui grai, de emigranţi originari din vest, din regiunea Munţilor Apuseni. Originea din Munţii Apuseni a unora din graiurile populare din Ţara Oltului a fost susţinută în mod convingător de E. Gamillscheg în lucrarea sa *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti* p. 192-193 şi acceptată de G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 85. La faptele invocate de Gamillscheg, mai putem adăuga, în afară de pluralul în *-áuă* cunoscut şi aici, încă alte două. Mai întîi pronunţia *jeană* a cuvîntului *geană* este cunoscută şi în pct. 109, 125 şi 136 din sud-vestul Transilvaniei (v. ALR, I, vol. 1, h. 20). De asemenea trecerea lui *ĝ* în *j* este atestată în această regiune şi pe harta 57, *genunchi*, în pct. 102, 109, 118, 131, 136 şi 835 (ultimul, Cîmpul lui Neag, aşezat în sudul fostului judeţ Hunedoara). Se ştie că forme ca *jeană*, *jenunchi* apar în graiurile din nord-vestul ţării. În Ţara Oltului ele trebuie să fi fost răspîndite prin oameni stabiliţi aici mai tîrziu[61].

---

[60] Vezi şi DR, X, p. 120-125, precum şi lucrarea *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten*; V. şi LR III (1956), 5, articolul *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, p. 5-17 unde se spune că graiul din Maramureş ar putea constitui un subdialect dacoromân aparte (al cincilea); R. Todoran, *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne*, în LR V (1958), 2, p. 38-50, reia această idee, aducînd noi argumente în sprijinul ei. Totuşi, numeroase fapte de limbă leagă graiul maramureşean de cel din Crişana. Ambele regiuni cunoşteau altădată rotacismul lui *-n-* intervocalic.

Al doilea fapt de care pomeneam este următorul. În punctele 129 şi 131 din apropierea oraşului Sibiu, (vezi harta 57, ALR, I, vol. 1) este atestată forma *jerunche*, cu, *-r-* intervocalic conservat, întocmai ca în Crişana şi Maramureş. După cum a arătat S. Puşcariu[62], în acest cuvînt, precum şi în cuvîntul *irimă* (pentru inimă), desrotacizarea nu s-a produs graţie unei tendinţe de disimilaţie (prohibitivă), care a împiedicat apariţia în corpul sonor al acestor cuvinte a două vocale nazale consecutive. *Irimă* şi *gerunchi* sînt, astfel, resturi din fostul dialect rotacizant din nord-vest. Cu greu s-ar putea admite că acest dialect s-a vorbit altădată şi în Ţara Oltului. Dimpotrivă, admiterea unei migraţii din Crişana către această regiune este singura explicaţie plauzibilă.

Explicaţia fenomenului

Cum se explică din punctul de vedere al istoriei limbii române apariţia terminaţiei de plural *-áuă*?

Chestiunea aceasta a fost pentru prima dată discutată, în treacăt, de H. Tiktin în studiul *Der Vocalismus des Rumänischen*, apărut în ZRPh., X, XI şi XII. După Tiktin s-a preocupat de ea A. Philippide, OR, II. Recent, R. Todoran a publicat nota morfologică pe care am amintit-o deja.

Primul cercetător pleacă de la constatarea că substantivele neutre terminate la singular în *-ău* îşi formau pluralul în vechea română şi astăzi regional, în Transilvania, în *-áo*, *-áoă*. Astăzi, în restul ţării aceste substantive au la plural *-áe*, iar în Moldova *-ắe*. Pentru explicarea opoziţiei *-ắ-* (la sg.) / *-á-* (la pl.), din interiorul acestor cuvinte, opoziţie greu de explicat, Tiktin admitea că, alături de diftongarea cunoscută a lui *é* şi *ó* accentuaţi urmaţi în silaba următoare de *ă* sau *e*, ar fi avut loc în vechea română şi o diftongare paralelă a lui *-ắ-* accentuat, în aceleaşi condiţii, rezultînd astfel diftongul *_ăá_. Acesta însă nu a rezistat prea mult, ci s-a redus ulterior la _á_, întocmai cum diftongul _eá_, precedat de anumite consoane, a trecut la *_ăá_ şi apoi la _á_, într-un cuvînt ca _tĕrra_ › _țeáră_ › _țăáră_ › țară[63]. Aşadar, față de terminația _-ău_ de la singular, s-a creat la plural finalul *_-ăá_ + _e_ (care-i desinența neutră de plural), apoi _-áe_. Terminația _-áe_ e răspîndită în mai multe graiuri populare şi e acceptată (sub forma _-áie_) în limba literară (ex. _pîraie_, _hîrdaie_, etc.).

---

[61] Forme cu *j* în loc de *ĝ* an fost găsite de Gamillscheg (*op.*, *cit.*, p. 112) şi în regiunea Vedea din Muntenia, unde există oameni veniţi din Transilvania. Gamillscheg crede că aceştia au venit aici înainte de secolul al XVII-lea. Unii au putut însă veni şi mai tîrziu. Dacă datarea acestei migraţii este justă, atunci trebuie să se admită că fenomenul trecerii lui *ĝ* în *j* este, probabil, mai vechi decît secolul al XVIII-lea, cum admisese I. Pătruţ în SCL IV (1953), p. 213, articolul *Influenţe maghiare în limba română*. În regiunea Vedea numai două cuvinte cunosc acest fenomen: *jalău* „gealău" (şi verbul a *jelui* „a gelui") şi *jebrea* 'Tuch zum Abreiben der Pferde', acesta de origine turcă. Despre primul Gamillscheg spune că s-a păstrat în forma originară din cauză că nu exista în graiul din împrejurimi un termen corespunzător: „Es gab in der Sprache der muntenischen Umgebung der Einwanderer keine Entsprechungen" (p. 112). E adevărat totuşi că forme cu *ĝ* › *j* au putut fi aduse aici şi prin migraţii care au avut loc mai tîrziu.

[62] Vezi Puşcariu, ELR, p. 87.

Explicația dată opoziției vocalice _ắ_ / _á_ trebuie completată pentru regiunile care cunosc pluralul în _-áuă_, cu aceea a transformării lui _-e_ în _-ă_ şi apariția lui _-u-_ între aceste două sunete. Tiktin face mai multe presupuneri, dintre care nici una nu poate fi acceptată. De pildă, pentru transformarea lui _-e_ final în _-ă_ admite că ea s-ar fi petrecut sub influența vocalei labiale _-o_ (din magh. _-ó_), pe vremea cînd cuvintele în discuție aveau încă în română singularul tot în _-o_. Această soluție, socotită chiar de el mai puțin probabilă, este urmată de încă alte trei presupuneri. De pildă, după Tiktin, s-ar putea admite că desinența _-e_ s-a întunecat mai întîi sub influența lui _ă_ precedent, în vremea cînd acest _ă_ nu suferise încă diftongarea amintită mai sus, în *_ăá_. Deci pl. _-ắe_ › _-ắă_ şi apoi, după diftongare, › *_-ăáă_ › _-áă_. Observăm că în acest caz trecerea lui _-e_ în _-ă_ la aceste substantive ar fi foarte veche, înaintea metafoniei lui _é_ şi _ó_ accentuați. Între cele două vocale din pl. _-áă_ s-a produs, după Tiktin, epenteza unui _-o-_, rezultînd deci terminația _-áoă_, care a evoluat apoi spre _-áo_ sau _-áuă_.

Trecerea lui _-e_ la _-ă_ a putut avea loc şi după presupusa diftongare a lui _ắ_ accentuat. _-e_ a devenit _-ă_ sub influența lui _á_ precedent, din terminația _-áe_ (‹ _-ăáe_). Deci _-áe_ › _-áă_, după care s-a produs epenteza lui _-o-_, ca şi în cazul precedent. În sfîrşit, nu-i exclusă de Tiktin nici a treia posibilitate: _-áe_ › _-áo_ › _-áă_ (_o_ precedat de _a_ › _ă_) › _-áoă_ › _-áuă_ (ZRPh, XII, p. 230).

Prima parte a explicației propuse de Tiktin are ca punct de plecare o presupusă diftongare a lui _ắ_ accentuat, pe care însă nici unul dintre lingviştii de după el nu au admis-o. În privința trecerii lui _-e_ final la _ă_, nici una din ipotezele sale nu poate fi acceptată.

Philippide nu a tratat în mod special această chestiune, ci el a abordat-o cu prilejul studierii diferitelor prefaceri fonetice petrecute în evoluția istorică a limbii române. El socoate că, în genere, discuția purtată de Tiktin nu se bazează pe exemple suficiente (OR, II, p. 95). De altfel, nici materialul său nu e prea bogat. În ceea ce priveşte originea alternanței·_ă/á_, Philippide crede că ea a rezultat prin trecerea terminației _-oáe -ae_, în cuvintele de origine maghiară terminate în _-ó_, _-ú_: _hîrdae_ ‹ _hîrdoae_, _ilae_ ‹ _iloae_, _măngălae_ ‹ _măngăloae_, precum şi _pîrae_ ‹ _pîroae_ (p. 76). Pentru ultimul admite că la început se termina, ca şi elementele de origine maghiară, în _óu_, la singular. Asta înseamnă că după Philippide _-oáe_ a rezultat din diftongarea lui _ó_ urmat în silaba următoare de _e_, cînd substantivele acestea erau la plural. Acest _-ó-_ se găsea şi în cuvîntul de origine obscură _pîrău_, care suna, deci, *_pîróu_. Terminația _-óu_ a devenit _-ắu_ probabil după ce se produsese diftongarea în forma de plural (_-óu_ s-a păstrat în cuvintele monosilabe ca *bou*, *nou*, *ou*, singurele exemple de origine latină cu această terminație, după cum se poate vedea în DI, p. 735-736). S-a ajuns deci, ca terminației de singular *-ău* să-i corespundă una de plural *-oáe*, devenită apoi *-áe*. Se explică astfel pluralele de tipul *pîrae*, *hîrdae* din limba literară (de fapt *pîraie*, *hîrdaie*). Formele moldovenești în *-ắe* (*hîrdăe*, *pîrăe*) sînt analoge după singularele *hîrdău*, *pîrău*.

---

[63] Vezi ZRPh. XII, p. 234; v. şi vol. XI, p. 59: „Parallel mit dem Wandel von _é_ zu _eá_ geht der unter gleichen Verhältnissen eintretende von _ó_ zu _oá_ und von _ă_ über _ăá_ zu _á_“.

În ceea ce privește trecerea lui *-e* final la *-ă* în terminația *-áuă*, Philippide admite următoarea evoluție: *-oáe -oáue* (prin epenteza lui *u* consonant care a avut loc și în cuvinte ca *dóuă* ‹ v.rom. *doáuă* ‹ *dŭae*, *róuă* ‹ v.rom. *roáuă* ‹ *róa* ‹ *ro*(*s*) › *-oáuă*. Vocala *ă* precedată de *u* a trecut mai departe în *-o*, explicîndu-se astfel formele v. rom. *pîráo*, *noáo*, *oáo*, *doáo*, care sînt, deci, posterioare (‹*-oáuă*). Astăzi aceste forme par a nu mai exista în graiurile populare, căci ALR, așa cum s-a văzut din exemplele de mai sus, nu le înregistrează niciodată. Așadar, afirmația lui Tiktin că astfel de plurale ar exista în Transilvania nu corespunde realității.

Explicația propusă de Philippide, cu toate că pleacă de la puține exemple, trebuie acceptată. Alternanța *ắ/á* din aceste substantive trebuie pusă pe seama diftongării lui *ó* urmat de *ă* sau *e* în silaba următoare. De asemenea și trecerea lui *-e* la *-ă* se datorește influenței lui *u* epentetic precedent. Din cauza lipsei unui material bogat, Philippide nu s-a oprit însă asupra cuvintelor, tot de origine maghiară, terminate la singular în *-éu*, care fac pluralul în *-eáuă*. Acestea, după cum s-a putut vedea mai sus, sînt totuși foarte numeroase.

Asupra lor s-a oprit R. Todoran, *art. cit.*, care însă, tocmai invers ca în cazul precedent, își bazează explicația pornind de la substantivele terminate în *-éu*. Într-un cuvînt ca *lepedéu*, *é* accentuat, urmat la plural de *-e* › *eá*, rezultînd, deci, forma *lepedeáe* apoi *lepedeáue* și, în sfîrșit, *lepedeáuă*. După modelul cuvintelor de acest fel, terminația *-áuă* s-a răspîndit și la substantivele care aveau *-ou* sau *-ău* la singular. Alte amănunte asupra părerii lui Todoran pot fi văzute mai jos.

Incidental s-a oprit asupra acestei chestiuni și E. Gamillscheg, *op. cit.*, p. 132-133 (v. mai jos), precum și Pascu, *Sufixele*, p. 418. Acesta din urmă crede că *-áuă* ‹ *-ăuă*, după modelul lui *óu-oáuă*.

Dintre părerile expuse mai sus, numai cea a lui Philippide și cea a lui Todoran trebuie admise, cu toate că fiecare dintre ele, luate separat, sînt incomplete. Ele se bazează și pe prea puține exemple.

Un lucru este clar și anume că, în ciuda faptului că marea majoritate a acestor cuvinte provine din alte limbi, în primul rînd din limba maghiară, explicarea acestei terminații de plural trebuie să țină seama de legile fonetice ale limbii române, precum și de structura ei morfologică în evoluția sa istorică. Totodată trebuie să se aibă în vedere nu numai substantivele terminate în *-áuă*, ci și cele care au pluralul în *-áie* sau în *-ắie* (pe alocuri chiar și *-éie*, adică să nu se neglijeze situația din celelalte graiuri daco-române).

Între terminația de plural *-áuă* și cea de singular *-ău* există o strînsă legătură. De fapt, la singular, substantivele în discuție se termină nu numai în *-ău*, ci și în *-éu* sau chiar *-óu*. Să se vadă exemplele din prima parte a lucrării, care beneficiază de marele avantaj că provin din ALR, fiind transcrise acolo cu cea mai mare corectitudine. Faptul că nu toate substantivele acestea au la singular *-ău*, ci şi *-óu* sau *-éu*, nu a oprit atenţia cercetătorilor, sau chiar dacă unii l-au consemnat, nu i-au acordat importanţa cuvenită în clarificarea formei în discuţie. El are însă o mare însemnătate. După cum s-a văzut mai sus, formele cu *-éu* la singular pleacă din alte vocale finale ale etimonurilor maghiare decît cele în *-ău* sau *-óu*. Nici acest lucru nu a fost relevat. Numai E. Petrovici, *O particularitate...*, p. 461, face această remarcă, dar în legătură cu alte probleme pe care le discută acolo.

Am arătat mai înainte că celor mai multe din cuvintele terminate în *-ău* le corespund în maghiară etimonuri cu *-ó*, *-a*, *-ú*, *-u*. Cele terminate în *-óu* au în maghiară, în final, tot *-ó*, dar cele terminate în *-éu* provin din cuvinte maghiare terminate în *-ő*, *-ö*. Aşadar terminaţia de singular a acestor cuvinte din română este determinată de natura vocalei finale din maghiară: *-ó*, *-a*, *-ú*, *-u* › *-óu*, *-ău*, iar *-ő*, *-ö* › *-éu*[64]. Pentru cuvintele din prima categorie trebuie să admitem, aşa cum a susţinut şi Philippide, că într-o epocă veche se terminau la singular în **-óu* ‹ magh. *-ó*, după care s-a trecut apoi la *-ău*. Tot în *-óu* se termina şi cuvîntul de origine obscură *pîrău*. Philippide, *op. cit.*, p. 77, scrie: „...cuvîntul de origine obscură *pîrău* are la sfîrşit acelaşi grup *-ou* › *-ău*; pentru radical compară albanezul *părrúa*“ Mai tîrziu de-abia el a trecut de la faza *pîrou* la *pîrău*, ca şi *încotro* › *încotrou* › *încătrău*, *tŭus* › *tou* › *tău*. Cele cîteva cuvinte maghiare în *-óu* (*ceapóu*, *corşóu*, *hamfóu*), notate de ALR sînt o probă că, într-aderăr, terminaţia *-óu* a existat în cuvintele de origine maghiară cu *-ó* final.

Poate tot aşa se explică formele *dulóu* 'dulău', *hîrdŏu* 'hîrdău', *kalŏu* 'calău'[65] şi altele, date de E. Gamillscheg, *op. cit.* Ele ar fi, în graiul din ţinutul Vedea, rămăşiţe ale unor stări de lucruri mai vechi. S-a arătat mai sus că Gamillscheg a dovedit originea din Ţara Oltului a unei părţi din populaţia ţinutului Vedea. Gamillscheg nu ştia cum să explice aceste forme. El scrie: „Ob sie richtig gehört sind, ob hier individuelle Schwankungen vorliegen, *ob sie Reste eines früheren Zustandes*[66] oder Anfänge einer Entwicklung sind, wird sich feststellen lassen, wenn ähnliche Untersuchungen auf anderen Gebieten vorliegen“ (p. 57). Credem că ele trebuie considerate resturi ale unei pronunţii mai vechi. Faptul că şi cuvinte ca *tău*, *rău* sînt pronunţate aici *tŏu*, *rŏu* nu impietează asupra admiterii acestei explicaţii. Ele s-ar datora tendinţei acestui grai de a preface diftongul *-ău* în poziţia finală în *-ŏu*. Tot ca o rămăşiţă din graiul populaţiei care s-a stabilit aici în secolul al XVII-lea trebuie socotită şi forma *džaló*, pl. *džaloaie*, din satul Drăgăneşti (p. 112). Gamillscheg menţionează şi forma *žalóu*, aşadar cu *-óu* în locul lui *-ău*. Despre pluralul *žaloáie* 'gealăie' autorul citat crede că este rezultatul unei încrucişări dintre pl. *žălaie* şi forma de sing. *žalou*. Vom vedea îndată că el trebuie să primească altă explicaţie. Acum am voit să arătăm numai că elementele româneşti care au astăzi finalul în *-ău* se terminau altădată în *-óu*. Mai putem adăuga că în Transilvania există numeroase toponimice terminate în *-óu* ‹ magh. *ó*.

---

[64] Se ştie că vocalele *ö* şi *ü* din elementele maghiare ale limbii române s-au acomodat sistemului vocalic românesc, devenind, de obicei, *e*, *i* sau *o*, *u*, adică s-au delabializat ca şi vocalele similare din cuvintele turceşti sau franceze. Exemplele noastre confirmă încă o dată acest fapt de mult ştiut.

[65] Prin *ŏ*, Gamillscheg notează un *o* apropiat ca timbru de *ă*.

[66] Sublinierea ne aparţine.

Pentru explicarea terminaţiei de plural *-áuă* trebuie să pornim, deci, în cazul cuvintelor din prima categorie, de la un singular *-óu*, cum a făcut Philippide, iar pentru cele din al doilea grup de la terminaţia *-éu* (sau *-ĕu*).

Într-adevăr, terminaţiei *-óu* i-a corespuns la plural, într-o epocă mai veche, înainte de prefacerea lui *-óu* în *ău*, terminaţia *-oáe*, pentru că *-ó-*, urmat în silaba următoare de *-e*, desinenţă de neutru, s-a diftongat în *-oá-*. S-a spus, deci, la sg. *hîrdóu* – pl. *hîrdoáe*, *pîróu-pîroáe* ca şi *sole(m)* ›*soare*, *domine* › *doamne* etc. Că aşa stau lucrurile, o dovedeşte şi forma de plural *žaloaie*, pomenită mai sus, care conţine diftongul *-oá-*, dezvoltat din *-ó-* de la singular, cînd apărea desinenţa *-e* la plural. Ea este o formă încremenită în graiul din regiunea Vedea, originar din Ţara Oltului şi nu a rezultat, cum credea Gamillscheg, printr-o încrucişare dintre *žalaie* şi sg. *žalou*, ci aşa cum s-a arătat acum.

Pe de altă parte, şi *-é-* din finalul *-éu* a avut o evoluţie paralelă. Urmat, ca şi *ó*, în silaba următoare de *ă*, *e*, el s-a diftongat în *eá*: sg. *lepedéu* pl. *lepedeáe*, ca şi *lege(m)* › *leage* etc.

După aceasta a avut loc fenomenul monoftongării diftongului *oá* › *a* şi a lui *eá* › *a*. Pentru trecerea lui *-oáe* în *áe*, vezi Philippide, *op. cit.*, p. 76: „Diftongul *oá* apare cîteodată prefăcut în *á*". La fel şi *eá* se preface uneori în *á*, în mod mai consecvent chiar decît *oá* (*ibid.*, p. 40). În cazul nostru, totuşi, multe cuvinte cu singularul în *-éu* au la plural terminaţia *-eáuă*. Unele dintre ele au pierdut pe *e* din *-eá-*, poate şi sub influenţa substantivelor care aveau la plural *-áuă*.

În felul acesta se explică perfect crearea alternanţei *ă/á*. R. Todoran, în *art. cit.*, lua în consideraţie numai cuvintele din ultima categorie, pe cele terminate la sg. în *-éu*. Dar şi cele terminate astăzi în *-ău* au fost altădată în situaţia de a dezvolta alternanţa *ă* / *á*. De aici se vede totodată, că presupusa diftongare a lui *ă* accentuat în poziţie *-ă*, *-e*, dedusă de Tiktin pe baza aceloraşi cuvinte, trebuie definitiv respinsă, o dată cu celelalte explicaţii care pleacă de la ea, pentru că metafonia lui *ó* şi *é*, caracteristică limbii române, explică suficient alternanţa *ă/á*.

Din terminaţia de plural *-áuă* (sau *-eáuă*) am explicat pînă acum numai vocala *á*. Finalul *-uă* comportă o discuţie specială. În multe regiuni care cunosc pînă astăzi pluralele *pîraie*, *hîrdaie*, acceptate şi în limba literară, s-au păstrat formele vechi, *e* la început de silabă pronunţîndu-se ca *ie*. Alte regiuni au inovat. S-ar putea admite că evoluţia a fost divergentă de la început. Aici terminaţia *-oáe* (şi *-eáe*) a cunoscut epenteza unui *u*, care se întîlneşte şi în cuvinte ca *dŭaé* *doe › *doáue* etc. (v. mai sus). Sub influenţa acestui *u*, *-e* final a trecut în *ă*. Deci: *hîrdóu* a făcut pluralul *hîrdoáe*, *hîrdoáue*, *hîrdoáuă*, *hîrdáuă*, ca şi lat. *ova* (pl. de la *ovum*) sau *ove* › **oe* › **oáe* › **oaue* › *oáuă* (literar *óuă*)[67]. Forma *žaloaie*, deja pomenită, arată că în satele din Țara Oltului, prin secolele al XVI-lea – al XVII-lea, nu exista pluralul în *-áuă*. Apariția acestor plurale aici, așa cum o dovedesc hărțile ALR, și cum am spus mai sus, trebuie explicată prin migrații ulterioare din regiunea Munților Apuseni.

---

[67] Trecerea lui *-e* final la *-ă* în unele graiuri are loc şi atunci cînd această vocală e precedată de un sunet cu timbru velar sau de consoanele *s*, *z*, *t*, *d*, *r* etc. În graiul maramureşean, subst. *hoblînc* are plu-

Nu mai e nevoie, deci, să presupunem, cum făcea Todoran, că în cazul formei *pîráie u* epentetic s-ar fi adaptat la *e* următor, devenind *i*, pentru că, probabil, în regiunile cu *-áie* a avut loc epenteza lui *i*, nu a lui *u*. Epenteza lui *i* a putut avea loc mai tîrziu. Numai în unele locuri, și anume în nord-vestul Transilvaniei s-a petrecut acomodarea lui *-e* la *u* epentetic precedent.

După modelul cuvintelor mai vechi *pîráuă*, *hîrdáuă* etc., o serie de neologisme terminate în *-óu* (*-ău*) sau *-éu* primesc în graiul din nord-vestul țării terminația de plural *-áuă*: *biróu* (sau *birắu*) – pl. *biráuă*, *tablóu* (sau *tablắu*) – pl. *tabláuă*, *licéu* – pl. *liceáuă*, *muzéu* (sau *muzău*) – pl. *muzáuă*[68]. Numai pluralul *calháuă* al cuvîntului *calhău* se explică așa cum am arătat mai sus, în alt mod.

Pentru formele moldovenești *hîrdắe*, *pîrắe* (de fapt *hîrdắie*, *pîrắie* sau chiar *hîrdăii*, *pîrăii*), explicația dată de Philippide și consemnată de noi mai înainte, este întru totul valabilă. Formele mai rare în *-éie*, *-éie*, *-éiĕ* atestate de ALR prin Banat sau prin alte locuri (Bucovina), stau probabil în legătură cu pronunțarea muiată a consoanei precedente din radical.

Teritoriul dacoromân se împarte, așadar, în trei mari arii în ceea ce privește formarea pluralului la substantivele în *-ắn*. Moldova are *-ắie*, Muntenia și părțile vecine de peste munți au *-áie*, iar nord-vestul țării are *-áuă*. Banatul merge cu Muntenia, iar răsăritul Transilvaniei cu Moldova. Probabil că apariția și generalizarea terminației de plural *-áuă* în nord-vestul Ardealului nu trebuie despărțită de menținerea în această parte a unor forme ca *steáuă*, *neáuă*, *măseáuă* (sg. Nearticulat) apoi a pluralelor *oáuă*, *noáuă*, *doáuă*, *voáuă*, *amîndoáuă*, prin analogia cărora pluralele neutre în *-áuă* au putut să se consolideze și să se generalizeze aici.

În ceea ce privește vechimea fenomenului, se pot scoate unele concluzii numai dacă ne slujim de cronologia relativă a prefacerilor fonetice în discuție. Aportul pe care l-ar putea aduce textele vechi din această regiune, care atestă forme ca *doauă*, *noauă*(*noao*), *roauă*(*roao*), este de mai mică importanță. Asemenea forme apar și în textele scrise în alte regiuni. Una dintre prefacerile fonetice care ne poate ajuta la datarea fenomenului este trecerea lui *-óu* la *-ắu*, cunoscută și în dialectul macedoromân. A. Philippide, *op. cit.*, p. 314, crede că această prefacere a avut loc după desfacerea dialectelor limbii române, în mod independent în cele două dialecte care o cunosc. Dacă așa stau lucrurile, atunci fenomenul morfologic dialectal de care ne ocupăm trebuie să fie anterior trecerii lui *-óu* la *-ău*, pentru a se putea explica astfel diftongarea lui *ó* la plural, cînd se alipea desinența *-e*. În mod mai precis, fenomenele fonetice care explică formarea terminației de plural -(*e*)*auă* s-au succedat după cum urmează: **1.** diftongarea lui *ó* și *é* în poziție *-ă*, *-e* (acest fenomen duce la

---

ralul *hoblîncă*, pentru că africata *č* are aici o pronunție dură, velară. Alteori *-e* › *-ă* și sub influența unui *u* sonant precedent. Pluralul cuvîntului *cui* este *cuuă* în pct. 94 din Banat (v. ALR, II, vol. 1, MN [3889]).

[68] Vezi R. Todoran, *art. cit.*, p. 133.

apariția alternanței sg. *ă* / pl. *á*). **2**. epenteza lui *u* între -(*o*)*á* sau -(*e*)*á*- și desinența de neutru plural -*e*. **3**. trecerea diftongilor -*oá*- și *eá*- la -*á*- în anumite condiții. **4**. velarizarea lui -*e* sub influența asimilatorie a lui *u* precedent. **5**. (la singular) transformarea terminației -*óu* › -*ău* (dar păstrarea terminației de sg.-*éu*). Fenomenul **2**. s-a produs în modul cel mai consecvent în nord-vestul Transilvaniei. În sudul și sud-estul țării a avut loc probabil epenteza lui *i*, care a menținut vocala finală -*e*. În graiul moldovenesc situația se explică pornind de la singular.

Existența formelor vechi românești *pîroáo*, *roáo* etc., care presupun neapărat epenteza lui *u* (din *pîroáe** › *pîroáue** › *pîroáuă* și apoi *pîroáo*) este o probă că terminația -(*o*)*áuă*, în urma prefacerilor fonetice pomenite, era deja creată înainte de secolul al XVI-lea. Așadar, cronologia relativă a fenomenelor fonetice ne îndreptățește să afirmăm că acest fenomen dialectal este destul de vechi. El se plasează între perioada de după desfacerea dialectelor românești de pe teritoriul lor comun și apariția primelor texte.

În același timp, fenomenul de care ne ocupăm trebuie pus și în legătură cu influența maghiară asupra limbii române, care a prilejuit apariția în limba noastră a acestor numeroase cuvinte terminate în -*ău*. Singur cuvîntul *pîrău*, cum s-a arătat deja, este mai vechi. Fenomenul este probabil posterior influenței maghiare. În orice caz, chiar dacă nu urcă înainte de influența maghiară, el este destul de vechi și presupune o oarecare izolare a graiului crișean-maramureșean față de celelalte graiuri dacoromâne. El face parte din categoria acelor fenomene dialectale care dau individualitate diverselor graiuri dacoromâne (cum ar fi de ex. prefacerea lui *v* în *h*, pronunția ca *ŝ*, *ẑ* a africatelor *ĉ*, *ĝ* în graiul moldovenesc, înmuierea dentalelor în graiurile de peste munți, pronunția ca *j* a lui *ĝ* – *jur*, *judecă* ‹ *ĝur*, *ĝudecă* etc.). Că graiul popular din Crișana și Maramureș are numeroase trăsături specifice, unele dintre ele arhaice, datorită relativei izolări în care s-a menținut de-a lungul secolelor, a arătat amănunțit, printre alții, acad. E. Petrovici în lucrarea *Graiul de pe Crișuri și Someș*, deja pomenită.

Rolul morfologic al terminației -*áuă*

O ultimă chestiune de care trebuie să ne ocupăm se referă la rolul morfologic al terminației -*áuă*. S-a spus că ea apare numai la substantive neutre, dar că, în cîteva cazuri, anchetatorii au notat-o și la niște feminine. Am arătat mai sus că pluralul feminin al cuvîntului *hivéu* ‘sectant’ este *hiveáuă* (de altfel și sg. fem. este tot *hiveáuă*). Totodată un substantiv ca *scînteie*, de genul feminin, care nici măcar nu are terminația de sg. -*ắu* sau -*éu*, cunoaște un plural *schinteáuă*. Un alt substantiv, acesta de genul neutru, dar care la sg. de asemenea nu are -*ău*, are pluralul terminat tot în -*áuă*: *héngher* ‘tăvălug’ – pl. *hengghereáuă* (cu mutarea accentului pe terminație). În pct. 325, pentru ‘ochelari la căpățea’ (v. ALR II, s.n., h. 292) subiectul a răspuns cu termenul *sèmveidiáuă*, adăugînd că nu știe cum le zice în românește (cf. magh. *szenvedő* ‘leidend’, *szenved* ‘leiden’). În partea finală a cuvîntului apare terminația -*auă*. Aceste fapte ne pot da dreptul să afirmăm că în această parte a țării terminația

-áuă tinde să capete un rol morfologic precis, şi anume să marcheze categoria neutrului. Apariţia ei şi la cîteva feminine a fost explicată mai sus.

Este, deci, evident faptul că, în comparaţie cu restul graiurilor teritoriale româneşti şi cu limba literară, graiul din nord-vestul ţării dispune pentru marcarea neutrului, alături de desinenţa *-uri* sau de opoziţia cu funcţie morfologică masc. la sg./fem. la pl., şi de această terminaţie *-auă*, specializată numai pentru substantivele neutre. Adeseori, aceleaşi cuvinte terminate în *-ău*, au două forme de plural: *-áuă* sau *-uri*. Ex. *campău-campauă-campăuri*, *corşou-corşauă-corşouri*, *bătălău-bătălauă-bătălăuri* etc. Posibilitatea substituirii lui *-uri* prin *-áuă* este o probă că aceasta din urmă este tot mai mult simţită de vorbitori ca semn al neutrului. Demn de reţinut este şi faptul că nici unul dintre substantivele de genul masculin de origine maghiară, terminat la singular în *-ău*, denumind lucruri neînsufleţite, nu primeşte la plural terminaţia *-áuă*. În acelaşi timp, toate substantivele care fac pluralul în *-áuă* denumesc inanimate (*hiveauă* are o situaţie aparte).

În acest sens, chestiunea de care ne ocupăm vine în atingere cu problema, mult discutată în ultima vreme, a genului neutru în limba română Deşi mai sînt cercetători care contestă existenţa acestui gen în română (conceptul însufleţit-neînsufleţit, cum a arătat G. Ivănescu[69], nu a putut să dispară din latina populară, după cum el nu poate să lipsească din nici o limbă), teoria elaborată de Al. Graur susţinută de Al. Rosetti, G. Ivănescu şi alţii cîştigă tot mai mulţi adepţi. Categoria neutrului, marcată pe plan lingvistic prin desinenţa proprie *-uri* şi prin opoziţie morfologică masc. la sg. /fem. la pl. înglobează numai substantive denumind neînsufleţite. Ei i se opune categoria însufleţitelor, care cuprinde substantive de genul masculin şi feminin. Prezenţa unor cuvinte care denumesc obiecte în cadrul masculinului şi femininului nu poate fi o probă împotriva existenţei genului neutru. Această categorie se defineşte suficient tocmai prin faptul că cuprinde numai nume de obiecte, care, pe plan lingvistic, sînt marcate prin desinenţe proprii.

Cu toate că, cu cîteva excepţii, cuvintele cu pluralul în *-áuă* nu sînt prea vechi în limbă şi nu au decît o întrebuinţare regională, restrînsă, pentru problema genului neutru românesc cazul lor este deosebit de semnificativ. Prin ele se demonstrează nu numai că în română categoria neutrului este vie, ci, mai mult, că, regional, acolo unde neutrele, mai ales de origine maghiară, cu sg. în *-ău* sau *-éu*, sînt foarte numeroase, limba a recurs chiar la crearea unui semn aparte pentru marcarea pluralului acestor neutre. Odată creată, această desinenţă a putut să se substituie desinenţei neutre *-uri* care apare la unele neologisme ca *birouri*, *borderouri*, *tablouri*. Formele *birauă*, *borderauă*, *tablauă* arată că această substituire este şi realizată. (Cf. şi *staure*, *stauri*, faţă de *stauă*). La aceasta se mai adaugă şi un alt fapt. În limba română literară majoritatea neologismelor nume de obiecte aparţin categoriei neutrelor cu pluralul în *-uri*. Uneori, însă, unele neologisme neutre fac pluralul în *-e*: ex. *muzee*, *licee* etc. În graiul popular din nord-vestul ţării – şi faptul este deosebit de semnificativ – aceste cuvinte au la plural forma *muzauă*, *liceauă*. (Cf. și subst. *lupău* cu pl. *lupoaie* și *lupoauă*, mai sus). Rezultă, deci, că *-auă* se substituie și desinenței *-e* a neutrelor. Apariția terminației *-auă* și la unele substantive feminine (cf. *mătăsuri*, *verdețuri*, *blănuri*, feminine cu pluralul în *-uri*) constituie o nouă dovadă în sprijinul celor susținute aici.

---

[69] Vezi G. Ivănescu, *Soarta neutrului latin clasic în latina populară şi în limbile romanice*, în SCL VIII (1957), 3, p. 302-303.

În concluzie, graiul popular din Crișana, Maramureș și părțile vecine cu aceste provincii ale Ardealului posedă în plus față de limba română literară și de celelalte dialecte sau graiuri o desinență specifică de plural la substantivele neutre cu singularul în *-ău*, *-éu* sau *-óu*. Aceasta este totodată o dovadă că în limba română categoria gramaticală a neutrului este vie. Se mai poate adăuga că tendința de a deosebi cît mai mult singularul de plural, caracteristică limbii române, constatată de lingviști ca E. Bourciez, W. Meyer-Lübke, S. Pușcariu, I. Iordan, sau în ultima vreme de A. Lombard[70], se confirmă încă o dată și în cazul de față.

---

[70] Vezi A. Lombard, *Un phénomène de morphologie roumaine: le rol de l'analogie et la tendence à la différenciation*, în „Mélanges de linguistique et de littérature romanes offerts à Mario Roques", t. III, Paris, 1952, p. 93-109.

Elemente retoromane în terminologia forestieră românească *

Oricît de neobişnuit s-ar părea, lexicul profesional al unor graiuri populare româneşti posedă cuvinte dintr-o limbă romanică cu care româna nu a avut niciodată contingențe în decursul evoluției ei, abstracție făcînd de origine comună, din latină, a celor două idiomuri. Vorbită de o populație puțin numeroasă, în comparație cu celelalte limbi romanice, în cantonul elvețian Graubünden, în Tirolul italian şi în Friul, cu o literatură dezvoltată destul de târziu, retoromana nu a putut fi niciodată în stare să exercite asupra limbii române influența pe care au avut-o, din motive şi împrejurări bine cunoscute, limbile franceză şi italiană.

Posibilitatea unui contact direct între vorbitorii celor două limbi, retoromana şi româna, s-a ivit către sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, o dată cu dezvoltarea producției forestiere în Carpați. În provinciile româneşti din interiorul arcului carpatic, precum şi în Bucovina, procesul a avut loc în cadrul Imperiului austro-ungar, ale cărui granițe înglobau şi regiuni cu graiuri retoromane. De pe versantul transilvănean al Carpaților şi din Bucovina, întreprinderile forestiere, conduse de diferiți antreprenori originari din Tirol sau de prin părțile Veneției, s-au extins şi în părțile muntoase, bogate în păduri, ale Munteniei şi Moldovei. Aceste întreprinderi foloseau, alături de brațele de muncă băştinaşe, şi numeroşi lucrători specializați în munca la pădure originari din Tirolul italian, Friul, Carintia şi Craina. Venirea acestora a marcat un progres incontestabil în perfecționarea tehnicii forestiere în Carpați. Exploatarea intensă a acestei bogății naționale impunea introducerea unor mijloace tehnice noi, cu mult superioare celor cunoscute, de pildă, în Moldova şi Muntenia în epoca dominației otomane. Rezultatul a fost defrişarea nemiloasă a unor importante masive păduroase din Carpați.

Ştiri referitoare la această chestiune am prezentat pe larg în lucrarea *Terminologia exploatării lemnului şi a plutăritului*[1], precum şi în articolul *Din terminologia exploatării forestiere şi a plutăritului* (**grainer**, **german**, **neamț**, **ştronț** etc.[2]). Se poate vedea din aceste lucrări că în Carpații Moldovei, pe Valea Bistriței cu afluenții ei, *talienii*, cum le spuneau localnicii, au construit pentru prima dată funiculare, scocuri sau jilipuri de transportat buştenii de pe munte în vale şi au introdus, în locul parilor, unealta caracteristică lucrătorului forestier, *țapina* (al cărui nume, cum se va vedea mai jos, este retoroman). În publicațiile forestiere de specialitate din

---

[*] Versiunea în limba italiană *Elementi retoromanzi nella terminologia forestale romena*, a apărut în RRL, 1964, 4, p. 461-473, iar cea românească în SCL XV (1964), 5, p. 643-659.

[1] În SCŞt. Iaşi, VIII (1957), 1, p. 1-185; amănunte despre lucrătorii forestieri şi străini se găsesc la p. 27-41, 86-88.

[2] În AUI I (1955), 1-2, p. 111-126; V. Arvinte, *Raporturi lingvistice româno-germane. Contribuții etimologice*, Bacău, 2002, p. 200-218.

acel timp, în primul rînd în „Revista pădurilor“, sînt menţionaţi numeroşi antreprenori forestieri italieni. Astfel, la modernizarea exploatărilor forestiere din bazinul mijlociu al Bistriţei, un rol important l-au avut fraţii Giacomuzzi, originari din Tirol. Pe domeniul pădurii Tarcău, un oarecare Gridov construieşte ferăstraie „după sistemul veneţian sau italian“. Amintirea *talienilor*, care, cum spunea un subiect anchetat în satul Geamăna, erau *cei mai tacticieni lucrători la pădure*, este şi astăzi vie la oamenii mai în vîrstă din satele de pe Valea Bistriţei.

În afară de Carpaţii Răsăriteni, lucrătorii forestieri italieni, precum şi antreprenori de aceeaşi origine, au mai fost semnalaţi pe Valea Lotrului, unde Stagni Giovani, originar din Triest, conducea, pe la 1886, o întreprindere de exploatare a lemnului. În Argeş şi Muscel au lucrat, de asemenea, oameni „veniţi din Tirol“ cam prin jurul anului 1880, iar celor din Valea Sebeşului, românizaţi între timp, M. Sadoveanu le dedică numeroase pagini în cartea lui *Valea Frumoasei*. De asemenea, în satul Clopotiva lucrătorii italieni sînt semnalaţi de M. Gregorian în lucrarea *Graiul din Clopotiva* (în GS, VII, p. 184).

Se pune acum întrebarea dacă aceşti muncitori şi tehnicieni erau, într-adevăr, cu toţii italieni, cum rezultă din informaţiile de mai sus, sau dacă nu cumva cei mai mulţi dintre ei aparţineau, din punct de vedere lingvistic, idiomului retoroman. Dificultatea în rezolvarea acestei chestiuni constă, printre altele, în marea asemănare dintre limba italiană şi unele graiuri retoromane, îndeosebi cele din grupul central (Tirolul italian) şi cele din grupul estic (provincia italiană Friul). Asupra acestor graiuri retoromane s-a exercitat o puternic influenţă din partea limbii şi dialectelor italiene vecine. Trebuie pomenit aici faptul că unii lingvişti, îndeosebi italieni, începînd cu Carlo Salvioni, în *Ladinia e Italia*, lucrare apărută în anul 1917, au susţinut chiar că „graiurile retoromane centrale şi răsăritene au fost, de la început, graiuri italieneşti, dar cu vremea, din pricina influenţei germane, s-au îndepărtat mereu de limba italiană...“[3]. Deşi această părere nu corespunde adevărului, şi nici nu a fost acceptată de romaniştii străini, este cert însă că graiurile retoromane amintite, prin poziţia lor geografică, „prezintă un aspect foarte pestriţ“[4] şi au simţit o puternică influenţă din partea limbii italiene.

Din informaţiile date mai sus, se vede că antreprenorii şi lucrătorii forestieri numiţi „italieni“ erau originari din Tirol (unii puteau fi şi din Friul şi din regiunea învecinată de la nord de Veneţia), aşadar chiar din locurile unde se vorbesc graiuri retoromane. Aici ocupaţia cu munca la pădure este foarte răspîndită. Ca dovadă, în acest sens, am putea să ne mulţumim chiar numai cu datele oferite de *Atlasul lingvistic al Italiei şi Elveţiei de sud* (AIS)[5]. Pe hărţile dedicate acestei îndeletniciri populare, se poate vedea cum termenii forestieri speciali apar numai în partea de nord a Italiei, în zona Alpilor, inclusiv regiunile Tirol, Friul şi ţinutul cu graiuri retoromane din sud-estul Elveţiei. Rezultă că numai de aici puteau veni la noi aşa-numiţii *talieni*, oameni cu o pregătire specială în acest domeniu.

---

[3] Vezi I. Iordan, *Introducere în lingvistica romanică* (curs universitar), Bucureşti, 1957, p. 61-62. Ideea aceasta a fost apoi susţinută cu aprindere şi de alţi lingvişti italieni, în frunte cu Carlo Battisti.

[4] Vezi I. Iordan, *op. cit.*, p. 64, nota.

[5] K. Jaberg şi J. Jud, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Bd. III, II Teil.

Dar pentru localizarea mai precisă a acestor muncitori forestieri ne putem servi, cu mult folos, de datele pe care ni le oferă analiza mai îndeaproape a elementelor lexicale transmise de aceştia muncitorilor forestieri români din văile Carpaţilor. Aceste elemente se păstrează pînă astăzi. Prin aspectul lor, multe din ele nu se deosebesc de corespondentele din italiană. Tocmai de aici provine dificultatea de a face o separare netă între ceea ce este italian şi ceea ce este retoroman. Din acest motiv, în lucrările menţionate despre terminologia forestieră, am considerat toate aceste cuvinte de origine italiană. Cu siguranţă că pentru unele din ele această explicaţie trebuie menţinută. În alte cazuri însă, considerente de natură fonetică, uneori şi semantică, la care se adaugă şi repartiţia teritorială a acestor cuvinte, urmărite cu ajutorul AIS, duc la concluzia că ele provin din graiuri retoromane, şi nu italiene. Bineînţeles, nu trebuie trecute cu vederea nici dialectele italiene de nord-est, din vecinătatea graiurilor retoromane, în primul rînd dialectul veneţian. În acest fel, în lucrarea de faţă va trebui să completez, şi uneori să corectez, unele din explicaţiile etimologice date anterior, sau să propun etimologii pentru o serie de termeni rămaşi încă neexplicaţi.

Cuvintele şi expresiile care urmează au un caracter strict profesional. Unele denumesc diferite instrumente sau unelte folosite în munca la pădure, apoi acţiuni, metode de lucru etc. Altele şi-au pierdut calitatea de cuvinte normale, cum erau în limba de origine, devenind în graiul lucrătorilor români un fel de interjecţii-semnale, folosite în anumite momente ale procesului muncii la pădure. Ele au cunoscut, prin urmare, o degradare, prin trecerea din sistemul de semne lingvistice, care se caracterizează prin prezenţa unui conţinut semantic şi a mai multor planuri (fonologic, morfologic, sintactic, stilistic), în sistemul de semnale extralingvistice, convenţionale, care cunosc numai un singur plan[6]. Este cazul unor elemente ca *garga!*, *varda!*, *mena-mena!* şi altele, pătrunse la noi din graiul lucrătorilor forestieri străini, unde ele erau cuvinte obişnuite, normale. Despre aceste „comenzi“ şi „semnale“ am vorbit pe larg în lucrarea amintită mai sus (*Terminologia*, p. 86-101)[7].

În cele ce urmează, vor fi aduse mai întîi în discuţie acele elemente-semnale pentru care am putut găsi indicaţii noi cu privire la provenienţa lor din regiunile unde se vorbesc graiuri retoromane. În partea a doua vor fi prezentate o serie de cuvinte care denumesc obiecte, unelte sau procese din munca de pădure, a căror origine retoromană poate fi de asemenea demonstrată.

---

[6] Vezi B. Trnka, în *Zeichen und System der Sprache*, I. Band, Veröffentlichung des 1. Internationalen Symposions „Zeichen und System der Sprache“ vom 28.9. bis 2.10.1959 in Erfurt, Berlin, 1961, p. 143.

[7] Asupra acestei chestiuni, vezi şi Tatiana Slama-Cazacu, *Aspecte lingvistice ale comunicării în procesul muncii*, în SCL XIII (1962), 2, p. 227-244.

I

1. După cum rezultă din AIS III$_2$, harta 535, în punctul 323 (Alpii Dolomitici) din regiunea „ladină“, adică retoromană, lucrătorii la pădure, cînd vor să anunțe că vor să întrerupă trimiterea de buşteni pe uluc, folosesc semnalul *abáwf*. Pe aceeaşi hartă este consemnat şi strigătul *kārẹga*, prin care se anunță din vale că se pot da iarăşi buşteni pe uluc: „Man ruft «*abáwf*», wenn oben an der Riese das Absenden der Stämme unterbrochen werden soll; «*kārẹga*» wenn der Stamm losgelassen werden darf“.

Exact aceleaşi semnale, cu aceeaşi semnificație, le folosesc şi lucrătorii forestieri din Carpații Moldovei (dar şi cei din Carpații Meridionali). Pentru diferite variante la noi, cf. *Terminologia*, p. 97; 98-99; 149 sub *garga!*; 151 sub *habauf!*, *garga!*, cu varianta *carga!*. Cuvîntul a fost explicat (*loc. cit.*) din ital. *caricare* ‘a încărca’, cu sonorizarea lui *-c-*, specifică dialectelor italiene de nord-est, şi cu sincoparea lui *i-*. Dacă luăm ca punct de plecare forma dată de AIS, *kārẹga*, care, deşi italiană la origine, circulă şi în retoromană, explicația prin acest idiom este mai aproape de adevăr, pentru considerentul, deja menționat, că lucrătorii forestieri străini, numiți *talieni*, veneau, unii din ei, şi din regiunea Alpilor Dolomitici (Tirolul de sud). Termenul există şi în graiul din Friul, *cargâ*, italienism, alături de *ciamâ*, vechi şi popular, *càrghe*, *incàrghe*, *càriche* s.f.[8], în graiul retoroman sursilvan, *cargar* ‘laden’, ‘aufladen’ etc., *cargar lenna* ‘Holz laden’[9].

Existența în aceeaşi regiune şi a semnalului *abáwf*, pentru care am propus explicația prin germ. *aufheben*, imper. *heb(e) auf!* › *habauf!* › *abauf!*, confirmă presupunerea făcută în *Terminologia*, p. 86-87 că sistemul de „semnale“ şi „comenzi“ în munca la pădure, cunoscut la noi, s-a constituit în regiunea unde se întrepătrund limbile germană, slovenă, retoromană şi unele dialecte italiene[10].

2. Cînd e nevoie să se dea mai multe lemne pe uluc, lucrătorii de la capătul de jos al ulucului strigă către cei de sus *mena-mena*! Acest semnal a fost explicat prin ital. *menare* ‘a face să meargă’, ‘a duce’, ‘a căra’, ca şi rom. *mînare*, ambele din lat. *minare*. Dar mai degrabă trebuie invocate formele din graiurile retoromane, *məne*, *-a*^{i} ‘treiben’, ‘führen’, ‘fahren’ (vezi Th. Gartner, *Ladinische Wörter aus den Dolomitentälern*, Halle (Saale), 1923, p. 53), *menar* ‘führen, ‘leiten’, ‘lenken’ (vezi Dr. Ramun Vieli, *Vocabulari scursaniu romontsch-tudestg*, Munster, 1938, p. 118), friul. *mená* (vezi W. Meyer-Lübke, REW, 5585), *menâ* (*Il Nuovo Pirona*, p. 588), dar mai ales pentru motivul că întregul sistem de semnale, din care el face parte, a fost transplantat în Carpați de oameni originari din teritoriul cu graiuri retoromane.

---

[8] Vezi Giulio Andrea Pirona, Ercole, Giov. Batt. Corgnali, *Il Nuovo Pirona. Vocabolario friulano*, Udine, 1935, p. 104.

[9] Vezi Ramun Vieli şi Alexi Decurtins, *Vocabulari romontsch sursilvan-tudestg*, Munster, 1962, p. 97.

[10] În acest „sistem“ există şi elemente slave sudice, de factură slovenă. Lucrătorilor străini li se mai spunea la noi şi *graineri* (› germ. *Krainer* › *Krain* ‘Craina’, ținut din Slovenia). În Carpați au lucrat şi croați. Expresia *un orvát dă uom*, cu sensul ‘un om puternic, tare’ este însoțită de informatorul ALR din pct. 76 (Banat) de explicația: „au lucrat croați la pădure: erau oameni tari“ (ALR II, vol. I, MN 2277).

3. O altă „comandă“, rămasă fără etimologice în lucrarea citată, anume *pais!*, este în mod sigur de origine retoromană: *pais!* strigă conducătorul echipei de lucrători forestieri (ţapinari) cînd este nevoie ca un buştean greu să fie mişcat în direcţia axei longitudinale. Oamenii se aşază de o parte şi de alta a trunchiului, înfig vîrful *ţapinei* în părţile lui laterale, iar *călcîiul* ţapinei (adică partea de la îndoitura acestei unelte) îl sprijină pe pămînt şi, la comanda *pais!*, apăsînd pe coada ţapinei şi mişcînd-o fie spre dreapta, fie spre stînga, saltă puţin trunchiul de la pămînt, făcîndu-l să înainteze în direcţia dorită. Apăsînd şi mişcînd coada ţapinei spre dreapta, de pildă, trunchiul se deplasează spre stînga, şi invers. Există şi expresiile, create în limba română, *a da pais*, *pais înainte!*, *pais înapoi!*, *a prinde pais*, *a trage pais* şi chiar substantivul *pais-paisuri* ‘capăt de lemn, căpătîi ce se pune sub *călcîiul* ţapinei, cînd se ridică buşteanul în sus’ (vezi *Terminologia*, p. 90-91; 158).

Etimonul este retorom. *pais, pa*^{i}*s* ‘Gewicht’, ‘Last’ (vezi Dr. Ant. Velleman, *Dicziunari scurzinieu de la lingua ladina*, Samaden, 1929, p. 460; Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 64; W. Meyer-Lübke, REW, 6394, engad. *pais*). Cf. şi *paisa* ‘Wägung’, ‘pesage, pesée’ (Dr. Ant. Velleman, *Dicz.*, p. 460). Forma *paès*, cu sensul ‘colpo di leva collo *zapin*’, ca şi în terminologia forestieră românească, este dată de Angelo Majoni, *Cortina d'Ampezzo nella sua parlata*, Forli, 1929, p. 78. Cuvîntul există şi în celelalte limbi romanice, fiind înrudit cu rom. *păs* ‘Kummer’, ital. *peso*, fr. *poids*, prov., catal. *pes*, span., port. *peso*, din lat. *pensum*.

La „comanda“ *pais!*, muncitorii forestieri sînt făcuţi atenţi să *apese* simultan, în jos, cu coada ţapinei. Analizînd formele romanice de mai sus, se vede că el nu putea veni la noi decît din graiul retoroman al lucrătorilor forestieri de care ne ocupăm[11].

4. În aceeaşi situaţie se află şi „semnalul“ *teára-teára!*, prin care se anunţă îngrijitorul ulucului că trebuie să arunce pămînt ars pe uluc, în timpul iernii, cînd buştenii alunecă cu prea mare viteză şi e nevoie să li se încetinească mersul. În *Terminologia*, p. 101 şi 172, cuvîntul a fost apropiat de ital. *terra* ‘pămînt’. Rămînea însă neexplicat diftongul *-eá-*, care nu există în forma italiană. Forma cu diftong există însă în graiurile retoromane, cf. Th. Gartner, *Die Gredner Mundart*, Linz, 1879, p. 155, unde e consemnat *tiára* ‘Erde’, la fel şi în *Ladinische Wörter...*, p. 94; apoi Dr. Ant. Velleman, *Dicz.*, p. 784: *tearra* (şi *terra*) ‘Erde’, ‘Land’ (ultimul precizează că forma *tearra* e învechită), *Il Nuovo Pirona*, p. 1186: friul. *tiàre*.

5. Deja în *Terminologia*, p. 93-96, am arătat că „semnalul“ *varda!*, prin care se anunţă de sus, de pe munte, că vin buşteni pe uluc (este sinonim cu *păzeşte!*, *fereşte!*, sau *păzea!*, *ferea!*), nu se poate explica prin ital. *guardare*, ci, probabil, prin dialectele italiene de nord (în dialectul veneţian există forma *varda!*). Acum pot preciza că acest termen, care în ultimă analiză este de origine germanică (v. germ.

---

[11] În graiul retoroman din văile Dolomiţilor (Tirol) există şi cuvîntul *paisa* cu sensul ‘Köder’ (= ‘momeală, nadă’), cf. Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 64, W. Theodor Elwert, *Die Mundart des Fassa-Tals*, Heidelberg, 1943, p. 108, apoi verbul *paissar*, ‘ködern’; cf. E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, II, p. 130; apoi *páits* ‘Beize’, la W. Theodor Elwert, *ibid.* Aceste cuvinte, datorită semnificaţiei lor, nu pot fi luate în considerare în cazul de faţă.

wardar) şi a pătruns în franceză, provensală, italiană, spaniolă şi portugheză, are şi în graiurile retoromane forma cu *v-* inițial: *vardę* 'hüten' (Vieh), 'behüten' (= 'a păzi vitele, a feri'), la Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 108, *Die Gredner Mundart*, p. 162; apoi *vardę* 'Vieh hüten', 'behüten', *mëter a verda* 'achtgeben' în Val Gardena[12], iar în Friul *wardâ* 'ansehen', 'behüten', 'vermeiden', la E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, II, p. 283; *vardar*, alături de *uardar*, *urdar* 'schauen', la P. Basilius Carigiet, *Raetoromanisches Wörterbuch*, 1882, p. 382, *uardâ*, în *Il Nuovo Pirona*, p. 1229, *vardà*, în expresia *varda ben ve!*, *„sta bene attento sai! guai a te!“*, vezi Angelo Majoni, *Cortina d'Ampezzo nella sua parlata*, p. 133. În dialectul istroromân există termenul *wardiián* 'pădurar' (vezi ALR II, s.n., h. 583, pct. 02), care nu poate fi despărțit de formele înşirate mai sus.

Prin urmare, alături de celelalte cuvinte de care ne ocupăm, şi „semnalul“ *varda!* din terminologia forestieră românească trebuie considerat tot de origine retoromană, adică provenit din regiunea Tirol şi Friul. Cu toate acestea, nu se poate exclude nici dialectul venețian vecin[13].

Aceeaşi origine o putem susține, în principiu, pentru toate cuvintele-semnale din terminologia forestieră românească care au un corespondent mai mult sau mai puțin asemănător în limba italiană. Pentru cele cîteva elemente care urmează (cu excepția lui *granda* şi *ohi!*), originea retoromană nu poate fi probată în mod convingător.

Astfel, de pildă, despre *tira-tira!* 'comandă prin care se anunță tragerea butucului cu țapinele în mod continuu, îndelungat' se poate spune la fel de bine că vine din ital. *tirare*, ca şi din friul. *tirà* engad. *tirer* (W. Meyer-Lübke, REW, 8755), gard. *trę* 'ziehen', expr. *l'ar*^{i}*a tira* 'es zieht' (Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 97). Dimpotrivă, în cazul expresiei de la noi *tira-granda!*, forma ultimului cuvînt ne trimite neapărat spre dialectele italiene de nord-est, în primul rînd cel venețian, unde se spune *granda* (față de ital. *grande*), dar mai ales spre graiurile retoromane: engad., friul. *grand* (W. Meyer-Lübke, *Ladinische Wörter...*, p. 35 şi Archangelus Lardschneider-Ciampac, *Wörterbuch der grödner Mundart*, Innsbruck, 1933, p. 134), friul. *grand*, dar mai ales *grant* (*Il Nuovo Pirona*, p. 400).

Tot din graiurile retoromane şi, eventual, din dialectele italiene de nord, trebuie explicată expresia *baina-baina!* (cu varianta *bainia!*), prin care se anunță că trebuie să se toarne apă pe uluc. Alături de ital. *bagnare* (*Terminologia*, p. 101, 138), trebuie amintite şi engad. *baner*, friul. *banâ* (W. Meyer-Lübke, REW, 913), friul. *bagnâ* (*Il Nuovo Pirona*, p. 31), ampezz. *báign* (Angelo Majoni, *op. cit.*, p. 6).

Pentru *bizuna* (*bizuni*, *vizuna*), din expresia *habău bizuna!*, explicația prin ital. *bisogno* trebuie completată cu expresia *en cass de basegns* 'în caz de nevoie', dată de Ramun Vieli în *Deutsch-romanisches Wörterbuch*, *Surselvisch*, Chur, 1944, p. 498, sub *Not*, dar mai ales friul. *bisugnâ* (vb.) şi *bisùgn* (s.m.), *bisùgne* (s.f.), în *Il*

---

[12] Pentru exemplele din această regiune, voi folosi prescurtarea „gard“.

[13] În părțile de sud-est ale țării, *varda!* a putut veni prin intermediul limbilor turcă, bulgară, neogreacă, din italiană, ca termen marinăresc. (Cf. ngr. *várda*, veneț. *varda*, turc., bg., sîrb. *varda*; vezi A. Scriban, *Dicționaru*, s.v.)

Nuovo Pirona, p. 57; *habău bizuna!* este semnalul prin care se anunță lucrătorii de la uluc să nu mai dea lemne la vale, să nu mai facă nici o mișcare, pentru că altfel s-ar pune în primejdie viața cuiva.

De asemenea, comenzi și semnale ca *volta!*, *marina!*, *ohi!* au fost aduse cu siguranță în Carpați de aceiași lucrători originari din Tirol, Friul, Carintia, Craina. La comanda *volta!*, lucrătorii dintr-o echipă trebuie să rostogolească bușteanul cu țapinele. Există și verbul *a volta* 'a rostogoli un buștean'. Pentru etimologie, cf. ital. *voltare*, veneț. *voltar*, friul. *voltâ* „voltare, volgere, rivolgere" (*Il Nuovo Pirona*, p. 1291). Același lucru îl putem spune și despre *marina!*, prin care se anunță învîrtirea pe loc a trunchiului cu ajutorul țapinelor. Etimologia lui nu este clară. Cf. ital. *marina* 'costa piana del mare', *marinaggio* 'l'operazione dello scarico' (vezi Carlo Battisti, Giovanni Alessio *Dizzionario etimologico italiano*, Firenze, 1957, s.v.), friul. *marinare* s.f. 'nuoto sott'acque' (*Il Nuovo Pirona*, p. 571).

În sfîrșit *ohi!*, apropiat de ital. *ohe!*, există și în graiurile retoromane (friul. *òhe*, *óhi*, vezi *Il Nuovo Pirona*, p. 664). Prin această interjecție, lucrătorii de la uluc confirmă că au înțeles „semnalul" transmis anterior. Există variantele *ahi!*, *hohi!* și expresiile *ohio drecea!*, *ohi chira! (tira!)* (vezi *Terminologia*, p. 157).

Considerate în bloc, toate elementele sistemului de semnalizare al lucrătorilor forestieri din Carpați, prezentate mai sus, trebuie să-și aibă originea în graiurile vorbite în Tirolul italian și Friul, eventual și în regiunea venețiană, așadar în locuri unde munca la pădure constituie una din ocupațiile de căpetenie ale locuitorilor.

II

De la așa-numiții *talieni* au pătruns în terminologia forestieră românească mai mulți termeni tehnici, apelative, care denumesc unelte, acțiuni, în genere realități specifice acestei munci. Cele mai multe din aceste apelative pot fi explicate prin graiurile retoromane.

1. În *Terminologia*, p. 117, 140, este consemnat cuvîntul *brigă*, întîlnit prin Maramureș și în bazinul superior al Bistriței. Informatorul din Vișeul-de-Sus (Maramureș) a precizat că termenul există și pe Valea Sebeșului, în Carpații Meridionali. Sensul este 'închisoare de plute, formată prin spargerea plutelor, bușteni în neorînduială, unii peste alții, pe parcursul unui rîu'. Pe Valea Sebeșului el înseamnă 'grămadă de bușteni în dezordine, în apropiere de locul unde s-a produs o defecțiune la ulucul de transportat bușteni'. La Gura Haitei (bazinul superior al Bistriței), *brigă* denumește tot 'o grămadă de trunchiuri în dezordine, la așa-numitul *plutărit sălbatic*' (expresia se referă la procedeul de a transporta buștenii pe apă liberi, nelegați sub formă de plute).

În dicționarele noastre termenul nu-i înregistrat, iar în lucrarea citată el a rămas fără etimologic. Etimonul poate fi veneț. *(z)brega* 'Scheit' (= 'buștean despicat, spărtură de butuc'), gard. *breya*, friul. *brée* 'Brett' (= 'scîndură'). Înrudite cu aceastea sînt veneț., trient., mant. *zbregar* 'zerreissen', prov. *(z)bregar* 'zerreißen', 'zerstossen' (= 'a sfărîma, a pisa'), montal. (Pistoja) *sbreccare* 'zerbrechen' (= 'a sparge'), ital., port. *briga* 'Streit' și altele, la W. Meyer-Lübke, REW, 1299.

2. Prin nordul Carpaților Răsăriteni a fost înregistrat termenul *malarină*, cu variantele *mălărină*, *marolină*, *maralină*, *manolină* (vezi *Terminologia*, p. 33, 154-155). Sensul este 'topor cu gura lată, folosit la cioplit sau la tăiatul crengilor de pe trunchiuri', 'bardă mare'. La Moisei (Maramureş) i se spune şi *morocut*, cuvînt pus în legătură de informator cu numele unei firme din Italia, care producea unelte pentru pădurărit.

Față de etimologia propusă, anume ital. *mannaia* 'secure', 'satîr', *manolina* 'toporaş', 'bărdiță', pe baza datelor furnizate de AIS, şi de alte surse, se pot aduce noi precizări în sensul provenienței cuvîntului din dialectele italiene de nord-est şi în special din graiurile retoromane vorbite în Tirol şi Friul, care cunosc, cum s-a mai spus, o puternică influență din partea limbii italiene.

După cum rezultă din AIS III$_2$, h. 547 (cf. şi harta 548, pentru *manera*), graiurile italiene de nord-est, şi cele retoromane vecine, cunosc numeroase forme ale acestui cuvînt, şi anume *manarin*, *manerin*, *menarin*, atestate mai ales în regiunea dialectului venețian şi a graiurilor retoromane din Tirol şi Friul, apoi *manarot*, *manerot*, *menarot*, *manareta*, *manaret(o)*, *manaren*, *manera*, *manare* şi altele, toate însemnînd „topor". În orice caz, radicalul din toate aceste forme apare numai în această parte a Italiei şi în graiurile retoromane vecine, inclusiv unele din Elveția de sud.

La informațiile AIS se poate adăuga, pentru dialectul venețian, şi *manarèta* s.f., *manarìn* s.m. „Piccola scure", *manarìn da marangòn* „Scure Accetta, Specie di Mannaia cum manico corto usata da Falegnami i da' Caradori", *manaròna* s.f. „Accettone, Accetta grande, cum'è quella de Macellai per tagliare la carne" (vezi Giuseppe Boerio, *Dizzionario del dialetto veneziane*, ediția a III-a, Venedig, 1867, s.v.). Apoi, pentru graiurile retoromane, vezi Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 50, *manarìn* „Holzhacke", „Beil" (mit einer Hand zu führen) şi W. Theodor Elwert, *Die Mundart des Fassa-Tals*, p. 180, care precizează că sufixul *-ariŋ*, din graiurile retoromane, este de origine italiană: «Aus dem Italienischen ist die Erweiterung *-ariŋ* entlehnt in *manarin* „Handbeil" ‹ venet. *manarin* „piccola scure"», apoi friul. *manarin* „scure, con ferro stretto, a cuneo, per fender legna" (*Il Nuovo Pirona*, p. 559), ampezz. *manarìn* „accetta, piccola scure" (Angelo Majoni, *op. cit.*, p. 65), gard. *manarìn* „Beil", „Holzhacke" (Archangelus Lardscheider-Ciampac, *op. cit.*, p. 200).

3. Termenul *plancă* 'uluc simplu, din scînduri aşezate direct pe pămînt, de-a lungul unui torent, pe care se transportă buştenii' (*Terminologia*, p. 82, 160), a fost explicat din germ. *Planke* 'scîndură', vb. *planken* 'a îmblăni cu scînduri', ucr. *planka* 'scîndură'. Termenul există însă, chiar cu sensul 'uluc de transportat buştenii', şi în graiurile retoromane. În AIS III$_2$, harta 535 *Holzriese* (= 'uluc pentru transportat buştenii'), este consemnat răspunsul *plánča*, în pct. 318. W. Meyer-Lübke, REW, 6455, dă surs. *plaunka* 'Abhang' (= 'pantă, versant, povîrniş') şi friul. *planke* 'Steg' (= 'cărare, potecă'), apoi şi friul. *plàncie* (*Il Nuovo Pirona*, p. 774). Deoarece *plăncile* se construiesc, de cele mai multe ori, de-a lungul torentelor, nu trebuie exclusă posibilitatea ca termenul să fi fost adus în Carpați de lucrătorii din regiunea cu graiuri retoromane, care cunosc un sens foarte apropiat. Uneori *planca* este chiar un asemenea torent foarte puțin amenajat.

4. O situație similară întîlnim la cuvîntul *riză*, cu varianta *riz* 'uluc pe care se dau buștenii la vale de pe munte' (*Terminologia*, p. 164). Deși explicației prin germ. *Riese* 'id.' nu i se poate aduce nici o obiecție, printre altele și datorită faptului că în terminologia forestieră populară românească influența germană este foarte puternică, trebuie menționată totuși prezența acestui cuvînt, exact cu același sens, și în graiurile retoromane. În regiunea nordică a Italiei, AIS III, harta 535, consemnează în pct. 305 răspunsul *la rīza* 'Holzriese', apoi *la rīzina*, pct. 325, 333, *la rīžina*, pct. 317, *la rīžęna*, pct. 316. Aproape toate aceste puncte se află în Friul. Posibilitatea unui împrumut și de aici, prin lucrătorii forestieri veniți în România, nu trebuie exclusă.

5. Stabilirea originii italiene a termenului *șprangă* 'sîrmă groasă, uneori împletită, cu care se leagă pluta la mal', din ital. *spranga* 'sîrmă de metal', ridică unele greutăți în ceea ce privește grupul inițial *șpr-*, care nu există în această limbă. În lucrarea *Terminologia*, p. 33, încercam să explic acest fapt fie prin folosirea acestui termen tehnic și de către lucrătorii germani (în germană grupul *spr-* se pronunță, în majoritatea dialectelor și în limba literară, *špr-*), de la care a putut trece și la români, fie, eventual printr-o particularitate fonetică a dialectelor italiene nordice. Ultima presupunere era mai aproape de adevăr, dar ea trebuie însoțită acum de precizarea că fenomenul caracterizează unele graiuri retoromane.

În graiurile retoromane din Val Gardena (Tirol), grupurilor inițiale *sp-*, *st-*, din cuvintele de origine germanică, existente și în alte limbi romanice, le corespund *šp-* și *št-*. Cf. următoarele forme date de E. Gamillscheg, *Romania Germanica* II, p. 282: gard. *šparanyè*, față de franc. *sparôr*, gallo-rom. *sparaniare*, surs. *spargnar*, engad. *spargner*; apoi, gard. *šparon*, față de franc. *sporo* 'Sporn', surs. *sparun*, engad. *sprun*, friul. *spiron*, ital. *sperone, sprone*; gard. *špurvęl* 'Hühnergeier', față de franc. *sparwari* 'Sperber', surs. *sprè*. Dar cele mai multe exemple pentru grupurile inițiale *šf-*, *šk-*, *škr-*, *šp-*, *špr-*, *št-*, *štr-* etc., retoromane, pot fi văzute în lucrarea lui Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 83-92.

În aceleași graiuri retoromane din Grödner, grupul *šp-* apare și în cuvîntul *špandža* „Spange an der Tür- und Fensterangeln“. E. Gamillscheg, *op. cit.*, II, p. 303, precizează că „Die italienisch-langobardisch Entsprechung ist *spranga*, das das alpenrom. *spanga* im Süden begleitet, z.B. piem., trient., venez. *spranga*“. În retoromană există și forma *špraunga* 'die Türangel', vezi P. Basilius Carigiet, *Raetorom. Wört.*, p. 327. Cf. și formele engad. *spaungia* 'Spange', 'Riegel' (Dr. Ant. Velleman, *Dicz.*, p. 707), surs. *spaunga, spunga* 'hölzerner Riegel an einer Tür', engad. j. *spangeas* 'Bänder am Fensterbeschlag' (W. Meyer-Lübke, REW, 8116). Termenul este în limbile romanice, ca și cele precedente, de origine germanică: adh. *spanga* 'Querriegel, mit denen man die starken Stämmen der Eck- und Winkelsäulen verband'.

Forma românească cu *špr-* inițial (*șprangă*), atestată în majoritatea localităților anchetate din nordul Carpaților Răsăriteni, indică proveniența termenului din graiul lucrătorilor veniți din Alpii Dolomitici (Tirolul de sud), unde apar toate formele de mai sus cu *špr-*, *šp-* etc. În mod sporadic, la noi a fost întregistrată totuşi şi forma cu *spr-* (*sprangă*), ca în italiană.

6. Acelaşi fenomen fonetic îl întîlnim şi în cuvîntul *ştronț*. În terminologia forestieră românească el denumeşte: **1.** 'partea mai groasă a unui buştean', **2.** 'placă de fier cu mai mulți colți, fixată pe fundul ulucului, spre a micşora viteza lemnelor care vin la vale', iar verbul *a ştronța* înseamnă: **1.** 'a tăia cu toporul marginile unui butuc, a rotunji capetele lemnului', **2.** 'a se ciocni, a se lovi cap în cap (despre buşteni)', vezi *Terminologia*, p. 170[14].

Acest termen a fost şi el adus de lucrătorii forestieri din Tirol. În graiul retoroman de acolo el are chiar forma *štronts* (vezi Th. Gartner, *Die Gredner Mundart*, p. 152, *Ladinische Wörter...*, p. 91, W. Theodor Elwert, *op. cit.*, p. 118, 190, 247, care dă forma *štront*). Față de acesta, în italiană există *stronzo*, *stronzolo*, în surs. *štriẹn*, iar în friul. *strunt*, *strint* (W. Meyer-Lübke, REW, 8322). Dr. Ant. Velleman, *Dicz.*, p. 741, înregistrează forma *stronzla*. Comparînd celelalte forme romanice cu gard. *štrontz*, E. Gamillscheg, *op. cit.*, p. 282, este de părere că partea finală *-nz* (= *nț*) poate să fie secundară, „wenn es nicht Beeinflussung durch ital. *stronzo* zeigt, das langobardischer Herkunft ist".

Cuvîntul este de origine germanică în limbile romanice apusene: *strüntus*, *strundius* ‹ *strunzen* 'bucată tăiată', *strunzan* 'détacher en coupant; proprement, ce qui est rejeté' (vezi É. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, t. II, sub *étron*; W. Meyer-Lübke, REW, 8332). Din explicația dată de Littré, se pot înțelege sensurile căpătate de cuvînt în limbile romanice, anume 'Kot', 'Pferdemist', 'Schweinedreck'. Sensul 'a tăia', care pare a fi mai vechi, îl are ital. *stronzare*, dar el există şi în graiurile retoromane: *struncar* (pronunțat cu *štr-*) 'abschneiden, den Lauf unterbrechen, hindern' (vezi P. Basilius Carigiet, *Raetorom. Wört.*, p. 337[15]). De aici se poate explica, probabil şi sensul **1** al verbului românesc.

Ca termen injurios, el s-a răspîndit la noi, probabil, tot prin intermediul lucrătorilor din Tirol şi Friul. Sensul **2** îl au şi cuvintele *german*, *neamț*, *grainer*, care denumesc şi alte dispozitive, unelte sau procedee tehnice forestiere, introduse de lucrătorii străini (vezi lucrarea citată mai sus, p. 41, nota 2, *Din term. expl. forest.*). Celelalte sensuri, date în notă, s-au dezvoltat în limba română.

Nu este exclus să existe o legătură între *ştronț*, *a ştronța*, cu sensurile din terminologia forestieră, şi *şpronț* 'butuc cu capetele rotunjite cu toporul', respectiv vb. *a şpronța* 'a rotunji cu toporul capetele unui butuc', cu variantele *a spronța*, *a şpronțui*, *a şprănțui*, apoi expresia verbală *a face şpranț* (*Terminologia*, p. 169; ALR II, s.n., harta 615, pct. 386: *ăl şprănțuiéşti, ăi faŝi şpranț*).

---

[14] Termenul *ştronț* mai înseamnă: **(3)** 'poreclă batjocoritoare', **(4)** 'copil neastîmpărat', **(5)** 'vagabond, om flenduros', **(6)** 'funcționar, cel care nu umblă în portul național (deci cel care poartă „haine nemțeşti")'. Ultimele două sensuri există, după o indicație dată de dl. Ilie Dan, în Pîrteştii-de-Jos, Suceava.

[15] Consemnez şi pe *štruŋkwári* 'den Stamm in verschiedene Teile schneiden', din AIS, III$_2$, harta 532, pct. 845, din Sicilia, care nu poate fi însă invocat pentru termenul din graiurile româneşti.

7. Printre elementele considerate vechi germane ale limbii române, în jurul cărora s-au purtat discuții aprinse în perioada dintre cele două războaie mondiale, a fost trecut și *tapă*. Etimologia germanică a fost propusă mai întîi de S. Pușcariu, în DR, III, p. 680-681, trecută de W. Meyer-Lübke în REW, ediția din 1935, sub nr. 8565 (aici în loc de Pușcariu este citat Giuglea). Cu toate acestea, etimologia veche germană nu poate fi susținută.

Cuvîntul *tapă*, după S. Pușcariu, înseamnă: „**1.** 'tăietură care rămîne în trunchiul copacului, cînd tăietorul, care vrea să-l doboare, îi dă cu toporul o lovitură piezișă (de sus în jos) și una orizontală; în alte părți i se zice și *creastă* sau *așchie*'. **2.** 'dăltuitură (cam de 10-15 cm de lungă și 2-4 cm de adîncă și lată) care se face la capătul lemnelor de construcție (subtoaie, tălpoaie) spre a le putea îmbina unele cu altele...'". În ambele cazuri, observă Pușcariu, „avem a face cu același înțeles fundamental de 'scobitură în lemn'". El continuă astfel: „Precum însă la 'așchie' forma oarecum „negativă" – scobitura – a primit sensul de la cea „pozitivă" – bucata de lemn scoasă la trunchi – tot astfel cred că la origine *tapă* avea înțelesul „pozitiv" de 'tenon' sau pe românește 'pîj, cep'". Etimonul, după Pușcariu, ar fi v.germ. *tappa* (din care vine și germ. *Zapfen* 'cep'), răspîndit în mai multe limbi romanice: „...în Peninsula Iberică (ca la noi) în forma gotică *tappa*, în Italia, Spania și Franța în forma francă *tappo*, iar în Italia, și sub forma langobardă *zapfo*" (p. 681). S. Pușcariu precizează, pe baza unei informații primite de la Th. Capidan, că termenul *tapă*, cu sensul 'cep, dop de lemn', există și pe la București, precum și în limba bulgară.

În dicționarele lui Tiktin, Candrea Scriban, *tapă* nu este înregistrat. DM îl are, cu sensurile amintite, dar nu-i dă etimologia.

Termenul este cunoscut de lucrătorii forestieri din Carpații Răsăriteni: *tapă* 'crestătură făcută cu toporul în trunchiul unui copac, înainte de a-l tăia cu beschia'. I se mai spune și *(h)așchie*. Există și verbul *a tapa*, care denumește această operație (cu varianta *a talpa*, probabil prin apropiere cu rom. *talpă*), apoi expresiile *a tăia tapă*, *a face tapă*, alături de *a tăia hașchie*, *a face așchie* (vezi *Terminologia*, p. 75, 171). În limba română are, prin urmare, un evident caracter tehnic și cunoaște o circulație restrînsă.

Față de etimologia propusă în lucrarea citată, p. 171 (din ital. *tappo* 'lovitură', fr. *tape* 'id.', *taper* 'a lovi', 'a bate', și nu din ital. *tappo* 'dop', 'cep'), trebuie să fac acum precizarea că în unele graiuri retoromane există cuvîntul *tappa* chiar cu sensul din terminologia forestieră românească. Într-adevăr, Dr. Ant. Velleman, *Dicz.*, p. 776, înregistrează în Engadina de Jos, din cantonul elvețian Graubünden, termenul *tappa* cu sensul 'Einschnitt (in runde Hölzer, damit sie besser aufliegen)', 'entaille (dans les billots, pour pouvoir les empiler plus facilement)'. De asemenea, *tappa* 'Einschnitt', 'Kerbeinschnitt (beim Fällen eines Baumes)'; *dar la tappa* 'einen Einschnitt machen', este dat de Ramun Vieli și Alexi Decurtins, *Vocaulari romontsch sursilvan-tudestg*, Munster, 1962, p. 727 și de Oscar Peer, *Dicziunari rumantsch ladin-tudaisch*, Samedan, 1962, p. 510, cu același sens; la fel și Archangelus Lardschneider-Ciampac, *op. cit.*, p. 408. Modificarea semantică despre care vorbea Puşcariu în legătură cu *tapă*, adică trecerea de la înţelesul „pozitiv" de 'cep', 'dop', la cel „negativ" de 'scobitură în lemn', trebuie să se fi petrecut în graiurile retoromane, şi nu în limba română, aşa cum la noi *aşchie* a căpătat în terminologia forestieră şi sensul de 'scobitură făcută cu toporul în tulpina bradului, în partea în care acesta trebuie să cadă' (*Terminologia*, p. 138). În sprijinul acestei explicaţii vine şi faptul că termenul *tapa* este cunoscut în unele graiuri retoromane din sudul Elveţiei, şi prin graiurile italiene de nord-vest, cu sensul 'Holzspan' (= aşchie'), vezi AIS III$_2$, harta 539, precum şi harta 548, *il ciocco* 'Schneit' (= 'buturugă despicată').

Cît priveşte pe *tapă* cu sensul 'dop', 'cep', auzit de Th. Capidan în vorbirea bucureşteană, nici el nu poate fi de origine germană veche. În ultimă analiză, el provine din ital. *tappo* 'cep', 'dop de lemn'. La noi el a ajuns pe căi ocolite, prin intermediul unor limbi balcanice. Cuvîntul există în neogreacă, Τάπα 'bondon' (= cep), albaneză, *tápë* 'tappo, turacciolo' (= dop), apoi în dialectul aromân, *tapă*, *tăpi* 'capac', 'couvercle rond d'un vase' (vezi T. Papahagi, DDA, p. 1020). El există şi în bulgară, *tapa* 'Kork', 'Pfropfen' (= 'dop') (vezi Dr. A. Dorič, G. Minkova, St.Iv. Stančev, *Bălgarsko-nemski rečnik*, Sofia, 1958, p. 491), şi este greu de admis, cum face Puşcariu, că în această limbă el ar fi împrumutat din româneşte.

În limba română mai există şi alte exemple de cuvinte de origine italiană pătrunse prin intermediul unor limbi balcanice. Din terminologia forestieră pot fi amintite *varda!* (vezi mai sus), *catarg*, *galion*, *trinchet*, la origine termeni marinăreşti (vezi *Terminologia*, glosarul). Din aceeaşi sferă semantică cu *tapă* 'cep', 'dop de lemn', face parte, apoi, şi *canea-canele* 'cep cu un robinet de scurgere, cu care se scoate lichidul dintr-un vas'. Avînd ca punct de plecare ital. *cannella* 'id.', el a ajuns la noi prin intermediul neogrecesc, κανέλλα, sau bulgăresc, *kanéla* 'id.' (vezi DA, s.v.). Termenul există şi în dialectul aromân, *canélă* (vezi T. Papahagi, DDA, p. 243). Alţi termeni italieni, mai vechi pătrunşi în română prin intermediul grecesc (ex. *stradă*, *bătălie*, *venetic*, *veneţie*) sînt discutaţi de I. Şiadbei, *Asupra raporturilor lingvistice medievale între estul şi vestul romanic*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani", Bucureşti, 1958, p. 840-841.

În concluzie, etimologia veche germană a rom. *tapă*, deşi a fost susţinută (sau acceptată) de lingvişti ca S. Puşcariu, E. Gamillscheg, W. Meyer-Lübke, trebuie definitiv părăsită. Termenul a pătruns la noi pe două căi (prin lucrătorii forestieri vorbind graiuri retoromane şi prin intermediul unor limbi balcanice) şi într-un timp apropiat de noi.

8. În terminologia forestieră populară de pe Valea Bistriţei există cuvîntul *tres* (cu variantele *tresă*, *trez*), care denumeşte o parte a ulucului de transportat buştenii, şi anume 'lemnul aşezat transversal pe construcţia din butuci înfipţi în pămînt numită *căşiţă*; peste acest lemn se aştern trunchiurile cioplite care alcătuiesc fundul ulucului'. În *Terminologia*, p. 172, era invocat greşit drept etimon fr. *tresse*, al cărui sens nu se potriveşte, cu toate că în terminologia forestieră populară românească există şi elemente de origine franceză, răspîndite de tehnicienii şi inginerii silvici.

Termenul *tres* este însă de origine retoromană sau venețiană, în orice caz un element adus de lucrătorii forestieri din Tirol, Friul sau din regiunea venețiană învecinată. Astfel, W. Meyer-Lübke, REW, 8860, dă sub lat. *transvĕrsus*, formele: veneț. *treso*, care a pătruns și în graiul retoroman din Friul, *tres*, cu sensul 'oblic', 'pieziș', apoi veneț. *treso* 'Querholz' (= 'lemn transversal'), din care se explică perfect termenul tehnic special din graiurile românești. Friul. *tres* 'traversa' apare și în *Il Nuovo Pirona*, p. 1214. Am arătat mai sus că ulucurile de transportat bușteni au fost construite pe Valea Bistriței de către lucrătorii forestieri străini.

9. O mare răspîndire în graiurile românești vorbite în zona muntoasă și împădurită a țării o cunoaște cuvîntul *țapin*, cum se poate vedea în ALR II, s.n., h. 617, *țapin*. Există mai multe variante fonetice și gramaticale: *țapin*, *țapină*, *țabină*, *țăpin*, *țăpină*, *țipină*, *sapin*, *saphin*. Dintre acestea, mai răspîndite sînt formele *țapină* și *țapin*. Sensul este 'unealtă formată dintr-o cange de oțel, fixată într-o coadă de lemn, care se întrebuințează la manevrarea buștenilor'.

Termenul a ajuns la noi, odată cu obiectul, prin lucrătorii forestieri din Tirol, Friul, Carintia și Craina. În *Terminologia*, p. 173, explicam acest cuvînt, plecînd de la dicționarul lui A. Scriban, prin ital. *zappa*, carint. *Zappin*, slov. *capin*. Înainte de Scriban, apropierea de slov. *capin* fusese făcută și de H. Tiktin, DRG, de I.-A. Candrea, CADE, de unde a trecut și în DM.

Pentru originea retoromană a termenului pledează mai multe fapte. Mai întîi, radicalul *zapp-* este romanic, în sensul că apare în italiană, retoromană, franceză, dalmată și română. W. Meyer-Lübke, REW, ediția a III-a din 1935, nr. 9599, consideră ital. *zappa* (› friul., fr. *sape*) 'Hacke', ca și rom. *sapă*, continuatoare ale cuvîntului ilir *zapp-* 'Ziegenbock', din care se explică și rom. *țap*, dalm. *tsap*, abruzz. *tsapę* etc. Numele uneltei a apărut datorită asemănării ei cu coarnele unui țap. Sensul acesta figurat e atestat în Italia din secolul al VIII-lea. De aceea, în dialectul german din Carintia și în limba slovenă, derivatul *Zappin*, respectiv *capin*, trebuie să-și aibă originea în graiurile romane vecine. Mai greu poate fi admis că avem a face în aceste limbi cu un împrumut străvechi din fondul iliric.

În al doilea rînd, forma *tsapin*, pe care W. Meyer-Lübke nu o înregistrează, caracterizează graiurile retoromane și este bogat atestată. O notează mai întîi Th. Gartner, *Die Gredner Mundart*, p. 157, *tsapin*, cu sensul, identic cu cel de la noi, 'eine lange Stange mit einem kurzen, rechtwinklig aufsitzenden eisernen Hacken (um Flosshölzer aufzuspiesen)', apoi în *Ladinische Wörter...*, p. 98, cu sensul, altfel formulat, de 'Hakenstock, – stange mit einem rechtwickling aufsitzenden Hacken (Flosshölzer aufzuspiesen)'. Termenul *zappin* 'Spitzhacke, Holzpickel (zum Wenden von Holzstämmen)', fr. 'pioche de bûcheron', apare și la Dr. Ant. Velleman, *Dicz.*, p. 855, apoi ampezz. *zapìn* cu același sens (vezi Angelo Majoni, *op. cit.*, p. 139), *zappin* 'Wald-, Spitzhacke', la Ramun Vieli și Alexi Decurtins, *op. cit.*, p. 815, Oscar Peer, *op. cit.*, p. 567, Archangelus Lardschneider-Ciampac, *op. cit.*, p. 455.

În afară de dicționarele și glosarele graiurilor retoromane, date deosebit de prețioase ne oferă AIS VII$_2$, harta 1429, de unde rezultă că termenul este cunoscut numai în regiunile cu graiuri retoromane din Elveția și Tirol. În pct. 9^1, situat în locul unde se întretaie granițele Elveției, Austriei și Italiei, este consemnată forma *tsɑpin*, cu sensul 'Holzhauerhacke' (dient zur Bewegung des Langholzes). Cît privește forma obiectului, informatorul a făcut precizarea că există o țapină italienească (*tsɑpin talán*), al cărei vîrf metalic formează cu coada de lemn un unghi drept, și o țapină germană (*tsɑpin tudäsč*), la care partea metalică formează cu coada un unghi obtuz. Distincția este cunoscută și de lucrătorii forestieri din Carpați (*țapină talenească marca două chei*, a precizat un subiect de la Izvorul Alb, vezi *Terminologia*, p. 31). Cu același sens ca la noi, termenul mai apare în pct. 1 (*tsapin*), 5 (*tsapen*), 11, 13, 15 (în toate *tsapin*), 16 (*sapen*), 17 (*tsɑpén*, cu precizarea că are formă germană), 19 (*tsapín*, cu precizarea că are formă italienească), 22 (*sapin*), 29 (*ɑl tsapín*, formă germană), 45 (*ɑl tsapín*), 58 (*tsapín*, formă italiană). Toate aceste localități se află în Elveția, iar graiul lor este retoroman.

Același termen apare apoi și în pct. 224, 322 (*el sapín*, formă germană), 330 (*sampin*), situate în apropierea graniței dintre Italia și Elveția, precum și în Tirol, unde sînt tot graiuri retoromane. În restul Italiei, *tsapin*, care este un derivat de la *zappa*, nu-i atestat. În plus, africata *ts-* (= *ț*), în locul spirantei *s-*, apare în nordul Italiei, îndeosebi în graiurile retoromane. Răspîndirea formelor cu *ts-* inițial, din cuvîntul italian *zappa*, și a celor cu *s-* inițial, poate fi urmărită cu ajutorul hărții nr. 1428 a AIS VII_2. Între aria nordică cu *ts-*, în care intră în primul rînd graiurile retoromane, și dialectele italiene centrale și de sud, în care apare de asemenea forma cu *ts-*, se întinde aria formelor cu *s-* inițial. Originea rom. *țapin*(*ă*) nu poate fi căutată în nici un caz în dialectele italiene centrale și meridionale. De altfel, derivatul cu *-in* (*tsapin*) există numai în graiurile retoromane. Prezența în graiurile românești și a variantei cu *s-* (*sapin*), care e, totuși, foarte rară, s-ar putea explica prin graiurile italiene de la sudul teritoriului retoroman. Dar această variantă există chiar și în unele graiuri retoromane, cum am arătat mai sus.

Termenul *țapin* 'Holzhauerhacke', comun graiurilor retoromane, celor germane din Carintia și celor slovene din Craina, a fost adus în Carpați, odată cu unealta respectivă, pe la sfîrșitul al XIX-lea. El a fost preluat nu numai de români, ci și de maghiari (cf. răspunsul *țópino*, din pct. 192 de limbă maghiară) sau de ucraineni (*țapína*, în pct. ucrainean 366 din Bucovina), cum se poate vedea în ALR II, s.n., h. 617. La istroromâni (*țapín*), el a pătruns, probabil, din slovenă[16].

---

[16] Pe aceeași hartă intitulată *țapin* a ALR II, s.n. apare, în pct. 172, răspunsul *rangă-răngi* „pîrghie de lemn cu care se urnesc trunchiurile din loc". Cuvîntul, cu sens apropiat, este înregistrat de dicționarele lui Candrea, Scriban, precum și în DM, dar peste tot lipsește etimologia. Numai Scriban se întreabă dacă nu cumva avem a face cu un cuvînt german. Într-adevăr, este un cuvînt german dialectal, și anume unul cunoscut tocmai în dialectele germane din Tirol, Carintia (și Bavaria), de unde au venit la noi (e vorba de primele două provincii), la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, lucrători forestieri de limbă germană, alături de *talieni* și de *graineri*. Etimonul rom. *rangă* (care înseamnă și 'ștrangă de fier') este tirol. *rangk* 'Latte', *rangge* 'Holzstange', carint. *rangge* 'Stange', bavar. *hag-*, *zaunranken*, față de germ. literar *Ranke* „cîrcel de viță" (vezi Fr. Kluge, EWDS^{17}, p. 581, sub *Ranke*). Ca și *țapin*, și ca și mulți alți termeni, el a fost adus la noi de lucrătorii forestieri străini.

Mai puțin sigură este originea retoromană a termenilor *bailon*, *balance*, *balarină*, *palintar*, pentru care nu am putut găsi încă informații întru totul concludente. Din această cauză, discutarea lor am lăsat-o la urmă. Ultimii trei au corespondenți foarte apropiați în italiană și, datorită strînselor legături dintre graiurile retoromane și cele italiene vecine, la care se adaugă și influența limbii italiene asupra celei retoromane, este greu de spus căreia din aceste limbi aparțin. În Carpați, ei nu au putut ajunge însă decît numai prin intermediul lucrătorilor forestieri străini, de care ne ocupăm aici.

bailon 'stîlp puternic, înfipt în pămînt, care sprijină marginea ulucului', sau 'stîlp pe malul apei, de care se ancorează plutele', a fost apropiat de fr. *bâillon* 'proțap', *bâilloner* 'a înțepeni cu un drug' (*Terminologia*, p. 138), introdus, poate, de inginerii și tehnicienii silvici, cu pronunțarea literală a termenului francez. Cu toate acestea, pot fi amintite aici și surs. *baila* 'Tragband' (= 'chingă'), vezi W. Meyer-Lübke, REW, 886, apoi ital. *baglio* 'ciascuno di quei pezzi di travi squadrati e ricurvi, con la convessità in alto, che servono a collegare i fianchi della nave e a sostenere i ponti', vezi Fernando Palazzi, *Novissimo dizionario della lingua italiana*, Milano, 1940, p. 133.

balance 'lemn de grosime potrivită, cu ajutorul căruia se încarcă vagoanele, camioanele, căruțele, rostogolindu-se pe el buștenii cu ajutorul țapinelor', a fost comparat (*ibid.*) cu fr. *balance* 'cumpănă', ital. *bilancia*, germ. *Balancier* 'cumpăna unei mașini'. El poate fi pus încă în legătură și cu ital. nord. *balants*, friul. *belantse* 'Waage', engad. *balauntscha*, friul. *balànce*, variantă a lui *belànze* 'bilancia' (vezi *Il Nuovo Pirona*, p. 32, 50), mai apropiat de rom. *balance* (vezi și W. Meyer-Lübke, REW, 1103). Cf. și gard. *palantχa* '5 oder mehr cm dickes Brett', 'Bohle' (= 'grindă'), la Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 64.

balarină (sau *balerină*) denumește un 'dispozitiv introdus la noi de lucrătorii din Tirol, servind la micșorarea vitezei buștenilor transportați pe uluc'. Pentru amănunte, vezi *Terminologia*, p. 34, 138. Alături de ital. *ballare*, *ballerina*, se pot invoca și surs. *balar* 'schaukeln' (= 'a se legăna, a se balansa'), vezi W. Meyer-Lübke, REW, 909, apoi gard. *bale*, *-á-* 'tanzen', la Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 15, dar mai ales friul. *balâ* vb., *balarin* s.m., cu același sens (vezi *Il Nuovo Pirona*, p. 32).

La fel, pentru *palintar* 'masă în baraca muncitorilor forestieri, pe care se răstoarnă mămăliga' (*Terminologia*, p. 158), alături de ital. *polentaro* ‹ *polenta* 'mămăligă', pot fi amintite și engad. *polenta*, friul *polente* 'maïs', la W. Meyer-Lübke, REW, 6634.

*

În încheiere, se impun cîteva precizări în legătură cu denumirea *talian* (pl. *talieni*), folosită în graiurile anchetate din nordul Carpaților Răsăriteni pentru lucrătorii forestieri originari de prin Tirolul italian și părțile învecinate. Forma populară românească poate fi mai veche decît sfîrșitul secolului al XIX-lea. Într-adevăr, adj. *tălienesc* apare la Șincai, Văcărescul, Beldiman, iar substantivul *tălienie*, la Șincai și Bărceanu (vezi DA, sub. *italian*). A. Scriban, *Dicționaru*, s.v., compară forma în discuție cu sîrb. *talijan*, turc. *talian*, alb. *talian*, magh. *talián*, care provin din veneț. *taliano*, sicil. *taliano*. Forma românească *talian*, alături de *italian*, este bogat atestată în graiurile populare de ALR II, s.n., harta 880, *italieni*.

Cu toate acestea, în Tirolul de sud (Alpii Dolomitici), Th. Gartner, *Ladinische Wörter...*, p. 92, consemnează și el forma fără *i-* inițial: *tal*^{i}*áŋ*, *-na*, *-ny*, *-nəs* 'italienisch', 'Italiener, -in', ca și în dialectul venețian și în cel friulan: *talìàn* (*Il Nuovo Pirona*). Putem presupune, de aceea, că lucrătorii aduși la noi de către firmele forestiere italiene din regiunea venețiană și din cea cu graiuri retoromane din Friul și Tirolul de sud își spuneau ei înșiși *taliany*, fără *i-* inițial, denumire pe care au preluat-o și lucrătorii forestieri autohtoni, o dată cu toate cuvintele și expresiile analizate în lucrarea de față[*].

---

[*] Lucrarea de față a profitat de unele sugestii și indicații bibliografice din partea d-nei Maria Iliescu de la Institutul de lingvistică din București. Îi exprim și aici mulțumirile mele.

Construcţii perifrastice în *Biblia de la Bucureşti* (1688), în ms. 45 şi ms. 4389 [*]

În limba greacă, conjugarea perifrastică avea o mare utilizare încă din perioada preistorică. Perifrazele, echivalente cu o formă personală, erau alcătuite mai ales din verbul εἰμί şi participiul prezent, „pentru a exprima ideea de durată a acţiunii“, sau participiul perfect, „pentru a arăta acţiunea isprăvită“[1]. Construcţiile perifrastice pot fi echivalente cu mai multe timpuri şi moduri. Cele echivalente cu un imperfect, de exemplu, sînt foarte numeroase în κοινή. În *Septuaginta*, scrie Th. Simenschy, *op. cit.*, p. 171, „frecvenţa lor se datoreşte în parte influenţei limbii ebraice, unde astfel de construcţii se întrebuinţează adesea cu nuanţa de simultaneitate şi de acţiune durativă. Ele s-au înmulţit în *Noul Testament* sub influenţă aramaică“; de exemplu: ἦν διδάσκων (= 'era învăţînd', 'învăţa'), *Mc.*, *1*, 22 = ἐδίδασκεν. Alături de verbul εἰμι se întrebuinţează şi verbul γίγνομαι, viit. γενήσομαι, pers. a III-a sg. aor. 2 ἐγένετο 'naître';'devenir'; 'être', 'exister'.

Traducerea acestor construcţii perifrastice în limbile vernaculare, printre care .şi româna, a fost dificilă, cum rezultă din diferitele soluţii la care au recurs traducătorii. În cele mai multe cazuri, elementele componente ale perifrazei au fost transpuse servil în limba în care se făcea traducerea. Astfel, din limba greacă, construcţiile perifrastice au fost transpuse în limba latină. Din aceste două limbi, uneori şi direct din ebraică, ele au trecut în toate limbile europene în care s-a tradus *Biblia*, constituind o trăsătură de unire între diferitele limbi literare ale popoarelor creştine. Pentru limba latină, construcţiile cu *esse* + participiul prezent activ sau gerunziul în ablativ, calchiate după greacă, sînt semnalate din secolul al II-lea după Hristos, o dată cu primele traduceri de texte biblice. În slavoneşte, construcţia cu verbul **быти** + participiul prezent activ al verbului regulat a avut drept model tot limba greacă. Din slavonă, ea a fost transpusă în primele texte religioase româneşti din secolul al XVI-lea. Uneori, cum este cazul *Paliei de la Orăştie* (1581-1582), modelul a fost versiunea maghiară a *Bibliei.*

Cînd influenţa grecească se intensifică în ţările române, iar traducerile de texte religioase se fac direct din această limbă, numărul formelor perifrastice calchiate din greceşte este în continuă creştere. Astfel, de pildă în loc de: *Moisi păştea oile socrului său*, întîlnim forma perifrastică de imperfect, calchiată din greceşte: *Moisi era păscînd oile lui Iothar, socru-său* (ἦν ποιμαίνων τὰ πρόβατα Ἰωθὼρ) (BB, *Ex.*, *3*, 1). Numeroase forme perifrastice se găsesc în textul *Bibliei* lui Şerban Cantacuzino. Cum este cunoscut, traducerea de la baza acestui text tipărit, păstrată în ms. 45 al Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei Române, a fost făcută de Nicolae

---

[*] Studiu apărut în SCL XLIV (1993), 3, p. 177-181.

[1] Th. Simenschy, *Gramatica limbii greceşti*, partea I: *Fonetica şi morfologia*, Bucureşti, 1935, p. 170.

Milescu, perfect cunoscător al limbii greceşti. De asemenea, la fel de buni cunoscători ai acestei limbi erau şi fraţii Greceanu, diortositorii *Bibliei de la Bucureşti*. Cît priveşte manuscrisul *Vechiului Testament* al lui Daniil Panoneanul (ms. 4389), autorul ei a putut fi influenţat în recurgerea la construcţiile perifrastice de toate versiunile *Bibliei* pe care le-a folosit: cea slavonească, cea latinească şi cea grecească. Modelele greceşti ale traducerilor româneşti de cărţi religioase sînt predominante în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, de aceea şi numărul calcurilor de construcţii perifrastice din greceşte este acum foarte mare. Din textele religioase, ele au trecut şi în scrierile cu conţinut laic şi, în rare cazuri, chiar în unele graiuri populare. În acest mod, construcţiile perifrastice au devenit funcţionale într-o anumită perioadă din istoria limbii române literare. Dar în secolul al XIX-lea, se constată un fenomen remarcabil: aceste construcţii cad în desuetudine, pentru ca în secolul nostru să dispară din româna literară. Numai formele perifrastice de viitor I, de tipul *el va fi mergînd*, după gr. ἔστι εἰσπορευμένον (BB, ms. 45, *Lv.*, *16*, 17), cu înţelesul 'el va merge', s-au menţinut în româna literară, dar cu sensul modificat de prezumtiv prezent. După acesta s-a creat şi forma de prezumtiv trecut, *va fi mers*, apărînd, astfel, la nivelul limbii literare un mod nou: prezumtivul[2].

Construcţiile perifrastice de origine grecească se întîlnesc la următoarele timpuri şi moduri: prezentul indicativ: *iaste curînd* (= *cură* 'curge'); imperfectul indicativ: (*el*) *era stînd* (= 'stătea'); perfectul: (*el*) *fu auzind* (= 'a auzit'); viitorul I: (*el*) *va fi mèrgînd* (= 'va merge'); condiţional optativ prezent: (*el*) *ară fi fugind* (= 'ar fugi'). În toate aceste cazuri, cu excepţia perfectului, versiunea grecească prezintă forme ale verbului εἰμί. O a doua grupă de exemple este alcătuită din construcţiile perifrastice la care au recurs traducătorii români pentru a reda construcțiile grecești cu forme ale verbului γίγνομαι. A treia grupă conține exemple de construcții perifrastice în versiuni românești care nu au echivalent în versiunea grecească a cărților studiate. Ele constituie o probă că sistemul cu construcții perifrastice, care era folosit alături de cel tradițional românesc, devenise funcțional pentru unii cărturari ai vremii.

---

[2] Din bibliografia chestiunii menţionăm: Maria Rădulescu, *Formele verbale perifrastice* ***a fi*** *+* ***gerunziul*** *în textele româneşti traduse din secolul al XVI-lea*, în SCL XI (1960), nr. 3 (Omagiu Graur), p. 691-698; Frieda Edelstein, *Perifraze verbale formate din* ***a fi*** *+ gerunziul verbului de conjugat în limba română*, în CL XI (1966), nr. 2, p. 253-262; eadem, *Sintaxa gerunziului românesc*, Bucureşti, 1972; E. Vrabie, în cap. *Verbul*, din volumul colectiv *Slava veche şi slavona românească* (sub redacţia lui Pandele Olteanu), Bucureşti, 1957, p. 142; C. Frâncu, *Geneza şi evoluţia timpurilor verbale supracompuse în română*, în ALIL 1983-1984, p. 23-62, cu o bogată bibliografie; Cristina Călăraşu, *Timp, mod, aspect în limba română în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Filologie, 1987, p. 189-198.

Pentru construcţiile de acest tip din latină şi din alte limbi romanice, vezi E. Coseriu, *Das romanische Verbalsystem*, Tübingen, 1976, p. 93-116; idem, *El aspeto verbal perifrástico en el griego antiguo*, în *Actas del III Congreso español de estudios clásicos*. Vol. 3, *Coloquio de estudios estructurales sobre las lenguas clásicas*, Madrid, 1968, p. 93-116; *idem*, *Das Problem des griechischen Einflusses auf das Vulgärlatein*, în *Sprache und Geschichte. Festschrift für Harri Meier*, München, 1971, p. 135-147 (pentru problema în discuţie, p. 142-143).

După C. Frâncu, *op. cit.*, formele perifrastice ar fi moştenile în română din latina populară. Susţinerea se bazează pe exemple întîlnite în unele texte particulare, vechi, fără conţinut religios, precum şi în unele graiuri populare din Transilvania. În cazul textelor cu conţinut laic, cărturarii au preluat formele perifrastice din textele religioase. Mai greu pot fi explicate cele cîteva exemple din textele populare ardeleneşti. Dar nici aici nu trebuie exclusă influenţa limbii bisericeşti. Pe de altă parte, absenţa construcţiilor perifrastice de acest tip în dialectele sud-dunărene româneşti constituie un argument important împotriva părerii că aceste construcţii ar fi fost moştenite în română din latina populară.

Materialul lingvistic ilustrativ provine din primele patru cărți ale *Pentateuhului*: *Facerea* sau *Geneza* (*Fac.*), *Exodul* sau *Ieșirea* (*Ex.*), *Preoția* sau *Leviticul* (*Lv.*) și *Numerii* (*Nm.*). Studiul nostru lingvistic dedicat primei cărți (din BB, din ms. 45 și din ms. 4389) a apărut în vol. I din *Monumenta lingue Dacoromanorum* (MLD), BIBLIA 1688, Pars I, *Genesis*, Iași, 1988, p. 47-130. Studiul al doilea, pentru cartea *Ieșirea*, a apărut în vol. al II-lea din MLD, p. 1-70. Studiul al treilea, pentru cartea *Leviticul*, este tipărit în vol. al III-lea din aceeași operă (p. 1-60). Ultimul studiu, pentru cartea *Numerii*, este redactat în întregime, urmînd a fi dat la tipar.

Din mulțimea de exemple conținute în studiile menționate voi selecta cîte unul ilustrativ pentru cele trei grupe și pentru fiecare timp și mod.

I. Construcții perifrastice al căror model grecesc conține verbul εἰμί

1. Prezentul indicativ: *iaste curînd* (= *cură* 'curge'), în BB: *Pămînt care* **iaste curând** *lapte* și *miêre* (*Lv.*, *20*, 24; în ms. 45: *Iaste de cură*; în ms. 4389: *Den care cură*), după gr. γῆ ἵτις ἐστί ῥέουσα γάλα καὶ μέλι (vb. ῥέω 'couler').

2. Imperfectul indicativ: *era cîrtind* (= 'cîrtea'), în BB: *Și* **era** *norodul* **cîrtind** *rău înaintea Domnului* (*Nm.*, *11*, 1; la fel în ms. 45; în ms. 4389: *Răpștiia*), după gr. ᾖ γογγύζων (vb. γογγύζω, viit. -ύσω 'murmurer' 'gronder', 'être mécontant').

3. Viitorul I: *va fi avînd* (= 'va avea'), în BB: *Și* **va fi** *gura lui* [...] **avînd** *gure împrejurul gurii* (*Ex.*, *28*, 28; în ms. 45, la fel), după gr. ἔσται ἔχον (vb ἔχω 'avoir', 'posséder').

O altă formă perifrastică de viitor I este alcătuită din viitorul verbului *a fi*, urmat de adv. *cînd* + viitorul·verbului de conjugat: *Și va fi cînd va acoperi norul*, în BB (*Nm.*, *9*, 20; la fel în ms. 45 și în ms. 4389), după gr. καὶ ἔσται ὅταν σκετάζῃ ἡ νεφέλη (adv. ὅταν 'quand', 'lorsque'; vb. σκεπάζω 'couvrir', 'envelopper').

II. Construcții perifrastice al căror model grecesc conține verbul γίγνομαι (ἐγένετο)

1. a) Cu valoare de imperfect indicativ funcționează o construcție alcătuită din perfectul simplu al verbului *a fi*, urmat de *cînd*, iar acesta de imperfectul verbului de conjugat: *Și fu cînd să rîdica chivotul și zise Moisi* (= *cînd se ridica* 'cînd era purtat'), în BB (*Nm.*, *10*, 35; la fel în ms. 45; în ms. 4389: *Și fu cînd rădica*), după gr. καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ἐξαίρειν τὸν κυβωτὸν (gr. ἐξαιρέω, -ῶ 'enlever', 'faire sortir'); în fr. (BJ): *Quand l' arche partait, Moïse disait*; în lat.: *Cumque elevaretur arca, dicebat Moyses*; în germ.: *Wenn die Lade aufbrach, sagte Mose.*

b) Cu valoare de imperfect se întîlnește, apoi, o construcție alcătuită din imperfectul verbului *a se face* + gerunziul verbului de conjugat: Și *norul Domnului să* *făcea umbrind zioa preste ei* (= ‘umbrea’), în BB (*Nm.*, *10*, 34: în ms. 45: *Să fêce umbrind*; în ms. 4389: *Era de-i umbrea*), după gr. καὶ ἡ νεφέλη κυρίου ἐγένετο σκιάζουσα ἐπ’ αὐτοις ἡμέρας (vb. σκιάζω, viit. -ασω ‘couvrir d’ombre’, ‘ombrager’).

2. a) Perfectul compus: *fu auzind* (= ‘a auzit’), în BB: *Și fu auzind sluga lui Avraam cuvintele lor, s-au închinat pre pămînt lui Dumnezău* (*Fac.*, *24*, 52; în ms. 45; *Fu audzindu*; în ms. 4389: *Fu deaca auzi*), după gr. ἐγένετο σὲ ἐν τῷ ακοῦσαι τὸν παῖδα τοῦ ‘Αβραὰμ τῶν ῥημάτων αὐτῶν.

b) Uneori, ἐγένετο este tradus prin perf. simplu al vb. *a se face*, urmat de gerunziul verbului de conjugat: *Să făcu potolindu-se* (= ‘s-a potolit; se potoli’), în BB (*Ex.*, *16*, 13; la fel în ms. 45), după gr. ἐγένετο καταπαυομένης (vb. καταπαύω, viit. -παύσω ‘faire cesser’; ‘reposer’, ‘faire reposer’; ‘apaiser’). Și: *se fêce*, *se fêceră* + gerunziul. Alteori, ἐγένετο este tradus prin *fu*: *Și fu dimineața* (BB, *Nm.*, *22*, 41), după gr. καὶ ἐγένετο προις.

III. Construcții perifrastice cu *a fi* + gerunziul fără echivalent în textul grecesc

Exemplele din această categorie provin mai ales din textul ms. 4389, al cărui traducător, mitropolitul Daniil Panoneanul, a avut ca bază versiunea slavonă a *Bibliei*.

1. Viitorul I: *Vor fi arzînd* (= ‘vor arde’), în ms. 4389 (*Lv.*, *1*, 17); *Va fi avînd* (= ‘va avea’), în ms. 4389 (*Lv.*, *21*, 20); *Vor fi păscînd* (= ‘vor paște’), în ms. 4389 (*Fac.*, *37*, 13); *Se va fi vindecînd* (= ‘se va vindeca’), în ms. 4389 (*Lv.*, *13*, 24). Construcțiile perifrastice din acest paragraf nu au valoare de prezumtiv prezent, deși, formal, sînt identice cu formele actuale ale acestui mod și timp.

2. Condiționalul-optativ prezent: *Ară fi fugind* (= ‘ar fugi’) în ms. 4389: *Și vor fugi ca cînd ară fi fugind de războiu* (*Lv.*, *26*, 36). Valoarea de condițional-optativ prezent, și nu de prezumtiv, rezultă din comparația cu pasajul corespunzător din BB și din ms. 45: *Ca cînd ar fugi.*

Exemplele din acest ultim grup probează că la unii cărturari din epoca veche construcțiile perifrastice care calchiau modelul grecesc (dar și latinesc, slavonesc și chiar maghiar) deveniseră uzuale, funcționale. Merită a fi menționat în acest sens cazul fragmentului de *Levitic*, cunoscut sub numele de *Leviticul de la Belgrad* (LVB), tipărit de B.-P. Hasdeu în *Cuvente den bătrîni*, I, p. 7-12, și datat de I. Șiadbei și de G. Ivănescu, *Problemele*, p. 110, 111, în secolul al XVII-lea. Preferința spre formele perifrastice de viitor, cu *a fi* la viitor + gerunziul, acolo unde originalul grecesc (precum și versiunile românești din cele trei texte studiate de noi) nu cunoaște această construcție, trebuie considerată ca una din trăsăturile lingvistice, remarcabile, ale acestui text. De pildă: *Să veți hi îmblîndu* în LVB., *26*, 3, față de: „*De veți umbla*“, în BB; apoi: *Veți fi socotindu* (= ‘veți socoti’), în LVB (*ibid.*); [Veți fi] *țiindu*, în LVB. (*ibid.*); *Veți hi îngăduindu* (= ‘veți îngădui’) (*ibid.*, vers. 14); *Va fi lepădîndu* (= ‘va lepăda’) (*ibid.*, vers. 15). Numărul unor astfel de construcții perifrastice este, de asemenea, destul de mare în PO, ai cărei traducători au transpus în mod servil textul maghiar al lui Heltai Gáspár (*Pentateucul*, Cluj, 1551), dar s-au folosit şi de textul latinesc al *Vulgatei*. Acelaşi text al lui Heltai a fost folosit şi de traducătorul fragmentului de *Levitic* de la Biblioteca Naţională din Belgrad (Viorica Pamfil, *Introducere* la *Palia de la Orăştie 1581-1587*, Text-Facsimile-Indice, Bucureşti, 1968, p. VI-VII).

Construcţiile cu *a fi* + gerunziul şi cele care redau gr. γίγνομαι au dispărut din norma limbii literare moderne. Unele formule fixe, care redau în română construcţiile cu gr. ἐγένετο, sînt prezente pînă astăzi în limbajul bisericesc. Cele alcătuite din *a fi* + gerunziul nu s-au păstrat. Circulaţia lor în textele româneşti vechi, în primul rînd în cele de factură religioasă, constituie o trăsătură caracteristică a morfologiei limbii române literare vechi. Ea se datoreşte modelului biblic, care a fost prezent la apariţia şi dezvoltarea tuturor limbilor literare moderne din lumea creştină.

II

ROMANUS în limbile romanice

Denumiri pentru limbile Romaniei de sud-est [*]

1. Considerații generale

1.1. Romania Orientală – Romania Occidentală. În sud-estul Europei, alături de limbile română și dalmată, limba latină, altădată răspîndită pe spații mai întinse, a lăsat urme importante în limbile greacă și albaneză, precum și în lexicul și onomastica unor limbi din grupul slav-meridional: bulgara, sîrbo-croata, slovena, macedoneana. Totodată, în provincia romană Pannonia Superior și în partea de sud-est a provinciei Noricum (actuala Slovenie), unde viața romană a fost, de asemenea, intensă și de lungă durată, elementele romanice s-au menținut multe secole după dispariția Imperiului roman de Apus, conviețuind, în jurul anului 600, cu populațiile de origine germanică și de origine slavă. În această regiune s-a conturat frontiera care separa Romania Occidentală de Romania Orientală. Aici se întîlneau ariile lingvistice ale dialectelor reto-romane (friulana) de la țărmul Mării Adriatice, cu cele ale dialectului venețian, cu cele ale limbii neolatine numite *istroromanica* și cu teritoriul de limbă dalmată[1]. Totodată, în Pannonia Superior era pe cale de constituire o limbă romanică aparte, fenomen care, însă, a fost anihilat de populațiile germanice și slave stabilite aici.

Delimitarea limbilor romanice de tip oriental de limbile romanice de tip occidental s-a produs încă începînd din faza latină populară și a continuat în faza timpurie a limbilor romanice (secolele al V-lea – al VIII-lea). Dintre fenomenele caracteristice celor două arii, menționăm: **1.** În Occident, sonorizarea, de origine galică, a oclusivelor surde intervocalice, ca, de exemplu, în lat. *ripa*, devenit în engad. *riva*, în fr. *rive*, în sp. pg. *riba*, pe cînd în dalmată apare forma *raĭpa*, în română *rîpă*, în albaneză *ripë*. **2.** Trecerea, în limbile romanice occidentale, tot sub influență galică, a consoanelor *c*, *g* + *a* la *č*, *ğ*: lat. *caprae* (pl.) este reflectat în engadină prin *tśevrës*, în v. fr. prin *chievres*, dar în română și în italiană prin *capre*. **3.** Desinențele de plural sînt în italiana de sud și în română *-i*, *-e*, pe cînd în limbile romanice occidentale la plural apare un *-s* (final) (Grad, *lucr. cit.*; Mihăescu, *La Romanité*, p. 156).

---

[*] Studiu apărut în LL, I, 1998, p. 5-20, și în *Romanische Sprachgeschichte, ein international Handbuch der romanischen Sprachen*, herausgegeben von Gerhard Ernst, Martin-Dietrich Gleßgen, Christian Schmitt, Wolfgang Schweickard, 1. Teilband, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 2003, sub titlul *Désignation des langues de la Romania du Sud-Est*, p. 156-163.

[1] M. Bartoli, G. Vidossi, *Alle porti orientali d'Italia*, Torino 1945; E. Kranzmayer, *Frühromanische Mundarten zwischen Donau und Adria ins deutschen und slavischen Ortsnamen*, în *Zeitschrift für Namenforschung*, 15 (1939), p. 193-224; A. Grad, *Contribution au problème de la sonorisation des consonnes intervocaliques latins*, în *Linguistica*, 3, p. 33-40, *Supplément à la revue Slavistična Revija de Ljubljana* 1958; F. Ursini, *Istroromanzo. a) Storia linguistica interna*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 537-548; F. Crevatin, *Istroromanza. b) Storia Linguistica esterna*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 549-554; Mihăescu, *La Romanité*, p. 155.

Linia imaginară care separa Romania Occidentală de Romania Orientală pornea de lîngă Triest spre nord, trecea prin Emona (Ljubljana) şi Virunum (Zollfeld), ajungînd pînă la Lauriacum (Lorch), pe Dunăre, la est de Lentia (Linz), în provincia Noricum (Mihăescu, *op. cit.*, p. 156).

1.2. Nu sînt cunoscute denumirile folosite de populaţia romanică pentru limba, actul vorbirii şi apartenenţa etnică, dar este probabil că erau în circulaţie, ca şi în alte părţi ale Romaniei, expresii ca *lingua romana*, *lingua latina*, eventual adv. *romanĭcē*, adv. *latinē*, poate chiar, pentru unele zone din Noricum, derivatul adj. ROMANISCUS, atestat în regiunea Juvavum (Salzburg) în sintagma VICO ROMANISCO (vezi mai jos, sub **2.4.**). Pentru denumirea romanicilor, germanicii şi slavii aveau un cuvînt special, ahd. *Walh*, *-os*, vsl. *vlachŭ* (vezi mai jos, sub **6.**).

1.3. O poziţie specială între Romania Occidentală şi Romania Orientală o ocupă limba istroromanică; ea face tranziţia între friulană şi dalmată, prezentînd atît fenomene care caracterizează vestul romanic, de exemplu sonorizarea consoanelor surde intervocalice, cît şi fenomene specifice ariei estice, de exemplu păstrarea oclusivelor velare *c*, *g* + *a* (Mihăescu, *op. cit.*, p. 156). Teritoriul pe care s-a format limba istroromanică se află în partea de sud-vest a Peninsulei Istria, de-a lungul mării, cuprinzînd un număr de şase aşezări[2]. Denumirile savante, create de cercetătorii acestui idiom romanic, sînt: it. *istrioto*; it. *istroromanzo*; *dialetti preveneti* sau *dialetti istrioti* (Tagliavini, *Originile*, p. 323-325; Ursini, *op. cit.*, p. 451); germ. *Istroromanisch*.

1.4. Deşi, în multe cazuri, nu există o suprapunere între numele etnic şi denumirea limbii[3], în cazul limbii şi al poporului român există o concordanţă perfectă. În genere, orice comunitate lingvistică posedă o denumire individuală pentru limba pe care o vorbeşte. De asemenea, există în toate cazurile un adjectiv şi un adverb care determină realitatea lingvistică şi actul vorbirii. Atît substantivul prin care se denumeşte limba, cît şi adjectivul, respectiv adverbul, coradicale, au statut de nume proprii, deoarece ele denumesc un „obiect istoric". „Orice obiect – scrie Coşeriu, *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels*, München, 1974, p. 15, nota 27 – (un cîine, un cal, o sabie) poate fi conceput, eventual, ca «obiect istoric» şi denumit cu un nume propriu. Dar în cazul limbilor individuale aceasta se petrece întotdeauna şi cu necesitate, deoarece nu există nici o limbă care să nu aibă denumirea ei individuală". În acest sens, limba română dispune de subst. *român* 'persoană care aparţine poporului românesc'. de adj. *românesc*, *-nească*, pl.

---

[2] A. Ive, *Canti popolari istriani*, raccolta a Rovigno ed annotati, Torino, 1877; idem, *Fiabe popolari rovignesi*, racolta ed annotati, Vienna, 1878; idem, *Saggi de dialetto rovignese*, racolti ed annotati, Trieste, 1888; P. Skok, *Contribution à l'étude de istriote prévénitien*, în *Mélanges Prokop M. Haškovec*, Brno, 1935, p. 310-315; idem, *Considérations générales sur le plus ancien istroroman*, în *Sache, Ort und Wort. Jakob Jud zum sechzigsten Geburtstag* (*Romania Helvetica*, 2), Genève, Zürich, 1943, p. 472-485; Kranzmayer, *op. cit.*; M. Deanović, *Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria. Grammatica, testi, glossario*, Zagreb, 1954; Crevatin, *op. cit.*; Ursini, *op. cit.*; Mihăescu, *op. cit.*, p. 132.

[3] L. Söll, *Die Namen der romanischen Sprachen*, în *Die Neueren Sprachen*, 65, Würtzburg, 1966, p. 249-262, p. 249.

-neşti 'care aparţine poporului sau ţării românilor', şi de adv. *româneşte* 'după felul de a fi al românilor'. Toate aceste elemente, precum şi alte derivate de la radicalul ROMANUS, existente în româneşte, trebuie studiate în bloc (Arvinte, *Român*, p. 75-96; p. 174-183).

1.5. În cazul comunităţii lingvistice româneşti, o situaţie specială este aceea a numelui de ţară *România*. Aceasta a apărut în secolul al XIX-lea ca denumire generică pentru cele trei mari provincii româneşti: Moldova, Ţara Românească (sau Muntenia) şi Transilvania (sau Ardealul). El a devenit numele statului naţional *România*. La baza acestui nume, se află un derivat cu sufixul *-ie* (masc. *-iu*) de la radicalul *român*, derivat al cărui sens a fost 'limba românească', folosit, iniţial, în locuţiunea adverbială *p(r)e românie* 'în limba românească', 'pe româneşte', începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea (vezi mai jos, sub 2.10). Formarea unui nume de ţară şi de stat de la numele limbii vorbite de comunitatea lingvistică respectivă constituie un caz rar în Europa. El are analogie în cazul numelui de ţară şi de stat *Deutschland*. De la numele limbii vorbite de comunitatea lingvistică, s-a ajuns la numele ţării şi al statului german[4]. Din această cauză, în continuare, va fi acordată atenţie şi denumirii de ţară *România*, creată de la un substantiv al cărui sens primordial a fost 'limbă românească'.

1.6. Spre deosebire de alte comunităţi lingvistice romanice (cu excepţia celei retoromane), dialectele limbii române, şi anume, dialectul dacoromân, dialectul aromân sau macedoromân, dialectul meglenoromân şi dialectul istroromân, sînt separate prin spaţii lingvistice aloglote, care se întind pe sute de kilometri. Procesul desfacerii trunchiului comun românesc în mai multe ramuri a început de prin secolele al X-lea – al XI-lea. Separarea a determinat apariţia unor denumiri noi în fiecare dialect sau preluarea unor nume de la comunităţile lingvistice vecine.

1.7. Plecînd de la datele existente în lexicul limbilor romanice din Romania Orientală, vom analiza, în continuare, atît denumirile interne, aşa-numitele *endonime*, cît şi denumirile pe care le-au creat alte comunităţi lingvistice pentru diferitele limbi şi dialecte romanice din sud-estul Europei, aşadar vor fi studiate şi aşa-numitele *exonime*.

2. Româna

2.1. Endonime. Dacoromâna. Numele vechi şi popular al acestei limbi romanice este *limbă românească*. Această expresie are la bază lat. pop. LINGUA ROMANĪSCA. Începînd de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, după model francez, a căpătat o mare extensiune adj. *român, -ă*, în sintagme ca *popor român, ţară română*, fapt care a dus la apariţia unei concurenţe între denumirea *limba românească* şi *limba română*. Preferinţele vorbitorilor actuali se îndreaptă spre ultima .expresie. Adverbul *româneşte* nu are, însă, concurent: „*vorbeşte româneşte*“[5]. Acesta a avut ca etimon derivatul adverbial *ROMANĬSCĒ, iar verbul pentru actul vorbirii a fost *a cuvînta* ‹ lat. CONVENTO, -ĀRE; aşadar exista expresia *ROMANĬSCE CONVENTĀRE, pe cînd în Romania Occidentală erau în uz expresiile *ROMANĬCE PARABOLĀRE şi *ROMANĬCE FABULĀRE (Tagliavini, *Originile*, p. 130). Verbul românesc *a cuvînta* este popular şi arhaic, fiind concurat de sl. *a vorbi* şi de sl. *a grăi*. Se menţine, însă, în dialectul istroromân, ca singura denumire pentru actul vorbirii (vezi mai jos, sub **5.**). Adjectivul ROMANĬSCUS şi adverbul ROMANĬSCĒ se găsesc şi în dialectul aromân (vezi sub **3.**). Adjectivul a fost atestat în sintagma VICO ROMANISCO, denumind o aşezare cu populaţie romanică din regiunea Salzburg (secolele al VII-lea – al VIII-lea[6]; vezi paragraful următor). Sub influenţă străină, franceză în primul rînd, a apărut în limba română modernă substantivul feminin *română* cu sensul 'limba românească'.

---

[4] L. Weisgerber, *Walhisk. Die geschichtliche Leistung des Wortes welsch*, în *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 13, Heft 1-4, Bonn, 1948; idem, *Der Sinn des Wortes «Deutsch»*, Göttingen, 1949; idem, *Deutsch als Volksname, Ursprung und Bedeutung*, Stuttgart, 1953; idem, *Die vier Stufe in der Erforschung der Sprachen*, Düsseldorf, 1963; EWDS^{22}; Arvinte, *Die geschichtlichen Leistungen des Wortes* ROMANUS (*Ein Vergleich mir dem ahd.* *thiudisk *und ahd.* *walhisk), în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 4, Freiburg, München, 1977-1978, p. 175-192; idem, *Termenii român şi valah în afirmarea comunităţii lingvistice româneşti* în LL IV (1979) p. 323-335 – v. prezentul volum, p. 218-230; idem, *Român*, p. 122-183.

2.2. Adjectivul *românesc, -nească* şi adverbul *româneşte*, folosite nu numai în legătură cu limba, aparţin familiei cuvîntului *român*, cu variantele fonetice: *rumân*; istrorom. *rumăr*(*i*); moţ. *rumânr*(*i*); arom. *armân, armăn, rrămăn* etc. Substantivul masculin *român* este continuatorul direct al lat. ROMANUS, -I, **1.** 'cetăţean al Romei', **2.** 'cetăţean al Imperiului roman', un derivat cu suf. *-ano-* de la numele oraşului *Roma*, care, la rîndul său, era un nume gentilic etrusc, în corelaţie cu numele antic al fluviului Tibru, anume *Rūmōn* (LEW, II, s.v.). A existat şi un substantiv feminin de la acelaşi radical, anume ROMANA, -AE, care a devenit rom. *română*, pl. *române* 'romancă', arom. *armînă*, pl. *armîne* 'Roumaine de Macédoine, du Pinde, de Thessalie, d'Albanie'. Aria dialectală a subst. *română* (*rumână*) 'Roumaine' cuprinde sud-vestul Transilvaniei, întreg Banatul, Crişana, părţi din nordul Olteniei şi din Valea Timocului, în Serbia (Arvinte, *Român*, p. 56, 215). În restul teritoriului dacoromân, de la radicalul *român* şi sufixul moţional *-că*, s-a creat cuvîntul *romancă* 'Roumaine', care este admis in norma actuală a limbii literare.

2.3. Din cele de mai sus, se constată o diferenţă între soarta cuvîntului ROMANUS şi a derivatelor sale în Romania Orientală, faţă de Romania Occidentală. La început, pentru denumirea limbii, se foloseau peste tot sintagmele LINGUA ROMANA sau LINGUA LATINA. Este vorba de perioada invaziilor germanice şi de timpul cînd se întemeiază state germanice pe teritoriul Imperiului roman, atît în Occident, cît şi în sud-estul Europei. În faza următoare, apare opoziţia LINGUA ROMANA RUSTICA – LINGUA ROMANA / LINGUA LATINA, care trece, apoi, în opoziţia LINGUA ROMANA, ROMANĬCĒ, VULGARE / LINGUA LATINA. O a patra fază este reprezentată de expresii ca

---

[5] Iordan, *Român, românesc*, în LR XXVI (1977), 1, p. 33-35; Arvinte, *Român*, p. 46.

[6] Pascu, *Sufixele*, p. 430; I. Reiffenstein, *Namen im Sprachaustausch: Romanische Relikte in Salzburger Becken*, în *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Namenforschung*, 2, Berlin, New York, 1966, p. 997-1006, p. 1000; Arvinte, *Român*, p. 89-96

romance (*romanz*) *español*; *romance português* etc. / LINGUA LATINA, pentru ca, după aceasta, să se ajungă la denumirile *français*; *español* sau *castellano*; *italiano*; *português*; *català*[7]. Pentru sud-estul Europei, s-a folosit şi expresia LINGUA RUSTICA ROMANĪSCA pentru a denumi limba vorbită de soldaţii prezenţi în episodul din anul 586, cînd sînt consemnate cuvintele TORNA, TORNA, FRATRE! (Philippide, OR, I, p. 3; Mihăescu, *La Romanité*, p. 422). Limba italiană era denumită în jurul anului 1400 şi *lampertisch* după numele de ţară *Lampart*, *Lampardie* 'Lombardia', precum şi *welchisch* şi *romans*[8]. Existau şi numele dialectale *toscano*, *fiorentino*, *bellunese*, alături de *italiano*, nume preluat din istorie (Niculescu, *Individualitatea*, p. 40, 42; Söll, *op. cit.*, p. 258; Müller, *op. cit.*, p. 141). Adverbul ROMANĪCĒ s-a menţinut în retoromană în forma *romontsch*, *rumontsch* (*pievel~*) (Tagliavini, *Originile*, p. 129-130; Mihăescu, *La Romanité*, p. 288; Müller, *op. cit.*, p. 139).

2.4. Remarcabilă este existenţa în latina populară de la baza limbii române, alături de etnonimul ROMANUS, a derivatelor adj. ROMANĪSCUS, adv. ROMANĪSCĒ, care se referă şi la limbă. Sufixul -ĪSCUS, -ĪSCA serveşte în latina populară din sud-estul Europei la formarea de nume de popoare, fiind prezent în inscripţiile latine din zonă în exemple ca: DACĪSCUS, -A; FRIGĪSCUS 'phrygien'; HUNĪSCUS; THRACĪSCUS; ΣΚΟΡΔΙΣΚΟΙ 'popor de origine celtă în Peninsula balcanică'. După Graur[9], sufixele -ĪSCUS şi -ĪSCĒ, din exemplele menţionate, ar fi pătruns în latina de sud-est din limba tracă, pe cînd sufixul -ĪSCUS din sintagma VICO ROMANISCO, atestată în regiunea romanizată din jurul oraşului Salzburg, ar fi sufixul germanic -ISK-, prezent în derivate ca *FRANCĪSCUS; *WALHISC; *THIUDISK (› *deutsch*). Sufixul germanic -ISK-, vehiculat în unele limbi romanice occidentale prin intermediul unor împrumuturi lexicale de origine germanică, s-a putut confunda în limbile respective romanice cu sufixul latinesc omofon -ĪSCUS, care avea, însă, alte valori (Graur, *op. cit.*, – 1936, p. 82; 1938, p. 244; Arvinte, *Român*, p. 91-93; Müller, *op. cit.*, p. 139). În latina de la baza limbii române, alături de derivatele *ROMANĪSCUS, *ROMANĪSCĒ, devenite în româneşte, în conformitate deplină cu legile fonetice româneşti primitive, *românesc*, *-nească*, *româneşte*, trebuie să fi existat şi alte derivate de la etnonime ca: GRÆCUS, SCLAVUS, FRANCUS. De la radicalele acestor etnonime, s-au derivat adj. *GRÆCĪSCUS, -A, adv. *GRÆCĪSCĒ, folosite şi pentru denumirea limbii: *limba grecească*, *cuvintez greceşte*; apoi, adj. SCLAVĪSCUS, -A, adv. *SCLAVĪSCĒ, din expr. *limba şcheiască* 'limba slavonă', *vorbeşte şcheieşte* 'vorbeşte slavoneşte'; adj. *FRANCĪSCUS, -A, adv. FRANCĪSCĒ, din expr. *limba frîncească* 'romanica occidentală: franceza şi italiana', *vorbeşte frînceşte* 'vorbeşte franţuzeşte sau italieneşte' (Arvinte, *Român*, p. 93; Mihăescu, *La Romanité*, p. 288). De la prototipurile menţionate, s-au detaşat sufixele *-esc*, *-ească* şi *-eşte*, care au fost folosite în crearea denumirilor unor limbi învecinate sau chiar mai îndepărtate, de tipul: *limba sîrbească* şi *vorbesc sîrbeşte*, *limba ungurească* şi *vorbesc ungureşte*, *limba nemţească* şi *vorbesc nemţeşte* etc. Sufixul *-esc*, articulat *-escu(l)*, este caracteristic prin onomastica românească (*Ionescu*, *Enescu*, *Eminescu*), iar pluralul aceluiaşi sufix, *-eşti*, este prezent în numele de aşezări (*Bucureşti*, *Negreşti*).

---

[7] Söll, *op. cit.*, p. 250; B. Müller, *Bezeichnungen für die Sprachen, Sprechen und Länder der Romania*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, II, Tübingen, 1996, p. 134-151, p. 137-139.

[8] J. Lüdtke, *Oswald von Wolkenstein und die romanischen Sprachen*, în *Logos semantikos. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu, 1921-1981*, I, Madrid, 1981, p. 303-312, p. 308

[9] *Le suffixe thrace* -ISK-, în *Mélanges linguistiques*, Paris-Bucarest, 1936, p. 82; *Sur le thrace -iskos-*, în BL VI (1938), p. 244.

2.5. Păstrarea numai în limba română a numelui ROMANUS (împreună cu derivatele menţionate în paragraful precedent) a fost explicată prin mai mulţi factori. Unul dintre aceştia ar fi absenţa statelor barbare pe o durată mai lungă de timp în sud-estul Europei la începutul evului mediu. Numele ROMANUS, devenit etnonim, era opus lui BARBARUS, cuvînt aplicat popoarelor migratorii[10]. Un rol însemnat l-a jucat izolarea populaţiei romanice din sud-estul Europei de celelalte comunităţi lingvistice romanice pe cale de constituire. „Dacă românii, scrie Ivănescu (*Istoria*, p. 250) ar fi fost vecini cu alte neamuri romanice şi ar fi avut relaţii cu ele, ar fi trebuit să se dea fiecărui popor romanic, şi deci şi românilor, un nume prin care să se poată distinge între ei; iar aceste nume ar fi trebuit să fie altele decît ROMANUS“. Poziţia marginală şi starea de insulă romanică într-o „mare“ aloglotă, caracteristice limbii române, celei retoromane şi spaniolei evreieşti din balcani, constituie justificarea faptului că în aceste idiomuri romanice s-au păstrat denumirile latineşti ROMANĬCĒ şi LATINU, pentru retoromană, LATINU, pentru iudeo-spaniolă şi ROMANU, pentru română (Söll, *op. cit.*, p. 260; Müller, *op. cit.*, p. 134-137). La aceste explicaţii, care sînt, fără îndoială, juste şi suficiente pentru a înţelege de ce numai în română s-au menţinut lat. ROMANUS şi derivatele discutate, adăugăm încă un factor care a contribuit la menţinerea comunităţii lingvistice romane şi, apoi, româneşti, în sud-estul Europei, împreună cu denumirile lingvistice menţionate. Este vorba de sensul religios al lat. ROMANUS, sens prezent atît în cazul subst. *român*, cît şi în cazul derivatelor *românesc*, *-nească* şi *româneşte*. Într-adevăr, începînd cu secolul al IV-lea, lat. ROMANUS este prezent în nenumărate texte cu sensul ‘christianus’, ‘catholicus’, de pildă în: „*Romanos enim vocitant homines nostrae religionis*“ (sec. al VI-lea, Gregorius, Episcopus Touroniensis). Strămoşii românilor, creştinaţi încă din secolul al IV-lea în cadrul bisericii romane, biserică de care au depins din punct de vedere al administraţiei eclesiastice pînă în secolul al IX-lea (anul 870), cînd s-au creştinat slavii bulgari, au trăit mai bine de un mileniu în mijlocul sau în vecinătatea unor neamuri necreştine, păgîne, de care s-au putut delimita prin denumirea etnică ROMANUS, în care, începînd din secolul al IV-lea era inclus şi sensul religios, acela de ‘creştin’. Acest sens s-a menţinut pînă astăzi în graiurile populare româneşti. În secolul al IV-lea – al VI-lea, s-a creat opoziţia ROMANI / BARBARI. Primii erau acum CHRISTIANI, ceilalţi PAGANI. Astfel, în cadrul comunităţii lingvistice romane din sud-estul Europei, numele etnic ROMANUS, -Ī, îmbogățit cu sensul ‘creştin’, apoi expresia LINGUA ROMANĬSCA şi adv. ROMANĬSCĒ, avînd, acestea, şi sensul ‘creştinesc’, ‘creştineşte’, au constituit o adevărată pavăză, un „PALLADIUM“ (Asachi), care a apărat această comunitate romanică de asimilare etnică şi lingvistică. Membrii acestei comunități au fost uniți în imaginea spirituală comună a limbii lor materne, a cărei denumire avea drept radical numele etnic ROMANUS, îmbogățit cu sensul ‘christianus’ (Arvinte, *Român*, p. 80-96; Müller, *op. cit.*, p. 139). Evoluția semantică spre sensul religios s-a petrecut şi în cazul gr. ΡΩΜΑ͂ΙΟΣ (‹ lat. ROMANUS; vezi paragraful următor).

---

[10] Paris, *Romani, Romania, lingua romana, romanicum*, în „Romania“, I (1872), p. 1-22; Philippide, OR, I. p. 659-661; Puşcariu, *Limba română*, I, p. 253, 420; Rosetti, *Istoria*, p. 217; Ivănescu, *Istoria*, p. 249-251; P.P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947, p. 88; idem, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 139-142; Arvinte, *Român*, p. 78

2.6. ROMANUS a cunoscut o evoluție semantică specială în limba greacă. După Mihăescu (*La Romanité*, p. 341-342) şi Tagliavini (*Originile*, p. 123), înainte de divizarea Imperiului roman, limba greacă era denumită „limba *ellenă* sau *ellenică*“ (῞Ελλην φωνή; ῞Ελληνίς φωνή; ῞Ελληνική γλῶσσα; ῞Ελλήνων φωνή), actul vorbirii era denumit prin vb. ἑλληνίζειν subst. ῞Ελληνικῶς sau adv. ἑλληνιστί. Limba vorbită de romani se chema acum ῾Ρωμαίων φωνῆ sau γλῶσσα; ‘a vorbi latina’ se traducea prin ῥωμαιφζεῖν, ῥωμαιφκῶς sau ῥωμαιφστί. Funcționa opoziția HELLENES (῞Ελληνες) / ROMANI (῾Ρωμαῖοι) şi opoziția ἑλληνίφζειν / ῥωμαιφζειν. După ce substantivul ROMANUS a ajuns să aibă, începînd din secolul al III-lea, sensul de ‘cetățean al Imperiului roman’, indiferent de apartenența etnică, lingvistică sau provincială a locuitorilor, cetățenii romani din est au fost denumiți în greceşte ἑῷοι ῾Ρωμαῖοι ‘romani din Orient’, iar cei din vest, ἑσπέριοι ῾Ρωμαῖοι ‘romani din Occident’. Pentru aceştia din urmă şi pentru limba lor, grecii recurgeau şi la denumirile: λατινὶς γλῶσσα ‘limba latină’, Λατίνων φωνή ‘limba latinilor’ ᾿Ιταλῶν φωνή ‘limba italicilor’, sau, în secolul al V-lea, Αὐσυνίων φωνή, Αὐσονίς διάλεκτος ‘limba aussonilor’. După divizarea Imperiului roman, la sfîrşitul secolului al IV-lea, şi după dispariția Imperiului roman de Apus, la 476, s-a creat în limba greacă o nouă opoziție: ῾Ρωμαῖοι ‘citoyens de l’Empire byzantin’ / ᾿Ιταλοὶ sau Αὐσόνιοι ‘habitans de l'Italie ou locuteurs de langue latine’, iar vb. ῥωμαίφζειν însemna ‘a vorbi limba oficială, grecească, a Imperiului de Răsărit’. Pînă astăzi, ngr. ῥωμαίιφκα are sensul ‘limba greacă modernă’. Alături de sensul ‘grec din Imperiul de Răsărit’, ῾Ρωμαῖοσ, pl. ῾Ρωμαῖοι, a căpătat, ca şi lat. ROMANUS, -I, sensul ‘creştin’, pe cînd (ὁ) ῞Ελλην, -ος ‘Hellène, habitant de la Hellade, en Thessalie’, a ajuns să însemne ‘païen’. Cu sensul ‘păgîn’, cuvîntul *elen* (*elin*) este atestat şi în româna veche[11]. Ultimul exemplu ilustrează fenomenul, care are loc adesea la nivelul mentalității populare, şi anume confuzia între planul etnic şi planul religios în folosirea unor etnonime (Arvinte, *Român*, p. 87-88).

2.7. Merită a fi menționat faptul că ROMANUS nu s-a menținut numai în limbile română şi greacă, ci el a fost păstrat şi în limba albaneză, în forma *rëmër*, cu sensurile: 1. ‘român’, 2. ‘păstor’, 3. ‘țăran’ (Philippide, OR, II, p. 652).

---

[11] K. Krumbacher, *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache*, München, 1903, p. 240-244; Tagliavini, *Originile*, p. 123-124; Müller, *op. cit.*, p. 138.

2.8. Sub aspect formal, ROMANUS (şi derivatele sale) cunoaşte două reflexe, mai importante ca frecvenţă, ale silabei iniţiale neaccentuate: *ro-* şi *ru-*. În dialectul aromân, vocala din silaba iniţială, care era *-u-* (dar şi *-o-*, în unele graiuri), s-a sincopat, rezultînd iniţiala *arm-*. Ca variante ale reflexelor *ro-* şi *ru-*, circulă în unele graiuri variantele delabializate *ră-*, *rî-* (*rămăn*, *rîmăn*; Arvinte, *Român*, p. 35-65). Variantele de mai sus sînt rezultate prin evoluţii fonetice normale, cunoscute de vocala *o* neaccentuată, în silaba iniţială. Este eronată afirmaţia unor învăţaţi ca A. Pumnul, G. Weigand, Th. Gartner, P. Cancel, H. Tiktin, Al. Rosetti, Al. Ciorănescu, I. Iordan, L. Söll şi mulţi alţii cum că numai varianta cu *ru-* ar fi autentic populară şi în conformitate cu legile fonetice ale limbii române, pe cînd cea cu *ro-* ar fi o creaţie savantă, de factură latinizantă, motivată politic, pentru a aminti de etimonul ROMANUS. În realitate, ambele tipuri, precum şi cele secundare, menţionate mai sus, sînt „veritabile" din punct de vedere al legilor fonetice româneşti primitive care au acţionat în graiurile populare. După datele oferite de atlasele lingvistice şi de alte surse, în unele arii ale teritoriului dacoromân este predominantă varianta cu *ro-* (în Moldova şi la fărşiroţii din Albania), iar în alte regiuni, cea cu *ru-* (Muntenia, Transilvania, dialectul aromân). În perioada modernă, sub influenţa Şcolii Ardelene şi a curentului latinist, varianta cu *ro-* a devenit preponderentă în limba literară. Prin intermediul şcolii şi al altor factori culturali, ea s-a răspîndit şi în ariile populare unde se folosea forma cu *ru-*, fără, însă, ca vorbitorii de aici să renunţe, cum o dovedesc hărţile lingvistice, la varianta lor tradiţională cu *ru-*[12].

2.9. Exagerările latiniste sînt reale în cazul denumirilor în discuţie, dar cele mai multe dintre ele au fost eliminate, constituind astăzi exemple de creaţii desuete. Astfel, pe lîngă forma cu *ro-*, latiniştii respingeau şi silaba mediană *-mî-* (sau *-mă-*), reluînd forma latinească *-ma-*: *roman* 'român'; *romanilor* 'românilor'; *romanească* 'românească'; *romanesc* 'românesc'; adj. *romană* 'română'; o mostră latinizantă concludentă: *Eo sum romanu* 'eu sînt român' (Arvinte, *Român*, p. 66-69). Actualul grafem *-â-* din *român* etc., este o rămăşiţă latinistă inutilă, reintrodusă în anul 1965[13].

2.10. O atenţie specială trebuie acordată derivatului *românie* cu sensul 'limba românească' şi locuţiunii adverbiale *p(r)e (în) românie* 'în româneşte', 'în limba românească', pentru că de aici pleacă numele modern de ţară *România*. Acest nou derivat a apărut pe la mijlocul secolului al XVII-lea în limba literară, din radicalul *român* sau *rumân* + sufixul *-ie*, forma de feminin a sufixului *-iu*, sub influenţă neogreacă. În româna veche, existau numeroase asemenea denumiri de limbi: (*pre*) *elinie*, *slavonie*, *grecie*, *turcie*. Este atestată şi forma cu *-iu*: *în moldoviu* 'en langue moldave', după ngr. εἰς τῆ μολδοβι□ῳ. Substantivul *românie* 'limba română' a fost folosit pînă către sfîrşitul secolului al XIX-lea (Arvinte, *Român*, p. 123-137; 174-182). O variantă a acestui derivat, în care apare silaba *ru-*, *rumânie*, a avut sensul social de 'servage', iar verbul coradical, *a rumâni*, însemna 'a transforma pe un om liber în şerb, a asevi'. Aceste ultime cuvinte au circulat numai în Ţara Românească, în secolele al XVI-lea – al XVII-lea[14].

---

[12] Philippide, *Un specialist român la Lipsca*, Iaşi, 1909, p. 38; OR, II, p. 79-80; Arvinte, *Român*, p. 35-65; E. Coseriu, *Theodor Gartners Werk in Bereich der Rumänistik*, în *Akten der Theodor Gartner-Tagung* (*Rätoromanisch und Rumänisch*) *in Vill / Innsbruck 1985*, în „Romanica Aenopontana", XIV, Innsbruck, 1987, p. 285-287

[13] G. Ernst, *Die rümanische Sprache zwischen Ost und West. Probleme der rumänischen Orthographie in 19. Jahrhundert*, Regensburg, 1978, p. 38.

2.10.1. Pe lîngă sensul 'limba română (literară)', *românie* a fost îmbogăţit, în secolul al XIX-lea, cu sensul 'românism', 'spirit românesc', 'sentimentul naţional al românilor', după cum rezultă din numeroase texte din epocă (Arvinte, *Român*, p. 138-140).

2.10.2. De la sensul precedent, se face trecerea la cel de 'românime', 'totalitatea românilor, a celor care vorbesc româneşte' (Arvinte, *Român*, p. 140-145).

2.10.3. De la sensul colectiv, consemnat în paragraful precedent, s-a ajuns la cel de 'teritoriu locuit de vorbitorii limbii române'; 'ţara românilor', apoi la sensul de 'statul naţional unitar *România*'. Numele propriu actual s-a dezvoltat de la subst. *românie* 'limba română' (vezi mai sus, sub 1.5.; Arvinte, *Român*, p. 145-183)[15].

2.11. Denumirile regionale pentru limba vorbită sau scrisă în aria dialectului dacoromânesc au ca punct de plecare numele de provincii istorice sau de „ţări" româneşti, cum sînt: *Ţara Moldovei* sau *Moldova*, *Ţara Românească* sau *Muntenia*, *Oltenia*, *Ardealul*, *Transilvania*, *Ţara Haţegului*, *Ţara Oaşului*, *Ţara Chioarului*, *Ţara Maramureşului*, *Ţara Oltului*, *Ţara Crişurilor* sau *Crişana*, *Banatul*, *Bucovina*, *Basarabia*, *Dobrogea*, *Ţara Moţilor*, *Ţara Lăpuşului*, *Ţara Făgăraşului*, *Ţara Bîrsei*, *Ţara Vrancii*, *Ţara Loviştei*, *Ţara de Sus* şi *Ţara de Jos*, atît în Moldova, cît şi în Muntenia, şi altele. Locuitorii români din regiunile menţionate se numesc pe ei înşişi sau sînt numiţi de cei din zonele învecinate cu denumiri ca: *moldoveni*, *basarabeni*, *munteni*, *ardeleni*, *maramureşeni*, *olteni*, *bănăţeni*, *dobrogeni* etc., iar de la aceste nume pot apărea adverbe care denumesc actul vorbirii din zona respectivă: (vorbeşte) *moldoveneşte*, *munteneşte*, *basarabeneşte*, *bucovineşte*, *oşăneşte*, *olteneşte*, *ardeleneşte* etc. Cu excepţia denumirii *Moldova*, de la care s-a creat adverbul menţionat, precum şi adjectivul *moldovenesc*, *-nească*, acesta din urmă aplicat şi limbii vorbite în Moldova într-o anumită perioadă istorică, iar astăzi aşa-numitei „limbi moldoveneşti", de la celelalte denumiri de regiuni sau de provincii nu s-au creat expresii în care primul element să fie substantivul *limbă*. Nu se vorbeşte, prin urmare, de o *limbă oltenească*, de o *limbă bănăţenească* etc., aşa cum s-a întîmplat în cazul *„limbii moldoveneşti"*. Dar, după modelul locuţiunii adverbiale *pe românie*, *pe slovenie* etc., au putut fi dezvoltate, pe alocuri, construcţii ca *pe*

---

[14] Arvinte, *Român*, p. 122; B. Müller, *Zum Fortleben von* LATINU *und seinen Verwandten in der Romania*, în ZRPh., LXXIX (1963), p. 38-73, p. 45-46.

[15] Pentru numele limbii, al poporului şi al ţării locuite de români, vezi V. Arvinte, *Die Rumänen. Ursprung, Volks- und Landesnamen*, Tübingen 1980, p. 59-77; idem, *Român*, p. 184-209; B. Müller, *Bezeichnungen für die Sprachen, Sprechen und Länder der Romania*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, II, Tübingen, 1996, p. 134-151, p. 139.

moldovenie, pe bănăţie, pe muntenie etc., cu sensul 'după modul de a vorbi al locuitorilor din Moldova, Banat, Muntenia etc.'.

2.12. *„Limba moldovenească"*. Această denumire a circulat la început, adică între cca 1770 şi 1840, în scrierile din Moldova, provincie de care ţinea, pînă la 1775, şi Bucovina, iar pînă la 1812, şi Basarabia. Prima a fost ocupată de austrieci, iar a doua de ruşi. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, denumirea *limba moldovenească* începe să fie tot mai rar atestată în scrierile din Moldova dintre Carpaţi şi Prut, dar continuă să apară în scrierile din Basarabia, în ambele cazuri alături de denumirea *limbă românească* (mai apoi şi *limbă română*). Expresia *limbă moldovenească* stă în legătură cu existenţa de mai multe secole a unui stat cu numele *Moldova*, întemeiat, la 1359, pe valea rîului cu acelaşi nume (un afluent al Siretului) şi avînd, la întemeiere, drept capitală oraşul omonim *Moldova* (astăzi Baia). Adj. *moldovenesc, -nească* şi adv. *moldoveneşte* s-au dezvoltat în mod firesc de la numele propriu. În ce priveşte denumirea limbii, aceasta a apărut după ce numele statului s-a extins asupra numelui poporului, iar de la numele poporului s-a trecut la cel al limbii. Procesul s-a desfăşurat în sens invers faţă de cel care a avut loc în cazul formării numelui de ţară *România* (vezi mai sus, 2.10-2.10.3) şi el are analogii în multe comunităţi lingvistice (Müller, *op. cit.*, p. 143). Cu toate acestea, trebuie spus că, în cele cinci secole de existenţă a statului moldovenesc (1359-1859), locuitorii de aici s-au numit tot timpul pe ei înşişi *români*, limba lor era *românească*, iar actul vorbirii era definit cu adverbul *româneşte*. Expresia *limbă moldovenească* este o creaţie tardivă şi cărturărească. Denumirea latinească LINGUA MOLDAVA apare în scrierile misionarilor catolici la 1645 (D. Găzdaru, *Studii istorico-filologice*, Freiburg im Briesgau, 1974, p. 65). Denumirea care conţine adj. *românesc, -nească* a continuat să fie folosită în scrierile din Basarabia, după 1812, pînă pe la 1830. Expresia apare, de pildă, în prefaţa la *Biblia* românească tipărită la Sankt Petersburg în 1819 pentru populaţia românească din această provincie, precum şi în alte tipărituri româneşti din Chişinău (Arvinte, *Român*, p. 72-73). După anul 1830, expresia *limbă moldovenească* este folosită tot mai mult în Basarabia, datorită, pe de o parte, probabil, unui conservatorism provincial, iar, pe de lată parte, şi mai ales, datorită unei politici ţariste de separare de comunitatea lingvistică românească nord-dunăreană a românilor de dincolo de Prut, în vederea rusificării lor. Politica ţaristă de rusificare a fost amplificată de regimul bolşevic, care a încercat chiar să fundamenteze ştiinţific existenţa a două limbi romanice în această parte a Europei: *limba română* şi *limba moldovenească*. Această politică a fost dublată de crima de genocid, practicată sistematic după cel de-al doilea război mondial asupra românilor din Basarabia şi din Bucovina de nord, ultima regiune anexată de sovietici prin pactul Ribbentrop-Molotov. Folosirea denumirii *limbă moldovenească* este susţinută şi practicată şi astăzi de adepţii dominaţiei ruseşti asupra acestei provincii[16].

---

[16] K. Heitmann, *Rumänische Sprache und Literatur in Bessarabien und Transnistrien* (*Die sogenannte moldauische Sprache und Literatur*), în ZRPh., LXXXI (1965), Heft 1/2, p. 102-156; idem, *Rumänisch: Moldauisch*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 508-521;

3. Dialectul aromân

3.1. Dialectul aromân sau macedoromân era vorbit în urmă cu 10-15 ani de un număr de aproximativ 400.000 pînă la 600.000 de persoane, răspîndite în: Grecia (cca 200.000-350.000), Albania (cca 70.000-100.000), în fosta Iugoslavie (cca 30.000-50.000), în Bulgaria (cca 10.000-15.000), în România (80.000-100.000; Saramandu, 1984, p. 423). Aromâni mai trăiesc şi în alte state europene, precum şi în S.U.A. şi în Australia. După anumite particularităţi lingvistice, există mai multe grupuri sau ramuri aromâneşti: *pindenii* (cei din munţii Pind şi din Olimp); *gramostenii*, din zona muntelui Gramos; *fărşiroţii*, din sudul Albaniei; *moscopolenii*, din oraşul Moscopole, în Albania. Grecii îi numesc pe aromâni *cuţovlahi*, sîrbii le spun *ţinţari*, iar albanezii, *rëmëri* şi *čobani*[17].

3.2. ROMANUS în dialectul aromân. Unii descendenţi din acest etimon latinesc în dialectul aromân au fost menţionaţi mai sus (vezi 2.2.). După T. Papahagi (DDA, s.v.), forma de bază a etimonului este *armîn*, f. *-nă*, pl. *armîńi*, f. *-ne* 'Aroumain, c'est-à-dire Roumain de Macédoine, du Pinde, de Thessalie, d'Albanie'. Există şi varianta cu *-ă-*, *armăn*, f. *-ne*. Derivate: *armîname* 'l'ensemble des Aroumains', 'nombre d'Aroumains' (şi varianta *armăname*); *armîneaşte* s.f. şi adv. **1.** 'aroumain, (la) langue aroumaine', **2.** 'à la manière des Aroumains'; *armînéscu*, *-neáscă*, pl. *-néşţî*, *-néşti*, adj. 'aroumain' (şi: *armănescu*; *Armănie*, s.f. 'terre des Aroumains', 'Aromunenland'; *Armănil'e*, s.f. **1.** 'l'ensemble des Aroumains', **2.** 'le pays des Aroumains'; *armîníu*, s.m. (fără plural) 'l'ensemble des Aroumains', 'populations aroumaine'[18]. Toate variantele menţionate posedă un *a-* (protetic).

3.3. În dialectul aromân este atestată, însă, şi varianta fără *a-* (protetic): *rămăn*, *rrămăn*, *-nă*, pl. *rămắńi*, *-ne* 'Aroumain'. Ea este prezentă la fărşiroţii din Albania şi la aromânii din nordul munţilor Pind. De asemenea, există şi varianta *rămîn* 'Aroumain', precum şi derivatele: *rămănescu*, *-neascǎ* (= *armînescu*); *rămănime*, s.f. (fără pl.) 'l'ensemble des Aroumains', 'nombre d'Aroumains'; *rumănie* 'l'ensemble des Aroumains'; *Rumănie* **1.** 'terre des Aroumains', **2.** 'la Roumaine'[19].

3.4. De la comunităţile lingvistice învecinate (slavă, grecească, albaneză), aromânii au împrumutat numele etnic *vlah*, pe care, însă, îl folosesc mai rar pentru ei şi pentru dacoromâni. De la acest radical s-au derivat adv. *vlăheaşte* **1.** '(la) langue des

---

idem, *Limbă şi politică în Republica Moldova. Culegere de studii*, Editura ARC, Chişinău, 1988; C. Tagliavini, *Einführung in die romanische Philologie*, München, 1973, p. 282-286; idem, *Originile*, p. 286-289

[17] Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1932; N. Saramandu, *Aromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova 1984, p. 423 şi urm.; W. Dahmen, *Rumänisch. Areallinguistik*, IV, *Istrorumänisch*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 448-460.

[18] Arvinte, ROMANUS *im Aromunischen*, în *Balkan-Archiv*, Neue Folge, Bd. 3, Hamburg, 1978, p. 109-127; Kramer, *Rumänisch*: *Areallinguistik*, II, *Aromunisch*, în *Lexikon der Romanstischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 423-435, p. 423.

[19] P. Papahagi, *Numiri etnice la aromâni*, în *Memoriile Academiei Române, Memoriile Secției Literare*, s. III, t. III, Bucureşti 1925-1927, p. 135; T. Papahagi, DDA, s.v.

Aroumains', **2.** 'à la manière des Aroumains' (= *armîneaşte*) şi adj. *vlăhescu*, *-heáscă*, pl. *-héşţî*, *-éşti* 'de Valaque' (= *armînescu*). După T. Papahagi, DDA, numele etnic *vlah*, *-hă*, pl. *vlahĭ*, *-he* 'Valaque', 'Aroumain'este atestat numai în două surse. El mai apare şi în cuvîntul compus *vlahu-hoară*, s.f., pl. *vlahu-hori* 'village valaque', 'vilage aroumain' ‹ ngr. βλάχοχώρι 'village des pâtres', 'village valaque'.

3.5. Pentru românii din nordul Dunării, din România, vorbitorii dialectului aromân cunosc expresia *rumîn di Vlăhie* 'Roumain de Roumanie', apoi subst. *vlăhut*, pl. *-uţi* 'id.'; adj. *vlăhutesc*, *-tească*, în expr. *limbă vlăhutească* 'limba română, limba vorbită de dacoromâni' (P. Papahagi, *op. cit.*, p. 135-137). Numele de ţară *Vlăhie* 'Roumanie', cu accentul pe penultima silabă, se integrează sistemului aromânesc de nume de ţări împrumutat din greceşte, care se deosebeşte de sistemul latinesc, în care numele de ţări sau de regiuni terminate în *-ia* poartă accentul dinamic pe silaba antepenultimă: *Gállia* / *Gallía*; *Síria* / *Siría*. În aromână, sufixul este *-íe*: *Arbinăşíe* 'Albania'; *Frîncíe* (şi *Frînţíe*, *Frînghíe*) 'partea apuseană a Europei'; *Sîrbíe* 'Serbia', *Turchíe* 'Turcia' etc.

3.6. Ca şi în cazul dialectului dacoromân, există la aromâni denumiri ale unor graiuri cu trăsături caracteristice, denumiri derivate de la numele regiunii respective. O ramură aromânească din Albania este alcătuită din aşa-numiţii *fărşiroţi* (sg. *fărşirot*, f. *-roată*, pl. f. *-roate* 'Aroumain de sud de l'Albanie, menant une vie pastorale transhumante'). Numele provine de la numele satului *Fráşarĭ*. Derivate: adv. *farşiruteaşte* 'à la manière de Fărşirot'; *fărşirutame* 'nombre des Fărşirot'; adj. *fărşirutescu*, *-tească*, pl. *-teşţî*, *-eşti* 'appartenant à un Fărşirot' (T. Papahagi, DDA, s.v.). Fărşiroţii înşişi consideră această denumire ca injurioasă la adresa lor. Ei îţi spun lor înşişi *aromâni* sau *rumîni*, *rrîmăni* (P. Papahagi, *op. cit.*, p. 147). Fărşiroţii se împart în două ramuri: *căstrăńóţ* (sg. *căstrăńĭót*, f. *-ńĭoátă*, pl. f. *-ńĭoáte*), nume care provine de la satul *Custreţ*, şi *Jirgăńeáţ* (sg. *Jirgăńeát* 'habitant d'un ancien village aroumain d'Albanie méridionale nommé *Jarcáńĭ*'). După o particularitate a graiului lor, fărşiroţii sînt numiţi şi *doteáńi*, pentru că în vorbirea lor apare cuvîntul de umplutură, de origine albaneză, *dot* 'particulă de negaţie' cu sensul 'nicht', 'gar nicht'; adv. cu sensul 'tout à fait', 'entièrement' (P. Papahagi, *op. cit.*, p. 147; T. Papahagi, DDA, p. 412).

3.7. Grupul aromânesc de la rîul Aspropotamos este denumit şi cu termenul *Amuneni*, din cauză că se foloseşte în vorbire adv. *amú* 'acum' (‹ lat. *eccum* + *módo*), în loc de adv. *tóra* (‹ ngr. τώρα) (D. Găzdaru, *Numele etnice ale istroromânilor*, în, BIFRPh. I (1934), p. 33-62, p. 43-44).

3.8. Denumirile unor grupuri aromâneşti, care se referă, uneori, şi la modul acestora de a vorbi, au avut ca motivaţie îmbrăcămintea caracteristică (forma, culoarea). Astfel, aromânii grecizaţi din Thessalia sînt numiţi *Gărăgúń*, sg. *Gărăgún*, f. *-nă* (în neogreacă Γκαρακούνιδες, Καρακούνιδες, Καραγκούνιδες). După P. Papahagi (*op. cit.*, p. 151-152), denumirea ar fi alcătuită din tc. *qara* 'negru' + arom. *gună* 'un fel de haină neagră'. Dar T. Papahagi (DDA, s.v.) lasă cuvîntul fără etimologie. Alt grup de aromâni grecizați, păstori, răspîndiți în toată Peninsula Balcanică, care își spun lor înșiși *vlahi*, sînt denumiți și *sărcăčeáń*, sg. *sărcăčean* (și variantele: *sărăcăčean*, *cărăcăčean*) 'population pastorale semi-nomade qui mène la même vie-que les Aroumains transhumants, mais qui, aujourd'hui, parle le grec'. Denumirea a fost explicată de la cuvîntul *sárică* 'manteau (d'hiver) en laine et à longs poils', 'zottiger Bauernmantel' (‹ lat. **sarica*) (P. Papahagi, *op. cit.*, p. 148), dar au fost făcute și alte încercări de etimologizare (T. Papahagi, DDA, s.v.).

4. Dialectul meglenoromân

4.1. Denumirea *meglenoromân* (adj. *meglenit*) este o creație savantă, care pleacă de la numele regiunii *Meglen*, situată în nordul Greciei și în sudul Macedoniei, la vest de rîul Vardar. Aici se află 11 așezări românești în care se vorbește un dialect aparte. Acești români își spun lor înșiși *vlaș*, art. *vlașil'* (sg. *vla*, *vlau*), denumire preluată de la alte neamuri (bulgari, greci, macedoneni), în locul etnonimului ROMANUS. Adjectivul de la etnonimul *vla*(*u*) este *vlășés*, *-șeáscă* 'românesc'; actul vorbirii este denumit prin verbul *zburos* (‹ mbg. *zboruvan*), vb. incoat. *zăzburos* 'încep să vorbesc, vorbesc'. Meglenoromânii numesc țara de la nordul Dunării, România, cu termenul *Vlahía*[20].

4.2. Există și în acest dialect denumiri de grupuri de indivizi, sau de indivizi, carẹ au ca punct de plecare numele localității de origine a acestora. Astfel, *l'umničáń* este numele locuitorilor din *L'umnița*; *țîrnăcoț*, al celor din *Țărnareca*; *cupineț*, al celor din *Cupa*; *umineț*, al celor din *Uma* etc. (P. Atanasov, *op. cit.*, p. 476). Numărul vorbitorilor meglenoromâni este de cca 5.000 de persoane. După cel de-al doilea război mondial, meglenoromânii au fost împrăștiați în numeroase țări: Macedonia, Bulgaria, Grecia, România, Cehoslovacia, Polonia, Uzbekistan (Atanasov, *op. cit.*, p. 478-479; Dahmen, *op. cit.*, p. 436).

5. Dialectul istroromân

5.1. Pe la începutul anilor șaizeci ai secolului trecut, dialectul istroromân era vorbit de cca 1.250-1.500 de persoane. Denumirea *istroromân*, o creație savantă, se aplică grupului de români care trăiește în Peninsula Istria, din Croația, în localitățile: *Žeián* (cr. *Žejáne*); *Susńévițę*, *Sušnévițe* (cr. *Šušnjevica*); *Nóselo*, *Nósolo* (cr. *Nova Vas*); *Sucodru* (cr. *Jesenovik*); *Letaj* și *Bârdo* (cr. *Brdo*), precum și în cătunele: *Costârčane* (cr. *Kostrčane*), *Dolínšćina*, *Záŋcovți*, *Perâsi*, *Brig* etc. (A. Kovačec, *Istroromâna*, în TDR, p. 550-591, p. 550). Istroromânii sînt o ramură românească pe cale de dispariție. În evul mediu, ei au fost menționați în numeroase documente din Bosnia şi din Croația sub numele de *morlaci* sau *vlahi* (‹ gr. Μαῦρο-βλάχοι, sg. Μαῦρο-βλάχος 'schwarzer Wlache'). Denumirea propie a fost *rumeri*, care continuă lat. ROMANI, cu fenomenul, caracteristic acestui dialect, de transformare a sunetului *-n-* intervocalic în *-r-* (rotacism). Acest nume a fost atestat în anul 1698 de Irineo della Croce: „Anche i nostri Chichi addimandarsi nel propio linguaggio *rumeri*“[21]. Astăzi, ei îşi spun *vlåş*, *vlås*, sg. *vlåh*, limba lor o denumesc *vlåskę* (*vlåškę*) *límbę*, iar adverbul pentru actul borbirii este *vlåski*, *vlåški* 'vlăheşte', adică 'româneşte' (Kovačec, *op. cit.*, p. 553). Recent, sub influență cărturărească croată şi românească, sînt folosite de vorbitori şi denumirile *rumúni*, adj. *rumúński*, apoi adj. *ruménă*, în „*Io săn de ruață ruménă*“ 'sînt de neam românesc'; adj. *rumînsca*. Au fost consemnate în anchetele dialectale şi variante cu silaba *ro-*: *romîn*, *romîńska* 'româncă', adj. *romîńska* 'românească'. Locuitorii din Jeian, întrebați despre limba pe care o vorbesc, au răspuns: *kuvintåm po žeiânski* sau *kuvintåm po rumúński*[22]. Pentru limba neolatină *istroromanica*, vezi mai sus, sub **1.3.**

---

[20] G. Weigand, *Wlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung*, Leipzig, 1892; Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I: *Istoria și graiul lor* (1925), II: *Literatura populară la meglenoromâni* (1928), III: *Dicționar meglenoromân* (1934), București; Atanasov, *Meglenoromâna*, în TDR, p. 476-550; W. Dahmen, *Rumänisch. Areallinguistik*, III, *Meglenorumänisch*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 436-447; Müller, *Bezeichnungen für die Sprachen, Sprechen und Länder der Romania*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, II, Tübingen, 1996, p. 134-151, p. 147.

5.2. Istroromânii din grupul nordic (Jeian) sînt numiți şi *čiči*, în croată *čičerani*, în germană *Tschizen*, *Tschitzen*, în italieneşte *chichio*. În limba croată, de la numele *čičerani* s-a creat verbul *čičerati* 'a vorbi istroromâneşte' (Kovačec, *op. cit.*, p. 553). La baza acestei denumiri se află numele propriu, de persoană, *Chichio*, *Pasculus Chicio*, patrician din Triest, pe a cărui mare proprietate s-au aşezat „*rumerii*“ din satele menționate de Irineo della Croce în 1698: Opchiena, Tribichiano, Gropada. După numele proprietarului (*Chichio*) s-a creat şi denumirea regiunii actuale *Čičarija*, din Peninsula Istria.

5.3. Denumiri ale unor grupuri de *vlahi* medievali după numele unor proprietari sau stăpîni feudali sînt semnalate şi în alte regiuni sîrbo-croate. Astfel, *vlahii* sau *morlachii* de pe moşia lui *Nikšić*, nepot de soră al lui Nemanja, sînt numiți *vlasi Nikšički* sau *morlachi di Nikšić*. Vlahii supuşi ai regelui Tvortko Tvortković sînt denumiți *Vlahii Kičurič*, ultimul cuvînt fiind antroponimul *Chiciură*, iar *morlachii* numiți *popouichii*, atestați pe la 1530, îşi trag numele de la antroponimul *Popovici*. De la numele de persoană *Damianus Kermpotich* (şi numele *Tadia Kermpotich*), care a fost căpitan sau voievod al unor români pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea, s-a creat numele unui trib de *vlahi Kermpoti*: „*Nos Walachi, vocati Kermpoti*“ (Găzdaru, *op. cit.*, p. 53-54).

5.4. Istroromânii din grupul sudic, din cele şapte sate româneşti de la Monte Maggiore, sînt numiți de către croați şi *ćiribiri*; adj. este *ćiribirski*. Această denumire este folosită, uneori, chiar de către istroromânii înşişi, în locul numelui etnic *vlåh*. Ea a fost creată de italieni ca poreclă la adresa românilor istrieni. Prima atestare este din anul 1846. După Găzdaru (*op. cit.*, p. 59-60), etimonul este it. (Pavia) *ciribira* 'fraschiere, uomo leggero, che fa frascherie' (= 'om uşuratic, superficial'). Porecla a fost extinsă apoi şi asupra istroromânilor din Jeian. Croaţii îi denumesc pe aceştia atît *čičerani*, cît şi *čiribirci*, iar adjectivul este *čiribirski*[23].

---

[21] Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, *Introducere. Gramatică. Caracterizarea dialectului istroromân*, Bucureşti, 1926, p. 26; Găzdaru, *op. cit.*, p. 34.

[22] W. Dahmen, J. Kramer, *Observații despre vocabularul istroromânei vorbite în Jeiăn*, în *Balkan-Archiv*, Neue Folge, 1, Köln, 1976, p. 82; idem, *Die Situation des Istrorumänischen in Żeianie*, în *Europa Ethnica*, Jg. 2, 1977, p. 62; Arvinte, *Român*, p. 64.

5.5. La adresa istroromânilor din grupul sudic, este folosită o altă denumire: *čičiriani* (cu variantele: *čičiliani*, *čičeri*, *čečeroni*, *čičerani* etc.). Este vorba de o creaţie onomatopeică, al cărui punct de plecare pare a fi verbul croat, menţionat mai sus, *čičerati*, *-am* 'schwatzen', 'sprechen', cf. „*Ćičeraju na našu*" 'sprechen in unserer Sprache', din graiul sîrbo-croat din Italia de sud. De asemenea, este invocat şi cuvîntul italienesc, din Parma, *cicciaràr* 'chiccierare' (= 'a pălăvrăgi, a flecări'), apoi it. *cicciaròn* 'chiacchierone' (= 'cel care pălăvrăgeşte, flecăreşte'). Dar etimonul poate fi şi numele de regiune, menţionat mai sus, *Ćičeria*, *Ćičarija* (Găzdaru, *op. cit.*, p. 60-61).

6. Vlah, valah

6.1. Exonime. Termenul *vlah*, *valah* nu este în dacoromână un element popular. El circulă în limba literară veche, unde a pătruns, ca exonim, din slavoneşte sau din greceşte. Este folosit, uneori, de aromâni, dar a devenit numele etnic al meglenoromânilor şi al istroromânilor. De asemenea, numele Ţării Româneşti este şi *Valahia* (alături de *Muntenia* + *Oltenia*). *Vlahia* apare şi în titulatura veche *Mitropolit al Ungro-Vlahiei*, folosită pentru ierarhul din Tîrgovişte, apoi din Bucureşti, în limbile greacească şi slavonească. În diferite limbi, sînt cunoscute următoarele variante: gr. Βλάχος, pl. -οι; lat. med. *Valachus*; fr. *Vallaque* (*Vallachie*); germ. *Wallach* (*Wallachei*); săs. *Blôch*; magh. *oláh*, *Olaszország* 'Italia'; vsl. *vlachŭ*; v. rus. *volóchŭ*, pl. *volósi* 'vechiul nume al popoarelor romanice'; ucr. *volóch* 'român'; bg., ceh., slovac. *vlach*; scr. *vla h*; sloven. *làh*; polon. *włoch* 'italian', Włochy 'Italia'; alb. *vllach*.

Radicalul germanic **Walh-*, pl. **Walhos* este prezent în denumiri ca: ahd. *Walh* 'romanic'; mhd. *Walch* 'id.'; ahd. *Walho-lant* 'Italia'; germ. *Welschland* 'id.'; germ. *Welschland* 'Elveţia romandă'; vb. germ. *welschen* 'a vorbi într-o limbă neînţeleasă', 'a vorbi franţuzeşte', 'a vorbi italieneşte'; ahd. *wal(a)hisc*, mhd. *walhisk*; *wäl(hi)sch*; nhd. *Welsche* 'francez', 'italian'; în toponimia din Germania, Austria şi Elveţia: *Welschschweiz* 'Elveţia romandă'; *Walchen*; *Walchsee*; *Traunwalchen*, *Straßwalchen*, *Welschenmatte*; apoi ags. *Wealh* 'celt'; engl. *Wales*, *Cornwall*, *Welsh*; vnord. *Valir* **1.** 'Romanic' (subst.), **2.** 'locuitor al regiunii Cornwalls', **3.** 'sclav'; fr. *Gaule* ‹ **Walha* 'romanicii din Franţa şi Italia' + *Gallus*, *Gallia*; *Wallonie* ‹ *Walois*; germ. *Wallonen*[24].

---

[23] Găzdaru, *op. cit.*, p. 56; Kovačec, *op. cit.*, p. 553; W. Dahmen, *Rumänisch. Areallinguistik*, IV, *Istrorumänisch*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 448-460, p. 448.

[24] G. Paris, *op. cit.*; Armbruster, *Romanitatea*, p. 12-17; Bonfante, *Studi*, p. 93, 307; Arvinte, *Die geschichtlichen Leistungen des Wortes* ROMANUS (*Ein Vergleich mir dem ahd.* *thiudisk *und ahd.* *walhisk), în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 4, Freiburg, München, 1977-1978, p. 175-192;

6.2. Radicalul din formele menționate în paragraful precedent este, la origine, numele unui trib celtic, *Volcae*, din sudul Franței, nume atestat la Caesar: *Volcae Tectosages*. Sub același nume, este menționat un trib celtic, înainte de anul 300 î.d.Hr., în regiunea de la nord de rîul Main, în Germania. De aici, acești *Volcae* s-au mutat mai spre sud, avînd ca vecini, la vest și la sud-vest, triburi germanice (Tagliavini, *Originile*, p. 125; Mihăescu, *La Romanité*, p. 154-155). La Strabon și la Ptolemeu, numelui tribului celtic în discuție este Οὐόλκαι. Denumirea a fost pusă în legătură cu cuvîntul gaelic *folc* 'celer', 'alacer' (= 'iute, vioi, sprinten'). Etnonimul *Walhos* a fost extins de germanici și asupra altor triburi celtice, atît de pe continent, cît și din insulele britanice. După romanizarea celților, între secolul I î.d.Hr. – secolul al III-lea, al IV-lea d.Hr., sensul etnonimului, anume (**1.**) 'celt', s-a modificat în cel de 'roman', căci germanicii, cu excepția goților și a longobarzilor (cf. got. *Ruma* 'Römer'), nu au preluat numele etnic ROMANUS. După anul 400, *Walhos* avea atît sensul (**2.**) 'romani', cît și (**3.**) 'romanici', 'indivizi care vorbesc latina populară în faza de trecere a acesteia la limbile neolatine'. Prin această verigă semantică, se face trecerea spre sensul (**4.**) 'romanic', 'individ aparținînd unei comunități neolatine'; 'francez', 'italian', 'român' etc. Adjectivul de la radicalul **Walh*-, anume ahd. **walhisk*, mhd. *wälsch*, nhd. *welsch*, cu sensul 'romanic'; 'franțuzesc', 'italienesc', a intrat în opoziție, în conștiința lingvistică a comunității lingvistice germanice, cu adj. adh. **thiudisk* (‹ germanic. **theutō* 'popor') 'după modul de a vorbi al poporului nostru germanic'. Opoziția *thiudisk* / *walhisk* a jucat un rol important, la începutul evului mediu, în constituirea conștiinței lingvistice a comunităților lingvistice germanică și romanică[25].

6.3. Perioada și condițiile transferului denumirii **Walh*, *-os* de la germanici la slavi sînt mai greu de determinat. Demn de remarcat este faptul că radicalul **Walh* are reprezentanți în toate limbile slave (vezi mai sus, sub **6.1.**). Totodată, merită a fi amintit faptul că acest radical a participat, sub aspect formal, la transformările fonetice prin care se separă grupul slav de răsărit de grupul slav meridional în privința tratamentului grupurilor slave primitive **ol*, **or*. În slava meridională, **walh* a cunoscut fenomenul numit „metateza lichidelor“, devenind *vlachŭ*, în timp ce în slava de est s-a petrecut fenomenul fonetic numit „polnoglasie“ sau „plenisonie“, rezultînd forma *voloch*. Schimbările fonetice în discuție au avut loc cam prin jurul anului 800. La ele a participat și numele propriu *Karl*, din *Karl der Große* (Charlemagne,

---

idem, *Termenii **român** și **valah** în afirmarea comunității lingvistice românești* în LL IV (1979), p. 323-335 – v. prezentul volum, p. 218-230; idem, *Român*, p. 184; Reiffenstein, *op. cit.*, p. 1000; Mihăescu, *La Romanité*, p. 154-155; Müller, *op. cit.*, p. 143-144.

[25] L. Weisgerber, *Die geschichtliche Stellung des Wortes «Deutsch»*, în „Mitteilungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn“, 12, Heft 1-4, Bonn, 1942; idem, *Walhisk. Die geschichtliche Leistung des Wortes welsch*, în „Rheinische Vierteljahrsblätter“, 13, Heft 1-4, Bonn, 1948; idem, *Der Sinn des Wortes «Deutsch»*, Göttingen, 1949; idem, *Deutsch als Volksname, Ursprung und Bedeutung*, Stuttgart, 1953; idem, *Die vier Stufe in der Erforschung der Sprachen*, Düsseldorf, 1963; Bonfante, *Studi*; V. Arvinte, *Die Rumänen. Ursprung, Volks- und Landesnamen*, Tübingen, 1980; idem, *Român*; vezi nota precedentă.

742-814), devenit în vsl. *kral'j* 'rege' (› rom. *crai* 'id.'); rus. *koróli*; ucr. *koról'* etc. (Berneker, SEW, s.v.; Vasmer, REW, p. 345). Denumirea **Walh* a putut fi împrumutată de slavi mai înainte de secolele al VII-lea – al IX-lea, îndată după expansiunea slavă spre centrul Europei, pînă pe Elba, şi în fostele provincii romane Noricum, Pannonia Superior, Dalmatia, şi o dată cu expansiunea germanicilor spre sudul şi sud-estul Europei. Deplasările slavilor din grupul de vest şi ale celor din grupul meridional au avut loc începînd de pe la mijlocul secolului al VI-lea şi au continuat în secolul următor. Pe teritoriul romanizat din sud-estul Europei, unde s-au constituit limba şi poporul român (Dacia, Mœsia Inferior, Mœsia Superior, Pannonia Inferior, Dardania), slavii din grupul meridional au putut intra în contact direct cu grupul germanic al gepizilor (o ramură a goților), care au creat un regat independent în Transilvania şi în Pannonia Inferior între anii 453 şi 567. Pentru grupul slav meridional, este posibil ca împrumutul termenului **Walh* să fi avut loc aici şi acum (Rosetti, *Istoria*, p. 214). Denumirea slavă meridională *vlachŭ* a fost folosită pentru toată populația romanizată din sud-estul Europei, prin urmare şi pentru strămoşii românilor. Tot astfel s-a întîmplat şi cu denumirea slavă răsăriteană *voloch* 'român'. De la slavii meridionali, sl. *vlachŭ* a pătruns în greaca bizantină: Βλάχος, pl. Βλάχοι 'român, pl. -i'. Termenul a pătruns şi în alte limbi balcanice (albaneză, turcă), precum şi în maghiară și în dialectul german al saşilor transilvăneni. În toate cazurile, el se referă la români.

7. Dalmata

7.1. Limba romanică de pe țărmul răsăritean al Mării Adriatice, care a dispărut o dată cu încetarea din viață a ultimului ei vorbitor, *Tuóne Udáina*, la 10 iunie 1898, a fost denumită de învățați cu expresia *limba dalmată* (*das Dalmatische*), după numele provinciei romane *Dalmatia*. Numele acestei provincii, ca în numeroase alte cazuri în Imperiul roman, avea la bază numele tribului illyr *Delmatae*. Romanizarea părții occidentale a provinciei Dalmația a avut loc cu aproape două secole mai înainte de cea a Daciei. De la sfîrşitul secolului al IV-lea, Dalmația a aparținut de Imperiul roman de Apus. Ocupată de ostrogoți (489-535), de avari (583) şi de slavi (sfîrşitul secolului al VII-lea), regiunea romanizată de pe țărmul mării şi din insule a cunoscut o istorie zbuciumată[26]. Pe la mijlocul secolului al X-lea, populația romanică din Dalmația este menționată în opera *De administrando imperii* a lui Constantin Porphyrogenetul sub numele de ʽΡωμάνοι 'Romans'. Această denumire se deosebea formal de cea pe care o purtau în epocă grecii bizantini, anume ʽΡωμαῖοι, cu toate că în ambele cazuri punctul de plecare era lat. ROMANUS (vezi mai sus, sub. 2.6; Philippide, OR, I, p. 660; Mihăescu, *La Romanité*, p. 92). În secolele al XI-lea – al XIV-lea, populația romanică dalmatină, cunoscută sub denumirea de LATINI (Müller,

---

[26] C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I-III, Wien 1901-1903; Doria, *Dalmatico. Storia linguistica esterna*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, II, Tübingen, 1989, p. 530-536; Mihăescu, *La Romanité*, p. 91.

op. cit., p. 136-137), întreținea relații cu Republica Veneția, cu Ungaria și cu Serbia. După căderea regatului sîrbesc sub turci (1389), în regiune se face simțită puterea venețiană, care durează pînă la 1799. În secolul al XIX-lea, apar în zonă austriecii și turcii. Cetatea Ragusa (Dubrovnik) devine republică independentă între 1358 și 1526 (Mihăescu, *La Romanité*, p. 92-93). Aici au fost redactate numeroase documente în varianta locală, reguzană, a limbii dalmate. O altă variantă dialectală a fost vorbită în jurul localității Zadar (Zara), iar a treia, mai la nord, în insula Veglia (Krk). Ultimul dialect s-a menținut pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, fiind studiat de lingvistul italian Matteo G. Bartoli[27].

7.2. Limba populației romanizate din Dalmatia a fost denumită de diferiți călători din epoca cruciadelor (secolul al XII-lea) cu termenii *latina*, *romanica* sau *franca*, fiind vorbită în localitățile: Zara (Zadar), Spalato (Split), Ragusa (Dubrovnik) și Antivari (Bar). În secolul al XVI-lea, Giambattista Giustiniani, procuror venețian în Qarnero, consemnează existența unui idiom propriu în insula Veglia (Tagliavini, *Originile*, p. 300). În această variantă a limbii dalmate din Veglia, actul vorbirii era denumit prin cuvintele: *„Ju kun toč kuint ju favlua in veklisún“* ‘con tutti parlavo in veglioto’ (= ‘cu toți vorbeam în vegliotă’; dalm. *faŭlor* ‘parler’, ‘raconter’; cf. alb. *fjalë* ‘mot’, ‘parole’; it. *favellare*, sp. *hablar* ‹ lat. **fabellare* = lat. cl. *fabulor*, *-ārī*). Locuitorii din Veglia își spuneau și *Italiani*: *„Noi siamo nella città di Veglia tutti quanti Italiani... noi Italiani di Veglia“*, iar dialectul lor, considerat „venețian“, îl numeau *el veskovút – in tal'an veskovà* (Bartoli, *op. cit.*, vol. 2, p. 59-60; ib., *idem*, p. 11-12; Doria, *op. cit.*, p. 531).

---

[27] Bartoli, *Das Dalmatische*, I, II. *Sitzungsberichte*. Lingv. Abteilung, IV-V, Wien, 1906; Mihăescu, *La Romanité*, p. 93.

ROMANUS im Aromunischen *

Das lateinische Adjektiv ROMANUS, -A, -UM, das zum Substantiv (ROMANUS, pl. ROMANI) wurde, bekam bekanntermaßen im Spätlatein die Bedeutung eines *nomen ethnicum*. Mit diesem Wort unterschied sich die romanisierte Bevölkerung von den fremden (barbarischen) Völkern, die sich in der Zeit des Verfalls des römischen Reiches in verschiedenen Teilen des Imperium Romanum angesiedelt hatten. Von dieser Wurzel wurde nach dem Vorbild älterer lateinischer Bezeichnungen wie *Gallia*, *Graecia*, *Britannia*, *Germania* etc. im 4./5. Jahrhundert der geographische Name ROMÁNIA gebildet[1]. Heute aber ist ROMANUS sowohl als Volksname als auch als geographische Bezeichnung aus den meisten romanischen Sprachen verschwunden. Was den geographischen Namen anbetrifft, so bildet der Name der italienischen Provinz *Romagna*, der die alte Bezeichnung ROMÁNIA (gr. ʽΡωμανία) fortsetzt, die einzige Ausnahme[2]. Die zweite Ausnahme, diesmal den ethnischen Namen ROMANUS betreffend, liefert uns die rumänische Sprache. Hier ist ROMANUS *român*, *rumân* geworden, wobei es die ursprüngliche ethnische Bedeutung beibehielt oder auch regional andere Bedeutungen annahm, wie z.B. 'Mensch im allgemeinen', dann 'Mann, Ehemann' oder schließlich 'orthodoxer Christ'. Im westlichen Teil des dakorumänischen Sprachgebietes wird bis heute zur Bezeichnung der 'Rumänin' die alte feminine Form *română* verwandt, während ansonsten die Dialekte das neue, mit Hilfe des slavischen Suffixes *-că* gebildete Derivat *româncă* (*rumâncă*) kennen. Die anderen im rumänischen Sprachgebiet gebildeten Derivate sind bestens bekannt: das Adjektiv *românesc,-ească*, das Adverb *româneşte*, das Adjektiv *român*, *-ă*, das eine neue, unter französischem Einfluß im 19. Jahrhundert gebildete Schöpfung zu sein scheint, sowie der Landesname *România*, der in der Schriftsprache von einem Substantiv auf *-ie*, *românie*, mit den Bedeutungen 'rumänische Sprache', 'Rumänentum' und 'Gesamtheit aller Rumänen' abgeleitet wurde. Es kommen als Ableitungen noch das Kollektivum *românime* sowie das Abstraktum *românism* hinzu, wobei letzteres aus dem 19. Jahrhundert datiert. Unter den dakorumänischen Varianten verdient das bei den Bergbewohnern von Scărişoara in den Munţii Apuseni in der Bedeutung 'orthodoxe Christen' gebräiuchliche *rumî́ri* (*rumî́ri*) erwähnt zu werden: es zeigt den sehr alten Rhotazismus von intervokalischern *n* zu *r*, den man im gleichen Wort sowohl bei den Istrorumänen wie auch im Albanischen (alb. *rëmër* 'Aromune') findet.

---

* Apărut în „Balkan-Archiv", neue Folge, Helmut Buske Verlag, Hamburg, 3, 1978, p. 111-128.

[1] Cf. G. Paris, *Romani, Romania, lingua romana, romanicum*, „Romania" 1 (1872), 1-22, id., *Mélanges linguistiques*, Paris 1909, 1-31; C. Tagliavini, *Einführung in die romanische Philologie*, München 1973, cap. III: *Die Romania. Verlorene und neue Gebiete romanischer* Sprache, pp. 119 ff., vor allem der mit *Romania* und ʽΡωμανία betitelte Paragraph (cf. auch die rumänische Ausgabe *Originile limbilor neolatine*, Bucureşti, 1977); E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1954, 40-42.

[2] Cf. C. Tagliavini, *op.cit.*, p. 127.

Die Tatsache, daß sich das Etymon ROMANUS nur im Rumänischen erhalten hat, ist für die Romanistik im allgemeinen und für die Geschichte der östlichen Romanität im besonderen eine beachtenswerte Erscheinung. Da hier nicht der Platz ist, sich mit diesem Phänomen näher zu beschäftigen, soll an dieser Stelle der Hinweis darauf genügen, daß für den ausschließlichen Erhalt des Etymons ROMANUS im Rumänischen neben anderen historischen, politischen und kulturellen Motiven auch die Tatsache, daß dieser Begriff schon im Verlauf des 4./5. Jahrhunderts auch die Bedeutung 'Christ' bekam, hat entscheidend sein können. Die Vorfahren der Rumänen, die bereits im 4.Jahrhundert Christen wurden, haben sich weiterhin auch deshalb ROMANI genannt, um sich auf diese Weise besser von den umgebenden Wandervölkern unterscheiden zu können, die heidnisch waren.

Wichtig für die Diskussion dieses Problems ist die Tatsache, daß sich der Volksname ROMANUS in allen vier rumänischen Dialekten erhalten hat. Die Vorfahren der Rumänen haben.während der Periode der Ethnogenese in sehr engem räumlichem, ethnischem und sprachlichem Kontakt gelebt. Nach der Trennung von dem gemeinsamen Stamm haben die einzelnen rumänischen Gruppen ihren Volksnamen, den sich die östlichen Bewohner des Imperium Romanum gegeben hatten, in die neuen Gebiete, in die sie zogen, mitgenommen. Mit der Zeit ist diese ursprüngliche Bezeichnung bei zwei dieser Gruppen allerdings in Vergessenheit geraten. Die Meglenorumänen nennen sich selber *vlahi* (*vlași*), während die Istrorumänen heute, nachdem sie bereits ihren alten Namen *rumări* vergessen hatten, offensichtlich, auch die Bezeichnung *vlåh* aufgegeben haben[3].

Im Aromunischen hat sich ROMANUS als Volksname bis heute erhalten[4]. Im folgenden sollen nun die zahlreichen phonetischen Varianten dieses Wortes, die das

---

[3] Die rhotazisierte istrorumänische Form *rumeri* findet sich im 17. Jahrhundert bei Irineo della Croce, *Historia antica e moderna, sacra e profana, della città di Trieste*, Venezia 1698, 334 (S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, București 1926, 44; W. Dahmen – J. Kramer, *Die Situation des Istro-rumänischen in Žejane*, *Europa Ethnic* 34 (1977), 62). Eine Zeitlang haben die Istrorumanen sich *vlås*, *vlåș*, sg. *vlah* (S. Pușcariu, EWRS, 132) genannt. Heute ist in der Ortschaft Žejane auch diese Bezeichnung verlorengegangen. Die Bewöhner nennen sich selbst *Rumunjevi*. Befragt, welche Sprache sie sprechen, antworten sie: *kuvintâm po žeiânski* oder *kuvintâm po rumûn'ski*. Zu Recht merken die beiden erwähnten deutschen Forscher an: „Diese Bezeichnung ist: nicht autochthon" (W. Dahmen und J. Kramer, *op.cit.*, 62; cf. auch W. Dahmen – J. Kramer. *Observații despre vocabularul istroromânei vorbite la Jeian*, „Balkan-Archiv", N.F. 1 (1976), 82). Ebenfalls als neuere Entlehnungen aus dem Serbokroatischen müssen die Antworten betrachtet werden, die für das unveröffentlichte Material des ALR (S. Pop) gesammelt wurden. Für 'român neaoș' (Frage 445) erhielt man als Antworten: *io săn de r″âța ruména* im Punkt 01 (Valdarsa, Briani) und *r″âța rumînsca* für den Punkt 02 (Castenuovo d'Istria, Seiane). Auf die Frage 'român' erhielt man die Antwort *rumén* (Frage 447, Punkt 01), für 'românesc' *o sélă ruména* (Frage 449, Punkt 01). Dakorumänischer Einfluß ist deutlich zu erkennen in den Antworten *román*, *romîn'ska* 'româncă', *romin'éska* 'românească'.des Punktes 02.

[4] Vom selben Etymon kommt auch alb. *rëmër*, mit diesem Wort bezeichnen die Albaner noch heute die Aromunen.

Aromunische kennt, eingehender untersucht und mit den Formen der dakorumänischen Dialekte verglichen werden. Diese Untersuchung wird einige neue Aspekte im Hinblick auf die rumänischen Nachfolgeformen des lateinischen Etymons aufzeigen, von denen der wichtigste der zu sein scheint, daß in beiden Dialekten die Wurzel des *nomen ethnicum* zur Bildung neuer geographischer Namen gedient hat: im Dakorumänischen der Landesname *România*, im Aromunischen die Bezeichnung *Armânie* (*Rumânie* etc.) 'Land der Aromunen'. Dabei wird sich zeigen, daß trotz der offenkundigen Ähnlichkeit beide Dialekte teilweise verschiedene Wege gegangen sind, um diese Bezeichnungen zu schaffen.

Im folgenden werden die aromunischen Varianten nach der Art, wie sie die beiden Vokale *o* und *á* des Etymons ROMANUS behandeln, geordnet. Nach den bekannten Lautregeln kennt das hier zur Diskussion stehende Wort oftmals ein prothetisches *a*. Die Schreibungen *â* und *î*, die man je nach Quelle findet, bezeichnen ein- und denselben Laut, nämlich den hinteren, geschlossenen, ungerundeten Vokal, der im *ALR* mit *î* transkribiert wird.

1. Die häufigste Variante zeichnet sich durch eine Synkope der ersten Silbe aus. Der betonte Vokal ist normalerweise *î*, vereinzelt aber auch *ắ*: *armân* (oder *armîn*), *armân*^{u}, pl. *armân*^{i} (Th. Capidan, *Aromânii*, 367; T. Papahagi, DDA, s.v.; M. Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu*, 216[5]). Ableitungen: *armînáme* 'Gesamtheit der Aromunen, Zahl der Aromunen' und *armănáme* 'id.' (T. Papahagi, DDA, 206); *armăñil'e* 'Gesamtheit der Aromunen', aber auch 'Land der Aromunen' (*ibid.*); *Armînie* 'Aromunenland', z.B. *capidan tu Armînie* (auch *Armănie*) 'Hauptmann im Lande der Aromunen' (T. Papahagi, DDA, 206); *armîniu*, s.f., ohne Pluralform, 'Gesamtheit der Aromunen', 'aromunische Bevölkerung' (*ibid.*.). Die Variante *armîn* (pl. *armîn*^{i}) findet sich auch im Material des ALR, I (S. Pop), das bislang aber noch nicht veröffentlicht worden ist[6]). Es handelt sich um die Fragen 445 *român neaoş* '(echter, autochthoner) Rumäne', 447 *român* 'Rumäne', 448 *româncă* 'Rumänin' und 449 *românesc* 'rumänisch'. Auf die Frage 447 wurde in den Aufnahmepunkten 05 (Giumaia de Sus, Crupnic), 06 (Selia de Jos), 07 (Perivoli) und 08 (Avdela) *armîn* als Antwort gegeben. Die Frage 448 wurde in denselben Orten mit *armînă* beantwortet. Es ist festzuhalten, daß sich hier – wie auch in den westlichen dakorumänischen Dialekten – die nichtsuffigierte Form erhalten hat. Bei der Frage 449 erscheint die feminine Form des Adjektivs *armînească* in den Punkten 05,06 und 08. Das Adverb *armăneaşte* findet sich im Punkt 010 (Peştera) des ALRM (E. Petrovici), s.n., II, K. 696.

---

[5] Th. Capidan, *Aromânii*; T. Papahagi, DDA^{2} 1974; Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu*; Matilda Caragiu Marioțeanu, *Definition einer Volksgruppe. Glotta und Ethnos der Aromunen*, „Österreichische Osthefte“, 13 (1971), 140-151.

[6] Das Material wurde uns freundlicherweise von Herrn Prof. I. Pătruț und Frau Dr. S. Teiuş vom Institut de lingvistică in Cluj-Napoca zur Verfügung gestelit. Ihnen sei auch an dieser Stelle noch einmal gedankt.

2. Die Variante mit *o*, das zu *u* wurde; der betonte Vokal kann sowohl als *î* auch *ă* sein. Dagegen fehlt normalerweise das prothetische *a-*: *rumắn*, *rr*(*u*)*mắn* bei den Aromunen im Norden, im Pindus und in Albanien, vor allem bei den Farscherioten (T. Papahagi, DDA, 1046). M. Caragiu Marioțeanu, *Compendiu*, 216, idem, *Definition*, 141, transkribiert diese Variante *rumăn*^{u} (oder *rumănu*), pl. *rumăn*^{i} (oder *rumăńi*). In der ersten Arbeit erscheint daneben auch *ar*(*u*)*mân*^{u}, pl. *ar*(*u*)*mâńĭ*, in der zweiten *ar*(*u*)*mânu*, pl. *ar*(*u*)*mâńĭ*. Die Variante *arumânu* taucht auch bei Th. Capidan, *Aromânii*, 274, auf. Im Material des ALR finden sich die Antworten *rumân de tălíhi* '(echter, autochthoner) Aromune' für den Punkt 08 (Avdela), *cuρát ρumîn* 'id.' für den Punkt 09 (Pleaşa), *ρumînă* 'Aromunin' für denselben Punkt. Der letzte Ort gehört dem farscheriotischen Dialektgebiet an. Ableitungen: *Rumănie* 'Land der Aromunen'; *rumănie* 'Gesamtheit der Aromunen' (z.B. *ciudie țe s'feáțe tu rumănie* 'Seltsamkeit, die sich bei den Aromunen zugetragen hat'); *rumăniu* 'Land der Aromunen' (z.B. *Rumăniulu l-trunduiră* 'das Land der Aromunen ist erbebt') (T. Papahagi, DDA, 1046).

3. Im Farscheriotendorf Pleaşa (P. 09 des ALR) ergab die Frage 447 auch die Form *ρîmîn* 'Aromune', die Frage 449 *ρîmîneascî* 'Aromunin'. Der Vokal *î* der ersten Silbe muß mit Delabialisierung aus *u* entstanden sein; dieser Vorgang findet sich sporadisch auch in einigen dakorumänischen Dialekten.

4. Die Variante mit *ă* für lat. *o*; der betonte Vokal ist in der Regel ebenfalls *ắ*. Vereinzelt tritt auch prothetisches *a-* auf. T. Papahagi, DDA, s.v., führt als Formen *rămắn*, *rrămắn*, *-ṇă*, pl. *rămắńi* an, die er mit folgenden Beispielen illustriert: *ținți, şease fečiori rămắńi* 'fünf, sechs rumänische Burschen'; *trăńă Rămắnă mi băgám şi bačiu la stínă* 'für eine Rumänin holte ich mir auch Senner auf die Sennhütte'; aşí *ağiumse feáata di Rămắn'i vasiloán'e* 'so wurde das Rumänenmädchen Konigin'. Der Autor „übersetzt" *rămắn* in diesen Beispielen mit 'român', aber gleichzeitig zählt er am Ende des Artikels als Synonyme die Varianten *arămăn*, *armăn* und *armîn* auf. Beim Derivat *rămănescu*, *-ească* verweist er auf *armînescu*, während er zum Derivat *rămănime* schreibt: „s. *armănăname*", wobei er auch das folgende Beispiel gibt: *kirú rămănímea ntreágă, tra s'loáț voi -nă nveástă greácă?* 'sind alle Aromunen untergegangen, daß Ihr Euch eine griechische Braut nehmt?'. Aus diesen Beispielen geht hervor, daß auch dieser Typ authentisch aromunisch ist. Er findet sich ebenfalls bei Th. Capidan, *Aromânii*, 139, 351: *rămănu* '*Rumäne*', *rămăneascu* 'rumänisch', mit dem Hinweis, daß diese Formen in den Farscheriotendialekten gebräuchlich sind[7]. Um die Behandlung des Vokals *á* vor *n* + Vok. und von *á* vor *n*, *m* + Kons. im Aromunischen zu verdeutlichen, führt derselbe Autor (*op. cit.*, 208) unter den zahlreichen Beispielen, wo *ă* das Resultat ist, auch *arrmănu* (neben *călcăńu*, *cănipă*, *frămgu*, *grănu*, *pănticu*, *plăngu*, *rrăn'e* 'Krätze', *tătăńi*, *septămănă*,

---

[7] Th. Capidan schreibt in *Macedromânii. Etnografie*, *istorie*, *limbă*, Bucureşti 1942, 10: „Există însă dintre ei, cum sînt Românii aşezați în Albania, care îşi zic *Român*, *Rămăn* sau chiar *Rumăn*, fără proteza lui *a*."

sămbătă etc.) an; dagegen notiert M. Caragiu Marioţeanu, *Definition*, 141, diese Variante unter der Form *rămănu*, pl. *rămắńi* 'Aromune(n)' (im *Compendiu*, p. 216, wird dies in einer leicht modifizierten Transkription mit *rămăn*^{u}, pl. *rămăń*^{i} wiedergegeben). Bei A. Philippide, *Principii*, 38, findet sich die Variante *arămîn* für die Aromunen am Olymp.

Wir lassen die Varianten, die einige ausländische Forscher, die sich mit den Aromunen beschäftigt haben, verwenden, ebenso außer Acht wie die latinisierenden Formen, die einige aromunische Gelehrte wie G.C. Roja, M. Boiagi und C. Ucuta am Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts gebraucht haben. Dies betrifft ebenfalls die Namen, die den Aromunen am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts von verschiedenen Verfassern von Handbüchern und aromunischen Grammatiken beigelegt wurden oder die bei Autoren, die im aromunischen Dialekt schreiben, auftauchen, da alle diese Formen vom Namen der Dakorumänen oder vom Etymon ROMANUS (Th. Capidan, *Aromânii*, 124-135) beeinflußt sind.

Der unter 4 aufgeführte Typ, in dem das unbetonte *o* der ersten Silbe zu *ă* wurde, findet sich auch in einigen dakorumänischen Punkten, und zwar in dem Gebiet, in dem die Formen mit *o*: *român*, *românesc*, *română* 'Rumänin' gebraucht werden. Dies beweist, daß *ă* durch einen Delabialisierungsprozeß entstanden ist. Die Variante mit *ă* erscheint in der Antwort: *rămînu ńeu* 'mein Mann', P. 590, Muncel, ehemaliger Bezirk Tecuci, und ebenfalls dort: *rămîn* 'Rumäne' (ALR I, vol. 2 (S. Pop), K. 204), *bărbat* – ALR I (S. Pop) –, unveröffentlichtes Material, Frage 447); *rămîn* 'Rumäne', P. 54, Kétegyháza, Ungarn (idem); im letzten Ort wurden auch *rămînesc* 'rumänisch' und *rămînă* 'Rumänin' notiert. Letztere Variante wurde auch im Ort Nojorid, der im Bezirk Bihor liegt, als Antwort gegeben. Der gelegentliche Wandel von unbetontem *o* zu *ă* findet sich auch in anderen Wörtern. So taucht im ALR I, vol. 2, K. 190, die delabialisierte Form *omărî́m*^{u} für *omorîm* in den Punkten 122, 125, 128, 131, die rund um Sibiu liegen, auf; dieselbe Form, jedoch ohne ^{u} *omărî́m* 'id.' findet sich in den Punkten 795, 800, 857, 957, 988, die im Nordwesten Munteniens, in Oltenien, bei den Rumänen des Timoktales liegen (der letzte Aufnahmepunkt liegt in der Dobrudscha). Es ist schwer zu sagen, wenn man sich nur auf dieses Phänomen stützt, ob die Dialekte aus den südlichen Zentralkarpaten bis hin zum Timoktal und zur Dobrudscha, die diese Erscheinung kennen, aus der Gegend von Sibiu stammen.

Die Delabialisierung des *o* findet sich ebenfalls im Wort *mormînt* 'Grab', das im P. 680, Babele, Bezirk Ismail (ALR I, vol. 2, K. 299 *mormînt*) die Variante *mărmînt*, pl. *mărmînturi* (‹ MONUMENTUM) kennt. Die Form *mărmîntu* ist weiterhin im PS (O. Densusianu, *Histoire*, II, 89) belegt. Diese Beispiele gesellen sich zu den aus der Geschichte der rumänischen Sprache her besser bekannten, wie *cătră* ‹ CONTRA; *că* ‹ QOUD; *după* ‹ DE-POST; *afară* ‹ FORAS; *făntănă* ‹ FONTANA; *păturniche* (*pătîrniche*) ‹ COTURNICULA; *rătund* ‹ ROTUNDUS (vielleicht auch RETUNDUS); *său* ‹ *SOUS (‹ SUUS) ; *tău* ‹ *TOUS (‹ TUUS); *nă* ‹ NOS; *vă* ‹ VOS; *lăcustă* ‹ LOCUSTA; *nătreţ* ‹ *notreţ*, neben *nutreţ* ‹ NUTRICIUM. Der Wechsel zwischen *o* und *ă* findet sich auch in einigen Wörtern fremden Ursprungs: *căptuh* ‹ säch. KOPFTUCH; *cătur* (cf. serb. *cotur*); *gălămoz – golomoz*; *răvaş* ‹ ung. *ROVÁS*; *văgaş – hogáş*; *văpsesc – vopsesc*; dann in den rumänischen Ableitungen *păpuşoi – popuşoi*; *păpuşă – popuşă* etc.

In weit größerem Umfang findet sich dieses Phänomen im Aromunischen. Zahlreiche Beispiele finden sich bei Th. Capidan, *Aromânii*, 277-278. Von diesen sei hier erwähnt: *mărmintu* („eher im Norden gebräuchliche Form“) neben *mormindu* (pl. *morminde*); *mărmintătoriu* ‘der aus dem Grab’, eine Ableitung zu *mărmintu*; *mărmíntu* (pl. *mărmínte*) findet sich auch bei T. Papahagi, DDA, 783, sowie bei Wolfgang Dahmen – Bärbel Kramer – Johannes Kramer – Jurgen Rolshoven, *Dialektologische Forschungen bei den Aromunen im Jahre 1976*, „Balkan-Archiv“, Neue Folge 1 (1976), 27. Im Aromunischen kann *o* auch als *u*, *î*, *i* wiedergegeben werden: *murmîntu*, *murmindu*, *murmint*, *murminț*, *muρmintu*, *mîrmi*(*n*)*tu*, *mirmi*(*n*)*tu* (T. Papahagi, DDA, 836; S. Puşcariu, EWRS, 95; ALR I, vol. 2, K. 299, *mormînt*, P. 06, 07, 09; W. Dahmen, B. Kramer, J. Kramer, J. Rolshoven, *op. cit.*, 27). Im Hinblick auf die verschiedenen Entwicklungsmöglichkeiten des unbetonten Vokals der ersten Silbe (hier *o*) kann dieses Wort mit lat. FAMILIA verglichen werden, daß in den dakorumänischen Dialekten die Varianten *fămeie*, *fomeie*, *fumeie*, *fimeie*, *femeie*, *fîmeie* kennt. Das Wort *mormînt* ist im Meglenitischen unter der Form *murmint* (EWRS, 96) oder *murmîntu*, pl. *murmînț* (ALR I, vol. 2, K. 299, P. 013, Țîrnareca) bekannt. Die Beobachtung A. Philippides, der in *Un specialist român la Lipsca*, Iaşi 1909, 39, schreibt, die Variante *murmînt* existiere nicht („...es würde uns als ein Schwindel erscheinen, wenn wir jemanden *murmînt* haben sagen hören“) wird von den dialektalen Realitäten widerlegt. Von den bei Th. Capidan aufgeführten Beispielen seien noch erwähnt: *păimîne* ‘poimîne’; *pătedzu* für *potedzu* ‹ *botedzu*; *pătiğune* für *poteğune*; *pături* ‘eine Art von türkischen Pluderhosen’ ‹ türk. *POTUR*; *năearcă* ‘Stiefmutter’ ‹ lat. NOVERCA; *tăpor* ‘topor’, ‘Beil’; *tăpărîşte* ‘Beilstiel’; *tăpureaua* ‘Beilstoß’; *gătun’e* neben *gutun’e*; *plătunu* ‘Hirsch’ ‹ asl. *PLOTUNU*. Diesen Beispielen gesellt sich auch *rămăn* (*rrămăn*) aus dem Farscheriotendialekt zu. In diesem Dialekt gibt es mehrere Beispielfälle für den Übergang zu *ă* auch von betontem *ó*: *surori* › *surări*; *nurori* › *nurări*; *nou* › *nău* (z.B. *diznău* ‘din nou’, ‘von neuem’ für die normale Form *diznou*; ebenfalls in *mărmintu nău* ‘mormînt nou’, Th. Capidan, *Aromânii*, 270).

Die unter 3 aufgeführte aromunische Variante, in der das unbetonte *o* der ersten Silbe von ROMANUS zu *î* wird, findet sich ebenfalls in einigen dakorumänischen Punkten. Diese liegen in dem Gebiet, in dem man Formen wie *rumân*, *rumănesc*, *rumână* ‘Rumänin’, *rumâncă* etc. antrifft, also dort, wo *u* für *o* eingetreten ist. Es läßt sich also sagen, daß *î* aus *u* in einem Delabialisierungsprozeß, parallel zu dem im vorigen Abschnitt aufgezeigten, entstanden ist. Im Material des *ALR* finden sich folgende Beispiele: *rîmînu miău* ‘mein Mann’, P. 746, Balta Doamnei, Bezirk Ilfov (ALR I, vol. 2, K. 204 (S. Pop); *rîmînu cu muiérea lui* ‘der Mann mit seiner Frau’, P. 928, Ghimpați, ehemaliger Bezirk Vlaşca (ALR II, vol. 1, MN (2695), 83); *rîmîn* ‘Rumäne’, P. 346 in der Maramureş (ALR, s.n., V, K. 1312, (*eu*) *dau bună ziua*);

rîmín 'id.', P. 324, N. Leta, Ungarn (ALR, unveröffentlichtes Material von S. Pop, Frage 447); *rîmíncă* 'Rumänin', P. 934, Bucureşti-Militari (ALR, unveröffentlichtes Material von S. Pop, Frage 448); *rîmínĉi* (pl.) 'Rumäninnen', P. 748, Păuleşti, Bezirk Prahova (*ibid.*); *rîmínă* 'Rumänin', P. 324, N. Leta, Ungarn (ALR, unveröffentlichtes Material von S. Pop, Frage 449); *rîmînésc* 'rumänisch', P. 324, N. Leta, Ungarn, P. 749, Păuleşti, Bezirk Prahova, P. 934, Bucureşti-Militari (ALR, unveröffentlichtes Material von S. Pop, Frage 449); *rîmînéşte* 'rumanisch' (Adverb), P. 53, Pecica, Bezirk Arad, P. 316, Sînicolaul Român, Bezirk Bihor, P. 346 Negreşti, Bezirk Maramureş (ALR, s.n., II, K. 696 *româneşte*). Vereinzelt findet sich der Übergang von *u* zu *î* auch unter dem Hauptton, wie z.B. in *rîfe* für *rufe* (ALR, s.n., IV, K. 1154, P. 272), *şîrluie* neben *şurluie* 'er reibt die Fußböden' (ALR, s.n., IV, K. 1234, P. 105).

Dieses Phänomen findet sich auch im Aromunischen. Th. Capidan, *Aromânii*, 282-283, gibt hierfür mehrere Beispiele, von denen hier folgende erwähnt seien: *bîn-uara* 'bunăoară' 'beispielsweise'; *bîlgur* 'gemahlener Weizen, Speise aus gemahlenem Weizen' ‹ türk. *BULGUR*; *lîmbric* für *lumbric*; *pîlicar* für *pulicar*; *mîrmintu* statt *murmintu* etc. Auf den Seiten 274 und 281 finden sich Beispiele, in denen diese Behandlung auch stattfindet, wenn der Vokal betont ist: *usîc* neben *usuc*; *vîltur* neben *vultur*; *vîrgar* neben *vurgar* und *vărgar*; *frîndză* 'frunză', 'Blatt'; *frînte* 'frunte', 'Stirn'; *tîrîšti* 'Heustengel; Ort, an dem früher eine Sennhütte stand; Wiese'. Diesen Beispielen schließen sich auch die Formen *pîmîn* 'Aromune' und *rîmîneascî* 'Aromunin' aus dem Farscheriotendialekt sprechenden Dorf Pleaşa (P. 09) an[8].

Vergleicht man die unterschiedlichen Nachfolgeformen von lat. ROMANUS in diesen beiden Dialekten unter dem Gesichtspunkt der Behandlung des, unbetonten Vokals der ersten Silbe *ro-*, so stellt man die Existenz mehrerer Resultate fest, die sich aber alle auf zwei ältere Typen reduzieren lassen: der erste, in dem *o* zu *u* wurde, und der zweite mit erhaltenem *o*. An anderer Stelle[9] habe ich bereits gezeigt, daß es im dakorumänischen Sprachbereich ein ausgedehntes, zusammenhängendes Gebiet gibt, in dem sich das alte lat. *o* dieses Wortes unverändert erhalten hat. Dieser Schluß wurde gezogen auf Grund des bereits oben erwähnten, unveröffentlichten Materials des ALR (S. Pop) wie auch auf Grund des NALRR – *Mold. Bucov.*, das vom Colectiv de dialectologie des Institut de lingvistică in Iaşi zusammengetragen wurde. Daraus resultiert, daß das Gebiet mit *ro-* (*român*) eine zusammenhängende Fläche, die den größten Teil der Moldau und der Bukowina bedeckt und sich auch in die Dobrudscha hinein erstreckt, ausmacht. In Muntenien und in Oltenien ist dieses Verbreitungsgebiet uneinheitlicher, wobei öfters in ein- und demselben Ort oder sogar bei demselben Sprecher beide Varianten (mit *ro-* oder mit *ru-*) auftauchen. Sporadisch ist die Variante mit *ro-* auch in einigen Gebieten Transilvaniens und des Kreischgebietes notiert worden. In vielen Orten kann die Form mit *ro-*, die letztes Jahrhundert die Form der Schriftsprache wurde, von den Informanten des ALR aus der rumänischen Kultursprache entlehnt worden sein. Trotzdem ist es verwunderlich, daß in den Dreißigerjahren, als die Enquête S. Pops stattfand, die Variante mit *ru-* den größten Teil des dakorumänischen Sprachgebiets einnahm. Auch heute sind die Verhältnisse noch genauso. Wir schließen daraus, das der Einfluß der Kultursprache auf die Dialektsprecher nicht so groß ist, wie man gemeinhin glaubt. Im Moldauischen dagegen muß die Form mit *ro-*, die im Volke fest verwurzelt ist, uralt sein. Den Beweis hierfür bilden sowohl die heutigen Mundarten wie auch zahlreiche Belege aus früheren Zeiten. So läßt sich sagen, daß lat. ROMANUS im Dakorumänischen zwei Nachfolgeformen hatte: *rumân* und *român*, die beide vom etymologischen Standpunkt her gerechtfertigt sind.

---

[8] Im Aromunischen findet sich in zahlreichen Wörtern auch der Übergang von betontem *ă* (*î*) zu *u* (Th. Capidan, *Aromânii*, 221-224).

[9] Im Artikel *Numele etnic* ***român*** *şi crearea denumirii statului naţional* ***România***, „Cronica" XI, nr. 22 (539) vom 28. 5. 1976 und nr. 27 (544) vom 2. 7. 1976, Iaşi; die franzözische Version ist erschienen in „Revue Roumaine d'Histoire", XVI, 3, Bucureşti, 1977, 439-454; siehe auch Arvinte, *Român*, p. 35-65.

Im Aromunischen weisen die allermeisten Belege *u* auf. Außerdem müssen wir noch annehmen, daß die Variante mit synkopiertem Vokal, *armân*, früher auch einmal *u* (*arumân*) hatte, obgleich dieses auch aus *ă* stammen könnte. Der Grund, warum wir dennoch annehmen, daß in dieser Variante *u* zu Grunde lag, ist darin zu sehen, daß im Aromunischen der Wandel von lat. unbetontem *o* zu *u* sehr konsequent durchgeführt worden ist (A. Philippide, OR, II, p. 80-81).

In einigen aromunischen Mundarten findet sich dagegen auch die Variante mit *ră-* (*rămăn*), die mit der delabialisierten dakorumänischen Form *rămîn* verglichen werden kann, in der *ă* mit Sicherheit aus *o* stammt. Ebenso findet sich in beiden Dialekten die Variante mit *rî-* (*rîmîn*), deren Ursprung in der Form mit *ru-* (mit delabialisiertem *u*) zu suchen ist. In schematisierter Form stellen sich diese Phänomene, die parallel sind, folgendermaßen dar: *o – ắ › ă – ắ* sowie *u – î́ › î – î́*. Der Wandel hat in jedem der beiden Dialekte unabhängig stattgefunden. Das Vorhandensein von unbetontem *ă* in einigen aromunischen Mundarten kann als Beweis angesehen werden, daß sich auch in diesem Dialekt eine Zeitlang die Variante mit *o* erhalten hat. Man kann aber auch die Möglichkeit nicht ausschließen, daß der heutige Zustand das Resultat eines Assimilationsprozesses des unbetonten vorangehenden Vokals, der sowohl *o* wie auch *u* sein konnte, an den folgenden betonten Vokal ist, der *ă* war und bis heute geblieben ist (im Aromunischen ist lat. *á* + *n* + Vok. in vielen Wörtern auf der Stufe *ắ* stehe geblieben, cf. weiter oben). Im moldauischen Dialekt, in dem das Vokalschema dieses Wortes *o – î́* ist, tritt die Delabialisierung von *o* zu *ă* nur sehr sporadisch auf.

Es gibt folglich einen Parallelismus in der lautlichen Entwicklung des Etymons ROMANUS in diesen beiden Hauptdialekten des Rumänischen.

Zahlreiche Ähnlichkeiten, aber auch einzelne unabhängige Entwicklungen, finden sich bei der Betrachtung der Ableitungen, die von diesem Etymon gebildet wurden. Bemerkenswert ist zunächst, daß sich im Aromunischen und regional auch im Dakorumänischen die feminine Form ROMANA erhalten hat; im ersten Fall wurde es (*a*)*rmână* (*rrămână*), im zweiten *română* mit der ethnischen Bedeutung 'Rumänin', 'Aromunin'. Daraus wird klar, daß das Suffix *-că*, das bulgarischen Ursprungs ist, erst recht spät ins Rumänische eingedrungen ist, so daß es in diesem Wort weder ins Aromunische noch in die westlichen dakorumänischen Dialekte eindringen konnte. Das Wort *română* 'româncă', 'Rumänin' bildet nach dem unveröffentlichten Material des ALR (S. Pop, Frage 448) ein zusammenhängendes Gebiet, das das Banat, das Kreischgebiet und die Hälfte des südwestlichen Transilvaniens umfaßt. Diese Form taucht noch in zwei Punkten in Nordoltenien (P. 815, 820) sowie in drei isolierten Punkten Munteniens (P. 750, 890, 940) auf. In den zuletzt erwähnten Ortschaften könnten die Sprecher allerdings auch aus Transilvanien stammen.

In beiden Dialekten gibt es abgeleitete Adjektive und Adverbien, die auf *-esc*, *-ească*, *-eşti*, *-eşte* (arom. *-eáşte*) enden und mit Sicherheit sehr alt sind. Ebenso taucht das Kollektivsuffix *-ime* (lat. -IMEN), das im Dakorumänischen allgemein verbreitet ist, im Aromunischen vereinzelt in der Ableitung *rămănime* 'Gesamtheit der Aromunen' auf, obwohl es hier nicht auszuschließen ist, daß wir es mit einer Beeinflussung durch die rumänische Literatursprache in neuerer Zeit zu tun haben. Das gebräuchliche Kollektivsuffix ist im Aromunischen bekanntlich *-ame* (lat. -AMEN), welches sich bemerkenswerterweise auch im Dialekt des Banat findet. Als weitere Kollektivableitungen mit diesem Suffix von Völkernamen haben wir neben *armâname* im Aromunischen noch *arbinăşame*, *gricame*, *turcame*, *vuryărame*, *farşirutame* etc., wobei die Bedeutung jedesmal 'Menge von Leuten, die zu der betreffenden Volksgruppe gehören' ist (*turcame* bedeutet auch 'türkische Armee', T. Papahagi, DDA, s.v.). Diese Kollektivableitungen (wie auch die auf *-ime* im Dakorumänischen) haben aber nicht zur Bezeichnung der Länder, in denen diese Völker leben, gedient.

Diese Entwicklung hat dafür eine andere mit Hilfe eines Kollektivsuffixes gebildete Ableitung, nämlich *-ie*, gemacht. Von der Wurzel *armân* (*arămîn*) + *ie* hat sich der Eigenname *Armânie* (*Armînie*) 'Aromunenland' gebildet, von *rumăn Rumănie* 'id.', aber auch 'Gesamtheit der Aromunen'. Diese aromunischen Eigennamen ähneln bis zur fast völligen Gleichheit dem modernen dakorumänischen Landesnamen *România* (ohne Artikel *Românie*). Im Aromunischen gibt es ein weiteres Kollektivsuffix *-il'e*, welches ebenfalls an den Stamm des Volksnamens angehängt wird und somit die Ableitung *armînil'ă* mit der Bedeutung 'Gesamtheit der Aromunen' bildet. Diese ist gleichzeitig auch Eigenname geworden: *Armînil'e* 'das Land der Aromunen'.

Aber die Parallelität zwischen dem modernen Namen *România* und den erwähnten aromunischen Bildungen ist nur eine scheinbare, wenn auch die Existenz einiger Ähnlichkeiten im Hinblick auf den sprachlichen Wandel nicht geleugnet werden kann (es sei auf die letzte Variante *Armînil'e* verwiesen). Der Name des von Dakorumänen bewohnten Landes stammt aus dem 19. Jahrhundert. Bis dahin hatten die

Rumänen in einzelnen Fürstentümern gelebt, von denen auch jedes seinen eigenen Namen hatte: *Moldova* (oder *Țara Moldovei*), *Țara Românească* (später *Muntenia*), *Transilvania* (oder *Țara Ardealului*), sodann weitere *țări* wie *Țara Maramureșului*, *Țara Oașului*, *Țara Moților*, *Țara Hategului* etc. *România*, das zur Zeit des Zusammenschlusses der rumänischen Fürstentümer als einzige Bezeichnung für das gesamte von Dakorumänen bewohnte Gebiet aufkam, hat als Basis das Appellativ *românie*, dessen Geschichte ich bereits an anderer Stelle dargelegt habe[10]. Es soll hier nur noch festgehalten werden, daß sich der Übergang von der allgemeinen zur geographischen Bezeichnung dadurch vollzogen hat, daß man von der Kollektivbedeutung 'Gesamtheit der Rumänen' des Substantivs *românie* abrückte. Letzteres ist zusammengesetzt aus dem Stamm *român* + Suffix *-ie*, genauso wie die erwähnten aromunischen Ableitungen. Dennoch hat das Derivativelement *-ie* des Aromunischen eine andere Etymologie als sein dakorumänisches Äquivalent. Ein kurzer Blick auf die Geschichte dieses Suffixes wird dieses erhellen.

Das dakorumänische Suffix *-ie* hat mehrere Ursprünge. Die älteste Gruppe von Ableitungen ist mit dem vulgärlateinischen Suffix **-īa* gebildet worden, das im gesprochenen Latein neben dem klassischen Suffix *-ĭa* unter dem Einfluß der auf -ία oder -εία endenden griechischen Entlehnungen auftrat. Unter normaler lautlicher Entwicklung ist es im Dakorumänischen wie auch im Aromunischen zu *íe*[11] geworden. Dieses Suffix kann aber auch von lat. *-īlia* kommen. Die ältere Phase erhält sich noch im Aromunischen und im Meglenitischen in der Form *-il'e* und *-il'ă*[12]. Durch zahlreiche Entlehnungen slavischen Ursprungs ist es dann noch verstärkt worden. Schließlich sind im Dakorumänischen noch einige Elemente neugriechischen Ursprungs hinzugekommen, die auf -ία endeten und zu *-ie* wurden; Es fehlt im Dakorumänischen jedoch der Landesname auf *-íe* (*-ía*) griechischen Ursprungs. Der bei einigen älteren rumänischen Schreibern[13] auftretende Typus, der den Akzent auf der Pänultima trägt (Siría, Persía etc.), hatte nur eine kurze Lebenszeit. Die rumänische Kultursprache hat schon im 16./17. Jahrhundert bei den Länder- bzw. Gebietsnamen auf *-ia* die für die gelehrte lateinische Sprache charakteristische Betonungsart übernommen. Der dynamische Akzent liegt auf dem Stamm, nicht auf dem Suffix: *Itália*, *Bulgária* etc.

Im Aromunischen gibt es ebenfalls Nachfolger der lateinischen Suffixe **-īa* und *-īlia*, sowie auch zahlreiche Wörter slavischen Ursprungs, die auf *-ie* enden. Eine wichtigere Rolle als im Dakorumänischen haben hier die griechischen Entlehnungen auf -ία, -εία gespielt. Das Suffix *-il'ă* hat in vielen Fällen die Funktion des alten lateinischen Suffixes *-ie* übernommen. So hat das Aromunische *avuțîl'e* gegenüber dakorumänisch *avuție*, *bărbățil'ă* gegenuber dr. *bărbăție*, *cînil'ă* gegenuber dr. *cînie*[14]. Auch erscheint das Suffix *-il'ă* neben gr. *-ία* › *-ie*: *amirăril'ă* und *amirărie* 'Kaiserreich' ‹ *amiră* 'Kaiser'; *drîcuril'e* und *drîcurie* 'Teufelei' ‹ *drac* (G. Pascu, *op. cit.*, 42, 43). Dieses Suffix *-il'ă* taucht ein einziges Mal auch in einer Ableitung eines Volksnamens auf, *armănil'ă* 'Gesamtheit der Aromunen' neben der synonymen Ableitung *armânie* 'id.' und *armâname* 'id.'. Aus dieser allgemeinen Bezeichnung ist dann, wie wir dargelegt haben, der geographische Name *Armânil'ă* 'Land der Aromunen', eine Doublette zu *Armânie* 'id.', entstanden.

---

[10] Cf. Fußnote 9.

[11] Cf. Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, Paris^4, 1956, §§ 68d, 195b; V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1967, 91; S. Pușcariu, *Sufixul* ***-ie***, „Convorbiri literare", XXXVIII (1904), 689-707; Elena Slave, *Sufixele* ***-ie***, ***-ărie***, SMFC III, București, 1962, 163-174; G. Pascu, *Sufixele.*

[12] Cf. S. Pușcariu, *op. cit.*, 700-701, 703; G. Pascu, *op. cit.*, 43, 189.

[13] Das Manuskript *A toată lumea călătorie sau înștiințare de lumea nouă și veche*, aus dem Jahre 1785, eine Übersetzung des Werkes des Abtes Delaporte befindet sich in der Universitätsbibliothek von Iași; *Gheografia sau scrierea pămîntului*, Buda, vol. I, 1814, vol. II, 1815; L. Domairon, *Prescurtarea istoriei universale*, Übersetzung aus dem Neugriechischen vol. I und II, 1826, vol. III und IV, 1827.

Im letzten Beispiel ist das Suffix nicht das alte, aus dem Vulgärlatein stammende *-ie*, sondern eher das griechische Suffix *-íe*, (*-ía*), das den Akzent ebenfalls auf der Pänultima trägt und das erst später ins Aromunische eingedrungen ist. Diese Vermutung gründet sich auf die Tatsache, daß das Aromunische außer der Bezeichnung *Armâníe* noch andere, auf der Pänultima betonte Ländernamen kennt: *Arbinășía* 'Albanien', *Arusíe* 'Rußland', *Magĭaría* 'Ungarn', *Misiríe* 'Ägypten', *Nimțía* 'Österreich', *Rumâníe* 'Aromunenland', *Skipería* 'Albanien', *Türchíe* 'Turkei', *Vlahíe* 'Rumänien', *Vurgăríe* 'Bulgarien'[15]. Alle diese Bezeichnungen haben Entsprechungen im Griechischen, die dort genauso betont werden. Sie fügen sich somit in das griechische System der auf *-ía* endenden Ländernamen ein. Die kleine Anzahl von Beispielen ist dem Umstand zuzuschreiben, daß die Aromunen keine Kultursprache haben entwickeln können. Wären die im 18. und 19. Jahrhundert erfolgten Ansätze weitergeführt worden, so ist es sehr wahrscheinlich, daß die Ländernamen in diesem Dialekt wie im Griechischen betont würden, nämlich auf der vorletzten Silbe. Im Norden der Donau dagegen hat die rumänische Kultursprache unter anderen historischen und kulturellen Bedingungen sich von Anfang an an das auf gelehrtlateinischen Ursprung zurückgehende System mit der Betonung auf der Antepänultima angelehnt.

Die einzige bemerkenswerte Ausnahme bildet der heutige Landesname *România*. Durch die Akzentuierung erinnert es an die geographischen Namen des Aromunischen, da es ebenfalls aus dem Stamm *român* und dem Suffix *-íe* zusammengesetzt ist. Dieses *-íe* aber hat, wie bereits gesagt, einen anderen Ursprung. Außerdem sind die aromunischen Bezeichnungen mit einer oder zwei Ausnahmen Entlehnungen aus dem benachbarten Griechischen und sind nur in der Volkssprache gebräuchlich. Der dakorumänische Name ist dagegen gelehrten Ursprungs; er ist im Rahmen der rumänischen Literarsprache in der Folge eines Prozesses aufgetaucht, der im Falle des Appellativums schon in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts begonnen hat. Der Prozeß der Bildung dieser Ableitung ist also schon altrumänisch. So ist der neue Name *România* wohlverankert in der internen Struktur der rumänischen Sprache und gerade deswegen hat er – obwohl von zahlreichen geographischen Bezeichnungen auf *-ia*, die auf dem Wortstamm betont sind, umgeben – eine Sonderstellung inne, indem *România* nämlich der einzige auf dem Suffix betonte Ländername in der heutigen rumänischen geographischen Terminologie ist.

---

[14] Cf. G. Pascu, *op. cit.*, 43.

[15] Cf. E. Slave, *op. cit.*, 167; G. Pascu, *op. cit.*, 385; S. Pușcariu, *op. cit.*, 692.

Es bleibt schließlich noch die aromunische Ableitung auf *-íu*: *armâníu* mit der Bedeutung 'Gesamtheit der Aromunen', 'aromunische Bevölkerung' neben der Variante *rumâníu* 'Land der Aromunen' zu erwähnen. Im letzten Fall kann man auch schon die Bedeutung eines Eigennamens erkennen: *Rumâníúlu l-trunduiră* 'das Land der Aromunen ist erbebt'. Hier zeigt sich einmal mehr der starke Einfluß des Griechischen auf das Aromunische im lexikalischen und im derivativen Bereich. Das aromunische Suffix *-íu* kommt von neugriechisch *-ίο*, *-είον* (G. Pascu, *op. cit.*, 338) , mit dessen Hilfe Kollektivableitungen von Völkernamen gebildet werden. Es ist weder ein häufiges Suffix noch hat es in das Dakorumänische eindringen können[16]. Es gibt lediglich eine Ausnahme, die Ableitung *moldovíu* mit der Bedeutung 'moldauische Sprache'. Es handelt sich um die individuelle Wortschöpfung eines unbedeutenden Dichters zu Beginn des XIX Jahrhunderts, eines gewissen Ioan Prale Moldovanul, den Mihai Eminescu in den *Epigonii* als „umgedrehten Charakter" bezeichnet hat.

Ioan Prale gibt 1820 in Iaşi das Buch *Urmări pe mormînturi* (griechisch und rumänisch) heraus, auf dessen Titelblatt steht: *„Toate dar în moldovíu din nou potrivite pe tónura elliniceştii întocmiri şi-n tipar darea în 1820 de Ioan Prale Moldovanul"* (*Bibliografia românească veche*, III, 338).

Die seltenen Ableitungen ar. *armâníu* (*rumăníu*) und dr. *moldovíu* legen uns eine einleuchtendere Erklärung für die eigenartige und ungewöhnliche Bedeutung des Suffixes *-ie* aus der Reihe der Ableitungen vom Typ *slavonie*, *elinie*, *lătinie*, *românie* etc. nahe. Wie an anderer Stelle schon gezeigt[17] hat das Suffix *-ie* verbunden mit einem Volksnamen seit der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts zur Bildung einer adverbialen Wendung gedient, deren Bedeutung 'nach der Art des im Wortstamm bezeichneten Volkes zu sprechen (oder zu sein)' war. So bedeutet *p(r)e slavonie* 'slavonisch', *p(r)e elinie* '(alt)griechisch', *p(r)e lătinie* 'lateinisch', *p(r)e românie* 'rumänisch'. Aus diesen Konstruktionen haben sich dann die Substantive *slavonie* 'das Slavische', *elinie* 'das (Alt)griechische', *lătinie* 'das Lateinische', *românie* 'das Rumänische etc. gelöst. Diese neue Bedeutung des Suffixes *-ie*, die in der Volkssprache unbekannt war, bildete einen charakteristischen Zug der alten rumänischen Schriftsprache. Seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist diese Bedeutung dann wieder ungebräuchlich geworden. Die Gelehrten, die dies aufgebracht hatten, hatten als gute Kenner des Griechischen wahrscheinlich die griechischen Ableitungen auf *-ίο*, -είον als Modell. Ein Hinweis hierauf ist der von Ioan Pralea gebrauchte Ausdruck *în moldovíu* 'in der moldauischen Sprache'. Gleichwohl haben wir keinen Beweis dafür, daß jemals **în* (*pre*) *greciu*, **în* (*pre*) *eliniu*, **în* (*pre*) *românìu* etc. gesprochen wurde. Wir können aber einräumen, daß von Anfang an die rumänischen Gelehrten die Konstruktionen mit *-ie* denen mit *-iu* vorgezogen haben. Diese Präferenz resultiert auch aus der Notwendigkeit, diese Neuerung an die grammatische Struktur des Rumänischen anzupassen. Damals wie übrigens auch heute verfügte die rumänische Sprache über die synonymen Ausdrücke *în* (*pre*) *limba grecească*, *în limba slavonească*, *în* (*pre*) *limba românească* (heute vor allem *română*) etc.; weiterhin gab es die Adverbialkonstruktionen *pe grecește*, *pe slavonește*, *pe românește* etc. Da das Substantiv *limbă*, das in diesen Wendungen auftaucht oder präsupponiert wird, femininen Geschlechts ist, wurde auch die neue Ableitung in diesem Geschlecht gebraucht, nachdem sie in die Reihe der zahlreichen rumänischen Derivate auf *-ie* aufgenommen worden war. Unter diesen finden sich auch viele Adjektive, die im Singular auf *-iu* (mask.) und *-ie* (fem.) enden: *cenușiu* – *cenușie*, *purpuriu* – *purpurie* etc. sowie auch aus Adjektiven hervorgegangene Substantive mit denselben Formen. Auf diese Weise sagte man **în* (*pre*) *eliniu*, **în* (*pre*) *româniu* an stelle Von *în* (*pre*) *elinie*, **în* (*pre*) *românie* etc.

---

[16] Bei Th. Capidan, *Aromânii*, 517, finden sich noch die folgenden Kollektivableitungen: *limniu* 'große Menge, Haufen Holz'; *stirpuriu* 'Herde unfruchtbarer Schafe'; *străn'iu* 'Haufen Kleider'. Der griechische Ursprung des Suffixes erscheint Capidan unsicher.

[17] Cf. Fußnote 9.

Aber wie auch bei anderen bereits besprochenen Ableitungen so gibt es auch hier große Unterschiede zwischen dem Aromunischen und dem Dakorumänischen was das Schicksal der Ableitungen mit dem aus dem Griechischen kommenden Suffix *-iu*, das an *român* (*armân*) angehängt wurde, anbetrifft. Im Dakorumänischen dient die neue Ableitung zur Bezeichnung des von Rumänen bewohnten Landes. Irgendeine Parallelität zwischen dem nord- und dem süddanubischen Rumänisch laßt sich höchstens in der Anfangsphase des hier behandelten sprachlichen Prozesses feststellen. Diese Parallelität beruht auf der Vermutung, daß das Suffix *-ie* Von *românie* eine der Bedeutungen des griechischen Suffixes -ίο, -είον übernommen und weiter entwickelt hat. Wir sind uns allerdings völlig klar darüber, daß dies eine Hypothese ist, die noch durch neue sprachliche Argumente untermauert werden muß.

Termenii *român* şi *vlah* în afirmarea comunităţii lingvistice româneşti *

Istoria numelui etnic *român* îşi are punctul de plecare încă din perioada dominaţiei romane la Dunărea de Jos. Acum, în urma unui proces de romanizare, care s-a petrecut în mod analog şi în alte părţi ale Imperiului roman, vechea comunitate lingvistică daco-traco-moesică şi-a părăsit limba maternă, transformîndu-se într-o comunitate lingvistică romană. Altfel spus, comunitatea lingvistică romană a vastului Imperiu a înglobat şi populaţiile autohtone din această parte a Europei[1]. Acestea adoptă ca limbă maternă limba latina, căreia, încă din epoca clasică, i se spunea şi *lingua romana*. Pentru denumirea modalităţii concrete a actului vorbirii, se foloseau expresiile *latine loqui* şi *romane loqui*. Mai tîrziu apar şi derivatele noi *romanicus*, respectiv adv. *romanice*[2]. După anul 212 (edictul lui Caracalla), cînd dreptul de cetăţean roman este acordat tuturor locuitorilor imperiului, expresii ca *civis romanus*, *populus romanus*, împreună cu cele menţionate mai sus, devin curente şi în vorbirea populaţiei romanizate din părţile răsăritene ale Imperiului roman. Cam în acelaşi timp are loc şi transformarea adj. *romanus* (‹ *Roma*) în subst. *Romanus, -i*, cu sensul politic de 'cetăţean al imperiului'. Acestuia i se opunea termenul *Barbarus*, folosit pentru populaţiile din afara imperiului. Mai greu de precizat este modalitatea trecerii de la sensul politic menţionat la cel de *nomen ethnicum*, pe care îl are, dintre limbile romanice, numai rom. *român* (şi *rumân*, ar. *armân*, istr. *rumăr*, mgl. **rumón*). Problema este strîns legată de faptul că singură limba română a păstrat neîntrerupt cuvîntul latinesc *Romanus*, fenomen insuficient lămurit şi asupra căruia vom stărui mai jos. Dar, pe de altă parte, în română nu găsim nici o urmă din celelalte cuvinte de care dispunea latina pentru denumirea actului concret al vorbirii: adv. *romane*, adv. *romanice*. În aceeaşi situaţie este şi adj. *romanicus*. În schimb, în locul lor avem derivatele în *-esc*, respectiv *-eşte* (adj. *românesc*, *-ească*, adv. *româneşte*). Epoca formării lor nu este precizată, dar ele existau cu siguranţă în secolele anterioare apariţiei textelor vechi româneşti. Faptul este probat şi de prezenţa lor în dialectul aromân: *armânesc*, *armâneşte*. Explicaţia curentă care li se dă acestor derivate (din *roman* + *-esc*, respectiv *-eşte*) o socotim nesatisfăcătoare, atîta timp cît prototipurile prin care sufixele respective s-au transmis limbii române nu au fost identificate.

---

* Apărut în LL IV (1979), p. 323-335.

[1] Conceptele 'comunitate lingvistică' şi 'limbă maternă' sînt folosite în accepţia dată lor de W. von Humboldt şi L. Weisgerber. Între aceste două entităţi există un strîns raport de interdependenţă. Pe de o parte, comunitatea lingvistică, înţeleasă ca totalitatea oamenilor aflaţi în raporturi permanente de influenţare reciprocă, se constituie şi dăinuie datorită forţei dominatoare şi creatoare a aceleiaşi limbi materne, pe de altă parte, aceasta din urmă, concepută ca „imaginea spirituală lingvistică" a lumii, este izvorul tuturor creaţiilor culturale şi spirituale ale unei comunităţi lingvistice date. Limba maternă, concepută nu ca ἔργον, ci ca ἐνέργεια, este mijlocul prin care „«întreaga energie spirituală a unui popor» (Humboldt) capătă o expresie permanentă şi determină, ca o forţă cu acţiune continuă, viaţa unei grupări istorice" („Eine im vollem Sinne sprachwissenschaftliche Sprachgeschichte erreichen wir dann, wenn wir die Sprache als echte Energeia fassen, als den Weg, auf dem «die gesamte geistige Energie eines Volkes» (Humboldt) dauerhafte Prägung gewinnt und als fortwirkende Kraft das Leben einer geschichtlichen Gruppe mitbestimmt"), L, Weisgerber, *Das Menschheitsgesetz der Sprache als Grundlage der Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1964, p. 110. În mod vizibil, limba materna se manifestă ca forţă istorică în momentele cruciale din istoria unui popor, a unei naţiuni, atunci cînd are loc lupta de autoafirmare în domeniul spiritual sau în cel politico-statal. Apartenenţa la aceeaşi comunitate lingvistică, pe baza existenţei unei platforme spirituale comune, a unei aceleiaşi lumi a gîndirii (Denkwelt), le conferă vorbitorilor sentimentul puterii proprii şi posibilităţi de manifestare pe plan cultural, politic sau istoric în direcţii orientate oarecum în mod asemănător şi cu rezultate caracteristice pentru comunitatea respectivă. Fiind una dintre cele mai vechi forme de structurare a societăţii omeneşti, comunitatea lingvistică s-a dovedit a fi capabilă să reziste cel mai bine la toate vicisitudinile istoriei (vezi L. Weisgerber, *op. cit.*, p. 114, 116, 121, 130).

[2] C. Tagliavini, *Originile*, p. 129-130.

Ne propunem, de aceea, să clarificăm unele aspecte din istoria cuvintelor menţionate, scoţînd, totodată, în relief rolul esenţial al acestora în procesul îndelungat de delimitare, de autodefinire, de conservare şi de afirmare pe toate planurile a comunităţii lingvistice româneşti[3]. Vom adăuga, la sfîrşit, şi unele observaţii sumare asupra etnonimului folosit de unele comunităţi lingvistice străine la adresa românilor (*vlah*, *voloh* etc,).

Comunitatea lingvistică romană constituită pe substratul daco-traco-moesic, datorită împrejurărilor istorice cunoscute, a fost separată la un moment dat de restul lumii romane, fiind înglobată în sfera de influenţă a Imperiului roman de Răsărit. Faptul a început să se petreacă pe la sfîrşitul secolului al IV-lea şi s-a definitivat după secolul al VI-lea. El a avut urmări hotărîtoare în evoluţia ulterioară a comunităţii lingvistice romane răsăritene. Dintre acestea, pe plan cultural, a avut loc o rupere a oricăror legături cu limba latina cultă. Urmarea a fost că în Răsărit, spre deosebire de Apus, nu a mai funcţionat, fie şi într-o formă atenuată, opoziţia dintre latina scrisă şi latina vorbită (*cultura litterarum* şi *loquentes rusticum*). Cu excepţia influenţei reduse a unor centre religioase (mănăstiri), acest fenomen este constatat, pentru secolele al V-lea – al VII-lea, şi în Apus, el constituind punctul de plecare al inovaţiilor lingvistice care vor transforma latina în noile idiomuri romanice[4]. Dar în Apus opoziţia *lingua latina* (limba de cultură) – *lingua romana* (limba populară) este restabilită, mai ales în Gallia, în perioada Renaşterii carolingiene. Desigur, separarea dintre aceste două realităţi lingvistice nu era tranşantă. Pe de o parte, latina cultă era împestriţată cu elemente din limba vorbită, romană, pe de altă parte, în aceasta din urmă pătrundeau acum primele cultisme sau semicultisme din vocabularul limbilor romanice apusene[5].

---

[3] Un rol asemănător pentru cuvintele **thiudisk* şi **walhisk* a fost probat de L. Weisgerber în lucrări ca *Walhisk. Die geschichtiche Leistug des Wörtes* ***welsch***, Sonderdruck aus *Rheinische Vierteljahrblätter*, Jg. 13, Heft I-I, Bonn, 1948; *Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung*, Stuttgart, 1953.

[4] Vezi Niculescu, *Individualitatea*, p. 34; E. Coşeriu, *Das sogenannte „Vulgärlatein" und die ersten Differenzierung in der Romania*, Sonderdruck aus *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, Darmstadt, 1978, p. 282, susţine că „adevăratul şi cel mai profund motiv pentru diferenţierea latinei a fost decăderea culturii latine".

Această stare de lucruri nu a durat însă prea mult. În Gallia, opoziţia *lingua romana – lingua latina* s-a dizolvat pe nesimţite în opoziţia *lingua francisca* 'limba populaţiei romanice din Gallia şi a francilor romanizaţi' – *lingua latina*, folosită de clasele cultivate şi de cler. Un fenomen asemănător are loc, cam prin jurul anului 1000, în Spania şi în Italia. În ultimul caz, alături de denumirea *lingua volgare* (sau *sermone volgare*), dată limbii vii a poporului, expresie care mai era folosită chiar în secolul al XIV-lea (Dante, *De vulgari eloquentia*), capătă răspîndire denumirile regionale ale unor dialecte locale (*toscano*, *bellunese* etc.). Rezultatul a fost că prezenţa în fostele provincii romane apusene a limbii latine de cultură în şcoli, în biserică, în administraţie, în viaţa statală, indiferent de intensitatea variabilă a prestigiului ei în timp şi în spaţiu, a determinat comunităţile lingvistice romanice deja constituite să renunţe la denumirea propriei lor vorbiri prin expresia *lingua romana* şi să recurgă la denumiri locale, teritoriale sau, în cazul Franţei, la un derivat cu sufixul *-iscus* de la numele stăpînitorilor franci, care între timp se romanizaseră şi ei.

La această schimbare a contribuit, apoi, faptul că, în urma diversificării comunităţii lingvistice latineşti iniţiale în comunităţi lingvistice romanice, vorbitorii fiecăreia din acestea nu mai puteau să-şi denumească limba proprie cu aceeaşi expresie pe care o foloseau, la fel de îndreptăţiţi, şi membrii celorlalte comunităţi lingvistice romanice învecinate sau mai îndepărtate. Aceasta, chiar în cazul în care evoluţia fonetică specifică fiecărei limbi sau dialect romanic în parte – presupunînd că denumirea *lingua romana* s-ar fi păstrat – ar fi putut duce la apariţia unor variante romanice bine diferenţiate. În această situaţie, nevoia de delimitare, care caracterizează orice comunitate lingvistică şi care îşi capătă expresia concretă şi imediată în denumirea pe care comunitatea lingvistică şi-o dă limbii proprii (căci orice limbă trebuie să poarte un nume[6]), i-a făcut pe membrii comunităţilor lingvistice romanice nou formate să renunţe ei înşişi la expresia *lingua romana*, creatoare de confuzii, şi să recurgă la denumiri noi de provenienţă provincială, etnică, statală etc. Ni se pare a fi mai plauzibilă această explicaţie decît aceea care se întrevede din susţinerile lui Al. Niculescu[7], după care denumirile *romanus*, *lingua romana*, *Romania* ar fi dispărut din limbile romanice apusene din cauză că, după instaurarea stăpînitorilor germanici în imperiu, termenii în discuţie ar fi căpătat accepţii peiorative: primul denumea poporul roman supus de germanici, al doilea limba populaţiei de jos, iar ultimul imperiul învins de cuceritori. Faptul că romanicii, în toată perioada migraţiei popoarelor, purtau cu mîndrie numele *romanus*, opunîndu-l lui *barbarus*, este de multă vreme bine dovedit[8].

---

[5] Al. Niculescu, *op. cit.*, p. 40, 42.

[6] E. Coşeriu, *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels*, München, 1971, p. 15, nota 27, observă: „Orice obiect (un cîine, un cal, o sabie) poate fi conceput eventual ca „obiect istoric" şi denumit cu un nume propriu. Dar în cazul limbilor individuale aceasta se petrece întotdeauna şi cu necesitate, deoarece nu există nici o limbă care să nu aibă denumirea ei individuală" („... mit den Einzelsprachen geschieht dies immer und notwendig, da es keine Sprache gibt, die nicht ihre individuelle Bezeichnung hätte").

[7] *Op. cit.*, p. 50.

În acest fel, *romanus*, *lingua romana* au dispărut fără urme din Romania Occidentală. Cît priveşte denumirea geografică şi statală *Romania*, ea se mai păstrează doar în numele provinciei italieneşti *Romagna*.

Faţă de toate acestea, o situaţie complet diferită ne întîmpină în Romania de Răsărit. Comunitatea lingvistică romană din Dacia, din cele două Mœsii, din Scythia Minor, Pannonia Inferior şi Dardania nu a mai cunoscut, începînd de la finele secolului al IV-lea (invazia hunilor), o influenţă notabilă din partea limbii latine de cultură. Ierarhia eclesiastică romană din provinciile dunărene, dovedită prin numeroşii episcopi cu nume latineşti care au păstorit aici, dispare la sfîrşitul secolului al VI-lea[9]. Paralel, are loc şi procesul de „grecizare“ a Imperiului roman de Răsărit care este definitiv încheiat la începutul secolului al VII-lea. Putem, prin urmare, presupune că încă de pe la sfîrşitul secolului al VI-lea dispare din sînul comunităţii romane dunărene opoziţia: latina „gramaticală“ (*lingua latina*) – latina vorbită, rustică (*lingua romana*). Cu acest prilej dispare definitiv din română şi adj. *latinus*[10]. Această comunitate lingvistică vorbeşte de acum înainte o *lingua romana* pur şi simplu, o limbă de factură populară, asupra căreia nu se va mai exercita nici o influenţă din partea latinei eclesiastice sau savante decît tîrziu de tot, în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea. Numai aşa se explică faptul că în română stratul străvechi de termeni latineşti referitori la creştinism, care există în toate cele patru dialecte româneşti, nu a mai fost împrospătat, în secolul al VI-lea şi următoarele, cu cultisme sau semicultisme latineşti, cum am văzut că s-a întîmplat în limbile romanice apusene. O atare influenţă nu putea veni aici din partea centrelor culturale şi religioase ale Imperiului roman de Răsărit, căci acesta se „grecizase“. Expresia *lingua romana* a dăinuit, de aceea, cu o modificare pe care o vom arăta îndată, numai în cadrul comunităţii lingvistice romane din sud-estul Europei. Prin intermediul ei, comunitatea lingvistică se definea şi se separa de celelalte comunităţi lingvistice care s-au succedat de-a lungul secolelor în spaţiul carpato-dunărean.

---

[8] Vezi G. Paris, *Romani*, *Romania*, *lingua romana*, *romanicum*, în „Romania“, I (1872), p. 1-22 (republicat în *Mélanges lingustiques*; Paris, 1909, p. 1-31); C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 122. Cuvintele din Glosarul de la Kassel (secolul al IX-lea) nu pot fi interpretate în sensul că şi romanicii ar fi acceptat opinia negativă despre ei pe care o aveau unii dintre germanicii cuceritori. Iar în ce priveşte sensul social peiorativ al lui *romanus*, atestat în Toscana la începutul evului mediu, el a fost accidental şi a dispărut destul de repede (vezi B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, ed. a III-a, Firenze, 1941, p, 48). Incidental, aceeaşi evoluţie semantică peiorativă a cunoscut-o şi *latinus*, care la romanicii din Alpi, precum şi in spatiul german din nord (niederdeutsch) a avut, în evul mediu, sensul ‘Halbfreien’, ‘Hörigen’ (vezi Bodo Müller, *Zum Fortleben von* ***Latinu*** *und seinen Verwandten in der Romania*, ZRPh. LXXIX (1963), p. 45-46). Cît priveşte pe *rumân*, *rumânie*, vb. *a rumâni*, cu acelaşi sens social peiorativ în româna veche din Ţara Românească, putem spune că exemplul lor este şi mai concludent. Înţelesurile de ‘şerb’, ‘şerbie’, ‘a şerbi’ ale acestor cuvinte nu au ştirbit cu nimic şi nu au scos din uz sensurile mai vechi (etnic, familial etc.) ale radicalului *rumân* din graiurile munteneşti.

[9] H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe,* Bucureşti-Paris, 1978, p. 52-56; E. Popescu, *Das Problem der Kontinuität in Rumänien im Lichte der epigraphischen Entdeckungen*, în „Dacoromania“, 1 (1973), Freiburg-München, p. 72- 77.

[10] *Latinus*, cu sensul modificat, s-a păstrat în italiana veche, în unele dialecte italieneşti actuale, în spaniolă, portugheză etc. Ca denumire a unor comunităţi romanice izolate, el exista în dalmată, la evreii spanioli şi în Graubünden (REW, 4927, B. Müller, *op. cit.*).

Această separare avea loc şi faţă de comunitatea lingvistică grecească-bizantină, cu care romanicii răsăriteni au avut tot timpul legături strînse de ordin economic, cultural, statal etc. Faptul că grecii înşişi au început să-şi spună lor şi limbii lor ʽΡωμαῖοι, respectiv ʽΡωμαιφκά, iar statului lor, uneori, ʽΡωμανία, toate derivate din lat. *Romanus*, nu a avut nici o importanţă pentru comunitatea lingvistică romană de răsărit. Romanicii din Imperiul bizantin au continuat să-i numească pe membrii comunităţii lingvistice bizantine *greci* (sg. *grec* ‹ lat. *graecus*), limba lor *limba grecească*, iar vorbirea concretă *pe greceşte*. Opozitia *romanus – graecus* datează, fără îndoială, în română încă din perioada latină.

Faţă de restul comunităţilor lingvistice din sud-estul Europei, comunitatea lingvistică romană a folosit un timp şi ea opoziţia *romanus – barbarus*, apoi *lingua romana – lingua barbara*, *Romania-Barbaricum*. Rezultă aceasta cu claritate din scrierile lui Auxentius, Nicetas de Remesiana, Iordanes[11]. Dar această opoziţie nu a funcţionat prea mult. În mod indirect, se poate deduce aceasta şi din faptul că cel de al doilea membru al ei, *barbarus*, nu a lăsat nici o urmă în română, cum s-a întîmplat în alte limbi romanice[12].

O trăsătură caracteristică a comunităţii lingvistice romane de la Dunărea de Jos, trăsătura care se constituie încă din secolul al IV-lea şi prin care aceasta se separă de neamurile înconjurătoare nou venite, este cea care se referă la religia *creştină*. După Constantin cel Mare, orice cetăţean al Imperiului roman trebuia să fie şi creştin, membru al bisericii creştine[13]. În această situaţie, este lesne de înţeles de ce *romanus* a căpătat, începînd de prin secolul al IV-lea, şi sensul ‘christianus’. Schimbarea semantică s-a petrecut atît în Răsăritul cît şi în Apusul Imperiului roman[14]. Dar, fapt cu totul remarcabil, descendentul în română al lat. *romanus*, anume *român*, are şi sensul ‘creştin’. Tot aşa şi adj. *românesc*, din expresia *lege românească*, înseamnă ‘creştinesc’, iar verbul *a români* (*a rumâni*) înseamnă ‘a boteza’, ‘a creştina’[15]. Sensurile acestea trebuie să fie străvechi şi anume din perioada cînd comunităţile lingvistice cu care romanicii răsăriteni au venit in contact erau păgîne. Este vorba de timpul cuprins între secolul al IV-lea – al IX-lea, al X-lea. Singura excepţie, aceea a goţilor creştinaţi în a doua jumătate a secolului al IV-lea, nu are mare importanţă în discuţia de faţă, deoarece aceştia nu au rămas multă vreme la Dunărea de Jos.

---

[11] H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 300-301: *de varvarico pulsus in solo Romania; degens cum suo populo in solo Romanie* (Auxentius); *qui (Gothi) venientes in Romania; multique Hunnorum [...] tunc se in Romania dediderunt* (Iordanes).

[12] Descendenţii lui *barbarus* au cunoscut aici trecerea de la sensul ‘sălbatic’ la cel de ‘viteaz’, ‘capabil’, cf. it. *bravo*, fr. *brave*, it. *bravura*, fr. *bravure* etc. (REW^3, 945).

[13] W. Nyssen, Fr.P. Sonntag, *Der Gott der wandernden Völker. Frühe christliche Zeugnisse der keltisch-germanischen Stämme von Västergötland bis Asturien*, Leipzig, 1969, p. 15: „Von Konstantin war eine Entwicklung eingeleitet worden, die von seinen Nachfolgern konsequent weitergeführt wurde, nämlich dass jeder Bürger, der zum Imperium Romanum gehörte, auch Christ zu sein hatte. «Bürger des Reiches» bedeutete auch «Glied der Kirche» zu sein“.

[14] Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Niort, 1883, tom. VI, R-S (1886), p. 210: „ROMANUS, Romani olim dicti, qui alias Christiani, vel etiam Catholici“.

[15] Vezi ALR II, 1 (E. Petrovici), h. 191 şi MN [2777], p. 104; G.F. Ciauşnu, *Glosar de cuvinte din judeţul Vîlcea*, Bucureşti, 1931, s.v.

Prin urmare, sîntem îndreptăţiţi să presupunem că în cadrul comunităţii lingvistice romane dunărene a funcţionat o nouă opoziţie: *romanus* 'creştin' – *paganus* 'necreştin', 'păgîn', care era echivalentă sau complementară opoziţiei *Romanus* – *Barbarus*. Ea s-a menţinut pînă astăzi în româna populară: *român* 'creştin' – *păgîn* 'necreştin', 'neromân'. Această opoziţie, care va fi existat şi în Apus, nu a putut dăinui acolo prea multă vreme, deoarece toate neamurile germanice stabilite în imperiu, după o perioadă relativ scurtă de păstrare a vechii lor religii păgîne, au trecut în masă la creştinism. Dincoace, în Răsărit, unde perioada migraţiei popoarelor s-a prelungit pînă aproape de întemeierea Principatelor româneşti, iar neamurile necreştine (turcii, tătarii) au jucat un rol politic important în viaţa comunităţii lingvistice româneşti pînă tîrziu de tot în epoca modernă, opoziţia de care vorbim a avut motive întemeiate să se menţină mereu vie în conştiinţa vorbitorilor[16].

În lumina celor arătate, trebuie să admitem că în procesul de trecere de la comunitatea lingvistică daco-romană la comunitatea lingvistică romanică răsăriteană timpurie şi apoi la comunitatea lingvistică românească, alături de factorul *limbă*, care rămîne de o importanţă primordială, a fost prezent, încă de la început, şi un factor de natură spirituală: creştinismul în limba latină. Datorită şi acestui fapt, româna este singura limbă romanică în care s-a păstrat lat. *romanus*.

În familia lexicală românească a acestui radical un loc deosebit de important îl ocupă adv. *româneşte*, echivalentul adjectivului *românesc, -ească*. El se referă la 'modul de a fi al românilor', dar mai ales la 'modul lor de a vorbi'. Expresiile *ştiu româneşte, vorbesc româneşte, grăiesc româneşte* (v. rom. *cuvîntez româneşte, rostesc româneşte* etc.), ar. *zburăscu armâneaşte, grescu armâneaşte* denumesc modalitatea concretă a actului vorbirii. Tot un adverb de mod derivat de la etnonimul respectiv este folosit şi în cazul altor comunităţi lingvistice, în special al acelora cu care comunitatea lingvistică românească a venit de mai multă vreme în contact, fie direct, fie pe cale, culturală: *vorbeşti (pe) greceşte, vorbeşti (pe) ungureşte, nemţeşte, franţuzeşte, ruseşte* etc. Aceste construcţii seamănă cu cele latineşti: *latine loqui, graece loqui* etc., constituind modalitatea directă şi cea mai mult folosită în română pentru individualizarea şi definirea unei comunităţi lingvistice. În acest sens, E. Coşeriu scrie: „Cei vechi vedeau limba individuală (o limbă dată) în vorbirea concretă ca atare, anume ca modalitate a acestei vorbiri"[17]. Drept probă erau invocate şi expresiile latineşti menţionate. Aceeaşi modalitate de denumire a limbii materne se întîlneşte şi în alte limbi romanice.

---

[16] În acelaşi sens, este semnificativ şi faptul că în româna veche, dar şi astăzi în unele graiuri populare, continuatorul românesc al lat. *populus* nu are sensul cunoscut din latină sau din româna modernă, acela de 'popor', ci înseamnă, 'comunitate creştină', 'parohie'. De aceea, expresia *populus romanus* a putut să aibă, în cadrul comunităţii lingvistice romanice răsăritene, şi sensul 'comunitate creştină romană', dacă nu cumva va fi avut numai acest sens. Aceasta numai dacă *popor* este continuatorul *direct* al lat. *populus*.

Referitor la această trăsătură a limbilor romanice, trebuie arătat că încă în latină exista concordanţă între adverbul care denumea actul vorbirii şi adjectivul derivat de la numele etnic. Astfel, cum am arătat în treacăt şi mai înainte, alături de *latine*, raportat la *latinus*, exista şi adv. *romane*, de la adj. *romanus*. Tot astfel, de la derivatul *romanicus*, care în evul mediu şi-a schimbat sensul, însemnînd 'referitor la limbile şi popoarele neolatine', s-a creat adv. *romanice*, din expresiile *romanice parabolare* sau *romanice fabulare*, cu sensul 'a vorbi ca locuitorii Romaniei, adică nu în limba germanică, ci în limba care s-a dezvoltat pe baza latinei'. Acest adv. *romanice* stă la baza denumirii actuale a limbii şi poporului retoroman: *romontsch*, *rumontsch*, *pievel rumontsch*[18]. Radicalul *romanice* cu sensul 'limba populară [romanică] în opoziţie cu latina' („die Volkssprache im Gegensatze zum Lateinischen"), aşadar cu aceeaşi valoare ca şi în retoromană, a existat însă şi în alte limbi romanice: v. fr. *romanz*, prov. *romans* (› it. *romanzo*, sp., pg. *romance*). Dar pe cînd în cazul grupului retoroman, care a fost la un moment dat izolat de celelalte comunităţi lingvistice romanice, adv. *romanice*, cu sensul referitor la *limbă*, s-a păstrat pînă astăzi, în limbile romanice amintite urmaşii adverbului şi-au schimbat sensul în acela de 'operă literară în limba populară (mai ales povestiri în proză') („Schriftwerke in der Volkssprache; namentlich Prosaerzählungen"). Evoluţia a continuat spre sensurile pe care le au: it. *romanzo* 'roman', *romanza* 'romanţă', fr. *roman* 'roman', sp., pg. *romance* 'romanţă', sau derivatele it. *romanzesco*, fr. *romanesque* 'romanesc', it. *romantico*, fr. *romantique* 'romantic', precum şi echivalentele acestora pătrunse tîrziu în limba română[19]. Nu este deloc exclus ca toată această schimbare semantică, prin care sensul 'limbă' a fost dat uitării, să fi fost datorată aceleiaşi împrejurări care a făcut ca şi expresia *lingua romana* să fie abandonată: imposibilitatea de a delimita şi defini prin ea noile comunităţi lingvistice romanice.

Româna nu a participat la acest proces. Dar, în lumina celor de mai sus, şi ţinînd seama de situaţia actuală din această limbă, trebuie să admitem că şi în Răsărit a existat întotdeauna un adverb care să exprime modalitatea concretă a actului vorbirii. Acest adverb a trebuit să facă parte din aceeaşi familie a lat. *romanus*. Asupra acestui aspect nu s-a insistat, după cîte ştim, în lingvistica românească. Ni se pare justificat să postulăm, de aceea, existenţa în latina populară de la baza limbii române a unui adverb **romanisce*, care funcţiona paralel cu adjectivul **romaniscus*, *-a*, din care provin cuvintele *româneşte*, respectiv *românesc*, *-ească*.

---

[17] E. Coseriu, *Der Mensch und seine Sprache*, *Ursprung und Wesen des Menschen – Ringvorlesungen gehalten an der Universität Tübingen*, Sommersemester 1966, p. 69: „Die Alten sahen noch die Einzelsprache im konkreten Sprechen als solchem, nämlich als Modalität dieses Sprechens".

[18] C. Tagliavini. *op. cit.*, p. 129- 130.

[19] REW, 7370.

Este drept că G. Pascu[20] a invocat, pentru explicarea adj. *românesc*, expresia *vico romanisco*, atestată în Salzburg în secolele al VII-lea şi al VIII-lea. Dar, cum a observat Al. Graur, acest *romaniscus* cu greu poate fi luat în consideraţie pentru romanitatea din sud-estul Europei. Noul derivat a putut fi creat acolo cu ajutorul sufixului germanic *-isk-*, prezent în derivate ca *franciscus*, **walhisk*, **thiudisk*, sufix care, în unele limbi romanice apusene, s-a putut confunda cu lat. *-iscus*[21].

Reconstituirea radicalelor **romanicus* şi **romanisce* trebuie să ţină seama de originea şi valoarea sufixelor româneşti *-esc* şi *-eşte*. Importanţa acestora pentru comunitatea lingvistică românească este binecunoscută. Ele ocupă o poziţie centrală în sistemul derivativ al limbii române, o mare parte din antroponimia românească este formată cu ajutorul suf. *-escu*, iar în toponimie pluralul *-eşti* este foarte productiv. Observaţia este valabilă şi pentru sufixul adverbial *-eşte*, mai ales atunci cînd cu el se creează de la radicale etnonime adverbe de mod exprimînd actul concret al vorbirii. Se poate spune că acestea sînt sufixele caracteristice ale comunităţii lingvistice româneşti.

Originea tracă a sufixului *-esc* a fost probată convingător de Al. Graur[22]. După acest învăţat, el nu provine din sufixul greco-latin *-iscus*, ci este continuatorul sufixului tracic *-isk-*, echivalentul în această limbă a sufixului indoeuropean existent şi în limbile: germanica comună, baltică, slava comună, celtică, latină şi greacă.

Din numeroasele exemple adunate de Al. Graur, vom menţiona numai derivatele adjectivale de la numele de popoare, pentru că ele interesează în mod deosebit în discuţia de faţă: DACISCI; IMPERIUM DACISCUM; IN EXPED (itione) DACISCA; NEGOTIAT (ore) DACISCO; NATIONE DACISCA; DACISQUS (nom d'homme); FRIGISCUS 'phrygien'; HUNISCUS, HUNISCORUM; THRACISCUS; Σκόρδισκοι[23]. Nu este exclus, susţine autorul, ca sufixul tracic *-isk-* să se fi suprapus peste sufixul latinesc *-iscus*, aşa cum în Occident acesta din urmă s-a încrucişat cu sufixul germanic *-isk-*. Evoluţia fonetică (*ĭ* › *e*) nu prezintă dificultăţi.

Aceeaşi origine tracă este admisă de Al. Graur şi pentru sufixul adverbial *-eşte* (‹ *-esce*), al carui *-e* a fost detaşat din instrumentalele în *-ē* din limba tracă: „Il est plus vraisemblable qu'on ait affaire ici à une survivance thrace..."[24].

În cadrul comunităţii lingvistice romane din sud-estul Europei a trebuit să existe, prin urmare, alături de derivatele adjectivale frecvent atestate DACISCUS, FRIGISCUS, HUNISCUS, THRACISCUS, şi un adj. *ROMANISCUS, prototip prin care s-a transmis în română sufixul *-esc*, *românesc*, *armânesc*. De asemenea, trebuie să fi existat şi expresia *LINGUA ROMANISCA, din care derivă expresia *limbă românească* (*armânească*). Ea a scos din uz expresia curentă în acel timp LINGUA ROMANA, care nu s-a păstrat în română, ca de altfel nici în celelalte limbi romanice. Adj. *român*(*ă*), din expresia actuală *limba română*, datează abia din prima jumătate a secolului al XIX-lea[25]. În sfîrşit, raportat la adj. *ROMANISCUS, putem admite şi un adv. *ROMANISCE, ca etimon al adv. *româneşte*. *ROMANISCUS şi *ROMANISCE trebuie considerate drept prototipurile prin care s-au transmis în română sufixele *-esc* şi *-eşte*. Aceeaşi vechime trebuie să aibă şi expr. *limbă grecească*, la baza căreia a stat expr. *LINGUA GRÆCISCA, precum şi adv. *greceşte* dintr-un *GRAECISCE, ambele raportate la radicalul *grec* ‹ GRÆCUS. Din aceste cuvinte, *-esc* şi *-eşte* s-au răspîndit la alte derivate adjectivale şi adverbiale de la etnonime: *şchienesc-şchieneşte* (rom. veche), *bulgăresc-bulgăreşte*, *turcesc-turceşte* etc.

---

[20] *Sufixele*, p;430, unde se trimite la „Romania", I, 1872, p. 9.

[21] Al. Graur, *Le suffixe thrace* **-isk-**, în „Mélanges linguistiques", Paris-Bucureşti, 1936. p. 82.

[22] *Op. cit.*; vezi şi Al. Graur, *Sur le Thrace* **-iskos**, în BL, VI (1938), p. 244.

[23] Al. Graur, *Le suffixe* ..., p. 73, 75; idem, *Sur le Thrace*..., p. 244.

[24] Al. Graur, *Le suffixe*..., p. 84.

Este momentul acum să fie scos în evidenţă rolul istoric deosebit de important al etnonimului *romanus*, al expresiei *lingua romanisca* şi al adv. *romanisce*. Aceste cuvinte au jucat un rol esenţial în crearea conştiinţei propriei identităţi şi în conservarea comunităţii lingvistice romanice de la Dunărea de Jos. Trăind în comunităţi rurale închise, în aşa-numitele „obşti agrare ţărăneşti“, care erau, totodată, şi „comunităţi religioase creştine romane“, strămoşii românilor nu au putut fi asimilaţi de către neamurile străine care s-au perindat de-a lungul secolelor pe teritoriul lor, adeseori în calitate de stăpînitori. În această lumină, „enigma“ şi „miracolul“ de care s-a vorbit în legătură cu originea românilor capătă o dezlegare care, chiar dacă nu este completă, este totuşi plină de semnificaţii. Limba română şi credinţa creştină romană i-au ferit pe români de amestecul cu alte neamuri, în urma căruia asimilarea lor ar fi fost inevitabilă. Ne referim în primul rînd la slavi. Aceştia, deşi veniţi la Dunărea de Jos încă din secolul al VI-lea, adoptă credinţa creştină abia după aproximativ trei secole. Un amestec etnic, prin căsătorii, între cele două comunităţi lingvistice era împiedicat de deosebirile fundamentale de limbă şi de religie. Abia după ce neamurile slave s-au creştinat, au putut pătrunde în română, după o perioadă de bilingvism al slavilor de pe teritoriul românesc, mulţimea de cuvinte slave din vocabularul românesc[26] În acest mod, numele etnic *romanus*, îmbogăţit cu sensul ‘creştin’, expresia **lingua romanisca* şi adv. **romanisce* au constituit o adevărată pavăză, un *palladium*, cum spunea Gh. Asachi, care a apărat comunitatea lingvistică romanică din sud-estul Europei, unindu-i pe toţi membrii acesteia în imaginea spirituală comună a limbii lor materne.

Aceasta este prima mare înfăptuire istorică a cuvintelor *romanus*, **romaniscus*, **romanisce* în afirmarea comunităţii lingvistice româneşti şi, cu siguranţă, şi cea mai importantă.

---

[25] I. Iordan, *Român, românesc*, în LR XXVI (1977), p. 33-35.

[26] S. Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, p. 73-74; M. Friedwagner, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit*, ZRPh., LIV (1934), p. 674: „... abia odată cu realizarea legăturii de natură religioasă şi de comunitate statală a fost posibilă influenţa lingvistică mai puternică din partea slavilor, iar aceasta a avut loc nu la începutul perioadei străromâne, ci mai degrabă la sfîrşitul acesteia“ („... erst bei Eintritt der religiösen Verbundenheit und staatliche Gemeischaft wurde stärkere Beeinflussung durch die Slaven möglich, und es steht diese nicht am Anfang der urrumänischen Zeit, sondern mehr schon an deren Ende“).

Acelaşi rol l-au avut etnonimul *român*, expresia *limba românească* şi adv. *româneşte* în tot timpul evului mediu. Nefiind locul să ne ocupăm de acest aspect, ne mulţumim doar cu menţionarea cîtorva nume de cercetători care s-au ocupat amănunţit de această chestiune: Th. Gartner[27], E. Coşeriu[28], A. Armbruster[29], Ş. Papacostea[30], E. Stănescu[31], P. Miron[32], W. Bahner[33], G. Bonfante[34]. Numele etnic *român* (*rumân*) şi expresia *ştii româneşte* (*rumâneşte*) devin argumentul hotărîtor şi cel mai des folosit în discuţiile privitoare la originea poporului şi a limbii române, pe care le-au purtat numeroşi umanişti străini începînd din epoca Renaşterii[35]. Ideea romanităţii românilor este susţinută cu acelaşi argument şi de către cronicarii moldoveni, de stolnicul C. Cantacuzino, de D. Cantemir şi de reprezentanţii Şcolii ardelene şi ai curentului latinist. Dar, cum a demonstrat S. Papacostea[36], conştiinţa apartenenţei românilor la romanitate exista de la început în sînul comunităţii lingvistice româneşti, ea era vie în popor din cele mai vechi timpuri. Învăţaţii străini care au consemnat-o în scrierile lor, atît în Apusul Europei, cît şi la Bizanţ începînd cam de prin jurul anului 1200, mărturisesc că au preluat-o ca atare de la românii cu care au venit în contact. Expresiile în discuție, de care era legată ideea originii de la Roma a poporului și a limbii române, au influențat întreaga istorie culturală, politică și statală a comunității lingvistice românești din ultimele trei sau patru secole. Dar, cum am mai spus, o prezentare cît de succintă a multiplelor înfăptuiri istorice ale lui *român* și ale derivatelor sale, în acest interval de timp, ar depăși cadrul lucrării de față.

---

[27] *Über den Volksnamen der Rumänen*, Csernowitz, 1893.

[28] *Die rumänische Sprache bei Hieronymus Megiser (1603)*, în SCL XXVI (1975) (Mélanges Rosetti), p. 473-480; id., *Das Rumänische im «Vocabolario» von Hervás y Panduro*, ZRPh. XCII (1976), p. 394-407; idem, *Rumänisch und Romanisch bei Hervás y Panduro*, „Dacoromania", 3 (1975-1976), p. 113-134; idem, *Andreas Müller und die Latinität des Rumänischen*, în RRL XX (1975), (Mélanges Graur), p. 327-332; idem, *Zur Kenntnis der rumänischen Sprache in Westeuropa im 16 Jahrhundert (Genobrard und Andréas de Poza)*, *Scritti in onore di Giuliano Bonfante*, Brescia, 1976, p. 527-547; id., *Stiernhielm, die rumänische Sprache und das merkwürdige Schicksal eines Vaterunsers. Ein Kapitel aus der Geschichte der Kenntnis (und Unkenntnis) des Rumänischen in Westeuropa*, „Romanica", 8 (1975), p. 7-23.

[29] A. Armbruster, *Romanitatea*.

[30] *Selbstbewusstsein oder Eingeführtes Streugut: der Romanitätsgedanke der Rumänen im Mittelalter*, în „Dacoromania", 1 (1973), p. 114-123.

[31] *Premisele medievale ale conştiinţei naţionale româneşti. Mărturii interne.* ***Român-românesc*** *în textele româneşti din veacurile XV-XVII*, în „Studii. Revistă de istorie", XVII (1964), p. 967-1000.

[32] *Die rumänische Sprachgemeinschaft*, în „Dacoromania", 1, (1973), p. 183-188.

[33] *Das Sprach- und Geschichtsbewusstsein in der rumänischen Literatur von 1780-1880*, Berlin, 1968.

[34] Bonfante, *Studii romeni*.

[35] Astfel, în anul 1534, Francesco della Valle scrie: „... et se alcuno dimanda se sanno parlare in la lor lingua valacca, dicono a questo modo: *Sti Rominest?* che vol dire: Sai tu Romano, per esser corrotta la lingua..." (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 79). Florentinul Giovanandrea Gromo scrie la 1564: „La lingua loro si chiama Romanza o *romanescha*, et è quasi un Latino maccaronesco. Si tengono discesi da colonie Romane" (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 112, nota 136). La 1574, Pierre Lescalopier, în lucrarea *Voyage fait par moi [...] l'an 1574 de Venise à Constantinopole*, notează: „Ceux du pays se disent vrays succcesseurs des Romains et nomment leur parler *romanechte* c'est à dire romain" (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 114). La fel, în 1585 iezuitul Ferrante Capeci scrie: „Anzi essi si chiamano *romaneschi*..." (A. Armbruster, *op. cit.*, p, 118). Argumentul îl invocă şi Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 269: „Cum vedem că, măcară că ne răspundem acum moldoveni, iară nu întrebam: «ştii moldoveneşte?», ce «ştii româneşte?», adecă rîmlenéşte, puţin nu zicem: «*sţis romanite?*», pre limba latinească". Sublinierile din citatele precedente ne aparţin.

[36] Vezi nota 30.

Ne mărginim să menționăm numai o ultimă, dar deosebit de importantă realizare a radicalului de care ne ocupăm. Ea este legată de cel mai de seamă eveniment istoric din viata comunității lingvistice romanice răsăritene: unirea tuturor românilor într-un stat național unitar, sub denumirea *România*. Numele actual al țării, departe de a fi un neologism de origine franceză, cum au susținut unii lingviști, este o creație a generației revoluționare de la 1848. La baza lui stă apelativul *românie*, alcătuit din radicalul *român* + suf. *-ie*, și avînd ca sens fundamental pe acela de 'limbă românească'. Istoria apelativului, paralel cu aceea a numelui propriu, am făcut-o amănunțit în alta parte[37]. Aici subliniem doar concluzia generală că apariția noului nume de țară se produce atunci cînd comunitatea lingvistică românească a fost confruntată, după secole de viață statală separată, în cadrul celor trei țări românești, cu marea sarcină istorică pe care secolul naționalităților o punea în fața poporului nostru. În acest moment de răscruce, s-a manifestat iarăși din plin puterea limbii materne creatoare de istorie, legătura de nezdruncinat care există între comunitatea lingvistică, limba maternă, numele acesteia și al poporului și numele națiunii și al statului național în formare. Denumind, după anul 1860, numai Principatele Unite, numele propriu *România* a cuprins în sfera sa, după 1918, întregul teritoriu al statului național unitar românesc.

În ce măsură și cît de profund a contribuit acest nume la realizarea idealurilor politice, culturale, statale și sociale ale generațiilor care s-au succedat în România în ultima sută de ani este pentru oricine, român sau străin, lesne de înțeles. Înfăptuirile lui istorice sînt comparabile doar cu cele ale radicalului *român*, ale adj. *românesc* și ale adv. *românește*, în epoca de constituire a comunității lingvistice romanice răsăritene și apoi românești. Dar pe cînd funcția acestora din urmă a fost de autodefinire și de conservare, în cazul numelui propriu a trecut pe primul plan ideea afirmării plenare a tuturor trăsăturilor pozitive ale comunității lingvistice românești, în domeniul culturii, al vieții spirituale, politice, economice și sociale, în lumea contemporană.

Astfel, termenii studiați constituie un exemplu strălucit în sprijinul ideii pe care W. von Humboldt a formulat-o pregnant încă de la începutul secolului al XIX-lea: „limbile aparțin, în mod evident, celor mai de seamă forțe creatoare din istoria omenirii“[38].

---

[37] V. Arvinte, *Le nom ethnique **român** et la création du nom de l'État national **România***, în RRH XVI (1977), p. 339-354; idem, ***Romanus** im Aromunischen*, în „Balkan Archiv, NF, 1 (1978), p. 109-127, vezi volumul de față, p. 205-217; idem, *Român*, p. 122-183.

[38] „... die Sprachen offenbar zu den hauptsächlich schaffenden Kräften in der Menschengeschichte gehören“, apud L. Weisgerber, *Das Menscheitsgesetz der Sprache*, p. 108.

*

De o importanţă mult mai redusă pentru istoria comunităţii lingvistice româneşti este cel de al doilea termen care figurează în titlul lucrării de faţă. Este suficient să amintim faptul că *vlah* (*valah*) nu a devenit niciodată un cuvînt autentic popular în cadrul comunităţii lingvistice româneşti, în ciuda faptului că numeroşi cărturari, reprezentanţi ai bisericii şi ai vieţii publice l-au folosit destul de mult în secolele trecute, iar unii chiar, incidental, şi în zilele noastre. Poziţia acestui cuvînt este în mare măsură asemănătoare şi în dialectul aromân. Numai la meglenoromâni şi la istroromâni, mai izolaţi şi mult mai puţini numericeşte, s-a putut produce înlocuirea numelui etnic *romanus* prin *vlah*, iar aceasta abia în ultimele secole.

Din această cauză, problematica, foarte interesantă în alte planuri, pe care acest cuvînt o pune, nu-şi poate găsi locul de desfăşurare în lucrarea de faţă. Aici ne vor interesa doar doua aspecte ale istoriei acestui cuvînt. Primul ar fi unul pozitiv, dacă ţinem seama de faptul că acest cuvînt constituie o probă de necontestat cu privire la modul în care s-a reflectat în conştiinţa altor comunităţi lingvistice europene, într-o epoca mai veche, ideea romanităţii românilor, a apartenenţei lor şi a limbii lor la familia limbilor şi popoarelor romanice. Al doilea ar fi unul negativ, dacă avem în vedere faptul că termenul *vlah* a avut şi are încă un sens peiorativ în unele limbi europene.

Un scurt istoric al acestui termen ne va arăta despre ce anume este vorba[39]. După numeroase explicaţii etimologice fanteziste care i s-au dat acestui cuvînt, începînd încă din epoca Renaşterii, lingviştii sînt astăzi de acord cu explicaţia lui G. Paris (1870) că radicalul cuvîntului *vlah* a fost, iniţial, numele unui trib celtic, *Volcae*, atestat prin secolul al III-lea î.e.n. ca trăind în vecinătatea seminţiilor germanice, pe teritoriul actual al Germaniei, la sud de rîul Main. Se înţelege, astfel, de ce o mare parte a istoriei cuvîntului în discuţie s-a petrecut pe terenul limbilor germanice şi germane. Radicalul germanic comun reconstituit este **Walh*(*os*). Sensurile acestuia au cunoscut variaţii de la o limbă germanică la alta, dar preponderent era acela de 'celt'. Astfel, în ags. *Wealh* însemna 'celt', dar şi 'sclav', în vnord. *Valir* denumea fie pe locuitorii celţi din regiunea Cornwall, fie pe romanici.

Prin secolele al III-lea – al IV-lea e.n., cînd contactul neamurilor germanice cu romanii au devenit mai intense, radicalul **Walhos* a fost folosit pentru a-i denumi pe romani. Trebuie menţionat faptul că, exceptînd cîteva neamuri germanice (goţii, longobarzii), numele etnic *romanus* nu a pătruns în spaţiul germanic.

Termenul cunoaşte o nouă mutaţie semantică în epoca migraţiei popoarelor. El va fi folosit pentru a denumi noile comunităţi lingvistice romanice sau unele teritorii locuite de acestea. Pe teritoriul Imperiului francon, *Walha* s-a încrucişat cu *Gallus*, rezultînd *Gwall*, şi cu *Gallia*, rezultînd fr. *Gaule*[40].

---

[39] În afară de lucrările lui L. Weisgerber, unele menţionate mai sus (nota 3), bibliografia acestui cuvînt este extrem de bogată. Cum nu intenţionăm să o prezentăm nici măcar cu totul incomplet, trimitem, dintre lucrările mai noi, la A. Armbruster, *op. cit.*, p. 12-17, *passim*.

[40] L. Weisgerber, *Walhisc...*, p. 29. O evoluţie fonetică normală a lat. *Gallia* ar fi ajuns în fr. la **Jaille*.

Cu sensul 'romanic', denumirea *Walh* s-a extins, într-o epocă mai greu de precizat, şi asupra comunităţii lingvistice romanice din sud-estul Europei. Se admite că mijlocitorii în această expansiune a cuvîntului ar fi fost slavii. La slavii meridionali, cuvîntul a participat la fenomenul numit metateza lichidelor (v. sl. *vlachŭ*), iar la cei răsăriteni s-a petrecut fenomenul numit polnoglasie sau plenisonie (ucr. *voloh*). De la slavii meridionali, cuvîntul a pătruns şi în greaca bizantină, sub forma βλάχος, βλάχοι, fiind atestat documentar începînd cu anul 980[41]. El s-a răspîndit şi în limbile albaneză, maghiară, la saşii transilvăneni, în latina savantă din evul mediu, iar de aici, în numeroase alte limbi europene. În toate el serveşte pentru a-i denumi pe români. Dar, cum am mai arătat, românii înşişi, cel puţin daco-românii, nu l-au acceptat.

Trecînd peste amănuntul că în anumite epoci şi în diferite limbi sensul cuvîntului a cunoscut modificări de natură socială, religioasă sau profesională, reţinem aici doar faptul că termenul *vlah* a constituit, în limbile care l-au folosit, o recunoaştere, cel puţin în stadiul iniţial, din partea membrilor comunităţilor lingvistice respective, a caracterului romanic al românilor.

Am lăsat intenţionat la urmă derivatul adjectival cu sufixul germanic *-isk-*, **walhisk*. Acesta stă la baza cuvintelor germane *welsch* (*wälsch*) 'romanic', 'italieneşte', 'franţuzeşte', vb. *welschen* 'a vorbi neclar, într-o limba neînţeleasă'. Sensul adj. *welsch* a căpătat în germană o nuanţă puternic peiorativă la adresa popoarelor romanice, în special a francezilor şi italienilor. Aceeaşi accepţie peiorativă, de data aceasta la adresa românilor, a cunoscut cuvîntul *vlah* în unele limbi europene. Şi pe această latură negativă, asupra căreia nu credem că este necesar să insistam, comunitatea lingvistică românească a făcut corp comun cu limbile romanice menţionate.

Semnificaţia istorică profundă a termenilor *român* şi *vlah*, de care ne-am ocupat, a fost întrevăzută şi exprimată în cuvinte memorabile de cronicarul şi învăţatul Miron Costin, încă în urmă cu mai bine de trei sute de ani. Spusele sale ne pot servi drept încheiere: „Mare dovadă neamurilor, din ce rădăcină şi ce izvor sînt, numile care au şi în de sine şi de la alte ţări streine..“[42].

---

[41] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 12.

[42] Miron Costin, *Opere*, *ed. cit.*, p. 267.

Die Geschichtlichen Leistungen des Wortes ROMANUS *

Ein Vergleich mit dem ahd. *thiudisk und ahd. *walhisk

Wilhelm von Humboldts Ansicht, dass «die Sprachen offenbar zu den hauptsächlich schaffenden Kräften in der Menschengeschichte gehoren»[1] bildet die theoretische Grundlage der nachfolgenden Betrachtungen. Die Sprache ist, wie es dieser grosse Denker ausdrückte, nicht nur «ein Austauschungsmittel zu gegenseitigen Verständnis, sondern eine wahre Welt», «welche der Geist zwischen sich und die Gegenstände durch die innere Arbeit seiner Kraft setzen muss»[2]. Die schöpferische Kraft der Sprache äussert sich auf verschiedenen Ebenen im Rahmen der Muttersprache und jeder geschichtlich begründeten Sprachgemeinschaft. Der Begriff «Sprachgemeinschaft» nimmt in Humboldts Sprachtheorie eine zentrale Stellung ein. Humboldt versteht darunter die Gemeinschaft von Menschen, die fortwährend auf gegenseitige Beeinflussung gründende Beziehungen zueinander unterhalten, dank der schöpferischen Kraft der Muttersprache[3]. Diese ist, abgesehen von der Schaffung eines sprachlich – geistigen Weltbildes, auch der Quell aller kulturellen und geistigen Werte einer bestimmten Sprachgemeinschaft. Die schöpferische Kraft der Sprache äussert sich auch in der Geschichte. Dabei wird die Muttersprache nicht nur durchgehend in der Geschichte schaffenden Gesellschaft verwendet, sondern wirkt auch ununteibrochen auf die geschichtliche Entwicklung der betreffenden Sprachgemeinschaft ein[4]. Die Muttersprache als geschichtsbildenden Kraft äussert sich nicht nur in den entscheidenden geschichtlichen Momenten einer Sprachgemeinschaft, eines Volkes oder einer Nation; sie wird immer dann wirksam, wenn die Sprachgemeinschaft äusseren Einwirkungen unterworfen ist, die ihre Existenz gefährden. Sie macht sich auch in Augenblicken geistiger oder politisch-staatlicher Selbstbehauptung bemerkbar, indem sie ihren Sprechern das Gefühl ihrer eigenen Kraft vermittelt[5]. Die Sprachgemeinschaft bildet auch die Grundlage für den Volksbegriff, welcher nicht biologischer oder staatlicher Natur ist, sondern eine kulturellen und geistigen Wert darstellt[6]. Die Mitglieder einer Sprachgemeinschaft haben eine gemeinsame geistige Grundlage, dieselbe Denkwelt, die ihnen gleichorientierte Äusserungen kultureller, politischer oder geschichtlicher Art ermöglicht[7]. Es ist

---

[*] Publicat în „Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität", 5, 1977-1978, p. 175-192.

[1] Apud L. Weisgerber, *Das Menschheitsgesetz der Sprache als Grundlage der Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1964, p. 108.

[2] *Op. cit.*, p. 37-38.

[3] *Op. cit.*, p. 43.

[4] *Op. cit.*, p. 120.

[5] *Op. cit.*, p. 116.

[6] *Op. cit.*, p. 114.

[7] *Op. cit.*, p. 130.

nicht abzuleugnen, dass die andauernden Lebensformen einer geschichtlichen Gemeinschaft in der Sprachgemeinschaft wurzeln. Diese widersteht allem Unbill der Geschichte. Sie ist zugleich eine der ältesten Strukturformen der menschlichen Gesellschaft[8].

Daraus ergibt sich die Tatsache, dass die Sprache nicht nur die Geschichte widerspiegelt, wie des öfteren in der historischen Linguistik behauptet wurde, wobei man sich auf die mehr oder weniger bedeutenden Einwirkungen gewisser geschichtlicher Ereignisse auf die Sprache eines Volkes bezog (z.B. ethnische und linguistische Kontakte, kulturelle Einflüsse usw.). Die Muttersprache einer Sprachgemeinschaft, nicht als ἔργον sondern als ἐνέργεια verstanden, ist das Mittel, durch das „«die gesamte geistige Energie eines Volkes» (Humboldt) dauerhafte Prägung gewinnt und als fortwirkende Kraft das Leben einer geschichtlichen Gruppe mitbestimmt“. Dadurch wird die Muttersprache eine «geschichtsmächtiger Kraft»[9]. Doch wurden ihre geschichtlichen Leistungen bisher nur ungenugend von den Sprachwissenschaftlern untersucht.

L. Weisgerber, auf dessen linguistische Anschauung Humboldtscher Prägung wir uns bis jetzt bezogen haben, gehört zu den wenigen Sprachwissenschaftlern, die diesem Grundproblem der Linguistik eine andauernde Aufmerksamkeit geschenkt haben. Hervorzuheben ist vor allem sein Beitrag zur Wortgeschichte des ahd. **thiudisk* und des ahd. **walhisk* aus der Sicht ihrer geschichtsbildenden Funktion in der deutschen Sprachgemeinschaft. Wir beabsichtigen in der vorliegenden Arbeit diese beiden Wörter mit dem Volksnamen ROMANUS zu vergleichen. Dieses ist seinerseits ebenso reich an geschichtlichen Leistungen. ROMANUS und *LINGUA ROMANISCA, *ROMANISCE (› rum. *român*, *limbă românească*, *românește*) haben die Entwicklung der romanischen Sprachgemeinschaften Südosteuropas wesentlich mitbestimmt.

Wir beginnen mit einer kurzen Darstellung der wichtigsten geschichtlichen Entwicklungsstufen der Wörter **thiudisk* und **walhisk*. Wie bereits bekannt, scheint es für die germanischen bzw. für die deutschen Volksstämme der Frühzeit keinen gemeinsamen Herkunftsnamen gegeben zu haben, wenigstens ist er dem Deutschen unbekannt. Verbreitet waren die Namen der alten germanischen bzw. deutschen Stämme: Goten, Gepiden, Langobarden, Heruler, Markomannen usw. oder Franken, Sachsen, Alemanen, Schwaben, Bayern u.a. Bei den letzteren muss hinzugefügt werden, dass sich eine einheitliche Bezeichnung für diese als Volksnamen ist, wie L. Weisgerber bemerkt[10], das jüngste in Europa. Das Wort *deutsch* da seine

---

[8] *Op. cit.*, p. 121.

[9] *Op. cit.*, p. 110.

[10] L. Weisgerber. *Walhisk. Die geschichtliche Leitung des Wortes* ***welsch***. Sonderdruck aus *Rheinische Vierteljahrblätter*, 13. I-4 (1948), Bonn. p. 35. Zur Etymologie dieser Wörter siehe Fr. Kluge, EWDS, s.v.; H. Paul, *Dt. Wb.*, s.v.; Fr.L.K. Weigand, *Dt. Wb.*, s.v.; L. Weisgerber, *Die geschichtliche Stellung des Wortes* ***Deutsch***, Sonderdruck aus den *Mitteilungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn* 12, 1-4 (1942); idem, ***Deutsch*** ***als*** *Volksname. Ursprung und Bedeutung*, Stuttgart 1953.

Entstehung auf den Gegensatz zum Volksnamen *welsch* zurückzuführen ist und in die Zeit fällt, wo die Deutschen sich ihrer ethnischen und sprachlichen Einheit bewusst werden, kann die Untersuchung dieser Volksnamen nicht getrennt vorgenommen werden, umsomehr sie sich semantisch und formal in der deutschen Sprachgemeinschaft herausgebildet haben.

Die Wurzel des Wortes *deutsch* ist germ. **theuto-* ‹ idg. **teuta* 'Stamm', 'Blutsverband' und in verschiedenen indogermanischen Sprachen entsprechend vertreten[11]. In den germanischen Sprachen entspricht *theuto-* dem ags. *diot*, dem ahd. *diot(a)*, dem mhd. *diet*, dem asächs. *thioda*, dem afries. *thiade*, dem ags. *theod*, dem anord. *dhjōdh*, dem got. *tiuda* 'Volk'. Aus der Wurzel *theod*, *deod*, mit dem Suffix *-isk* ensteht im ahd. das adjektivische Derivat *diutisc*, *theodisk*, asächs. *thiudisk*, ndl. *duitsch*, ags. *thēodisc*, dän. *tydsk*, got. (adv.) *thiudiskō* 'heidnisch' (nach dem gr. ἐθνικῶς). Das adjektivische Derivat verhält sich zu seiner Wurzel etwa wie *völkisch* zu *Volk*, *irdisk* zu *ërda*, *heimisk* zu *heim*, *frankisk* zu *Frank*, *walhisk* zu *walh*[12].

Zu betonen ist die Tatsache, dass die ursprüngliche Bedeutung des adjektivischen Derivats **thiudisk* und zwar 'dem Volk eigen', 'stammesmässig', 'volksmässig' sich auf *Sprache* bezog und nicht auf ethnische Eigenschaften, die Bedeutung war 'auf deutsch'. In einer späteren Phase erhielt das Adjektiv die *ethnische* Bedeutung in dem Ausdruck *deutsches Land*. Dann entsteht auch der Volksnamen *Deutsche* und schliesslich taucht auch die Landesbezeichnung *Deutschland* auf. In dieser semantischen Reihe ist das Glied, das die Bedeutung von Sprache vermittelt, wesentlich. Der Faktor *Sprache* war für den weiteren Verlauf der Entwicklung von entscheidender Bedeutung. Die Erkenntnis, dieselbe Muttersprache zu sprechen weckte das Bewusstsein der Zugehörigkeit zu derselben Sprachgemeinschaft und führte zur Herausbildung des ethnischen und später des Nationalbewusstseins.

Das Derivat *theodiscus* wird in den ersten schriftlichen Belegen auch wirklich in einem auf die Sprache bezogenen Kontext erwahnt. 786 berichtet Wigbod, der aus dem Trierer Bezirk gebürtige Kaplan Karls des Grossen, dem Papst, dass auf der von König Offa von Merzien abgehaltenen Synode die Beschlüsse *tam latine, quam theodisce, quo omnes intelligere possent* verlesen wurden. Der Ausdruck *theodisca lingua* ist um 788, 801 und 813 belegt; das Adverb *theodisce* wird um die gleiche Zeit erwähnt (*cur scriptor, hunc librum theodisce dictaverit*, 871). Die deutsche Variante dieses Adverbs (aber mit lateinische Endung), und zwar *tiutiscae*, stammt aus dem Jahre 882. Um das Jahr 1000 ist der Ausdruck *diutisca zunga* als Bezeichnung für nichtfränkische Stämme belegt. Später, um das Jahr 1080 (Annolied), tauchen die Bedeutungen auf, die sich auf ethnische Züge und das Land beziehen: *das tiusche lant*, Pl. *diutsche lant*, *in allen tiuschen landen. Deutschland* als Landesname ist aber erst im 15. Jahrhundert anzutreffen. Wir weisen nebenbei darauf hin, dass die Geschichte des Wortes *deutsch* einen Einfluss seitens des gelehrten *teutonicus* erkennen lässt, dem es im Mittelalter irrtümlicherweise zugeordnet wurde.

---

[11] Gall. *Teuta* in Eigennamen, air. *touth* 'Volk', kymr. *tud* 'Land', korn. *tus*, bret. *tud* 'Leute', osk. *tuoto*, umbr. *totam* 'civitas' illyr. *teuta* – aus Eigennamen, apreuss. *tauto* 'Land', alit. *tauta* 'Volk', lit. *Tauta* 'Deutschland'.

[12] L. Weisgerber, *Die geschichtliche Stellung...*, p. 4.

Eine strittige Frage in der Geschichte dieses Wortes stellt die Ursache für den semantischen Wechsel des adjektivischen Derivats **thiudisk* dar, und zwar von der Bedeutung ‘stammesmässig’ zur Bedeutung von der Sprache. Nach H. Paul[13] ist die Bedeutung ‘Sprache’ aus dem Ausdruck *theodisca lingua*, Adv. *theodisce* gelehrter Herkunft und stammt aus der Karolingerzeit, als man es für notwendig erachtete, den Unterschied zwischen der lateinischen Sprache und der Sprache des fränkischen Volkes zu bezeichnen. Die Gelehrten erzielten eine Übertragung des im Lateinischen üblichen Unterschieds von LINGUA ROMANA – LINGUA VULGARIS in eine andere sprachliche Realität, indem sie dieses VULGARIS als Bezeichnung für die germanische „Vulgärsprache“ im Reich Karls des Grossen zwecks Unterscheidung von der romanischen Sprache der unterworfenen Bevölkerung verwendeten. Wie auch VULGARIS, das sich aus VULG(US) + ARIS zusammensetzt, besteht THEODISCUS aus THEOD + ISK, „ein übersetztes VULGARIS“ (Vgl. auch got. *thiudiskō*, eine Lehnübersetzung nach dem griechischen ἐθνικῶς).

Andere Sprachwissenschaftler, wie z.B. L. Weisgerber[14], behaupten, dass der semantische Wechsel sich in der deutschen Sprachgemeinschaft vollzogen haber, zu der Zeit als sich der Gegensatz *thiudisk-walhisk* herausbildete, d.h. in den letzten Jahrhunderten des ersten Jahrtausends auf dem Gebiet der fränkisch-romanischen Sprachinterferenz. Die fränkische Sprachgemeinschaft musste sich für ihre Muttersprache eine eigene Bezeichnung schaffen, die sich von ihrer für die benachbarten Romanen verwendeten Bezeichnung unterschied. Das Adjektiv *walhisk* (› *wälsch*, *welsch*) hatte zu jener Zeit die Bedeutung ‘nach der Art der Romanen zu sprechen’. Es bezeichnete eine andere nichtdeutsche ‘Sprechweise. Später wird es eine andere ethnische Wesensart von der deutschen abgrenzen. Seine Wurzel ist das ahd. **Walhos* (‹ Volcæ, der Name eines keltischen Stammes), das, nach der Bedeutung ‘Kelte’, während der Zeit enger Kontakte mit den Römern auf diese bezogen wurde und später die Bedeutung ‘romanisch’ erhielt[15].

Die Tatsache, dass der Gegensatz von *thiudisk -walhisk* zur Schaffung der Bezeichnung *deutsch* führte, wird auch von der Parallelentwicklung dieser Elemente bestätigt. Das ist erstens auf formaler Ebene erkennbar. Die neueren Varianten *deutsch* und *welsch* weisen die Synkope von *-i-* im Suffix auf, ein Phänomen, das sich nur im adjektivischen Derivat *kölsch* (‹ *kölnisch* ‹ *Köln*) und in dem ihm verwandten Substantiv *die Kölschen* 'die Bewohner der Stadt Koln' wiederholt hat. In andern, aus Volksnamen abgeleiteten Adjektiven (*dänisch*, *englisch*, *wendisch*), fand keine Synkope statt. Der Parallelismus ist auch auf funktioneller Ebene feststellbar. Beide Ableitungen bezeichnen 'die Art des Sprechens, die Sprechweise': *in diutiscun*; *in uuala(hi)scun*. Schliesslich wurden aus ihnen die Volksnamen *die Deutschen* und *die Welschen* gebildet, während in anderen, ähnlichen Fällen diese Entwicklung nicht stattfand: aus *englisch* oder *dänisch* wurden keine Volksnamen **die Englischen* oder **die Dänischen* gebildet.

---

[13] Ebenfalls Fr.L.K. Weigand, *op. cit.*, s.v.

[14] In allen zitierten Werken. Ebenfalls Fr. Kluge, *op. cit.*, s.v.

[15] Bekanntlich schliesst die Wortgeschichte von *walh* auch die Sprachen Ost- und Südosteuropas mit ein: die slawischen Sprachen, Ungarisch, Griechisch-Byzantinisch, Albanisch. Das Wort hat in diesen Sprachen nicht die alte Bedeutung von ‘Kelte’, sondern von ‘romanisch’ aus dem frühahd. und bezieht sich auf die südosteuropäischen Romanen, d.h. auf die Vorfahren der heutigen Rumänen, manchmal auch auf die Italiener. Hervorzuheben, dass bei zahlreicheren und beieinanderwohnenden Dakoromanen der Name nicht in die Volkssprache eindringen konnte. Ebenso bei den Aromunen (hier hat *vlah* eine prekäre Existenz). Hingegen verbreitete er sich bei den isoliert lebenden und nicht so zahlreichen Megleno- und Istrorumänen.

Somit bezeichnete **thiudisk*, dessen Geschichte eng mit der von **walhisk* verknüpft ist, ursprünglich (1) 'die Sprechweise der Deutschen, im Gegensatz zur Sprechweise der benachbarten Romanen'; für die Deutschen stellte es die begriffliche Anerkennung der Einheit ihrer Muttersprache und implizit ihrer Sprachgemeinschaft dar. Ungefähr um das Jahr 900 beginnt es auch (2) 'die ethnische Wesensart der Deutschen zu bezeichnen, die charakteristischen Züge des deutschen Volkes, die es von den anderen Völkern unterscheiden, die Existenz einer deutschen Volksgemeinschaft'. Dann kam die neue Bedeutung von (3) 'die Totalität der Deutschen' und diese führte schliesslich zur (4) Landesbezeichnung. mhd. *daß tiusche land* (um 1080), desen Komponenten im Verleich zu *Deutschland* noch nicht fest miteinander verbunden sind. Das Schwanken zwischen diesen beiden Varianten ist auch noch in Luthers Schriften anzutreffen[16]. Erst im 16. Jahrhundert wird *Deutschland* als einzige Form allgemein gebräuchlich. Die neue Ableitung *Deutschheit* (*teutschikait*) ist seit dem 15. Jahrhundert gebräuchlich[17], während *Deutschtum* erst zu Beginn des 19. Jahrhunderts anzutreffen ist.

Diese kurze Wortgeschichte von *deutsch* schliessen wir mit der Bemerkung L. Weisgerbers ab, dass die Art, in der sich diese Bezeichnung herausgebildet habe, in Europa einzigartig sei. Die Einmaligkeit des Phänomens bestehe in der Ableitung des Volksnamens aus dem Sprachnamen: «...das aus einem Sprachnamen ein Volksname gewonnen wird, ist in Europa einmalig»[18]. Diese Behauptung wird jedoch nicht nur von der allgemeinen Feststellung widerlegt, dass meistens «ursprunglich nicht die Sprachen nach den Völkern bezeichnet werden, sondern umgekehrt»[19], sondern auch von dem Einzelfall des rätoromanischen Volksnamens

---

[16] Mit folgender Deklination: Nom. *Deutschland*, Gen. *deutsches Land*, Dat. *im deutsch Lande – in Deutschland*, Akk. *in ganz Deutschesland*, Dat. Plur, *in Deutschenlanden – in Deutschlanden*, siehe Fr. Kluge, *op. cit.*, s.v.

[17] Fr. Kluge, *op. cit.*, s.v.

[18] L. Weisgerber. *Die geschichtliche Stellung...*, p. 38. Diese Idee ist auch in anderen Beiträgen anzutreffen: *Deutsch als Volksname*. p. 86: «Bei den anderen europäischen Völkern ist der Sprachname aus dem Volks- oder Landesnamen gewonnen; bei den Deutschen treffen wir auf umgekehrte Verhältnis»; *Das Menschheitsgesetz...*, p. 128: „(Die Deutschen) als einziges Volk Europas, das sich als Volk nach seiner Muttersprache genannt hat".

[19] E. Coseriu, *Synchronie Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels*. München, 1974. p. 15. Anm. 27.

romontsch (*rumontsch*, *pievel romontsch*). Sein Etymon ist das Adverb *romanice*, das in erster Linie die Sprache, den Sprechakt bezeichnete. Der Ausdruck *romanice parabolare* oder *fabulare* hatte die Bedeutung zu '„sprechen wie die Bewohner der Romania', d.h. nich in germanischer Sprache, sondern in der Sprache, die sich auf der Grundlage des Lateinischen entwickelte“[20]. Wir fügen noch hinzu, dass der Sprachfaktor zweifelsohne eine bedeutende Rolle in der romanischen Sprachgemeinschaft Südosteuropas gespielt hat, sowohl bei seiner Bezeichnung als auch bei der Beibehaltung des Volksnamens ROMANUS.

Das rumänische Volk ist heute das einzige romanische Volk, das die Bezeichnung ROMANUS bewahrt hat. Diese Bezeichnung ist oder war in allen rumänischen Dialekten anzutreffen: dr. *român* (*rumân*), ar. *armân*, ir. *rumăr* (17. Jh.), mgl. **rumon* und stellt einen der wichtigsten Beweise für die Zugehörigkeit dieser heute isolierten Dialekte zu derselben Sprachgemeinschaft dar. Bedeutend älter als der Name *deutsch*, beginnt der Volksname *român* seine Geschichte zur Zeit der Römerherrschaft an der unteren Donau. Die Romanisierung, die sich analog auch in anderen Teilen des Römischen Reiches vollzog, führte zu einer Umwandlung der dakisch-thrakisch-mœsischen Sprachgemeinschaft in eine romanische. Vom Ende des 4. Jahrhunderts an bewirkten die geschichtlischen Ereignisse eine Trennung dieser Sprachgemeinschaft von der restlichen römischen Welt und eine Eingliederung in die Einflusssphäre des Oströmischen Reiches. Diese ausserlinguistische Gegebenheit hatte für die nachherige Entwicklung der oströmischen Sprachgemeinschaft weitreichende Folgen. So wurden auf kultureller Ebene alle Beziehungen zur lateinischen Schriftsprache abgebrochen. Die Folge davon war, dass im Osten der Gegensatz zwischen der lateinischen Schriftsprache und dem Vulgärlatein (*cultura litterarum* und *loquentes rusticum*) aufgehoben wurde. Von dem geringen Einfluss einiger religiösen Zentren (Klöster) abgesehen, ist dieses Phänomen zwischen dem 5.-7. Jahrhundert auch im Westen anzutreffen. Es stellt den Ausgangspunkt linguistischer Neuerungen dar, welche die lateinische Sprache in die neuen romanischen Idiome verwandeln werden[21]. Aber im Westen wird die Opposition LINGUA LATINA – LINGUA ROMANA wiederhergestellt, vor allem in Gallien während der karolingischen Renaissance (9. Jh.). Natürlich waren diese beiden sprachlichen Gegebenheiten nicht vollständig voneinander abgegrenzt. Einerseits war das Schriftlatein mit Elementen der Volkssprache durchsetzt, andererseits drangen in die Volkssprache die ersten lateinischen Bildungswörter ein[22].

In Gallien ist der Gegensatz LINGUA ROMANA – LINGUA LATINA allmählich in den Gegensatz LINGUA FRANCISCA 'die Sprache der romanischen Bevölkerung Galliens und der romanisierten Franken' – LINGUA LATINA, die von dem gebildeten

---

[20] C. Tagliavini. *Einführung in die romanische Philologie*, München 1973. p. 128.

[21] Niculescu, *Individualitatea*, p. 34. E. Coseriu: „Der wahre und tiefste Grund für die Aufspaltung des Lateins war der Niedergang der lateinischen Kultur“, in: *Das sogenannte «Vulgärlatein» und die ersten Differenzierungen in der Romania*, Sonderdruck aus *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, Darmstadt 1978, p. 282.

[22] Al. Niculescu, *op. cit.*, p. 40, 42.

Stand und dem Klerus gesprochen wurde, übergegangen. Ein ähnliches Phänomen hat um das Jahr 1000 auch in Spanien und Italien stattgefunden. Im Falle Italiens verbreiteten sich, zusammen mit der Bezeichnung *lingua volgare* (*sermone volgare*) (Vgl. Dante, *De vulgari eloquentia*, im 14. Jh.), die sich auf die vom Volk gesprochene Sprache bezog, die regionalen Benennungen lokaler Dialecte: *toscano*, *bellunese* usw. Eine ähnliche Entwicklung wurde auch in Spanien verzeichnet. Daraus lässt sich schlussfolgern, dass die Verwendung der lateinischen Schriftsprache in den Schulen, in der Kirche, in der Verwaltung und im Staatswesen, unabhängig von ihren zeitlichen und räumlichen Prestigeschwankungen, die romanischen Sprachgemeinschaften dazu bestimmte, auf die Bezeichnung ihrer eigenen Sprache mit dem Ausdruck LINGUA ROMANA zu verzichten und auf lokale, territoriale oder, wie im Falle Frankreichs, auf eine Ableitung des Namens für die fränkischen, inzwischen auch romanisierten Beherrscher zurückzugreifen. Diese Erklärung ist glaubhafter als Al. Niculescus Behauptungen[23], dass die Bezeichnungen ROMANUS, LINGUA ROMANA, ROMANIA pejorative Bedeutungen erhalten hätten: die erste bezeichnete das von den Germanen unterworfene romische Volk, die zweite die Sprache der unteren Bevölkerungsschichten und die dritte das von den Eroberern besiegte Romische Reich. Das hätte zum Verschwinden dieser Wörter aus den romanischen Sprachen des Westens geführt[24].

Die Aufgabe von LINGUA ROMANA wurde auch davon bestimmt, dass durch die Aufspaltung der ursprünglichen lateinischen Sprachgemeinschaft in romanische Sprachgemeinschaften die Angehörigen der jeweiligen Sprachgemeinschaft nicht mehr denselben Namen verwenden konnten, wie er berechtigterweise auch von den anderen benachbarten oder entfernteren romanischen Sprachgemeinschaften benützt wurde, um ihre eigene Sprache zu bezeichnen. Und das sogar dann, wenn eine spezifische phonetische Entwicklung jeder romanischen Sprache oder jedes Dialekts – vorausgesetzt die Bezeichnung LINGUA ROMANA hätte sich erhalten – zum Auftauchen differenzierter romanischer Varianten geführt hätte. In dieser Lage hat das

---

[23] Idem, p. 50.

[24] Dass die Romanen auf den Namen ROMANUS stolz waren, dem sie während der Völkerwanderungszeit BARBARUS gegenüberstellten, hat G. Paris bewiesen: *Romani*, *Romania*, *lingua romana*, *romanicum*, „Romania" 1 (1872), p. 1-22; *Mélanges linguistiques*, Paris 1909, p. 1-31; siehe auch C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 122. Die Wörter des Glossars von Kassel (9. Jh.) können nicht daraufhin ausgelegt werden, dass die Romanen die nachteilige Meinung teilten, die manche germanischen Eroberer über sie hegten. Die sozialpejorative Bedeutung von ROMANUS, zu der Zeit wo dieses Wort noch gebräuchlich war, z.B. in Toskana (siehe B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, 3. Auflage, Firenze. 1941. p. 48) ist rein zufällig und spurlos verschwunden. Dieselbe semantisch pejorative Entwicklung verzeichnete auch LATINUS, das im Mittelalter bei den Romanen im Alpengebiet sowie im niederdeutschen Raum die Bedeutung von 'Halbfreien', 'Hörigen' hatte (siehe Bodo Müller, *Zum Fortleben von LATINU und seinen Verwandten in del Romania*, ZRPh. LXXIX (1963), p. 45-46). Das Beispiel von *rumân*, *rumânie*, Vb. *a rumâni* mit derselben Bedeutung im Altrumänische aus der Walachei ziegt uns, dass die soziale Bedeutung die ethnischen, religiösen oder familiären Bedeutungen (z.B. die Bedeutung von 'mein Man', im Ausdruck *rumânu meu*) in den muntenischen Dialekten bis auf den heutigen Tag nicht aufgehoben hat.

Verlangen, sich anderen gegenüber abzugrenzen, wie es für alle Sprachgemeinschaften charakteristisch ist und sich zuerst in der Bezeichnung äussert, die eine Sprachgemeinschaft ihrer eigenen Sprache gibt (jede Sprache braucht einen Namen[25]), die Angehörigen der neuentstandenen Sprachgemeinschaften dazu bestimmt, auf den irreführenden Ausdruck LINGUA ROMANA zu verzichten und neue Bezeichnungen provinzieller, staatlicher oder ethnischer Herkunft zu verwenden. Einige verstreute Sprachgemeinschaften (dalmatisch, rätoromanisch, spanische Juden) griffen aus bestimmten Gründen sogar auf den anderen Begriff des Oppositionpaares LATINUS zurück, um Sprache und Volk zu benennen[26]. Auf diese Weise sind ROMANUS, LINGUA ROMANA, ROMANIA aus dem romanischen Westen spurlos verschwunden (Eine Ausnahme: der Name der italienischen Provinz *Romagna*).

Anders stehen die Dinge im romanischen Osten. Die römische Sprachgemeinschaft in Dazien, den beiden Moesien, Scythia Minor, dem unteren Pannonien und Dardanien stand seit Ende des 4. Jahrhunderts (der Einfall der Hunnen) nicht mehr unter dem Einfluss der lateinischen Schriftsprache und Kultur. Die römische Kirchenhierarchie in den Donau provinzen, von den zahlreichen Bischöfen mit lateinischen Namen bezeugt, verschwindet gegen Ende des 6. Jahrhunderts[27]. Parallel dazu findet eine „Griechisierung" des Oströmischen Reiches statt, die gegen Ende des 7. Jahrhunderts abgeschlossen ist. Wir können infolgedessen annehmen, dass schon gegen Ende des 6. Jahrhunderts der Gegensatz „Grammatiklatein" – Vulgärlatein[28] in der römischen Sprachgemeinschaft an der Donau verschwindet. Diese

---

[25] E. Coseriu, *op. cit.*, p. 15, Anm. 27 : „Jedes Objekt (ein Hund, ein Pferd, ein Degen) lässt sich gegebenfalls als «historisches Objekt» auffassen und mit einem Eigennamen benennen. Doch mit den Einzelsprachen geschieht dies immer und notwendig, da es keine Sprache gibt, die nicht ihre individuelle Bezeichnung hätte. Man könnte einwenden, dass die Sprachen nach dem Namen der Völker benannt werden, doch ist das nicht immer festzustellen, und zudem werden ursprünglich nicht die Sprachen nach den Völkern bezeichnet, sondern umgekehrt".

[26] Bodo Müller, *op. cit.*; W. Meyer-Lübke, REW, 4927.

[27] H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti-Paris 1978, p. 52-56; siehe auch E. Popescu, *Das Problem der Kontinuität in Rumänien im Lichte der epigraphischen Entdeckungen*, „Dacoromania" Jh. 1 (1973), Freiburg-München, p.. 72-77.

[28] Wenn wir in Betracht ziehen, dass der Gegensatz LINGUA ROMANA – LINGUA LATINA bei den Romanen der unteren Donau nicht existiert hat, ist Bodo Müllers Hypothese wenig glaubhaft, da sie die Frage warum die orientalische Romanität die Bezeichnllng ROMANI beibehalten hat, folgendermassen beantwortet: „Die Rumänen schlossen sich in dem Kirchenstreit im Jahre 1024 endlich dem griechischen Ritus an, und da LATINI in den griechisch-orthodoxen Ostreich nun einmal als Bezeichnung für die römischen Christen fungierte, war es nach 1024 fehl am Platze. Unter dem beherrschenden Einfluss der gleichfalls dem griechischen Ritus angehorenden slavischen Nachbarvölker ist einheimisches LATINI sogar ganz dem Lehnwort *látin*, *létin* gewichen...". „Wie der Name LATINI sich für die dalmatischen Romanen empfahl, so verbot es sich für die des Donaulandes". LATINUS kann schwerlich die Bedeutung von 'römisch-katholisch', 'Katholik' in der romanischen Sprachgemeinschaft des Ostens bis zu Beginn des 11. Jhs. bewahrt haben, wenn in keinem der rumänischen Dialekte dieses Wort anzutreffen ist. Die Rumänen hatten für die Bedeutung 'römischer Christ' ihren ethnischen Namen (siehe weiter unten). Andere Bedeutungen von LATINUS leben im Altitalienischen und in manchen italienischen Dialekten der Gegenwart fort, dann in log., sp., pg.; als Bezeichnung für isolielte romanische Sprachgemeinschaften ist er in Graubünden, bei den spanischen Juden und bei den alten Dalmatiern anzutreffen (REW, 4927).

Sprachgemeinschaft spricht von nun an ganz einfach LINGUA ROMANA, eine Volkssprache, die erst viel später, im 17. und 18. Jahrhundert wieder unter dem Einfluss des gelehrten oder Kirchenlateins stehen wird. Nur so lässt sich erklären warum im Rumänischen die alte Schicht lateinischer Begriffe, die sich auf das Christentum bezieht und in allen vier rumänischen Dialekten vorhanden ist, im 6. Jahrhundert und auch später nicht mehr durch lateinische Neologismen erneuert wurde, wie es in den romanischen Sprachen des Westens der Fall war. Auch die Kulturzentren des Oströmischen Reiches konnten diese Entwicklung nicht beeinflussen, da es sich „griechisiert“ hatte. Der Ausdruck LINGUA ROMANA, der wahrscheinlich noch aus dem 3. Jahrhundert stammt, blieb deshalb mit einer Abänderung, auf die wir später eingehen werden, nur in der römischen Sprachgemeinschaft Südosteuropas erhalten. Durch ihn bezeichnete und trennte sich die Sprachgemeinschaft von deh anderen Sprachgemeinschaften, die im Laufe der Jahrhunderte im Donau-Karpaten-Raum einander ablösten.

Diese Abgrenzung bestand auch gegenuber der griechisch-byzantinischen Sprachgemeinschaft, zu der die Ostromanen fortwährend enge ökonomische, kulturelle und staatliche Beziehungen unterhielten. Die Tatsache, dass die Griechen sich und ihre Sprache ῾Ρωμαῖοι, bzw. ῾Ρωμαιφκά nannten und ihreh Staat manchmal ῾Ρωμανία, war für die romanische Sprachgemeinschaft des Ostens bedeutungslos. Die Romanen des Byzantinischen Reiches nannten die Angehörigen der byzantinischen Sprachgemeinschaft auch weiterhin *greci* (Sg. *grec* ‹ GRÆCUS), ihre Sprache *limba grecească*, ihre konkrete Sprechweise (*pe*) *grecește*. Der Gegensatz ROMANUS – GRÆCUS, *LINGUA ROMANISCA – *LINGUA GRÆCISCA, *ROMANISCE – *GRÆCISCE stammt im Rumänischen zweifelsohne noch aus lateinischer Zeit.

Gegenüber anderen südosteuropaischen Sprachgemeinschaften bediente sich die römische Sprachgemeinschaft zeitweilig auch des Gegensatzes ROMANUS – BARBARUS, LINGUA ROMANA – LINGUA BARBARA, ROMANIA – BARBARICUM. Da es dafür in der lateinischen Schriftsprache des Ostens nur wenige Beispiele gibt, wollen wir sie hier anführen. Bei Auxentius (zwischen 379-385 arianischer Bischof in Durostorum-Silistra): *in varvarico cristianorum persecuito est excitata*; de *varvarico pulsus*; de *varvarico liberavit*; de *varvarico pulsus in solo Romanie*; *degens cum suo populo in solo Romanie*. Bei Jordanes (um die Mitte des 6. Jhs.): *qui* (*Gothi*) *venientes in Romania sine armorum suscepti depositione*; *multique Hunnorum... tunc se in Romania dediderunt*. Bei Nicetas de Remesiana (um 350 geboren): *hoc praestat baptisma omni homini... tam diviti quam pauperi, tam Romano quam servo*[29]. Dieser Gegensatz blieb nicht lange bestehen. Das ist auch aus der Tatsache ersichtlich, dass der zweite Begriff des Gegensatzpaares in der rumanischen Sprache nicht wie in anderen romanischen Sprachen Spuren hinterlassen hat[30].

---

[29] H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 300-301.

[30] In den aus BARBARUS entstandeden Wörten wurde die ursprüngliche Bedeutung von ‘wild’ durch ‘tapfer’, ‘tüchtig’ ersetzt, vgl. it. *bravo*, frz. *brave*, it. *bravura*, frz. *bravure* usw., REW, 945.

Ein besonderes Merkmal der römischen Sprachgemeinschaft an der unteren Donau, das sich zu Beginn des 4. Jahrhunderts herausbildet, bezieht sich auf die christliche Religion. „Von Konstantin war eine Entwicklung eingeleitet worden, die von seinen Nachfolgern konsequent weitergeführt wurder nämlich dass jeder Bürger, der zum Imperium Romanum gehörte, auch Christ zu sein hatte». „Bürger des Reiches“ bedeutete auch «Glied der Kirche» zu sein...“[31]. In dieser Lage ist es verständlich, warum ROMANUS vom 4. Jahrhundert an auch die Bedeutung ‘Christianus’ erhielt[32]. Hervorzuheben ist die Tatsache, das *român*, welches das lateinische ROMANUS ablöste, auch die Bedeutung ‘Christ’ hat, das Adjektiv *românesc* die Bedeutung ‘christlich’ und das Verb a *români* (a *rumâni*) die Bedeutung von ‘taufen’, ‘christianisieren’[33]. Diese Bedeutungen müssen sehr alt sein und aus der Zeit stammen, als die Sprachgemeinshaften, mit denen die Ostromanen in Berührung kamen, heidnisch waren. Es ist die lange Zeit zwischen dem 4.-9., 10. Jahrhundert. Die einzige Ausnahme, die im 4. Jahrhundert zum Christentum bekerhrten Goten, ist nicht so wichtig, da sie sich nicht allzu lange an der unteren Donau aufhielten. Wir können folglich berechtigterweise annehmen, dass in der römischen und später romanischen Sprachgemeinschaft an der Donau ein neuer Gegensatz ROMANUS ‘Christ’ – PAGANUS ‘Nicht-christ’, ‘Heide’ den Gegensatz ROMANUS – BARBARUS ergänzte und später ersetzte. Er hat sich bis auf den heutigen Tag in der rumänischen Volkssprache erhalten: *român* ‘Christ’ – *păgîn* ‘Heide’.

Bezeichnend ist die Tatsache, dass im Altrumänischen aber auch heute in einigen Mundarten der entsprechende Begriff für das lateinische POPULUS ‘Volk’ nicht dieselbe Bedeutung wie in Lateinischen oder im modernen Rumänisch hat, sondern ‘Christengemeinschaft’, ‘Kirchengemeinde’ bedeutet. Folglich musste der Ausdruck POPULUS ROMANUS in der romanischen Sprachgemeinschaft des Ostens *auch* wenn nich *nur* die Bedeutung von ‘römischer Christengemeinschaft’ haben.

Daher ist anzunehmen, dass beim Übergang von der dakisch-römischen Sprachgemeinschaft zur romanischen Sprachgemeinschaft des Ostens und nachher zur rumänischen Sprachgemeinschaft neben dem Sprachfaktor, der von höchster Bedeutung ist, auch ein Faktor geistiger Natur beteiligt war: das Christentum in der lateinischen Sprache[34]. Auch dieser Tatsache ist es zu verdanken, dass Rumänisch die einzige romanische Sprache ist, in der sich das lateinische ROMANUS erhalten hat.

In der rumänischen Wortfamilie dieser Wurzel spielt das dem Adjektiv *românesc, -ească* entsprechende Adverb *româneşte* eine wichtige Rolle. Es bezieht sich auf 'die Wesensart der Rumänen' aber vor allem auf ihre 'Art zu sprechen'. Die Ausdrücke *ştiu româneşte, vorbesc româneşte, grăiesc româneşte* (altrum. *cuvîntez româneşte, rostesc româneşte*), arum. *zburăscu armâneaşte, grescu armâneşte* usw. bezeichnen den Sprechakt, das konkrete Sprechen. Die entsprechenden Adverbien werden auch in bezug auf andere Sprachgemeinschaften verwendet: *vorbesc greceşte, nemţeşte, franţuzeşte* usw. und gleichen den lateinischen Wendungen *latine loqui, graece loqui* usw. Es ist die unmittelbare Art im Rumänischen eine Sprachgemeinschaft zu individualisieren und zu definieren. E. Coşeriu äusserte sich in dieser Hinsicht: „Die Alten sahen noch die Einzelsprache im konkreten Sprechen als solchem, nämlich als Modalität dieses Sprechens“[35] und berief sich, um diese Ansicht zu verteidigen, auf die vorher erwähnten lateinischen Ausdrücke.

---

[31] W. Nyssen, Fr.-P. Sonntag, *Del Gott der wandernden Völker. Frühe christliche Zeugnisse der keltisch -germanischen Stämme von Västergothland bis Asturien*, Leipzig 1969, p. 15.

[32] Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Niort 1883, 6, R-S, 1886, p. 210; „ROMANUS, Romani olim dicti, qui alias Christiani, vel etiam Catholici“; die Bedeutung ist seit dem 4. Jh. belegt.

[33] ALR, II, Bd. I (E. Petrovici), Karte 191, *ortodox*, p. 96 und MN (2777), *uniți*, p. 104

[34] Rumänisch ist die einzige romanische Sprache, in der sich das lateinische IMPERATOR (› dr. *împărat*, mgl. *ampirat*) ununterbrochen erhalten hat, eine spezifisch linguistische Erscheinung für die besonderen Bedingungen, unter denen zu Beginn des Mittelalters die östliche Romanität gelebt hat.

Diese Modalität, eine Muttersprache zu bezeichnen, ist auch bei anderen romanischen Sprachen zu beobachten. So wie es im Lateinischen ein vom Adjektiv LATINUS abstammendes Adverb LATINE und vom Adjektiv ROMANUS ein Adverb ROMANE gab, so wurde vom alteren Adjektiv ROMANICUS, das im Mittelalter seinen Sinn veränderte und 'auf die neulateinischen Sprachen bezogen' bedeutete, das Adverb ROMANICE abgeleitet, von dem der Sprach-und Volksnamen des rätoromanischen Volkes (*romontsch*) herrührt, aber auch afrz., prov. *romans* (› it. *romanzo*, sp., pg. *romance*), mit der Bedeutung 'die Volkssprache im Gegensatze zum Lateinischen'[36].

Der Wandel dieses Adverbs zu den erwähnten romanischen Sprachnamen stellt ein ähnliches Phänomen wie die Entwicklung von **thiudisk* und **walhisk* dar.

Aber mit Ausnahme der rätoromanische Sprachgruppe, die zu einem gewissen Zeitpunkt von den anderen romanischen Sprachgemeinschaften isoliert wurde und aus diesem Grunde das Adverb ROMANICE mit der Bedeutung von 'Sprache' bis heute bewahrte, erhielten die Nachkömmlinge dieses Adverbs im Französischen, Provenzalischen, Italienischen, Spanischen und Portugesischen die Bedeutung von 'Schriftwerke in der Volkssprache (namentlich Prosaerzählungen)'. Die Entwicklung verlief auf die Bedeutung hin, die das it. *romanzo* 'Roman', *romanza* 'Romanze', das frz. *roman* 'Roman', sp., pg. *romance* 'Romanze', *romances* 'leeres Geschwätz' hat oder die Ableitungen it. *romanesco*, frz. *romanesque* 'romanhaft', it. *romantico*, frz. *romantique* 'romantisch'[37]. Es ist nicht ausgeschlossen, dass dieser semantische Wechsel, der die Bedeutung von 'Sprache' in Vergessenheit geraten liess, dem gleichen Umstand zu verdanken ist, der zur Aufgabe des Ausdrucks LINGUA ROMANA führte: die Unmöglichkeit, durch ihn die neuen romanischen Sprachgemeinschaften zu bezeichnen und voneinander abzugrenzen.

---

[35] E. Coşeriu, *Der Mensch und seine Sprache, Ursprung und Wesen des Menschen* – Ringvorlesungen gehalten an der Universität Tübingen, Sommersemester 1966. p. 69. Siehe auch *L'uomo e il suo linguaggio. Agorá*, Filosofia e letteratura. 14-15 (1977). p. 11-12.

[36] REW, 13101 C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 128.

[37] REW, 7370.

Das Rumänische hat diese Entwicklung nicht mitgemacht. Aber aus der Sicht des vorher Gesagten und im Einklang mit dem gegenwärtigen Stand dieser Sprache müssen wir annehmen, dass es auch im Osten immer ein Adverb gegeben hat, das den Sprechakt, das konkrete Sprechen bezeichnet. Dieses Adverb müsste zu derselben Wortfamilie des Lat. ROMANUS gehören. Wir schliessen uns hier anderen Sprachwissenschaftler an, die von der Anwesenheit eines Adverbs *ROMANISCE sprechen, das parallel mit dem Adjektiv *ROMANISCUS existierte, von dem das Wort *româneşte*, bzw. *românesc* abstammt.

Die Herkunft der Suffixe *-esc* und *-eşte* ist bekanntlich umstritten[38]. Unserer Ansicht nach hat Al. Graur die beste Erklärung dafür gegeben. Er leitet das Suffix *-esc* vom thrakischen -ISK ab, das demselben indogermanischen Suffix in der baltischen, keltischen, lateinischen, griechischen, germanischer und slawischen Gemeinsprache entspricht. Al. Graur schliesst die Möglichkeit einer Überlagerung des thrakischen -ISK mit dem lateinischen Suffix -ISCUS nicht aus, so wie das letztere sich im Westen mit dem germanischen Suffix -ISK[39] überlagert hat. Auch das adverbiale Suffix *-eşte* ‹ -ESCE, dessen *-e* aus den thrakischen Instrumentalfällen auf *-e* herrührt, ist nach A. Graur thrakischen Ursprungs; „Il est plus vraisemblable qu'on ait affaire ici a une survivance thrace..."[40].

In der römischen Sprachgemeinschaft Südosteuropas hat es folglich neben den oft belegten adjektivischen Ableitungen DACISCUS, FRIGISCUS, HUNISCUS, THRACISCUS auch ein Adjektiv *ROMANISCUS geben müssen. Der Ausdruck *LINGUA ROMANISCA bildet die Grundlage für den Ausdruck *limbă românească*, wahrend das Adverb *ROMANISCE das Etymon des Adverbs *româneşte* ist. Ebenso alt muss im Rumänischen der Ausdruck *limba grecească*, bzw. das Adverb *greceşte* sein. Aus diesen Wörtern haben sich die Suffixe *-esc*, *-ească* und *-eşte* in allen von Volksnamen abstammenden adjektivischen und adverbialen Derivate eingebürgert: *bulgăresc – bulgăreşte, slavonesc – slavoneşte, turcesc – turceşte* usw. Das Adjektiv *român, -ă* aus dem Ausdruck *limba română*, statt *limba românească*, taucht erst zu Beginn des 19. Jahrhunderts auf[41].

---

[38] Einige Sprachwissenschaftler verweisen auf seinen griechisch – lateinischen Ursprung (Diminutivsuffix *-iscus*), können aber keine überzeugenden Beispiele (Prototypen) für seine Eindringen ins Rumänische anführen. Die aus dem 7. und 8. Jh. stammende Ableitung von Salzburg, ROMANISCUS (VICO ROMANISCO) (seihe Pascu. *Sufixele*, p. 430; „Romania", 1 (1872) p. 9) kommt für die Romanität im Donauraum nicht in Frage (siehe Al. Graur, *Le sufixe thrace -ISK-*, in: *Melanges linguistiques*, 1936. p. 82); sie wurde mit dem germanischen Suffix *-isk* gebildet wie *franciscus*, *walhisk*, *thiudisk* usw. Im Rumänischen nehmen *-esc*, *-ească*, *-eşti*, *-eşte* eine zentrale Stellung im Ableitungssystem ein. Ein Grossteil der rumänischen Antroponymie und Toponymie wird mit Hilfe von *-escu*, bzw. *-eşti* gebildet. Und die adverbialen Ableitungen der Volksnamen mit den vorangestelten Verben *a vorbi*, *a şti* dienen zur Bezichnung der zahlreichen fremden Sprachgemeinschaften.

[39] Al. Graur, *op. cit.*, p. 83.

[40] Al. Graur, *op. cit.*, p. 84. Von den zahlreichen Beispiele, die Al. Graur anführt, erwähnen wir die adjektivischen Ableitungen der Volkernamen: DACISCI; IMPERIUM DACISCUM; IN EXPED(itione) DACISЄA; NEGOTIAT(ore) DACISCO; NATIONE DACISCA; DACISCUS (nom d'homme); FRIGISCUS 'phrygien'; HUNISCUS, HUNISCORUM (p. 73) ; THRACISCUS (p. 75).

[41] I. Iordan, *Român*, *românesc*, LR XXVI (1977), 1, p. 33-35.

Wir wollen hier die ausserordentliche geschichtliche Bedeutung des Volksnamens ROMANUS, des Ausdrucks *LINGUA ROMANISCA und aller anderen Elemente der Wortfamilie *român* hervorheben. Diese Bezeichnungen haben wesentlich zur Herausblidung des Selbstbewusstseins und zur Fortdauer der romanischen Sprachgemeinshaft an der unteren Donau beigetragen. Die Vorfahren der Rumänen konnten, da sie in geschlossens Dorfgemeinschaften, in sogenanten „Bauerngemeinden" lebten, die auch «römische Christengemeinden» waren, von den fremden Völkerschaften, die – oft als Eroberer – im Laufe der Jahrhunderten über das Gebiet unseres Landes hinwegzogen, nicht assimiliert werden. Aus dieser Sicht erhalt das „Rätsel" und das „Wunder", von dem man im Zusammenhang mit der Abstammung der Rumänen gesprochen hat, eine Erklärung, die zwar unvollständig aber bezeichnend ist. Die romanische Sprache und der römische Christenglaube haben die Rumänen vor einer Vermischung mit anderen Völkern bewahrt, die unvermeidlich zu ihrer Assimilation geführt hätte. Wir denken dabei vor allem an die Slawen. Obwohl sie sich schon im 6. Jahrhundert an der unteren Donau niedergelassen hatten, traten sie erst drei Jahrhunderte später zum Christentun über. Eine ethnische Vermischung durch Heiraten zwischen den beiden Sprachgemeinschaften wurde von den sprachlichen und religiösen Unterschieden verhindert. Erst nachdem auch die slawischen Völkerschaften zum Christentum übergetreten waren, konnten, nach einem zeitlich begrenzten Bilinguismus der Slawen auf rumänischem Territorium, die vielen slawischen Wörter in die rumänische Sprache eindringen[42]. Somit erwies sich der Volksname ROMANUS, auch die Bedeutung von 'Christ' beinhaltend, als ein Schild für die romanische Sprachgemeinschaft Südosteuropas, als ein *Palladium,* wie G. Asachi sich ausdrückte.

Das ist die erste grosse geschichtliche Leistung der Wörter ROMANUS, *ROMANISCUS, *ROMANISCE und sicher auch die wichtigste. Aus dieser Sicht ist die Analogie mit den geschichtlichen Leistungen der Wörter **thiudisk* und **walhisk* sowie des rätoromanischen *romontsch* offensichtlich und bedeutungsvoll. Jedesmal haben die Begriffe, die den konkreten Sprechakt, die Sprache bezeichnen, einen entscheidenden Beitrag zur Abgrenzung, Individualisierung und Verteidigung der betreffenden Sprachgemeinschaft geleistet und alle Mitglieder in der geistigen Gemeinsamkeit ihrer Muttersprache vereinigt.

Dieselbe Rolle hatte der Volksname *român*, der Ausdruck *limba românească* und das Adverb *româneşte* auch im Mittelalter. Da wir hier nicht naher auf diesen Aspekt eingehen können, beschränken wir uns darauf, die Namen einiger Wissenschaftler anzuführen, die sich eingehend mit diesem Problem auseinandergesetzt haben: T. Gartner[43], E. Coşeriu[44], A. Armbruster[45], Ş. Papacostea[46], E. Stanescu[47], P. Miron[48], W. Bahner[49], G. Bonfante[50], und viele andere. Der Volksname *român* und der Ausdruck *ştii româneşte* werden zum entscheidenden Argument in den schon zur Zeite der Renaissance einsetzenden Auseinandersetzungen der vielen fremden Humanisten über die Herkunft der rumänischen Volkes und der rumänische Sprache[51]. Von diesen haben die moldauischen Chronisten, dann C. Cantacuzino, D. Cantemir und die Vertreter der Siebenbürgischen Schule die Idee übernommen und weiterentwickelt. Ş. Papacostea hat jedoch nachgewiesen, dass die Idee der „Romänitat der Rumänen“ von Anfang an in der rumänischen Sprachgemeinschaft, im Volk, existiert hat. Die Ausländer, die ungefähr um das Jahr 1200 beginnen, sowohl in Westeropa, als auch in Byzanz, sich in ihren Schriften mit dieser Idee auseinanderzusetzen, bekennen, sie von ihnen bekannten Rumänen übernommen zu haben. Die Ausdrücke, die wir hier untersuchen, zusammen mit der Idee der Abstammung der rumänischen Sprache und des rumänischen Volkes von Rom haben die gesamte kulturelle, politische und staatliche Entwicklung der rumänischen Sprachgemeinschaft in den letzten drei, vier Jahrhunderten bestimmt. Aber wie gesagt: eine noch so kurzgefasste Darstellung der zahlreichen geschichtlichen Leistungen des Wortes *român* und seiner Ableitungen in dieser Zeitspanne würde den Rahmen dieser Arbeit überschreiten.

---

[42] S. Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, p. 73-74; M. Friedwagner, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Fruhzeit*, ZRPh. LIV (1934), p. 674: „...erst bei Eintritt der religiösen Verbundenheit und staatliche Gemeinschaft wurde stärkere sprachliche Beeinflussung durch die Slaven möglich, und es steht diese nicht am Anfang der urrumänischen Zeit, sondern mehr schon an deren Ende"; A. Sacerdoţeanu, *Români şi barbari în secolul IX. Un început de diferenţiere*, „Revista Arhivelor", 3, (1936-1937), p. 115.

Wir können nur noch eine letzte, aber ausserordentlich wichtige Leistung der untersuchten Wurzel hervorheben. Sie ist mit dem bedeutendsten geschichtlichen Ereignis aus dem Leben der romanisches Sprachgemeinschaft Osteuropas verbunden: die Vereinigung aller Rumänen nördlich der Donau und die Gründung eines einheitlichen Nationalstaates unter der Bezeichnung *România*. Wir stehen folglich vor einer Leistung von nationaler, staatsbildender Bedeutung.

---

[43] *Über den Volksnamen der Rumänen*, Csernowitz, 1893.

[44] E. Coşeriu, *Die rumänische Sprache bei Hieronymus Megiser* (1603), SCL XXVI, (1975) (Mélanges Rosetti), p. 473-480; Idem, *Das Rumänische im «Vocabolario» von Hervás* y *Panduro*, ZRPh. XXVII, (1976), p. 394-407; idem, *Rumänisch und Romanisch bei Hervás* y *Panduro*. „Dacoromania“ 4 Jh. 3 (1975-1976), p. 113-134; *idem, Andreas Mäller und die Latinität des Rumänischen*, RRL, XX (1975), 4 (Mélanges Graur), p. 327-332; idem, *Zur Kenntnis der rumänischen Sprache in Westeuropa in 16. Jahrhundert* (*Genobrard und Andrés de Poza*), in: *Scritti in onore di Giuliano Bonfante*, Brescia, 1976, p. 527-545; idem, *Stiernhielm, die rumänische Sprache und das merkwürdige Schiksal eines Vaterunsers. Ein Kapitel aus der Geschichte der Kenntnis (und Unkenntnis) des Rumänischen in Westeuropa*, „Romanica“, 8, (1975), p. 7-23; idem, *Zur Kenntnis der Rumänischen in Westeuropa um 1600. Megiser und Botero*, „CercL“, 22, (1977), p. 151-153.

[45] Armbruster, *Romanitatea.*

[46] Ş. Papacostea, *Selbstbewusstsein oder Eingeführtes Streugut: der Romanitätsgedanke der Rumänen im Mittelalter*, „Dacoromania“, Jh. 1, (1973), p. 114-123.

[47] *Premisele medievale ale conştiinţei naţionale româneşti. Mărturii interne.* ROMÂN – ROMÂNESC *în textele româneşti din veacurile XV-XVII*, „Studii“ XVII (1964), p. 967-1000.

[48] *Die rumänische Sprachgemeinschaft*, „Dacoromania“, Jh. 1, (1973), p. 183-188.

[49] *Das Sprach-und Geschichtsbewusstsein in der rumänischen Literatur von* 1780-1880, Berlin 1967.

[50] Bonfante, *Studii.*

[51] Das Adverb *româneşte* ist 1532 in Tîrgovişte von Lorenzo della Valle belegt: *şti romineste?* (P. Miron, *op. cit.*, p. 186), dann von Pierre Lescalopier, *Voyage fait par moi Pierre Lescalopier, parisien, l'an 1574, de Venise à Constantinople*: „Ceux du pays se disent vrays successeurs des Romains et nomment leur parler romanechte, c'est-à-dire romain“ (G. Bonfante, *op. cit.*, p. 323).

Anders als im Falle des Landesnamens *Deutschland* ist der gegenwartige Name des von den Rumänen bewohnten Landes ein Schöpfung neueren Datums, das mit Leichtigkeit bestimmt werden kann. Das Verdienst seiner Schöpfung kommt der revolutionär eingestellten Generation von 1848 und vor allem Ion Heliade Radulescu zu. Die neue Landesbezeichnung tauchte in jener Zeit auf, als die rumänische Sprachgemeinschaft, nach jahrhundertelangen Trennung in drei rumänische Länder, mit der grossen geschichtlichen Aufgabe konfrontiert wurde, die das Jahrhundert der Nationenbildung unserem Volk anvertraute. Eine ähnliche Rolle hatte schon vorher das oben erwähnte adjektivische Derivat gespielt, aber nur im Rahmen einer einzigen rumänischen Provinz. Der erste rumänische Feudalstaat trug in seiner Titulatur das Adjektiv *românesc*: *Țara Românească*. Der moldauische Feudalstaat konnte – zwar auch rumänisch – nicht mehr so benannt werden, da er später geschaffen wurde. Ebenso rumänisch waren die alten Länder jenseits der Karpaten: *Țara Bîrsei*, *Țara Oltului*, *Țara Hațegului*, *Țara Maramureșului*, *Țara Ardealului*, dann *Banatul*, *Crișana* usw. Folglich konnte der von den Achtundvierzigen erhoffte Staat nich *Țara Românească* heissen. Diese Bezeichnung hatte einen restriktiven Charakter, sie bezog sich nur auf eine der rumänischen Provinzen. Eine andere Lösung musste gefunden werden, ein für das gesamte rumänische Territorium und den neuen rumänischen Nationalstaat zutreffender Name. So versuchte man zuerst die alte Bezeichnung *Dacia* wiederzubeleben. Der Versuch war jedoch nicht von Erfolg gekrönt. Diese Bezeichnung war bei der rumänischen Sprachgemeinschaft längst in Vergessenheit geraten. Es erwies sich als unmöglich, ein Land, dessen Volk sich *român* nannte, dessen Sprache *românească* war und dessen Angehorige *românește* sprachen, *Dacia* zu nennen. An diesem Wendepunkt stellte die Muttersprache ihre geschichtsbildende Kraft von neuem unter Beweis, die unzerstörbare Einheit von Sprachgemeinschaft, Muttersprache, Volksnamen und der Bezeichnung der Muttersprache, der Nation und des entsehenden Nationalstaates. Genausowenig wie im Mittelalter sich der fremde Name *vlah*, *valah* und der Landesname *Valahia* eingebürgert hat, konnte sich jetzt die gelehrte Bezeichnung *Dacia* durchsetzen.

Die von den Achtundvierzigen vorgeschlagene Lösung kann jetzt, 150 Jahren später, als eine ausgezeichnete betrachtet werden. Wir ziehen dabei vor allem die Tatsache in Betracht, dass jedes Mitglied der rumänischen Sprachgemeinschaft in dem Landesnamen *România* die Wurzel *român* mit allen ihren Ableitungen auf sprachlicher und ethnischer Ebene wiedererkennt, obwohl er heute für keinen Sprecher der rumänischen Sprache mehr die konkrete und umfassende Bedeutung der Gattungsbezeichnung hat, die seine Grundlage gebildet hat und die nur eine genaue Sprachanalyse aus geschichtlicher Sicht nachvollziehen kann. Nur unter den Sprachwissenschaftler sind einige, die sich die Frage stellen, warum von allen auf *-ia* endenden Ländernamen im heutigen Rumänisch nur im Falle der eigenen

Landesbezeichnung der dynamische Akzent auf das Suffix *-ia* fallt: *Românía* gegenüber *Bulgária*, *Ungária*, *Itália*, *Germánia* usw.[52].

Da wir die Etymologie des Landesnamens *România* hier nicht ausführlicher behandeln können, wollen wir nur die wesentlichen Forschungsergebnisse zu diesem Problem zusammenfassen. Die erste und wichtigste Feststellung bezieht sich auf die Gattungsbezeichung als Grundlage der gegenwärtigen Landesbezeichnung, welche *die Sprache*, *die rumänische Sprache* nannte. Der Parallelismus mit Teilaspekten der Wortgeschichte von *deutsch* ist offensichtlich, obwohl sich beide unabhängig voneinander entwickelt haben. Das Appelativ *românie* (‹ *român* + *-ie*) 'rumänische Sprache' und der Adverbialausdruck *pe* (*în*) *românie* 'auf rumänisch', 'nach der Sprechweise der Rumanen' tauchten in der rumänischen Kultursprache erst in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts auf. Bis zur Herausbildung des Eigenamens erhielt das Substantiv *românie* in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts immer neue, abstrakte Bedeutungen, ohne den ursprünglichen Sinn zu verlieren. Ausser (1) 'rumänische Sprache' bedeutete es jetzt auch (2) 'rumänischer Geist', 'Nationalgefühl der Rumänen' und (3) 'Gesamtheit der Rumänen'. Die Letzte führte zur Bedeutung von (4) 'von Rumänen bewohntes Land', 'rumänisches Nationalterritorium'. Jetzt war auch die Bedingung gegeben, das Appelativ in einen Eigennamen zu verwandeln. Zwischen 1830-1860 verwendeten die Schriftsteller und Politiker aus allen drei rumänischen Provinzen dieses Wort mit seinen obenerwähnten Bedeutungen; es wurde zu einem Schlagwort der Achtundvierziger in Rumänien. Mit einigen seiner Bedeutungen konnte es mit den Ableitungen *românism* bzw. *românime* ausgetauscht werden. Man konnte *«în mijlocul românimei»* durch *«în mijlocul româniei»* (I.H. Radulescu) oder *în România*, 'Land der Rumänen' ersetzen. Das Ganze ist verständlicher, wenn wir für einen Augenblick annehmen, im Deutschen gäbe es für die Begriffe 'Das Deutsch', 'die Deutschheit', 'das Deutschtum' und 'Deutschland' nur ein einziges Wort. Diese Lage konnte im Rumänischen nicht andauern. *Românism* und *românime* haben bis auf den heutigen Tag die aufgezählten Bedeutungen übernommen, während *românie* mit der Bedeutung 'die Gesamtheit der Rumänen' und 'von den Rumänen bewohntes Land' zur Entstehung des Eigennamens *România* geführt hat. Was die ursprüngliche Bedeutung von 'rumänische Sprache' anbetrifft, lässt sich sagen, dass sie nach Erfüllung ihrer „historischen Mission“ völlig in Vergessenheit geriet. Nur wenige Mitglieder der rumänischen Sprachgemeinschaft wissen heute, dass es bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts ein Appelativ *românie* mit der Bedeutung von 'rumänischer Sprache' gegeben hat. Die Ursache dafür ist in erster Linie im Übergehen des Appelativs in den Eigennamen *România* zu suchen[53]. Dieser hat heute alle Attribute eines Eigennamens, unter denen seine individualisierente Funktion vorherrschend ist. Die für das Appelativ charakteristische semantische Bedeutung ist nicht zur Geltung gekommen. Der Name *România* ist infolgedessen einzigartig in der Welt.

---

[52] V. Arvinte, *Le nom etnique Roman et la création du nom de l'Etat national România*, RRH, 16 (1977), 3, p. 439-454; idem, *Român*; idem, *Die Rumänen. Ursprung, Volks- und Landesnamen*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1980.

[53] Eine ähnliche Entwicklung fand im aromunischen Dialekt statt (siehe V. Arvinte, *ROMANUS im Aromunischen*, „Balkan-Archiv“ 3 (1978), p. 109-128; vezi prezentul volum, p. 205-217.

Nach seiner Entstehung bezeichnete er nach 1860 die beiden vereinigten Fürstentümer und seit 1918 den einheitlichen rumänischen Nationalstaat. Inwieweit dieser Name zur Verwirklichung der politischen, kulturellen, staatlichen und sozialen Ideale der Generationen Rumäniens in den letzten hundert Jahren beigetragen hat, ist für jeden, Rumäne oder Ausländer, leicht zu verstehen. Seine geschichtlichen Leistungen können nur mit denen der Wurzel *român,* des Adjektivs *românesc* und des Adverbs *româneşte* zur Zeit der Herausbildung der romanischen und nacher rumänischen Sprachgemeinschaft Südosteuropas vergliechen werden. Hatten die letzteren aber eine bewahrende und erkennende Funktion, ist im Falle des Eigennamens der Ausdruck aller positiven Züge der rumänischen Sprachgemeineschaft auf kultureller, geistiger, politischer und wirtschaftlicher Ebene in der heutigen Welt vorherrschend. Die ethnische, nationale und sprachliche Gemeinschaft, die der Eigenname *România* bezeichnet, bringt durch ihn das Spezifische ihrer Existenz unter anderen Sprachgemeinschaften der Menschheit zum Ausdruck.

Somit bestätigt die komplizierte und bezeichnende Geschichte der Volksnamen **thiudisk*, **walhisk* und ROMANUS (*ROMANISCUS, *ROMANISCE) Humbolds Idee, dass «die Sprachen offenbar zu den hauptsächlich schaffenden Kräften in der Menschengeschichte gehören».

Numele poporului, al limbii şi al ţării locuite de români în limba franceză *

În locul denumirilor mai vechi date românilor şi ţării lor, anume *Vallaque Vallachie, Grande Valachie, Petite Valachie*, apoi *Moldave, Moldavie* etc., se impun în limba franceză, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, denumirile actuale *Roumain* 'român', *roumain-e* 'românesc, -ească' (*la langue roumaine*), *La Roumanie* etc. În răspîndirea noilor cuvinte, un rol important l-au avut revoluţionarii români de la 1848. Ei au transpus, adesea, în franceză, unele variante şi unele sensuri noi, dezvoltate tocmai în această epocă, ale derivatelor româneşti de la radicalul *român*. Acţiunea lor a fost sprijinită şi de numeroşi publicişti şi oameni politici francezi. Este suficient să amintim, în acest sens, lucrarea lui J.A. Vaillant, *La Romanie*[1], din 1844, prin intermediul căreia denumirea viitorului stat naţional unitar al românilor a fost vehiculată nu numai în Franţa, ci şi în alte ţări europene. Adoptarea noilor denumiri, care plecau de la numele etnic pe care românii înşişi şi-l dădeau lor (şi ţării lor), se realizează în cadrul mişcării generale de deşteptare a conştiinţei naţionale a popoarelor europene. În interiorul acestui proces, numele poporului, al limbii şi al ţării locuite de români constituiau tot atîtea simboluri ale unităţii etnice, lingvistice şi politice a tuturor românilor.

Pe plan lingvistic (fonetic şi semantic), noile denumiri franceze prezintă cîteva aspecte mai puţin studiate, care merită a fi reliefate. Gruparea faptelor se va face după modul în care au fost reflectate, în franceză, vocalele radicalului în discuţie, pînă cînd s-a ajuns la variantele actuale. Vom începe cu situaţia apelativelor şi apoi ne vom ocupa de numele propriu (de ţară).

1. Reflexele vocalei neaccentuate din silaba iniţială

a) *Varianta cu* **ou** *neaccentuat*

Înainte de cartea amintită, J.A.Vaillant tipărise la Bucureşti, în 1840, o gramatică românească pentru francezi, în al cărei titlu apare varianta cu *ou*, **roumaine**: *„Grammaire* **roumaine** *à l'usage des français"*. Demn de reţinut este faptul că nu-

---

[*] Apărut în ALIL XXVI (1977-1978), p. 27-33, ulterior înglobat în Arvinte, *Român.*

[1] J.A. Vaillant a fost profesor la Colegiul Sf. Sava, a făcut parte din conspiraţia lui Dimitrie Filipescu, fiind expulzat, din această cauză, în 1840, din Muntenia. Lucrarea, apărută în 1844 la Paris, în trei volume, are următorul titlu: *La* **Romanie** *ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or Ardialiens, Vallaques et Moldaves résumés sous le nom de* **romans**. La sfîrşitul volumului al III-lea, autorul dă şi o hartă, al cărei titlu merită să fie consemnat: *„Carte ancienne et moderne des Pays* **Romans** *de Moldavie, Bessarabie, Bucovine, Vallaquie, Vacarás, Aurarie, Ardialie, Banat"*. Dintre acestea, *Vacarás* este „Ţara Făgăraşului", iar *Aurarie* denumeşte regiunea din sudul Banatului, de pe lîngă Dunăre. Am subliniat numele folosite de Vaillant pentru români şi ţara lor: **Romanie, romans** (subst. şi adj.). Ele sînt perfect asemănătoare cu cele vehiculate de latiniştii români: *roman* 'român', *roman, -ă* 'românesc, -ească' etc.

mele oraşului în care apare această lucrare este redat în franceză sub forma *Boucourest*. Radicalul este, deci, identic cu rom. *Bucur-*, rostirea românească a acestui toponimic fiindu-i perfect cunoscută publicistului francez, care a trăit mai mulţi ani în acest oraş. De aceea, sîntem îndreptăţiţi să afirmăm că, şi în cazul numelui etnic, J.A. Vaillant a redat prin *ou* vocala neaccentuată, din silaba iniţială, a variantei munteneşti *rumân*. Pe la 1840, această variantă nu fusese încă înlocuită, la intelectualii munteni, prin varianta, moldovenească şi latinistă, cu *o* neaccentuat. Dar imediat după această dată, prin I.H. Rădulescu, această schimbare se produce. De aceea, în lucrarea apărută numai la patru ani după gramatica menţionată, J.A. Vaillant va adopta varianta nouă, cu *o*, în numele de ţară (precum şi în cel al limbii sau al poporului), **Romanie**, care, însă, nu se va impune, din motive pe care le vom arăta îndată.

În 1844, un alt autor francez, A. Juchereu de St.-Denys, întrebuinţează, de asemenea, varianta cu *rou-*: **Roumouni** ou **Roumains**, în *Histoire de l'empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844*, Paris[2].

Pe la mijlocul secolului trecut, varianta cu *ou*, atestată în nenumărate exemple, se generalizează, rămînînd în uz pînă astăzi.

b) *Varianta cu* **o** *neaccentuat*

A rezultat, în mod cert, prin raportarea numelui etnic al românilor la etimonul *romanus*. Cea mai veche atestare pare să fie din 1574, **romanechte**, folosit de Pierre Lescalopier: „*Ceux du pays se disent vrays successeurs des Romains et nomment leur parler* **romanechte**, *c'est-à-dire romain...*“[3]. Pentru secolele următoare, nu dispunem de atestări, dar putem presupune că ele există la unii umanişti francezi, care foloseau, totuşi, în mod curent, cunoscutele denumiri *Vallaque*, *Vallachie* etc.

Raportarea la etimonul *romanus* este mai bine ilustrată pentru secolul al XIX-lea. Astfel, la 1820, F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, folosea varianta *Romoûnis*, apropiind-o, ca atîţia alţii, de numele vechilor romani: „**Romoûnis** *ou Romains*“ (Th. Gartner, *op. cit.*, p. 14, 50[4]). În 1844, a apărut lucrarea, deja menţionată, a lui J.A. Vaillant, *La* **Romanie**. Cam tot atunci, M. Kogălniceanu pune în circulaţie varianta *român* 'român', *român, -e* 'românesc, -ească': „*Tous les littérateurs* **romāns** *d'aujourd'hui...*“, în *Instructions pour prononcer les lettres* **romānes**[5]. Varianta cu *ro-* este atestată, apoi, pe la 1848, în adj. fr. *roman, -e*, cu sensul 'românesc, -ească': „*Vive le Sultan et la Constitution* **romane**“ (aşa striga populaţia Bucureştiului, la 1848)[6]. Numeroase atestări ale acestei variante se găsesc la numele propriu.

---

[2] Vezi Th. Gartner, *Über den Volksnamen der Rumänen*, Csernowitz, 1893, p. 15, 53.

[3] În lucrarea *Voyage fait par moi Pierre Lescalopier, parisien, l'an 1574, de Venise à Constantinople*; vezi G. Bonfante, *L'idea dell'origine latina del romeno nei diplomi e negli scrittori dal sècolo VII al secolo XVIII*, în volumul *Studi romeni*, Roma, 1973, p. 323; E. Coseriu, *Die rumänische Sprache bei Hieronymus Megister* (1603), în SCL XXVI (1975), nr. 5 (Mélanges Rosetti), p. 480.

[4] Vezi şi P. Miron, *Die rumänische Sprachgemeinschaft*, în „Dacoromania“, 1, Freiburg/München, 1973, p. 186.

[5] Vezi M. Kogălniceanu, *Opere*, I, ed. A. Oţetea, Bucureşti, 1946, p. 57.

[6] Vezi *Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente publicate cu ajutorul comitetului pentru ridicarea monumentului Ioan C. Brătianu*, Bucureşti, 1902-1903, 6 tomuri. Vom folosi abreviaţia *Anul 1848*. Exemplul este din vol. II, p. 329.

Dar varianta cu *ro-*, atît în apelative, cît şi în numele propriu, nu a avut o viaţă prea lungă, aceasta din cauză că limba franceză o folosea de mult pentru alte noţiuni înrudite. Astfel, încă de prin secolul al XII-lea, este atestat cuvîntul francez *romain, -e*, cu sensul 'qui appartient à l'ancienne Rome'. Alături de el, există, apoi, cuvîntul mai nou *roman, -e* (adj.), cu sensul, lingvistic, 'care provine din latină'. De la acesta, s-au derivat *romanisation*, *romaniser*, *romaniste* etc. În această situaţie, încărcarea cuvintelor *romain*, respectiv *roman*, şi cu sensurile 'român', 'românesc' nu putea genera decît confuzii supărătoare. Soluţia a fost ca populaţia romanică din Răsăritul Europei să fie numită cu o variantă care avea la iniţială silaba *rou-*. Prin urmare, *roumain, -e*, şi nu *romain, -e* sau *roman, -e*. La impunerea acestei soluţii au mai putut contribui, într-o anumită măsură, şi alţi factori (de importanţă secundară), cum sînt: existenţa în română (graiul muntenesc) a variantei cu *ru-* (forma **roumaine**, din 1840, la J.A. Vaillant), apoi, prezenţa aceleiaşi variante în alte limbi de cultură (germana, italiana etc.), cu o veche tradiţie umanistă, precum şi în latina medievală[7].

2. Reflexele vocalei din silaba accentuată

a) *Varianta cu* **ou** *accentuat*

Vocala accentuată românească *î* apare, prima dată, ca *oû*, la Pouqueville, în 1820: **Romoûnis**. A doua atestare se întîlneşte în lucrarea, deja citată, a lui A. Juchereau de St.-Denys, din 1844: **Roumouni**. Varianta este identică cu cea întîlnită, de-a lungul mai multor secole, la umaniştii germani[8]. Ea va fi abandonată pe la mijlocul secolului trecut, în ambele limbi de cultură.

b) *Varianta cu* **ai** *accentuat*

O întîlnim, mai întîi, în gramatica lui J.A. Vaillant, din 1840: *Grammaire* **roumaine**..., apoi la A. Juchereau de St-Denys, **Roumains**, după care atestările se înmulţesc repede. Adoptarea grafiei *ai* nu poate fi străină de felul în care era scris în franceză numele vechilor romani. Atît în latina savantă, cît şi în unele limbi moderne, numele etnic al românilor a fost mereu apropiat de cel al vechilor romani. O probează numeroase exemple, dintre care amintim: *„qui se* **Rumenos** *seu Romanos appellant"*; *„...von jeher* **Rumuni** *oder Römer..."*; *„Si chiamo in loro lingua* **Rumuni**, *che vuol dire Romani..."*; „...[ils] *nomment leur parler* **romanechte**, *c'est-à-dire romain..."*[9]. Tradiţia se prelungeşte pînă la Pouqueville, în 1820: **Romoûnis** *ou Romains*. Deoarece, datorită diferenţei realizate în cazul primei silabe (*rou-*, pentru numele etnic al românilor, şi *ro-*, pentru cel al romanilor), confuzia nu mai era posibilă, s-a ajuns la o identitate a vocalei accentuate în cazul acestor denumiri: *roumain* 'român' şi *romain* 'roman'. Ea nu mai era supărătoare, de aceea s-a păstrat pînă astăzi, dar numai în cazul apelativelor.

---

[7] Acest factor a putut juca un rol mai important în impunerea variantei cu *ru-* (*rou-*). Variante ca *Rumunos*, *Rumuny*, *Rumenos*, *Rumuin*, *Rumunyos*, *Rumanye* sînt, de nenumărate ori, atestate în texte scrise fie în latineşte, fie în germană, italiană etc., începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea (vezi Armbruster, *Romanitatea, passim*).

[8] Vezi nota precedentă.

[9] Exemple numeroase se află în lucrarea citată a lui A. Armbruster.

c) *Varianta cu* **á (â)** *accentuat*

A avut ca motivare raportarea numelui românilor la etimonul *romanus* şi apare, de regulă, în scrierile în limba franceză ale românilor din generaţia de la 1848, puternic influenţaţi de curentul latinist. Exemplului dat mai sus, „*Vive... la Constitution* **romane**“, i se pot adăuga încă multe altele, din epocă. Un loc aparte îl are încercarea lui M. Kogălniceanu[10] de a pune în circulaţie, pentru vocala românească *î* din numele etnic, o variantă grafică nouă, care să plece, ca şi în cazul numelui românilor în germană, al aceluiaşi autor[11], tot de la vocala radicalului latinesc, prevăzută, însă, cu un semn în plus, *â*, dar rostit, probabil, tot *a*: **român, -e** 'românesc, -ească', în *les littérateurs* **romāns**, *les lettres* **romānes** (vezi mai sus). Dar, în timp ce în grafia germană iniţiativa lui M. Kogălniceanu de a scrie numele poporului (şi derivatele sale) cu **ä** s-a impus, rămînînd în uz pînă astăzi (*Rum***ä***ne*, *rum***ä***nisch*, *Rum***ä***nien* etc.), propunerea sa pentru grafia franceză nu a fost acceptată, din motivele arătate în paragraful precedent. Aceleaşi motive au dus la înlăturarea (sau neacceptarea) variantei latinizante cu *á* (din *roman, -e* 'românesc, -ească'), aşadar din apelativele franceze referitoare la poporul şi limba română.

3. Reflexele vocalei *î* din numele propriu (de ţară)

În numele ţării, atît în română, cît şi în franceză, vocala radicalului este neaccentuată, accentul căzînd pe vocala *i*: *Românía*, *Roumaníe*. Această asemănare i-a determinat pe unii lingvişti români să susţină că numele modern al ţării locuite de români ar fi de origine franceză, cu atît mai mult cu cît numele geografic *Românía* constituia, şi constituie pînă astăzi, o excepţie de la modul de accentuare a numelor de ţări în *-ia*. Acestea din urmă poartă accentul dinamic pe silaba antepenultimă: *Ánglia, Itália, Bulgária, Polónia, Suédia* etc[12]. Echivalentul francez al sunetului *î* (*â*) a fost, de la început vocala *a*.

Denumirea franceză, în varianta *Romanie*, a fost creată, după toate probabilităţile, de J.A. Vaillant şi pusă în circulaţie prin lucrarea sa din 1844. Dar publicistul francez a avut ca model, cu siguranţă, numele propriu românesc *România*, cunoscut de el încă pe cînd se afla la Bucureşti. Noua denumire este atestată, pentru prima dată, în 1833[13], cu sensul restrîns 'Ţara Românească', 'Muntenia'; atestările sale se înmulţesc rapid în anii următori. La 1838, este creată de către un moldovean denumirea *Moldo-România*, pentru 'Moldova' (alături de *moldo-român* 'moldovean', 'moldovenesc'), care, de asemenea, cunoaşte o oarecare circulaţie în epocă[14]. Tot în 1838, aşadar cu şase ani înaintea lui J.A. Vaillant, I.H. Rădulescu întrebuinţează noul nume geografic cu sensul cel mai cuprinzător, anume 'ţara tuturor românilor'[15]. În această epocă, denumirea geografică, dar şi numele etnic, se aflau sub influenţa permanentă a radicalului *romanus*. Adeseori, numele de ţară era scris (poate şi rostit de unii?) *Romania*. J.A. Vaillant a preluat această variantă, cu accepţia ei cea mai largă, făcînd-o cunoscută în lumea apuseană. Ea a fost uşor acceptată, deoarece, din punct de vedere al structurii fonetice, se asemăna cu nume de ţări franceze de tipul *Italie*, *Bulgarie* etc. Singura modificare s-a produs în silaba iniţială, printr-o acomodare la numele etnic curent, *Roumain*. Aşa se explică faptul că apelativele franceze, referitoare la români, au în corpul lor fonetic vocala *ai*, pentru rom. *î* (*roumain(e)* etc.), în timp ce numele ţării are *-a-* (*Roumanie*).

---

[10] *Op. cit.*, p. 57.

[11] În anul 1837, M. Kogălniceanu a publicat la Berlin, în „Magazin f.d. Lit. d. Auslandes“, lucrarea *Moldau und Wallachei.* **Romänische** *oder Wallachische Sprache und Literatur von einem Moldauer*, în care numele etnic român şi derivatele sale, în limba germană, sînt scrise cu *ä*, pentru rom. *î*. Se pare că M. Kogălniceanu este primul care a folosit, în germană, acest grafem, în cazul de care vorbim.

[12] Originea franceză a numelui geografic *România* a fost indicată, în treacăt, de A. Philippide, *Un specialist român la Lipsca*, Iaşi, 1909, p. 39 (este „un neologizm“). Ea este formulată clar de Iorgu Iordan, *Influenţe ruseşti asupra limbii române*, extras din AA, 1949, p.6: „Putem fi siguri că *România* are drept punct de plecare frc. *Romanie...*“. Ideea este preluată şi de Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, în *Istoria limbii române literare, I, De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1971, p. 582-583.

Asemănarea în privinţa accentului (în ambele limbi pe vocala *i*) este întîmplătoare. În franceză, sufixul latinesc clasic, neaccentuat, din numele de ţări sau regiuni (*-ĭa*), a devenit accentuat, în urma realizării tendinţei cunoscute de transferare a accentului pe silaba finală. Există, însă, şi cîteva excepţii, de pildă fr. *Allemagne* ‹ **Alamannĭa* (dar v. fr. *Allemendíe*), fr. *Bourgogne* ‹ **Burgundĭa*[16]. În cazul numelui de ţară, *Roumanie*, poziţia accentului este, deci, normală. În română, numele geografic s-a format de la radicalul *român* + suf. *-ie*, care, încă din latina populară, purta accentul pe *i*. Sufixul a fost, apoi, întărit printr-o serie de împrumuturi de origine slavă sau grecească, terminate în *-íe*. Începînd de prin a doua jumătate a secolului al XVII-lea, el s-a extins şi asupra unor derivate, de provenienţă cărturărească, de tipul *grecíe*, *slavoníe*, *latiníe* etc. Tot acum apare şi *româníe* (*rumâníe*). Acestea denumeau 'limba vorbită de poporul indicat în radical'. Pe cînd celelalte derivate au fost date uitării, apelativul *româníe* şi-a îmbogăţit, în secolul al XIX-lea, sfera semantică, însemnînd şi (1) 'sentimentul naţional al românilor', 'spirit românesc', 'românism', apoi (2) 'totalitatea românilor', 'românime'. Ultimul sens se întîlneşte la I.H. Rădulescu, în 1838: *„Şi această foaie în mijlocul* **rumâniei** *sau* **rumânimei** *întregi...*"[17]. De la acest sens colectiv, s-a putut trece uşor spre numele propriu de ţară.

---

[13] Vezi Victor Popa, *Cîteva date în legătură cu adoptarea numelui de „România"*, în StUBB, Series IV, Fasciculus 1, Historia, Cluj, 1959, p. 84, nota 7.

[14] Vezi V. Popescu-Scriban, *Mică geografie a Daciei, Moldaviei şi a Ţării Româneşti*, Iaşi, 1838, p. 12.

[15] I. Heliade Rădulescu, *Scrisoare către P. Poenaru*, în „Curierul românesc", X, din 1838 (vezi I.H. Rădulescu, *Scrieri lingvistice*, ed. I. Popescu-Sireteanu, Bucureşti, 1973, p. 178-179).

[16] Vezi S. Puşcariu, *Sufixul* -ie, în „Convorbiri literare", XXXVIII (1904), p. 699.

[17] Vezi *Bibliografia limbii române literare*, în *Contribuţii la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. al III-lea, Bucureşti, 1962, p. 224.

De aceea, poziţia singulară a denumirii *România* se explică numai prin provenința sa din apelativul *românie*, care avea accentul pe vocala *i* a sufixului[18].

Noul nume geografic, în varianta lui franceză, a cunoscut şi unele din accepţiile pe care le avea denumirea românească *România*, pe la mijlocul secolului trecut, la scriitorii, publiciştii şi oamenii politici români. Îmbogăţirea semantică a denumirii franceze a fost realizată de aceştia din urmă, în scrierile lor în limba franceză. Pentru istoria numelui propriu, aceste etape prezintă un anumit interes; ele reflectă, parţial, procesul care a avut loc, pe terenul limbii române, în cazul numelui geografic *România.*

O primă accepţie a denumirii **La Roumanie** a fost 'Ţara Românească', 'Muntenia'. Ea apare de nenumărate ori în documentele anului revoluţionar 1848. Astfel, de exemplu, I. Voinescu II, era, în acest an, *„Ministre des Affaires étrangeres de la* **Roumanie**", adică al 'Munteniei', al 'Ţării Româneşti' (*Anul 1848*, IV, p. 197). În volumul de documente citat, numele în discuţie, cu sensul 'Muntenia', apare în multe locuri, de pildă la p. 29, 30, 594, 595 etc.; în volumul al V-lea, la p. 379 şi altele. Pentru anul 1849, dăm un fragment dintr-o scrisoare a lui I. Ghica către L. Kossuth: *„La cause de la* **Roumanie** *est plus étroitement que jamais liée à celle de la brave nation maghyare...*"[19]. Accepţia este, desigur, aceea de 'Ţara Românească', 'Muntenia', deşi, întocmai ca în echivalentul românesc, poate fi întrevăzută şi semnificaţia 'românime', 'totalitatea românilor'. Acest sens special al numelui geografic *Roumanie* (*Romanie*) nu a avut o durată prea mare. Ca şi echivalentul său românesc, el a fost absorbit în sfera semantică a denumirii care se referea la 'ţara tuturor românilor', la 'statul unitar românesc'.

O a doua accepţie, tot din aceeaşi perioadă, a fr. *Roumanie*, a fost 'Moldova' + 'Muntenia', întocmai ca varianta românească *România.* În publicaţia franceză „La Revue Independante", din 1847-1848, au apărut mai multe articole despre ţările româneşti, sub titlul *„La* **Roumanie** *ou la Moldo-Valachie"* (N. Bălcescu, *Opere*, Bucureşti, 1962, p. 487[20]). Exemplul este ilustrativ pentru procesul de propagare a noii denumiri, în locul celor mai vechi, provinciale. Ideea unirii îşi găseşte expresia lingvistică fie în sintagma, creată tot acum, *Moldo-Valachie*, fie, şi mai concentrat, în denumirea unică **La Roumanie**. Pentru străinătate, se simţea nevoia ca noua denumire să fie explicată: *„La légion jure fidélité à la* **Roumanie** *(Moldo-Valachie) et à la Hongrie"*, scrie N. Bălcescu[21]. Uneori, noul nume geografic este lămurit prin expresiile *Principautés Danubiennes*, *Provinces Danubiennes.* Pentru primul caz, menţionăm titlul volumului de poezii populare româneşti, scos de V. Alecsandri la

---

[18] Originea denumirii geografice din radicalul *român* + suf. *-ie* a fost susţinută, prima dată, de S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 692, apoi şi de E. Slave, în *Sufixele* **-ie, -ărie**, în SMFC III (1962), p. 167.

[19] Vezi E. Stănescu, *Geneza noţiunii de „România". Evoluţia conştiinţei de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, în *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, Bucureşti, 1968, p. 239.

[20] Apud E. Stănescu, *op. cit.*, p. 241, nota 18.

[21] *Ibidem*, p. 240.

Paris, în 1855: *„Ballades et chants populaires de la* **Roumanie** *(Principautés Danubiennes). Avec une introduction par Ubicini M.A.“*[22]. Cealaltă expresie, *Provinces Danubiennes*, apare în „Le Siècle“, din 16. X. 1848 (*Anul 1848*, V, p. 20). În fine, pentru sintagma *Moldo-Valachie*, mai dăm şi următorul citat: *„La Moldo-Valachie est une espèce de Suisse orientale, placée entre les prétentions des trois États...“*, în „Le Constitutionnel“, din 18. VIII. 1848 (*Anul 1848*, III, p. 258).

După Unirea Principatelor, în 1859, **La Roumanie** a devenit numele, în limba franceză, al statului naţional modern românesc.

A treia accepţie a fr. **La Roumanie** a fost cea folosită de J.A. Vaillant, în 1844, în lucrarea *La Romanie*: 'teritoriul locuit de români', 'ţara tuturor românilor', 'statul naţional unitar românesc'. Este accepţia cea mai cuprinzătoare a denumirii geografice noi, care a fost creată de I. Heliade Rădulescu, răspîndită printre revoluţionarii români şi însuşită, în acelaşi timp, şi de prietenii lor francezi. Ea s-a materializat în momentul unirii tuturor românilor în cadrul statului naţional românesc, în 1918, fiind singura care a rămas în uz pînă astăzi.

În concluzie, vocala românească *î* (accentuată şi neaccentuată), din numele poporului român, al limbii şi al ţării sale, a fost reflectată în franceză odată ca *-ai-* (*le Roumain, la langue roumaine*), în apelative, şi odată ca *-a-* (*La Roumanie*), în numele propriu (de ţară). Cauzele acestei situaţii au fost arătate mai sus. În ambele cazuri, punctul de plecare l-a constituit numele etnic, intern, al românilor, precum şi denumirea geografică nouă, tot internă, pentru ţara locuită de români. De aceea, părerea unor lingvişti că numele ţării, în limba română, *România*, ar fi de origine franceză, nu rezistă analizei istorice şi lingvistice. Dimpotrivă, denumirile franceze (atît apelativele, cît şi numele propriu) au avut ca model creaţiile lingvistice echivalente româneşti. În procesul răspîndirii şi fixării acestora în franceză, alături de cărturarii şi revoluţionarii români de la 1848, au activat intens şi mulţi scriitori, publicişti şi oameni politici francezi contemporani, care urmăreau cu simpatie şi sprijineau activ lupta românilor pentru unitatea naţională.

---

[22] Vezi *Bibliografia analitică a limbii române literare, 1780-1866*, elaborată de un colectiv sub îndrumarea lui Tudor Vianu, Bucureşti, 1972, p. 132.

Termenul *România* şi paternitatea *Cîntării României* [*]

Numele modern al ţării noastre este o creaţie lingvistică internă, la apariţia, difuziunea şi impunerea lui şi-au dat contribuţia numeroşi reprezentanţi ai mişcării culturale şi revoluţionare din toate provinciile româneşti, în perioada cuprinsă aproximativ între anii 1840 şi 1860. La baza acestei denumiri a stat apelativul *românie*, un derivat substantival de la numele etnic *român* + suf. *-ie*, articulat *-ia*. Cum s-a petrecut acest proces de trecere de la apelativ la nume propriu, am arătat pe larg în lucrarea *Român, românesc, România. Studiu filologic*[1], precum şi în studiul *Numele etnic român şi crearea denumirii statului naţional România*[2]. Aici este necesar să amintim faptul că întrebuinţarea în epocă atît a apelativului *românie*, cît şi a numelui propriu *România* cunoaşte variaţii de la un scriitor la altul, iar, în cazul aceluiaşi scriitor, chiar de la o epocă la alta a creaţiei sale. Constatarea este valabilă şi pentru cei doi scriitori cărora li se atribuie paternitatea poemului *Cîntarea României*: Alecu Russo şi Nicolae Bălcescu. Modul în care aceştia au folosit în opera lor „cuvintele-cheie“ *românie* şi *România* aruncă o lumină nouă în această problemă mult controversată de paternitate literară. Motivul este lesne de înţeles: în cazul acestor termeni care se referă la poporul român şi la ţara locuită de dînsul nu avem a face cu nişte cuvinte oarecare, ci cu expresia lingvistică ce mai concentrată a ideii de unitate etnică, culturală, politică şi de limbă a românilor de pretutindeni. Prezenţa sau absenţa lor în opera celor doi scriitori, accepţiile pe care le capătă în diferite contexte, apoi frecvenţa lor constituie tot atîtea indicii care ne ajută în mare măsură la stabilirea adevărului privind paternitatea poemului.

Vom începe succinta noastră analiză cu scrierile lui Alecu Russo. La acest scriitor, numele propriu *România*, cu accepţia sa cea mai cuprinzătoare, de 'ţara tuturor românilor', 'statul naţional unitar românesc', nu apare niciodată. Singura excepţie este, bineînţeles, titlul poemului care i se atribuie. Observaţia a fost probată cu numeroase exemple de Liviu Leonte, în studiul *Limba scrierilor româneşti ale lui Alecu Russo*[3]. Într-adevăr, scriitorul foloseşte în scrierile sale româneşti, în primul rînd în *Amintiri* şi în *Cugetări*, numai apelativul *românie*, niciodată însă numele propriu.

Din foarte numeroase contexte, vom da aici, grupate pe sensurile fundamentale, doar cîteva exemple cu apelativul *românie*:

1. românie 'limbă românească', 'limba română literară': *„Ar fi fost mare nenorocire pentru* **românia** *să se fi înăduşit toate inimile în cărţile latineşti: ar fi crezut toţi românii că* **românia** *începe cu şcoalele de la Blaj...“*[4]; *„...cuvinte române sau*

---

[*] Apărut în LR XXVI (1977), 3, p. 297-302.

[1] Vezi „Convorbiri literare“, nr. 5 (77), mai şi nr. 6 (78), iunie, Iaşi, 1976; Arvinte, *Român*.

[2] Vezi „Cronica“, XI, nr. 22 (539), din 28 mai 1976 şi nr. 27 (544), din 2 iulie 1976; Arvinte, *Român*.

[3] În SCŞt. Iaşi, IX (1985), fasc. 1-2, p. 63-66.

[4] Vezi A. Russo, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1970, p. 102.

învechite în **românie**" (*id.*, p. 105); „...*latinirea sau franțuzirea sau talienirea* **româniei**" (*id.*, p. 116); „*Ce fac neologii din cuvintele născute odată cu* **românia**..." (*id.*, p. 126). Prezent şi la alți scriitori din secolul trecut, apelativul în discuție datează de prin a doua jumătate a secolului al XVII-lea, detaşîndu-se din locuțiunea adverbială *pe românie* 'în limba română'. El era înconjurat de alți termeni asemănători în ceea ce priveşte derivarea şi funcția, anume *eghyptenie, elinie, frîncie, franțozie, grecie, lătinie, nemție, sîrbie, slovenie, ungurie* etc., toți denumind limba poporului indicat în radical.

2. românie 'românism', 'spirit românesc', 'sentimentul național al românilor': „*Cărțile cele întîi erau izbucnirea duhului neamului... era revoluția învingătoare a ideei* **româniei**" (*id.*, p. 114); „*Ideea* **româniei** *născînd în veacul al XVI-lea, se preface în revoluție politică şi porneşte regulat analele naționalității prin tipărire de cărți...*" (*id.*, p. 114).

3. românie 'românime', 'totalitatea românilor': „...*şi nu avem nădejde că* **românia** *viitoare va putea pune în rîndul clasicilor pe gramerienii de astăzi...*" (*id.*, p. 120); „...*trebuie să fii pedant sau neînțeles ca să fii cunoscut în* **românie**" (*id.*, p. 221). Dar A. Russo utilizează uneori şi derivatul în *-ime, românime*: „...[carte] *care să poată fi cetită şi ințăleasă de toată* **românimea**" (*id.*, p. 78).

Valoarea de apelativ a termenului *românie*, chiar atunci cînd el apare scris cu majusculă, este în afară de orice îndoială. Există însă două situații în scrisul lui Alecu Russo în care cuvîntul în discuție este nume propriu, nume de țară. Dar, fapt cu totul semnificativ, el nu are sensul 'țara tuturor românilor', 'statul național unitar al tuturor românilor', din titlul poemului, ci pe acela mai limitat de 'Muntenia', 'Țara Românească'. Denumirea *România* cu această ultimă accepție este atestată încă din anul 1833. În perioada cît această țară românească a fost condusă de guvernul revoluționar provizoriu, în 1848, ea apărea şi în titulatura oficială a principatului. Unii revoluționari români nemunteni, ca ardelenii Gh. Magheru şi I. Maiorescu, sprijinitori activi ai revoluției muntene, au devenit, sau doreau să devină în timpul verii anului 1848, cetățeni ai *României*, adică ai Țării Româneşti, ai Munteniei. Este foarte probabil ca şi Alecu Russo să fi obținut acest drept, sau cel puțin să fi făcut uz de el, fără a-l fi primit în mod oficial, atunci cînd, în închisoarea de la Cluj fiind, el semnează în *Protestul adresat consiliului de război* din acest oraş: „*A. Russo. Cetățean liber al României. Cunoscut de aproape al marelui Kossuth*"[5]. A doua oară cînd scriitorul foloseşte numele propriu *România*, tot cu sensul 'Muntenia', 'Țara Românească' (dar poate şi cu cel de 'românime', 'totalitatea românilor', al apelativului) este într-o scrisoare, în limba franceză, semnată cu pseudonimul A. Sauvegea, şi trimisă lui N. Bălcescu la 4 iulie 1848, din Sibiu, după ce scăpase din închisoarea de la Cluj. El salută revoluția munteană astfel: „*Scumpul meu Bălcescu, vivat! victorie! Sînt mîndru de voi şi gloria revoluției voastre se va răspîndi şi asupra noastră ca şi asupra tuturor românilor... Trăiască România*"[6]. În necrologul dedicat poetului M. Cuciurean, cum rezultă din întregul articol, A. Russo dădea cuvîntului *românie* sensul de 'românism', 'sentimentul naţional al românilor', iar nu pe acela de 'patrie a tuturor românilor', cum înclină să creadă Liviu Leonte, *op. cit.*

---

[5] Vezi P.V. Haneş, A. Russo, *Scrieri postume*, Craiova, p. 116, apud L. Leonte, *op. cit.*, p. 65, nota 1.

[6] Vezi Alecu Russo, *Scrieri alese*, ed. E. Boldan, Bucureşti, 1956, *Prefața*, p. 9.

Cînd Alecu Russo trebuia să se refere la întregul teritoriu locuit de români, el folosea expresii ca *ţările române* sau *româneşti*, *pământ român*, *ţară română*, dar niciodată *România*. Dacă ţinem seama de faptul că noua denumire a patriei era în circulaţie încă de pe la 1840, nu numai la noi, ci, cîţiva ani mai tîrziu, şi în limbile franceză sau germană, dacă adăugăm că *Amintirile* şi *Cugetările* apăreau în 1855 într-o revistă al cărei titlu conţinea chiar această denumire, *România literară*, şi dacă nu uităm că lucrarea *Cîntarea României* apăruse în „România viitoare" la Paris cu cinci ani în urmă, avînd în frunte tocmai această denumire, atunci absenţa numelui de ţară *România* în scrierile din anii 1850-1856 ale lui Alecu Russo ne apare de-a dreptul de neînţeles. O explicaţie ar fi o anumită înclinaţie a scriitorului pentru anumiţi termeni, care, folosiţi mereu, ajung să devină termeni dominanţi, caracteristici, ai stilului său. Într-adevăr, în folosirea cuvintelor de care ne ocupăm, observăm la Alecu Russo o notă oarecum tradiţionalistă, pe care o întîlnim şi la un alt scriitor din epocă, Gh. Asachi. La amîndoi constatăm: o folosire deasă a apelativului *românie* cu sensurile menţionate, rămînerea la vechile denumiri ale provinciilor istorice româneşti, acceptarea, uneori, a denumirii *România* numai pentru 'Muntenia', 'Ţara Românească' şi, în sfîrşit, absenţa totală a denumirii *România* cu înţelesul 'ţara tuturor românilor'.

Cunoscînd predilecţia specială a lui Alecu Russo pentru apelativul *românie*, sîntem surprinşi să constatăm absenţa totală a acestui cuvînt în poemul *Cîntarea României*, atribuit prima dată scriitorului moldovean de V. Alecsandri, iar mai tîrziu de P.V. Haneş, pe care îl urmează astăzi marea majoritate a istoricilor literari. Constatarea îi aparţine, de fapt, lui Liviu Leonte, *op. cit.*, p. 65: „Este foarte interesant de remarcat, se spune aici, că termenul nu apare niciodată, cu excepţia titlului bineînţeles, în poemul *Cîntarea României*". După ce dă cîteva exemple din operă, Liviu Leonte continuă: „Dacă într-adevăr Russo ar da termenului sensul actual, ar fi greu de conceput ca el să nu apară, măcar de cîteva ori, în cuprinsul poemului". Soluţia la care se gîndeşte Liviu Leonte pentru a explica prezenţa cuvîntului în discuţie în titlul poemului, considerat de el ca aparţinînd lui A. Russo, este ingenioasă. El ne sugerează să atribuim cuvîntului *Românie* din titlu unul sau mai multe din sensurile apelativului *românie*: „Argumentele expuse pînă aici, scrie Liviu Leonte, *op. cit.*, p. 66, ne îndeamnă deci a lua în consideraţie pentru titlul *Cîntarea României* şi un sens nou, dacă nu cumva să-l socotim chiar singurul valabil". În această lumină, titlul poemului ar avea semnificaţia: 'Cîntarea românismului' sau 'Cîntarea românimii, a tuturor românilor'.

În faţa acestei interpretări, ademenitoare, desigur, se ridică însă mai multe dificultăţi. În primul rînd rămîne neexplicată lipsa totală, cum s-a mai spus, a apelativului *românie* în textul poemului, mai ales cînd ştim predilecţia lui A. Russo pentru acest termen, care are valenţe semantice atît de potrivite pentru conţinutul ideologic al operei în discuție. În al doilea rînd, dacă Alecu Russo n-a folosit niciodată numele propriu *România* în scrierile sale apărute între anii 1850-1856, cum explicăm folosirea lui numai o singură dată în titlul poemului *Cîntarea României*, apărut în anul 1850? Și, în sfîrșit, dacă admitem că în titlul poemului sensul cuvîntului *României* nu ar fi cel de 'țară a tuturor românilor', de 'patria românilor', ci de cel de 'românism' sau 'românime', atunci cum putem explica lipsa de concordanță dintre acest titlu și conținutul operei? Pentru că în poem există nenumărate pasaje din care rezultă cu claritate că autorul lui se referă permanent la întregul teritoriu locuit de români, accepție pentru care el recurge însă la cuvintele *moșie*, *patrie*, *pămînt*, dar mai ales de *țară*, nu însă la termenul atotcuprinzător *România*.

Toate aceste contradicții se rezolvă dacă judecăm faptele din perspectiva atribuirii poemului *Cîntarea României* lui Nicolae Bălcescu. Ne vom ocupa întîi de apelativ și apoi de numele propriu.

În scrierile lui N. Bălcescu nu apare niciodată cuvîntul *română* cu forma și sensurile pe care le întîlnim la A. Russo. Ca istoric al stărilor sociale din trecut, N. Bălcescu nu putea să nu descopere și să utilizeze uneori în scrierile sale istorice termenul caracteristic numai Țării Românești pentru a-l denumi pe 'țăranul iobag, aservit', anume *rumân*, precum și derivatul abstract de la acest radical, *rumânie*, cu sensul 'șerbie', 'iobăgie'. Varianta cu *-u-* neaccentuat, în loc de *-o-*, din aceste cuvinte caracterizează graiul popular muntenesc. Dar cuvîntul *rumânie*, care a ieșit din uz cam prin a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, după reforma lui Constantin Mavrocordat (1746), în ciuda identității radicalului și a sufixului, nu este același cu termenul *română* de la Alecu Russo și de la numeroși alți scriitori, care l-au folosit încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și pînă pe la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea cu sensurile menționate. *Rumânie* de la Bălcescu este numai un termen tehnic istoric, folosit pînă astăzi în istoriografia românească, alături de vb. *a rumâni* 'a transforma un țăran liber în țăran aservit, în iobag'.

Altfel se prezintă lucrurile cînd este vorba de numele propriu. El are la Bălcescu mai întîi sensul curent în epocă, anume 'Țara Românească', 'Muntenia', cum rezultă, printre altele, din următoarea înșiruire de nume de țări (provincii), făcută de Bălcescu la 1845: „*România, Moldova, Transilvania și Ungaria*"[7]. El are, apoi, semnificația 'Moldova' + 'Muntenia': „*Legiunea* [română] *jură credință României* (*Moldo-Valahiei*) *și Ungariei*", scrie Bălcescu la 1849[8].

Dar cea mai frecventă utilizare o are la Bălcescu semnificația de 'țară a tuturor românilor', 'statul național unitar românesc', pe care o întîlnim în mod indiscutabil și în titlul poemului. În lucrările citate la început am demonstrat că denumirea *România* cu această accepție a fost folosită pentru prima dată de I. Heliade Rădulescu în anul 1839. În scrisul lui Bălcescu se pare că ea datează din anul 1847. Încurajîndu-l pe V. Alecsandri, după pierderea logodnicei sale Elena Negri, N. Bălcescu îi scrie: *„România va fi iubita noastră...“*[9]. La 8 martie 1849, N. Bălcescu, vorbind despre evenimentele revoluţionare ale anului precedent, făcea constatarea: *„...românii din toate părţile României se sculară în acest an, strigînd înaintea lumei: «libertate vrem»“*[10]. Într-o scrisoare din anul 1850, citată de A.D. Xenopol în articolul *Ideea unirii*, apărut în „Arhiva“ din Iaşi în 1893[11], Nicolae Bălcescu foloseşte denumirea în discuţie cu sensul clar de 'ţară a tuturor românilor': *„România noastră există şi orb e acel ce nu o vede“*. La fel, în manifestul adresat *Popolului român*, publicat în „România viitoare“, Paris, 1850, la redactarea căruia a colaborat şi N. Bălcescu. La p. 4, se spune: *„Fraţilor! Români! Niciodată încrederea în viitorul României, una mare şi nedespărţită, nu a ieşit din inima noastră“*. Chiar titlul acestei publicaţii revoluţionare conţine, în mod indiscutabil, sensul de care ne ocupăm.

---

[7] Vezi Victor Popa, *Cîteva date în legătură cu adoptarea numelui de „România"*, în StUBB, Series IV, Fasciculus 1, Historia, Cluj, 1959, p. 84-85.

[8] Idem, p. 83.

Un fapt cu totul semnificativ pentru argumentarea noastră este acela că în *Precuvîntare* la *Cîntarea României*, care este scrisă şi semnată de N. Bălcescu şi a apărut tot în „România viitoare“, Paris, 1850, acesta foloseşte expresia *România întreagă*, înţelegînd prin ea 'ţara tuturor românilor', întocmai ca şi în titlul poemului a cărui paternitate este controversată. Iată acest citat, de la p. 19: *„Autorul, după o invocaţie către ţeara sa atît de frumoasă şi de nenorocită, apucă istoria României întregi din vremea Dacilor“*. Accepţia pe care o urmărim rezultă şi din alte pasaje, ea ni se imprimă însă cu claritate din lectura întregii *Precuvîntări*. Stilul acesteia, cu accente profetice, plin de subînţelesuri, de exprimări echivoce, foarte asemănător cu acela din poemul *Cîntarea României*, constituie de multe ori o piedică în sesizarea diferitelor nuanţe ale termenului în discuţie. Uneori am fi înclinaţi să descoperim şi nuanţa semantică de 'românime', 'totalitatea românilor', fapt întru totul explicabil, deoarece prin această verigă semantică s-a făcut trecerea de la apelativ la numele propriu. Dar în următoarele contexte, sensul 'patrie a tuturor românilor' este neîndoielnic: *„Acum, cînd privirile Românilor cu minte şi inimă se îndreptează cu dragoste către patria lor, căutînd a creşte şi a hrăni sufletul României până să vie ziua în care s-o poată creşte şi întări în trupul său, adusu-mi-am aminte de acel glas duios al munţilor şi mă hotării a publica cîntarea pusnicului spre a mîngîia ţara-mi amărîtă“* (p. 22). Sau: *„De cîte ori o primejdie mare a ameninţat Europa şi civilizaţia lumei, România, sentinelă gata de jertfă, a fost la postul său, la datoria sa“* (p. 20).

În sfîrşit, în introducerea lucrării sale *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul*, scrisă între anii 1849-1851, N. Bălcescu, pe tonul său profetic atît de caracteristic, scrie cunoscuta frază, în care *România* are, de asemenea, sensul de 'ţara, patria tuturor românilor': *„Deschid sfînta carte unde se află înscrisă gloria României, ca să pun înaintea ochilor fiilor ei cîteva pagine din viaţa eroică a părinţilor ei“*.

---

[9] Vezi V. Maciu, *Semnificaţia denumirii statelor istorice române*, în „Revista de istorie“, XXVIII (1975), 9, p. 1327.

[10] Vezi E. Stănescu, *Geneza noţiunii de „România“. Evoluţia conştiinţei de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, în *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, Bucureşti, 1968, p. 240.

[11] Vezi Victor Popa, *op. cit.*, p. 83.

Deoarece însă faptele relatate în această carte s-au petrecut în secolele al XVI-lea – al XVII-lea, N. Bălcescu foloseşte în continuare numai denumirile *Ţara Românească, Valahia, Ţara Ardealului, Moldova* etc.

Concluzia care se desprinde din cele arătate pînă acum este următoarea: apariţia numelui propriu *România* în titlul poemului *Cîntarea României*, pe de o parte, şi absenţa apelativului *românie* în cuprinsul operei, pe de altă parte, sînt în deplină concordanţă cu uzul lingvistic al lui Nicolae Bălcescu şi în dezacord cu uzul lingvistic al lui Alecu Russo. Poemul, scris într-o primă formă de Bălcescu înainte de anul 1848, a primit, în anul tipăririi lui la Paris, în 1850, titlul cu noua denumire a patriei, denumire care se imprimase în conştiinţa multor revoluţionari români tocmai între anii 1848-1850. Printre aceştia, N. Bălcescu era vizionarul cel mai îndrăzneţ al unei Românii viitoare, înţeleasă ca 'ţara, patria tuturor românilor'. Cînd a scris poemul, prin anii 1847-1848, el nu ajunsese încă să utilizeze în mod curent noua denumire atotcuprinzătoare a patriei. Numai astfel ne explicăm lipsa numelui propriu *România* în cuprinsul poemului. Cînd l-a tipărit însă, în 1850, în „România viitoare", noul nume, care se potrivea perfect conţinutului operei, devenise un termen curent în limbajul revoluţionarilor români. Prezent în titlul acestei publicaţii, în *Precuvîntarea* la *Cîntarea României*, semnată de Bălcescu, şi în manifestul adresat *Popolului român*, era firesc ca autorul să-l pună tot atunci şi în fruntea poemului său *Cîntarea României*.

Ne aflăm, prin urmare, în faţa unui argument foarte serios pentru a atribui opera în discuţie lui N. Bălcescu. Întreaga atitudine politică şi ideologică a acestuia, mult mai radicală, stă şi ea mărturie în favoarea acestei interpretări. El se alătură numeroaselor dovezi aduse în acest sens de unii cercetători, în ultima vreme îndeosebi de N.A. Ursu. Toată discuţia noastră pleacă de la premisa că poemul a fost redactat de la început în limba română, cum a dovedit în mod convingător acest cercetător[12].

---

[12] Vezi N.A. Ursu, ***Cîntarea României*** *– opera lui Nicolae Bălcescu*, în „Iaşul literar", XII, 1961, nr. 12, p. 52-70; id., *Argumente noi în sprijinul paternităţii lui Bălcescu asupra* ***Cîntării României***, în LR XII (1963), 5, p. 537-556; id., *Cui aparţine traducerea franceză a* ***Cîntării României***, în „Cronica", II, Iaşi, nr. 12, din 12. IV. 1967, p. 11.

Le nom ethnique ROMÂN et la creátion du nom de l'état national ROMÂNIA *

Il est évident que de tous les peuples romans, nous les Roumains, nous sommes les seuls à garder l'ancienne dénomination *Romanus* dans son acception de *nomen ethnicum*. Auparavant, le mot existait aussi chez les Rhéto-romans sous sa forme *Romaun*. Aujourd'hui, ce peuple roman utilise pour se désigner un mot qui ne dérive pas de l'adjectif latin *romanus*, mais de l'adverbe *rōmānĭce*, ce dernier acquérant en rhéto-roman des formes telles que: *rumontsch*, *rumantsch*, *romantsch*, *rumauntsch*, etc. De même, il faut rappeler que l'étymon latin *rōmānĭce* est aussi à la base de l'a. fr. *romanz*, prov. *romans*, it. *romanzo*, esp. et port. *romance*, signifiant tous, au début, le 'roman' en opposition avec le 'latin', et ensuite 'œuvre littéraire en langue romane (surtout des récits en prose)'. C'est de là que provient le sens des mots it. *romanzo* 'roman', *romanza* 'romance', fr. *roman* et des dérivés it. *romantico*, fr. *romantique*, *romantisme*, etc[1]. Ces mots ont pénétré aussi en roumain au XIXe siècle.

L'étymon *romanus* fut donc gardé par les quatre dialectes du roumain. C'est un des faits qui témoignent qu'à l'époque de la formation du roumain, ses ramifications se trouvaient sur un territoire unitaire, dans une étroite cohésion ethnique et linguistique. De tous les dialectes du Sud du Danube, le mégléno-roumain est le seul à ne plus garder aujourd'hui ce mot, mais il y a existé, certainement, sous sa forme *rumón*. Ces Roumains se disent maintenant *vlahi*, terme emprunté aux Bulgares ou aux Grecs. Cette dénomination est présente aussi chez les autres ramifications du Sud du Danube, tandis que, pour appeler les Daco-roumains, il n'y a que les peuples voisins à l'utiliser. L'histoire de cette dénomination, *vlah*, et ses différentes variantes (*valah*, *voloh*, *olah*, *bloch*, etc) est extrêmement intéressante. A l'origine nom d'une tribu celte, *Volcae*, voisine aux tribus germaniques, entré en ancien allemand sous la forme **walhos*, de là passé chez les Slaves sous la forme *vlah*, *voloh*, et de ceux-ci chez les Grecs, les Albanais, les Hongrois ou encore chez les Saxons de Transylvanie (hongr. *olah*, sax. de Tr. *bloch*), le terme désignait au début la population romane de l'Empire romain d'Occident (Français, Italiens, Rhéto-romans, etc.) et ensuite la population romane du Bas-Danube, c'est-à-dire les ancêtres des Roumains. Nous pouvons considérer cette dénomination comme un nouveau témoignage qui soutient l'opinion conformément à laquelle les ethnies voisines, dont plusieurs étaient arrivées assez tard dans l'espace carpato-danubien, ont utilisé pour appeler les Roumains, consciemment au début, et ensuite, bien sûr, par le pouvoir de tradition, un terme qui avait le sens fondamental d'ethnie appartenant à la famille linguistique romane. Cela puisque le terme *vlah* est, au fond, synonyme de *roman* et, dans notre cas, de Roumain[2].

---

* Apărut în „Revue roumaine d'histoire“, tome XVI, juillet-septembre, 1977, n° 3, Bucarest, p. 439-454.

[1] W. Meyer-Lübke, REW^3, 7370; E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1954, p. 40-42.

Ces précisions faites, nous limiterons nos discussions à certains aspects controversés, ou moins étudiés, concernant l'appellatif *român* (Roumain), tout en donnant dans la seconde partie une esquisse du processus de formation du nom actuel de l'État national roumain (*România*). Ce dernier aspect a été négligé par la linguistique roumaine, mais il a attiré l'attention de plusieurs historiens qui en ont proposé quelques explications discutables, voire même fausses.

Quant au premier problème, les linguistes et les historiens se sont posé, depuis longtemps, les questions suivantes: pourquoi de tous les peuples romans seuls les Roumains et les Rhéto-romans ont maintenu le mot latin *romanus* et respectivement *rōmānĭce*? Et, ensuite, quelle en est la forme justifiée du point de vue étymologique, *român* ou *rumân*? Finalement, quel a été le rôle du courant latinisant dans l'action d'imposer et de généraliser, en roumain moderne, les variantes phonétiques avec *o* atone, au lieu de *u*?

Les explications donnée au maintien du mot latin *Romanus* seulement en roumain sont contradictoires. Selon R. Roesler[3], cela constituerait un argument à l'appui de l'origine exclusivement Sud-danubienne des Roumains. De même que les Grecs modernes et les Bulgares qui se disent ʽΡωμαῖοι, écrit Roesler, les Roumains, eux aussi, se disent *român*, avec la même sens et pour les mêmes raisons. L'erreur de Roesler, que même un petit lettré de la taille de G.C. Roja ne pouvait faire en 1808, dans son ouvrage *Măestria ghiovăsirii...*, et que Gaston Paris a critiquée dans un compte rendu du premier travail de Roesler[4], c'est d'avoir confondu les deux termes grecs différents: ʽΡωμαῖοι, qui signifiait 'les Grecs' et ʽΡωμᾶνοι, dont le sens était 'les Romans', ce dernier attesté chez C. Porphyrogennetos, *De administrando imperio*, chap. XXIX, et aussi dans d'autres sources. G. Paris a montré d'une manière convaincante que la forme *Romani* (› roum., pl. *români*) n'est pas grecque; elle constitue un témoignage du fait que ceux qui portaient ce nom parlaient le latin. Les Grecs, sans être forcés par les Romains, ont commencé à adopter de leur propre gré la dénomination ʽΡωμαῖοι, et non pas ʽΡομᾶνοι. De même que les Gaulois romanisés ou d'autres groupes ethniques romans d'Occident (les Rhétoromans par exemple), les ancêtres des Roumains se sont dit *Romani* pour se distinguer des Barbares, et en opposition avec ceux-ci.

---

[2] Voir *Slovnik ukraĭnsikoĭ movi*, I, Kiev, 1970, p. 733; A. Preobraženskiĭ, *Etimologičeskiĭ slovarĭ russkovo ĭazîka*, I, Moscova, 1910-1914, p. 93; Max Vasmer, *Etimologičeskiĭ slovarĭ russkovo ĭazîka*, I, Moscova, 1964, p. 345; Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny jezyka polskiego*, Warszawa, 1970, p. 626; St. Mladenov, *Etimologičeski i pravopisecu rečnik na bălgarskiĭa knižoven ezik*, Sofia, 1941, p. 71; Fr. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 19. Auflage bearbeitet von Walther Mitzka, Berlin, 1963, p. 836, 953.

[3] *Dacier und Romaenen*, Wien, 1868, p. 71, ainsi que *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 145.

[4] Dans «Romania», I, 1872, p. 238-240.

Cette explication de G. Paris, présente aussi dans l'étude *Romani, Romania, lingua romana, romanicum*[5], a été reprise par Sextil Puşcariu[6] et on l'a rencontre aussi chez Al. Rosetti[7]. Antérieurement, A. Philippide[8] avait mis en évidence un aspect particulier du problème: la population d'origine romane de l'Est de l'Europe avait vécu dans d'autres circonstances et elle avait eu des contacts de nature différente avec les Barbares envahisseurs, autre que ceux des ancêtres des Français, des Espagnols ou de Italiens. Quant à ceux-ci, leur nom ethnique provient soit du peuple conquérant (les Français), soit des anciens noms des provinces. A. Philippide souligne le fait que «aucun peuple barbare n'a persisté sur le territoire roumain avec autant de ténacité et d'amplitude que les Francs et les Bourgondes en Gaule, les Goths en Espagne, les Vandales en Afrique, les Lombards au nord de l'Italie». Sans le montrer, il a cependant en vue l'apparition de certains noms territoriaux comme *la France*, *la Bourgogne*, *la Catalogne*, *l'Andalousie* ou *la Lombardie*, et parfois des ethnonymes correspondants. La situation de la population d'origine romane du Nord-Ouest de la péninsule Balkanique ressemble à celle du Nord-Est de ce territoire. Le peuple dalmate, aujourd'hui disparu, s'est aussi donné le nom de *Romani*, conclut Philippide[9].

Pour l'historien P.P. Panaitescu[10], le maintien, chez nous seulement, du nom *Romanus* est dû au fait que les Roumains ont continué de vivre, «même après Aurélien, jusqu'au VIe siècle, sous la domination ou, tout au moins, sous l'influence économique de l'Empire romain d'Orient, tandis qu'en Occident il n'y avait plus d'Empire». Et lui de continuer: «Seule la romanité orientale est restée liée à l'Empire et c'est par cela qu'elle a gardé, naturellement, son nom»[11]. P.P. Panaitescu aurait pu ajouter à l'appui de son idée un fait linguistique remarquable: en roumain seulement le mot latin *ĭmperātor* (› daco-roum. *împărat*, mégléno-roum. *ampirat*) c'est conservé sans interruption, car pour les Roumains, pendant tout le Moyen Âge, l'empereur par excellence a toujours été l'empereur de Constantinople, fût-il byzantin, ou, plus tard, turc. Dans les autres langues romanes, le terme a été remis en circulation du temps de Charles le Grand: «Begriff und Wort, écrit W. Meyer-Lübke, REW^3, 4305, blieben im oströmischen Reiche, wurden im Westen durch Karls des Großen Kaiserkrönung wieder eingeführt». Le maintien des mots *imperator* et *romanus* cache, par conséquent, une situation toute spéciale de la population romane d'Orient après la chute de l'Empire romain d'Occident (Cf. aussi le mot albanais *mbret* ‹ lat. *imperator*).

---

[5] «Romania», I, 1872, p. 10 lt sv.

[6] *Die rumänische Sprache*, Leipzig, 1943, p. 316; id., *Limba română*, I, *Privire generală*, Avant-propos par G. Istrate, notes, bibliographie par Ilie Dan, Bucureşti, 1976, p. 253, 420.

[7] *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 1969, p. 217.

[8] *Originea Românilor*, I, Iaşi, 1925, p. 659-661, v. les notes.

[9] Voir aussi Stelian Brezeanu, *De la populația romanizată la vlahii balcanici*, «Revista de istorie», Tome 29, n°2, Bucureşti, 1976, p. 216-218.

[10] *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947, p. 88 et sv., et *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 138-142.

[11] Voir *Introducere...*, p. 141.

P.P. Panaitescu souligne aussi la différence qui existe au sujet de la création de nouveaux États barbares à l'Ouest de l'Empire et leur absence dans sa partie orientale, ce qui a pour résultat l'apparition en Occident des dénominations telles que *Français*, *Bourguignon*, *Lombard*, *Catalan*.

Sans doute, tous ces facteurs, c'est-à-dire: la besoin de la population romane du Bas-Danube de se distinguer, par son nom aussi, des Barbares, le prestige de la civilisation et de l'Empire romain qui se cachait derrière ce nom *Romanus*, l'appartenance des Roumains à l'Empire d'Orient, les liens économiques et culturels des Roumains avec cet Empire, et, finalement, l'absence de royaumes barbares durables d'où l'on puisse forger de nouveaux ethnonymes, comme en Occident, tous ces faits doivent être pris en considération lorsqu'on veut comprendre la raison pour laquelle les Roumains sont les seuls à maintenir l'ancienne dénomination ethnique *Romanus*. À tous ces facteurs qui ont contribué au maintien du nom *romanus* en une proportion qu'on sache, personne n'a eu en vue: la population romane du Bas-Danube y a représenté non seulement la civilisation, l'Empire ou la langue des Romains, mais elle a été aussi, pendant beaucoup de siècles, le représentant du christianisme latin. Par rapport aux Barbares païens, les ancêtres des Roumains étaient déjà au IV^e^ siècle chrétiens, et notamment chrétiens *Romains*, et non pas chrétiens grecs ou ῾Ρομαῖοι. Du Cange[12] remarque comme premier sens du mot *Romanus* nous rappelle imédiatement le cas d'un autre mot dont l'histoire est controversée, c'est le mot latin *pŏpŭlus*. Le sens le plus ancien attesté chez nous du continuateur roumain de cet mot, c'est-à-dire *popor*, est celui de 'communauté chrétienne', 'paroisse'[13]. Donc outre le mot *populus*, outre le mot *christianus* (› roum. *creştin*), opposé à *paganus* (› roum. *păgîn* 'païen') et outre le mot *imperator*, le terme *romanus*, intégré à ce grouppe, constituait un élément caractéristique par lequel la population romane d'Orient se distinguait des Barbares et de la population romane d'Occident, qui avait choisi d'autres noms ethniques.

L'hypothèse que dans l'expression *populus romanus* 'communauté religieuse chrétienne romane' *romanus* ait encore le sens de 'chrétien' ne peut pas être soutenue, à regret, par des faits similaires dans d'autres langues romanes, justement parce que ce terme n'y a pas laissé de trace. Un argument, qui présente, pourtant, un degré assez élevé d'incertitude, nous est offert toujours par le roumain. Il s'agit du sens 'chrétien (orthodoxe)' du mot *român*, sens que nos dictionnaires ont enregistré et qu'on trouve dans de nombreux parlers roumains actuels, à côté du sens 'homme', 'mari', et à côté du sens ethnique qui est le plus répandu. Le sens 'chrétien' du substantif *român* (*rumân*) et de l'adjectif respectif dans l'expression *lege românească* 'loi chrétienne' est attesté dans 16 points disséminés dans toutes les provinces roumaines[14]. Même si, par exemple, dans le point 95, Scărişoara, des Carpates Occidentales, le rhotacisme apparaît dans *rumîri*, *rumîri* 'chrétiens orthodoxes', formes qui présentent donc un phénomène phonétique très ancien, cela ne constitue pas une preuve suffisainte pour admettre l'ancienneté aussi grande du sens en discussion. Le sens 'chrétien' pourrait être, bien sûr, très ancien, mais il pourrait être, tout aussi bien, plus récent. Quant à cela, on ne doit pas perdre de vue un détail: au niveau des parlers populaires il se produit des confusions entre le sens ethnique et le sens religieux des mots qui désignent des groupes ethniques. Voici ce qu'affirme un sujet enquêté à Somova, localité du département de Tulcea[15]: *ruşii tot români sînt şi iei, numa că vorgésc altă limbă, dar tot creştini sînt* 'les Russes sont toujours des Roumains, seulement qu'ils parlent une autre langue, mais ce sont toujours des chrétiens'. De telles confusions sont assez nombreuses dans les parlers populaires. Des mots tels que *neamţ* 'Allemand', *ungur* 'Hongrois', *poleac* 'Polonais' signifient soit 'catholique' soit 'réforme', de même que, à côté du mot *român*, les dénominations *grec* 'Grec', *sîrb* 'Serbe' ou *moldovean* 'Moldave' ont le sens de 'chrétien orthodoxe'. D'autre part, des mots tels que *liftă*, qui à l'origine a le sens de 'Lituanien', puis *tătar* 'Tartare', *turc*, 'Turc', *evreu* 'Juif', *látină* et ses variantes *létină* et *letín* 'Latin' sont utilisés avec le sens de 'païen', 'quelqu'un qui n'a pas été baptisé selon le rituel chrétien'[16].

---

[12] *Glossarium ad scriptores mediæ et infimæ latinitatis*, Paris, 1734, s.v.

[13] H. Tiktin, DRG, s.v.

[14] *Atlasul lingvistic român*, II, 1, c. 191, *ortodox*, p. 98 MN [2777], *uniți*, p. 104.

En dépit de cela, il semble que, dans certaines expressions, le sens 'chrétien' (nom ou adjectif) des mots *român*, *românesc* possède une ancienneté appréciable. Telle est la situation, semble-t-il, dans des expressions comme *l-am făcut român* 'je l'ai fait Roumain, je l'ai fait adopter la religion chrétienne', 'je l'ai baptisé selon le rituel chrétien'[17], le verbe *a (se) români* (*rumâni*) 'devenir chrétien, se baptiser', ou *leğe românească* 'loi chrétienne'. Dans *Tărnosanie*, Tîrgovişte, 1652[18], on trouve les expressions suivantes: *neamul Rumienesc*, *neamul nostru*, *sfîntul nostru neam Creştinesc*. Chez Coresi aussi: *«...să înveţe rumânii cine-s creştini»*. De telles expressions peuvent être facilement multipliées. Chez Eminescu: *«Numai umbra spinului/ La uşa creştinului/ Îşi dezbracă ţara sînul/ Codrul – frate cu românul...»*.

Le mot *creştin*, à son tour, a reçu, lui aussi, le sens ethnique, et cela non seulement en roumain, mais aussi dans d'autres langues.

Vu ces faits, l'hypothèse que le mot *romanus*, qui signifiait parfois en latin populaire aussi 'chrétien', se soit maintenu en roumain avec ce sens, autrement dit, l'hypothèse que nous avons maintenu la dénomination ethnique *Romanus* grâce aussi au sens de 'chrétien' qu'elle avait, est très plausible, mais encore insuffisamment prouvée par les faits linguistiques et historiques. Les investigations futures pourront y apporter de nouveaux arguments.

La deuxième question formulée au début se rapportait aux deux variantes phonétiques *român* et *rumân*. Laquelle en est justifiée du point de vue étymologique, du point de vue des «lois phonétiques» primitives du roumain? La plupart des linguistes et des historiens ont considéré la dernière forme, *rumân*, comme la seule authentique, tandis que la variante avec *-o-*, *român*, a été étiquetée «livresque» ou «semi-savante». Nous allons prouver que se point de vue ne correspond pas à la réalité, que les deux variantes phonétiques sont justifiées du point de vue étymologique et que les deux ont une base dialectale incontestable.

---

[15] *ALR*, II, 1, c. 191, pct. 682.

[16] *ALR*, II, 1, MN [2774], p. 103.

[17] G.F. Ciauşanu, *Glosar de cuvinte din judeţul Vîlcea*, Bucureşti, 1931, s.v.

[18] *Bibliografia românească veche*, I, p. 204-206.

On ne peut pas mentionner ici les nombreux chercheurs qui ont adhéré à la première explication. Nous en citons cependant quelques noms. A partir de A. Pumnul[19], l'idée passe chez Th. Gartner[20], puis chez G. Weigand[21], ensuite chez P. Cancel[22], ainsi que dans les ouvrages de O. Densusianu, H. Tiktin, I.-A. Candrea, Al. Rosetti et beaucoup d'autres. Il en est de même des historiens qui, en commençant par C. Giurescu[23], sont, dans leur grande majorité, du même avis.

Contre l'opinion presque générale se sont exprimés A. Scriban, A. Philippide et, récemment, l'historien E. Stănescu.

Le premier[24] écrit: «La forme *român* est utilisée par les intellectuels et par le peuple du Nord et de l'Est ainsi que des autres régions voisines. Elle n'est pas une invention des latinisants. La forme *rumân* est employée dans l'Ouest et le Sud de la Moldavie».

A. Philippide, présentant la Grammaire de G. Weigand[25], où sont mises en circulation, comme littéraires, les variantes *rumîn*, *rumîncă*, *rumînesc*, *rumîneşte*, *Rumînia* etc., écrit: «Ce n'est pas au nom de quelque étymologisme ou nationalisme exagéré mais au nom de la vérité que je proteste contre ce goût d'un étranger de ne pas nous appeler tels que nous nous appelons». Les formes employées par Weigand sont, selon Philippide, dialectales, «que le roumain commun ne connaît pas et que beaucoup de sous-dialectes daco-roumains ne connaissent non plus». «Il est vrai, continue l'auteur, que *-o-* atone des éléments latins et même de quelques éléments étrangers, a la tendance de se transformer en *-u-*..., mais il est tout aussi vrai que *-o-* atone ne se transforme plus en *-u-* dans les élements latins, p. ex. *coraslă*, *mormînt*, *ospătez*, *coprind*, *popor*» (il ajoute immédiatement qu'à côté de *coprind* il y a aussi *cuprind*). Pour *mormînt* 'tombeau' et *român*, qui représent les seuls exemples d'origine latine où un *-o-* atone soit suivi d'un *î* accentué dans la syllabe suivante, Philippide propose une explication de nature physiologique: il s'agit, très probablement, d'un phénomène de dissimilation, provoqué par la difficulté de prononcer l'un après l'autre deux sons, dont l'un arrondi, si rapprochés du point de vue articulatoire (*î* étant considéré par Philippide un *u* non-arrondi). La même oscillation entre *o* et *u* atones est aussi remarquée dans des éléments étrangers. C'est ainsi que, à côté de *burcut*, *cucoş*, *cucoară* il y a *borcut*, *cocoş*, *cocoară*, mais on ne prononce jamais, en aucun parler, *burîm* pour *borîm*, *izvurîm* pour *izvorîm*, *cuburîm* pour *coborîm*, *duburîm* pour *doborîm*, *uburîm* pour *oborîm*, *pugurîm* pour *pogorîm*. «Nous n'avons pas en horreur les prononciations dialectales, conclut Philippide, nous pouvons supporter *picere* tout aussi bien que *chicioare*, *pă* tout aussi bien que *pi*, mais ce qui provoque en nous la révolte c'est la forme *rumân*; c'est comme si on entendait quelque'un prononcer *murmînt* au lieu de *mormînt*».

---

[19] *Grammatik der rumänischen Sprache*, Wien, 1864.

[20] *Über den Volksnamen der Rumänen*, Csernowitz, 1893.

[21] *Praktische Grammatik der rumänischen Sprache*, Leipzig, 1903.

[22] *Despre „rumân" şi despre unele probleme lexicale vechi slavo-române*, Bucureşti, 1921.

[23] *Despre rumâni*, Bucureşti, 1914.

[24] *Dicţionarul limbii româneşti*, Iaşi, 1939, sous le mot *român*.

[25] Dans *Un specialist român la Lipsca*, Iaşi, 1909, p. 38.

Dans *Originea Românilor*[26], A. Philippide, pour illustrer la même oscillation entre *o* et *u* atones, donne des exemples encore plus nombreux, dont nous choisissons: *amorțesc – amurțesc; codalb – cudalb; conosc* (ancien roum.) – *cunosc; despoiam – despuiam; dormeam – durmeam; pogor – pugor* (ancien roum.)*; înotat – înutat* (ancien roum.)*; porcar – purcar; român – rumân*. Dans beaucoup d'autres cas (*acopeream*, *coceam*, *colindăm*, *dovadă*, *înodam*, *lacom*, *portar*, *torceam* etc.), *o* atone ne change pas. La tendance de *o* atone de passer à *u* s'est réalisée constammment dans le dialect aroumain.

Devant ces exemples on ne peut plus soutenir que la forme avec *o*, *român*, constituerait une exception pour laquelle on devrait invoquer l'influence du latin savant. A. Philippide la connaissait du parler populaire de Moldavie, où elle est profondément enracinée et où elle date depuis des temps immémoriaux.

L'historien E. Stănescu[27], sans avoir la rigueur philologique dont Th. Gartner fait preuve dans le travail que nous avons mentionné, travail inconnu, paraît-il, à l'historiên roumain, soutient que la forme *român* ne doit pas être considérée, à juste titre, comme une création «savante» ou «semi-savante». En dépit du fait que les variantes *rumân*, *rumânesc* ont à l'époque ancienne une fréquence plus grande, cela à cause des Valaques qui se diasient ainsi (ils désignaient de ce même mot leur langue et leur pays, *Țăra Rumânească*), il y a pourtant de nombreux exemples d'où il résulte une grande circulation de la forme avec *o*. Laissant de côté sa première attestation dans *Palia de la Orăştie*, la forme *român* apparaît au XVII^e^ siècle dans plusieurs textes de Transylvanie, la majorité des attestations se trouvent pourtant dans les textes imprimés et les chroniques moldaves du XVII^e^ siècle. La conclusion de E. Stănescu est que la forme avec *o* est aussi populaire que celle avec *u*, «mais moins fréquente».

On ne peut pas comprendre la raison pour laquelle ceux qui prennent pour populaire et étymologique la forme *rumân* ne veulent pas accorder les mêmes attributs à la forme avec *o*, cela en dépit du fait que, il y a bien des siècles, elle avait une fréquence si grande en Transylvanie et surtout en Moldavie. Nous ne pouvons pas imaginer que la langue écrite, influencée, à ce qu'on suppose, par le latin savant, ait une telle autorité sur des gens illettrés que, dans des zones compactes telles, par exemple, la Moldavie, elle ait déterminé les paysans à changer leur *rumân* en *român*. On peut se poser alors la question suivante: pourquoi après environ un siècle et demi, période où des facteurs si actifs que l'école, l'armée, l'administration, puis les journaux, la radio, la télévision, etc. ont agi si intensément, on n'est pas parvenu à supprimer la forme *rumân* des parlers populaires de Valachie, d'Olténie et de la plupart des parlers de Transylvanie, où elle se rencontre même aujourd'hui chez les paysans. C'est une illusion que la croyance de certains selon laquelle les parlers populaires changent très vite sous l'influence de la langue littéraire et cela non seulement chez nous, mais aussi dans un pays comme la France, dont la tradition culturelle est encore plus ancienne que la nôtre. Les expériences des enquêtes en vue de réaliser l'Atlas linguistique de la Moldavie et de la Bucovine nous ont convaincu du fait, que, après avoir fait confiance aux informateurs sur les intentions de l'enquêteur, après avoir établi une sorte d'entente mutuelle entre l'enquêteur et le sujet enquêté, les paysans roumains livrent, sans aucun difficulté, les réponses les plus convaincantes, dans un langage qui leur est familier et qu'ils ont hérité de leurs parents, de leurs ancêtres. Il n'en est pas moins vrai que, les dernières décennies, de nombreux paysans roumains émaillent leur parler de formes littéraires, surtout lorsqu'ils s'adressent à un étranger. Cependant, il existe dans chaque village des gens qui représentent le vrai parler populaire, propre à la majorité des habitants. C'est pourquoi, l'attestation des formes régionales nous semble révélatrice. Elles viennent confirmer les témoignage de l'ancienneté ainsi que les formes toponymiques et anthroponymiques où le radical *român* figure à côté de *rumân*.

---

[26] II, Iaşi, p. 79-80.

[27] *Premisele medievale ale conştiinței naționale româneşti. Mărturii interne.* ***Român – românesc*** *în textele româneşti din veacurile XVI–XVII.* «Studii. Revistă de istorie» XVII (1964), p. 967-1000, et *Numele poporului român şi primele tendințe umaniste interne în problema originii şi continuității*, «Studii. Revistă de istorie», XXII (1969), p. 186-206.

Les atlas de Sever Pop, Emil Petrovici et l'atlas linguistique de la Moldavie et de la Bucovine nous offrent assez de renseignements qui nous permettent de prouver la trait authentiquement populaire de la variante *român* et de la forme *rumân*. Rapportant les réponses provenant de toutes ces sources d'information à la carte du pays, on obtient deux aires dont l'une, plus étendue, comprend la Valachie, l'Olténie, le Banat, la Crişana, le Maramureş et la Transylvanie proprement dite où l'on a répondu par la forme *rumân*; l'autre plus restreinte, comprend la Moldavie et la Bucovine, ainsi que certains points de la Valachie, de la Dobroudja, de l'Olténie et de l'Ouest du Banat, où l'on a noté la variante *român*. La forme avec *o* existe aussi sporadiquement en Transylvanie. La zone où nous avons effectué l'enquête, à savoir le sud du département de Jassy et Vaslui, ne connaît que (et cela est valable pour des dizaines de localités) la forme avec *o*, *român*. Il en est de même pour les autres zones du NALR – Mold. Bucov.

On a conservé deux variantes de cet mot non seulement dans le dialecte dacoroumain, mais aussi dans l'aroumain, bien que dans celui-ci le passage de *o* atone à *u* soit plus fréquent; dans le cas en discussion, le *u* a subi assez souvent la syncope (*armân*, *armâname*, etc.). Le dialecte aroumain enregistre, en effet, des formes comme *rumăn* (*rr(u)măn*), *rumănie* 'Aroumains', *Rumănie* 'pays des Aroumains' (dans ces derniers exemples, le suffixe *-ie* représente le ngr. -ία, différent du dacoroum. *-ie*, dont l'équivalent est pour l'ar. *-il'ă*), parallèles à la série *rămăn*, *rrămăn*,

-nă, pl. *rămăni*, *-ne*, *rămănescu*, *-ească*, *rămănime*[28]. Ces formes en *-ă-* atone proviennent de la forme en *-o-* atone, *român*, mais la voyelle tonique, *á* + *n* + voyelle n'a connu, dans son évolution, que la passage à *-ă-*, **romăn* (cf. le mold. *călcăi*, *întăi*). La délabialisation du *o* atone (› *ă*) dans le mot dont nous nous occupons s'est aussi produite, mais sporadiquement cette fois-ci, dans le parler de Moldavie, p. 590, *rămînu ńău* ‹ *romînu meu* (= mon homme, mon mari)[29], tandis que la délabialisation du *u*, dans la forme *rumân* apparaît dans le p. 746 de la Valachie, *rîmînu miău* ‹ *rumînu meu*[30], dans les points 53, 316 et 346 de Transylvanie[31]. On peut parler encore, dans le dernier cas, comme dans le dialecte aroumain, d'un phénomène d'assimilation par la voyelle accentuée (*î* en l'occurrence).

Cela nous amène à affirmer que, des temps anciens, on a conservé dans le dialecte daco-roumain et aroumain (peut-être dans les autres dialectes aussi) plusieurs formes du lat. *Romanus*: avec *o* et *u* nonaccentués, dans le premier, cas, avec *o* nonaccentué passé à *ă*, et avec *u*, le plus souvent syncopé, dans l'autre. Le cas de l'aroumain où l'influence livresque, latine savante, s'exclut d'emblée, nous semble révélateur. Mais toute aussi importante pour notre discussion est la situation qu'on retrouve dans le parler de Moldavie. Dans ces ramifications territoriales du roumain il ne saurait être question non plus d'une origine savante des variantes en *o*.

Cela ne veut nullement dire que l'influence des gens de lettres n'ait en aucun rôle à imposer les formes en *o* à la langue littéraire, surtout les deux derniers siècles. Au contraire, tout en continuant la traduction des écrits moldaves où la forme en *o* prédomine, et s'appuyant sur un argument nouveau, à savoir la forme latine *Romanūs* de l'étymon du mot *român*, gens de lettres et hommes politiques ont milité délibérément à imposer à tout les Roumains et à généraliser, donc, les formes en *o*. Plus encore, les latinisants ont modifié, du moins dans la graphie, l'autre voyelle, *î*, inexistente dans l'étymon latin. Ils rendront dorénavant notre nom ethnique et ses dérivés par des variantes *roman* 'Roumain', *romani* 'Roumains', *romanească* 'roumaine', *romanesc* 'roumain', *romaneşti* 'roumains, -aines', etc., et cela même à partir du XVIII^e^ siècle, mais aussi et surtout dans la première moitié du siècle suivant. Toutes ces formes circuleront ensuite en Valachie et en Moldavie. C'est aussi aux latinisants et à leurs imitateurs qu'on doit les formes, très en usage à l'époque, comme *dacoroman*, *limba dacoromaniască*, *neamul Romanodachicesc*, *limba romanomoldovenească* (Veniamin Costache), *Daco-România* 'la langue roumaine' (C. Negruzzi). Intéressante en ce sens est l'évolution du titre de la revue de I.H. Rădulescu. Appelée au début *Curier rumînesc*, elle deviendra en 1838 *Curier rumanesc*, la même année *Curier romanesc*, pour changer ensuite (1847) en *Curierul romanu* et aboutir en 1859 à *Curierul roman*. Ce cas révèle les phénomènes suivants: 1. les Valaques abandonnent la forme en *u* et adoptent la forme moldave et latinisante en *o*, 2. on accepte la graphie latinisante avec *a* pour *î*, 3. on adopte la forme de l'adjectif *român*, *-ă* 'roumain, -aine' à la place de *românesc*, *-ească*. La graphie actuelle, avec *â*, de notre nom ethnique et de ses dérivés est un héritage du courant latinisant. La forme avec *o* est tout moldave et en second lieu latinisante.

---

[28] Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân general şi etimologic*, Bucureşti, 1963, s.v.

[29] *ALR*, I, vol. 2, carte 204, *bărbat*.

[30] *Ibid.*

[31] *ALR*, s.n. vol. II, c. 696, *româneşte*.

Si les Moldaves et en partie les Transylvains ont fourni à la langue littéraire les variantes phonétiques et graphiques actuelles de notre nom ethnique et de ses dérivés, en revanche, les Valaques, renonçant à leur forme traditionelle *rumân*, *rumânesc*, ont créé et imposé le nom moderne de notre pays, *România*. Ce nom, création des principaux parlers dacoroumains, représente la symbole de l'unité des Roumains.

On a soutenu à tort qu'il s'agirait là d'un néologisme d'origine française, *La Romania*, adapté. Cela explique, en effet, dans le mot *Româníа* (il en est de même pour la vieille forme *Rusía*) l'accent sur la pénultième syllabe, différent des autres noms de pays en roumain: *Ánglia*, *Bulgária*, *Itália*, *Polónia*, *Suédia*, *Ungária*, etc. I. Iordan, qui s'est occupé de ce problème[32], voit dans l'accentuation de ces noms géographiques et d'autres pareils une influence russe.

Certains historiens, dont nous citons N. Iorga, ont avancé l'hypothèse selon laquelle le mot *România* aurait du rapport avec la dénomination latine tardive *Románia* qui à partir du IV^e^ siècle, a eu les sens suivants: 1. 'l'Empire non occupé par les Barbares', 2. l'Italie, 3. 'la région autour de Rome', 4. 'l'Exarchat de Ravenne', *Romagna* de plus tard, région appelée par les Byzantins ῾Ρωμανία, 5. 'différentes régions habitées par une population romaine de l'Empire d'Orient', 6. 'l'Empire byzantin', 7. 'des parties de cet Empire' (par exemple *La Roumélie*, mais aussi des territoires de l'Asie Mineure), etc. Cette théorie est présente avec toutes ses implications chez l'historien contemporain A. Armbruster[33] et elle est embrassée par d'autres historiens contemporains, ce qui ne veut nullement dire qu'elle soit inattaquable. Elle renferme une erreur, cela est évident et facile à prouver.

Sous l'aspect formel, qui n'est pas négligeable, si l'on avait conservé sans interruption en roumain le lat. *Románia*, il aurait dû aboutir à la forme **Romî́ie* ou **Rumî́ie*, tout comme les appellatifs *remaneo* › *rămîi(u)*, *calcanea* (pl.) › *călcîie*, *capitanea* (pl.) › *căpătîie*, *antaneus* › *întîi(u)* (cf. encore les mold. *călcăie*, *căpătăie*, *întăi*). La forme gr.-byz. ῾Ρωμανία: **Romăiíie* ou **Rumăiíie* aurait enregistré une évolution analogue. Or, toute notre histoire vient contredire la possibilité de faire dériver le nom actuel de notre pays des étymons que nous venons de mentionner. Dans tout le Moyen Âge roumain il n'y a aucune trace de ces dénominations. On ne saurait donc accepter pour le nom de l'Etat féodal valaque *Ţara Românească* ('la Valachie') l'idée d'une «traduction» de l'ancienne dénomination *Románia*, comme soutiennent certains historiens (N. Iorga, A. Armbruster, E. Stănescu). Il a été créé selon le système normal de formation des noms de pays, un système populaire, roumain ancien, que nous allons présenter dans ce qui suit. Il s'agit là de deux mots roumains d'origine latine, avec évolution sémantique significative dans le premier cas (lat. *tĕrra* › roum. *țară*), avec un dérivé normal du mot *român* (*rumân*) + le suff. *-esc*, *-ească*, que nous avons hérité, dans le second. En effet, ce dernier élément est, de par origine, identique au radical latin de *Románia*, mais on ne pourrait pas mettre sur la même plan le nom latin, byzantin et le nom moderne de notre pays. Celui-ci provient du mot *român* + le suff. *-ie*, comme affirme, en passant, S. Pușcariu[34] et plus récemment Elena Slave[35]. Cela est valable pour l'aspect strictement formel, car, au point de vue sémantique, le dérivé *românie* en tant qu'appellatif et nom propre soulève des questions que personne jusqu'ici n'a étudiées dans toute leur complexité.

---

[32] *Influenţe ruseşti asupra limbii române*, Bucureşti, 1949.

[33] *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972, mais surtout dans *Sinn und Bedeutung des Begriffs «România» im rumänischen Mittelalter*, «Dacoromania», I, Freiburg/München, 1973, p. 124-131.

On a soutenu encore que le nom actuel de notre pays serait la création de deux historiens étrangers: le Saxon de Transylvanie Martin Felmer, qui, même en 1764, utilisait le nom *Romanien* à côté de *Dacien*, pour désigner d'un seul et même terme les territoires de la Moldavie, de la Valachie et de la Transylvanie[36], et le Grec Dimitrie (Daniel) Philippide, dans ses travaux Ἱστορία τῆς Ῥουμουνίας et Γεωγραφικὸν τῆς Ῥουμουνίας, parus à Leipzig en 1816. D. Philippide emploie constamment le nom Ῥουμουνία, qu'il justifie: «Este drept ca această țară să se cheme *Rumunia*, de la numele de *rumun*; după cum locuitorii cei mai vechi și mult mai numeroși își dădeau lor, denumindu-se și respectînd numai acest nume, aruncînd ori lepădînd pe oricare altul ca străin, insultător, îngîmfat și deșert»[37] ('Il est juste que ce pays s'appelle *Rumunia* du nom *rumun*; car, ses habitants, les plus anciens et les plus nombreux s'appellaient constamment de ce nom qu'ils respectaient, rejetant tout autre comme étranger, outrageux, fiérot et vain'). Que Dimitrie Philippide fût la créateur du nom moderne de notre pays, ceux qui, chez nous ou ailleurs, se sont occupés de l'œuvre de cet ami du peuple roumain: C. Erbiceanu, Gh. Erbiceanu, N. Bănescu, P.P. Panaitescu, E. Stănescu, A. Armbruster, Cl. Tsourkas et d'autres, l'ont admis. Mais, malgré cela, ce nom ne nous est pas parvenu de D. Philippide, pas plus que de Martin Felmer, car leurs écrits sont restés sans écho chez nous. L'œuvre de D. Philippide ne fut redécouverte qu'en 1859 chez les Grecs et à la fin du XIX^e^ siècle chez nous; quant aux ouvrages de M. Felmer, ils n'ont pas été publiés avant 1867. En outre, entre le nom ngr. Ῥουμουνία de D. Philippide et le nom actuel *Românía* il n'y a qu'une ressemblance formelle qui tient à la position de l'accent sur la pénultième syllabe. Or, dans la forme grecque on reconnaît un tout autre système d'accentuation des noms de pays, le système grec traditionnel, tandis que dans le nom actuel de notre pays on a affaire à une situation tout à fait différente, à savoir, l'accent sur le suffixe de tous les dérivés roumains en *-íe*, hérité du latin populaire. En ce qui concerne le mot *Romanien* de M. Felmer, celui-ci a été créé selon le système allemand, *-en* étant la désinence du datif pluriel.

---

[34] *Sufixul -ie*, «Convorbiri literare», XXXVIII (1904), p. 689-707.

[35] *Sufixele -ie, -ărie*, dans *Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, III, București, 1962, p. 163-174.

[36] Voir A. Armbruster, *Sinn und Bedeutung...*, p. 130, note 16.

[37] C. Erbiceanu, «Biserica Ortodoxă Română», XXX (1906-1907, p. 1-105).

Pour tirer au clair ce problème, nous allons faire une courte incursion dans le domaine moins investigué des noms géographiques roumains. *Grosso modo*, on pourrait affirmer que, dans les langues européennes, les noms de pays portent l'accent sur l'antépénultimème syllabe, comme en latin: *Gállia, Itália*, etc., tandis qu'en grec ils l'ont sur le pénultième. L'histoire des noms de pays du roumain littéraire reflète en proportions inégales les deux systèmes d'accentuation. Nous avons décelé pour le roumain les systèmes suivants:

1. Noms géographiques formés à partir du mot *ţară* 'pays' + un déterminant adjectif qui désigne les habitants de ce pays: *Ţara Românească*, *Ţara Arăpească*, *Ţara Frîncească*, *Ţara Leşească*, etc. Ce système trouve son origine dans les noms des régions de notre pays: *Ţara Bîrsei*, *Ţara Oltului*, *Ţara Oaşului*, *Ţara Haţegului*, *Ţara Maramureşului*, *Ţara Moldovei*, etc., où le mot *ţară* ‹ lat. *tĕrra* prouve l'autochtonie de notre peuple, ses attaches avec *la terre* qu'il habite. En même temps, ce nom nous offre des renseignements supplémentaires sur la vie en communautés (*obşti*) du peuple roumain. Il y a un sousgroupe peu développé de ce système, représenté par les noms où le déterminant apparaît seul: *Turceasca de Europa*, *Leşasca* 'Pologne' (cf. encore *Arăpimea* 'Arabie', *Turcimea* 'Turquie').

2. Noms géographiqes formés à partir des mots *ţară* 'pays', *crăie* 'royaume', *împărăţie* 'empire' + substantifs au génitif singulier ou pluriel, qui désignent les habitants de ces pays: *Ţara Persului* 'Perse', *Ţara Arbănaşilor* 'Albanie', *Crăia Şvedului* 'Suède', *Crăia Bohemului* 'Bohême', *Împărăţia Turcului* 'Turquie', etc.

3. Noms de pays formés du nom de peuple au singulier ou au pluriel: *Cehul*, *Franţozul*, *Neamţul*, *Prusi*, *Cazilbaşi* 'Perse', *Şvezi*, *Englezul*, désignant tous les pays respectifs.

4. Le système d'origine grecque où se situe aussi la dénomination ʽΡουμουνία, créée par D. Philippide. Ce système renferme des noms tels: *Anglía*, *Calavría*, *Elvetía*, *Frighía*, *Galía*, *Siría*, *Persía*, *Grechía*, *Turchía*, etc., qui portent d'accent sur la pénultième syllabe comme en grec contemporain. Il apparaît dans quelques travaux manuscrits de géographie de la fin du XVIII^{e} siècle et dans des textes du début du XIX^{e}, où l'accent est marqué, mais le roumain littéraire ne l'a pas adopté.

5. Le système d'origine latine savante, attesté dès le XVI^{e} siècle et employé sans interruption jusqu'à nos jours lorqu'il est devenu prédominant. Son ancienneté en roumain, prouvée par des centaines d'exemples, est un argument décisif qui nous permet de repousser toute hypothèse avançant son origine russe. Des noms du pays du type: *Itália*, *Polónia*, *Bulgária*, etc., accentués sur l'antépénultième syllabe, se rencontrent partout dans les textes roumains anciens. Même en russe ils proviennent du latin savant, très probablement par l'intermédiaire du slave ecclésiastique. Seul le nom *Rossíĭa*, par son origine grecque marquée dans les dictionnaires étymologiques russes, fait exception à la règle.

Mais le nom moderne de notre pays ne se range dans aucun de ces systèmes. La nécessité de sa création est apparue avec le développement au plus haut degré de la conscience nationale chez les Roumains et l'apparition des conditions politiques favorables à l'Union de tous les Roumains dans un seul État national unitaire dans la première moitié du XIX^e siècle, plus précisément entre les années 1835-1850. Le nouveau nom a ses racines dans la structure interne du roumain. Il a supplanté la dénomination livresque *Dacia*, qu'on a tenté de reprendre vers 1840, comme le prouve fort bien les exemples de l'époque: *Dacia literară*, *Magazin istoric pentru Dacia*, *Dacia Mare*, *Marele stat unitar Dacia*, *Daco-Romania*, *Regatul Daco-român*, *Tînăra Daco-România*, *Marea Daco-România*, etc.

Le nom géographique *România* s'est formé de l'appellatif *românie*, aujourd'hui complètement disparu ou plutôt assimilé par le nom propre *România*. Celui-ci a eu les formes et les sens suivants:

1. **rumânie** 'servage'. Dérivé du nom *rumân* 'serf' (cf. le verbe *a rumâni* 'réduire un paysan libre à l'état de serf'), ce mot a circulé seulement en Valachie de la fin du XVI^e siècle jusqu'au milieu du XVIII^e. Il n'a eu aucun rôle dans la formation du nom géographique en question.

2. **românie** 'la langue roumaine'. Paru au XVII^e siècle, ce mot sera d'un emploi presque courant la siècle suivant, connaîtra la fréquence la plus élevé au milieu du XIX^e siècle et finira par s'insérer dans la sphère sémantique du nom propre *România*. Les écrivains et les journalistes de 1848 et même après cette date offrent de nombreux exemples qui nous permettent de poursuivre ce processus. Le point de départ de ce mot a été la locution adverbiale *pe românie* 'en roumain', attestée dès la seconde moitié du XVII^e siècle, lorsqu'on commence à prêcher en roumain à l'église. L'exemple suivant qui date de 1675 est très suggestif en ce sens: *«Popii, carii nu să nevoiesc cu rumânie, ci tot cu sîrbie... facu-şi de către Dumnezeu pedeapsă şi de către poporani urîciune»*[38] ('Les popes, qui ne font pas leur prêche en roumain mais en slavon, que Dieu puisse les punir et que les ouailles les aient en horreur'). L'expression *pe românie* n'est pas la seule à employer à cette époque-là et jusqu'au XIX^e siècle même. Il y avait encore: *pe grecie*, *pe elinie*, *pe eghiptenie*, *pe franţozie*, *pe jidovie*, *pe lătinie*, *pe nemţie*, *pe sîrbie*, *pe slovenie*, *pe ungurie*, etc., expressions formées des noms de peuple avec le suffixe *-ie* dont le sens est 'selon la manière d'être et de parler du peuple respectif'. Ces locutions ont généré les substantifs correspondants, attestés par de nombreux exemples.

3. **românie** 'esprit roumain, conscience nationale des Roumains'. On est passé du sens de 'langue roumaine' à ce nouveau sens de l'appellatif *românie*. Voici un exemple de A. Russo: *«Cărţile cele întîi erau izbucnirea duhului neamului... era revoluţia învingătoare a ideei româniei»*[39] ('Les premiers textes étaient comme la jaillissement de l'esprit de peuple... la révolution triomphante de la conscience nationale des Roumains'). Ce nouveau sens, apparu vers 1848, a fini par être com-

---

[38] H. Tiktin, *DRG*, s.v. *poporan*.

[39] A. Russo, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1970, p. 114.

plètement englobé dans la sphère sémantique du nom propre *România*. La langue a utilisé à sa place le dérivé avec le suff. néol. *-ism*, *românism*, en usage jusqu'à nos jours.

4. **românie** 'totalité des Roumains'. Ce nouveau substantif collectif a toujours comme point de départ le sens de 'langue roumaine'. Dès son apparition, le terme reçoit en plus le sens de 'territoire habité par les usagers du roumain' et, sous l'influence de l'ideologie révolutionnaire, il signifie 'l'Etat unitaire de tous les Roumains', Etat dont les révolutionnaires de 1848 rêvaient et qui se réalise après sous le nom de *România*. L'appellatif dont le sens est 'totalité des Roumains' date de 1830-1840. Il a concurrencé le dérivé *românime*: *«Şi această foaie în mijlocul rumâniei sau rumânimei întregi...»* 'Et cette revue à la portée de tous les Roumains...', écrit I.H. Rădulescu en 1838[40]. Le dérivé en *-ie* s'est intégré au nom géographique, tandis que le dérivé en *-ime*, en tant qu'appellatif, s'est perpétué jusqu'à nos jours.

Le glissement de l'appellatif au nom propre s'est produit lentement.

1. **România** 'la Valachie'. Avec ce sens du début, on le rencontre pour la première fois en 1833, dans la dénomination *Principatul României* 'la Valachie'[41], aussi grâce à la présence dans le nom de cette province de l'adjectif *românesc*. Les attestations se multiplient les années suivantes, mais le terme enregistre la plus grande fréquence dans les données officielles et les journaux du gouvernement provisoire de 1848 de la Valachie. *«Ca România să fie liberă... trebuie neapărat să se unească cu Moldova...»* ('Pour que la Valachie soit libre il faut absolument la rattacher à la Moldavie...'), écrit-on dans «Pruncul Român»[42]. Beaucoup de révolutionnaires qui n'étaient pas Valaques, comme Ion Maiorescu et même Alecu Russo, deviennent citoyens de la Roumanie, c'est-à-dire de la Valachie. Le sens en discussion, prouvé par dizaines d'exemples, se continuera après l'Union des Principautés, jusqu'en 1870.

2. **România Mică** – 'la Petite-Valachie, l'Olténie' – **România Mare** – 'la Grande Valachie'. En 1838, V. Popescu Scriban écrivait: *«România (adică Ţara Românească) mai de mult se împărţea în două: adică în România Mare spre răsărit de la Olt şi în România Mică sau Craiova, adică ţara oltenilor spre apus de la Olt»*[43] ('La Roumanie (c'est-à-dire la Valachie) était depuis longtemps divisée en deux partie: la Grande Valachie à l'Est de l'Olt et la Petite Valachie ou Craiova, c'est-à-dire la pays des Olténiens, à l'Ouest de l'Olt'). Dans les documents de l'année révolutionnaire 1848, la dénomination *România Mică*, c'est-à-dire 'l'Olténie', où s'était retiré Magheru avec son armée, apparaît souvent. Après cette date elle disparaîtra de l'usage.

---

[40] *Bibliografia limbii române literare*, dans *Contribuţii la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, III, Bucureşti, 1962, p. 224.

[41] Victor Popa, *Cîteva date în legătură cu adoptarea numelui de „România"*, «Studia Universitatis Babeş-Bolyai», Series IV, Fasciculus 1, Historia, Cluj, 1959, p. 84, note 7.

[42] Du 13 juillet, 1848.

[43] Dans *Mică geografie a Daciei, Moldaviei şi a Ţării Româneşti*, Iaşi, 1838, p. 41.

3. Les révolutionnaires Ion Maiorescu et Nicolae Bălcescu préconisaient pendant la révolution de 1848 la création d'une Roumanie qui englobât les provinces roumaines d'au-delà des Carpates, à côté d'une Roumanie, formée de la Moldavie et de la Valachie. Même dans les travaux de 1816 que nous avons déjà mentionnées, D. Philippide parle d'une *Rumunia austriacă* par rapport à *Rumunia turceacă* (se référant aux provinces roumaines soumises à l'un ou à l'autre des deux Empires) et d'une *Rumunie de Răsărit* ('d'est'), c'est-à-dire la Moldavie, par rapport à une *Rumunie de Miazăzi* ('de sud'), c'est-à-dire la Valachie[44]. Toutes ces dénominations sont restées longtemps inconnues.

4. **România** 'la Valachie' + 'la Moldavie'. Les Moldaves qui avaient lutté pour l'Union des Principautés ne pouvaient pas renoncer facilement au nom de leur État, dont les traditions historiques et culturelles les rendaient si fiers. On peut compter aussi parmi les nombreuses tentatives de trouver un nom adéquat à l'Etat national, qui au début était formé de la Moldavis et de la Valachie, les dénominations que certains intellectuels de Moldavie employaient pour se désigner eux-mêmes et leur pays. Entre les années 30-40, ils commencent à s'appeler *moldo-români* ou même *moldovromâni*. La revue *Spicuitorul moldo-român* en est un exemple. Le nom de pays change aussi: *Moldo-România*, *Moldavo-România* et même, sous l'influence latinisante, *Moldoromania*. V. Popescu Scriban[45] dit que le nom du pays doit être «*Moldavia sau mai bine Moldo-România, pentru că se lăcuieşte de Români...*» ('...parce qu'il est habité des Roumains'). Tous ces arguments prouvent que le nom de notre pays est intimement lié à l'appellatif *român*, qu'il ne s'agit pas d'un simple emprunt de la dénomination *România* aux Valaques, ni d'une influence française non plus.

La passage du sens du nom propre *România* vers celui de 'Moldavie' + 'Valachie' s'est produit à la longue. On a enregistré, entre les années 40-50, d'autres dénominations telles: *Moldo-Valachia*, *Principatele Dunărene*, *Provinciile Dunărene*, *Confederaţia Danubiană*, *Principatele Române*, *Principatele Unite*, qui ont toutes des équivalents en français, allemand ou d'autres langues. Dans sa proclamation de 1861, Al.I. Cuza dit: «*Alesul vostru vă dă astăzi o singură Românie*» ('Celui que vous avez élu vous donne à présent une Roumanie unitaire'); et L'Assemblée unifiée du début de 1862 consent au nom officiel du pays, *România* 'la Moldavie' + 'la Valachie'.

5. **România** 'pays de tous les Roumains', 'État national roumain'. Un fait extrêmement intéressant pour l'histoire de ce mot est que ce sens, le plus riche, a le point de départ dans l'appellatif *românia* et s'est cristallisé assez tôt presqu'en même temps que les autres valeurs du nom propre. C'est I.H. Rădulescu qui l'atteste en 1839, six ans donc avant la parution de l'ouvrage *La Romanie*, Paris, 1844, de J.A.

---

[44] N. Bănescu, *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, «Anuarul Institutului de istorie naţională» al Universităţii din Cluj, II (1923), p. 168, 170, 171, 191.

[45] *Op. cit.*, p. 11.

Vaillant, qui, selon I. Iordan[46], aurait donné le nom actuel de notre pays. Le sens 'pays de tous les Roumains' apparaît nettement dans un fragment de I.H. Rădulescu: «*... o adunare de bărbați din deosebitele părți ale României întregi...*»[47] ('... une assemblée d'hommes de toute la Roumanie...'). Le rapport avec l'appellatif *românie* 'totalité des Roumains' y est tout aussi évident. Et ce n'est pas la seule attestation qui précède le livre de Vaillant. Vers 1848, on assiste à l'apparition de certaines expressions comme: *o Românie tare și unită*, *România Mare*, etc.: *«Ia spune-mi* ('Dites-moi') aurait demandé Derviș-Pașa à I.H. Rădulescu, *cine a ieșit cu România mare?»* ('qui a eu l'idée de la Grande Roumanie') à quoi, celui-ci aurait répondu: *«Ea nu a ieșit, ea există pînă unde se vorbește limba română»* ('La Grande Roumanie n'est pas une invention des esprits enflammés, elle existe et finit là où le roumain finit')[48].

Parmi ceux qui ont contribué à propager le nom *România* avec sa signification la plus ample se situent, à côté de I.H. Rădulescu, aussi N. Bălcescu, I. Maiorescu, V. Alecsandri, C. Boliac et d'autres. Voici ce qu'écrivait I. Maiorescu en 1848[49]: *«Austria să lase pe Italia, să unească pe Bucovina, Moldova, România și Transilvania într-un regat, România...»* ('Que l'Autriche ne s'occupe plus de l'Italie, mais qu'elle réunisse la Bucovine, la Moldavie, la Valachie et la Transylvanie dans un seul royaume, la Roumanie...'). Et. N. Bălcescu en 1850[50]: *«Fraților! Români! Niciodată încrederea în viitorul României, una mare și nedespărțită, nu a ieșit din inima noastră»* ('Frères! Roumains! La confiance dans l'avenir d'une Roumanie, grande et unitaire, n'a jamais quitté notre âme').

Ce pays dont rêvaient les révolutionnaires de 1848 pouvait être, aux yeux de certains d'entre eux, une république. Cela explique les expressions *Republica română*, *Republica dunăreană dacoromână*, *Republica federativă română*, *Republica unitară română*, etc., en circulation à l'époque.

En guise de conclusion de notre exposé nous pouvons dire que le nom actuel de notre pays développe l'appellatif *românie* avec tous les sens qu'il a connus pendant trois siècles d'existence. Le suffixe *-ie* n'est pas le ngr. -ία qu'on rencontre dans le dialecte aroumain; il continue le suffixe latin nonattesté **-ía*, détaché des emprunts d'origine grecque de tipe *Akademía*, *sophía*, *harmonía*, *manía*, *melodía*, *María*, *Lucía*, différent du suffixe lat. clas. *-́ia*[51]. Le suffixe *-ie* est pénétré en roumain par des éléments d'origine slave aussi; il peut être, dans certains cas, le continuateur du latin *-ilia* › *-́il'ă* (forme qu'on a conservée en aroumain) › *-ie*. Il a donc une origine multiple et une pluralité de fonctions[52]. Une de ses fonctions est apparue dans les expressions adverbiales du milieu du XVII^e siècle, *pe slavonie*, *pe grecie*, *pe românie*, etc., qui signifient 'selon la manière de parler des Slaves, des Roumains, des Grecs, etc.'. De là se sont développés, presque à la même époque, les substantifs correspondants. Au XIX^e siècle se développent les sens abstracts, propres aux dérivés en *-ism*, *-ime*. Ainsi, l'appellatif *românie* concurrençait-il *românism* et *românime*. Le mot *românie* a perdu complètement sa valeur appellative et tous ses sens ont été englobés dans le nom du pays *România*, marqué dans le plan linguistique par l'article *-a*.

---

[46] *Op. cit.*, p. 6.

[47] Dans *Scrisoare către P. Poenaru*, «Curierul românesc», X, 1839, n° 70, 71, p. 279-282, 283-286, supl. n° 71, p. 1-3, apud Ion Popescu-Sireteanu, *Ion Heliade Rădulescu, Scrieri lingvistice*, București, 1973, p. 178: *«De s-ar întocmi și o relație mai de aproape și între Academia Iașului și colegiul nostru, de s-ar așeza un fel de corespondință regulată, și o adunare de bărbați din deosebitele părți ale României întregi, dorințele socotesc că ale fiecărui român ar fi împlinite; poate că atunci, sau și acum, (că nu e fără vreme) s-ar pune la cale a se trimite vreo doi trei tineri cu mijloace sau bărbați a călători într-adins în toate părțile României, în toate părțile Italiei, și oriunde a făcut Roma veche colonii, spre a cerceta cu băgare de seamă dialectele deosebitelor noroade italieno-române»*.

[48] *Scrisori din exil*, apud E. Stănescu, *Geneza noțiunii de „România". Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, dans *Unitate și continuitaet în istoria poporului român*, București, 1968, p. 239, note 12.

[49] Anul 1848, IV, p. 358-359 et E. Stănescu, *Geneza...*, p. 239.

[50] Dans «România viitoare», Paris, 1850, p. 4.

Après l'Union de 1918, le nom *România* est devenu nom propre en exclusivité. Sens écarter de l'usage les anciennes dénominations des provinces historiques ou des régions du pays, il circule avec le contenu le plus ample qui représente l'ideal des révolutionnaires de 1848. A présent, le mot apparaît dans le nom officiel de notre pays: *Republica Socialistă România*.

Le nom de pays *România* réunit tous les sens de l'appellatif *românie*, du radical *român* et de ses dérivés, sens qu'on ne saurait déceler qu'à la suite d'une minutieuse analyse sémantique et formelle en diachronie. Il a la valeur d'un symbole qui concentre la latinité des Roumains, leur unité linguistique et ethnique. Toutes les provinces du pays ont contribué à sa création. Ce nom résume l'histoire de tout un peuple.

---

[51] Voir V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1967, p. 91; S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 699; E. Slave, *op. cit.*, p. 164.

[52] G. Pascu, *Sufixele româneşti*, Bucureşti, 1916, p. 188-189, 384-385.

Dimitrie Daniel Philippide et la dénomination ROMÂNIA [*]

Dans l'historiographie roumaine on véhicule depuis longtemps l'opinion selon laquelle le nom actuel du pays habité par les Roumains serait la création de Dimitrie Daniel Philippide, érudit grec qui s'est fait remarquer à la fin du XVIII^e siècle et au début du XIX^e, connu pour son attachement envers le peuple roumain, frère de l'arrière-grand-père de Alexandru Philippide, le grand linguiste de Jassy. Sans vouloir diminuer les merites extraordinaires de cet érudit, nous allons montrer que cette opinion n'est pas fondée[1].

Le dénomination créée par D. Philippide était ʽΡουμουνία *(Rumunia)*; elle figure dans les titres et le long de ces travaux bien connus: ʽΙστορία τῆς ʽΡουμουνίας et Γεωγραφικὸν τῆς ʽΡουμουνίας, parus à Leipzig en 1816. La même dénomination apparaît aussi dans les pages de titre d'autres travaux, traductions ou créations originales de l'érudit grec, publiés en grec, toujours à Leipzig, en 1817 et

---

[*] Apărut în „Revue des études sud-est européennes", XVI, 2, p. 355-374, Bucureşti, 1978.

[1] Tout aussi non fondée est la tentative de l'historien A. Armbruster d'attribuer le création de la dénomination moderne du pays habité par les Roumains à l'érudit saxon de Transylvanie, Martin Felmer. Il est vrai que celui-ci a utilisé, dès 1764, la dénomination *Romanien*, a côté de *Dacien*, pour désigner tout le territoire habité par les Roumains: «Die Hunnen beherrschten Dacien und Romanien, d.i. Moldau und Wallachei, Siebenbürgen und einem großen Theil des heutigen Ungerlandes...». Tout comme dans le cas de D. Philippide, le mérite de M. Felmer est d'avoir créé une dénomination unitaire, valable pour tout le territoire habité par les Roumains du nord du Danube. Mais comme la création de D. Philippide appartient à la langue littéraire néo-grecque, de même celle de M. Felmer est propre à la langue allemande de Transylvanie. Pour créer les nouvelles dénominations, M. Felmer a procédé conformément au système dérivatif alleman, utilisé pour former de nouveaux noms de pays ou de territoires, à savoir: le nom du peuple qui habite le pays respectif reçoit la désinence *-en* du datif pluriel et il est précédé (à l'origine) par la préposition *zu* (par ex. *zu den Schweden* › *Schweden*). De même, dans le cas du territoire roumain, M. Felmer est parti du nom ethnique *romanus*, *romani*, forme latine savante, employée souvent par les humanistes ouest-européens parlant du peuple roumain; il a ajouté à la forme du pluriel le suffixe *-en* et a ainsi créé la dénomination nouvelle *Roumanien* (de même, de *daci* + *en* on a obtenu la forme savante *Dacien*). Du point de vue strictement linguistique, la dénomination créée par M. Felmer n'a rien de commun avec le nom de pays utilisé aujourd'hui par les Roumains, *România*. Un argument en plus: nous ne pouvons supposer aucune influence au niveau du concept géographique, historique ou politique qu'a créé M. Felmer avec sa nouvelle dénomination. Et cela pour la bonne raison que son travail est restée plus d'un siècle en manuscrit. Ayant pour titre *Kurzgefasste Historische Nachricht von der Wallachischen völkerschaft überhaupt, und derjenigen, die heut zu Tage in dem Kaysrl.Königl. Erb – Fürstenthum Siebenbürgen anzutreffen ist*, l'ouvrage n'a été publié qu'en 1867, dans «Archiv des Veriens für Siebenbürgische Landeskurte», N.F., VII, voir A. Armbruster, *Sinn und Bedeutung des Begriffs „România" im rumänischen Mittelalter*, dans «Dacoromania», I, Freiburg/München, 1973, p. 130, note 16, aussi bien que *id.*, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (La romanité des Roumains. L'Histoire d'unde idée), Bucureşti, 1972, p. 236, note 74. De ce point de vue aussi il exista une ressemblance entre le sort des écrits de l'érudit saxon et celui des travaux, ou, pour mieux dire, le peu d'cho qu'ont eu les écrits de D. Philippide, tant auprès des Grecs que chez les Roumains le long du XIX^e siècle, justement l'époque où l'on a créé le nouveau nom de pays *România*.

1818: ‹Justin›, *Prescurtare din istoriile filipice ale lui Pompeius Trogus*, Leipzig, 1817[2], Florus, *Prescurtare din istoria Romanilor*, Leipzig, 1818[3] et le travail original *Încercare de analiză a gîndirii...*, Leipzig, 1817[4]. Le nom de l'auteur ne figure sur aucune des pages de titre de ces travaux; on fait en échange la mention que le traducteur, respectivement leur auteur, est «l'essayiste de Rumunia» („...παρὰ τοῦ ἀποπειρογράφου τῆς ῾Ρουμουνίας").

Par *Rumunia*, Dimitrie Daniel Philippide désignait tous les territoires habités par les Roumains du nord du Danube. Le nouveau terme géographique avait pour point de départ le nom que les habitants de ces régions se donnaient eux-mêmes. En grec il était prononcé *Rumun*. «Il est juste, écrit D. Philippide, que ce pays porte le nom de *Rumunia* (῾Ρουμουνίαν) dérivé de rumun (῾Ρουμοῦνος); nom que s'étaient donné les habitants les plus ancients et les plus nombreux, se désignant ainsi en ne respectant que ce nom, rejetant ou abjurant tout autre comme étranger, injurieux, présomptueux et vain»[5]. C. Erbiceanu, tout comme d'autres exégètes de l'œuvre de D. Philippide, remplace dans le passage cité plus haut, dans d'autres encore, les variantes phonétiques grecques *Rumunia, rumun*, par les variantes roumaines *România, român*. Ce procédé ne se justifie en rien et il est contraire à la manière propre à D. Philippide de voir les choses. Celui-ci, se rapportant au nom dont les Roumains se désignent eux-mêmes, écrit dans une lettre adressée à J.-D. Barbié du Bocage: «...les Roumounes prononcent l'*u* en *mu* comme en français. Ils s'appelent dans leur propre langue Roumounes»[6]. Il est évident que *-ù-* de *rumún* reproduit le voyelle roumaine *-î-*, son inhabituel et difficile à prononcer pour les étrangers. La substitution s'opère dans d'autres langues aussi, dans l'allemand parlé par les Saxons de Transylvanie, par example. L'autre *u*, de la sylabbe initiale non accentuée, a pu être perçu comme tel par D. Philippide chez les parlants de langue roumaine soit de Valachie, soit de Transylvanie, pendant les nombreux voyages que l'érudit grec a entrepris dans ces provinces. On sait bien que dans ces régions, les parlers populaires connaissent surtout la variante du mot *rumân* (et de ses dérivés) avec *u* non accentué: *rumân, rumâncă, rumânesc*, adv. *rumâneşte*. C'est en partant du radical ngr. *rumun* + suf. ngr. *-ia* (-ία), que D. Philippide a créé le nom de pays, en néogrec, *Rumunia*. Cette dénomination s'intégrait parfaitement au système grec des noms de pays ou de régions, formés à l'aide du suffixe mentionné, portant toujours l'accent sur l'*i* de l'avant-dernière syllabe et au nom ethnique des habitants des régions respectives: Τουρκία 'La Turquie', 'Ιταλία 'L'Italie', Γαλλία 'La France', Βουλγαρία 'La Bulgarie', Οὐγγαρία 'La Hongrie' etc.

---

[2] Voir BRV, III, p. 204.

[3] Voir BRV, III, p. 251.

[4] Voir BRV, III, p. 198.

[5] Traduit par C. Erbiceanu dans l'étude *Despre români din scrierea lui Daniil Filipid (Istoria şi Geografia Românilor)*, «Biserica ortodoxă română», XXX (1906-1907), pp. 922-929, 967-980, 1089-1105; la citation, p. 1105.

[6] Voir *Correspondance de Daniel Demetrius Philipidès et de J.D. Barbié de Bocage* (1794-1819), publiée, avec une introduction et des notes par Alexandre Ciorănescu, parue à l'Institut d'études balkaniques de Salonic, 1965, apud E. Stănescu, *Geneza noţiunii de „România". Evoluţia conştiinţei de unitate teritorială în lumina denumirilor interne* (La Genèse de la notion de «România». L'évolution de la conscience d'unité de territoire à la lumière des dénominations internes), dans le volume *Unitate şi continuitate în istoria poporului român* (Unité et continuité dans l'histoire du peuple roumain), Bucureşti, 1968, p. 254.

A la fin du XVIII$^{\text{ème}}$ siècle et au début du XIX$^{\text{ème}}$ on peut signaler plusieurs écrits roumains, de géographie ou d'histoire où les noms de pays ou de régions se terminant en *-ia* portent l'accent noté sur *í* ce qui prouve évidemment une influence néo-grecque. Nous mentionnons ici le manuscrit en 3 volumes, se trouvant à la Bibliothèque de l'Université de Jassy, ayant pour titre *A toată lumea călătorie sau înştiinţare de lumea nouă şi cea veche* (De tout le monde voyage ou information sur le nouveau et l'ancien monde), version roumaine de l'ouvrage de l'abbé Delaporte (le manuscrit date de 1785), puis le travail imprimé *Geografia sau scrierea pămîntului* (La Géographie ou la description de la terre), Buda, tome I, 1814, tome II, 1815, et, enfin, l'ouvrage de L. Domairon *Prescurtarea istoriei universale* (L'Abrègement de l'histoire universelle), traduit de néo-grec, d'après At. Staghiritul, tomes I et II, 1826, tomes III et IV, 1827. Dans ces écrits, et notamment dans le dernier, on rencontre de nombreux noms de pays ou de régions où l'accent dynamique, noté, porte sur l'avant – dernière syllabe, comme dans la langue grecque. En voilà quelques exemples: *Grechía*, *Persía*, *Siría*, *Turchía*, *Şveţía*, *Anglía*, *Calavría*, *Elveţía*, *Frighía*, *Lidía* etc. Mais la langue roumaine littéraire n'a pas adopté cette manière d'accentuer les noms de pays se terminant en *-ia*. Elle a gardé (et a, par la suite, développé le long du XIX$^{\text{e}}$ siècle) le système d'accentuer ces noms propres à la langue latine savante où l'accent porte sur la syllabe antépénultième et non pas sur le suffixe: *Grécia*, *Pérsia*, *Itália* etc. Le dialecte macédo-roumain, fortement influencé par la langue grecque, a adopté le système grec: *Turchíe*, *Vurgăría* 'La Bulgarie', *Arbinăşía* 'L'Albanie', *Magiaría* 'La Hongrie', *Misiríe* 'L'Egypte', *Nimţía* 'L'Autriche', *Skiperíe* 'L'Albanie', *Arusíe* 'La Russie', *Armăníe* 'pays habité par les Aroumains', *Rumăníe* 'pays des Aroumains', *Vlahíe* 'La Roumanie'[7].

Vu la grande ressemblance entre la variante ngr. *Rumunía* et le dénomination roumaine *Românía*, ressemblance où un grand rôle joue la position de l'accent sur l'avant-dernière syllabe, plusieurs chercheurs ont attribué à Dimitrie Daniel Philippide le mérite d'avoir créé la nouvelle dénomination du pays habité par les Roumains du nord du Danube. Le premier à la faire fut C. Erbiceanu, en 1886[8]. Dans l'article (voir la note 5)[9], il écrit: «Que tout le monde la sache que cet historien fut le premier à nommer Dacia Traiană *România*»[10]. La même opinion apparaît ensuite chez Gh. Erbiceanu[11] et N. Bănescu[12]. Ce dernier écrit: «Nous retenons seulement l'utilisation de la dénomination de *România*, qu'on ne rencontre pas avant Philippide et qu'il emploie pour désigner tout notre peuple à gauche du Danube». N. Bănescu met en évidence le fait que D. Philippide parle même, dans son œuvre, de plusieurs *Românii* (Roumanies): une *Roumanie autrichienne*, par laquelle il entend nommer, la Transylvanie[13] d'une part et une *Românie turcească* (Roumanie turque) 'la Moldavie + la Muntenie'[14], une *Românie de răsărit* (Roumanie de l'est) 'la Moldavie' et une *Românie de miazăzi* (Roumanie du midi) 'La Valachie'[15]. Mais la dénomination avec ces acceptions particulières est rarement utilisée, Ῥουμουνία signifiant en premier lieu, dans l'œuvre de Philippide, 'le pays de tous les Roumains', non seulement la Moldavie et la Valachie, comme le croit P.P. Panaitescu[16].

---

[7] Voir G. Pascu, *Sufixele româneşti* (Les suffixes roumains), Bucureşti, 1916, p. 385, 386; S. Puşcariu, *Sufixul -ie*, «Convorbiri literare» XXXVIII (1904), p. 692; Elena Slave, *Sufixele -ie*, *-ărie*, dans *Studii şi materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română* (Études et contributions concernant la formation des mots en roumain), III, Bucureşti, 1962, p. 167.

[8] Voir *Fragment pentru istoria naţională (Filipid Dimitrie, Istoria Românilor)* (Fragment pour l'histoire nationale (Filipid Dimitrie, L'Histoire des Roumains)). «Revista Teologică» IV (1966), p. 10; voir aussi, id., *Istoria veche a românilor de la Traian pînă la al doilea descălicat, cum şi existenţa românilor în permanenţă în Dacia trajană, de D. Filippide la 1816, în limba greacă* (L'Histoire ancienne des Roumains depuis Traian jusqu'à la II$^{\text{e}}$ fondation, aussi que l'existence permanente des Roumains dans la Dacie trajane, par D. Filippide en 1816, en langue grecque), «Biserica ortodoxă română», XXVII (1903-1904), pp. 967-976, 1085-1106.

Des références concernant cette dénomination créée par D. Philippide peuvent être signalées aussi dans les travaux d'autres historiens. Ainsi, selon V. Popa[17], Aaron Florian aurait donné le nom de *România* à son journal bucarestois, paru en 1838, sous l'influence des écrits de D. Philippide. Il est cependant difficile à prouver une telle influence. Dans le titre de la publication ci-dessus mentionnée, le terme *România* a, sans aucun doute, le sens de 'Muntenia', 'Țara Românească' (la Valachie), comme le prouve le texte de la première page s'addresant aux lecteurs. La même acception apparaît dans un autre travail d'Aaron Florian, à savoir *Manual de istoria Prinţipatului României, de la cele dintîi vremi pînă ăn zilele noastre...* (Manuel d'histoire de la principauté de Roumanie dès les premiers temps jusqu'à nos jours), Bucureşti, 1839, où il n'est question que de la Valachie. La nouvelle dénomination pour cette province roumaine apparaît pour la première fois en 1833, dans l'expression *Principatul României*[18] (La Principauté de Roumanie). Deux années plus tard, I. Genilie publie une *Geografie istorică, astronomică... a continentelor în general şi*

---

[9] P. 925-926.

[10] P. 1105.

[11] Dans *Studiu asupra istoriei României* (Ἱστορία τῆς Ῥουμουνίας) *scrisă de Demetrie Filipide şi tipărită în Lipsca la 1816, tom. I, partea I* (Études sur l'histoire de la Roumanie écrite par Demetrie Filipide et imprimée à Lipsca en 1816, tome I, première partie), «Arhiva» III (1892), Iaşi, pp. 608-625, voir p. 610.

[12] Voir *Viața şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide* (La vie et l'œuvre de Daniel (Dimitrie) Philippide), «Anuarul Institutul de istorie națională al Universității din Cluj», II, Bucureşti, 1923, pp. 119-204; la citation qui suit, p. 145.

[13] *Op. cit.*, p. 168, 170, 190.

[14] *Op. cit.*, p. 168.

[15] *Op. cit.*, p. 171.

[16] Dans *Interpretări româneşti* (Interprétations roumaines), Bucureşti, 1947, p. 82.

[17] Dans *Cîteva date în legătură cu adaptarea numelui de „România"* (Quelques données cencernant l'adoption du nom «România»), dans «Studia Universitatis Babeş-Bolyai», Series IV, Fasiculus 1, Historia, Cluj, 1959, p. 87.

[18] Victor Popa, *op. cit.*, p. 84, note 7.

a României în parte (Géographie historique, astronomique... des continents en général et de la Roumanie en partie), Bucureşti, 1835, où *România* a le sens de 'Ţara Românească', 'Muntenia' (la Valachie). Les expressions *România Mare* 'La Grande Valachie' et *România Mică* 'La Petite Valachie', 'L'Olténie', peuvent être datées à partir de 1837. Un travail de Ştefan Vasile Episcupescul, paru la même année 1837, a pour titre *Apele metalice ale României mari...* (Les eaux métalliques de la grande Roumanie) c'est-à-dire de la 'Valachie'. Et il existe d'autres attestations encore. Voilà pourquoi on doit supposer que Aaron Florian connaissait la nouvelle dénomination grâce au langage courant. Elle faisait concurrence à la vieille dénomination *Ţara Românească*, ayant l'avantage de la brièveté. D'autre part, les autres provinces habitées par les Roumains étaient, elles aussi, *ţări româneşti* (des pays roumains). Ce fait nous explique pourquoi la nouvelle dénomination, qui est une création interne de la langue roumaine, a été d'abord employée pour désigner la province méridionale du territoire roumain.

Si l'on a en vue ces faits, il est difficile à prouver en quelle mesure les écrits de D. Philippide ont pu influencer Aaron Florian dans le choix du titre *România* qu'il donna à son journal. Il est encore plus difficile d'accepter l'hypothèse de Victor Popa selon laquelle il y aurait derrière cette dénomination l'ancien terme gr.-biz. *Romanía.* L'influence de l'érudit grec sur A. Florian est d'ailleurs rejetée par V. Maciu[19] aussi. Cet historien avance à son tour une opinion discutable en ce qui concerne le rôle de D. Philippide dans le problème dont nous nous occupons. Après avoir mentioné les travaux de l'érudit grec, Vasile Manciu écrit: «C'est pour la première fois que le pays habité par les Roumains a été nommé avec son terme ethnique, grâce à la traduction en roumain du terme Valahia». Mais, comme on l'a vu plus haut, D. Philippide n'a pas «traduit» en roumain «le terme Valahia», mais il a créé en partant de notre nom ethnique, adapté à la pronunciation grecque, un terme géographique nouveau, en néo-grec. Nous ne pouvons pas croire que, dans l'œuvre de D. Philippide «... pour la première fois... en parfaite *concordance avec le phonétisme de la langue roumaine*[20] on utilisait ce nom général pour désigner le territoire habité par les Roumains et qui deviendra le nom même de notre pays»[21]. L'ainsi nommée «parfaite concordance avec le phonétisme de la langue roumaine» (ngr. *Rumunía* – roum. *România*) n'est qu'apparente. En réalité, dans le premier cas il s'agit d'un dérivé grec à l'aide du suffixe *-ía* (gr.) (ia) du radical grec *rumun(os)* 'roumain'; dans le deuxième cas il s'agit d'un dérivé roumain à l'aide du suffixe *-íe*, articulé *-ía*, partant du radical *român* (roumain). Le suffixe roumain *-ie* est vieux dans la langue. Il continue le suffixe du latin vulgaire -**īa*, détaché à son tour des emprunts latins du grec[22]. Il a été renforcé grâce à une série d'emprunts d'origine slave (sl. *-ia*) et néo-grecque (-ία)[23]. Grâce à ce suffixe, on a dérivé, au niveau de la langue littéraire, les noms *românie*, *slavonie*, *grecie*, *elinie*, etc. chacun désignant la langue du peuple indiqué dans le radical. Parmi ceux-ci, *românie* a joui d'une fortune extraordinaire. Il a enrichi son champ sémantique de nouvelles acceptions (signifiant, à côté de 'la langue roumaine', 'la conscience nationale roumaine', aussi bien que 'la totalité des Roumains'), et a fini par désigner, par la forme articulée du nom propre, 'le pays habité par les Roumains', 'l'État national roumain'[24]. Le suffixe *-ia* de *România* ressemble en effet au suffixe ngr. -ία mais on a à faire à des situations linguistiques bien distinctes. Ce n'est que dans la dialecte macédo-roumain, comme nous l'avons montré, que le dérivé *Armănie* (et *Rumănie*) est composé suivant le modèle grec de former les noms de pays en *-ia*.

---

[19] Dans *Semnificaţia denumirii statelor istorice la români* (La signification de la dénomination des États historiques roumains), «Revista de istorie», tome 28 (1975), Bucureşti, n. 9, p. 1325.

[20] Le soulignement nous appartient.

[21] E. Stănescu, *op. cit.*, voir note 6.

[22] Voir A. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1967, p. 91.

En principe on ne saurait rejeter complètement l'idée selon laquelle D. Philippide aurait eu quelque rôle dans le processus de la création d'un nouveau nom de pays, *România*. Ce qui est plus difficile c'est de prouver pratiquement la vérité de cette opinion. Cela s'explique aussi par le sort assez curieux des écrits de l'érudit grec qui on été accueillis avec hostilité dans les cercles intellectuels grec de l'époque. Par rapport aux nationalistes grecs du temps, leur auteur était, comme le caractérise le philologue de Iaşi Alexandru Philippide, «un esprit libéral dépourvu de l'égoïsme national des érudits grecs contemporains», ce qui l'a «déterminé de défendre la cause des Roumains contre les Grecs et de parler, vers 1816 déjà, d'une Roumanie – et que signifiait pour lui la Roumanie? La Dacie toute entière! – à une époque où tout autre érudit, roumain ou étranger, ne parlait que d'une Moldavie tu d'une Valachie...»[25]. Voilà pourquoi le compte rendu de ses travaux, sévère et injuste, paru en 1816 dans le journal grec Ὁ λόγιος Ἑρμῆς («Quel intérêt peut-il avoir pour les Grecs ce récit au sujet d'une *Românie*» se demande sur un ton révolté l'auteur de l'article) aura déterminé l'auteur de ne plus imprimer le reste de son œuvre. Le silence instauré autour de son activité va durer jusqu'en 1859, année où son nom sera remis en circulation grâce à l'ouvrage de G.G. Papadopulo, *Discours pour l'hellénisme parmi les Valaques*, traduit, la même anéne, en roumain par A. Tambacopulo[26]. Mais, avant cela, le long des décennies qui ont précédé cette date, aucun des érudits grecs, fait remarqué aussi par V. Maciu, qui ont écrit des travaux concernant les Roumains n'a retenu la dénomination géographique créée par D. Philippide en 1816; ils n'ont même pas cité son œuvre. Dionisie Fotino, par exemple, qui connaissait les travaux de Philippide, ne le cite jamais et n'utilise pas la dénomination *Rumunia* dans son ouvrage Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας paru en

---

[23] Voir G. Pascu, *op. cit.*, p. 180.

[24] Voir V. Arvinte, *Numele etnic* român *şi crearea denumirii statului naţional* România (Le nom éthnique *român* et la création du nom de l'État national *România*), «Cronica», XI, n° 22 (539), le 28 mai 1976 et n° 27 (544), le 2 juin 1976; v. aussi «Revue Roumaine d'Histoire», 1974, 3, p. 439-454.

[25] Voir A. Philippide, *Notiţă biografică şi bibliografică asupra lui Dimitrie Philippide* (Notice biographique et bibliographique sur Dimitrie Philippide), «Arhiva», IV (1894), Iaşi, p. 163; voir aussi sur D. Philippide id., *Origine românilor* (L'origine des Roumains) I, Iaşi, 1925, pp. 678-682, la note.

[26] Voir N. Bănescu, *op. cit.*, p. 119.

1818, deux années seulement après les écrits de Philippide; il emploie toujours le vieux nom livresque *Dakia*[27].

La même méconnaissance des travaux de D. Philippide, et, implicitement, du nom de pays qu'il avait créé, peut être constatée dans les écrits des historiens roumains pendant la première moitié du siècle dernier. Le nom de l'érudit grec n'apparaît jamais dans l'écrit de M. Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, publié à Berlin en 1837. Il en est de même pour les écrits historiques de N. Bălcescu. D'autre part, vers la fin du siècle dernier, le romaniste allemand Th. Gartner, après avoir cité (dans son travail *Über den Volksnamen der Rumänen*, Csernowitz, 1893, pp. 41, 50), le titre de l'ouvrage d'histoire de D. Philippide fait la précision qu'il ne connaît ni l'auteur ni le contenu du volume cité. Chez nous, son nom est remis en circulation grâce aux études déja mentionnées de C. Erbiceanu, Gh. Erbiceanu et A. Philippide mais surtout grâce à l'étude de N. Bănescu qui contient de nombreux passages des œuvres de l'érudit grec, en version roumaine.

Dans cette situation il est difficile de préciser en quelle mesure on peut encore considérer D. Philippide comme le créateur du nom actuel *România.* Les faits que nous venons de présenter, de nature historique (les circonstances défavorables à la diffusion de son œuvre) aussi bien que linguistique, plaident contre ce point de vue. Voilà pourquoi la réponse à la question formulée dans le titre du présent travail ne peut être que négative. La situation de Philippide ressemble à celle de l'érudit saxon Martin Felmer. Chacun a crée dans sa langue propre une dénomination unique pour toutes les provinces roumaines.

Mais si ces dénominations, considérées du point de vue strictement linguistique, ne se sont pas imposées, en échange, la notion géographique qu'elles expriment présente une importance historique, politique et culturelle tout à fait remarquable. Nous sommes, en ce sens, de l'avis de E. Stănescu[28], qui apprécie que D. Philippide, «en utilisant la terme *România*», a exprimé la conscience nationale des Roumains «sous la forme particulière de la conscience de l'unité territoriale (composante fondamentale de la conscience nationale, à côté de la conscience de l'origine commune et de l'unité nationale et linguistique)». De même les appréciations de l'historien grec Cleobul Tzourkas[29] sont-elles aussi fondées et judicieuses: «Avant lui [D. Philippide] il y avait des Roumains, mais il n'y avait pas la Roumanie comme notion géographique précise et formelle». En élaborant la carte qui figure à la fin de son travail de géographie intitulé POYMOYNIA, écrit Cl. Tzourkas[30], Philippide «qui avait aimé avec passion ce pays et son peuple», «a tracé les frontières naturelles du pays et en même temps il a confirmé les droits politiques du peuple roumain dans la nouvelle Europe du XIX^e et du XX^e siècle, dans l'Europe des nationalités». Enfin, l'historien grec apprécie que D. Philippide est «le visionnaire de la Grande Roumanie telle qu'elle se réalisa un siècle exactement après l'apparition de sa carte, ayant presque les mêmes frontières qu'il avait tracées»[31].

---

[27] Cf. Cleobul Tzourkas, *Les historiographes grecs de l'époque phanariote et les problèmes fondamentaux de l'histoire roumaine*, dans *Symposium «L'époque phonariote», 21-25 octobre 1970,* Thessaloniki, 1974, p. 458.

[28] *Op. cit.*, p. 245.

[29] *Op. cit.*, p. 464.

[30] *Op. cit.*, p. 465.

---

[31] *Ibid.* Pour l'apparition de la dénomination România voir notre article *Le nom ethnique* ***român*** *et la création du nom de l'État national* ***România***, «Revue Roumaine d'Histoire», 1977, n° 3, pp. 439-454.

III

Dialectologia europeană și românească

Atlas linguarum Europae (ALE)

Comentariu la întrebarea 117, „La cigogne“ [*]

Preocuparea de a alcătui un atlas lingvistic al limbilor vorbite în Europa datează de mai bine de o jumătate de secol[1]. Încă din 1929, W. Pessler, în lucrarea *Atlas der Wortgeographie von Europa – eine Notwendigkeit,* în *Donum Natalicum Schrijnen,* p. 69-75, făcea propunerea de a se trece la realizarea unei asemenea opere, în care să se reflecte, ca într-o oglindă, legăturile şi contrastele, diferenţele şi asemănările, nu numai lingvistice, ci şi culturale de pe continentul nostru. Ideea a fost preluată şi susţinută apoi de R. Jakobson în 1936, de K. Heeroma în 1956, de Ludwig-Erich Schmitt în 1958, de lingvistul român E. Petrovici în 1959, de Manuel de Paiva Boléo în 1964-1965, de Mario Alinei în 1965. În anii 1966-1967, lingvistul olandez A. Weijnen, directorul Centrului de cercetări dialectale şi onomastice din Nimègue, a alcătuit proiectul noii lucrări. Împreună cu Mario Alinei şi cu Ludwig-Erich Schmitt, el a reuşit, cu sprijinul material al mai multor instituţii culturale din Olanda, precum şi al organizaţiei UNESCO, să pună bazele unui amplu proiect de colaborare internaţională în vederea realizării ALE[2].

Valoarea ştiinţifica a lucrării se dovedeşte a fi cu totul excepţională. Reţeaua de puncte anchetate se ridică la aproximativ 3.000. ALE nu este o simplă juxtapunere a unor atlase, naţionale sau regionale. El are la bază un chestionar nou, amplu, alcătuit şi cu ajutorul comitetelor naţionale pentru ALE. În partea referitoare la lexic, întrebările, dintre care unele lipsesc în multe atlase naţionale sau regionale, au fost formulate în fraze complete, care trebuie rostite ca atare în momentul anchetei. Unele întrebări au fost însoţite de schiţe ale diverselor obiecte (într-un caiet special). Metoda folosită este ancheta directă[3]. Avantajele ştiinţifice ale unei asemenea procedări sînt indiscutabile: răspunsurile obţinute în întreaga reţea europeană au calitatea esenţială de a fi comparabile, indiferent de originea limbilor studiate. De aici decurge posibilitatea de a studia structurile analoage din două sau mai multe limbi, indiferent de faptul dacă sînt înrudite sau nu, tipologia lingvistică (în lexic, sintaxă, structură fonologică), universaliile lingvistice etc. În alcătuirea chestionarului, au fost avute în vedere numeroase probleme privind descrierea structurală şi sincronică a fenomenelor lingvistice, unele aspecte sociolingvistice. De asemenea, s-a acordat atenţie factorilor extralingvistici, împrumuturilor lingvistice, influenţei limbilor de cultură asupra dialectelor.

---

[*] Publicat în ALIL XXVII (1979-1980), p. 5-20.

[1] Datele care urmează provin din lucrarea lui A. Weijnen, *ATLAS LINGUARUM EUROPAE, Introduction*, Van Gorcum et Comp., Assen, Pays Bas, 1975.

[2] Alte detalii privind organizarea şi realizarea acestui proiect pot fi văzute în acest ALIL XXVI (1977-1978), p. 213-214, în recenzia semnată de Stelian Dumistrăcel.

[3] Comitetul naţional român pentru ALE a hotărît efectuarea unei noi anchete pe teritoriul dacoromânesc; ancheta cu Chestionarul 1 (lexicul) este terminată.

În mod deosebit trebuie subliniat faptul că materialul ALE reflectă nu limba comună, de cultură, dintr-o anumită ţară sau modul în care limba comună este folosită în anumite zone din ţara respectivă, ci dialectul, vorbirea populară propriu-zisă, aşa cum a fost notată la faţa locului de anchetatori, cu toate varietăţile fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale.

Referindu-ne la hărţile lexicale, trebuie să arătăm că, dată fiind vastitatea teritoriului şi mulţimea variantelor lexicale, morfologice şi fonetice ale denumirilor studiate, singura soluţie practică a fost de a reflecta pe hartă nu cuvintele transcrise fonetic, ci simbolurile acestora. Corpul fonetic al cuvintelor apare numai în „legenda“ care însoţeşte fiecare hartă, în dreptul simbolului respectiv. Alegerea şi gruparea simbolurilor trebuie să ţină seama în primul rînd de etimologia denumirilor. În cazul variantelor morfologice şi fonetice, simbolul de bază este însoţit de unele adaosuri speciale. Dacă radicalele cuvintelor studiate se întîlnesc în arii care cuprind mai multe limbi, atunci acest fapt se va reflecta, în mod firesc, şi la nivelul simbolurilor. Cum însă cunoaşterea etimonurilor atîtor cuvinte dialectale (multe din ele înregistrate acum pentru prima dată) este o întreprindere extrem de dificilă, alcătuirea fiecărei hărţi necesită un studiu aprofundat din perspectivă etimologică. Altfel spus, ariile descrise de diferitele simboluri nu pot fi determinate şi transpuse pe hartă decît după ce a fost realizată operaţia de identificare şi de grupare în jurul aceluiaşi nucleu etimologic a diverselor variante morfologice şi fonetice aferente radicalului. Prin aceasta, concepţia care stă la baza cartografierii materialului lexical al ALE diferă de procedeele folosite în alcătuirea atlaselor naţionale şi regionale de pînă acum. Ea este concretizată nu numai în hărţile cuprinzînd simbolurile diverselor etimonuri din cadrul cîmpului onomasiologic studiat, ci şi în faptul că fiecare hartă este însoţită de un comentariu lingvistic care justifică din punct de vedere ştiinţific alegerea şi gruparea diferitelor simboluri pe hartă, constituind, totodată, şi un prim pas, adesea esenţial, în interpretarea lingvistică a hărţii respective.

Un asemenea comentariu pentru harta *la cigogne* (întrebarea 117 din chestionarul ALE) este cel care urmează[4].

O primă constatare în ceea ce priveşte cîmpul onomasiologic de care ne ocupăm este aceea că la nivelul graiurilor populare din Europa se face, adeseori, confuzie între următoarele păsări şi denumirile acestora: *Ciconia alba* şi *Ciconia nigra* 'barza albă' şi 'barza neagră', *Ardea alba* 'stîrc', *Ardea cinerea* 'bîtlan', *Ardea purpurea* 'id.', *Ardea garzetta* 'id.', *Ardea minuta* 'id.', *Grus cinerea* 'cocor'. Apar apoi confuzii şi în cazul unor păsări ca lebăda, coţofana etc., în sensul că denumirile acestora dintr-o anumită limbă pot apărea ca denumiri pentru barză în alte limbi.

---

[4] Redactat în limba germană, împreună cu harta şi „legenda“ acesteia, comentariul urma să apară în volumul *Présentation et Cartes d'essais* (ALE), la a cărui publicare s-a renunţat între timp. El a fost realizat în urma propunerii făcute de Comitetul Internaţional şi de Comitetul Naţional Român pentru ALE. Varianta de faţă, amplificată, se publică cu acordul acestor foruri ştiinţifice.

O altă constatare de ordin general este aceea că nu există o denumire care, provenind dintr-un radical indoeuropean comun, să fi fost transmisă tuturor sau mai multor limbi indoeuropene actuale; explicația germ. *Storch*, a vsl. *strŭkŭ* şi a lit. *strarkus* dintr-un radical indoeuropean unic nu este sigură. Mai plauzibilă pare ipoteza că în vechea slavă şi în lituaniană avem a face cu împrumuturi din grupul germanic. Există însă mai multe arii aparținînd domeniului indoeuropean în care denumirea berzei are la bază un radical indoeuropean, dar acesta a avut inițial alte semnificații.

Aplicînd analiza etimologică denumirilor din cadrul familiilor de limbi vorbite în Europa, trebuie să spunem că am întîmpinat dificultăți serioase în cazul unor limbi cum sînt cele caucaziene, fino-ugrice, turcice, pentru care n-am dispus nici de cunoştințe, nici de instrumentele de lucru. Ne-am mărginit doar la consemnarea cuvintelor respective în comentariul ce urmează. Pentru zonele lingvistice în care stabilirea etimonurilor a fost mai lesne de realizat, am prezentat şi procedeele folosite de comunitățile lingvistice respective în crearea denumirilor care alcătuiesc acest cîmp onomasiologic: creații expresive, transferuri semantice, împrumuturi. Comentariul se încheie cu prezentarea şi discutarea succintă a ariilor descrise de diferitele radicale. În spațiul lingvistic cuprins între Munții Urali, Caucaz şi Oceanul Atlantic, materialul ALE consemnează cîteva zeci de radicale şi aproape 200 de variante gramaticale şi fonetice care servesc la denumirea berzei.

A. ETIMOLOGIA DENUMIRILOR

I. Denumiri de origine indoeuropeană

1. În domeniul romanic[5]

Limbile romanice păstrează două radicale indoeuropene pentru denumirea berzei, care aveau, inițial, alte sensuri: lat. *cĭcōnia* şi thrac. **bherdz-*, **bherz-*. Primul are reprezentanți în toate limbile romanice, cu excepția românei. Al doilea este prezent pe o mare arie a teritoriului dacoromân (jumătatea sudică), precum şi într-un punct bulgăresc.

a) *cĭcōnia* 'Storch' are o etimologie controversată. După A. Walde, LEW, p. 158-159, etimonul probabil ar fi *cano* (praenest. *cōnia*, **ce-cōnia*), al cărui sens inițial a fost 'Huhn' (cf. aisl. *hona* 'Huhn', *hons* 'Hühner', ahd. *huon*, nhd. *Huhn*). Apropierea de v.ind. *çakuhná-h* 'grosser Vogel', de gr. κύκνος 'Schwan' este respinsă de A. Walde. Dintre descendenții romanici (it. *cicogna*, v. fr. *ceogne*, prov. *cegonha*, *cigonha* (‹ fr. *cigogne*), cat. *cegonya*, sp. *cigüeña*, port. *cegonha*, vezi REW, 1906) se singularizează forma portugheză *saragonha*, înregistrată în materialul ALE. Varianta din dialectul valon, *šwin*, înregistrată de asemenea în materialul ALE, are drept etimon forma din vechea franceză *cëogne*.

---

[5] În exemplele care urmează transcrierea fonetică a *ALE* va fi simplificată. Abrevierile folosite pentru limbile şi dialectele germane şi germanice sînt cele curente în lucrările de germanistică. În rest, sînt folosite abrevierile din scrierile lingvistice româneşti.

b) Thrac. **bherdz-*, **bherz-* (A. Philippide, OR, II, p. 745), din i.-e. *bherēg'-* 'glänzen', 'weiss', înrudit cu alb. *barth*, *bardhi*, *-ë* 'weiss', este etimonul rom. *barză* (pentru radicalul indoeuropean, vezi şi A. Walde – J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, II, p. 170; pentru rom. *barz* (adj.) şi rom. *barză* (s.f.), I.I. Russu, *Etnogeneza*, p. 260-261). Denumirea *barză* a fost la început un adjectiv, cu sensul 'albă, femininul adj. *barz* (despre păsări) 'sur, cenuşiu, cu pene de culoare amestecată, albe şi negre', 'alb', 'alburiu'; (despre capre) 'bălţate cu negru'; (despre oameni) 'brunet, care nu-i alb la faţă şi are părul negru' (NALR-Banat, I, h. 12, *bardz la faţă*, pct. 14; h. 13, *bardză* 'brunetă', pct. 14); (despre fructe) 'mere *barze*' (I.I. Russu, *op. cit.*, p. 260). Contrar opiniei lui G. Ivănescu, *Istoria*, p. 359, 361, adj. *barz* (m.) este bine cunoscut în graiuri. El nu trebuie însoţit de asterisc. Cuvîntul ar fi, după lingvistul ieşean, un împrumut tardiv (după secolul al VII-lea) din limba albaneză. „Adjectivul feminin *barză* 'alba', scrie G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 361, a devenit în dialectul muntenesc numele păsării, înlocuind un mai vechi *čicoańe* (‹ lat. *cĭcōnia*), care se mai găseşte încă în Banatul de sud. Adjectivul **barz* 'alb' a dispărut din graiul muntenilor. În restul teritoriului dacoromân adjectivul nu există sau a dispărut în toate formele sale“. Pentru prima dată este semnalat în limba română un continuator al lat. *cĭcōnia*, dar fără a se menţiona sursa informaţiei[6]. Apropierea de alb. *bardhoš* 'albicios' pentru denumirile atestate în Banat şi în Oltenia: *bárdaş* (m.) 'cigogne', *bárduş* (m.) 'id.', *bárdăşă* (f.) 'id.' a fost făcută încă de Hasdeu, *Etymologicum Magnum Rumaniae*, 2528 (vezi şi DA, s.v., G. Pascu, *Sufixele*, p. 283). Aceste denumiri au fost înregistrate şi în ancheta pentru ALE.

Adăugăm faptul că dispariţia din română a lat. *cĭcōnia*, devenit **čicoáńe* (sau ** čecoáńe*) şi apoi **čicoáie* (sau **čecoáie*), s-a putut datora şi omonimiei supărătoare cu urmaşul lat. *coleus*, pl. **colea*.

Pentru denumiri ale berzei care pleacă de la culoarea penajului, vezi B, I. Despre sinonimul rom. *cocostîrc*, vezi B, III; tot acolo şi despre *cocobarză*.

2. În domeniul germanic

a) Denumirea cea mai răspîndită are la bază radicalul i.-e. **ster-* 'starr', care în germanica comună s-a dezvoltat în **storka* (‹ **strgo*) şi din care descind: ahd. *storah*, mhd. *storch*, mnd., mnl, ags. *storc*, engl., dän., schwed., *stork*, anord. *storkr*. Radicalul germanic comun este înrudit, probabil, cu gr. *tórgos* 'Geier', 'Schwan' (Fr. Kluge, EWDS^{19}, p. 759; Fr.L.K. Weigand, *Dt. Wb.*, II, p. 979; A. Walde-J. Pokorny, *op. cit.*, II, p. 629). Înrudirea cu v.sl. *strŭkŭ*, pe plan indoeuropean, este susţinută de St. Mladenov, *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bălgarskija knižoven ezik*, Sofia, 1941, p. 698: v.sl. *strŭkŭ* ar proveni din radicalul i.-e. *~stăr-* (cf. lit.

---

[6] Prof. G. Ivănescu mi-a comunicat între timp că informaţia i-a fost furnizată de scriitorul Ion Marin Almăjan, originar din Valea Almăjului.

starkus ‘cigogne’, let. *stārks*, *stārkis*, *tarcinš* ‘id.’). V.sl. *strŭkŭ* stă la baza cuvintelor: s.-cr. *št'rk*, bg. *stǎrkel*, rus. *sterch* (mai vechi *sterk*), la rîndul lor înrudite cu askand. *storkr*, ahd. *storah*, germ. *Storch*. Adăugăm că radicalul vechi slav se întîlneşte şi în dialectele româneşti (*stîlc*, *stîrc* ‘barză’, consemnate şi în materialul ALE), precum şi în cuvîntul compus *cocostîrc* ‘id.’. Alţi lingvişti sînt însă de părere că denumirile din limbile slave şi din cele baltice sînt împrumutate din limbile germanice. Astfel, Fr. Kluge, *op. cit.*, s.v., scrie: „Aslaw. *strŭkŭ*, russ. *sterch*, lit. *starkus*, akorn. *storc* sind aus germ. Sprachen entlehnt“.

b) O creaţie germanică din elemente moştenite din indoeuropeana comună este radicalul germanic and. **odafaro* ‹ **uda-faran-* (› **odabaro*; cf. mnl. *odevare*, mnl. *ovievaar*, germ. *Adebar* ‘cigogne’). Primul cuvînt, **ud-*, are la bază rădăcina verbală indoeuropeană **ēudh-* ‘feuchten’, ‘fliessen’, din care s-a derivat ags. *wadhum* (*a*) m. ‘Woge’, ‘Strom’, ‘Flut’, ‘Meer’, incluzînd ideea de ‘sumpfige Stelle, feuchte Wiese’. Al doilea element este germanic, *faran* ‘gehen’, moştenit din indoeuropeana comună. Sensul iniţial al denumirii a fost ‘Sumpfgänger’. Destul de timpuriu, primul element a fost apropiat, prin etimologie populară, de asächs. *ōd*, ahd. *ōt*, anord. *audhr* ‘Gluck’, ‘Reichtum’, iar al doilea de *-boro* ‘Träger’. În acest mod s-a creat credinţa că barza ar aduce noroc în casa pe care îşi face cuibul, iar mai apoi şi ideea că este aducătoare de copii (Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 7, sub *Adebar*). Dintre numeroasele variante fonetice înregistrate de ALE, ? *'ōlbeR* pare a fi rezultat printr-o contaminaţie dintre **Adebar* şi numele propriu *Adalbert*, ca şi frizon. *eibert* ‘id.’.

c) În cîteva puncte s-a notat răspunsul *h́anədər* (*h́anodər*), varianta dialectală a germ. *Honoter* ‘cigogne’, din care se explică, probabil, şi denumirea germ. dial. *l'anənodər*, înregistrată o singura dată în materialul ALE.

d) În cinci puncte izolate din Anglia şi într-un punct din Irlanda apare termenul *heron* (*heronsew*). Radicalul este fr. medieval *hairon* (fr. modern *héron*), împrumutat, la rîndul său, din germanic. *haigro* ‘Reiher’ (= bîtlan), care a pătruns şi în italiană (*aghirone*, *airone*). Din franceză, termenul a trecut şi în spaniolă (*airón*), portugheză (*airão*), franceza de sud (*aigrú*), catalană (*agró*). Cf. şi derivatele: sicil. *aretta*, prov. *aigreta* (› fr. *aigrette*) ‘Silberreiher’ (REW, 3991). Radicalul germanic *haigro* a intrat şi în limba finlandeză, *háikara* ‘cigogne’.

e) În două puncte din Anglia şi în cinci din Irlanda, ALE înregistrează răspunsul *crane* ‘cigogne’. Ca şi în alte cazuri, denumirea este rezultatul unei confuzii, căci radicalul, prezent şi în ahd., asächs. *krano*, mhd. *krane*, mnd. *kran*, mnl. *crane*, nnl. *kraan*, ags. *cran* (şi mhd. *kruon*, mnd. *krōn*, westf. *krūne*), are peste tot sensul ‘Kranich’ (= cocor). Pe plan indoeuropean, aceste cuvinte sînt înrudite cu armeanul *krunk*, gr. *géranos*, v.corn., korn., bret., kymr. *garan* ‘Kranich’, v.gall. *trigaranos* ‘mit drei Kranichen’, lit. *garnỹs* ‘Reiher’, ‘Storch’, lat. *grus* ‘Kranich’, toate provenind din radicalul indoeuropean **ger-* ‘heiser schreien’. Prin intermediul unei forme de bază **geru-*, s-au format şi lit. *gérvė*, apreuss. *gerwe*, v.rus. *žeravlĭ* ‘Kranich’. Numele vest-indoeuropean al cocorului se bazează pe strigătul *gruh*, *kruh* al păsării (Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 399-400). Merită a fi subliniat faptul că schimbarea semantică de la 'cocor' la 'barză' s-a petrecut în mod independent, pe de o parte în unele părţi ale Insulelor Britanice, pe de altă parte pe teritoriul de limbă finlandeză, adică în regiuni în care barza nu-i cunoscută sau este cunoscută prea puţin.

f) Referitor la răspunsurile *kh'epnər*, *kn'eparnər*, vezi B, II.

3. În domeniul slav

a) Pentru reflexele slave ale v.sl. *strŭkŭ*, vezi A, I, 2, a.

b) S.-cr. *roda* 'cigogne' (‹ **rədā*) face parte din familia indoeuropeană reprezentată de lat. *ardea* 'Reiher', de gr. ἐρωδιός, ῥωδιός 'id.', de aisl. *arta* 'ein Vogel', de schwed. *årta* 'Kriekente', de anord. *ertla* 'Bachstelze' (A. Walde, *op. cit.*, p. 57; A. Walde – J. Pokorny, *op. cit.*, I, p. 147).

c) Radicalul v.sl. *botĭjanŭ* (nesigur) stă la baza denumirilor din mai multe limbi slave şi din unele puncte lituaniene şi letone ale ALE. E. Berneker, SEW, p. 78, înregistrează următoarele variante: pol. *bocian* 'Storch' (dial. *bocan*, *bociuń*, *bocek*, *bociek*, *bociag*, *bocoń*, *bosiek*, *bucień*, *bocsoń*), kasch. + *kłobocian*, obersorb. *baćon*, niedersorb. *bośon*, plb. *bü'ötan*. Din poloneză sînt împrumutate bielorus. *bućań*, slovac. *bociaň*, lit. *baciōnas*.

Făcînd observaţia că radicalul acestor variante nu poate fi folosit în discuţiile etimologice, E. Berneker apropie cuvîntul polonez de germ. *Adebar*. El relevă faptul că în secolul al XVI-lea plutaşii de pe Vistula numeau barza cu expresia *ksiądz Wojtek* 'Priester Adalbert', menţionînd şi confuzia dintre numele propriu *Adalbert* şi germ. *Adebar* în unele dialecte germane de nord, confuzie la care ne-am referit mai sus. De aceea, cuvîntul polonez *bocian* putea fi o formă coruptă a numelui *Wojcieh* (poate în vorbirea copiilor).

d) După culoarea penelor, au fost create denumirile: rus. dial. *búselĭ*, *búsel'*, *búsolĭ* 'Storch', ucr. *búsel'*, gen. *-sl'a*, *búsko* 'id.', bielorus. *búseł*, gen. *búseła* 'id.', pol. dial. *busiek*, *buśko*, *buś*, *busek*, *busieł*, *buseł* 'junger Storch', apoi rus. dial. *buzánĭ* 'Storch', ucr. *bużok* 'id.', *búźa* n. 'Junger Storch'. Aceste cuvinte stau în legătura cu rus. *búsyj* 'dunkelblaugrau, dunkelgrau, aschfarben', rus. *busko* 'Tier, namentlich Katze mit so gefärbtem Fell', rus. *búsel'*, cu sensul dialectal 'Schimmel', 'Überzug auf stehendem Wasser' (*bosyj* este în *Cîntecul lui Igor* un epitet al lupului) şi au fost folosite la început pentru a denumi specia *Ciconia nigra* (E. Berneker, *op. cit.*, p. 104). Denumirea a pătruns şi în limba lituaniană: *bùlsilas* 'Storch'. Probabil că tot acestui grup aparţine şi varianta bielorusă, înregistrată de ALE, *v'es'al'ok'* 'cigogne'.

e) Rus. *aist* 'schwarzer Storch', ucr. *hájster* (‹ pol.), pol. *haister* m. *haistra* f. 'id.' provin, probabil, din dialectul german „niederdeutsch": holst. meckl. *heistr*, pomm., livl. *haestr* (şi *haister*, *häster*), care sînt reflexe dialectale ale germ. *Elster* 'Corvus pica' (E. Berneker, *op. cit.*, p. 25-26; Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 163-164).

f) În două puncte bulgăreşti, într-unul macedonean şi în două ucrainene, pentru noţiunea 'cigogne' materialul *ALE* înregistrează răspunsul *čapla* (var. *čoplja*). Varianta *čap*, cu acelaşi sens, apare în nouă puncte de pe teritoriul de limba cehă. În alte limbi slave, acest radical are sensul ‘Reiher’ (= ‘bîtlan’): rus. *čáplja*, *čapura* (şi *čáplja*), ucr. *čaplá*, s.-cr. *čaplja*, slov. *čaplja*, pol. *csapla*, soraba de sus *čapla*, bielorus. *čapl’a*. Radicalul pare să fie o creație expresivă (onomatopeică), cf. verbele slov. *čapljáti*, *čapkati* ‘plätschern’, ucr. *čapáty s’a* ‘wankend gehen’, v.sl. *čapajo*, *čapati* (E. Berneker, *op. cit.*, p. 135-136). Rom. dial. *ceaclă* ‘bîtlan’ (ALR s.n., h. 716, *bîtlan*) este un împrumut din slavă.

g) În limbile rusă şi ucraineană, ALE înregistrează şi denumirile rus. *černágus*, *čərnagúzîj*, ucr. *čornohúz*, alcătuite din cuvintele *černo* ‘negru’ + *gusĭ* ‘gîscă’. Denumirea a fost folosită inițial numai pentru *Ciconia nigra*.

h) Într-un singur punct bulgăresc din sud-est, la frontiera cu Turcia, s-a primit răspunsul *koj* ‘cigogne’, al cărui etimon este neclar.

4. În domeniul baltic

a) Pentru denumirile lit. *starka*, *starkus*, let. *starkis*, vezi A, I, 2, a.

b) Cuvîntul lituanian *gañdras* ‘Storch’ (v. prus. *gandarus* ‘id’.) a fost apropiat de unii de lat. *anser*, *-eris* ‘Gans’ (**hanser*), de v.ind. *hąsa-h*, *hąsī* ‘ein Wasservogel’, de gr. χήν, χηνός, dor. χα’ν, de irlandez. mediu *géis* ‘Schwan’, de ahd. *gans* ‘Gans’, de lit. *žąsìs*, de v. prus. *sansy* ‘Gans’, de v. bg. *gosĭ* etc. Această explicație este respinsă de A. Walde, LEW, p. 46. În A. Walde-J. Pokorny, *op. cit.*, I, p. 536, cuvîntul lituanian (şi cel prusian) este apropiat de germanic. **gan[d]ro* sau de sl. *godo*, menționîndu-se şi germ. *ganta* ‘eine Art Gans’, ahd. *ganazzo* ‘Gänserich’.

c) Lit. *garnỹs* ‘bîtlan’, ‘barză’ ar avea la bază, după unii, radicalul i.-e. **ger-* (onomatopeic), din care ar proveni şi: lat. *grūs*, *grŭis*, gr. γέρανος ‘cocor’, cymr., corn., bret. *garan* ‘id.’, gall. *tarvos trigaranus* (über einem Stier mit drei Vögeln auf dem Rücken), ahd. *cranuh*, ags. *cran*, nhd. *Kranich*, *Krahn*, lit. *gérvé*, prus. *gerwe*, v.bg. *žeravĭ*, arm. *krūnk* ‘Kranich’ (Walde, *op. cit.*, p. 355; Walde-Pokorny, *op. cit.*, I, p. 592). Sensul ‘cigogne’ din lituaniană, atestat şi în 15 puncte din ALE, este motivat de confuzia, constatată de mai multe ori în diferite limbi, dintre ‘cocor’ şi ‘barză’.

d) Lit. *gùžas*, *gužùtys* ‘Storch’ are la bază radicalul i.-e. **geu-* (cf. gr. γύγης) ‘Wasservogel’, v.isl. *kok* ‘Schlund’, ‘Gurgel’, let. *guša* ‘Kropf eines Vogels’, (Berneker, *op. cit.*, p. 343, 375; cf. şi rom. *guşă* ‘Kropf’). Cuvîntul lituanian ar fi însemnat la început ‘Vogel mit Kropf’ (Walde-Pokorny, *op. cit.*, I, p. 559). Întrucît toate păsările au guşă, o altă explicație, mai plauzibilă, este aceea pe care o dețin de la prof. Algiridas Sabaliauskas, de la Institutul de limbă şi literatură lituaniană al Academiei de ştiințe a R.S.S. Lituaniene, Vilnius (prin bunăvoința prof. A. Vraciu de la Universitatea din Iaşi): după toate probabilitățile, lit. *gùžas*, *gužùtis* (diminutiv) ar sta în legătură cu vb. lit. *gũžinti* ‘a merge încovoindu-se, înghesuindu-se’, vb. *gũžtis* ‘a se ghemui’, ‘a se strînge’. Denumirea a putut avea drept motivare mersul specific al acestei păsări.

e) Pentru lit. *bùsilas*, vezi A, I, 3, d.

f) Neclarificate etimologic au rămas: let. *svētelis*, let. *žugure*, *žurējs* ‘cigogne’.

5. În limba greacă

a) Pentru *lelekas*, care este denumirea cea mai răspîndită, de origine turcească, vezi A, III, a.

b) Gr. *pelekános* (*pilikánus*) are atît sensul 'sorte de pelican', cît şi 'cigogne'.

c) Gr. pelarγós este alcătuit din gr. πελός (πελλός) 'de couleur sombre, noirâtre, noir' + ἀργός 'brillant', 'blanc' (aşadar 'der schwarzweisse') şi are atît sensul 'Storch', cît şi 'Schwan' (Walde-Pokorny, *op. cit* ., II, p. 53).

d) Gr. γλάρος, care înseamnă 'mouette', 'goëland', este atestat într-un singur punct din nordul Greciei cu sensul 'cigogne'.

e) Tot o singură dată este notat în materialul ALE gr. *kalamokanás* 'cigogne', cuvînt alcătuit din gr. καλάμι 'trestie' + κάνι 'picior', la origine o metaforă: pasărea cu picioarele ca trestia.

f) Gr. *kapkánus*, atestat de ALE de asemenea într-un singur punct, a rămas neexplicat din punct de vedere etimologic.

6. În limba ţigănească

a) Denumirea ţig. *bári čiriklí* înseamnă, după precizările date de anchetator, 'big bird'.

b) Denumirea *çangíngu* înseamnă 'footed one'.

c) Denumirea *gingárdo* înseamnă 'long one'.

d) Denumirea *trános* 'cigogne' este împrumutată din limba suedeza (cf. *tran*, anord. *trana* 'Kranich', în Walde-Pokorny, *op. cit.*, I., p. 592).

e) Denumirea *botsános* aparţine tipului slav *bocian* (vezi I, 3, c).

7. În limba osetă (iraniană)

În două puncte din Caucaz, ALE înregistrează răspunsul *urs kaesaglas* 'cigogne' în limba de origine iraniană a oseţilor.

II. Denumiri în limbile fino-ugrice

a) Denumirea finlandeză *háikara* (ca şi cea estoniana *haigri*) are la bază un radical germanic **hraigran-* (care poate fi dedus din ags. *hrāga*) › **haihran*. În ahd. este atestată varianta *heiharo*, în mhd. *heiger*, în anord. *hēri*, *hegri*, în schwed. *häger*, în fr. *héron*. Alte variante sînt ahd. *reigaro*, mhd. *reiger* mnd. *rēger*, mnl. *reigher*, din care se explică nhd. *Reiher* 'bîtlan'. Radicalul denumea iniţial strigătul răguşit pe care îl scoate bîtlanul (Fr. Kluge, *op. cit.*,. p. 593; Walde-Pokorny, *op. cit.*, I, p. 416).

b) În estoniană, denumirea *toonekurg* 'cigogne' are înţelesul 'Kranich des Todes' (= 'cocorul morţii') şi este folosită pentru *Ciconia nigra*, care-i considerată o pasăre aducătoare de moarte. Deţin această informaţie, ca şi cele referitoare la cuvintele următoare din estoniană, de la prof. Paul Ariste, din Tartu, membru al Academiei de ştiinţe a R.S.S. Estoniene (prin bunăvoinţa prof. A. Vraciu de la Universitatea din Iaşi).

c) Cuvîntul *kurg* 'Kranich' (= 'cocor') mai apare şi în denumirea estoniană, înregistrată de ALE, *såksama kurg* (literar *saksamaa*), care înseamnă propriu-zis 'Deutschlandskranich'. De asemenea şi în denumirea *kódukurg*, care are sensul 'Hauskranich'. Determinantul *saksamaa* 'german', 'din Germania' este prezent şi în denumirea est. *såksama paesuke* 'cigogne', atestată o singură dată în materialul ALE.

d) Est. *toŕŝ* 'cigogne' este germ. *Storch*.

e) Acelaşi radical german pare a fi prezent şi în finalul denumirii udmurtiene *kuźšturi*.

f) În limba mari-ceremişă, din familia fino-ugrică, denumirea este *čarlange*.

g) Denumirea pentru 'cigogne' în limba maghiară, *gólya*, nu are o etimologie clară. Bárczi Géza, *Magyar Szófetjtö Szótar*, Budapest, 1941, p. 95, precizează că etimologia este necunoscută, iar D. Bartha Katalin, M. Ny. XLIX, p. 463-465, admite o origine onomatopeică. Informaţiile le deţin din EWUR, p. 387, sub *golíe*.

h) Denumirea maghiară *kătrintsās módor* înseamnă 'pasăre cu catrinţă', fiind notată într-un punct maghiar din România. Primul element este rom. *catrinţă*.

III. Denumiri în limbile turcice

a) Turc. *leylek* (‹ arab. *leklel* 'gît lung', 'pasăre cu gîtul lung') a pătruns în limba greceasca (24 de puncte în materialul ALE), în bulgăreşte (8 puncte), în limba ucraineană (4 puncte) şi în două puncte caraimienede pe teritoriul de limbă lituaniană.

b) Denumirea turc. *adzî baba* (var. *hadzíbaba*) este alcătuita din *haci* 'pelerin' + *baba* 'tată'. Ultimul cuvînt este folosit şi pentru denumirea altor păsări: turc. *ak baba* înseamnă 'der Geier' (= 'vultur'). Turc. *baba kindi* denumeşte curcanul (Truthahn) (W. Radloff. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV. Band, St. Petersbourg, 1911, p. 1564, unde, însă, *hagibaba* nu-i înregistrat).

c) Alte denumiri în cap. C. 22.

IV. Denumiri în limbile caucaziene

Vezi cap. C, 24.

B. PROCEDEE ÎN CREAREA DENUMIRILOR PENTRU „*CIGOGNE*"

I. Denumiri după culoarea penajului

Pentru specia *Ciconia alba* există cîteva denumiri care au la bază adjectivul cu sensul 'alb'. Este cazul cuvintelor româneşti *barză* (*berzoaică*), *barz* (m.), substantive provenite dintr-un adj. *barz*, *-ă* 'alb, -ă'. Tot astfel rom. *bărdăş* m., *bărduş* m., *bărdăşă* f. au la bază adj. de origine albaneză *bardhoš* 'albicios'. O motivare identică se găseşte în numele gr. κύκνος 'Schwan', al cărui sens este 'der Weisse' (A. Walde-J. Pokorny. *op. cit.*, I. p. 378). Deoarece chiar la specia *Ciconia alba* vîrful aripilor este negru, denumirea grecească πελαργός (‹ πελός 'negru' + ἀργός 'alb') reflectă perfect această realitate. Cum am mai arătat, gr. πελαργός are şi sensul 'Schwan' (= 'lebădă'); Aceeaşi motivare după culorile penajului (alb şi negru) o întîlnim în creaţia metaforică *kátrintsās módor* 'cigogne', propriu-zis 'pasăre cu catrinţă', dintr-un punct de limbă maghiară din România. Partea neagră a penajului a fost comparată cu o fustă (catrinţă).

Pentru specia *Ciconia nigra*, al cărei penaj este de culoare neagră-verzuie cu reflexe metalice (numai abdomenul este de culoare albă), sînt ilustrative denumirile din mai multe limbi slave (rus., ucr., bielorus., pol.) şi din lituaniană, al căror radical, rus. *búsyj*, are sensul 'dunkelblaugrau', 'dunkelgrau', 'aschfarben'. Culoarea penajului, în cazul aceleiaşi specii, constituie motivarea şi pentru denumirile: rus. *černágus* (*čərnagúzîj*) şi ucr. *čornohúz* 'cigogne', de fapt 'gîscă neagră'.

II. Denumiri după comportament

Cuvintele din limbile germanice nhd. *Storch*. ags. *storc*, engl., dän.. schwed. *stork* etc., cu numeroase variante fonetice consemnate în ALE, precum şi denumirile echivalente din unele limbi slave (s.-cr ., maced. *štrk*. slov. *štərk*, *štorklja*, bg. *štărkăl* etc.), din limbile baltice (lit. *starkas*, let. *starkis*) sau din română (*štărk*, *stîrc*) au la bază un radical i.-e. care înseamnă 'ţeapăn', 'rigid': „Der Vogel ist nach seinem stelzenden Gang benannt" (Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 754).

Dacă explicaţia profesorului lituanian Algiridas Sabaliauskas, menţionată mai sus, este adevărată, atunci denumirea lit. *gùžas* (*gužùtys*) este motivată de mersul caracteristic (încovoierea capului, a gîtului) al acestei păsări. De asemenea, statul ei într-un picior explică denumirea ţigănească *čangíngu* 'footed one', iar mărimea ei apreciabilă expresiile *bári čiriklí* 'big bird' şi *g'ing'árdo* 'long one', tot din limba ţigănească. Cum am mai arătat, o metaforă sta la baza denumirii greceşti καλαμοκανάς, care înseamnă '(pasărea) cu picioarele ca trestia'. Turc. *leylek* înseamnă la origine (în arabă) '(pasăre), cu gîtul lung', iar denumirea turc. *hağibaba* se referă la faptul că berzele migrează.

După zgomotul caracteristic pe care îl face barza cu ciocul, s-au creat denumirile germane *khépnər*, *knéparnər*, *kláperštəroe*, *klóprštil* (cf. germ. *klappern* 'a clămpăni din cioc', expr. der *Storch klappert*). O creaţie expresivă (onomatopeică) pare a sta şi la baza variantelor din unele limbi slave ale denumirii *čáplja*, eventual şi a magh. *gólya* sau a s.-cr. *škrapľa* 'cigogne'.

Preferinţa berzei pentru locurile mlăştinoase a putut genera denumirile germ. *Adebar*, nl. *ooievaar* (*uiver*), al căror sens iniţial a fost 'Sumpfgänger' (= 'cel care merge prin mlaştini'). Credinţa că barza aduce noroc sau copii a plecat de la această denumire germană, ale cărei elemente componente au fost răstălmăcite ulterior prin etimologie populară (vezi A, I, 2, b). Ar fi interesant de cunoscut răspîndirea în Europa a acestei credinţe. Prin ea, sau prin faptul că barza este şi vestitoarea primăverii, s-ar putea explica denumirea, din unele dialecte cehe şi slovace, *bogdan*, *bogdál*, *bohdal* 'darul lui dumnezeu'.

III. Denumiri datorate unor confuzii

La nivelul graiurilor populare anchetate de ALE, s-au produs numeroase transferuri de denumiri, cauzate de marea asemănare a diferitelor specii ale ordinului ciconiiformelor şi din necunoaşterea mai îndeaproape a diferitelor specii.

În această situaţie se află denumiri ca: lat. *ciconia*, al cărei sens iniţial a fost 'Huhn' (= 'găină'); lit. *gañdras*, care face parte din familia indoeuropeană a denumirilor pentru 'Gans' (= 'gîscă'); gr. γλάρος, care are şi sensul 'moutte', 'goëland' (= 'pescăruş'); gr. πελεκάν 'sorte de pelican', dar şi 'cigogne'; rus. *černagus*, ucr. *čornohúz*, propriu 'gîscă neagră'.

Exemple pentru confuziile dintre *Ciconia alba* (sau *nigra*) şi *Ardea cinerea* 'Reiher' (= 'bîtlan') ni le oferă denumiri ca: s.-cr. *roda* 'cigogne', ai cărei corespondenţi în alte limbi indoeuropene au sensul principal 'Reiher' (apar şi sensurile 'Kriekente', 'Bachstelze'); germanic. **haigran* 'Reiher', prezent în limbi ca finlandeza, estona sau engleza, are în acestea sensul 'cigogne'. Radicalul slav *čaplja* 'Reiher' are în limbile indicate mai sus (bg., maced., ceh., etc.) sensul 'cigogne'; rom. *stîrc* 'Reiher' este folosit dialectal şi cu sensul 'cigogne'.

Frecventă este înlocuirea denumirilor pentru *Ciconia alba* (sau *nigra*) prin cele folosite pentru *Grus cinerea* 'Kranich'. Astfel. lit. *garnỹs* 'Storch', dar şi 'Reiher', este înrudit cu lat. *grus* 'Kranich', gr. γέρανος 'id.', v.bg. *žeravĭ* 'id.' etc. Sensul 'cocor' este primordial şi în denumirile estoniene *toonekurg* 'Kranich des Todes' şi 'Storch', *saksamaa kurg* 'Deutschlandskranich' şi 'Storch', *kódukurg* 'Hauskranich' şi 'Storch'. Denumirea ţigănească *trános* 'Storch' vine din sued. *trana* 'Kranich'.

Mai neobişnuită este transferarea denumirii folosite pentru pasărea *Pica pica* 'Elster' (= 'coţofană, ţarcă') asupra păsării *Ciconia nigra*, ca în cazul pol. *haister*, *haistra* 'schwarzer Storch', ucr. *háister*, rus. *aist* etc., a căror etimologie se clarifică prin diferite reflexe dialectale germane de nord ale germ. *Elster*.

Cu totul singulară, atît în cadrul acestui cîmp onomasiologic, cît şi în limba română însăşi, este denumirea românească *cocostîrc* 'cigogne'. Ea a rezultat prin compunere: rom. *cocor* 'Kranich' (*Grus cinerea*) + rom. *stîrc* 'Reiher' (*Ardea cinerea*), dialectal şi 'cigogne', din v.sl. *strŭkŭ* 'Ciconia alba'. Etimologiile propuse pentru cocor nu sînt satisfăcătoare. Aria denumirii *cocostîrc* este întinsă, ea acoperă jumătatea de nord a teritoriului dacoromânesc (vezi C, 2, b). După modelul ei a apărut, întîi în gluma, şi *cocobarză* 'cigogne', cuvînt atestat şi în materialul ALE.

IV. Împrumuturi

În acest cîmp onomasiologic, cum s-a putut constata şi pînă acum, împrumuturile sînt destul de numeroase. Pot fi considerate ca împrumuturi, a căror vechime, pentru cele mai multe cazuri, este greu de stabilit, denumirile care urmează:

Bg. *bárdza* ‹ rom. *barză.*
Ucr. *kokóster* ‹ rom. *cocostîrc.*
Ucr. dial. *govl'a* ‹ magh. *gólya.*
Ucr. *eabojíd* ‹ germ. dial. *hóboəd* (= *Adebar*).
Oland. *eibət* ‹ frizon. *eibert* (= *Adebar*).
Rom. dial. *stîrc*, *stîlc* 'cigogne' ‹ v.sl. *strŭkŭ.*
Lit. *batsónas* (*batsénas*) ‹ pol. *bocian*, bielorus. *butsán.*
Lit. *búsilas* ‹ bielorus. *búśel.*
Rus. *aist*, ucr. *haister* ‹ variante dialectale ale germ. *Elster.*
Udmurd. *aist* ‹ rus. *aist.*
Udmurd. *kuzšturí* pare să aibă în partea finală germ. *Storch.*
Bg., gr., ucr. au împrumutat turc. *leylek.*
Finl. *háikara*, est. *háîgri* ‹ germanic. **hraigran*, **haigran.*
Est. *torŝ* ‹ germ. *Storch.*
Engl., irl. *heron* ‹ fr. mediev. *hairon.*
Ţig. *botsános* ‹ slovac. *bocian.*
Ţig. *trános* ‹ suedez. *trana.*
Ţig. *stórho* ‹ germ. *Storch.*
Ţig. *štrka* ‹ maced. *štrk.*

C. ARII LINGVISTICE PE TERITORIUL EUROPEAN

Repartiţia teritorială a fiecărei denumiri nu este, de cele mai multe ori, în concordanţă cu limitele diverselor comunităţi lingvistice naţionale, în sensul că aria descrisă de un anumit radical depăşeşte, de regulă, graniţele limbii căreia îi este propriu. În urma acestei constatări, vom căută să delimităm principalele arii descrise pe teritoriul european de denumirile mai importante, grupînd în aceeaşi arie variantele morfologice şi fonetice care aparţin aceluiaşi radical. În această operaţie se întrepătrund punctul de vedere al geologiei lingvistice (diacronic) cu cel al geografiei lingvistice (sincronic). Plecînd de la acest cadru mai larg, poate fi mai bine realizată istoria fiecărui element al cîmpului onomasiologic în discuţie.

1. O primă arie este cea descrisă de urmaşii lat. *cĭcōnia.* Abstracţie făcînd de teritoriul romanic răsăritean, unde *cĭcōnia* a dispărut, aria cuprinde toate celelalte domenii romanice, cărora li se alătura şi insula Malta, unde denumirea a fost preluată din italiană. Variantele fonetice înregistrate de ALE sînt în concordanţă cu evoluţia fonetică proprie fiecărei limbi romanice în parte. O explicaţie specială necesită varianta portugheză *saragonha.* Cum am mai spus, varianta wall. *świn* provine din v.fr. *cëoine*[7].

---

[7] Referilor la fr. *cigogne*, Comitetul Naţional Francez pentru ALE face următoarea precizare: „Le mot n'a pas été dialectalisé dans l'aire gallo-romane de France; les dialectologues se sont peu occupés d'un mot qui, dans les divers parlers semble être un mot de la langue générale, plus ou moins patoisé. D'ailleurs la cigogne n'est pas un oiseau bien connu dans toutes les régions de France".

2. Ca în atîtea alte cazuri, româna se deosebeşte şi în cazul acestei denumiri de celelalte limbi romanice. Teritoriul lingvistic dacoromân este împărţit în două arii.

a) În jumătatea de sud a României, într-un punct din Bulgaria şi într-unul din sudul R.S.S. Moldoveneşti, ALE consemnează denumirea *barză* (pentru detalii, vezi A, I, 1, b).

b) Începînd din Banat şi trecînd peste Crişana, Maramureş, jumătatea de nord a Transilvaniei, Bucovina şi pînă pe la mijlocul jumătăţii de sud a Moldovei, se întinde aria denumirii *cocostîrc*. Acest cuvînt este general şi în punctele anchetate din R.S.S. Moldovenească, exceptînd localitatea sudică, deja menţionată, cu răspunsul *barză*. Formaţia românească participă, prin al doilea element, *stîrc*, la aria slava cu *strŭkŭ*, şi implicit la cea germanică şi lituaniană.

3. Spaţiul germanic este dominat de reprezentanţii radicalului i.-e. **ster-* › germanic. com. **storka*. Aria se întinde din nordul Alpilor pînă în Peninsula Scandinavă, în Anglia, Irlanda şi Islanda. În Anglia, aria este fărîmiţată, fie pentru ca nu s-a primit nici un răspuns, fie că au fost notaţi alţi termeni, cum ar fi *heron* (*heronsew*), *crane*, *pelican* 'cigogne', acesta din urmă de provenienţă cultă. În mai multe regiuni, de pildă în Scoţia, dar şi în cea mai mare parte a Peninsulei Scandinave, barza nu este cunoscută şi, adesea, nici denumirea ei. Cum precizează un comentariu care însoţeşte materialul ALE din Suedia, această pasăre vine numai în partea de sud a acestei ţări. Prin intermediul limbii de cultură, numele e cunoscut însă peste tot.

4. În nordul Germaniei, pe teritoriul de limbă olandeză şi în dialectul frizon se întinde aria descendenţilor cuvîntului germanic **odafaro* (germ. *Adebar*, oland. *oievaar* etc.). În Germania aria lui nu este unitară. Ea este întreruptă fie de răspunsurile cu *Storch*, fie de cele cu *Klapperstorch*, *Honoter* etc.

5. Domeniul slav se caracterizează printr-o mare bogăţie de etimonuri. Dintre acestea, urmaşii v.sl. *strŭkŭ* sînt atestaţi în materialul ALE numai în limbile slave meridionale. Pot fi distinse doua arii. Prima, cea mai întinsă, cuprinde teritoriul Bulgariei, Macedoniei, apoi sudul şi estul Iugoslaviei, de-a lungul graniţei cu Bulgaria, precum şi trei puncte dacoromâneşti de sud-vest. A doua, mai mică, dar compactă, se află în Slovenia. Cum am mai spus, radicalul este prezent şi în rom. *cocostîrc*.

Radicalul în discuţie a fost, foarte probabil, împrumutat din limbile germanice (**storka*), ca şi echivalentele lit. *starkas* şi let. *starkis*. Faptul presupune o vecinătate străveche a acestor grupuri lingvistice, aflate astăzi la o atît de mare depărtare. În orice caz, limbile slave meridionale aveau această denumire încă din patria primitivă a slavilor. Contactul lingvistic cu germanicii a avut loc, desigur, înainte de deplasarea slavilor meridionali spre sud-estul Europei (secolul al VI-lea e.n.).

6. Cele doua zone sud-slave descrise de urmaşii cuvîntului v.sl. *strŭkŭ* (vezi **5.**) sînt separate de aria întinsă a termenului s.-cr. *roda* 'cigogne'. Radicalul acestei denumiri, absent în toate celelalte limbi slave, provine direct din indoeuropeana comună (vezi A, I, 3, b). Întrebarea care se impune este cît de veche poate fi această arie. Au avut, oare, strămoşii sîrbilor şi croaţilor la venirea lor în Peninsula Balcanică, în secolul al VI-lea, aceeaşi denumire pentru barză ca şi bulgarii şi slovenii de astăzi, pe care apoi au părăsit-o în favoarea actualului *roda*? Sau: a existat radicalul acestui ultim termen în patria primitivă a slavilor numai la grupul sîrb şi la cel croat? Sau: au preluat strămoşii sîrbo-croaţilor denumirea *roda* de la populaţia autohtonă din Peninsula Balcanică? În ultimul caz va trebui dovedit că limba iliră (sau iliro-panonică) poseda, ca şi latina (lat. *ardea* 'Reiher') sau greaca (gr . ἐρωδιός, ῥωδιός 'id.'), un reflex al i.-e. **rədā*. Actuala repartiţie a ariilor slave meridionale referitoare la denumirile în discuţie pare a sprijini ultima ipoteză. Înlocuirea denumirii *strŭkŭ* prin *roda* a avut loc, probabil, pe teritoriul Peninsulei Balcanice.

7. În două puncte bulgăreşti, într-un punct macedonean şi în două ucrainene, a fost înregistrat răspunsul *čápla* (*čáplja*), al cărui radical este prezent şi în aria mai întinsă de pe teritoriul limbii cehe (*čap*). Fiind vorba de o creaţie onomatopeică, comparabilă cu cele din germană (*knepner*, *knepperner*, *Klapperstorch*), aceste denumiri slave nu pot justifica postularea unui radical slav comun şi nici a unor împrumuturi tardive între limbile slave, decît în cazuri cu totul rare. În cele trei arii, aflate la mare depărtare, denumirile au putut apărea în mod independent, ca dezvoltări convergente de la un radical onomatopeic apt să imite zgomotul făcut de barză.

8. Aria termenului *bogdan* 'cigogne' (vezi B, II) este alcătuită din 2 puncte de limbă cehă şi 2 puncte de limbă slovacă.

9. Mult mai întinsă este aria descrisă de termenul *botĭjanŭ* (vezi A, I, 3, c). Acesta există în Slovacia, cu excepţia celor două puncte de sub **8.**, în două puncte ucrainene vecine cu Slovacia, în toată Polonia, într-un punct de limbă cehă situat la frontiera cu Polonia, în soraba de sus (7 puncte), în Ucraina de nord-vest (4 puncte), în aproximativ jumătatea de nord a teritoriului bielorus (13 puncte), în limba lituaniană (4 puncte) şi în limba letonă (1 punct). Centrul de iradiere al acestei denumiri trebuie căutat în limba poloneză.

10. Spre răsărit şi spre sud de aria precedentă, în jumătatea de nord-vest a teritoriului de limbă ucraineană şi în jumătatea de sud a teritoriului bielorus, precum şi, parţial, în lituaniană (4 puncte), se află aria întinsă cu reprezentanţii radicalului slav răsăritean *búsyj*. Într-un punct ucrainean anchetat în România apare varianta ucr. *búsjok*. Din punct de vedere morfologic şi fonetic, aria acestei denumiri cunoaşte două subdiviziuni: prima, situată în partea de sud, în care apare numai varianta ucr. *busko*, a doua, în nord, în care apar ucr. *búsjok*, *busol*, bielorus. *busel*, lit. *bùsilas*. Între aceste două zone se află prelungirea ariei cuvîntului *bocian* (vezi **9.**).

11. La sudul ariei de sub **10.**, tot pe teritoriul ucrainean, cu prelungiri şi pe teritoriul de limbă rusă, se întinde o zonă alungită, mai mare la fiecare din cele două capete, cu direcţia generală sud-vest – nord-est, în care termenul pentru 'barză' este *černohuz* (*černagus*).

12. În partea centrală a Ucrainei, la sudul ariei de sub **11.** se află zona, reprezentată pe harta ALE prin 4 puncte, a denumirii ucrainene (de origine turcească) *leleka* 'cigogne'.

13. Pe teritoriul de limbă rusă, termenul pentru 'cigogne' este *áist* (34 de puncte). Aria lui (în varianta *háister*) se prelungeşte în 5 puncte ucrainene, care formează un intrînd între ariile termenilor *černagus* şi *búselĭ* (vezi **10.** şi **11.**). De asemenea, rus. *aist* a pătruns spre est pînă dincolo de Volga, pe teritoriul de limbă mordvină.

14. În limbile letonă şi lituaniană, aria cea mai întinsă este alcătuită, de tipul *starkas*, *starkus* (lit.), *starkis* (let.) (vezi A, 1,2, a).

15. În vestul şi sudul teritoriului de limbă lituaniană se află aria denumirii *gañdras* (vezi A, I, 4, b).

Teritoriul leton şi lituanian mai cunoaşte şi alte denumiri mai mult sau mai puțin izolate: let. *svētelis*, let. *žugure*, *žūrējs* (neclarificate din punct de vedere etimologic), lit. *gužutis*, *gùžas* (vezi A, I, 4, d), lit. *garnỹs* (vezi A, I, 4, c).

16. La fel de lipsit de unitate se prezintă şi teritoriul de limbă greacă. Materialul ALE indică preponderența termenului de origine turcească *lelekas* (24 de atestări). Acest cuvînt, în afară de 3 puncte din Turcia europeană, mai apare şi într-o zonă compactă din sudul Bulgariei (5 puncte), precum şi într-o altă zonă, mai mică, din partea de nord-est a aceleiaşi țări (3 puncte). Reamintim amănuntul că etimonul turcesc este cunoscut şi în sudul teritoriului de limbă ucraineană, precum şi în zona de limbă tătărască.

17. Denumirile greceşti mai vechi apar în zone mai restrînse sau chiar în puncte izolate. O arie compactă, alcătuită din 5 puncte, în care denumirea este *pelekános*, se găseşte în nordul Greciei (în jurul oraşului Tesalonic şi în Peninsula Calcidică), precum şi, izolat, într-o insulă din centrul Mării Egee (Naxos) şi într-un punct din Cipru. Denumirea, improprie, a fost semnalată o singură dată, cum am arătat mai sus, şi într-un punct din Anglia.

. **18.** La fel de fărîmițată este aria descrisă de denumirea gr. *pelargós*: trei atestări sînt consemnate în Cipru, altele în două insule din Marea Egee (Karpathos şi Lemnos) şi încă două în Grecia continentală (în jurul capitalei şi în nordul Peloponezului). Atestări izolate, în cîte un singur punct din Grecia continentală, cunosc termenii *kalamokanás*, *kapkános* şi *ylaros*. Mai ales în jumătatea de sud a teritoriului de limbă greacă sînt numeroase punctele în care anchetatorii ALE nu au notat nici un răspuns. Aşa stau lucrurile în 6 puncte din insula Creta. Faptul stă în legătură, probabil, cu absența acestei păsări în zonele respective, situație întîlnită şi în regiuni întinse din nordul şi nord-estul Europei, în care, pe harta ALE, apare simbolul folosit pentru a nota absența răspunsului.

19. În domeniul fino-ugric avem, mai întîi, în centrul Europei, aria maghiară, unitară, cu termenul *gólya*.

20. În Finlanda, denumirea *háikara* (vezi A, II, a), deşi formează pe harta ALE o arie destul de mare, nu este totuşi populară. Faptul rezultă din comentariul care însoțeşte materialul lingvistic finlandez pentru ALE, în care se face precizarea: „Pasărea [la cigogne] nu trăieşte în Finlanda. Denumirea berzei în limba literară, *háikara*, a fost consemnată în dialectele actuale numai ca nume al cîtorva păsări sau al unei specii neidentificate de pasăre". În acelaşi comentariu se mai adaugă că pasărea şi numele ei nu sînt cunoscute în limba laponă.

21. În regiunea în care fluviul Volga face marele cot din direcția est în direcția sud şi anume la nord şi la răsărit de acest cot, se întinde o arie destul de mare în care apare denumirea din limba mari-ceremişă (familia fino-ugrică) *čarlange* 'cigogne'.

22. Pentru limbile turcice şi mongole, în afară de aria termenului *lelek* (vezi **12.** şi **16.**), harta ALE conţine şi ariile cu puncte foarte rare ale denumirilor din limbile: nogaică (*šill'é*), karčaevo-balcară (*čille*) şi calmucă (*han'-čəldú*), limbi vorbite în spaţiul cuprins între nordul munţilor Caucaz, vestul Mării Caspice, Volga şi Don.

23. În limba başchiră, din aceeaşi familie turcică, denumirea este *qawdh*; aria ei se întinde la răsăritul celei de sub **21.**

24. Un ultim grup de denumiri provine din regiunea Munţilor Caucaz. Exceptînd limba osetă, care aparţine grupului indoeuropean, ALE conţine următoarele denumiri pentru 'la cigogne' din limbile caucaziene: cabard. *psəhawa* (2 puncte); čečeno-inguş. *stigalhikoharg* (3 atestări).

Principala concluzie care se desprinde din analiza de mai sus se referă la importanţa ştiinţifică excepţională a acestui *Atlas linguarum Europae*. În ciuda faptului că reţeaua de puncte, relativ rară pentru un teritoriu atît de întins, nu poate garanta înregistrarea tuturor denumirilor şi a variantelor populare din limbile europene, materialul prezentat ne oferă certitudinea că principalele cuvinte şi ariile descrise de acestea au fost reflectate în mod cu totul satisfăcător, astfel încît să se poată obţine, atît în sincronie, cît şi în diacronie, o imagine amplă şi profundă asupra cîmpului onomasiologic studiat. Dacă ne referim la domeniul românesc, care ne este mai bine cunoscut, putem spune că în reţeaua de 77 de puncte a ALE din România nu a scăpat neînregistrată nici una din denumirile importante ale păsării numită literar *barză*. Această constatare presupunem că este valabila pentru toate limbile europene.

O altă concluzie se referă la rezultatele obţinute în urma analizei lingvistice propriu-zise a cîmpului onomasiologic referitor la pasărea „la cigogne". Motivaţiile denumirilor principale sînt foarte variate, transferurile semantice, confuziile la nivelul denumirilor şi la cel al obiectului sînt frecvente, împrumuturile dintr-o limbă în alta, petrecute de-a lungul secolelor şi chiar al mileniilor, sînt destul de numeroase. O privire de ansamblu, precum şi o cunoaştere profundă, în detaliu, se va putea realiza mai bine atunci cînd vor fi făcute analize asemănătoare pentru denumirile tuturor speciilor din ordinul ciconiformelor, ca şi pentru denumirile altor păsări, din cauză că, întocmai ca în alte compartimente ale lexicului referitor la nomenclaturile populare, şi spre deosebire de nomenclaturile ştiinţifice, ne aflăm aici în faţa unor permanente transferuri semantice, a unor confuzii onomasiologice şi a unei utilizări lipsite de preciziunea nomenclaturilor ştiinţifice. O bună parte din această dorinţă de cunoaştere va putea fi satisfăcută după apariţia integrală a materialului *ALE* referitor la domeniul în discuţie.

Întrucît această pasăre migratoare, de care se leagă numeroase credinţe, superstiţii şi legende în toate comunităţile lingvistice europene, a trebuit să fie cunoscută în această parte a lumii din timpuri imemoriale, ne apare de neînţeles lipsa unei denumiri unice pentru ea în limbile indoeuropene sau măcar într-un grup mai mare al acestor limbi. Să se fi aflat, oare, patria primitivă a indoeuropenilor într-o regiune situată în afara căilor de migraţie sau de popas ale acestei păsări? Sau: care a putut fi motivarea care a determinat uitarea denumirii iniţiale unice, în cazul fiecărui grup lingvistic, după desfacerea din trunchiul comun indoeuropean? La aceste întrebări se va putea, probabil, răspunde numai după ce vom dispune de analize cît mai complete ale altor cîmpuri onomasiologice apropiate de cel pe care îl cunoaştem acum din răspunsurile la întrebarea 117, *la cigogne*.

În acest mod, *Atlas linguarum Europae* va deveni, cu siguranţă, nu numai un instrument de lucru extrem de valoros pentru cunoaşterea şi rezolvarea unor probleme strict lingvistice, ci va putea fi folosit ca o sursă principală, alături de datele oferite de arheologia preistorică, de etnologie, de istoria credinţelor religioase şi de alte discipline, la dezlegarea unor vechi taine ale trecutului omenirii. Acest atlas va aduce lumini noi atît în problema originii şi a patriei primitive a popoarelor indoeuropene şi neindoeuropene, cît şi în problema raporturilor multimilenare dintre aceste familii de limbi. El trebuie privit ca un prim pas în intenţia, deja formulată de unii lingvişti, de a se ajunge la alcătuirea unui atlas lingvistic al tuturor limbilor de pe globul pămîntesc.

Comentariu lingvistic la întrebarea 047, „le bois“, „la forêt“, din *Atlas Linguarum Europae* (ALE)

I. Denumiri pentru ‘pădure’, al căror sens primar a fost ‘mlaştină’ [*]

Lucrarea de faţă reprezintă un fragment (partea introductivă şi un prim capitol) dintr-un studiu mai întins dedicat analizei materialului lingvistic obţinut la întrebarea 047 „le bois“, „la forêt“ de către anchetatorii pe teren ai celor 39 de Comitete naţionale europene angajate în realizarea *Atlasului limbilor Europei*[1]. Întrebarea din *Chestionarul* ALE referitoare la acest concept a fost: „Cum numiţi un loc pe care se află mulţi copaci?“ În cele 2.500 de localităţi ale reţelei ALE, care acoperă 21 de grupuri de limbi, aparţinînd la 6 familii lingvistice (totalul limbilor şi dialectelor studiate se apropie de cifra 1.000), a fost înregistrat un număr foarte mare de denumiri, care pot fi reduse, din perspectivă etimologică, la 95 de radicale. Acestea din urmă sînt reflectate în aproape 300 de realizări fonetice, morfologice sau derivative. Datele menţionate au rezultat din analiza etimologică premergătoare alcătuirii hărţii 047, care urmează să apară în volumul al II-lea, împreună cu comentariul etimologic şi cu întregul material dialectal transcris fonetic.

După cum este cunoscut, metodologia folosită în ALE constă din prezentarea pe hărţi nu a răspunsurilor brute înregistrate în anchetele pe teren, cum se procedează aproape în toate atlasele lingvistice naţionale. De data aceasta, informaţiile lingvistice, după identificarea etimologiei fiecărui element lexical, sînt prezentate sub formă de arii ale unor simboluri, în spatele cărora se află aceleaşi etimonuri sau aceleaşi unităţi semantice. Fiecare hartă conţine, astfel, o primă interpretare a materialului din perspectivele onomasiologică şi semasiologică. În acest fel, ALE este primul atlas lingvistic *interpretativ* de mare amploare.

Dar paralel cu interpretarea onomasiologică şi semantică, lucrarea conţine încă o inovaţie remarcabilă. În cazurile în care materialul lingvistic oferă suficiente date, sînt cartografiate nu simbolurile etimonurilor sau ale unităţilor semantice, ci simbolurile *motivaţiilor* semantice, realizîndu-se aşa-numitele *hărţi de motivaţie*. Principiul călăuzitor de la baza acestei modalităţi de analiză rezidă în caracterul motivat şi totodată transparent din punct de vedere etimologic al fiecărei denumiri în momentul creării sale. Din reprezentările parţiale, a căror sumă alcătuieşte conceptul exprimat printr-un cuvînt, primul creator al acestuia şi-a oprit atenţia asupra acelei reprezentări care i s-a părut a fi definitorie pentru denumirea întregului concept. Stabilirea motivației primare este sarcina oricărei etimologii[2].

---

[*] Apărut în ALIL XXX (1985), p. 65-82.

[1] Volumul I din ALE a apărut în 1983 la editura Van Gorcum, Assen, Olanda, fiind alcătuit din două fascicule: prima cuprinde 20 de hărţi, din care una de fond şi 19 lingvistice, iar a doua, comentariile etimologice şi datele generale despre lucrare. Volumul va fi completat cu o a treia fasciculă, în care se va prezenta materialul brut. Hărţile lingvistice sînt de două feluri: onomasiologice (14) şi de motivaţie (5).

Analiza şi interpretarea din această perspectivă a materialului din ALE demonstrează faptul că, în multe cazuri, în ciuda diferențelor genealogice şi pe deasupra acestora, limbi aflate la mare depărtare, în spațiu şi în timp, au recurs, adesea, atunci cînd au creat denumirile pentru anumite concepte, la aceeaşi motivare sau la motivări asemănătoare. Altfel spus, vorbitorii lor au realizat acelaşi proces mental în selectarea şi reținerea unei anumite trăsături distinctive a conceptului, pe care au transformat-o în elementul semantic esențial al denumirii nou create. Grupînd sub acelaşi simbol denumirile care au avut un sens inițial identic sau foarte asemănător, se pot stabili ariile europene care cuprind aceleaşi tipologii semantice pentru un concept dat[3].

În lucrarea de față ne propunem ca principal obiectiv interpretarea din această perspectivă a denumirilor pentru 'pădure' conținute în materialul *Atlasului lingvistic european*[4].

În urma analizei efectuate, din totalul de 95 de radicale ale denumirilor pentru 'pădure', numai 55 au putut fi clarificate satisfăcător din punct de vedere etimologic, în sensul că acestora li s-a putut identifica semnificația şi reprezentarea primară, deşi, chiar în acest grup, soluțiile etimologice nu sînt întotdeauna convergente. Lor li se alătură un număr de 10 denumiri cu etimologie nesigură sau controversată. Rămîn, prin urmare, 30 de cuvinte radicale fără etimologie, care, în marea lor majoritate, aparțin unor limbi şi dialecte mai puțin studiate sub acest aspect. Avînd în vedere faptul că pot servi ca punct de plecare pentru unele cercetări viitoare, ele vor fi prezentate într-un capitol special al lucrării. Aceste denumiri provin, cele mai multe, din limbile grupului caucazian, din unele limbi fino-ugrice, din limbile turcice, dar şi din unele limbi indo-europene, care sînt, în genere, cel mai bine studiate. Dar cele 65 de denumiri, incluzîndu-le aici şi pe cele cu etimologie controversată, cu numeroasele lor variante fonetice, morfologice şi derivative, constituie un material suficient de bogat pentru realizarea parţială a scopului propus. În bună parte aceasta a putut fi atins şi datorită informaţiilor etimologice, dar şi de altă natură, cu care Comitetele naţionale şi Departamentele pe familii de limbi au însoţit o mare parte din materialul lingvistic trimis Comitetului Internaţional pentru ALE, material pe care l-am avut la dispoziţie în momentul redactării. Fără aceste informaţii, eforturile noastre ar fi rămas în multe compartimente zadarnice. Utilizarea lor, ca şi a întregului material încă nepublicat, se face cu acordul Comitetului Internaţional pentru ALE şi al Comitetului Naţional Român pentru ALE. Justificarea acestui mod de lucru rezidă în faptul că, prin natura ei, această operă de geografie lingvistică este o lucrare de amplă cooperare ştiinţifică internaţională în cel mai deplin înţeles al cuvîntului. La locurile cuvenite se vor face menţiunile de rigoare[5].

---

[2] Cf. A Walde, LEW, p. XI; Mario Alinei, în introducerea la ALE, *Volume I – Commentaires. Premier fascicule*, p. XXIV-XXVII.

[3] Preocuparea de a stabili tipologii semantice este prezentă în vol. I al ALE. Astfel, materialul referitor la conceptul 'curcubeu' este prezentat de M. Alinei pe o hartă onomasiologică şi pe trei hărți de motivație: h. I.6, I.7, I.8 şi I.9. Hărți de motivație sînt şi I.18 şi I.19, alcătuite de R. Avanesov, V. Ivanov şi N. Donadze pentru 'lăcustă'.

[4] În lucrarea fundamentală *Die Bezeichnungen für den Wald in den romanischen Sprachen*, München, 1967, Ludwig Söll face următoarea precizare în legătură cu această perpectivă de abordare a denumirilor romanice pentru 'Wald': „Verlockend, aber nicht durchgängig möglich wäre eine Gruppierung nach Benennungsmotiven oder primären Vorstellungen". Ideea este ilustrată cu exemple: 'Weide' → 'Wald', 'Berg' → 'Wald', 'Ödland' → 'Wald', 'Land am Wasser' → 'Wald'. Acest principiu de studiere a materialului, instructiv şi concludent, este mereu avut în vedere de autor, care continuă: „Durch Querverweise und eingeschaltete Zusammenfassungen wurde immer versucht, diesem aufschlußreichen Gliederungsprinzip Rechnung zu tragen" (p. 3). Cum se va vedea, punerea în practică a principiului motivației primare în cazul materialului ALE este parțial realizabilă, deoarece, fiind vorba de un număr mare de limbi şi dialecte, exemplele pentru aceleaşi tipuri semantice sînt mai numeroase. De rezultate definitive nu poate fi însă vorba.

Datorită modului în care este alcătuită realitatea la care se referă, conceptul 'pădure' nu este, în genere, bine conturat în gîndirea populară. Din acelaşi motiv, nici chiar o definiţie logică nu poate fi realizată în mod satisfăcător. Cum a observat Werner Sombart, nu există o pădure ca mediu ambiant bine determinat din punct de vedere obiectiv, ci există o pădure a silvicultorului, una a botanistului, una a celui care se recreează şi o admiră plimbîndu-se prin ea, una a celui care merge să adune lemne de foc. Există apoi o pădure din poveste, aceea în care se rătăcesc Hänsel şi Gretel[6]. La nivelul mentalităţii populare se poate vorbi mai degrabă de o „nozione empirica“ decît de un „concetto logico“[7], iar denumirile populare pentru „pădure“ sînt, din această cauză, explicabile mai lesne prin referirea atît la obiect, cît şi la limbă, decît prin raportarea lor la un concept supralingvistic, extralingvistic, sau prelingvistic[8]. Fiecare limbă individuală posedă o imagine lingvistică proprie despre această realitate şi un cîmp onomasiologic caracteristic.

În vorbirea populară, care este avută aici în vedere, pentru „noţiunea empirică“ 'pădure' există termeni generici (*hiperonime*) şi termeni specifici (*hiponime*)[9]. Aceştia din urmă, foarte numeroşi, au ca punct de plecare diferitele note caracteristice ale conceptului: mărimea suprafeţei împădurite, vîrsta şi înălţimea arborilor, rărimea sau desimea acestora, felul esenţelor lemnoase, acţiunea omului prin tăieri şi replantări, raporturile de proprietate şi încă multe altele. Adeseori, o graniţă între acest fel de denumiri şi cele generice este greu de stabilit, deoarece între nucleul cîmpului semantic şi zonele marginale în care gravitează denumirile secundare există o permanentă întrepătrundere. Unele denumiri specifice, secundare, devin denumiri generice şi invers. Cazul din urmă este ilustrat de lat. *silva*, care, în limbile romanice în care s-a păstrat neîntrerupt, a ajuns să denumească formaţiuni vegetale speciale: în sp. şi port. a căpătat sensul 'tufiş', în it. (dial.) 'pădure de castani' şi 'rug de mure' etc.[10].

---

[5] În materialul primit de la redacţia ALE lipsesc răspunsurile din dialectul loren şi alsacian (Franţa), din limba bască (Franţa), din limba celtă din Irlanda, din limba retoromană din Elveţia, din limba greacă din Italia şi din limba turcă din Cipru.

[6] Vezi L. Söll, *op. cit.*, p. 1, nota 5.

[7] Vezi B. Migliorini, *Che cos' è un vocabolario?*, Florenţa, 1951, p. 30, apud L. Söll, *op. cit.*, p. 2, nota 4.

[8] Vezi L. Söll, *op. cit.*, p. 2.

[9] Pentru termenii *hiperonim* şi *hiponim*, vezi Terho Itkonen, în ALE, Volume I – *Commentaires*. Premier fascicule, Van Gorcum, Assen, 1983, p. 19, 31.

Această situaţie se reflectă şi în materialul ALE. Deşi întrebarea folosită ţintea spre obţinerea termenilor generici din limbile europene, răspunsurile primite conţin atît denumiri generice, cît şi denumiri specifice, secundare, reflectînd prin aceasta marea varietate şi complexitate din cadrul cîmpului semantic al fiecărui idiom în parte.

Din numeroasele note caracteristice pe care le posedă conceptul empiric în discuţie, au fost reţinute de către „primii creatori" ai denumirilor pentru 'pădure' din diferitele limbi europene următoarele: natura locului acoperit de pădure (loc mlăştinos, teren de lîngă apă), aspectul topografic în corelaţie cu cel vegetal (loc muntos, munte împădurit), însuşirea de loc necultivat, de loc pustiu, de sălbăticie, desimea arborilor, specia predominantă pe un anumit teritoriu. Faptul că în perioada preistorică, dar şi mai aproape de timpurile moderne, în anumite regiuni pădurile întinse şi greu de străbătut constituiau graniţe naturale între diferitele triburi şi popoare a determinat apariţia unor denumiri al căror sens iniţial a fost tocmai 'graniţă', 'frontieră', 'margine'. În mai multe limbi, punctul de plecare a fost denumirea pentru materialul lemnos pe care i-l punea la dispoziţie omului pădurea. Nu puţine sînt cazurile cînd prima motivaţie a avut în vedere pădurea sub forma de tufişuri, iar denumirea acestora a plecat de la aspectul lor exterior, care apare ca ceva umflat, ca ceva care se umflă, care creşte. Alte denumiri, datînd mai ales din evul mediu, au avut drept notă caracteristică aspectul utilitar al acestei realităţi, căruia i s-a dat apoi o expresie juridică. Pădurea este denumită cu un cuvînt al cărui sens mai vechi a fost 'rezervaţie seniorială', 'loc interzis', 'loc care nu avea un stăpîn', 'loc împădurit destinat vînătorii, păşunatului etc.'. În acest sens trebuie amintit faptul, foarte important pentru înţelegerea situaţiei din multe limbi din apusul Europei, că, de pildă, concepţia juridică romană şi romanică timpurie privind proprietatea asupra pădurii era cu totul diferită de cea a cuceritorilor germanici. În timp ce aceştia din urmă cunoşteau numai propietatea în comun asupra pădurii (*Allmendewald*), la romani şi romanici pădurea era fie proprietate particulară, fie proprietate de stat (*aerarium publicum*, *aerarium populi*). Sub influenţa acestei realităţi juridice, regalitatea de origine germanică, instaurată în diferitele teritorii ale fostului Imperiu Roman, a creat şi a instituţionalizat propietatea regală asupra pădurilor întinse, fără stăpîn, şi asupra teritoriilor nelocuite şi necultivate. Această schimbare a concepţiei de proprietate a avut repercusiuni importante şi pe plan lingvistic. Acum au apărut în diferitele limbi romanice o serie de termeni specifici pentru noua realitate (lat. med. *forestis*, longob. *gahagia* etc.), termeni dintre care unii, cum este fr. *forêt* (ca termen juridic, acesta denumea încă din secolul al VII-lea 'pădurea regală'), ajung să devină denumiri generice, intrînd în concurenţă cu denumirile populare care se refereau la conceptul 'Niederwald'[11]. După modelul regalităţii, şi seniorii feudali devin proprietari de păduri întinse, precum şi biserica (mănăstirile, episcopiile etc.). Dar noua motivaţie terminologică nu este specifică numai ţărilor din apusul Europei. În România, de pildă, aşa-numita *branişte* (domnească, mănăstirească, boierească şi chiar răzeşească) nu este altceva decît tot o rezervaţie (seniorială), o pădure interzisă[12]. Alte denumiri au avut ca punct de plecare sensul 'loc de pe care s-a tăiat o pădure', de la care s-a trecut la sensul 'pădure tînără' şi apoi la cel generic de 'pădure'. De dată relativ recentă sînt unele denumiri secundare legate de tehnica forestieră privind plantaţiile de păduri.

---

[10] L. Söll, *loc. cit.*; vezi şi p. 400: „Das Bezeichnungsfeld 'Wald' ist kein geeignetes Objekt für systematische Demonstrationen, seine Grenzen sind fließend, seine Strukturierung schwach. Zu viele, sprachliche und sachliche, Faktoren sind daran beteiligt, die sich jeder Schematisierung entziehen".

Deoarece în procesul de creare a denumirilor pentru 'pădure' o poziţie centrală în gîndirea populară a avut-o, încă din preistorie, raportul dintre om şi această realitate naturală atît de strîns legată de viaţa omenească, credem necesar să stăruim asupra acestui aspect, cu atît mai mult cu cît unele din denumirile înregistrate în ancheta ALE se referă la tipul de pădure pe care îl vom defini mai jos.

În această privinţă, trebuie observat că nu pădurile de răşinoase, cu arbori falnici, seculari, dar greu de tăiat şi de transportat, ci pădurile cu arbori mici, de foioase, aflate în apropierea aşezărilor, au stat în centrul atenţiei comunităţilor umane din cele mai vechi timpuri şi pînă aproape de vremea noastră. Din acest fel de pădure omul îşi procura mai uşor lemnele de foc, apoi nuielele de împletit pereţii locuinţelor, gardurile, adăposturile pentru animale sau diferitele obiecte de uz casnic şi gospodăresc. Din lemnele subţiri luate din pădurile mici se pregătea mangalul pentru reducerea metalelor. Tot din astfel de păduri se aduna frunzişul ca hrană a animalelor în timpul iernii. De asemenea, primele culturi cerealiere s-au practicat pe locurile în care se tăiaseră copacii tineri; în primul an după tăiere şi ardere, plantele cultivate creşteau alături de mlădiţele tinere ale viitoarei păduri. O asemenea practică s-a prelungit pe alocuri (Germania, Italia, dar şi România) pînă aproape de vremea noastră. În multe părţi, unele păduri mici sînt folosite pentru păşunatul vitelor, care se hrănesc cu lăstarii tineri ai pădurii. Practica aceasta duce la degradarea pădurii, prin transformarea arbuştilor în mărăcini, în spini sau în tufe pipernicite, de unde părerea defavorabilă actuală despre astfel de păduri.

Tipul de pădure de care ne ocupăm (pădurea mică, opusă codrului cu copaci mari) se caracterizează prin faptul că, după tăierea care se face atunci cînd copacii au ajuns la dimensiunile potrivite pentru viitoarea lor întrebuinţare, regenerarea are loc nu prin noi plantaţii de puieţi obţinuţi din seminţe, ci direct din lăstarii sau mlădiţele care ies în anul următor din cioatele şi rădăcinile rămase în pămînt. Cu excepţia tisei, această regenerare nu este posibilă la speciile de conifere. De aceea, pădurile mici sau huceagurile sînt alcătuite numai din specii de copaci cu frunza căzătoare: stejar, carpen, mesteacăn, frasin, scoruş, alun, arin, iar în zonele mediteraneene şi din oleandri, grozame etc. Aceste specii cresc foarte repede. Datorită cantităţii foarte mari de sevă pe care o dă o rădăcină tăiată de curînd, o mlădiţă nouă creşte într-un an de patru sau de cinci ori mai repede decît o ramură nouă din coroana unui copac mare. În cazul unor specii, cum este salcia, nuielele pentru împletit se reînnoiesc anual. Pentru nuielele mai groase şi pentru nuieloaie, durata este mai mare, putînd varia între 4-5 pînă la 10 ani. Cînd se urmăreşte obţinerea de coajă pentru argăsit pieile, nuielele de stejar se recoltează la 18 ani o dată, căci atunci substanţa taninoasă este mai bogată şi mai bună. Cantitatea de lemne de foc şi de nuiele de împletit dată de o asemenea pădure este superioară celei pe care o produce, în acelaşi interval de timp, o pădure alcătuită din copaci mari. Pentru menţinerea unei astfel de păduri, din mlădiţele mai viguroase se aleg aşa-numiţii seminceri, copaci mai rari, care sînt lăsaţi să ajungă la maturitate şi să facă seminţe. Din aceste seminţe se reînnoieşte în mod natural pădurea, căci tăierile repetate duc la slăbirea şi apoi la uscarea rădăcinilor. Dacă această reînnoire nu are loc, pădurea degenerează în copăcei strîmbi, spini, tufe pipernicite şi trebuie replantată. Această formă de pădure există în toată Europa. Din preistorie şi pînă în vremea noastră, aceste păduri mici (în lat. med. *minuta silva*, în germ. Niederwald) au fost proprietatea satelor, a obştiilor ţărăneşti (în documentele vechi româneşti sînt numite şi păduri ţărăneşti, răzeşeşti sau moşneneşti), în timp ce pădurile cu arbori mai, groşi, alcătuite, de regulă, din esenţe răşinoase, au fost, cum s-a mai spus, proprietatea regilor, a seniorilor, a bisericii sau a statului. Pădurile cu arbori seculari, mai ales din regiunile muntoase, au rămas nefolosite secole şi milenii de-a rîndul.

---

[11] Vezi L. Söll, *op. cit.*, p. 58-59. Pentru conceptul 'Niederwald', vezi mai jos.

[12] Vezi Constantin C. Giurescu, *Istoria pădurii româneşti din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Bucureşti, 1975, p. 55-63.

Pentru asemenea păduri mici, strîns legate de viaţa omului, există în toate limbile o multitudine de denumiri. În limba germană, Jost Trier, în lucrarea *Holz. Etymologien aus dem Niederwald*, Münster / Köln, 1952, din care am spicuit caracteristicile principale menţionate mai sus ale acelui tip de pădure, identifică, alături de termenul general, şi oarecum tehnic, *Niederwald* (care este o traducere a lat. med. *minuta silva*), un număr de aproximativ 20 de radicale cu acelaşi sens: *Bruch*, *Brusch*, *Hain*, *Hart*, *Hau*, *Hees*, *Knick*, *Kratt*, *Loh*, *Meiß*, *Rausch*, *Reis*, *Reute*, *Rick*, *Schache*, *Schlag*, *Strauch*, *Struth*, *Stüh*. Aceste cuvinte combinîndu-se cu alte elemente, numărul denumirilor depăşeşte cifra de 110. Spre exemplificare, denumirea *Busch* apare în combinaţii ca: *Buschholz*, *Buschwerk*, *Buschberg*, *Buschland*, *Korzbusch*, *Heckenbusch*. La fel se întîmplă şi cu celelalte radicale (*op. cit.*, p. 24-25).

Din aceeaşi lucrare vom menţiona denumiri pentru acest fel de pădure şi din alte limbi moderne. Unele sînt înregistrate şi în materialul ALE. Astfel pentru 'Niederwald' italiana dispune de denumirile *macchia*, *frascato*, *cetina* (în dialectul toscan); expresiile tehnice sînt *bosco ceduo*, sau simplu *ceduo*, apoi *novellata* (*op. cit.*, p. 26). În portugheză i se spune unei astfel de păduri *mata*, în catalană *mata* sau *brusquil*, în spaniolă *mata*, *monte bajo* sau *monte talado*, apoi *machial* 'Strauchwaldung für Ziegen'. Termenii populari francezi, menţionaţi de J. Trier, *op. cit.*, p. 26, sînt *taillis*, *bois taillis*, *bocage*, *broussaille*; în terminologia silvică circulă expresiile *jeune taillis* (pădure de 8 ani), *moyen taillis* (pădure între 15-25 de ani), *haut taillis* (pădure de 40 de ani), apoi *taillis simple* (cînd se taie toate mlădițele) şi *taillis sous futaie* (cînd la tăiere se lasă exemplare mai viguroase pentru sămînță). În limba engleză (acest fel de pădure acoperea, în 1924, 52% din suprafața împădurită a Angliei), există de asemenea o terminologie bogată: *coppice*, *copse*, *coppicewood* sau *scrub*, *shrubberx* sau *sproutland*, sau *brush*, *brushwood*, *brushland*, apoi *bush* (învechit), *brake*, *hurst*, *holt* (termeni mai rar folosiți), *shaw* (vechi şi dialectal), *greave* (dispărut), *grove* (poetic). Pentru pădurea tînără de stejar, din care se scoate coaja folosită la tăbăcit, se folosesc denumirile *tambark-coppice* sau *bark-coppice* şi *oac coppicewood*. În limba suedeză există denumirile *ris*, *lövskog*, *småskog*, *skottskog*, *stubbskog*, *buske*, *buskskog*, *snår*, *busksnår*, *buskage*. Din limbile slave, J. Trier menționează termenul vsl. *logŭ* (*op. cit.*, p. 27, 28).

Nici limba română nu este săracă în denumiri de acest fel. La întrebarea: „Cum îi ziceți la o pădure mică, deasă, formată din copăcei şi din tufişuri?“, au fost înregistrate pe harta 585, *huciu*, din ALR, s.n. II (E. Petrovici), următoarele denumiri şi sintagme (unele neînregistrate în dicționare sau neclarificate din punct de vedere etimologic): *pădure măruntă*, *pădure mînînțắ* (*mărunțeá*), *pădure mică*, *pădure nouă*, *pădure grămădită*, *pădure rea*, *pădure sălbăticită*, *pădure necăjită* (e păscută de vite), *pădurice*, *huci*, *huceag*, *higi*, *tăietură*, *tufiş*, *tufiş mărunt*. *tufari*, *zmidă*, *tuşcári*, *tîrşori mărunți*, *desime*, *muzúci mînînței*, *buljág*, *leş*, *lozie*, *lăstari*, *lăstăriş*, *hățiş*, *puieți*, *crîng*, *crîng de pădure*, *luncă*, *lunchiță*, *gărînă*, *jirovină*, *mladă*, *gai*, *biĕrc*[13].

Din cauza întrebării, care avea în vedere termenii generici (hiperonimele), mulțimea denumirilor referitoare la „Niederwald“ din limbile cercetate se reflectă doar parțial în materialul din *Atlas linguarum Europae*. Se poate remarca faptul că în unele limbi există un răspuns unic în toate punctele din rețeaua anchetată, în timp ce în altele numărul denumirilor poate fi foarte mare, multe dintre acestea aparținînd conceptului de care ne-am ocupat mai sus. În situația din urmă se află răspunsurile din rețelele de limbă spaniolă, de limbă germană, de limbă engleză, de limbă franceză şi altele. Altfel spus, numărul denumirilor secundare, specifice, al hiponimelor, în aceste limbi este mult mai mare.

Astfel, în cele 124 de puncte din rețeaua de limbă spaniolă, au fost înregistrate peste 25 de denumiri şi de expresii. Termenul literar spaniol *monte* apare numai în 34 de puncte ca prim răspuns şi în 8 puncte ca al doilea răspuns. Urmează sp. *bosque*, atestat ca prim răspuns în 30 de localități şi ca al doilea răspuns în 3 localități. În alte 45 de puncte au fost înregistrați alți termeni. În restul de 15 puncte lipsesc răspunsurile. Remarcăm cu acest prilej că ALE oferă pentru prima dată o hartă lingvistică pentru acest concept pentru teritoriul spaniol.

---

[13] Numărul unor astfel de termeni, nestudiați pînă acum într-o lucrare specială, este cu mult mai mare. Astfel, o mare parte din răspunsurile primite la întrebarea ‘pădure deasă’ şi la întrebarea ‘pădure tînără’ (ALR II, s.n. h. 586, 584) se referă la conceptul ‘Niederwald’: *désăt*, *desiş*, *tăietură deasă*, *zbegắi*, *şlog*, *țihlă* (*sihlă*), *zmidă*, *cérăt des* etc., din prima hartă, şi *pădure tînără*, *pădure mică*, *pădure măruntă*, *pădure de lăstari*, *lăstari*, *lăstăriş de pădure*, *săhelbe*, *văgaş*, *leş*, *mladă*, *tufari*, *tăietură*, *mărunțiş*, *tîrşete* etc., din harta a doua.

Lipsa unui termen generic la nivelul graiurilor populare se constată şi în cazul limbii germane. Astfel, din totalul de 59 de puncte ale reţelei din R.D. Germană, răspunsul *Wald* a fost primit numai din 19 puncte. Datele ALE concordă cu studii speciale de tipul celui al lui J. Donath, *Der Begriff 'Wald' und seine wortgeographische Entfaltung in der Mark*[14], în care se constată că în marca Brandenburg denumirea *Wald* nu este dialectală şi că în locul ei se folosesc următoarele cuvinte (în ordinea frecvenţei indicate după fiecare din ele): Heide, 470; Busch, 144; Tannen, 67; Fichten, 43; Holz, 29; Tanger, 8. O situaţie asemănătoare există şi în graiurile populare din R.F. Germania. Din totalul de 136 de puncte, termenul *Wald* a fost înregistrat în 85 de puncte. În reţeaua din Austria, din 48 de puncte, *Wald* apare în 39 de puncte.

O situaţie asemănătoare ne întîmpină şi în cazul limbii engleze. În reţeaua cuprinzînd 96 de puncte, în care intră atît graiurile englezeşti din Anglia, cît şi cele din Ţara Galilor, din Scoţia şi din Irlanda de Nord, termenul *wood* a fost notat în 62 de puncte ca prim răspuns şi în 11 puncte ca al doilea răspuns, în rest apărînd termeni secundari. Asupra situaţiei din Franţa, unde la nivelul graiurilor populare concurenţa dintre *bois* (la origine 'Niederwald') şi *forêt* (la origine termen juridic) nu s-a încheiat, nu putem să ne oprim aici (vezi L. Söll, *op. cit.*, p. 5-83).

Răspunsul unic pentru toate punctele din reţeaua anchetată există de asemenea. Este cazul cu reţeaua de limbă română, în care, în toate cele 96 de puncte (77 în România, 18 în R.S.S. Moldovenească şi 1 în Iugoslavia), a fost înregistrat termenul *pădure* (În punctul din Iugoslavia, ca al doilea răspuns). Tot cu un singur termen s-a răspuns şi în ancheta de limbă norvegiană (termenul *skog* apare în 149 de puncte), în cea de limbă suedeză (acelaşi răspuns, *skog*, în 78 de puncte), în cea de limbă maghiară (*erdö*, în 45 de puncte şi anume 36 în Ungaria, 4 în U.R.S.S., 3 în România, 1 în Cehoslovacia şi 1 în Iugoslavia), în cea de limbă rusă (*les*, în 78 de puncte), în cea de limbă bielorusă (acelaşi răspuns, *les*, în 29 de puncte), în cea de limbă ucraineană (*lis* în 70 de puncte, dintre care 68 în Ucraina, 1 în Cehoslovacia şi 1 în România).

Cum s-a mai spus, denumirile pentru 'pădure' din materialul ALE vor fi grupate după principiul motivaţiei primare sau al reprezentării primare de felul: de la 'mlaştină' la 'pădure', de la 'munte' la 'pădure', de la 'margine', 'graniţă' la 'pădure', de la 'loc necultivat, pustiu' la 'pădure', de la 'materialul lemnos, lemn' la 'pădure', de la 'tufiş' la 'pădure' şi altele. În cazul fiecărui cuvînt discutat se vor specifica: forma în transcrierea fonetică a ALE (uneori simplificată), forma literară din limba respectivă sau forma literarizată (tipizată), numărul de atestări în cadrul reţelei naţionale, aria descrisă de termen, faptul că acesta a fost primit ca prim răspuns sau ca al doilea răspuns, raporturile lui cu eventualele sinonime. Într-un capitol aparte vor fi tratate împrumuturile lingvistice, care sînt destul de numeroase în cadrul acestui cîmp semantic.

---

[14] Diss., Potsdam, 1962, p. 18, apud L. Söll, *op. cit.*, p. 167-8, nota 7.

Ordinea în care sînt discutate răspunsurile în interiorul fiecărui capitol este în concordanță cu cea stabilită de Comitetul Internațional al ALE referitoare la înşiruirea departamentelor şi a familiilor de limbi. Se va începe cu faptele din domeniul romanic, continuîndu-se cu cele din departamentele germanice (Germania Centrală şi Germania de Nord), apoi cu cele din departamentul limbilor slave şi baltice, din departamentul limbilor uralice, din departamentul cuprinzînd „alte familii de limbi din vest“ (albaneza, limbile celtice, limba greacă etc.) şi se va încheia cu departamentul (al VII-lea) cuprinzînd „alte familii de limbi din est“ (limba turcă, limbi iraniene, limbile caucaziene, limbile mongole etc.).

Cap. I: Denumiri al căror sens primar a fost ‘mlaştină’, ‘loc mlăştinos’, ‘luncă inundabilă’, ‘teren lîngă apă’

În cîteva limbi, printre care şi româna, termenul folosit pentru conceptul ‘pădure’ a avut la început sensul ‘mlaştină’. De la acesta s-a trecut la accepția ‘pădure pe un teren mlăştinos’, ‘pădure pe malurile joase ale unui rîu’, după care s-a ajuns la sensul ‘pădure în genere’. În limba română, cuvîntul care a avut această motivație primară s-a instalat în centrul cîmpului semantic, devenind termenul generic, literar şi popular (hiperonim).

Pentru evoluția semantică ‘mlaştină’ → ‘pădure’, materialul ALE cuprinde următoarele exemple:

1.1.1. Rom. *pəd'ure* (*pădure*) a fost înregistrat în ancheta ALE ca primul şi unicul răspuns în toate cele 77 de puncte din România. De asemenea, acest termen apare în toate cele 18 puncte din rețeaua aşa-numitei limbi moldoveneşti, ca prim şi singur răspuns. Cuvîntul a mai fost înregistrat, ca al doilea răspuns (primul fusese ʃ*'umə* ‹ scr. *šuma*), într-un punct românesc din Banatul iugoslav. Aşadar, rețeaua ALE conține 96 de atestări ale rom. *pădure*. Absența lui *codru* este remarcabilă. Ea se explică prin caracterul de termen specific al termenului *codru*, care denumeşte, de regulă, o pădure mare, întinsă, cu copaci bătrîni, seculari.

2.1.1. În 8 din cele 10 puncte ale rețelei de limbă albaneză, din Albania, a fost înregistrat termenul alb. *pyll*, cu următoarele variante fonetice: *pył*, în 2 puncte ca prim răspuns; *pyll*, în 2 puncte ca prim răspuns şi într-un punct ca al doilea răspuns (aici primul răspuns a fost *mal*); *pøl*, într-un punct ca prim răspuns; *pīl*, în două puncte ca prim răspuns. În cele două puncte de limbă albaneză din Italia şi în cele trei de limbă albaneză din Iugoslavia, au fost înregistrate alte cuvinte.

În privința etimologiei, rom. *pădure* şi alb. *pyll* provin din acelaşi radical latinesc popular, atestat, *padūle*, care a rezultat prin metateză din lat. *palūs*, *palūdis*. Acesta însemna însă ‘mlaştină’ (marécage, stehendes Wasser, Sumpf, Pfütze). Pe plan indo-european, cuvîntul latinesc are corespondenți în v. ind. *palvalá-m* ‘Teich, Pfuhl’, *palvalya-h* ‘sumpfig’, oset. *farwe*, *färw* ‘Erle’, ahd. *felawa*, nhd. *Felber* ‘Weidenbaum’, lit. *pélkè* ‘Moorbruch’, let. *pelze* ‘Pfütze’. (vezi A. Walde, LEW^2, p. 557).

În limbile şi dialectele romanice s-au transmis două forme. Prima, fără metastază şi cu sensul iniţial ('marécage') păstrat, se întîlneşte în italiană (*palude*), în dialectul veneţian (*paluo*), în v.fr. şi în v.port. (*paul*), precum şi în unele dialecte retoromane (sursilv. *palieu*, friul. *palut*, grödn. *paluk* 'Moosboden', comel. *palú* 'tiefster Teil des Tales') (REW^3, 6183). Numele unei localităţi aproape de Split, în Iugoslavia, *Poljud*, are acelaşi etimon (vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, Paris, 1978, p. 36). A doua formă, *padūle*, în afară de română şi albaneză, mai are continuatori în dialectul toscan (*padule* 'marécage'), în cel logudorez (*paule* 'id.'), în vechea sardă (*padule* 'marisma'), în v. aragon. (*padull* 'Wiese'), în v. leon (*paulo* 'terreno por plantar'), în limba bască (*madura* 'Land am Zusammenfluß zweier Bäche') (vezi REW, 6183, Ciorănescu, DER, 6009, L. Söll, *op. cit.*, p. 340). Exemplele din ultimul grup demonstrează faptul că metateza s-a petrecut încă în latina populară. dar sensul 'pădure' se întîlneşte numai în română şi în albaneză.

Evoluţia semantică de la 'mlaştină' la 'pădure pe un teren mlăştinos' şi apoi la 'pădure în genere' nu a primit o explicaţie satisfăcătoare. Evoluţii semantice paralele, care însă nu au ajuns pînă la faza din română (şi parţial şi din albaneză), în sensul că denumirea însemnînd iniţial 'mlaştină' nu a devenit termen generic, hiperonim, se găsesc şi în alte limbi europene, cum se va vedea mai jos. După S. Puşcariu, *Limba română I*, p. 262, dezvoltarea semantică „ne duce în regiuni inundabile – probabil în apropierea Dunării – acoperite cu codri întinşi“. Această explicaţie este întîmpinată de L. Söll cu obiecţia că pentru alb. *pyll*, din acelaşi etimon, pădurile din zona inundabilă şi mlăştinoasă a Dunării mai greu ar fi putut constitui un punct de plecare al evoluţiei semantice în discuţie (*op. cit.*, p. 139, nota 7). Romanistul german înclină să admită mai degrabă influenţa semantică a unui cuvînt din substratul autohton, referindu-se în acest sens la lucrarea lui N. Lahovary, *Contribution à l'histoire linguistique ancienne de la région balkano-danubienne et à la constitution de la langue roumaine*, în „Vox Romanica“, XIV (1954), p. 310-346. Acesta, menţionînd formele cu metateză din dialectele italiene de nord şi din limba bască (*padura* şi *madura*) şi remarcînd faptul că metateza este rară în română, îndeosebi atunci cînd este vorba de elementele latine ale acesteia, emite ipoteza unei contaminaţii dintre lat. *paludem* cu elementele preindo-europene PAD, POD, BOD, care vor fi denumit „ce qui est humide, un cours d'eau, un marécage, un lac“. Elementele amintite s-ar întîlni în nume ca *Pad-ua*, *Bod-incus*, *Pad-us* şi, probabil, în numele *Bod-en-see*. Despre cuvîntul românesc N. Lahovary conchide: „Il est difficile de déterminer si le mot roumain est un terme autochtone balkanique, comme le terme basque pourrait aussi n'être qu'en apparence d'origine latine, ou si la forme roumaine a été introduite en Dacie ayant déjà subi cette métathèse dans la bouche des colons venue d'Italie“ (*op. cit.*, p. 339, apud L. Söll, p. 139, nota 7).

Nu numai forma cu metateză, dar şi evoluţia semantică par a fi apărut încă în latina populară tîrzie. Din păcate nu avem probe directe în acest sens. Cele mai vechi atestări datează abia de prin secolul al VIII-lea – al IX-lea şi provin din Italia. Astfel, forma cu metateză *padule* este atestată în Italia pentru anul 757 (în *Codice diplomatico Longobardo*) şi tot acolo pentru secolele al IX-lea – al X-lea (în *Il Chronicon Farfense di Gregorio di Catina*). H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 277, de unde am preluat datele de mai sus, consemnează şi o serie de exemple, fără metateză (*palude*), în care poate fi întrevăzut, eventual şi sensul 'forêt': *lignis allatis de palude*[15]; *adducite vobis ligna de palude*, *Vitae patr.* 6, 3, 2 (p. 1005); *sumens folia palmarum de palude* (*ibid.*). În ultimul loc, în text se vorbeşte în continuare despre mlădiţele sau nuielele de împletit coşuri, aduse dintr-un loc mlăştinos şi împădurit (vezi nota 15). În citatele de mai sus nu poate fi vorba de sensul generic 'forêt'. În ele se reflectă mai degrabă o fază intermediară între sensul 'mlaştină' şi cel de 'pădure de mlaştină', pădure din care pustnicii din Egipt îşi aduceau mlădiţele de împletit coşuri sau lemnele de foc, eventual lemnele mai subţiri necesare pentru construcţiile lor modeste.

Cu toate acestea, mărturia limbii albaneze, în care *pyll* are acelaşi sens ca şi rom. *pădure*, vine în sprijinul ideii că evoluţia semantică a avut loc în latina populară. Această evoluţie trebuie să fi fost realizată pînă prin secolul al V-lea. În acest sens pledează şi faptul că *pădure* există în trei din cele patru dialecte româneşti: dacoromân, macedoromân şi meglenoromân, în toate cu sensul 'forêt'. Numai în dialectul istroromân se foloseşte mai mult *codru* (alături de *boşcă*); *codru* înseamnă aici şi 'munte' [I. Mării, *Note lexicologice şi etimologice*, în CL XVI (1971), 1, p. 89].

Presupusa influenţă a unui substrat preindo-european, formulată de N. Lahovary, rămîne o simplă ipoteză care nu poate fi probată. Această explicaţie este calificată de Al. Ciorănescu, DER, 6009, drept „fantastică".

Sensul 'forêt' al lui *padule* este o inovaţie a latinei populare din Răsărit. El a apărut atunci cînd *silva*, termenul generic latinesc, a fost împins din centrul cîmpului semantic 'pădure' către periferia acestuia. O reconstituire a procesului semantic nu este posibilă, ea nu a fost nici în cazul celorlalte limbi romanice, în care există texte (latineşti tîrzii) conţinînd termenii referitori la pădure încă începînd din secolul al VII-lea. L. Söll, *op. cit.*, p. 400, observă că în mod cu totul uimitor toate limbile romanice, fără excepţie, s-au îndepărtat de denumirea lat. *silva*[16]. În ciuda tuturor încercărilor, continuă romanistul german, o cauză, sau mai multe, privind dispariţia cuvîntului sau apariţia unor sensuri cu totul marginale nu au putut fi depistate. O explicaţie ultimă nu există şi nu poate să existe. Şansele unei soluţii din perspectiva istoriei limbii române sînt, de asemenea, inexistente, atîta vreme cît primele atestări ale cuvintelor *pădure* şi *codru* nu urcă înainte de secolele al XV-lea – al XVI-lea (vezi DERS, p. 50, 170). Nucleul cîmpului semantic în discuţie, împreună cu denumirile secundare care gravitează în jurul lui, se constituiseră cu multe secole înainte în româneşte, altfel spus lat. *silva*, împreună cu celelalte denumiri latineşti pentru 'pădure', anume *nemus*, *lucus*, *saltus*, din care, de asemenea, n-a rămas nici o urmă în româneşte, fuseseră de multă vreme înlocuite de *codru* (foarte probabil autohton) şi de *pădure*, după ce acesta cunoscuse trecerea semantică de la 'mlaştină' la 'pădure'. Dacă această schimbare semantică a avut vreo legătură cu zonele mlăştinoase din valea Dunării de Jos, dacă ea s-a petrecut în nişte regiuni mlăştinoase din Italia, dacă ea a rezultat din cauze interne, lingvistice, sau legate atît de obiect, cît şi de limbă, sau dacă, în fine, substratul limbii române şi cel al limbii albaneze au avut vreun rol în producerea schimbării, sînt întrebări care trebuie să rămînă, deocamdată, fără răspuns.

---

[15] Vezi *Vitae Patrum sive Historiae Eremiticae libri X*, în *Patrologia Latina*, LXXIII, 1849, 5, 8, 10). La această trimitere făcută de Mihăescu nu am găsit citatul de mai sus, care însă poate fi în altă parte a textului. În schimb acolo (p. 907) se află cuvintele *surrexit ut fugeret in paludem*. Ultimul cuvînt are sensul 'mlaştină (împădurită)', deoarece faptele relatate se petrec în ţinutul „Scythis" sau *Scetis et Scitis regio* din Egipt, situat în apropierea mlaştinilor *Moeris palus* şi *Maroetis palus*, cum se poate vedea pe harta de la începutul volumului citat, intitulată *Chorographia particularis mansionum eremiticarum in Aegypto, Syria et Palaestina*.

[16] Derivatul *salvaticus* (= *silvaticus*), din care provin rom. *sălbatic*, it. *salvatico*, fr. *sauvage* etc., a avut şi are în aceste limbi o existenţă separată de cea a radicalului *silva*.

Cît de importante pot fi schimbările semantice care nu au nici o legătură directă cu realitatea obiectivă o dovedeşte şi rom. *pădure*, care, plecînd, cum s-a văzut, de la sensul 'mlaştină', a ajuns să aibă în româna veche, sporadic, chiar sensul 'deal mare sau munte (păduros)' (DLR, s.v.). Pe planul realităţii obiective, mlaştina şi muntele se află la poluri diferite. În cazul de faţă, avem a face fie cu o atracţie sinonimică exercitată din partea cuvîntului *codru*, care în româna veche însemna atît 'pădure (mare, întinsă, seculară)', cît şi 'munte', fie cu un calc lingvistic după sl. *gora*, care însemna atît 'munte', cît şi 'pădure'.

3.1.1. În reţeaua de limbă catalană a ALE, şi anume într-un singur punct de pe insula Mallorca, a fost înregistrat pentru 'bois', 'forêt' cuvîntul cat. *mar'inə* (*marina*). Termenul apare şi în *Atlas lingüístic de Catalunya* (de A. Griera), pe harta 297, într-un punct din aceeaşi insulă şi în altul din insula Menorca. De asemenea, el a fost atestat şi pe insula Eivissa (Ibiza) (L. Söll, *op. cit.*, p. 292).

Ocupîndu-se de el, H. Franconie[17] îl apropie, cu rezervă, de radicalul preromanic **marr*- 'caillou, éminence' (FEW, 7, 369). Dar explicaţia justă ni se pare a fi cea dată de L. Söll, *loc. cit.*, anume o evoluţie semantică specială cunoscută de adj. lat. *marinus*, *marina*. De la sensul 'de mare', 'marin', acesta a ajuns să însemne în catalană 'Land am Meer', în italiană 'Küstenland' (REW^3, 5359). În graiurile catalane din insulele Baleare s-a dezvoltat apoi sensul 'mit Gebüsch bedecktes Land (am Meer)', iar din acesta, în insula Eivissa, 'Wald (am Meer)'. Cauza schimbării semantice este, la prima vedere, de natură topografică, ea constînd în legătura care se stabileşte între 'Land am Wasser' şi 'Wald', sau, şi mai general, în îmbinarea reprezentărilor topografice cu cele vegetale (cf. sp. *monte* 'Berg', 'Berg mit Wald' şi apoi 'Wald'). L. Söll observă însă, în continuare, că o asemenea evoluţie semantică, date fiind situaţiile topografice şi vegetale asemănătoare, ar fi putut să se petreacă în multe alte locuri. Faptul că ea a avut loc numai în Baleare este explicat prin influenţa cuvîntului arab *algaida*, care are atît sensul 'Land am Meer', cît şi 'Gebüsch': „*marina* ist vielleicht arabischer Geist in romanischem Gewand", conchide autorul, menționînd, totodată, puternica influență a limbii arabe în insulele Baleare.

---

[17] În comentariul lingvistic asupra materialului ALE din Departamentul romanic, intitulat 047 – *Le bois, la forêt. Synthèse pour le Département Roman, incluant les données pour le gallo-roman de France*, Février 1982, p. 8.

Desigur, între acest termen şi cei discutați mai sus există diferențe însemnate în privința motivării primare. Singurul element care îi uneşte este reprezentarea inițială 'apă', 'loc lîngă apă'.

4.1.1. Într-un singur punct din rețeaua de limbă slovenă a ALE a fost notat răspunsul *lΩk* (*lôg*). Punctul este situat aproape de locul unde se întretaie frontierele Iugoslaviei, Ungariei şi Austriei. Judecînd după datele ALE, în graiurile populare slovene lipseşte un termen generic pentru 'pădure'. Astfel, din totalul de 7 puncte, în 3 a fost înregistrat cuvîntul *gost* (*gozd*), din v.sl. *gvozdŭ* 'tufiş', în 2 *gošča*, din v.sl. *gostŭ*, 'desiş, tufiş', şi într-un punct *gmaina*, din mhd., nhd. *gemeine* (*Wiese*, *Wald*). Toți aceşti termeni, de care ne vom ocupa în altă parte a lucrării, se referă la conceptul 'Niederwald'. Slov. *lôg* înseamnă 'Hain'; 'niederer Wald'.

Etimonul său este v. sl. *logŭ*, a cărui etimologie, pe plan indo-european, nu-i clară. După E. Berneker, SEW, I, p. 739, corespondentele din alte limbi indo-europene (considerate chiar de autor ca nesigure) ar fi: v.ind. *lōkás* 'freier Raum, Platz'; lat. *lūcus* 'Hain', *collūcare* 'eine Lichtung machen'; ahd. *lōh*, v. engl. *lēah*, v.isl. *lō* 'bewachsene Lichtung, niedriges Gebüsch'; lit. *laũkas* 'das Freie, Feld', toate dintr-un **luŋgo-*, **luŋqo-*. Sensul inițial ar fi fost 'Lichtung'. Dar J. Trier, *op. cit.*, p. 114, ocupîndu-se de germ. *Loh*, ags. *leah*, engl. *lea*, lit. *laũkas*, lat. *lucus* etc., pe care îi pune în legătură cu conceptul 'Niederwald', nu menționează şi pe v.sl. *logŭ*. La fel procedează şi E. Fränkel, *Beiträge zur indogermanischen Semasiologie*, I, *Zum Bedeutungswechsel von 'Wald, Hain' mit 'Sumpf' in den idg. Sprachen, besonders im Baltischen und Slavischen*, în „Revue des études indoeuropéennes", I, Bucureşti, 1938, p. 407, unde se ocupă de interferența semantică 'luncă' ↔ 'pădure', bazată pe sensul fundamental 'Lichtung, Waldblösse'.

După A. Brückner, *Waldnamen und Verwandtes*, în „Archiv für slavische Philologie", XXXIX (1924-1925), p. 11, v. sl., *logŭ*, echivalentul cuvintelor greceşti δρυμός şi ἕλος, avea sensul 'niedriger, sümpfiger Wald, Bruch'. El trebuie separat de v. sl. *loka* 'Wiese'.

Descendenții cuvîntului slav *logŭ*, au, mai întîi, sensul 'loc mlăştinos (acoperit cu stuf, iarbă)', 'mlaştină'. Acest sens este prezent în: polon. *łąg*, *łęg*, *lug* 'sumpfiger morastiger Boden', 'sumpfiges Wiesenland'; scr. *lûg* 'Rohricht im Teich'; sorab. de sus *łuh*, sorab. de jos *ług* 'Grassumpf, feuchte bewaldete Niederung' (de aici numele regiunii *Łužyca* – Lausitz); caşub. *łog* 'Moor, Bruch'; polab. *lāg* (*lōg*) 'Sumpf' (Berneker, SEW, I, p. 739, Vasmer, REW, II, p. 64-65, P. Nitsch, *Geographische Terminologie des Polnischen*, Köln, Graz, 1964, p. 11; P.J. Schütz, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin, 1957, p. 60-61). Din aceleaşi surse rezultă, apoi, sensul 'crîng, tufiş, pădurice, pădure pe un loc mlăştinos' şi anume în: v.bg. *logŭ*, 'Hain', bg. *lăg* 'ebener, niedrig gelegener Ort, der mit kleinem Wald bestanden ist (Gegensatz zu *gorá* 'Bergwald')', 'Wäldchen, Busch';

scr. *lûg* 'Hain'; ceh. *luh* 'Waldwiese', maced. *lug* 'Wald'. Aici se încadrează şi slov. *lΩk* atestat în ALE. Al treilea sens, strîns legat de cele precedente, este 'luncă', care se întîlneşte în: rus. *lug* 'Wiese, Au'; ucr. *łuh* 'Wiesenland'; bg. *lăg* 'Wiese', ceh. *luh* 'Aue', polab. *läug* (‹ **lug*) 'Wiese'. În ultimul caz există şi sensul 'păşune', pe care îl are şi ucr. *łuh* 'Ufertrift'.

Schimbarea semantică 'mlaştină' → 'pădure' (pe un loc mlăştinos; crîng, dumbravă) a avut loc, prin urmare, în limbile bulgară, sîrbocroată, cehă, macedoneană şi slovenă. Nicăieri nu s-a ajuns însă la denumirea generică pentru pădure. Totodată se constată în unele limbi o interferenţă semantică între reprezentanţii radicalului *lógŭ* şi cei ai lui *loka* (*lokŭ*). În ultimul caz, sensul fundamental a fost 'Krümmung, Biegung', de la care s-a trecut la cel de 'loc împădurit, luncă pe malul unui cot de rîu' (cf. rus. *luká* 'das Wiesen- oder Waldland einer Flußkrümme', bg. *lăká* 'Wiesen, Weide in der Flußniederung', 'buschige Niederung') şi totodată la cel de 'luncă mlăştinoasă' (cf. slov. *loka* 'sumpfige Talwiese') (Berneker, SEW, I, p. 739).

Evoluţia semantică în direcţia 'pădure pe un loc jos, tufiş, desiş' din limbile slave menţionate pare să fi avut loc destul de timpuriu, după cum stă mărturie gr. λόγγος 'Wald, Dickicht, Gehölz', care este un împrumut vechi, datînd din perioada cuprinsă între secolele al VI-lea – al XIV-lea, din limba slavă meridională, anume chiar din radicalul *logŭ*.

5.1.1. În reţeaua ALE pentru limba greacă, formată din 81 de puncte, dintre care 78 în Grecia, 2 în sudul Italiei şi unul în Corsica, s-a înregistrat pentru 'pădure' un număr relativ mare de denumiri, fapt care dovedeşte că la nivelul graiurilor populare nu există un termen generic pentru acest concept. Printre acestea, *ə'asos*, al cărui sens iniţial a fost 'desiş', 'tufiş', întruneşte cel mai mare număr de atestări (32, din care 27 ca prim răspuns); de la el există şi derivatul *əason'ari*, înregistrat o singură dată ca al doilea răspuns, alături de *ə'asos*. Pe locul al doilea se situează *rumani* (‹ tc. *orman*), cu 24 de atestări, din care 20 ca prim răspuns, iar pe locul al treilea *l'ongos*, cu 15 atestări, dintre care 12 ca prim răspuns; derivatul *longari* apare într-un singur punct, alături de *l'ongos*.

Aria de răspîndire a lui *l'ongos*, ca prim răspuns, cuprinde 1 punct de limbă greacă din Corsica[18], 5 puncte din Epir şi Acarnania, 3 puncte din insulele din Marea Ionică, Kerkyra (Corfu), Kephallinia şi Zakynthos (Zante), în fiecare cîte un punct, apoi 2 puncte în Peloponez, şi anume unul în nord (Ahaia) şi altul în centru (Arcadia). Răspunsul a mai fost înregistrat într-un punct din nordul insulei Euboia. Ca al doilea răspuns, *l'ongos* apare într-un punct din răsăritul Thessaliei, pe ţărmul mării Egee, alături de *rumani*, într-un punct din estul insulei Euboia, în partea ei de mijloc, alături tot de *rumani*, şi într-un punct din sudul Peloponezului (Laconia), alături de *ə'asos*. Faţă de acesta din urmă, care-i răspîndit aproape pe tot teritoriul Greciei continentale, precum şi în multe insule din Marea Egee (Creta, Rhodos, Samos, Chios etc), *l'ongos* are cea mai deasă atestare în partea de vest a Greciei continentale, în primul rînd în Epir şi în Acarnania, precum şi în insulele din Marea Ionică. Celelalte atestări au caracter discontinuu.

---

[18] Pentru punctele greceşti din sudul Italiei, vezi nota 5.

Această repartiţie teritorială corespunde, în linii generale, cu rezultatele la care a ajuns M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, ediţia a II-a, Leipzig, 1970, cu privire la răspîndirea pe teritoriul Greciei a toponimelor Λόγγος, Λογγάς, Λογγᾶ, cu derivatele Λογγίτσι, Λογγάρι, Λογγάκι, Λογγοβίτσα, Μαυρόλογγος, Μεσολόγγοι etc., care, fie că au fost date de slavi, fie că au fost create mai tîrziu de greci de la apelativul λόγγος, au la bază, în ultimă instanţă, radicalul v. sl. *logŭ* (M. Vasmer, *op. cit.*, p. 40, 77, 93, 106, 136, 148, 155, 163, 169-170, 206, 311-312). Toponimele menţionate sînt mai numeroase în partea de vest a teritoriului grecesc. În general, influenţa slavă a fost mai puternică în această parte decît în cea de răsărit. În mod deosebit trebuie subliniat faptul că ea a lăsat urme mult mai vizibile în Epir şi în insulele din Marea Ionică, unde slavii şi-au păstrat cel mai mult timp identitatea (M. Vasmer, *op. cit.*, p. 317).

Cuvîntul grecesc a fost împrumutat din limba slavilor care au invadat Peninsula Balcanică şi Grecia începînd de pe la mijlocul secolilio al VI-lea, aşadar dintr-o epocă foarte veche, cînd încă nu avusese loc denazalizarea vocalei *o*. Păstrarea acestei trăsături fonetice constituie una dintre particularităţile arhaice foarte importante pentru slavistică a împrumuturilor de origine slavă din limba greacă (M. Vasmer, *op. cit.*, p. 318-319). Totodată, adăugăm noi, prin sensul său bine conturat, în care lipsesc conotaţiile 'mlaştină', 'luncă mlăştinoasă', cuvîntul grecesc poate constitui o mărturie şi cu privire la vechimea evoluţiei semantice 'mlaştină' → 'pădure (de mlaştină)' → 'pădure' (în sensul de 'Niederwald'), evoluţie întîlnită şi în alte limbi slave (vezi **4.1.1**.).

5.2.1. În punctul anchetat pentru ALE din insula Kephallinia, alături de termenul *l'ongos* s-a înregistrat şi derivatul *longári*, care are în partea finală sufixul diminutival *-ari*. Gr. λογγάρι 'pădure mică, pădurice' funcţionează ca toponim, Λογγάρι, în Thessalia, Arcadia şi Laconia (M. Vasmer, *op. cit.*, p. 93, 155, 169).

Schimbarea semantică de la 'loc cu multă apă', 'loc mlăştinos' la 'pădure de mlaştină' este atestată şi în alte limbi şi dialecte europene. Mai rar (sau probabil niciodată) s-a ajuns la sensul generic 'pădure'. Exemplele care urmează nu sînt înregistrate în materialul ALE. Cu toate acestea, socotim că nu-i lipsită de interes alăturarea lor seriei de cuvinte din paragrafele precedente. În acest fel, principiul motivaţiei 'mlaştină' ('loc cu multă apă') → 'pădure' este ilustrat cu încă alte exemple, cele mai multe aflate în faza incipientă a evoluţiei.

6.1.1. Astfel, într-o zonă restrînsă din Ardennes (Franţa) este cunoscut termenul *web* (*waibe*), al cărui sens face parte din sfera semantică a termenului *pădure*. Din punct de vedere etimologic, el a fost apropiat de gal. **wabero-/wobero-* 'Bach', de la care s-ar fi dezvoltat sensul 'wasserreiches sumpfiges Gelände' şi apoi 'sumpfiger Wald' (L. Söll, *op. cit.*, p. 139).

7.1.1. O evoluţie semantică asemănătoare a cunoscut lat. *insula*. Într-o localitate italiană din sudul Piemontului, cuvîntul *isola* [*ízula*] denumeşte un fel de pădure de luncă. În Calabria, *iśca* înseamnă 'striscia boscosa e cespugliosa lungo il corso di un fiume'. În Trentino, *iścia* are sensurile: 'canneto, giuncaia (terreno paludoso, con canne e giunchi)'; 'salceto, vetriciaia (umido, pieno di salci o vétrici)'; 'granocchiaio'. Sensuri asemănătoare se găsesc şi în galloromană, în catalană şi chiar în albaneza din Italia (alb. *iške* 'Ufergebüsch, împrumutat din italiană). Accepția 'Wald', 'Gebüsch' nu apare în toate cazurile, evoluția semantică oprindu-se la 'teren aluvionar (Schwemmland)' sau, plecînd de aici, la 'tufiş pe o insulă făcută din aluviunile unui rîu'. Mai departe s-a ajuns la 'pădure de luncă (Auwald)'. Nicăieri nu a fost realizată denumirea generică pentru pădure (L. Söll, *op. cit.*, p. 247-249). Schimbarea semantică de la 'insulă' la 'teren lîngă apă', apoi 'pajişte umedă' şi apoi 'luncă umedă' s-a petrecut şi în cazul cuvîntului german *Aue* şi al corespondentelor acestuia din alte limbi germanice. Etimonul germanic comun a fost **áhwō*, al cărui sens era 'apă'. Trecerea spre sensurile 'pădure', 'tufiş (pe malul unei ape)' nu a avut însă loc în acest caz (L. Söll, *op. cit.*, p. 248, nota 7).

8.1.1. O fază incipientă, nedusă pînă la capăt, a evoluției semantice în discuție prezintă şi descendenții, în unele dialecte galloromane lat. **riparia*. Este vorba de *rivière* 'prairie marécageuse', *ribièro* 'pâturage le long de la rivière', *rebiero* 'pacage où abondent les joncs' (*ibid.*).

9.1.1. Cuvîntul portughez *bouça* 'Gestrüpp', a cărui etimologie este controversată, a fost explicat de J. Hubschmid printr-un radical preroman **bauttia*, al cărui sens va fi fost 'Ort, wo Wasser hervorquillt'; 'Sumpf', devenit apoi '(sumpfiger) Wald, Wiese, unbebautes land' (L. Söll, *op. cit.*, p. 249).

10.1.1. Cuvîntul suedez (dialectal) *mör* 'mit Wald bewachsenes, sumpfiges Land' a dezvoltat acest sens din acela de 'Moor, Sumpf' (L. Söll, *op. cit.*, p. 248, nota 8).

11.1.1. În dialectul mazurian al limbii poloneze, termenii *biel* 'niedriger, sumpfiger Wald' şi *bielica* 'id.' stau în legătură cu v.bg. *bělŭ* 'weiss', cu lit. *bãlas*, *báltas*, *bálti* 'id.', acestea raportate la v.bg. *blato*, rus. *boloto*, polon. *bloto*, lit. *balà* 'Sumpf, Morast, Pfütze, sumpfige, öfter mit Gehölz bewachsene Strecke, unbefahrener Wiesengrund', la alb. *bal'të* şi la rom. *baltă* (E. Fränkel, *op. cit.*, p. 411-412, P. Nitsche, *op. cit.*, p. 131, 149).

12.1.1. Rus *bolóto* 'Sumpf' are, dialectal, şi sensul 'auf Sumpfboden wachsender Nadelwald' (P. Nitsche, *op. cit.*, p. 74).

13.1.1. Cuvîntul polonez *bajor* 'Sumpf', 'Tümpel', a cărui etimologie este controversată, cunoaşte, în forma dialectală de plural *bajory*, şi sensul 'unzugängliche Dickicht, besonders auf Sümpfen' (P. Nitsche, *op. cit.*, p. 141, 205).

14.1.1. De asemenea, polon. dial *sołowina* 'Waldesdickicht' provine din ucr. *solotvyna* 'Sumpf', 'Salzmorast', v. polon. *słowina* 'Sumpf'; cf. şi rus. *solotína* 'Morast', 'Sumpf' (P. Nitsche, *op. cit.*, p. 148).

15.1.1. Cuvîntul lituanian *líeknas* are sensurile: **1.** 'jeder waldlose (reine) Morast', **2.** 'mit feinem Holz bestandener Sumpf', **3.** (în variantele dialectale *lijknas*, *leĩknas*) 'Wald, Hain'. Sensuri asemănătoare are şi echivalentul letonian *leĩkna*:

1. 'Sumpf, Niederung zwischen zwei Anhöhen', **2.** 'feuchte, sumpfige Stelle im Walde, sumpfiger Wald', **3.** 'grosse feuchte Wiese'. În ambele limbi rădăcina este *leik-*, *lik-* 'biegen, beugen', care se află şi la baza sl. *loka, lokŭ* 'Krümmung, Biegung'. Unii din descendenţii acestuia din urmă în rusă şi în bulgară au dezvoltat, de asemenea, sensuri apropiate: 'loc împădurit la cotitura unui rîu', 'loc cu tufişuri pe un teren jos' (vezi **4.1.1.**). Pe alocuri s-a putut petrece şi o interferenţă semantică cu urmaşii în limbile slave ai radicalului sl. *logŭ* (E. Fränkel, *op. cit.*, p. 405-408).

16.1.1. În limba letonă, alături de *bala* 'feuchter Boden (sumpfige) Wiese, lehmiges, baumloses Tal', există şi forma *bals*, care are, dialectal, şi sensul 'Wald' (E. Fränkel, *op. cit.*, p. 412)

17.1.1. Lat. *palus* 'mlaştină' (vezi **1.1.1.**) are în unele limbi indoeuropene corespondenţi al căror sens denumeşte o specie de copac. Este vorba de arbori de luncă, de pe malul apelor: ahd. *felawa*, nhd. *Felber* 'Weidenbaum', oset. *farwe*, *färw* 'Erle' (Walde, LEW, p. 557; Walde-Pokorny, *Vgl. Wb.*, II, p. 55; Weigand-Hirt, *Dt. Wb.*, I, col. 516). Dar, spre deosebire de situaţia din limbile română şi albaneză, evoluţia semantică nu a continuat spre sensul 'pădure de luncă' şi apoi 'pădure în genere'.

18.1.1. O evoluţie semantică paralelă (vezi L. Söll, *op. cit.*, p. 388-390) se constată şi în cazul cuvîntului arab *al-ġáida*, din care provin castil. *algaida* 'bosque' (sens nu prea clar) şi andal. *algaida* 'Sanddüne'. Înţelesul iniţial ar fi fost 'Röhricht', 'Ufergebüsch', 'Auwald'. Elementele semantice componente sînt 'Land am Wasser (Meer)' şi 'Baum-, Buschbestand'. Pentru evoluţia 'Uferland' → 'Ufergebüsch', vezi **3.1.1.**

Alături de evoluţia semantică 'mlaştină' → 'pădure (de mlaştină)', realizată incomplet în cele mai multe din exemplele de mai sus, poate fi semnalată şi situaţia inversă, cînd se pleacă de la 'pădure' spre 'mlaştină'. În acest caz, numărul exemplelor este mai mic. Nici unul nu provine din materialul ALE. Prezentarea lor se justifică prin aceea că ele ilustrează interferenţa şi, totodată, lipsa de contur, la nivelul popular, ale conceptelor şi sensurilor în discuţie, în strînsă legătură cu modul în care se prezintă însăşi realitatea obiectivă avută în vedere.

19.1.1. Astfel, cuvîntul spaniol *soto* [‹ lat. *saltus* **1.** 'vale împădurită, defileu', **2.** 'păşune de munte', 'plai', **3.** 'munte împădurit', **4.** 'loc cu păşune (ca proprietate)', vezi Gh. Guţu, *Dicţionar latin-român*, Bucureşti, 1983, s.v.], care iniţial a avut sensul 'Weidewald, Waldweide', a realizat, regional, în Asturia şi León, evoluţia semantică în direcţia 'Wald am Wasser', 'Wäldchen am Flußläufen' (prima atestare din anul 928) (L. Söll, *op. cit.*, p. 363-371). După romanistul german, modificarea s-ar fi petrecut în urma unei încrucişări dintre lat. *saltus* şi un cuvînt preindo-european **tsotto*, conţinînd ideea de 'apă', cuvînt care ar avea continuatori în fr. dial. *chot*, *choti* 'Pfütze', în cat. *sot* 'Tümpel, Pfütze, Lache', în basc. *soto* 'petit trou pratiqué en terre pour semer' etc. Primar, evoluţia trebuie să fi fost determinată de situaţii obiective, concrete. Ea nu a mers însă pînă la sensul 'mlaştină'.

20.1.1. Termenul polonez dialectal *sikla* 'feuchte Wiese' are ca etimon ucr. *syhla*, care, la rîndul său, provine din rom. *sihlă* 'pădure deasă de copaci tineri, hăţiş’. Stefan Hrabec, *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*, Cracovia, 1950, p. 49 (apud P. Nitsche, *op. cit.*, 74), explică schimbarea semantică prin faptul că solul pădurii menţine mai mult umezeala şi devine mlăştinos în anumite locuri.

21.1.1. Aceeaşi evoluţie se constată şi în cazul cuvîntului rusesc *gai* ‘Hain’, care, dialectal, a căpătat şi sensul ‘mit Schilf bewachsener sumpfiger Boden’ (P. Nitsche, *op. cit.*, p. 60).

22.1.1. Tot astfel, polon. *Bor* ‘(Kiefern-) Wald’ a căpătat în dialectul din Podhale sensul ‘Sumpf’ (P. Nitsche, *op. cit.*, p. 74).

Din toate exemplele prezentate, numai rom. *pădure* a devenit termen generic, hiperonim. O explicaţie satisfăcătoare, lingvistică sau la nivelul realităţii obiective, a acestui fapt urmează a fi găsită mai tîrziu. În comparaţie cu alte tipuri de motivaţie, de care ne vom ocupa în altă parte, motivaţia ‘mlaştină’ → ‘pădure’ se arată a fi, pe baza materialului ALE, cea mai puţin productivă în crearea denumirilor populare pentru ‘pădure’. Ea funcţionează accidental, generînd mai ales denumiri specifice (hiponime).

Noul atlas lingvistic al Moldovei şi Bucovinei
(NALR Mold.-Bucov.) *

Crearea metodei geografice de studiere a graiurilor populare de către J. Gilliéron, acum mai bine de nouă decenii, a avut urmări profunde asupra întregii activităţi lingvistice din secolul nostru. Datorită acestei metode, scrie I. Iordan[1], „lingvistica a trecut printr-o adevărată revoluţie, care a modificat profund concepţia noastră despre limbă". Nu-i mai puţin adevărat că în aceeaşi perioadă ştiinţa limbii s-a îmbogăţit cu noi metode şi concepţii, care stau la baza direcţiilor de cercetare ale lingvisticii actuale. Cu toate acestea, studiul graiurilor populare, în care are loc adevărata viaţă a limbii şi unde trebuie căutate, în ultimă analiză, principalele cauze ale schimbărilor în sistemul lingvistic, nu şi-a pierdut nici un moment din importanţa sa. Dimpotrivă, după o perioadă în care s-a admis că numai „limba", în sens saussurian, trebuie să-l preocupe pe lingvist, şi anume din perspectivă statică, sincronică, în ultimele decenii s-a subliniat tot mai insistent însemnătatea studierii „vorbirii", precum şi a succesiunii în timp a „stărilor" de limbă, aspecte între care există o strînsă interdependenţă. S-a realizat, în acelaşi timp, şi o perfecţionare a modului de studiere a graiurilor populare, metodele s-au diversificat şi îmbogăţit, prin punerea lor de acord cu rezultatele pozitive ale lingvisticii din ultimul timp. Dialectologia structurală, preconizată încă de reprezentanţii cercului lingvistic de la Praga (Trubetzkoy), a cunoscut, astfel, progrese însemnate, care ne ajută să pătrundem şi mai adînc în mecanismul limbajului uman.

Aplicarea metodei geografice de studiere a limbii a pus la dispoziţie fapte şi rezultate care s-au dovedit a fi de cea mai mare însemnătate pentru teoria generală a limbajului. Referindu-se la poziţia acestei metode în cadrul concepţiilor dominante ale lingvisticii contemporane, cea tradiţională şi cea structuralistă, E. Coşeriu, unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai gîndirii lingvistice din vremea noastră, scoate în relief rolul ei în apropierea acestor puncte de vedere, în folosul cunoaşterii mai profunde a fenomenului studiat de lingvist. „Metoda geografică, scrie Coşeriu[2], folosită cu discernămînt nu afirmă nici o poziţie dogmatică: nici schematismul simplificator care vede în limbaj regularitatea absolută şi uniformitatea, nici individualismul atomizant, care vede numai arbitrarul, eterogenitatea şi varietatea". Graţie metodei geografice, continuă acelaşi autor, se poate surprinde mai bine „jocul dialectic constant dintre inovaţie şi conservare, dintre creaţia individuală şi tradiţie", paralel cu „jocul dintre actul individual şi norma socială, dintre eterogenitate şi omogenitate". La baza geografiei lingvistice stă ideea „uniformităţii în varietate".

---

* Apărut în ALIL XXI (1970), p. 5 -13.

[1] I. Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluţie. Curente. Metode*, Bucureşti, 1962, p. 149.

[2] E. Coşeriu, *La Geografia Linqüística*, Montevideo, 1955, p. 32 (a extrasului).

Metoda geografică s-a dovedit a fi deosebit de utilă în clarificarea multor altor aspecte, cum ar fi raportul dintre limbile de cultură şi graiurile populare, problema bazei dialectale a limbilor literare, datarea şi localizarea textelor vechi, stabilirea etimologiei unor cuvinte, dezvoltarea studiilor de onomasiologie etc. Valoarea ştiinţifică a acestei metode, după multe decenii de punere a ei în practică, este probată şi de amploarea neobişnuită pe care o cunosc în momentul de faţă, în întreaga lume, preocupările lingviştilor de a alcătui atlase lingvistice pentru cele mai diverse limbi şi dialecte.

Nu este cazul să facem o prezentare a realizărilor româneşti în acest domeniu. Vom sublinia însă faptul că limba română şi dialectele ei, datorită lui G. Weigand, se numără printre primele din lume care au fost studiate cu ajutorul metodei geografice. Lucrarea învăţatului german, intitulată *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, a apărut încă la începutul secolului al XX-lea, în anul 1909. I-a urmat, apoi, *Atlasul lingvistic român*, opera lui S. Puşcariu şi a colaboratorilor săi, S. Pop şi E. Petrovici, considerată pînă astăzi, pe drept cuvînt, una dintre cele mai izbutite realizări de acest gen în cadrul dialectologiei romanice.

Intenţia noastră este de a sublinia în aceste observaţii preliminare la *Atlasul lingvistic al Moldovei şi Bucovinei* numai două aspecte ce ni se par fundamentale şi care au stat sau vor trebui să stea în atenţia dialectologiei româneşti, acum cînd ea a păşit de la faza atlaselor generale la aceea a atlaselor regionale: este vorba de aportul metodei geografice la elucidarea originii limbii şi poporului român şi de problema amestecului de graiuri pe teritoriul dacoromân.

1. Cînd au pornit la realizarea *Atlasului lingvistic român*, S. Puşcariu şi colaboratorii săi au avut în vedere şi faptul că atlasul avea rolul de a aduce lumini noi în clarificarea uneia din problemele fundamentale ale culturii româneşti: formarea limbii şi a poporului român. La prima vedere s-ar părea că hărţile lingvistice nu pot da informaţii decît despre stadiul actual al unei limbi. Într-adevăr, J. Gilliéron considera esenţială studierea diferiţilor factori care guvernează funcţionarea „vorbirii“, a cauzelor care provoacă schimbările (omonimia, etimologia populară, polisemia), a ariilor dialectale ale diferitelor fenomene lingvistice, a situaţiei speciale a fiecărui cuvînt. S-a observat, însă, că alături de această perspectivă orizontală, sincronică, descriptivă sau strict geografică, materialul lingvistic cartografiat oferă posibilităţi nebănuite în reconstruirea unor stări de limbă mai vechi, prin degajarea diverselor straturi lingvistice suprapuse, „sedimentate“ în decursul timpului. Se poate merge, astfel, pe verticală, „pînă la limba de bază“[3], încercîndu-se să se identifice şi cauzele care au determinat configuraţia lingvistică actuală pe un anumit teritoriu. În felul acesta, cercetarea lingvistică este mult aprofundată. Acestui mod de a proceda i s-a dat, după cum se ştie, numele de „geologie lingvistică“ sau de „studiul stratigrafic“ al limbajului. Pentru limba română, datorită absenţei ştirilor istorice timp de mai multe secole şi din cauza apariţiei tîrzii a textelor scrise, metoda „geologiei lingvistice" capătă o importanţă mult mai mare decît este cazul cu celelalte limbi romanice. Alături de Puşcariu, faptul a fost scos în relief şi de o serie de lingvişti străini de renume, cum sînt K. Jaberg, E. Gamillscheg, G. Reichenkron şi alţii, după apariţia primelor volume din ALR. Ultimii doi, analizînd numeroase hărţi ale ALR, au ajuns la concluzii fundamentale cu privire la continuitatea populaţiei romanizate la nord de Dunăre, la configuraţia dialectală în epoca de formare a limbii şi a poporului român, la raporturile lingvistice ale limbii române cu alte limbi în această perioadă atît de puţin cunoscută din istoria limbii noastre. Chiar lucrarea amintită a lui G. Weigand, de proporţii mult mai restrînse faţă de ALR, a constituit un instrument de lucru deosebit de util în chestiunea de care ne ocupăm. Se ştie că o mare parte din materialul lingvistic, mai ales de natură fonetică, pe care se sprijină argumentările lui A. Philippide din OR, provine din atlasul lui G. Weigand.

---

[3] I. Iordan, *op. cit.*, p. 160.

Este neîndoios, aşadar, că noile atlase regionale româneşti, datorită densităţii mult mai mari a reţelei de puncte anchetate, se vor dovedi şi mai utile în elucidarea acestei importante chestiuni.

2. Una din problemele insuficient studiate ale dialectologiei româneşti, în care geografia lingvistică este chemată să-şi spună un cuvînt hotărîtor, este aceea a amestecului de graiuri, ca urmare a dislocărilor de populaţie. Într-adevăr, spre deosebire de alte teritorii romanice, cu o viaţă orăşenească mai dezvoltată şi cu aşezări rurale vechi şi mult mai statornice, pe teritoriul dacoromân, mai cu seamă în zonele extracarpatice de deal şi de cîmpie, din cauze asupra cărora nu putem insista acum, au avut loc, în mai multe rînduri, şi pînă aproape de zilele noastre, numeroase deplasări dintr-o regiune într-alta, „roiri" de sate. Faptul a avut repercusiuni însemnate şi pe plan lingvistic, determinînd apariţia unor zone restrînse cu grai eterogen în cadrul unor mape lingvistice întinse şi relativ unitare. „Peisajul lingvistic" (Sprachlandschaft) al acestor regiuni, în ciuda unor nivelări survenite între timp, se dovedeşte a fi, la o analiză mai profundă, mult mai variat, cu condiţia ca reţeaua de puncte cercetate să fie cît mai deasă. Este meritul lui G. Ivănescu, în *Problemele*, şi în *Istoria*, de a fi pus la contribuţie datele ALR în elucidarea originii unor graiuri locale dacoromâneşti. Problema fusese întrevăzută şi de E. Gamillscheg, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*. Ea rămîne una dintre sarcinile fundamentale ale dialectologiei româneşti, prezentînd interes nu numai pentru lingvişti, ci şi pentru etnografii, folclorişti, istorici şi demografi. Pentru a sublinia încă o dată importanţa ei, vom aminti aici faptul că anchetele întreprinse pînă în prezent pentru *Atlasul lingvistic al Moldovei şi Bucovinei* (ALMB), despre care vom vorbi mai departe, au dus la descoperirea în centrul Moldovei, pe valea superioară a Bîrladului şi pe cea a Vasluieţului, a unor graiuri cu trăsături ardeleneşti de nord, eventual bucovinene. Fonetisme ca *lapce*, *frace* (cu dentalele africatizate), apoi palatalizarea labialelor în faza caracteristică graiurilor ardeleneşti de nord, în genere un inventar al fonemelor diferit de cel al graiului moldovenesc, precum şi numeroase fapte de natură lexicală, nu lasă nici o urmă de îndoială că ne aflăm în faţa unor insule lingvistice a căror vechime nu poate fi prea mare. În acest sens vorbesc şi diferenţele de port, obiceiuri, tradiţii, creaţii folcloristice. Procesul de nivelare lingvistică este în curs de desfăşurare, dar mersul său este încă foarte lent. Este aproape sigur că aceste aşezări au fost întemeiate cu oameni veniţi din Bucovina sau din nord-estul Transilvaniei, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor. Un alt exemplu îl constituie graiurile de tip muntenesc din Ţinutul Vrancei şi de pe Valea Trotuşului (Soveja, Caşin şi alte puncte). Şi aici, cu toate că transplantarea a avut loc în urmă cu mai bine de trei sute de ani, din vremea lui Matei Basarab şi a lui Vasile Lupu, structura fonologică, morfologică şi multe particularităţi s-au păstrat cu deosebită îndărătnicie, într-un amestec de graiuri care merită toată atenţia dialectologilor. Exemplele pot fi cu uşurinţă înmulţite. Multe sate din regiunea muntoasă şi subcarpatică a Moldovei s-au întemeiat cu oameni veniţi de peste munţi sau au sporit numeric prin asemenea adausuri. Pe de altă parte, numeroşi locuitori ai unor sate din zona deluroasă şi de cîmpie a aceleiaşi provincii se află aici pentru că părinţii sau bunicii lor, originari de sub munte, au primit sau au cumpărat pămînt în aceste regiuni agricole cu o populaţie mai rară. Un proces similar a avut loc în tot cursul evului mediu; el este, însă, cu siguranţă, anterior întemeierii statului feudal moldovenesc şi se încadrează în problema mult mai vastă, cu implicaţii lingvistice şi istorice deosebit de importante, a originii şi difuziunii pe arii atît de întinse a graiului moldovenesc (cf. Ion-Horia Bîrleanu, *Emigrări ardeleneşti la est de Carpaţi. Consecinţe lingvistice*, Iaşi, 1998).

Dialectologia poate contribui substanţial la elucidarea unor asemenea probleme, sau a altora adiacente, cum este aceea a absorbirii unor enclave lingvistice şi etnice eterogene, proces în urma căruia toponimia, antroponimia şi chiar graiul moldovenesc în ansamblul lui au căpătat unele dintre principalele lor trăsături caracteristice. Fenomenul bilingvismului poate fi surprins şi pînă astăzi în multe localităţi din Moldova.

În ciuda opiniei unora că problemele de felul celor discutate pînă acum ar fi extralingvistice, considerăm că ele nu pot fi ocolite de cei care se ocupă de istoria limbii române şi a dialectelor ei, fie numai şi pentru motivul că în această formă ele se pun numai la noi. Noile atlase regionale româneşti vor constitui, cu siguranţă, una dintre cele mai de seamă surse ale studiilor viitoare, referitoare la cele mai variate şi importante probleme pe care le ridică cercetarea, sub toate aspectele, a limbii naţionale.

*

Noul atlas lingvistic al Moldovei şi Bucovinei, la care lucrează în prezent un colectiv de dialectologi din Iaşi, se integrează şi el acestui cîmp larg de preocupări. Reprezentînd unul din cele şapte atlase regionale ale teritoriului dacoromân (la care se adaugă cel al dialectelor româneşti din Peninsula Balcanică), NALR Mold.-Bucov. este conceput ca parte integrantă a *Noului atlas lingvistic român, pe regiuni*, operă ştiinţifică de interes naţional, la care sînt angajate, de mai mulţi ani, colective de cercetători din Bucureşti, Cluj, Iaşi şi Timişoara. Ca şi alte atlase regionale, în primul rînd cele ale unor teritorii de limbi romanice, atlasele regionale româneşti vor prezenta, faţă de lucrările similare din trecut, un mare avantaj: o mare densitate a reţelei de puncte anchetate.

Cu toate că, după cum se ştie, unităţile de grai nu coincid pe teritoriul dacoromân cu limitele provinciilor istorice, s-a convenit ca zonele repartizate fiecărui atlas regional să respecte, în genere, aceste graniţe. Vom avea, prin urmare, un atlas lingvistic al Olteniei (două volume de hărţi, un volum de texte şi un glosar dialectal au şi apărut), unul al Maramureşului (primul volum de hărţi a apărut), apoi un atlas al Crişanei, altul al Transilvaniei, un altul al Banatului, apoi unul al Munteniei şi Dobrogei, şi, în sfîrşit, atlasul Moldovei şi Bucovinei. La baza lucrării a stat ideea de a prezenta fapte de limbă comparabile atît între cele mai diverse graiuri şi dialecte româneşti, cît şi între stadiul actual al acestor graiuri şi cel din vremea cînd a fost alcătuit vechiul Atlas condus de S. Puşcariu. Primul aspect, care asigură unitatea lucrării, se realizează prin folosirea obligatorie de către toţi anchetatorii din toate centrele a aceluiaşi chestionar. Mai mult încă, pentru obţinerea unor răspunsuri comparabile, marea majoritate a întrebărilor au fost integral formulate, anchetatorii fiind datori să le adreseze ca atare celor pe care îi folosesc drept informatori. Cît priveşte compararea cu materialul din vechiul atlas, ea este asigurată prin includerea în reţeaua nouă a tuturor punctelor anchetate de S. Pop şi E. Petrovici. În funcţie de acestea şi de necesitatea realizării unei reţele de puncte uniforme, au fost incluse şi localităţi studiate de G. Weigand.

Metoda de lucru a anchetatorilor *Noului atlas lingvistic al Moldovei şi Bucovinei* nu diferă de cea folosită în alcătuirea celorlalte atlase regionale româneşti. În ultimă analiză, ea o continuă, cu unele îmbunătăţiri, pe cea preconizată de S. Puşcariu şi aplicată de E. Petrovici şi S. Pop în atlasele lor, pe linia unei tradiţii care îi conferă geografiei lingvistice româneşti nota ei de originalitate în cadrul lucrărilor similare dedicate altor teritorii romanice.

Întrucît întreaga problematică legată de alcătuirea *Noului Atlas lingvistic român, pe regiuni* a fost abordată şi discutată în numeroase studii, referate, sau recenzii asupra volumelor deja apărute[4], nu ne rămîne decît să prezentăm pe scurt situaţia actuală a lucrărilor pentru alcătuirea *Noului atlas lingvistic al Moldovei şi Bucovinei*.

---

[4] B. Cazacu, *Le nouvel Atlas linguistique roumain, I. L'Oltenie, Principes d'élaboration*; *l'interprétation de quelques cartes* în RRL XI (1966), p. 1 şi urm.; *Studii de dialectologie română*, Bucureşti 1966, p. 57 şi urm.; D. Macrea, *Les atlas linguistiques régionaux roumains*, în RRL X (1965), 1-3, p. 205 şi urm.; Emil Petrovici, *Les nouveaux Atlas linguistiques de la Romania orientale*, în „Actes du colloque international de civilisation littératures et langues romanes", Bucarest, 14-27 septembre 1959, p. 183 şi urm.; A. Rosetti, *Le Nouvel atlas linguistique roumain et le Traité d'histoire de la langue roumaine*, în „Actes du X-e Congrès international de linguistique et de philologie romanes", Strasbourg, 1962, tome III, p. 853 şi urm.; T. Teaha, *Despre Chestionarul Noului atlas lingvistic român* (NALR), în FD V (1963), p. 109 şi urm.; id., *Despre Atlasul lingvistic al Olteniei*, în LR XIV (1965), 3, p. 351 şi urm.; nr. 5, p. 609 şi urm.; *Atlasul lingvistic al Olteniei* a fost recenzat de H. Mihăescu, în SCL XVIII (1967), 6, p. 677-678, G. Brîncuş, în LR XVIII (1969), 1, p. 935, I. Mării, în CL XIII (1968), 2, p. 367-368, I. Florea, în ALIL XX (1969), p. 252-256, *Atlasul lingvistic al Maramureşului*, de R. Todoran, în CL XIV (1969), 2, p. 352-353. Culegerea de *Texte dialectale. Oltenia* a fost recenzată de G. Brîncuş, în LR XVIII (1969), 2, p. 185-186, Ruxandra Pană, în SCL XIX (1968), 3, p. 340-343, I. Mării, în CL XIII (1968), 1, p. 134-136, iar *Glosar dialectal. Oltenia*, de I. Mării în CL XIII (1968), 2, p. 367-368.

În stadiul de pregătire au fost efectuate mai multe anchete de probă, care au avut drept obiectiv însuşirea şi stăpînirea la perfecţie de către anchetatori a transcrierii fonetice, o dată cu familiarizarea acestora cu diferitele variante ale graiurilor populare din această parte a ţării şi deprinderea modalităţilor celor mai adecvate de a conduce o asemenea anchetă. Între anii 1966-1968 au avut loc 19 anchete de probă în tot atîtea localităţi din judeţele Iaşi, Suceava, Bacău, Botoşani, Neamţ şi Galaţi, la care au luat parte toţi cei cinci anchetatori ai NALR Mold.-Bucov. Este vorba, în afară de semnatarul acestor rînduri, de Stelian Dumistrăcel, cercetător principal la Centrul de lingvistică, istorie literară şi folclor din Iaşi, Ion Nuţă şi Ion Florea, cercetători la acelaşi institut, şi Adrian Turculeţ, de la Catedra de limba română a Universităţii din Iaşi. Pentru asigurarea omogenităţii în ce priveşte metoda de lucru, unii membri ai sectorului de dialectologie au participat şi la cîteva anchete efectuate de dialectologii din Cluj şi Bucureşti pentru atlasele Transilvaniei şi Olteniei. Către sfîrşitul perioadei de pregătire, s-a trecut la efectuarea de anchete definitive de către fiecare cercetător în parte, asistat însă de toţi ceilalţi membri ai colectivului.

Reţeaua NALR Mold.-Bucov. cuprinde un număr de 210 puncte, faţă de cele numai 10 puncte pentru acelaşi teritoriu din ALR II (Petrovici) şi 47 de puncte din ALR I (S. Pop). Prin urmare, la cele 57 de puncte ale vechiului atlas, se adaugă acum un număr de 153 de puncte noi, ceea ce prezintă un avantaj cu totul remarcabil pentru studiile viitoare asupra acestor graiuri. În mai multe cazuri, au fost incluse şi localităţi anchetate de Gustav Weigand. Punctele din reţeaua NALR Mold.-Bucov. sînt numerotate cu cifre între 461-670, inclusiv.

Teritoriul Moldovei şi Bucovinei a fost împărţit în cinci zone, fiecare anchetator avîndu-şi zona sa de cercetare, întocmai ca în cazul Atlasului lingvistic al Olteniei. Pornind de la nord spre sud, repartiţia zonelor pe colaboratori este următoarea: Bucovina este anchetată de Adrian Turculeţ; Nordul Moldovei, între Siret şi Valea Prutului, pînă la sud de Iaşi, aşadar întreaga Cîmpie a Moldovei, intră în obligaţia lui Ion Nuţă; bazinul Bistriţei şi al Trotuşului, la care se adaugă cîteva localităţi de la răsărit de Siret, alcătuiesc zona în care lucrează Ion Florea; regiunea cunoscută sub numele de Podişul Central Moldovenesc, cu bazinul superior şi mijlociu al Bîrladului, pînă la Prut, iar la sud pînă aproape de limitele judeţului Galaţi, constituie zona care i-a revenit semnatarului acestor rînduri; în sfîrşit, partea de sud a Moldovei, din Munţii Vrancei pînă la Valea Prutului, iar la sud, pînă la Milcov şi Siret, intră în atribuţia lui Stelian Dumistrăcel.

În realizarea acestei împărţiri au fost avute în vedere, în primul rînd, criterii de natură lingvistică. Acestea au fost luate în consideraţie şi în ce priveşte densitatea reţelei de puncte anchetate, care este mai mare în zona de nord-vest, adică în Bucovina, pentru considerentul că graiurile de aici prezintă, după cum se ştie, o varietate remarcabilă, precum şi în regiunea din sudul Moldovei, unde problema interferenţei dintre graiul moldovenesc şi cel muntenesc impunea de la sine o astfel de procedare. S-a ţinut, totodată, seama şi de marile unităţi geografice care se conturează pe teritoriul studiat: Cîmpia Moldovei (cu Depresiunea Jijiei), Podişul Central Moldovenesc cu bazinul Bîrladului, bazinul Bistriţei şi cel al Trotuşului, deşi nu întotdeauna putem vorbi de o concordanţă între acestea şi unităţile de grai.

Fiecare anchetator este în acelaşi timp şi autor. În afară de efectuarea anchetelor pe teren, fiecare trebuie să lucreze la cartografierea materialului adunat din zona respectivă. Ca şi la celelalte atlase regionale, ancheta pe bază de chestionar este însoţită şi de adunarea, din toate punctele studiate, de texte dialectale pe bandă de magnetofon. Acestea sînt selectate şi transcrise fonetic, în vederea publicării unor volume de texte, care să faciliteze studierea problemelor de sintaxă a graiurilor populare. Această operaţie a şi început să fie efectuată de fiecare anchetator în parte, iar în cadrul Sectorului de dialectologie al Centrului de lingvistică din Iaşi cercetătoarea Doina Hreapcă a trecut la transcrierea materialului adunat. Benzile de magnetofon se păstrează în arhiva fonogramică a Centrului.

Pe lîngă volumele de texte, NALR Mold.-Bucov. va fi însoţit şi de un glosar dialectal, întocmai ca şi celelalte atlase regionale româneşti, cuprinzînd fie termeni neînregistraţi în lucrările existente de lexicografie, fie cuvinte cu sensuri noi faţă de cele cunoscute, cu forme care merită a fi consemnate, sau pur şi simplu cuvinte despre a căror arie de răspîndire nu se ştia că include şi Moldova sau Bucovina.

Sub latura etnografică, avută parţial în vedere de autorii chestionarului, fiecare anchetator trebuie să realizeze fotografii sau schiţe ale unor obiecte sau unelte caracteristice satului sau zonei în care se desfăşoară ancheta. Pentru aceasta, precum şi pentru realizarea înregistrărilor de texte dialectale, colectivul are la dispoziţie şi un tehnician în persoana lui C. Işoveanu.

Primele anchete definitive au fost realizate, cum s-a arătat, încă de la finele anului 1967. Ele s-au înmulţit în cursul anului următor, pe măsură ce unii anchetatori mai tineri au ajuns în situaţia de a stăpîni toate datele necesare unei activităţi atît de complexe şi pline de răspundere ştiinţifică. În momentul de faţă (septembrie, 1970), avem realizate un număr de 120 anchete definitive, ceea ce reprezintă peste jumătate din totalul punctelor din reţea. Intenţia noastră este de a termina această primă etapă a lucrării în decursul anului 1972. Pentru a asigura unitatea lucrării sub aspectul metodei de lucru, al transcrierii fonetice, membrii colectivului de anchetatori se întîlnesc periodic, de regulă după efectuarea fiecărei noi anchete, şi analizează rezultatele obţinute sau fenomenele caracteristice graiului din punctul studiat.

Atlasele lingvistice regionale românești

Pe marginea *Noului Atlas lingvistic român pe regiuni. Banat*, I [*]

Apărute sub egida Academiei R.S. România, a Universității „Babeș-Bolyai“ și a Institutului de lingvistică și istorie literară din Cluj Napoca, aceste două volume[1] completează seria atlaselor lingvistice regionale românești, din care pînă în prezent au apărut patru volume din Atlasul lingvistic al Olteniei și trei din cel al Maramureșului[2]. Se continuă, astfel, publicarea materialelor dialectale adunate în ultimii 10-15 ani de către colectivele de dialectologi din principalele centre științifice ale țării, urmînd ca în anii care vin să vadă lumina tiparului atlasele lingvistice regionale ale Moldovei și Bucovinei, Munteniei și Dobrogei, Transilvaniei și Crișanei.

Față de lucrările anterioare de geografie lingvistică românească (Gustav Weigand, Sexil Pușcariu – Sever Pop – Emil Petrovici), atlasele regionale prezintă marele avantaj al unei mari densități a rețelei de puncte anchetate. Din acest fapt decurg atît cantitatea mult mai mare de informații a noilor instrumente de lucru, cît și posibilitatea unei mult mai precise delimitări a ariilor dialectale reale ale teritoriului dacoromânesc, cu implicații esențiale pentru interpretarea lor stratigrafică sau în alt mod. În comparație cu ALR, densitatea rețelei din NALR - BANAT se prezintă astfel: 100 de puncte anchetate, numerotate de la 1 la 100, situate în medie la distanța de 15 km unele de altele, față de 17 puncte în ancheta S. Pop (ALR I) și față de numai 6 puncte în cea a lui E. Petrovici (ALR II). Altfel spus, rețeaua NALR - BANAT este de aproape 6 ori mai mare față de cea a lui S. Pop și de 17 ori față de cea a lui E. Petrovici. Dar chestionarul folosit de acești doi lingviști, în cele 377 de localități românești, a fost cu mult mai mare decît cel al NALR: peste 7.000 de întrebări în chestionarul *ALR*, față de numai 2.543 în chestionarul NALR.

O altă trăsătură pozitivă a lucrărilor din actuala fază de dezvoltare a geografiei lingvistice românești, trăsătură prezentă în mod firesc și în NALR - BANAT, o constituie adoptarea și utilizarea de către toate colectivele din țară a unui chestionar unic[3], în care, spre deosebire de ALR, aproape toate întrebările sînt formulate în mod complet, fiecărui anchetator revenindu-i obligaţia de a rosti în faţa informatorului textul integral al întrebării. În acest mod, nu numai că se satisface, fie şi parţial, cerinţa mai veche a existenţei unui anchetator unic (Gilliéron), dar se realizează şi obligaţia de a pune la dispoziţia cercetătorilor viitori fapte de limbă *comparabile*, indiferent dacă acestea sînt prezentate sub formă de hărţi lingvistice sau ca material necartografiat (MN). Acest procedeu asigură unitatea întregii lucrări, în ciuda diversităţii realizatorilor ei, concomitent cu o mare uşurinţă în stabilirea concordanţelor dintre cele 7 atlase regionale ale ţării, în momentul cînd acestea vor fi apărute. Cît priveşte aşa-numitele întrebări directe sau desenele din chestionar, acestea au fost folosite în cazul unor cuvinte şi forme rare sau al unor obiecte populare cu construcţii şi denumiri variate după regiuni. Unitatea procedeului asigură şi în acest caz caracterul comparabil al materialului lingvistic.

---

[*] Apărut în SCL, XXXIII (1982), nr. 4, p. 344-354.

[1] *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Banat*, I (*NALR – Banat*), sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980, 155 hărți + 9 planșe; în volum separat, format broșură, sub același titlu: *Date despre localități și informatori* (NALR - BANAT, *Date*), 154 p.

La culegerea materialului au colaborat parțial Maria Purdelea-Sitaru și Eugen Dorcescu. După o comunicare a lui P. Neiescu, în cele 100 de puncte anchetate au fost realizate 132 de anchete, întregul material rezultat fiind trecut în lucrare. Cartografi principali: Maria Gombos, Iuliu-Ovidiu Sîngeorzan; cartografi: Viorica Felecan, Silvia Verdeș; coperta: Aurel Petrescu.

[2] *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni – Oltenia*, vol. I-IV, București, 1967-1980, întocmit, sub conducerea lui Boris Cazacu, de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu; *Atlasul lingvistic român pe regiuni – Maramureș*, vol. I-III, București, 1969-1973, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan.

[3] *Chestionarul Noului Atlas lingvistic român pe regiuni* întocmit sub conducerea lui E. Petrovici și B. Cazacu, de T. Teaha, I. Ionică, V. Rusu, P. Neiescu, Gr. Rusu, I. Stan; vezi „Fonetică și dialectologie“ V (1963), p. 157-271.

Referitor la densitatea reţelei, NALR - BANAT depăşeşte nu numai anchetele ALR, ci şi pe cea făcută de G. Weigand, *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909. Numărul localităţilor anchetate de G. Weigand în Banat se ridică la cifra de 60. În privinţa chestionarului, lingvistul german a urmărit realizările dialectale ale unui număr de 103 cuvinte-tip, alcătuind un număr de 67 de hărţi lingvistice.

În afară de lucrările menţionate, graiul bănăţean a mai constituit obiectul de studiu al unui pionier al dialectologiei româneşti, lingvistul bucureştean I.-A. Candrea. Timp de 20 de ani, la începutul secolului nostru, acesta a anchetat graiurile bănăţene, folosind un chestionar de 700 de cuvinte-tip, pe care l-a aplicat în peste 250 de localităţi. El a alcătuit 130 de hărţi, din care doar 11 au fost publicate în cadrul studiului *Constatări în domeniul dialectologiei*, apărut în „Grai şi suflet“, I, fasc. 2, p. 169-200[4].

Realizatorii NALR - BANAT s-au dovedit a fi întru totul la înălţimea sarcinii ştiinţifice pe care şi-au asumat-o. Un merit deosebit îi revine, fără îndoială, lui P. Neiescu, dialectolog cu o mare experienţă în domeniul atlaselor regionale, care, cum am menţionat mai sus, este şi unul din cei trei autori ai NALR - MARAMUREŞ. O inovaţie fericită a NALR - BANAT o constituie publicarea în volum separat a datelor despre localităţi şi informatori, atît de necesare interpretării adecvate a fenomenelor lingvistice din fiecare punct anchetat. Cercetătorii vor putea astfel utiliza cu mai multă uşurinţă acest instrument de lucru şi pentru volumele următoare ale atlasului.

Volumul I al atlasului propriu-zis începe cu harta fizică a Banatului, după care urmează mai multe hărţi istorice şi demografice: Banatul în epoca dacă şi în epoca romană, Migraţia popoarelor pe teritoriul Banatului pînă în secolul al XIII-lea, Banatul de la mijlocul secolului al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, Aşezările din Banat atestate în documente (1075-1400), Harta densităţii populaţiei

---

[4] Republicat de Florica Dimitrescu în *I.A. Candrea, lingvist şi filolog*, Bucureşti, 1974, p. 155-176; informaţiile despre acest atlas, la p. 50-51 şi 156; în continuare, ne vom referi la textul republicat de Florica Dimitrescu.

(după statistica din 1974). Acest grup de hărţi introductive este precedat de o prefaţă semnate de P. Neiescu, de o listă a localităţilor anchetate, cu corespondenţele dintre NALR - BANAT, ALR I, ALR II şi atlasul lingvistic al lui G. Weigand (WLAD), de un indice al cuvintelor-titlu şi al hărţilor interpretative, cu corespondenţele dintre NALR - BANAT şi atlasele lingvistice româneşti şi romanice, de o listă de abrevieri şi, în sfîrşit, de un indice al termenilor cuprinşi în hărţi. Acest indice de cuvinte este foarte amănunţit şi constituie un alt merit remarcabil al lucrării de care ne ocupăm.

Hărţile lingvistice propriu-zise, cuprinzînd o parte din răspunsurile referitoare la corpul omenesc de la începutul Chestionarului NALR (părţile corpului, boli, însuşiri fizice şi morale) sînt de mai multe feluri. În primul rînd sînt prezentate un număr de 3 hărţi generale, care conţin, prima, numele oficial al localităţilor studiate şi zonele anchetate de cei trei autori: E. Beltechi, I. Faiciuc, N. Mocanu, a doua, numele popular al acestor localităţi, iar a treia, numele colectiv al locuitorilor din satele anchetate. Urmează un număr de 155 de hărţi mari, care conţin, în transcriere fonetică, răspunsurile integrale ale informatorilor, cu eventualele completări ale acestora sau cu explicaţiile anchetatorilor trecute în note marginale. Acestora li se adaugă un număr de 116 hărţi mici, interpretative şi sintetice (fonetice, morfologice şi lexicale), plasate fie în colţul din stînga jos al unor hărţi mari, atunci cînd materialul din note nu a fost prea bogat, fie grupate în cele 9 planşe mari de la sfîrşitul volumului, cîte două sau cîte patru pe pagină. Merită a fi relevat numărul mare al hărţilor interpretative, care, pe lîngă faptul că reprezintă o folosire judicioasă a spaţiului tipografic, constituie totodată o contribuţie importantă a autorilor la interpretarea ştiinţifică a datelor.

O obiecţie pe care o putem formula la adresa acestui prim volum se referă la neincluderea materialului necartografic (MN) pentru un număr destul de mare de întrebări din Chestionar. Astfel, din totalul de 406 întrebări cît conţine prima parte a Chestionarului general, au fost puse la dispoziţia cercetătorilor doar răspunsurile la 155 de întrebări. Ele au fost cartografiate pentru că au corespuns, desigur, în cel mai înalt grad, criteriilor de selecţie pentru reliefarea ariilor lingvistice semnificative. În acest mod, răspunsurile la un număr de 251 de întrebări vor putea fi cunoscute abia atunci cînd va fi publicat, într-un volum special, întregul material necartografiat. Acest fapt va crea mult timp dificultăţi celor care vor avea nevoie să urmărească un fenomen oarecare pe toată reţeaua NALR. De aceea, ne luăm permisiunea de a sugera autorilor ca în volumul următor să publice şi MN aferent volumului I, restabilind, astfel, şi din acest punct de vedere, concordanţa cu NALR - OLTENIA (şi cu NALR - MOLDOVA şi BUCOVINA). Sugestia este valabilă pentru toate atlasele regionale în curs de apariţie.

Dintre hărţile cu caracter general, un interes aparte îl prezintă harta nr. 3, intitulată *Numele colectiv al locuitorilor din satele studiate.* Constatăm că în graiurile bănăţene funcţionează 5 tipuri de sufixare, atunci cînd e vorba de a crea denumiri colective (şi individuale) de la numele aşezării. Primul şi cel mai răspîndit tip este reprezentat de derivatele cu sufixul *-éni*, sg. *-(e)án*: de la numele de localitate *Săcaş*, avem pl. *săcăşani*, sg. *săcăşan*. Din totalul de 100 de localități anchetate, 81 aparțin acestui tip. Al doilea tip include denumiri terminate în sufixul *-énț(i)*, la plural, şi în *–(e, i)ánț*, la singular. Numărul lor se ridică la 15. Astfel, de la numele de localitate *Berini* denumirea locuitorilor este *berinenț* (pl.), *beriniant* (sg.); de la *Cărbunari* avem *cărbunăriant* (pl.), ~ (sg.); de la *Coronín*, *coronenț* (pl.), *coronianț* (sg.); de la *Coştei*, *coşćenț* (pl.), *coşćianț* (sg.); de la *Dómăn*, *domănenț* (pl.), *domănianț* (sg.). Derivarea este asemănătoare în cazul următoarelor nume de localități: *Feni*, *Ghermăn*, *Jidovini*, *Măidan*, *Munari*, *Nerău*, *Pietroman*, *Pojănia* (aici *pojănț*, la pl., *pojánț*, la sg.), *Ruieni*, *Săceni*. Al treilea tip cuprinde denumirile formate de la numele localității cu ajutorul sufixul *-inț*, identic pentru ambele numere, din cauza dispariției lui *-i* (fenomen petrecut şi în cazul precedent). Sînt numai patru exemple: de la numele de localitate *Buceaua*, avem derivatul *bucevinț* (sg. şi pl.); de la *Conereva*, *conerevinț* (id.); de la *Ogrădenia*, *ogrădinț* (id.); de la *Tufări*, *tufărinți* (id.). Aceste sate sînt situate în partea de sud-est a Banatului, în timp ce tipul precedent este diseminat peste tot restul provinciei. Acest detaliu poate avea o oarecare importanță în clarificarea originii acestor două sufixe (vezi Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, Bucureşti, 1963, p. 428 şi urm., unde este dată şi bibliografia chestiunii). Cu totul remarcabil este al patrulea tip, reprezentat prin derivate cu sufixul *-ári*. Sînt numai trei exemple: de la numele de localitate *Glamna*, numele locuitorilor este *glămnari* (sg. şi pl.); de la *Pecinişca*, *pecineşcari* (sg. şi pl.); de la *Slatina*, *slătinari* (sg. şi pl.) şi *slătineri* (pl.). Ultimul tip conține sufixul *-iór*, neatestat încă cu această funcție (dacă nu cumva avem de a face cu o variantă a sufixului precedent *-ári*). Există un singur exemplu: de la numele de localitate *Lugojăl* avem derivatul *lugojăniori* (pl.), *logojănior* (sg.).

O scurtă privire asupra hărților interpretative, ale căror contururi (izofone, izomorfe, izoglose) pot fi lesne confruntate cu materialul complet de pe hărțile mari, ne arată marile avantaje ştiințifice ale noii lucrări, în comparație cu atlasele anterioare. Realitatea pe care o numim de obicei subdialect sau grai bănățean, în afara cîtorva fenomene generale caracteristice, se prezintă, de cele mai multe ori, ca o arie neunitară, străbătută de linii de izofone sau de izoglose care se întretaie şi se suprapun în modul cel mai neaşteptat. Motivarea istorică, diacronică, a acestei situații va constitui obiectul de studiu al interpretărilor viitoare. Deocamdată putem consemna, dintre factorii externi, stabilirea de-a lungul secolelor, alături de vechii vorbitori ai graiului bănățean, a numeroşi români din provinciile vecine: Oltenia (aşa-numiții *bufeni*), Transilvania şi Crişana. Autorii NALR – BANAT, preocupați să reflecte graiul autentic din vechile sate bănățene, nu au trecut cu vederea realitatea de care vorbim, incluzînd în rețeaua atlasului şi 4 sate locuite de oameni originari din Oltenia: Pescari (pct. 7), Cărbunari (pct. 9), Văliug (pct. 29), din județul Caraş-Severin (bufeni) şi Comloşul Mare (pct. 56) din județul Timiş, precum şi o localitatea înființată abia la începutul secolului al XIX-lea, Rusca Montană (pct. 72), din județul Caraş-Severin, cu ardeleni şi olteni veniți la exploatările miniere de aici. De asemenea, un mare număr de elemente lexicale care caracterizează vorbirea populară de aici sînt datorate contactelor lingvistice directe cu vorbitorii de limbă sîrbo-croată, maghiară sau germană (aşa-numiţii şvabi), contacte care-s rezultatul unor colonizări petrecute în secolele precedente şi care nu au putut duce, în unele cazuri, la apariţia bilingvismului. Unele aşezări cu vorbitori de limbă străină s-au românizat. Dintre acestea, în reţeaua NALR - BANAT a fost inclusă localitatea Lescoviţa (pct. 13), din judeţul Caraş-Severin, cu sîrbi care au adoptat limba română ca limbă maternă.

Graiurile populare din această parte a ţării prezintă o mare varietate lexicală pentru denumirea uneia şi aceleiaşi noţiuni. Astfel, spre ilustrare, pentru 'batistă' (h. 58), s-au înregistrat răspunsuri ca *mărămuţă*, *cîrpă de mînă* (calc după germ. *Handtuch*), *cîrpuţă*, *cî(r)puşoară*, *cîrşoară*, *cîrpă mică*, *măsai*, *petic* etc.; neologismul *batistă* este destul de rar atestat, fiind un termen de dată recentă. Aceeaşi varietate de denumiri ne întîmpină şi în cazul noţiunii 'rotulă la genunchi' (h. 129), pentru care graiurile din Banat cunosc denumirile: *oul genunchiului*, *roata genunchiului*, *cărica de la genunchi* (din magh. *karika* 'rotiţa'; denumirea este atestată încă de pe la 1670, în *Anonimus Caransebesiensis*, vezi L. Tamás, EWUR, s.v.), *poarca de la genunchi*, *scăfîrlia genunchiului*, *ronţul de la genunchi*, *cugla genunchiului* (din germ. *Kugel*, care are şi sensul 'rotulă') etc. Pentru noţiunea 'astmă' (h. 96), s-au primit răspunsuri ca: *năduşală*, *astupală*, *zăpuşeală*, *greumînt*, *păs*, *şui* etc., iar pentru 'bărbie' (h. 76), cu sensul 'double menton', apar termeni ca *gherghină*, *cerbică*, *gîrbiţă*, *bărbiri*, *bărbie* etc. Exemple care să ilustreze marea varietate lexicală a acestor graiuri ne întîmpină la tot pasul în materialul NALR - BANAT. Mai menţionăm h. 6, *ţeastă*, cu ariile denumirilor *ciutură*, *(s)căf(ă)lie*, *(s)chefelie*, *sclăfie*, *betcă*, *beucă*, *glavă*, *glăvoacă*, *glăvie*, *zglăvoci*, *curcubătă*, *ghioc*, *ghioacă*, *ghioace*, *ţeastă*, *scafă*, *cioatfă*, *troc*, *troacă*, *căpăţînă*, *tiugă*, *buciulie* etc., creaţii lexicale în care, după cum se ştie, afectul a jucat un mare rol [vezi Iorgu Iordan, *Les dénominations du 'crâne' d'après L'Atlas linguistique roumain* (I, Carte 7), «Bulletin linguistique» publié par A. Rosetti, S (1940), p. 96-141; V. Arvinte, *TĔSTUM 'Backglocke'*, *TĔSTA 'Schädel'*, *TROACĂ 'Schädel' în română*, în *Sprache und Geschichte*. Festschrift für Harri Maier zum 65. Geburtstag, herausgegeben von Eugenio Coseriu und Wolf-Dieter Stempel, München, 1971, p. 9-15; V. Arvinte, *Raporturi lingvistice româno-germane. Contribuţii etimologice*, Editura Egal, Bacău, 2002, p. 132-138).

Aceeaşi mare varietate o constatăm şi în cazul fenomenelor fonetice şi morfologice.

Din prima categorie ni se par ilustrative reflexele în zonă ale oclusivelor dentale *t*, *d*, urmate de *e*, *i* şi a oclusivelor palatale *c*, *g*, în aceleaşi condiţii. Africatizarea (şi apoi, în unele graiuri, spirantizarea sau chiar velarizarea) dentalelor cunoaşte repartizări teritoriale care se diferenţiază după natura surdă sau sonoră a dentalei respective. Apoi, chiar în cadrul fiecărei grupe (surde sau sonore), ariile variază de la un cuvînt la altul, în funcţie de acţiunea unor factori ca asimilaţia, disimilaţia sau influenţa unui element cu o anumită pondere în familia cuvîntului. În ceea ce priveşte oclusivele velare, cele provenite din lat. *cl*, *gl* se comportă altfel în procesul africatizării decît oclusivele velare din împrumuturile străine, slave de pildă. Remarcabilă pentru graiul bănăţean actual este prezenţa oclusivelor velare *k*, *g* nepalatalizate, o realitate care pare a fi de dată recentă şi care se întîlneşte în toate cuvintele, indiferent de vechimea lor în limbă. Fenomenul trebuie trecut printre cele care caracterizează vorbirea actuală din această zonă. În studiul citat al lui I.A.-Candrea, alcătuit pe un material lingvistic adunat la începutul secolul, nu este reliefat acest fenomen, iar în transcrierea folosită, cel puţin pentru oclusiva surdă, caracterul palatal al rostirii acesteia este clar notat (*ḱ*). Rostiri depalatalizate ale oclusivelor velare în Banat sînt însă notate în ancheta E. Petrovici, din urmă cu aproximativ 40 de ani. Ar putea fi vorba de imitarea unui model străin de a rosti aceste sunete. În limba germană literară, dar şi în vorbirea populară, aceste oclusive sînt rostite fără o articulaţie suplimentară la palat. Problema rămîne deschisă.

Revenind la africatizarea dentalelor (urmată, parţial, de evoluţii ulterioare spre alte sunete), constatăm că în timp ce oclusiva *t*, urmată de *e*, *i*, în cuvinte ca *spate* (h. 104) ‹ lat. *spatha*, *dinte* (h. 66) ‹ lat. *dĕnte*, *întind* (h. 139) ‹ lat. *intĕndĕre*, este realizată ca africată, *ć*, pe întreg teritoriul Banatului, în cuvinte ca *neted* (h. 138) ‹ lat. *nĭtĭdus*, *netezesc* (h. 139), alături de forma cu *-ć-*, cea mai răspîndită, au fost notate, în două puncte, şi realizările *néked, nekezésc*, cu *k* nepalatalizat. Faptul, deşi rar, este semnificativ, pentru că în cazul corespondentei sonore, cum se va vedea imediat, reflexul *g* este mult mai răspîndit. În cuvinte mai noi, cum ar fi *ofticos* (h. 98), *ofticoasă* (h. 99), *ofticat* (h. 98), *tifos* (h. 149), *t* + *i* rămîne neschimbat în marea majoritate a punctelor. O arie unitară în estul provinciei (cu excluderea părţilor de nord şi de sud) cu trecerea lui *t* + *i* la *ć*, cunosc reflexele populare ale cuvintelor relativ recente, de origine germană sau maghiară, *pătică (apotecă)* şi *păticar* (*apotecar* 'farmacist'), realizate ca *păćică, păćicar* (hărţile 144, 145).

Pentru a ilustra marea varietate a ariilor descrise de africatizarea (respectiv evoluţiile următoare) corespondentei sonore *d* + *e*, *i* ne vom referi succint la cuvintele *des*, *deasă*, *dinte*, *deget*, *degeră*, *lindină* şi *nodeu*. În fiecare caz, realizările fonetice dialectale descriu alte arii. În genere se poate constata că varianta mai veche cu *d* se conservă mai bine în jumătatea de sud a Banatului.

În primul caz, *des* (h. 14) ‹ lat. *dē(n)sus* şi *deasă* (h. 15) ‹ lat. *de(n)sa*, materialul NALR – BANAT ne prezintă două arii: una sudică cu reflexul *des*, *deasă* şi alta nordică cu *ges*, *g'asă* (*geasă*), cu *g* nepalatalizat. În colţul nord-estic al Banatului apare o arie mică cu africata *d*.

Al doilea exemplu, *dinte* (h. 66), prezintă o mult mai mare extensiune a arie cu reflexul *g-* nepalatalizat: *ginće*. Cu excepţia colţului de sud-vest al triunghiului format de această provincie (un triunghi cu vîrful în jos), în care cuvîntul este rostit *dinće*, restul graiurilor bănăţene a adoptat realizarea mai nouă cu *g-*. La impunerea acestei forme a contribuit, desigur, tendinţa de disimilare: *d – ć › g – ć*, care a dus la eliminarea primei africate (substituirea ei prin *g-*).

În al treilea exemplu, *deget* (h. 124) ‹ lat. *dĭgĭtus*, faza mai veche cu *d-* se menţine în jumătatea de sud a triunghiului (*deźet*). O bună parte a jumătăţii nordice este acoperită de varianta cu reflexul *ź-* (*źeźet*), care a rezultat printr-un proces de asimilare regresivă: *d – ź › ź – ź*, deci invers ca în cazul cuvîntului precedent. Reflexul *d-* se găseşte şi în colţul de nord-est al triunghiului, iar reflexul *ź-* în trei puncte din colţul sudic şi în alte trei puncte din colţul de nord-vest. În sfîrşit, în jumătatea de nord apar şi trei arii izolate (una mai întinsă în partea de nord-est) în care sunetul iniţial este *g-* (*geźet*). Pentru această variantă, ca şi pentru forma *ginće*, putem invoca un fenomen de disimilaţie: *ź – ź › g – ź*. Fazele s-au succedat după cum urmează: lat. *dĭgĭtus* › lat. pop., rom. com. *değet* › gr. băn. *deźet* › *geźet*.

Exemplul următor, *degeră* (h. 125) ‹ lat. **degelare*, prezintă multe asemănări cu termenul precedent. Şi în acest caz, în partea de sud avem aria cu *d-* (*déźeră*), formă prezentă şi în colţul de nord-est. În jumătatea de nord se află zona întinsă cu *ź-*, rezultată prin asimilaţia lui *d-* la *-ź-* (*déźeră* › *źéźeră*). Din această variantă, prin procesul de disimilaţie amintit, s-au detaşat aria cu *g-* nepalatalizat (*géźeră*), din colţul de nord-est. O enclavă cu *ź-*, precum şi încă 8 puncte izolate cu acelaşi reflex, se află în aria sudică, fapt care probează că procesul asimilării lui *d-* la *ź-* este în plină desfăşurare în această arie mai arhaică.

Ca şi în cazul primului exemplu, *des*, *deasă*, dar cu o extensiune şi mai mare, dentala *-d-* din cuvîntul *lindină* (h. 20) ‹ lat. *lĕndĭna* a ajuns la *-g-* (*língină*). Aria cuprinde cu mult peste jumătatea de nord a Banatului, precum şi două arii mai mici în colţul de sud-est, respectiv în cel de sud-vest. Apariţia lui *-g-* în ambele cazuri este mai greu de explicat. Faza mai veche cu *-d-* (*lindină*) se menţine în colţul sudic al triunghiului, precum şi în partea de nord-est. Forma cu *-ź-* (*linźină*) e atestată doar în 6 puncte, dintre care 3 sînt grupate în colţul de sud-vest.

Ultimul exemplu, *nodeu*, pl. *nodeie* (h. 137) 'ouăle picioarelor' ‹ lat. **nōdĕllus*[5] prezintă în ceea ce priveşte dentala *d + e* un tratament total diferit de situaţiile de pînă acum. Africata *d*, rezultată într-o fază mai veche, a rămas neschimbată în toate graiurile din această provincie: *nodeu*, *nodeie*, *nodiţă*, *nodele* etc. Lipsa variantelor cu *-ź-*, *-g-* (**noźeu*, **nogeu*), variante la care ne-am fi putut aştepta judecînd după cazurile precedente, nu poate fi altfel explicată decît prin influenţa cuvîntului apropiat semantic şi etimologic *nod*. Numai într-un singur punct, 73 (Glimboca), alături de varianta cu *-d-*, apare totuşi şi reflexul cu *-ź-*, *noźele* (pl.), *noźel* (sg.).

Referindu-ne la tratamentul oclusivelor velare *k* şi *g* urmate de *e*, *i* [din lat. pop. **cl* (‹ *-cul-*), *cl* › *cl'*, respectiv **gl* (*-gul-*), *gl* › *gl'*] constatăm că aria inovatoare, cu africatele *ć* şi *d*, se află tot în partea de nord a Banatului. De la caz la caz, ea este mai întinsă sau mai restrînsă, ultima situaţie fiind cea mai frecventă şi constînd dintr-o fîşie îngustă de-a lungul laturii de nord a triunghiului.

---

[5] Etimologia lui *nodeu* din lat. **nōdĕllus* se află în CDDE, 1235 şi în CADE, s.v.; se reconstruieşte un sg. **nodel*, pl. *nodei*, de la care s-ar fi refăcut un sg. *nodeu*. Menţionăm faptul că forma etimologică *nodel* este acum atestată în pct. 73 din estul Banatului. Lat. **nōdĕllus* 'kleiner Knoten' stă la baza it. *nodello* 'Knorren', 'Gelenk', 'Knöchel', vfr. *noel* 'Knopf', 'Metalknopf', nfr. *noyau* 'Kern', prov. *nozel* 'Knoten', sp. *nudillo*, galiz. *nodelo* 'Fingerknöchel', astur. *nuyetsu* 'Fussknöchel' (vezi REW^3, 5943; cuvîntul românesc în discuţie nu este menţionat de W. Meyer-Lübke). Explicaţia prin *nod* (DLR, S. Puşcariu, LR, I, p. 197) este eronată.

Pentru aria cu extensiunea mai mare a inovaţiei, este ilustrativă harta 126, *şchiop* (‹ lat. **exclŏppus*). Aria mai veche, cu k^i (sau *ki*) nepalatalizat, se află în jumătatea de sud, cea inovatoare, cu *ć* (*şćop*), mai întinsă decît precedenta, în nord. Trei puncte izolate cu k^i apar în această zonă.

Faţă de această situaţie (asemănătoare cu cea constatată la cuvintele *des*, *deget*, *degeră*), în exemple ca *păduche* (h. 18) ‹ lat. *pēdŭcŭlus*, *păduchios* (h. 19), *ochi* (h. 26) ‹ lat. *ŏcŭlus*, *ureche* (h. 42) ‹ lat. *aurĭcula*, *genunchi* (h. 128) ‹ lat. *genŭculum*, aria mai veche cu *k* (nepalatalizat) cuprinde aproape întregul teritoriu bănăţean. Formele cu africata *ć* (*păduće*, *pădućos*, *oć*, *ureće*, *źenunće*) sînt atestate numai în fîşia îngustă de care vorbeam mai sus. În toate cazurile, în colţul de nord-vest al triunghiului (3 puncte) apare varianta cu *k*. Tot în acest grup de exemple intră şi cuvîntul *rărunchi* (h. 101, *rinichi*) ‹ lat. **renŭncŭlus*, a cărui arie nordică cu *ć* (*rănunće*) este ceva mai restrînsă. Şi mai restrînsă este aria cu *ć* (*muşć*) a cuvîntului *muşchi* (h. 91) ‹ lat. *muscŭlus*. Cît priveşte pe *k* din *încheietură* 'gleznă' ‹ radicalul lat. *inclavare* (h. 136, *gleznă*), aria cu *ć* cuprinde doar 7 puncte din colţul nord-estic al Banatului.

Cu totul altfel se prezintă oclusiva *k* + *i* în cuvintele de origine slavă: *kilav*, *skilav*, *skilod*, *skilov*, *înskilozat* (contaminat cu *anchilozat*), *kirlog* etc. (vezi h. 122 *schilod* şi 123 *schiloadă*). Cu excepţia unui singur punct (83, Gladna Română), în care unul din cei doi informatori a dat răspunsul *ćiláv*, *ćilávă*, în toate celelalte localităţi în care apar cuvintele şi variantele menţionate oclusiva *k* este neschimbată. Fenomenul este comparabil cu lipsa africatizării dentalei *d* + *e*, *i*, sau producerea acestui fenomen numai în unele cuvinte, de dată relativ recentă, şi pe arii restrînse, în exemple ca *ofticos*, *ofticat*, *tifos*, *pătică*.

Corespondenta sonoră *g* + *e*, *i* [‹ lat. pop. **gl* (*-gul-*), *gl* › *gl'*] cunoaşte aproximativ acelaşi tratament. Aria cu *d* din cuvintele *unde* ‹ lat. *ŭngŭla* (h. 126) şi *źŭd* (*źŭź*) ‹ *înjunghia* ‹ lat. *jŭgŭlare* (h. 103) este mai restrînsă decît în cazurile precedente, fiind atestată mai cum seamă în colţul de nord-est.

Reflexele din graiurile bănăţene ale oclusivelor palatale *k*, *g*, rezultate din lat. *cl*, *gl*, l-au preocupat şi pe I.A.-Candrea, *Constatări*, p. 164 şi urm. El a ajuns la concluzia că în timp ce reflexele bănăţene ale cuvintelor latineşti *clamat*, **clagum*, **clinga* şi **scloppum* împart teritoriul Banatului în două zone „de o suprafaţă aproape egală", una nordică în care *k* a trecut la *ć* (în transcrierea fonetică a lui Candrea: *tś*): *ćamă*, *ćag*, *ćingă*, *şćop*, şi alta sudică în care *k* a rămas neschimbat, continuatorii altor cuvinte latineşti în care apare aceleaşi complex sonor, anume *clavem*, **clavatoria*, **colĭc(u)lum*, *genuc(u)lum*, *inclino*, *includo*, *manuc(u)lum*, *oc(u)lum*, *peduc(u)lum*, *orĭc(u)lam* prezintă vechiul sunet *k* (palatalizat la Candrea), aproape pe întregul teritoriu bănăţean. Faza cu *ć* (*ćaie*, *înćeietoare*, *cureć*, *genunć*, *înćin*, *înćid*, *mănunć*, *oć*, *păduće*, *ureće*) „apare numai într-o porţiune mică, în regiunea de nord-est, vecină cu Transilvania, întinzîndu-se pentru unele cuvinte de-a lungul Mureşului, pînă la Lipova" (p. 165). La fel stau lucrurile şi în cazul oclusivei sonore *g* din cuvintele lat. **glĕmus*, **glaciam*, *inglacio*, devenite *gem*, *gaţă*, *îngeţ* (Candrea le transcrie fără accent pe *g*), dar evoluate spre *dem*, *dăţă*, *îndeţ* (la C. *dź* = *d*) în fîşia nordică şi în colţul de nord-est al Banatulu. I.A.-Candrea constată în continuare că „schimbarea sunetului *[k]* nu s-a produs uniform în toate cuvintele din aceeaşi localitate“. După acest lingvist, inovaţia s-a produs prima dată în regiunea vecină a Ardealului, locuită de munteni şi pădureni, de unde „s-a propagat, prin iradiaţie, în graiul satelor din vecinătate, situate în Banat, fără însă a izbuti să contamineze toate cuvintele...“ (p. 173; vezi şi p. 165). Desigur, precizăm noi, trecerea lui *k*, *g* la *ć*, *d* nu s-a făcut direct, ci prin stadiul intermediar *t*, *d*, cum a arătat deja A. Philippide, OR II, p. 175 şi 184. Acelaşi proces îl admite şi Dorin Uriţescu, *Fonetismul unor graiuri româneşti din nordul Banatului* (Rezumatul tezei de doctorat), Timişoara, 1977, p. 18; vezi şi studiul *Observaţii asupra unor fenomene fonetice dialectale româneşti*: *e › ie*; *k*, *g › ć*, *d*, în SCL XXIII (1972), nr. 2, p. 159-165. Întocmai ca I.-A. Candrea, D. Uriţescu plasează punctul de plecare al fenomenului în sud-vestul Transilvaniei şi în sudul Crişanei. La întrebarea de ce „unele cuvinte au fost atinse de această prefacere, iar altele nu“. I.-A. Candrea mărturiseşte că nu poate da nici un răspuns satisfăcător (p. 165). „Constatăm o dată mai mult, scrie el, că fiecare cuvînt îşi are istoricul lui, dezvoltarea lui proprie fonetică şi semantică, şi că mare parte din influenţele care s-au exercitat asupra fiecărui element lexical, întărindu-l sau slăbindu-l, făcîndu-l apt pentru o rezistenţă mai mare sau lăsîndu-l fără nici o apărare, ne-au rămas încă necunoscute“ (p. 173-174). Sigur este faptul, adăugăm noi, că procesul fonetic în discuţie este în plină desfăşurare, el contribuind la creşterea frecvenţei africatelor *ć* şi *d* în graiul bănăţean. Mai adăugăm remarca lui I.-A. Candrea că în cuvinte ca *înkin* (‹ lat. *inglutto*) şi *sugiţ* (‹ lat. *subgluttio*) schimbarea lui *k* şi *g* în *ć* şi *d* n-ar fi avut loc în nici o localitate anchetată de el. Susţinerea este confirmată, parţial, şi de hărţile NALR – BANAT. În primul volum se găsesc informaţii numai despre reflexele dialectale ale derivatelor verbului *a înghiţi*, şi anume despre part. adj. *înghiţit*, *înghiţită* şi subst. *înghiţitoare*. În toate cele 18 atestări ale acestor cuvinte, dintre care 16 sînt ale substantivului, nu a fost notată niciodată africata bănăţeană *d*, ci numai *g* (nepalatalizat).

Aria îngustă, sub forma unei fîşii care merge paralel cu graniţa nordică a Banatului (Valea Mureşului), sesizată şi de I.-A. Candrea în cercetările sale, mai poate fi ilustrată şi cu alte fenomene fonetice consemnate în NALR – BANAT. Astfel, în această zonă restrînsă, *ń* din *călcîń(e)* (h. 134) ‹ lat. *calcāneum* şi din *rîńe* ‘rîie’ (h. 88) ‹ lat. *aranea* a evoluat la *-i-* (*călcîi(e), rîie*), ca în alte părţi ale teritoriului dacoromânesc. Caracteristică, apoi, pentru această bandă îngustă este apariţia diftongului *-eá* în cuvîntul *musteaţă* (h. 59), prin apropiere de derivatele cu sufixul *-eaţă*, faţă de aria sudică cu *-á-* etimologic păstrat (‹ lat. **mŭstacia*). Tot aici, africatei *-dz-* din restul Banatului, din cuvintele ca *budză*, *budzat*, *budzată* (hărţile 71, 72, 73), îi corespunde spiranta sonoră *z* (*buză* etc.).

Dar această arie poate fi ilustrată şi cu fapte de natură lexicală. Astfel, în timp ce în marea majoritate a punctelor anchetate denumirea pentru ‘chel’ (h. 23) este *pleş* (cu diferite variante), în fîşia de nord termenul curent este *peleag*. Situaţia este similară şi în cazul vb. *(mă) pişcur* ‘(mă) pişc’, cunoscut pe un teritoriu întins, faţă de *(mă) piţig* 'id.' din fîşia nordică (h. 90). Tot astfel, faţă de *ficat* (h. 134) din majoritatea punctelor anchetate, în zona îngustă de nord apare *mai*, o prelungire a ariei mult mai întinse a acestui cuvînt din Transilvania şi Crişana.

Exemple numeroase de natură lexicală însoţesc, însă, şi gruparea dialectală care împarte Banatul în două părţi aproximativ egale, una de nord şi alta de sud, grupare ilustrată de noi mai sus prin variantele fonetice ale cuvintelor *des*, *deasă*, *deget*, *degeră*, *şchiop*, iar de I.-A. Candrea şi prin cuvintele *cheamă*, *cheag*, *chingă*, alături de *şchiop*. Astfel, pe h. 108, *subsuoară*, vedem că în partea de nord (două treimi ale triunghiului bănăţean) se folosesc variante ale cuvîntului *subsuoară*, în timp ce în rest răspunsul este *supmînă* (*sumîna*), care se întîlneşte şi în 7 puncte învecinate din Oltenia (NALR - OLT., h. 111). Pentru 'umărul obrazului' (h. 47), graiurile bănăţene cunosc două denumiri: *umărul obrazului* în partea de nord şi *mărul obrazului* în cea de sud. Ultima expresie, cunoscută şi din alte zone, este atestată încă la Dosoftei (vezi DLR, s.v.). În două zone aproape egale este împărţit teritoriul Banatului de ariile denumirilor *ochiul (ăl) mort* şi *ochiul (ăl) orb* 'tîmplă' (h. 25). La fel stau lucrurile şi în cazul denumirilor *urcior*, din partea de nord şi *minigoci* – 'urcior la ochi' (cu diferite variante fonetice) în partea de sud (h. 40), apoi *grumaz* 'gît' în nord, faţă de *guşă* 'id.' în sud (h. 82), *plămîni* în nord, faţă de *ficaţii (ăi) albi* dintr-o zonă mai restrînsă din sud (h. 95), *nodeie* 'ouăle picioarelor' în nord, faţă de *nodiţe* 'id.' în sud (h. 137), *gingel* în nord, faţă de *gingie* în sud (h. 70), *nară* în nord, faţă de *nare* în sud (h. 55). Ultimul exemplu este de natură morfologică, iar cele două precedente, derivativă.

Desigur, sub aspect lexical, datorită unor influenţe străine din ultimele sute de ani, bine ilustrate de materialul extrem de bogat al NALR - BANAT, precum şi în urma deplasărilor de români din alte provincii către Banat, diviziunile care pot fi surprinse în urma noii anchete sînt încă şi mai numeroase. Am avut deja cîteva exemple din care rezulta clar că partea de sud şi de sud-est a Banatului merge cu vestul şi nord-vestul Olteniei. Cu toate acestea, cele două tipuri de grupări lingvistice pe care le-am surprins pînă acum sînt mult mai bine conturate, în sensul că la realizarea lor contribuie fenomene fonetice importante, cu o mare frecvenţă în vorbire, dublate, totodată, de faptele lexicale sau de altă natură, la fel de semnificativă. Trebuie totuşi să spunem că această problemă este extrem de dificilă. Soluţionarea ei va putea fi mai bine realizată după ce va fi fost publicat întregul material al NALR - BANAT.

Trebuie să arătăm apoi că, în ciuda acestor diviziuni, graiul bănăţean în ansamblul său poate fi bine individualizat faţă de restul teritoriului dacoromânesc cu ajutorul unor fenomene fonetice a căror vechime este mai mare decît a celor analizate pînă acum. Este vorba de modul în care se reflectă în acest grai fenomenul africatizării latineşti populare şi româneşti primitive a următoarelor sunete: lat. *j* (spiranta palatală sonoră) + *ó*, *ú* (*jŏcus*, *jŭgŭm*); lat. *t* + *i* + *ó*, *ú* (*tītiōne*); lat. *d* + *i* + *ó*, *ú* (*hŏrdeŏlum*); lat. *c* + *i* + *ó*, *ú* (*ŭrceŏlus*); lat. *g* + *i*+ *ó*, *ú* (**giurus*); lat. *c* + *e*, *i* şi lat. *g* + *e*, *i*. În toate aceste cazuri, africatele rezultate *ĉ* şi *ĝ*, pierzîndu-şi elementul oclusiv, au devenit spirantele bănăţene *ś* şi *ź*, pe tot teritoriul Banatului. Exemple ne oferă hărţile 39 (*sprînceană*), 43 (*cercel*), 40 (*urcior la ochi*), pentru africata surdă, şi 38 (*geană*), 87 (*negel*), 124 (*deget*), 125 (*degeră*), 40 (*urcior la ochi*), pentru africata sonoră. În ultimul caz, NALR – BANAT atestă pentru prima dată realizarea ca sonoră a consoanei *d* + *i* + *ó* din lat. *hŏrdeŏlum*, într-o arie alcătuită din 6 puncte în nordul Banatului: *ujdor* în pct. 55, 87, 96, 97, 98 şi *ajdor* în pct. 54. Recurgerea la asterisc pentru faza **urĝor*, cum s-a procedat pînă acum (vezi S. Puşcariu, EWRS, Scriban, *Dicţ.*, Tiktin, DRG etc.), sau la un lat. **hordĭceolus* (CADE) nu mai este justificată. Varianta bănăţeană cu *-dz-* se înscrie perfect în seria romanică a descendenţilor lat. *hŏrdeŏlum*; lombard. *ordzöl*, veneţ. *rudziol*, piem. *urdzöl*, *verzöl*, vfr. *orjuel*, prov. *orzol*, sp. *orzuelo*, log. *(b)ardzolu*, it. *orzaiolo*, fr. *orgelet* etc. (vezi REW^3, 4179). De remarcat este faptul că în punctele menţionate din Banat africata *-dz-* nu a devenit *-ź-*, cum ne-am fi aşteptat.

Referindu-ne la întreaga discuţie de pînă acum, observăm că succesiunea reală, în diacronie, a fenomenelor fonetice discutate a avut loc într-o ordine inversă faţă de prezentarea lor aici. Vechile africate *ĉ* şi *ĝ* au devenit în graiul bănăţean spirantele *ś* şi *ź*, într-o fază destul de veche, în epoca românei preliterare. Spirantele *ś* şi *ź* au mai rezultat şi din *ḱ* şi *ǵ* provenite din lat. *cl* şi *gl* (în multe cazuri, acestea din lat. *-cul-*, *-gul-*). Dar această realizare am constatat-o mai cu seamă în fîşia nordică, la sudul Văii Mureşului, ca o prelungire a unei arii din sudul Crişanei şi din sud-vestul Transilvaniei. În rest s-au menţinut vechile oclusive palatale (între timp depalatalizate). Spirantele *ś* şi *ź* au apărut apoi şi din *ć* şi *d* rezultate prin africatizarea dentalelor. În acest caz, procesul de generalizare a noilor spirante este încă în curs. Pe alocuri, constatăm chiar substituirea spirantelor *ś*, *ź* prin oclusivele velare *k*, *g* (nepalatalizate).

Această varietate extraordinară în sincronie, care impresionează la primul contact cu hărţile NALR – BANAT, se atenuează la o analiză cît de cît aprofundată, din perspectiva diacronică, a unor fenomene caracteristice. Unitatea iniţială a graiului bănăţean poate fi astfel întrevăzută. Acest mod de a proceda poate aduce puncte noi de vedere în problema insuficient rezolvată referitoare la structura dialectală a teritoriului dacoromânesc, problemă care trebuie pusă atît din perspectivă sincronică, cît şi diacronică.

În seria atlaselor regionale româneşti, NALR – BANAT ocupă un loc de frunte. Bogăţia materialului cartografiat, a notelor de pe marginea hărţilor mari, numărul mare de hărţi interpretative, precum şi realizarea tehnică superioară îi onorează atît pe autori şi cartografi, cît şi pe editori. După ce publicarea tuturor atlaselor regionale va fi terminată, dialectologii români precum şi specialiştii în istoria limbii române şi etimologiştii vor avea la dispoziţie o sursă de informaţie de o bogăţie şi precizie excepţionale. Importanţa ştiinţifică a lucrării depăşeşte însă limitele ţării, căci interesul pentru fenomenul lingvistic românesc este în continuă creştere printre romaniştii străini. Din aceste motive, şi pentru ca specialiştii să poată avea la dispoziţie dintr-o singură privire întreaga hartă dialectală a teritoriului dacoromânesc cu noua rețea de puncte atît de deasă (1.000 de localități), ar fi indicat ca într-o fază următoare, dar nu prea tîrziu, să se treacă la realizarea unui atlas sintetic pe baza datelor din atlasele regionale atît publicate deja, cît şi în faza de redactare. În această lucrare, hărțile vor trebui să cuprindă nu cuvinte întregi, ci simboluri ale fenomenelor din graiuri, stabilite după criterii lingvistice (etimologic, morfologic, fonologic), cam în felul în care au fost alcătuite volumele mici ale ALR I şi ALR II, sau, şi mai bine, hărțile în pregătire ale *Atlasului limbilor Europei* (ALE). Mijloacele moderne de transcriere automată a simbolurilor pe hărți ar permite realizarea mult mai rapidă a noii lucrări. Desigur, numărul hărților sintetice nu va putea fi la fel de mare ca cel din atlasele regionale. O selecție după criterii ce urmează a fi stabilite de toți autorii atlaselor regionale ar asigura includerea fenomenelor celor mai importante, însoțite de un comentariu lingvistic interpretativ, aşa cum se procedează în cazul hărților ALE.

Contribuţia lui Gustav Weigand la dezvoltarea dialectologiei româneşti [*]

Începuturile dialectologiei ştiinţifice româneşti sînt legate de numele profesorului şi directorului Institutului de limba română de la Universitatea din Leipzig, Gustav Weigand (1860-1930), care, bucurîndu-se şi de sprijinul material al guvernului român, a înfiinţat aici, acum o sută de ani, celebrul centru de studii româneşti. Din perspectiva secolului al XIX-lea, realizările ştiinţifice ale învăţatului german, precum şi ale colaboratorilor săi, printre care mulţi români, sînt remarcabile. Vom prezenta, în cele ce urmează, cîteva din principalele rezultate ştiinţifice în domeniul dialectologiei ale întemeietorului şcolii de „Romănistică" de la Leipzig. Prin bogata şi variata activitate a acestuia, limba română a intrat şi mai mult în circuitul ştiinţific al romanisticii europene şi, totodată, în cel al aşa-numitei „lingvistici balcanice", disciplină al cărei punct de plecare a fost centrul de cercetări lingvistice, etnologice şi folcloristice de la Leipzig, înfiinţat de Gustav Weigand.

Cercetarea dialectelor româneşti nord şi sud-dunărene a început cu cîteva decenii mai înainte de data înfiinţării Institutului român din Leipzig. Dar lucrările realizate sînt deficitare sub numeroase aspecte: metoda de adunare a materialului, sistemul de transcriere fonetică, interpretarea ştiinţifică a datelor obţinute etc.[1]

Din perspectiva unui secol de dezvoltare a ştiinţei despre graiurile populare româneşti, Gustav Weigand ne apare ca un dialectolog *complet*, în sensul că el a realizat toate tipurile de lucrări pe care această disciplină le presupune: monografii dialectale, glosare dialectale, înregistrări de texte populare transcrise fonetic sau imprimate pe fonograf, hărţi lingvistice conţinute în celebrul său *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes* (WLAD), Leipzig, 1909 (tipărit cu cheltuiala Academiei Române). Toate aceste materiale dialectale sînt însoţite de o primă interpretare ştiinţifică din perspectiva istoriei limbii române. Caracterizarea de „dialectolog *complet*" are în vedere şi faptul că Gustav Weigand este singurul dialectolog care a cercetat singur, la faţa locului şi în condiţiile extrem de dificile, uneori chiar periculoase, de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, toate regiunile locuite de români, începînd cu românii din Istria, trecînd la aromânii din Grecia, Albania, Bulgaria şi Serbia, la românii din Meglen, apoi la dacoromânii din Regatul României, la cei din Basarabia, Transnistria şi din Bucovina, la cei din Banat, Crişana, Valea Tisei, Maramureş, Transilvania propriu-zisă, la cei din Banatul sîrbesc, din nord-estul Serbiei şi din nord-vestul Bulgariei. După aprecierile proprii, Gustav Weigand a străbătut pe jos, călare, cu căruţa cu cai şi cu trenul o distanţă de aproximativ 30.000 de kilometri, de-a lungul multor ani, cunoscînd dificultăţi şi privaţiuni greu de imaginat, cum rezultă din rapoartele şi descrierile de călătorie publicate în monografiile sale dialectale şi în multe pagini din „Jahresbericht des Instituts der rumänischen Sprache zu Leipzig“ (*Jb.*). În spatele acestui efort cu totul ieşit din comun, au stat curiozitatea mereu trează şi focul sacru pentru cunoaşterea ştiinţifică, trăsături definitorii ale savantului de la Leipzig.

---

[*] Comunicare prezentată la colocviul ştiinţific „100 Jahre Rumänistik in Leipzig" (22-23 octombrie, 1993); versiunea în limba germană a apărut în *100 Jahre Rumänistik an der Universität Leipzig, Beiträge des wissenschaftlichen Kolloquiums vom 22. und 23. Oktober 1993 an der Universität Leipzig.* Herausgegeben von Klaus Bochmann und Sabine Krause, Südosteuropa – Gesellschaft, München, 1996, p. 73-81; versiunea românească în ALIL XXXIII (1992-1993).

[1] Nu este locul să prezentăm principalele realizări ale precursorilor dialectologiei ştiinţifice româneşti din secolul trecut. Informaţii, în acest sens, pot fi găsite la: S. Pop, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques, I. Dialectologie romane*, p. 667-733; R. Todoran, *Schiţă a istoriei dialectologiei româneşti*, în volumul colectiv *Dialectologia română*, Bucureşti, 1977, p. 39-54; P. Lăzărescu, *Schiţă de istorie a dialectologiei româneşti*, în TDR, p. 109-122.

Primele lucrări dialectologice sînt monografiile sale despre dialectele meglenoromân şi aromân: *Die Sprache der Olympo-Walachen, nebst einer Einleitung über Land und Leute*, Leipzig, 1888, prezentată şi ca teză de doctorat; *Vlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung*, Leipzig, 1892, prezentată ca teză de abilitare; *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchung über der sogenannten Makedo-Romunen oder Zinzaren*, vol. I, Leipzig, 1895; vol. al II-lea, Leipzig, 1894. Se adaugă o serie de studii despre românii din Albania (*fărşeroţii*), despre cei din Bulgaria (Rila, Rodope), din Bosnia, din Serbia, studii apărute în paginile Anuarului (Jb.). G. Weigand a cercetat la faţa locului şi pe românii din Istria (*Istrisches*, în Jb., I, 1894, p. 122-155; II, 1985, p. 215-224).

Despre dialectul meglenit, pe care Weigand pretindea că l-ar fi descoperit el pentru prima dată[2], formulează unele aprecieri care merită a fi reamintite. Astfel, el subliniază rolul de intermediar al dialectului meglenoromân între cel dacoromân şi cel aromân, după cum urmează: „Die Sprache, das Meglen, verbindet das Dacorumänische mit dem Mezedorumänischen so innig, daß jeder Versuch beide als selbstständig aus dem Latein entwickelte Sprachen behandeln zu wollen zur Unmöglichkeit wird“[3] (*Vlacho-Meglen*, p. 54). De asemenea, este scoasă în relief unitatea iniţială a celor patru ramuri româneşti: „Keine der von mir aufgestellten Unterschiede ist derartig, daß er nicht seine Erklärung im Urrumänischen fände, während die Dialekte in ihrer Gesamtheit sich scharf von den übrigen romanischen Sprachen abheben“[4]. Între vorbitorii dialectelor româneşti, constată Weigand, există şi numeroase asemănări de natură psihică: „... dann ist man überrascht durch die oft auffallende Übereinstimmung in der Ausdrüchsweise, in Redewendungen, in der Wahl der Bilder, kein Zweifel, eine und dieselbe Seele belebt die vier Dialekte“[5] (*ibid.*).

---

[2] Vezi A. Philippide, *Specialistul român*, în „Lui Titu Maiorescu omagiu“, Bucureşti, 1900, p. 96-97; Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, *Istoria şi graiul lor*, Bucureşti, 1925, p. 7-10, unde se arată că această ramură românească a fost semnalată, încă din anii 1859, 1867, 1874, 1885, de B. Nicolaides, I.G. v Hahn, Apostol Mărgărit, M.E. Picot, N. Popilian.

[3] „Limba, meglenoromâna, uneşte dacoromâna cu macedoromâna atît de strîns, încît orice încercare de a vrea să le tratezi pe amîndouă ca pe nişte limbi dezvoltate în mod independent din latină devine o imposibilitate“.

[4] „Nici una dintre deosebirile stabilite de mine nu este de o asemenea factură încît să nu-şi găsească o explicaţie în „româna primitivă“, în vreme ce dialectele privite în totalitatea lor se separă net de restul limbilor romanice“.

Noţiunea „das Urrumänische“, folosită de Gustav Weigand în a doua sa lucrare de dialectologie românească, merită a fi reţinută, deoarece ea a cunoscut o carieră remarcabilă în lingvistica românească. Ea se referă la o fază din istoria limbii române care prezintă multe asemănări cu fazele echivalente din istoria limbilor indo-europene („das Urindogermanische“), a limbilor germanice („das Urgermanische“), a limbilor slave („das Urslavische“) etc. S. Puşcariu va calchia denumirea *Urrumänisch* prin *străromân(ă)*. Alţi lingvişti vor vorbi de „româna primitivă“ sau de „româna comună“, de „protoromână“ etc., ca de o fază specială, care nu există în istoria altor limbi romanice.

De asemenea, poate fi reţinută observaţia făcută de Gustav Weigand cu privire la îndeletnicirile aromânilor din zona muntelui Olymp şi, în genere, ale tuturor aromânilor. Aceştia sînt mai ales negustori, meseriaşi, şi anume argintari îndemînatici, apoi hangii, precum şi ciobani, cunoscuţi în acea vreme în toată Turcia. Dar a-i considera pe toţi un popor de ciobani este o eroare grosolană: „Sie deshalb als ein Volk von Hirten darstellen zu wollen, wie man dies oft gethan hat, ist ein grober Irrtum[6] (*Olympo-Walachen*, p. 7).

Trecînd la lucrările de geografie lingvistică, vom observa că *Atlasul lingvistic al teritoriului dacoromân* (WLAD) nu trebuie separat de studiile dialectale apărute în „Anuar“despre dialectele de pe Tisa şi Someş, despre cele din Transilvania, Banat, Muntenia, Dobrogea, Moldova, despre dialectele din Basarabia şi Bucovina (aceasta din urmă publicat într-un volum separat). Toate alcătuiesc un corp comun, căci studiile din „Anuar“ şi hărţile din *Atlas* se completează reciproc, fapt ignorat de cei mai mulţi dintre cei care au analizat *Atlasul* lui Weigand. Într-adevăr, în studii, materialul lingvistic, adică formele, sunetele, cuvintele etc. sînt redate în mod brut, aşa cum au fost înregistrate în anchete, însoţite şi de unele explicaţii şi înglobate, adesea, în contexte (poezii populare, poveşti etc.), în vreme ce pe hărţile *Atlasului* acelaşi material (o parte din el, cel fonetic, în primul rînd), selectat în vederea clarificării unor chestiuni de istorie a sunetelor, este prelucrat, adică transpus în simboluri, întocmai cum se va proceda mai tîrziu în cazul a numeroase atlase naţionale şi regionale. A afirma, cum s-a întîmplat, că *Atlasul* lui Weigand nu ar avea un titlu corespunzător, pentru că, ocupîndu-se numai de aspectul fonetic, nu poate fi denumit „lingvistic“ este o procedare incorectă. Celălalt material lingvistic (morfologic, sintactic, lexical, semantic etc.) se găseşte în studiile dedicate fiecărei zone cercetate, studii apărute în „Anuar“ şi folosite din plin de cercetători, împreună cu hărţile atlasului.

---

[5] „... oricine este surprins de concordanţele bătătoare la ochi în privinţa modului de exprimare, a expresiilor idiomatice, a alegerii imaginilor; nici o îndoială, acelaşi suflet dă viaţă celor patru dialecte“.

[6] „A-i prezenta, de aceea, ca pe un popor de ciobani, cum s-a făcut adesea, este o eroare grosolană“.

Pe de altă parte, recurgerea la simboluri pentru prezentarea sintetică a fenomenelor fonetice reprezintă o inovaţie în dialectologia românească. În general, se poate spune că *Atlasul* lui Gustav Weigand este una dintre primele opere de geografie lingvistică din domeniul romanisticii şi chiar şi din alte domenii lingvistice. După A. Kuhn, cercetătorul de la Leipzig are prioritate absolută în domeniul romanisticii[7], dacă luam în considerare faptul că anchetele sale pentru *Atlas* au început în anul 1895. Pentru dialectologia românească, lucrarea lui Gustav Weigand marchează prima fază de dezvoltare a metodei de cercetare geografică a limbii române. Ea va influenţa în mod hotărîtor evoluţia ulterioară a dialectologiei româneşti, sub aspectul care are în vedere cartografierea graiurilor populare.

Prima fază de dezvoltare a geografiei lingvistice româneşti a fost urmată de încă trei de-a lungul secolului al XX-lea. Astfel, a doua fază s-a desfăşurat între cele două războaie mondiale, cu prelungiri pînă în a doua jumătate a secolului. Iniţiatorul noii lucrări de geografie lingvistică denumită *Atlasul lingvistic român* (ALR) este Sextil Puşcariu, un elev al lui Gustav Weigand şi în domeniul cercetărilor dialectale, căci profesorul şi elevul au făcut cercetări împreună asupra unor graiuri dacoromâneşti la sfîrşitul secolului al XIX-lea, S. Puşcariu publicînd lucrarea *Der Dialekt des oberen Oltthales*, în „Jahresbericht", V, 1898, p. 158-191, după metoda de lucru şi cu transcrierea fonetică a cercetătorului de la Leipzig. Desigur că în alcătuirea ALR, S. Puşcariu a ţinut seama de rezultatele geografiei lingvistice din primele decenii ale secolului al XX-lea, mai cu seamă ale geografiei lingvistice franceze (J. Gilliéron). De aceea, noua lucrare de geografie lingvistică românească este caracterizată printr-o problematică mult mai bogată şi mai variată, fapt care a făcut ca recenzenţii primelor volume ale ALR să aprecieze această operă în termeni foarte elogioşi. Meritul în realizarea lucrării revine în egală măsură şi celor doi colaboratori ai lui S. Puşcariu, anume Sever Pop, anchetatorul şi autorul ALR I, şi Emil Petrovici, anchetatorul şi autorul ALR II. Cei doi anchetatori au fost, totodată, şi autori ai *Micului Atlas lingvistic român* (ALRM), care conţine, ca şi *Atlasul* lui Weigand, dar într-o cantitate mult mai mare, materialul lingvistic redat pe hărţi cu ajutorul unor simboluri colorate.

A treia etapă de dezvoltare a geografiei lingvistice în România, aflată în curs de desfăşurare, se concretizează în noile *Atlase lingvistice regionale* (NALR), realizate de dialectologi din Bucureşti, Cluj, Iaşi, Timişoara, Chişinău. În ultimul centru, a fost elaborat *Atlasul lingvistic moldovenesc* (ALM), din care au apărut 5 volume. *Noul atlas lingvistic pe regiuni* a fost iniţiat de Emil Petrovici şi Boris Cazacu, iar realizatorii lui, anchetatorii şi autorii, sînt dialectologi din generaţia de imediat după al doilea război mondial, unii şi mai tineri. Pînă în prezent, au fost publicate 5 volume din atlasul Olteniei, 3 volume din cel al Maramureşului, un volum din cel al Banatului (+ un volum introductiv), un volum din cel al Moldovei şi Bucovinei (+ un volum introductiv), un volum din cel al Transilvaniei (+ un volum introductiv), precum şi volume din cel al Munteniei şi Dobrogei.

---

[7] „Trotzdem auch für die Romania selbst der Prioritätsrang dem Leipziger Forscher Gustav Weigand zusteht", în *Sechzig Jahre Sprachegeographie in der Romania*, în „Romanistisches Jahrbuch", I, 1947, p. 27-28 (apud S. Pop, *La dialectologie*, I, p. 708).

A patra fază este reprezentată de elaborarea *Atlasului limbilor Europei* (*Atlas linguarum Europae*, ALE), cu un chestionar propriu şi cu o reţea nouă de puncte cartografice, pentru întregul teritoriu dacoromânesc, inclusiv graiurile din Basarabia şi din Bucovina de nord. În ultimul caz, anchetele au fost întreprinse de dialectologii din Chişinău. Comitetul naţional român pentru ALE este alcătuit din dialectologi din principalele centre ale ţării. Opera, în curs de publicare, este realizată sub auspiciile UNESCO.

Revenind la *Atlasul* lingvistic al lui Gustav Weigand, vom scoate în evidenţă cîteva aspecte teoretice şi practice care pot prezenta interes şi astăzi pentru lingvişti, etnologi, istorici şi chiar politicieni. Ele se întîlnesc în *Cuvînt înainte* (*Vorwort*) la WLAD, p. 1-34, în studiul *Despre dialectele româneşti*, în „Convorbiri literare“, XLII (1908), nr. 4, p. 441-448, şi în studiul *Welchen Zwecken dient der linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, în Jb., XV, 1909, p. 135-154[8].

1. Gustav Weigand are meritul de a fi alcătuit un sistem unitar de transcriere fonetică, apt să redea toate variantele dialectale româneşti. Chiar dacă în pregătirea sa fonetică au putut fi descoperite lacune importante, de pildă teoria sa privind natura vocalelor româneşti *ă* şi *ĭ*, pentru care vezi A. Philippide, *op. cit.*, p. 76-78, totuşi în sesizarea unor nuanţe fine ale diferitelor sunete dialectale urechea sa nu s-a înşelat. Astfel, el a sesizat diferenţa fină de timbru, determinată de locul de articulaţie diferit, dintre spirantele de tip moldovenesc, notate în ALR prin *ŝ* şi *z* (provenite din grupurile *ĉe*, *ĉi*; *ĝe*, *ĝi* sau din palatizarea spirantelor labio-dentale *f* + *i*; *v* + *i*), şi cele de tip bănăţean (provenite tot din grupurile *ĉe*, *ĉi*; *ĝe*, *ĝi*, dar şi din dentalele *t* + *e*, *i*; *d* + *e*, *i*), dar nu a crezut necesar să recurgă la semne speciale pentru cele două tipuri de fricative: „... denn daß Banater *ś*, *ź* ein wenig weiter vorn artikuliert wird kommt nicht in Betracht“ (*Vorwort*, p. 11). În transcrierea fonetică a ALR, s-a ţinut seama însă de diferenţa dintre cele două spirante, creîndu-se semne diferite pentru fiecare: *ŝ* şi *ẑ* pentru cele de tip moldovenesc şi *ś*, *ź* pentru cele bănăţene. Un alt exemplu în sprijinul ideii de mai sus este oferit de sesizarea timbrului special, velar, al africatelor din graiul maramuresean, *č* şi *ğ* (*ibid.*). De asemenea, Gustav Weigand a sesizat reacţia unor indivizi vorbitori faţă de existenţa în graiurile vecine cu satul acestora a unei particularităţi de vorbire cu totul remarcabilă: prezenţa consoanelor finale rotunjite, cu un *u* ultrascurt şoptit („geflüsterter" *u*, în *kap*$^{\breve{u}}$) (*Vorwort*, p. 15), în poziţie finală absolută sau în cuvîntul rostit izolat.

---

[8] În afară de lucrările menţionate la nota 1, activitatea dialectologică (şi lingvistică, în general) a lui G. Weigand a mai fost analizată, extrem de critic, de A. Philippide, *Un specialist român la Lipsca*, în „Viaţa românească“ (extras), Iaşi 1909, 171 p.; apoi de S. Puşcariu, *Pe marginea cărţilor*, în DR IV (1924-1926), p. 1333-1356; *idem*, *Gustav Weigand* (1 *februarie* 1860-9 *iulie* 1930), necrolog, în DR VI (1931), p. 646-647; I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, Bucureşti, 1961, p. 25; Ştefan Giosu, *Metode de studiere a dialectelor*, în volumul colectiv *Dialectologie română*, Bucureşti, 1977, p. 78-79; D. Macrea, *Un promotor german al lingvisticii româneşti. Gustav Weigand*, în volumul *Studii de istorie a limbii şi a lingvisticii române*, Bucureşti, 1965, p. 229-245; Vasile Frăţilă, *Gustav Weigand şi onomastica balcanică*, în *Lexicologie şi toponimie românească*, Timişoara, 1987, p. 155-183; idem, *Contribuţia lui G. Weigand la cercetarea subdialectului bănăţean*, în *Contribuţii lingvistice*, Timişoara, 1993, p. 274-297; Helmut Wilhelm Schaller, *Gustav Weigand. Sein Beitrag zur Balkanphilologie und zur Bulgaristik*, Südosteuropa-Schriften, Band 12, Hieronymus, München, 1992, p. 149, cu o bogată bibliografie, mai puţin cea menţionată de noi mai sus (cu excepţia lucrării lui D. Macrea). Lucrările lui Weigand conţin şi numeroase erori, unele din ele deosebit de grave. Noi vom insista, însă, asupra contribuţiilor sale care au rezistat pînă astăzi, asigurîndu-i autorului lor un loc aparte în istoria lingvisticii româneşti.

Cunoştinţele dialectale acumulate în lucrările lui G. Weigand au servit la alcătuirea sistemului de transcriere fonetică al ALR şi al NALR, după cum acestea au fost avute în vedere la adaptarea pentru graiurile româneşti a sistemului de transcriere fonetică al ALE.

2. Fenomenele dialectale reprezintă pentru Gustav Weigand principala sursă în realizarea istoriei ştiinţifice a limbii respective. Ele au o mare importanţă şi pentru teoria generală a limbii. De aceea, studiul dialectelor nu trebuie să lipsească din pregătirea niciunui lingvist: „Jeder Linguist, scrie G. Weigand, auch wenn er sich noch so sehr mit der historischen Grammatik beschäftigt hat, muß sich auch einmal eingehender mit Dialektstudium, wenn auch nur auf kleinem Gebiete, befaßt haben, sonst hat er meiner Meinung nach kein Recht über die prinzipiellen Fragen der Sprachforschung mitzureden"[9] (*Vorwort*, p. 18). Şi: „Die Kenntnis der dialektische Formen und ihrer Verbreitung fördert in hohem Grade die Erkenntnis der Sprachentwickelung"[10] (*Vorwort*, p. 15).

3. Cercetările dialectale asupra teritoriului dacoromânesc ale lui Gustav Weigand au înlăturat ideea că pe acest teritoriu n-ar exista diferenţe de grai importante. La această concluzie a ajuns G. Weigand îndată după prima anchetă dialectală efectuată în Banat în anul 1895: „Die in Rumänien verbreitete Meinung, daß die dacorum. Sprache keine Dialekte habe, erweist sich jetzt schon, wo ich kaum am Anfange der Erforschung stehe, als ein Märchen, das ich übrigens aus allgemeinen sprachwissenschaftlichen Gründen nicht geglaubt habe, ebenso wie bei der magyarischen Sprache von der man dasselbe behauptet; hier und dort ist der Grund dieser Meinung nur die Unkenntnis der Dialekte" (Jb., III, 1896, p. IX-X)[11].

4. Gustav Weigand este autorul primei teorii cu privire la repartiţia teritorială a variantelor teritoriale ale dialectului dacoromân. Bazîndu-se numai pe criteriul fonetic, el a distins trei mari arii dialectale bine conturate: aria dialectului bănăţean, aria dialectului muntenesc şi aria dialectului moldovenesc. S-ar mai putea admite, spune

---

[9] „Orice lingvist, oricît de intens se va fi preocupat de gramatica istorică, trebuie să se fi oprit o dată şi asupra studiului dialectelor, fie şi numai pe un teritoriu restrîns, altminteri nu are, după părerea mea, nici un drept să-şi exprime opinia în problemele de principiu ale cercetării lingvistice".

[10] „Cunoaşterea formelor dialectale şi a răspîndirii lor teritoriale contribuie în cel mai înalt grad la cunoaşterea evoluţiei limbii".

[11] „Părerea răspîndită în România că limba dacoromână nu ar avea dialecte se dovedeşte încă de pe acum, cînd sînt abia la începutul cercetării, ca fiind o poveste pe care, de altfel, din motive de lingvistică generală, nu am crezut-o, întocmai ca şi în cazul limbii maghiare, despre care s-a afirmat acelaşi lucru; şi într-un caz şi în celălalt, motivul acestei opinii rezidă în necunoaşterea dialectelor".

Weigand, cel mult un mic dialect special în Maramureş, luîndu-se în consideraţie reflexul ca *s* şi *z* al spirantelor labiodentale *f* şi *v*, urmate de *i*, şi existenţa africatelor cu timbru velar *č* şi *ğ*: „Höchstens hönnte man noch die Maramorosch als besonderes kleines Dialektgebiet betrachten“[12] (*Vorwort*, p. 11).

Între cele trei mari dialecte bine conturate, există, după opinia învăţatului de la Leipzig, aşa-numitele „dialecte de tranziţie“ („Übergangsdialekte“). În această situaţie se află dialectul românesc din Transilvania propriu-zisă, care prezintă „trăsături comune cu cel moldovenesc, mai cu seamă în nord, şi cu cel muntenesc, mai cu seamă în sud“. „Von einem Siebenbürger Dialekt zu reden wie man vom Banater oder moldauischen redet, geht nicht an. Es gibt Siebenbürger Dialekte, aber keinen einheitlichen Siebenbürger Dialekt, wenn sich auch mit Leichtigkeit durch den musikalischen Akzent, Sprechtempo, Intonation etc. feststellen läßt, ob jemand aus Siebenbürgen stammt, selbst wenn er sich den muntenischen Dialekt durch jahrelangen Aufenthalt in Muntenien eingeeignet zu haben glaubt“[13] (*Vorwort*, p. 11). „Dialecte de tranziţie“ mai există, după opinia lui Weigand, în Bihor, în nord-vestul Transilvaniei, apoi în Oltenia, care are particularităţi munteneşti şi bănăţene, dar şi unele legături cu Ţara Haţegului şi cu regiunea Sibiu, din sudul Transilvaniei. Tot „dialecte de tranziţie“ se găsesc în ţinutul Pădurenilor, în cel al Mărginenilor, al Oltenilor (în Ţara Făgăraşului), apoi în Ţara Oaşului, în Ţara Lăpuşului, în Ţara Crişurilor.

Al treilea tip dialectal este reprezentat, în opinia aceluiaşi dialectolog, de aşa-numitele „dialecte-mozaic“(Mosaikdialekte), care au rezultat prin migraţii din alte regiuni ale unor oameni, în diferite timpuri. Acestea nu trebuie confundate cu ceea ce se numeşte „dialecte mixte“ (Mischdialekte) sau „dialecte amestecate“, „denn es handelt sich nicht um einen neuen Dialekt, der durch Mischung verschiedener anderer entstanden ist [cum este cazul, adăugăm noi, după opinia multor germanişti, cu dialectul german-săsesc din Transilvania], sondern um wohlbegrenzte Gruppen eigenartiger Dialekte, die wie ein Mosaik auf der Karte erscheinen“[14] (WLAD, *Vorwort*, p. 11). Astfel de „dialecte-mozaic“, cu graiuri în care procesul nivelării lingvistice nu se terminase în vremea lui Weigand (în multe cazuri el durează şi astăzi), sînt următoarele: dialectul din Bucovina, în care caracterul de „dialect-mozaic“ se păstrează pînă în prezent, dialectul din Ţara Moţilor, cel din sudul Olteniei, dialectele româneşti din teritoriul săsesc dintre Olt şi Tîrnava Mare, dialectele din Dobrogea, cele din sudul Basarabiei şi altele.

---

[12] „Cel mult s-ar putea considera şi Maramureşul ca un mic teritoriu dialectal deosebit“.

[13] „A vorbi despre un dialect transilvănean, aşa cum se vorbeşte despre cel bănăţean sau despre cel moldovenesc, nu este posibil. Există dialecte (= graiuri) transilvănene, dar nu există un dialect transilvănean unitar, chiar dacă se poate stabili cu uşurinţă, datorită accentului muzical, tempo-ului vorbirii, intonaţiei etc., dacă cineva provine din Transilvania, chiar şi atunci cînd persoana respectivă crede că, în urma şederii îndelungate, de mai mulţi ani, în Muntenia, şi-ar fi însuşit dialectul muntenesc“.

[14] „... căci nu este vorba de un nou dialect care a rezultat prin amestecul altor dialecte diferite, ci de grupuri bine delimitate de dialecte specifice, care apar pe hartă ca un mozaic“.

Cu unele corecturi, tabloul repartiţiei dialectale schiţat de Gustav Weigand îşi menţine valabilitatea. Numai Emil Petrovici a reuşit să adune argumente pentru existenţa unui dialect bine conturat în Crişana, iar punctul său de vedere a fost acceptat de cei mai mulţi lingvişti. Cît priveşte dialectul maramureşean, existenţa sa a fost admisă, cu rezerve, şi de G. Weigand. Mai puţini sînt dialectologii care pledează pentru admiterea unui dialect transilvănean propriu-zis, cuprins între o linie Dej-Alba-Iulia-Miercurea Ciuc-Carpaţii Orientali-Munţii Rodnei (G. Ivănescu). Pe de altă parte, cu ajutorul noilor atlase lingvistice regionale (NALR şi ALM), pot fi distinse şi alte „dialecte de tranziţie“, pe arii mai limitate, şi chiar şi unele „dialecte-mozaic“.

5. Diferenţele dialectale menţionate nu vin în contradicţie cu faptul că, în comparaţie cu alte teritorii romanice, cel al dacoromânei se prezintă mai unitar. Acest caracter al dacoromânei a fost explicat, în mod curent, prin păstorit şi transhumanţă (O. Densusianu). În realitate, dialectele-mozaic au rezultat prin colonizare internă, fenomen care a avut loc de-a lungul a mai multor secole, pînă în secolul al XX-lea. Gustav Weigand a observat această particularitate a spaţiului lingvistic dacoromânesc şi a tratat-o într-un capitol special din *Prefaţa* la WLAD, sub titlul *Die Volksbewegung (Wanderung) spiegelt sich in den Dialekten resp. auf den Karten wieder*[15] (*Vorwort*, p. 16).

Următoarele graiuri dacoromâneşti, după opinia lui Gustav Weigand, au fost aduse din altă parte: unele graiuri din Oltenia (Dolj) ar proveni din nordul Transilvaniei şi din Maramureş (graiurile cu *sḱer* ‘fier’); graiul din localitatea Călugăreni, de pe Valea Bistriţei, în Moldova, ar fi de origine bănăţeană; graiul din sud-estul Transilvaniei, pînă la Pasul Breţcu, ar fi de origine muntenească; tot de origine muntenească sînt graiurile din Dobrogea, apoi cele din unele zone ale Moldovei şi din sudul Basarabiei; în judeţele munteneşti Argeş, Muscel şi Prahova, sînt numeroase graiuri transilvănene; printre vorbitorii dialectului bănăţean, s-au stabilit vorbitori de grai oltenesc (*bufenii* şi *ţărenii*); tot graiuri de tip oltenesc se întîlnesc în partea de nord-est a Serbiei şi de nord-vest a Bulgariei (pe Valea Timocului); acestea se învecinează spre vest cu graiuri româneşti venite în Serbia din Banat; graiuri de tip moldovenesc sînt semnalate de Weigand şi în nordul Dobrogei[16]. Tot prin migraţii se poate explica prezenţa în patru localităţi din Banat a unor graiuri cu *s* şi *z*, în loc de *ş* şi *j* (*š*, *ž*), al căror punct de plecare par a fi fost cele 16 localităţi cu acelaşi fenomen din nord-vestul Olteniei. Particularitatea fonetică în discuţie caracterizează graiul ceangăilor din Moldova, întîlnindu-se în cca 50 de localităţi din această provincie. Aceşti vorbitori ai unui dialect maghiar nu cunosc în dialectul lor maghiar şuierătoarele *š*, şi *ž*. De aceea, cînd vorbesc româneşte, rostesc, de pildă, *sase*, în loc de *şase*, sau *cozoc*, în loc de *cojoc*. Această trăsătură dialectală a fost prezentată de Gustav Weigand în lucrarea *Der Ursprung der s- Gemeiden*, în Jb., IX, 1902, p. 131-137. El a atribuit-o dialectului ceangăiesc, după ce, pentru graiurile din Banat, îsi pusese întrebarea dacă nu cumva ar fi vorba de nişte greci românizaţi.

---

[15] „Mişcările de populaţie (migraţiile) se reflectă în dialecte, respectiv pe hărţi“.

[16] Despre aceste graiuri moldoveneşti trebuie să facem precizarea că, după informaţiile date de Dimitrie Daniel Philippide, în ʽΙστορία τῆς ʽΡουμουνίας, Leipzig, 1816, ele îşi au originea în graiurile din Soroca şi Orhei. După ocuparea Basarabiei de către ruşi, în 1812, moldovenii din zonele amintite au fost nevoiţi să treacă în Turcia (în 1818).

Colonizarea internă în spaţiul dacoromânesc a avut loc de-a lungul ultimelor opt secole. Direcţia principală a migraţiilor a fost dinspre Transilvania înspre Moldova, înspre Bucovina şi înspre Basarabia, precum şi spre sud, peste Carpaţii Meridionali, în Muntenia, Oltenia şi Dobrogea. Prezentarea datelor istorice şi etnografice privind acest fenomen de demografie istorică de o importanţă capitală în istoria poporului român a fost făcută în lucrarea de sinteză a istoricului clujean Ştefan Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele al XIII-XX*, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1977. Pe baza informaţiile din această lucrare şi din încă multe alte lucrări şi studii dedicate acestei chestiuni, G. Ivănescu, *Istoria*, p. 468; 458 urm., a formulat teoria despre „*amestecul dialectelor*", prin care se poate explica relativa unitate a dialectului dacoromân. Rolul păstoritului a fost mult mai modest. De aceea, observaţia făcută de Gustav Weigand cu privire la rolul deplasărilor de populaţie în apariţia dialectelor de tranziţie", dar mai ales a „dialectelor-mozaic", capătă, din perspectiva menţionată, o importanţă cu totul deosebită.

6. Anchetele dialectale i-au oferit lui Gustav Weigand argumente pentru formularea unor principii de lingvistică generală. Domeniul avut în vedere este cel fonetic, care este tratat din perspectivă diacronică şi sincronică.

a) Prima constatare cu valoare generală, la care au ajuns şi alţi dialectologi (J. Gilliéron), este aceea că: „Fiecare cuvînt are propria sa istorie"(„Jedes Wort hat seine eigene Geschichte"; WLAD, *Vorwort*, p. 18). Pentru ilustrarea acestui principiu, Gustav Weigand prezintă reflexele dialectale româneşti ale lat. *fĕrum*; *clavis*; *dĭgĭtus*; *pĭscis*; *vĭridis*; apoi a variantelor numeralelor *şase*, *şapte* etc.

b) A doua constatare principală este că: „Schimbările fonetice pornesc de la cuvinte izolate" („Die lautlichen Veränderungen gehen von einzelnen Wörter aus"; WLAD, *Vorwort*, p. 19). Ca exemplu pentru acest principiu, este dată palatalizarea fricativei labio-dentale *f*, în formele verbului *a fi*, din unele texte vechi, texte care, în alte cuvinte, nu cunosc această schimbare. De asemenea, este invocat fenomenul dispariţiei africatei *dz*, mai întîi în interiorul cuvintelor şi numai în anumite arii dialectale. Înlocuirea lui *dz* prin *z* durează de mai bine de 300 de ani; în unele cuvinte ea s-a produs, în altele nu.

c) „Schimbările fonetice pornesc de la un singur individ"(„Die lautlichen Veränderungen gehen vom Einzelnen aus" (WLAD, *Vorwort*, p. 19-20). Ele sînt acceptate, eventual, de familie, apoi de locuitorii localităţii respective, după care se răspîndesc în graiul dintr-o zonă mai întinsă. Pentru ilustrare, Gustav Weigand semnalează apariţia unui *ρ* (*r* uvular) în unele localităţi de pe cursul superior al rîurilor Olteţ şi Tărîia, din judeţul Vîlcea. Acest sunet s-a generalizat în dialectul farşerot, după ce, crede Weigand, el a fost o apariţie individuală şi apoi a devenit un fenomen familial. De un împrumut din limbile vecine nu poate fi vorba, pentru că fenomenul nu există în aceste limbi. Tot ca o inovaţie individuală trebuie privită rostirea ca *ţe*, *ţi* a grupurilor *ce*, *ci* (*ĉe*, *ĉi*), semnalată de Gustav Weigand în cîteva sate din Transilvania, în care nu poate fi vorba de emigranţi aromâni. Inovaţia însă nu s-a generalizat (vezi şi Jb., VI, p. 31; Jb., VII, p. 273).

d) „Schimbările fonetice se generalizează numai atunci cînd se găsesc pe direcţia unor mişcări articulatorii obişnuite“ („Die lautlichen Veränderungen werden nur dann allgemeiner, wenn sie in der Richtung einer geläufiger Articulationsbewegungen liegen“; WLAD, *Vorwort*, p. 20). G. Weigand face observaţia că în fiecare dialect se dezvoltă un anumit mecanism lingvistic, care poate influenţa asupra materialului lingvistic fie moştenit, fie pătruns recent în dialect. Astfel, împrumuturi recente, de origine germană, cum ar fi numele propriu *Ţăl*, în loc de *Zell*, sau *maşînă*, vădesc fenomene de velarizare proprii graiurilor populare în care au pătruns aceste cuvinte străine. Alte exemple: africata *dz*, care este obişnuită în graiul bănăţean, apare aici şi în cuvinte de origine slavă, ca *pădzăsc*, *dzahăr*, *ovădz*. Acelaşi mecanism fonetic explică de ce subst. *cheie* devine *pḱeie*, după modele ca *pḱĭatră*, *albǵină* (vezi şi Jb., VIII, p. 257). În cazul împrumuturilor recente, modificările survin în urma unui proces de „adaptare bruscă“ (G. Ivănescu).

e) „[Schimbările] care nu se găsesc pe direcţia mişcărilor articulatorii cunoscute rămîn limitate la un teritoriu restrîns şi apoi dispar treptat în întregime; tot astfel este cazul cu inovaţiile care fac un cuvînt de nerecunoscut sau care provoacă batjocura vecinilor“ („Was nicht in den geläufigen Artikulationsbewegungen liegt bleibt auf ein kleines Gebiet beschränckt und schwindet allmählich ganz; daselbe ist der Fall mit Neuerungen die ein Wort unkenntlich machen, oder die die Spottlust der Nachbarn erregen“; WLAD, *Vorwort*, p. 20). Principiul este ilustrat cu exemple ca: micşorarea numărului de localităţi cu *s* (*s*- Gemeinde) s-a datorat faptului că vorbitorii din satele vecine îi luau în rîs pe cei care rosteau *săse*, *asa*; de asemenea, aria dialectului rotacizant de altădată s-a restrîns treptat sub influenţa graiurilor nerotacizante din jur, ai căror vorbitori considerau rotacismul un fenomen aberant şi vrednic de luat în rîs. Rostiri cu *sḱ*-, pentru *fi*- (*skér* = *fier*) sau *ts* (= *ţ*), pentru *tś* (= *ĉ*), înregistrate în cîteva localităţi, se întîlnesc numai la generaţiile mai în vîrstă şi sînt pe cale de dispariţie.

f) „Schimbările fonetice care se bazează pe mutaţii articulatorice treptate, aproape inobservabile, capătă mai lesne o răspîndire generală, decît acele la care schimbarea este clar perceptibilă“(„Lautliche Veränderungen, die auf allmählichen fast unmerklichen Artikulationsverschiebungen beruhen, gewinnen leichter allgemeine Verbreitung, als solche, bei denen die Veränderung deutlich wahrnehmbar ist“; WLAD, *Vorwort*, p. 20-21). Ca exemplu, este dat fenomenul palatalizării labialelor. Acesta nu a avut loc pe tot teritoriul dacoromân, din cauză că inovaţia apărea în zonele mai îndepărtate ca o mutaţie fonetică prea mare, ca un „salt fonetic“ („Lautsprung“) neobişnuit.

Consemnăm şi preferinţa lui Weigand pentru conceptul ‘Lautregeln’ (= ‘reguli fonetice’), în loc de ‘Lautgesetze’ (= ‘legi fonetice’).

7. Ultima hartă din WLAD, nr. 67, intitulată *Völkerkarte des rumänischen Sprachgebietes*, prezintă, în culori, teritoriul de limbă română, împreună cu zonele aloglote. Pe lîngă valoarea ştiinţifică, harta lui Weigand a avut, şi are, o mare importanţă istorică şi politică. Dintr-un anumit punct de vedere, această hartă poate fi comparată cu cea întocmită, la începutul secolului al XIX-lea, de învăţatul grec Dimitrie Daniel Philippide şi publicată, tot la Leipzig, în cartea Γεωγραφικὸν τῆς ‘Ρουμουνίας, 1816. Ca şi Gustav Weigand, Dimitrie Daniel Philippide a călătorit prin toate teritoriile locuite de români de la nordul Dunării. El a scris şi o ‘Ιστορία τῆς ‘Ρουμουνίας, care a apărut în acelaşi an, 1816, tot la Leipzig. În aceste lucrări, este folosită pentru prima dată, în limba neogreacă, denumirea de ţară, creată de la etnonimul *român*, anume ‘Ρουμουνία, pentru cele trei mari provincii româneşti: Ţara Românească, Transilvania, Moldova. Harta din cartea de geografie cuprinde toate aceste trei provincii. Despre autorul ei, învăţatul grec contemporan cu noi, Cleobul Tsourkas, spune că a fost „le visionnaire de la Grande Roumanie telle qu'ellle se réalisa un siècle exactement après l'apparition de sa carte, ayant presque les mêmes frontières qu'il avait tracées“[17].

Aproape un secol mai tîrziu, în 1909, Gustav Weigand, bazîndu-se pe date etnografice şi lingvistice adunate la faţa locului, a întocmit harta etnică a teritoriului lingvistic românesc. Această hartă a fost folosită la trasarea frontierelor României după primul război mondial, la tratatul de la Trianon. În partea de nord-est, frontiera României actuale se suprapune aproape întocmai peste marginea de-vest a mapei lingvistice româneşti, colorată în *Atlasul* lui Weigand cu nuanţa albastru-verzui. Astfel, Gustav Weigand are pentru români o importanţă cu totul deosebită, deşi este aproape sigur că autorul hărţii din 1909 nu se va fi gîndit la urmările politice ale operei sale[18].

În încheiere, trebuie spus că activitatea de dialectolog a lui Gustav Weigand este mult mai bogată decît am reuşit să o prezentăm în rîndurile de mai sus. Dar, spre deosebire de alţi exegeţi ai operei lingvistului de la Leipzig, dispuşi să insiste numai asupra laturilor negative ale lucrărilor sale, am urmărit să scoatem în relief unele aspecte durabile sau demne de reţinut ale studiilor sale. Fără îndoială că observaţiile critice, uneori dure, ale lui A. Philippide, din *Un specialist român la Lipsca*, provocate şi de atitudinea arogantă (uneori insultătoare) a învăţatului german, erau pe deplin justificate. În lucrările lui Weigand, se întîlnesc erori grave, datorate în mare măsură cunoaşterii insuficiente a limbii române şi a istoriei sale. Observaţii la fel de critice au formulat, apoi, şi unii elevi români ai lui Weigand: Sextil Puşcariu, Theodor Capidan, Constantin Lacea. Primul (vezi nota 8) i-a reproşat lui Weigand: o anumită grabă în tragerea unor concluzii; necunoaşterea unor chestiuni de amănunt, cu implicaţii mai largi în teoria construită; interpretarea „simplistă şi dogmatică“ a fenomenelor; „reducerea problemelor cele mai gingaşe la proporţiile cele mai simple posibile“ (*Pe marginea cărţilor*, p. 1347); documentarea fragmentară; lipsa de modestie etc. Scăderi similare au fost remarcate şi de specialiştii în domeniul lingvisticii bulgăreşti (vezi Helmut Wilhelm Schaller, *op. cit.*, la nota 93, p. 81-104) şi al celei albaneze (*ibidem*, p. 65-80).

---

[17] Vezi Cleobul Tzourkas, *Les historiographes grecs de l'époque phanariote et les problèmes fondamentaux de l'histoire roumanie*, în *Simposium l'époque phanariote, 21-25 octobre 1970*, Thessaloniki, 1974, p. 458; V. Arvinte, *Dimitrie Daniel Philippide et la dénominatian* ROMÂNIA, în RESEE XVI (1978), 2, p. 355-359; idem, *Român*, p. 28-34.

[18] Cu mult înainte de actul Unirii de la 1918, în anul 1899, Gustav Weigand făcea constatarea că elementul românesc este precumpănitor, din punct de vedere numeric, în părţile de nord-vest ale teritoriului lingvistic dacoromânesc: „... aber das rumänische Element ist bei weitem in diesem nördlichen Gebiete Siebenbürgens vorherrschend. Rumänisch ist in Siebenbürgen die Landsprache, die mit Ausnahme des Seklergebiet auch von Sachsen und Magyaren verstanden wird“, în *Samosch-und Theiß-Dialekte*, în Jb., VI, 1899, p. 3. La p. 5, *op. cit.*, el vorbeşte despre „sentimentul naţional al românilor asupriţi“ („Das Nationalgefühl der unterdruckten Rumänen“), din Transilvania.

În ciuda acestor rezerve bine motivate, activitatea în ansamblu a lui Gustav Weigand a avut urmări pozitive în dezvoltarea lingvisticii româneşti şi a celei balcanice. Chiar cei care l-au criticat s-au folosit mult de rezultatele cercetărilor lui Gustav Weigand. Astfel, A. Philippide s-a bazat în volumul al II-lea al operei sale *Originea romînilor* pe datele furnizate de *Atlasul* lui Weigand şi pe studiile acestuia asupra dialectelor româneşti de la sudul şi de la nordul Dunării. Fără aceste instrumente ştiinţifice de lucru, reconstruirea raporturilor interdialectale în faza cea mai veche a istoriei limbii române şi evoluţia acestor raporturi în fazele următoare ar fi fost mai greu sau chiar imposibil de făcut. De asemenea, realizarea ALR de către S. Puşcariu şi colaboratorii săi, S. Pop şi E. Petrovici, a profitat de existenţa operei similare a lui Gustav Weigand. Pe de altă parte, nu poate fi negată o legătură între Seminarul de limbă română de la Leipzig şi viitoarea „Şcoală lingvistică de la Cluj“, atîta timp cît corifeul acesteia din urmă, Sextil Puşcariu, s-a format ca lingvist în institutul condus de Weigand, iar unii dintre reprezentanţii de frunte ai lingvisticii clujene, ca Th. Capidan, C. Lacea, I. Popovici, au avut ca profesor pe acelaşi lingvist german.

Preocupări dialectologice în *Dicționarul român-german* al lui H. Tiktin *

Participînd la elaborarea celei de-a doua ediții a dicționarului lui H. Tiktin[1], am observat că acesta, deși nu a fost dialectolog în adevăratul înțeles al cuvîntului, a manifestat totuși un interes cu totul deosebit pentru fenomenele din graiurile populare, nord- și sud-dunărene. Adeseori, informațiile de natură dialectologică i-au servit pentru clarificarea unor probleme de etimologie, pentru stabilirea unor sensuri noi etc. Astfel, dintr-un birt din Iași va fi trebuit să noteze autorul următoarea reclamă, pe care a inserat-o sub cuvîntul *ostropel*: (vorbește un pui) *„Frații mei iubiți.../ Fripți sau ostropiel,/ La boieri vestiți/ Frumos sînt «gătiți»"*. În nenumărate cazuri, sînt menționate amănunte dialectale provenite de la diferiți informatori moldoveni ocazionali.

1. Demn de relevat ni se pare conceptul 'Hirtensprache', pe care Tiktin îl folosește în cazul unor cuvinte și chiar al unui fenomen fonetic, considerat ca fiind caracteristic limbajului păstoresc al românilor. N-am găsit undeva precizări cu privire la acest concept, conținutul lui însă poate fi parțial dedus din analiza cîtorva cuvinte sub care apare abrevierea „Hirtenspr". Astfel, de la un informator ocazional din Moldova a notat Tiktin sensul special al cuvîntului *pui* (și al diminutivului *puișor*), referitor la terminologia păstorească: 'Sprenkel (andersgefärbter Tüpfel) am Schaffell' (= 'pată, bălțătură, picățea de altă culoare pe blana de oaie'). În aceeași situație s-ar afla și cuvîntul *pular(iu)* cu sensul „mitten vor dem Sitz des Melkers senkrecht angebrachtes Brett; verhindert, daß dessen Hosenboden in den Melkeimer fällt" (= 'scîndură așezată vertical la scaunul mulgătorului; împiedică să cadă fundul pantalonilor acestuia în găleata de muls'). Cuvîntul este și el însoțit de abrevierea „Hirtenspr.".

La fel este caracterizat fenomenul fonetic dialectal constînd din trecerea vocalei *ă* neaccentuată, protonică, la *a*, atît în cazul în care vocala accentuată următoare era *á*, cît și atunci cînd era o altă vocală: *barbat*, în loc de *bărbat*, și *padure*, în loc de *pădure*. Cum este cunoscut, această schimbare fonetică a reținut atenția unor lingviști ca S. Pușcariu (1921-1922), Iorgu Iordan (1927), apoi R. Todoran (1954 și 1848), Al. Graur (1958) și alții. Stadiul actual al discuției, cu bibliografia completă, poate fi văzut în studiul lui R. Todoran, *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: ă protonic › a*, în volumul *Contribuții de dialectologie română*, București, 1984, p. 32-62. Observînd această schimbare fonetică populară, H. Tiktin, fără a încerca să formuleze o explicaţie, o califică, cu o anumită rezervă, drept o particularitate a limbajului păstoresc. Nu putem şti ce l-a determinat să emită o asemenea opinie. Ea se găseşte sub cuvîntul *brumariu* adj. 'weißgrau, hellgrau v. der Schafwolle': „Das *a* in unbet. Silbe, scrie Tiktin, mag in einer Eigentümlichkeit der Hirtensprache begründet sein, vgl. die Aussprache *padúre*, *paréte* etc. bei den Moţi FRÎNCU MOŢII, 90, *vadzút*, *rasarít* etc. in FARCAŞA, Distr. SUCEAVA, ŞEZĂT. II 81 flg.". Cum se poate vedea din studiul citat al lui R. Todoran, fenomenul în discuţie nu poate fi calificat drept o caracteristică a limbajului păstoresc. Opinia lui Tiktin reprezintă o simplă curiozitate, care trebuie menţionată ca atare în seria de explicaţii formulate asupra fenomenului.

---

* Apărut în ALIL XXXI (1986-1987), p. 237-241.

[1] H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Gesamtredaktion Elsa Lüder (Freiburg) und Paul Miron (Freiburg) unter Mitwirkung von Vasile Arvinte (Iași), Otto Harrassowitz, 1985 ff., Wiesbaden. Volumul I, *A.C*, cuprinzînd 723 p., a apărut la sfîrșitul anului 1986, volumul al doilea, în 1987, volumul al treilea în 1988.

2. De un anumit interes pentru istoria dialectologiei româneşti este sistemul de semne folosit de Tiktin în transcrierea unor sunete dialectale, aceasta fără ca autorul să-l prevină pe cititor în acest sens în partea introductivă a dicţionarului. Trebuie spus că nu este vorba de un sistem complet de transcriere fonetică, comparabil cu cele folosite în epocă de É. Picot, G. Weigand, I. Popovici, O. Densusianu etc.[2]. În noua ediţie a dicţionarului, exemplele invocate de Tiktin au fost transpuse în transcrierea fonetică a ALR.

2.1. Tiktin a acordat o atenţie permanentă notării accentului de intensitate în toate cuvintele, nu numai în cele dialectale. Mai mult, în cazul cuvintelor cu mai multe silabe, al unor sintagme sau al elementului de negaţie *nu*, Tiktin a recurs la folosirea accentului dublu, pentru a marca accentul dinamic mai puternic, întocmai cum se procedează în transcrierea fonetică a ALR şi a NALR. Cîteva exemple spre ilustrare: *Státu-pắlmă-bárbă-cőt*; arom. *Pálmă-őm-şi-bárbă-cőt*, *Nă-pálmă-őm-dáo-pắlny-bắrbă* (DRG, p. 1487). Procedeul a fost păstrat şi în noua ediţie.

3. Din ultimul exemplu rezultă că pentru notarea nazalei palatale *ń* rezultată prin palatalizarea lui *m* + *i*, în cuvîntul *pălmi*, Tiktin a recurs la grupul *ny*. La fel procedează şi în cazul lateralei palatale *l*, pe care o transcrie *ly*, urmînd o practică curentă în alte limbi, dar absentă la dialectologii menţionaţi mai sus, care folosesc semnele *ń* şi *l'*, ca şi autorii ALR şi ai NALR. Exemplele provin din dialectul aromân, din cel istroromân şi din subdialectul bănăţean. În primul caz, alături de *pălny* (= *păłń*), mai consemnăm pentru *ny* = *ń* şi *ly* = *l'* următoarele exemple: arom. *hylyín* 'fiu' (= *h'il'ín*); arom. *h'yily* 'fiu' (= *h'il'*); arom. (eu) *viny* (= *viń*), perf. simplu. În cazul cuvîntului transcris *hyily*, observăm că *y* este folosit şi pentru a nota caracterul palatal al spirantei sonore rezultate prin palatalizarea labiodentalei *f* + *i* (alte exemple urmează). Din dialectul istroromân, menţionăm varianta aceluiaşi cuvînt, *fily* (= *fil'*), iar din graiul bănăţean, *venyít* (= *veńít*) şi *stereginye* (= *stereginé*) 'Ruß, Rußzapfen'.

---

[2] Vezi I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, Bucureşti, 1961, p. 29-34; R. Todoran, în vol. *Dialectologie română*, Bucureşti, 1977, p. 55-64; Magdalena Vulpe, în TDR, p. 21-29; Josef Popovici, *Rumänische Dialekte. I. Die Dialekte der Munteni und Pădureni im Hunyader Komitat*, Halle a.d.S., 1905, p. X-XI; idem, *Dialectele române din Istria*, Partea a 2ª (*Texte şi Glosar*), Halle a.d.S., 1909, p. XVI-XVII.

4. Unii autori de sisteme de transcriere fonetică a limbii române vorbite (É. Picot, G. Weigand, O. Densusianu, A. Philippide) au indicat elementele componente ale semioclusivelor (sau africatelor), transcriindu-l pe *ț* prin *ts*, pe *č* prin *tŝ*, pe *ĝ* prin *dẑ* etc. La Tiktin, acest mod de transcriere a africatelor dialectale se folosește numai în cazul lui *dz* (în rest apar *č*, *ğ*, *ț*). Dar Tiktin manifestă o preferință deosebită pentru transcrierea analitică, în sensul de a indica elementele componente, atunci cînd are de-a face cu o serie de spirante dialectale, rezultate fie în urma palatalizării labialelor, fie a dispariției elementului oclusiv din unele africate. Pentru acest grup de sunete, el creează un sistem foarte complicat, greu de înțeles la prima vedere și, desigur, greu de utilizat. În noua ediție a dicționarului, au fost operate unele simplificări, avînd ca model transcrierea fonetică a ALR. Vom prezenta în continuare soluțiile folosite de Tiktin, ilustrate cu exemple din opera de care ne ocupăm și confruntate cu transcrierea ALR.

4.1. Fricativa alveolo-palatală surdă din mold. *fâŝi* (= *face*), transcrisă, prin urmare, în ALR, prin grafemul *ŝ*, este redată de Tiktin prin grupul de semne *şy*. Acest mod de transcriere, ca şi altele de mai jos, este cu totul singular. Autorul şi-a dat seama că spiranta *ŝ* este un *ş* foarte puternic palatalizat. Ultima trăsătură a marcat-o prin adăugarea după *ş* a unui *y*, semn prin care Tiktin notează caracterul palatal al unei consoane. Acest mod de transcriere poate fi ilustrat prin exemple ca: mold. *şyirtă* (= *ŝirtă* 'firtă') 'Art Feldmaß zum Messen von Weinbergen', cf. germ. *Viertel* (DRG, p. 632); mold. (*a*) *şyuşyí* (= *ŝuŝí* 'a suci') ‹ vsl. *sučo*, *sukati*, devenind mai întîi a *čučí* (ca **čoárece* ‹ *soáreče* ‹ lat. *sorex*, *sorĭcis*, devenit în graiul moldovenesc *ŝoáreŝe*, *ŝoárec*; ca **ĉurĉícă*, **ĉurĉá* ‹ *surĉícă*, *surĉá* ‹ lat. *surcĕllus*, devenite în graiul moldovenesc *ŝurŝícă*, *ŝurŝé*(*á*); vezi G. Ivănescu, *Istoria*, p. 329) (DRG, p. 1524); mold. *tarâşy* (= *tarâŝ* ‹ *tarác*, pl. de la *tarác* 'Pfahl der eingerammt wird, Grundpfahl' ‹ turc. *tarák* 'Kamm' (p. 1559). Observăm că etimonul propus de Tiktin nu corespunde din punct de vedere semantic. De aceea, varianta mold. *taraş* (sg. şi pl.) poate veni mai degrabă din ucr. *tarás* (CADE). Varianta cu -*ŝ*, la Tiktin -*şy*, a fost creată de acesta ad-hoc, căci ea nu există în dialect. Ea trebuia să-i servească autorului pentru a explica alternanța finală -*c* ~ -*ş*. (Etimonul turcesc este însă potrivit pentru cuvîntul *tarac* cu sensul 'Mittelrippenstück'.) În graiul moldovenesc nu este cunoscută trecerea lui *ĉ* în *ŝ* şi apoi în *ş*. Excepție fac unele forme hipercorecte ale vorbitorilor din aşa-numitele de G. Weigand „s-Gemeinden", localități în care unor *ş* şi *j* le corespund *s* şi *z*, sau alte spirante apropiate ca timbru de *ŝ*: *săsî* 'şase', *zăli* 'jale'. Astfel, la Bălțăteşti – Neamț (satul Valea Seacă) am auzit forma hipercorectă *şoáră*, în loc de dial. *śoáră*, care vine din *ĉoáră* (= *cioară*). Substituirea lui *ĉi* › *ŝi* prin suierătoarea *ş* este, de regulă, atribuită vorbitorilor acestui dialect de către cei care nu cunosc bine varianta moldovenească a dialectului dacoromân.

Cum s-a văzut, spiranta notată de Tiktin *şy*, iar de ALR *ŝ*, provine fie din africata *ĉ*, prin dispariția elementului oclusiv, fie din *f* + *i* palatalizat.

4.2. Corespondenta sonoră a spirantei *ŝ*, anume *ẑ* , provenită fie din africata *ĝ*, fie din *v* + *i* palatalizat, este transcrisă de Tiktin *jy*: mold. *rájyilă* (= *ráẑilă* 'ravilă'), vb.

a răjyilá (= *a ră ẑilá* 'a răvila') (DRG, p. 1311); *jyélişte* (= *ẑélişte* 'Wehen des Windes'), cu varianta *jyílişte* (= *ẑílişte*) (p. 1736); mold. *jyígul* (= *ẑígul* 'viscol', *ẑícol*) (p. 1757); mold. *ştéjyie* (= *ştеẑie* 'ştevie') (p. 1493); mold. *a se jyistí* (= *a se ẑistí* 'a se visti', 'von Schweinen: sich paaren, begatten') (p. 1758); mold. *sterejyíe* (= *stereẑíe* ‹ lat. **stĭlĭgĭnea*) (p. 1491); mold. *a înjyitá* (= *a înẑitá*, *ĩẑitá* 'a îndemna', '(an)treiben, (an)spornen), bewegen' ‹ lat. *invīto*, *-āre* (p. 849); mold. *a bajyocorí* (= *a baẑocori*) ‹ *baĝocori* ‹ *batjocorí* ‹ *batjocură*.

O transcriere asemănătoare a spirantelor *ŝ* şi *ẑ* se întîlneşte în textele dialectale publicate de D. Şandru în BL VI (1938), *Enquêtes linguistique du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest* VI^{1}. *District de Năsăud* (*Nord-Est de la Transylvanie*), p. 173-230. În privința fricativei sonore, D. Şandru foloseşte transcrierea *jy* atunci cînd acest sunet este urmat de *a*, *o*, *u*: (într-un text de la p. 216) *jyug* (= *ẑug* 'jug'); *jyoacă* (= *ẑoácă*); *jyunk* (= *ẑunc* 'junc'); *jyoy* (= *ẑoi* 'joi'); *jyos* (= *ẑos* 'jos'). La prima vedere, acest mod de transcriere este identic cu cel al lui Tiktin. Dar dintr-un exemplu ca *ajyuñjem* (p. 216) (= *aẑúnẑem* 'ajungem') deducem că D. Şandru, atunci cînd spiranta este urmată de *e*, folosea pentru ea numai semnul *j*. La fel procedează şi cînd vocala următoare este *i*: *jiye* (= *ẑíie* 'vie') (p. 229); *jină* (= *ẑínă* 'vină') (p. 187); *jikol* (= *ẑícol* 'vicol, viscol') (p. 187) *jyšină* (= *ẑísină* 'vişină') (p. 187); *d'esajiy* (= *d'esáẑii* 'desagii') (p. 230). Deosebirea dintre D. Şandru şi H. Tiktin este mai mare în cazul fricativei notată în ALR prin *ŝ*. Pe cînd ultimul recurge la grupul *şy*, primul o transcrie fie prin *ś*, în *să s'iye* (= *să ŝíie* 'să fie') (p. 224), fie prin *s'y*, în *lus'yafîn* (= *luŝáfîn* 'luceafăr') (p. 202), *atunśya* (= *atúnŝa*) (p. 229); *śyubăr* (= *ŝubăr* 'ciubăr'); *Štans'yu* (= *Ştánŝu* 'nume propriu') (p. 229).

Asemănările semnalate sînt întîmplătoare. Fiecare autor a avut propria motivație în recurgerea la semnele menționate. Astfel, cum am mai spus, pentru Tiktin aceste spirante tipice pentru graiul moldovenesc aveau la bază şuierătoarele *ş* şi *j* foarte muiate. Ultima trăsătură o notează Tiktin prin *y*, care apare şi după alte consoane palatale (*ly*, *ny* = *l'*, *ń*). În transcrierea lui D. Şandru, spirantele *ŝ*, *ẑ* sînt notate prin *ś* şi *j*. Semnul *y* adăugat de Şandru după *ś* şi *j* are ca scop să marcheze elementul semivocalic care apare uneori între spirantă şi vocala următoare: *jyunk* = *ẑiunc* 'junc'. Acest ultim mod de transcriere (cu un *i* între spirantă şi vocala următoare) apare şi în ALR, precum şi în NALR – MOLDOVA ŞI BUCOVINA. Dar de regulă rostirea populară nu are acest sunet între spirantă şi vocala următoare. Este foarte probabil că D. Şandru a exagerat în folosirea grafiei cu *jy*, *śy*. În concluzie, putem spune că atît modul de transcriere al lui Tiktin, cît şi cel al lui D. Şandru, sînt foarte complicate şi, prin urmare, nepractice. O influență din partea lui Tiktin asupra lui D. Şandru este exclusă.

4.3. Fricativa palatală surdă transcrisă în ALR prin *h́*, provenită în multe cazuri din palatalizarea fricativei labiodentale surde *f* + *i* (*h́ir* ‹ *fir*), este redată de Tiktin prin grupul *hy*, în care *y* este marca palatalizării. Exemple: arom. *hyim* (= *h́im* 'sîntem'); arom. *hyiț* (= *h́iț* 'sînteți'); arom. (*să*) *hyíbă* (= *h́íbă* 'să fie') (p. 625); *hyáră*

(= *h́ară* 'fiară') (*ibid.*); *hyiástru* (= *h́iástru* 'fiastru') (*ibid.*); *hyer* (= *h́er* 'fier') (p. 626); *a hyérbe* (= *a h́érbe* 'a fierbe') (p. 627); *hyerbínte* (= *h́erbínte* 'fierbinte') (*ibid.*); *hyére* (= *h́ére* 'fiere') (*ibid.*); arom. *hyilyín* (= *h́il'ín* 'fin' ‹ lat. **fīlīanus*, de la *fīlius*) (p. 629, sub *fin*); arom. *hyly* (= *h́il'* 'fiu') (p. 633); mold. *a se shyií* (= *a se sh́ií* 'a se sfii') (p. 1415).

4.4. Corespondenta sonoră a lui *h'* este transcrisă de Tiktin prin semnul *y*, întocmai ca în sistemul ALR (dar şi în cel al lui O. Densusianu sau G. Weigand). În acest mod, autorul nu respectă o regulă foarte importantă: un semn nu trebuie să aibă două valori, căci în combinație cu alte consoane (*l*, *n*, *ş*, *j* etc.) grafemul *y* notează caracterul palatal al acestora. Faptul este clar într-un exemplu ca arom. *yiny* (= *yiń* 'tu vii') (p. 1729). Alte exemple: arom. *yin* '(eu) vin' (*ibid.*); *yíne* '(el) vine' (*ibid.*); *yiním* 'venim' (*ibid.*); *yiníț* 'veniți' (*ibid.*); *să yínă* 'să vină' (*ibid.*). Mold. *yélişte*, *yílişte* 'vielişte', 'Wehen des Windes' şi mold. *ştéyie*, *steyie* 'stevie' au în dicționarul lui Tiktin aceeaşi transcriere ca în ALR (p. 1736 şi 1493). Aceeaşi remarcă şi despre arom. *yiață* 'vietate' (p. 1735).

4.5. În aria palatalizantă cu spirantele *h́* şi *y* (la Tiktin *hy* şi *y*), provenite din *f* şi *v* palatalizați, are loc în unele cuvinte substituirea acestora prin oclusivele palatale *ḱ* şi *ǵ* (în transcrierea ALR). De exemplu, cuvîntul *fier*, devenit *fh́er* şi apoi *her*, este rostit în unele graiuri, mai rar, şi *fḱer* sau chiar *ḱer*, iar *vițel*, devenit *yițél*, este rostit, în destul de multe graiuri, *ǵițél*. Între cuvintele dialectale invocate de Tiktin în DRG n-am dat peste exemple din prima categorie. În schimb, există cîteva cazuri în care spiranta palatală sonoră apare transformată în oclusivă palatală sonoră. Modalitatea de transcriere a acestui sunet de către Tiktin ne apare a fi cel puțin curioasă. El recurge la grupul *gh* din grafia limbii literare, căruia îi adăugăm un *y*, care are rolul de a indica trăsătura palatală a sunetului în discuție. Cum am spus, în ALR, dar şi în alte sisteme de transcriere fonetică, se foloseşte semnul *ǵ*. Exemplele sînt puține: mold. *ghyélişte*, *ghyílişte* (= *ǵélişte*, *gílişte* 'vielişte') (p. 1736); mold. *ştéghyie*, *stéghyie* (= *ştéǵie*, *stéǵie* 'ştevie') (p. 1493); mgl. *ghyață* (= *gáță* 'viață', 'viețuitoare') (p. 1759).

IV

Lexicologie, onomasiologie. Contribuții etimologice

Fondul lexical latin al limbii române în comparație cu celelalte limbi romanice [*]

Nu este în intenția noastră și nici nu ar fi, de altfel, posibil să prezentăm în cele ce urmează întreaga problematică, deosebit de complexă, enunțată în titlul acestei comunicări. Din această cauză, vom încerca să facem o scurtă trecere în revistă a principalelor puncte de vedere cu privire la trăsăturile caracteristice ale fondului lexical de origine latină al românei. Vom consemna, cu acest prilej, o serie de idei și rezultate semnificative, insistînd mai ales asupra acelor aspecte care ni se vor părea ilustrative pentru stadiul actual al cercetării[1].

În privința modului în care a fost abordată problema lexicului de origine latină a limbii române, în bibliografia bogată, care se întinde peste mai mult de un secol, pot fi distinse trei puncte de vedere mai importante. Într-un prim caz, predominantă a fost judecarea lexicului românesc din perspectiva general romanică. Ceva mai tîrziu, și paralel cu aceasta, s-a concretizat tendința de a studia lexicul latin al românei și din perspectiva așa-numitei „latine balcanice". În sfîrșit, mai ales în ultimul timp, s-a conturat preocuparea de a determina mai precis poziția fiecărui element latin moștenit, atît în cadrul dialectelor și graiurilor românești, cît și în cel al cîmpului onomasiologic în care elementul latin stă alături de sinonime de alte origini, „sedimentate" în lexicul românesc de-a lungul timpului. Această perspectivă aduce lumini noi în problema foarte discutată a raporturilor interdialectale românești în epoca cea mai veche din istoria limbii române și dă o imagine mai apropiată de adevăr asupra evoluției acestui compartiment.

I. Stabilirea cadrului general în care a evoluat lexicul latinesc și, totodată, și a locului specific ocupat de fondul lexical de origine latină al limbii române în ansamblul Romaniei a constituit principalul obiectiv al lucrărilor din prima categorie menționată. Atenția romaniștilor era oprită nu numai de fapte de natură lexicală, ci și de fonetică, morfologie, sintaxă sau derivare. Toate aceste aspecte contribuiau la întregirea imaginii referitoare la individualitatea limbii române față de celelalte limbi romanice. Pe noi ne vor preocupa aici numai chestiunile referitoare la lexic.

Pentru prima dată, o privire de ansamblu, cu referiri numeroase și la limba română, în problema așa-numitei „creații lexicale romanice", a fost realizată de întemeietorul lingvisticii romanice Fr. Diez, în *Romanische Wortschöpfung*, Bonn, 1875. Cum rezultă chiar din titlul lucrării, problema era privită dintr-un punct de vedere oarecum special, constînd în încercarea de a surprinde modul cum a fost tratat și ce întrebuințare a primit fondul lexical latin moștenit în fiecare idiom romanic în parte („Wie hat der Sprachgenius mit dem römischen Erbteil geschaltet?“[2]). În analiza fiecărui element, autorul a urmărit modul în care limbile romanice au procedat nu numai în folosirea bunurilor lexicale moștenite, ci și care a fost în acest proces rolul creațiilor lexicale sau al împrumuturilor din limbile romanice. Prin aceasta se punea bază cercetărilor care căutau să urmărească soarta fondului lexical latin în cadrul cîmpurilor onomasiologice, semantice sau noționale, ținînd seama de condițiile specifice, lingvistice, istorice, sociale și culturale în care a evoluat fiecare idiom romanic în parte.

---

[*] Comunicare ținută la Cursurile de vară și colocviile științifice organizate de Universitatea din București, Sinaia, 25 iulie – 25 august, 1971; și versiunea în limba franceză: *Le fond lexical latin du Roumain par rapport aux autres langues romanes*, Sinaia, 1971.

[1] O expunere amănunțită a contribuțiilor mai vechi și recente ne oferă cartea lui Werner Bahner, *Die lexikalischen Besonderheiten des Frühromanischen in Südosteuropa*, Berlin, 1970 (vezi prezentul volum, p.).

Cercetările de acest gen au căpătat o mare amploare o dată cu dezvoltarea metodei geografice de studiere a limbajului și în special o dată cu apariția atlaselor lingvistice romanice, care grupează pe hărțile lor lexicale tot atîtea grupuri de sinonime de care dispune o limbă pentru denumirea unei noțiuni. Este momentul în care M. Bartoli își dezvoltă cunoscuta sa teorie privind ariile lexicale romanice, încercînd să pătrundă pe verticală către fazele inițiale care au generat procesul stratificărilor lexicale. Lexicul latin al limbii române i-a putut oferi învățatului italian exemple semnificative în ilustrarea normelor referitoare la ariile izolate, ariile laterale, ariile mari și mici sau ariile posterioare. În lucrarea *La spiccata individualità della lingua romena*[3], folosind principiile lingvisticii spațiale, M. Bartoli ajunge la concluzia că acest idiom romanic din răsăritul imperiului roman prezintă atît trăsături arhaice, datorită izolării și poziției laterale, cît și numeroase inovații. Ideea este reluată aproape în aceeași termeni și într-un studiu nou al lui G. Bonfante, *La place du roumain parmi les langues romanes*[4] și se va întîlni în toate lucrările care au ca scop definirea poziției aparte a limbii române față de restul limbilor romanice[5].

Un progres real în explicarea unor aspecte privind procesul de diferențiere a limbilor romanice, și în primul rînd al lexicului romanic de origine latină, se realizează prin lucrarea lui G. Rohlfs, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprache. Versuch einer romanischen Sprachgeographie*, München, 1954. În concepția autorului, procesul diferențierii, care poate fi surprins încă în faza latinei populare, se adîncește pe măsură ce diverși factori, printre care acțiunea substratului, influențele și împrumuturile lingvistice, deplasările de populație, viața economică, socială și culturală etc. acționează diferit asupra fiecărei ramuri a grupului romanic. Acestor factori externi li se alătură cei interni, lingvistici, cum ar fi coliziunea omonimică, creația expresivă, interdicțiile de vocabular, concurența dintre sinonime în cadrul cîmpurilor onomasiologice. Din chiar această simplă înşiruire, rezultă că problema lexicului latin al limbilor romanice ridică în fața cercetătorului dificultăți adesea de netrecut. De regulă, ele sînt soluționate parțial prin invocarea unui număr limitat de exemple, menite să ilustreze, în linii mai generale, legăturile genetice şi de structură dintre limbile romanice. În acest fel procedează şi G. Rohlfs, fundamentîndu-şi studiul pe analiza răspîndirii teritoriale a unui număr de 51 de cuvinte, unele prezentînd chiar o importanță secundară în ansamblul lexicului fundamental romanic. Dar, cu toată restrîngerea la un număr limitat de cazuri, impusă de vastitatea materialului, metoda şi rezultatele obținute reuşesc să aprofundeze şi să dea o mai mare precizie cunoştințelor noastre privitoare la procesul îndelungat şi deosebit de complex al diferențierii limbilor neolatine.

---

[2] Apud W. Bahner, *op. cit.*, p. 46.

[3] În „Studii rumeni“, I (1927), p. 20-34.

[4] În „Revue des études roumaines“, VII-VIII (1961), p. 251-256.

[5] În afară de lucrarea citată mai jos a lui S. Pușcariu, menționăm cîteva contribuții recente: I. Iordan, *El lugar del idioma rumano en la Romania*, în „Beiträge zur romanischen Philologie“, I, (1961), p. 159 urm.; Niculescu, *Individualitatea*. Bibliografia chestiunii, în cap. „Locul limbii române între limbile romanice“, la I. Coteanu și I. Dănăilă, *Introducere în lingvistica și filologia românească. Probleme – bibliografie*, București, 1970, p. 303-314.

Trăsătura caracteristică a acestor lucrări alese spre ilustrare este faptul, menționat deja, că ele tind să cuprindă întregul teritoriu al României, fixînd, prin aceasta, cadrul general în care a evoluat, diferențiindu-se, lexicul de origine latină. Dar, paralel cu acest mod de a vedea lucrurile, s-a impus şi cel care constă în încercarea de a defini trăsăturile lexicului latin al limbilor romanice *plecînd de la un singur idiom* către totalitatea limbilor romanice, în vederea surprinderii, prin comparare, a individualității limbii romanice respective. Dacă în primul caz, începînd cu lucrările lui M. Bartoli, materialul lexical comparat provenea din lucrările de lingvistică geografică, prezentînd avantaje atît în ce priveşte elucidarea ariilor lingvistice, cît şi a stratificării, în cel de al doilea caz, punctul de plecare îl constituie dicționarele etimologice, fie general romanice, fie ale fiecărei limbi romanice în parte, iar rezultatele primesc, adesea, o expresie cantitativă, numerică.

Pentru limba română, care posedă aproximativ 2.000 de cuvinte de origine latină, S. Puşcariu a întocmit pentru prima dată lista termenilor de această origine *păstrați numai în română*, în cunoscuta lucrare *Locul limbii române între limbile romanice* (1920). Această listă a fost supusă apoi unui examen critic şi confruntată cu rezultatele cercetărilor etimologice mai noi de Al. Rosetti, *Istoria*, I, p. 171-184. În capitolul *Termenii păstrați numai în limba română*, Al. Rosetti înşiră un număr de 96 de cuvinte care vor fi existat numai în latina populară de la Dunărea de Jos sau care, din diferite cauze, au dispărut din limbile romanice apusene. Spre ilustrare vom aminti cîteva exemple: *adăpost* 'abri' ‹ lat. *ad-depositum*; *ajutor* (ar. *agutor*, megl. *jutor*) ‹ lat. *adjutor*, *adjutorium* 'secours'; *cerceta* 'visiter, examiner, vérifier, s'informer, interroger' ‹ lat. *circitare*; *despica* (megl. *dispic*) 'fendre, séparer' ‹ lat. *despicare*; *farmec* 'sortilège, maléfice, charme, enchantement, attrait' ‹ lat. *pharmacum* 'drogue'; *împărat* (megl. *ampirat*) 'empereur' ‹ lat. *imperator*; *jugastru* (ar. *gugastru*, megl. *jugastru*) 'érable' ‹ lat. *jugastrum* (‹ *jugum*); *mesteacăn* 'bouleau' ‹ lat. *mastichinus* 'mastic', 'resine de lentisque'; *plimba* (ar. *priimnu*) 'promener' ‹ lat. *perambulare* 'aller à travers, traverser' etc.). Tot S. Puşcariu, iar după el Al. Rosetti, a întocmit şi o listă a cuvintelor care au în limba română un *alt înțeles decît în celelalte limbi romanice*. Pentru unele evoluții semantice mai neobişnuite, S. Puşcariu a propus explicații care să țină seama de condițiile speciale în care s-a dezvoltat romanitatea dunăreană şi carpatică, sau, mai bine spus, a dedus existența acestor condiții specifice din evoluția semantică aparte a unor cuvinte. Dar Al. Rosetti a arătat că în cele mai multe cazuri sensul deosebit al cuvîntului românesc exista şi în latină, însă, din cauze greu de determinat, el nu s-a transmis şi în restul limbilor romanice. Iată cîteva exemple de cuvinte care au în română alt înțeles decît în celelalte limbi romanice: *albastru* 'bleu' ‹ lat. *albaster* 'weisslich'; *bărbat* 'homme, mari' ‹ lat. *barbatus* 'barbu, qui a la barbe'; *inimă* 'coeur; estomac, ventre' ‹ lat. *anima* (în celelalte limbi romanice 'suflet'); *însemna* 'marquer d'un signe' ‹ lat. *insignare* 'entailler, graver' (în celelalte limbi romanice 'enseigner'); *tînăr* (ar. megl. *tinir*) 'jeune' ‹ lat. *tenerum* 'tendre' (sensul cuvîntului latin s-a păstrat în celelalte limbi romanice); *vîrtute* 'force' ‹ lat. *virtus* 'force (du corps), vigueur' (celelalte limbi romanice cunosc sensul abstract 'valeur, courage') şi altele, în număr de aproximativ 25 de cuvinte.

Un nou punct de vedere în cercetarea cantitativă a fondului lexical de origine latină al limbii române în comparație cu celelalte limbi romanice este reprezentat de I. Fischer. Interesul este îndreptat, de data aceasta, asupra modului în care lexicul latin din română participă la conturarea fondului lexical panromanic. Paralel cu aceasta, I. Fischer stabileşte, tot cu ajutorul dicționarelor etimologice, şi numărul de elemente prin care vocabularul latinesc al românei nu participă la cel comun celorlalte limbi romanice occidentale, luate la un loc. La fondul lexical panromanic, româna participă, după autor, cu un număr de 488 de cuvinte, din lexicul latin al românei lipsesc 214 elemente, păstrate „în ansamblul limbilor romanice occidentale“[6]. În schimb, româna are 107 termeni latini care nu se găsesc în nici una din celelalte limbi romanice. Ultima cifră este ceva mai mare decît cea la care ajunsese Al. Rosetti. Trebuie să adăugăm că I. Fischer întreprinde şi o grupare pe sfere semantice a cuvintelor din toate cele trei grupe, oferind astfel cercetărilor viitoare un punct de plecare mai sigur şi mai cuprinzător în înțelegerea condițiilor specifice în care s-a constituit şi a evoluat fondul lexical al latinei dunărene. Concluziile sale sînt următoarele: a) lexicul latinei dunărene se caracterizează prin „folosirea aproape exclusivă şi fără variații notabile de sens a termenilor latini pentru denumirea noțiunilor uzuale“; b) „ansamblul instrumentelor gramaticale este de origine latină“; c) în domeniul terminologiei diferitelor îndeletniciri există „disproporții“; foarte numeroşi şi specializați sînt termenii referitori la agricultură şi creşterea vitelor, pe cînd prelucrarea metalelor, a lemnului, apoi cultura, administrația, religia, şcoala dispun de un „fond lexical mai puțin bogat“[7]. Constatări similare întîlnim şi în lucrarea mai veche a lui W. Domaschke, *Der lateinische Wortschatz des Rumänischen*[8].

Luînd în considerație mai ales materialul din dicționarele etimologice, lucrările de felul celor amintite sînt obligate să lase la o parte aspectele foarte complicate privind evoluția fiecărui cuvînt, în cadrul grupului onomasiologic, semantic şi noțional, din care el face parte. Totodată, termenii păstrați numai într-o anumită regiune sau numai în unele texte vechi şi avînd, prin aceasta, o circulație şi însemnătate redusă, sînt puşi pe acelaşi plan cu cuvintele denumind noțiuni fundamentale, acțiuni şi procese vitale, cu o mare frecvență în procesul comunicării. Este simplificată sau lăsată chiar la o parte problema stratigrafiei lexicale, care ajută la precizarea, din perspectiva diacronică, a locului elementului latin, în cadrul grupului de sinonime dialectale şi regionale.

---

[6] I. Fischer, *Cuvinte panromanice absente din limba română*, în SCL XVI (1965), 4, p. 441-447. Vezi şi TILR, II, p. 110-116.

[7] I. Fischer, în cap. „Lexicul“, din TILR, II, p. 172.

[8] În „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig“, XXI-XXV (1919), p. 65-172.

II. Tot analiza cantitativă stă la baza comparării lexicului latin al limbii române cu fondul mare de elemente de aceeaşi origine din limba albaneză şi cu cele, mai puțin numeroase, din limbile greacă, sîrbo-croată şi bulgară. Împreună cu fondul lexical latinesc al limbii dalmate, limbile enumerate mai sus, inclusiv româna, continuă o realitate lingvistică numită de mulți lingvişti „latina populară balcanică“ sau „latina orientală“, caracterizată printr-o serie de trăsături fonetice, morfologice şi lexicale care nu se găsesc în restul României. Multă vreme această ramură de răsărit a limbii latine a fost considerată ca fiind unitară. În acest mod au văzut lucrurile învățați ca Schuchardt, G. Meyer, M. Bartoli, G. Weigand, I.-A. Candrea, P. Skok, recent G. Reichenkron. Dar o analiză mai atentă a materialului lingvistic, în primul rînd de natură lexicală, transmis din latină limbilor menționate mai sus, a demonstrat că această unitate este iluzorie. Latina din provinciile de răsărit cunoştea o serie de diferențieri dialectale, care s-au adîncit în perioada romanică timpurie şi mai tîrziu în fiecare idiom păstrător de elemente lingvistice latine. Aceste diferențe sînt caracteristice nu numai latinei din provincia romană Dalmatia față de cea din provinciile romanizate de la Dunărea de Jos, în perioada încetării stăpînirii romane, ci ele pot fi constatate şi în fondul latin al limbii române în comparație cu cel al limbii albaneze. Asupra lor a insistat pentru prima dată A. Philippide, iar în vremea din urmă învățatul albanez Eqrem Çabei, dar mai ales H. Mihăescu. În lucrarea *Les éléments latins de la langue albanaise*[9], acesta din urmă a adus probe noi privind stratigrafia şi anumite chestiuni de cronologie a elementelor latine din română şi albaneză. La o analiză mai precisă, cuvintele de origine latină ale albanezei se dovedesc a avea o mai mare vechime decît corespondentele lor din română sau din alte limbi romanice, fapt explicabil prin contactul mai timpuriu, încă din secolul al III-lea î.e.n., al strămoşilor albanezilor cu limba şi civilizația latină. Exemplele aduse de autor nu lasă nici o urmă de îndoială în acest sens. De pildă, lat. *cingula* 'sangle' a păstrat în forma albaneză pe *-u-* nesincopat, *qingëlë*, pe cînd în română şi în celelalte limbi romanice la bază a stat o formă tîrzie **cingla*, devenită în fr. *sangle*, sp. *cincha*, it. *cinghia*. Rom. *chingă* presupune în plus şi metateza lui *-l-*, aşadar trebuie să reconstruim o formă **clinga*. Limba albaneză a păstrat mai mult forme simple latineşti, în vreme ce româna şi celelalte limbi romanice ne prezintă derivate latineşti apărute mai tîrziu în evoluția acestei limbi. La aceasta se adaugă faptul că, în mai multe cazuri, elementele latine ale românei au caracter popular, în timp ce în albaneză ne întîmpină cuvinte cu o largă circulație în latina clasică. Realizînd un studiu statistic cu ajutorul dicționarelor etimologice și din perspectiva oferită de compararea cu limba română, pe de o parte, și cu restul limbilor romanice, pe de altă parte, H. Mihăescu ajunge să grupeze cele 545 de împrumuturi ale limbii albaneze din latină în următoarele categorii: [1] Cuvinte latine folosite în mod curent, care s-au păstrat în albaneză, română și în celelalte limbi romanice, așadar cuvinte panromanice, în număr de 270. [2] Cuvinte latine care se păstrează numai în albaneză și în celelalte limbi romanice, lipsind, prin urmare, din română, în număr de 151. [3] Cuvinte latine păstrate numai în albaneză și română, care se ridică abia la cifra de 39 de elemente. [4] Cuvinte latine păstrate numai în albaneză, în total 85. Din cele 39 de elemente comune românei și albanezei, 19 sînt cuvinte latinești foarte răspîndite, care puteau să se mențină în mod independent în fiecare idiom. De aici rezultă că nu există motive de a se mai vorbi de existența unei limbi latine unitare în Peninsula Balcanică. Mai de grabă trebuie să admitem, după Mihăescu, că „l'influence de Rome a agi dans le Sud-Est européen par des voies diverses, durant une période de longue durée: elle n'a pu conduire à des résultats unitaires et homogénes“ (p. 33).

---

[9] În RESEE, t. IV, 1966, nos 1-2, p. 5-33 şi nos 3-4, p. 323-353.

Pentru problema de care ne ocupăm, concluzia care se impune este că nu numai față de celelalte limbi romanice, dar și față de idiomurile balcanice care au păstrat elementele latine, în primul rînd față de albaneză, lexicul de origine latină al limbii române prezintă trăsături distincte, atît cantitativ cît și calitativ.

III. Încercarea de a reconstrui cea mai veche fază din istoria limbii române, prin compararea celor patru dialecte, a scos la iveală probe suficiente spre a susține că încă din faza așa-numită „romanică timpurie“ putem vorbi de existența unor arii dialectale pe teritoriul romanizat de la Dunărea de Jos. Lăsînd la o parte faptele de natură fonetică sau gramaticală, ne vom opri asupra celor care aparțin lexicului de origine latină.

Analiza comparativă și cantitativă a fondului latin al dialectelor a dus la stabilirea următoarelor grupuri: **1.** elemente latine comune tuturor dialectelor românești; **2.** elemente latine existente numai în anumite dialecte, de regulă în două dintre ele; **3.** elemente latine conservate într-un singur dialect. Numai spre ilustrare, vom menționa o serie de exemple din ultima categorie și anume cîteva cuvinte de origine latină conservate numai în dialectul aromân. Numărul lor, după Al. Rosetti, *Istoria*, p. 72-76 se ridică la aproximativ 75. Sînt proprii dialectului aromân cuvinte ca: *afreață* 'sorte de pain' ‹ lat. *africiae* 'sorte de gâteau'; *amindari* 'a cîștiga, a dobîndi' ‹ lat. *augmentare* 'augmenter, accroître'; *arugă* 'portița staulului pe unde intră vitele' ‹ lat. *ruga*; *cusurin* 'cousin', *cusurină* 'cousine' ‹ lat. *consobrinus*, *consobrina*; *furnu* 'cuptor' ‹ lat. *furnus*; *k'ic* 'figuier', *k'ică* 'figue' ‹ lat. *ficus*; *murnu* 'brun, oacheș, învinețit, negru ca mura' ‹ **morinus* 'brombecrfarbig, dunkel, schwarz'; *nuearcă*, *nearcă* '(mamă) vitregă' ‹ lat. *noverca* 'Stiefmutter'; *surin* 'loc expus la soare' ‹ lat. **solinus* 'sonnig'; *șară* 'ferăstrău, locul unde se scot scînduri' ‹ lat. *serra* 'Säge'; *ving'it*, *γiγinț* 'douăzeci' ‹ lat. *viginti*.

Chiar din aceste cîteva exemple se poate vedea că în întocmirea listelor i se acordă fiecărui element lexical aceeaşi importanţă, indiferent de valoarea lui în procesul comunicării, altfel spus, fără a se ţine seama de poziţia lui faţă de „fondul lexical principal“. Cuvinte cu o largă circulaţie, denumind noţiuni sau procese esenţiale din viaţa omului, stau alături de termeni rari, atestaţi într-un singur grai, unii din ei pe cale de dispariţie. Cu toate acestea, valoarea unor asemenea cercetări pentru reconstruirea lexicului latin al limbii române din perioada cea mai veche din evoluţia acesteia, şi în deosebi pentru demonstrarea existenţei unor arii lexicale străvechi, nu poate fi contestată.

Nu lipseşte însă nici încercarea de a reconstrui aşa-numitul „fond lexical“ sau „vocabularul fundamental“ de origine latină al „românei comune“. În această „schemă a elementelor latineşti cele mai semnificative“ ar intra, după I. Coteanu, *Premize pentru stabilirea vocabularului străromânei*[10], acele cuvinte importante care există astăzi în două sau chiar în toate cele patru dialecte ale limbii române[11]. De regulă însă sînt hotărîtoare prezenţa cuvîntului în dialectul dacoromân şi aromân, utilizarea lui curentă în cele două dialecte şi poziţia lui faţă de derivate şi compuse. Desigur că aceste criterii, cum observă chiar autorul, au un grad ridicat de relativitate, ca în genere toate criteriile folosite pentru stabilirea aşa-numitului fond lexical principal. Cu toate acestea, „schema“ la care ajunge autorul merită a fi privită mai îndeaproape.

După I. Coteanu, vocabularul fundamental de origine latină al „străromânei“ ar cuprinde un număr de aproximativ 610 radicale, prezente în toate ramificaţiile teritoriale actuale ale limbii române. Există apoi un număr de 19 elemente latine în dialectul aromân care nu au „circulat“ probabil niciodată în dialectul dacoromân. Pentru alte 35 de cuvinte aromâne de origine latină se găsesc corespondente numai în graiurile dacoromâneşti din partea de vest şi sud-vest a României. În sfîrşit, dialectul dacoromân posedă în vocabularul său de bază un număr de 95 de cuvinte de origine latino care nu au fost atestate în dialectul aromân, nici în derivate, nici în arii sau în construcţii izolate.

Concluzia care se impune este următoarea: încă în perioada de formare a limbii române sau de trecere de la latină la română, în acea epocă numită şi „romanica timpurie“, eventual „străromâna“, trebuie să admitem existenţa unor arii lexicale chiar ale elementelor din vocabularul fundamental. Este adevărat că pentru perioada imediat anterioară, inscripţiile latine din provinciile dunărene ale imperiului roman, precum şi alte izvoare de pînă în secolele al IV–V-lea, nu ne oferă dovezi certe în acest sens. După H. Mihăescu, *Limba latină*, p. 279, materialele epigrafice, literare şi artistice provenind din această zonă nu posedă fapte de limbă „specifice acestor ţinuturi şi nici unice“. Provinciile dunărene „nu formau un domeniu lingvistic izolat sau independent“ faţă de restul imperiului. Am putea presupune, prin urmare, că cele mai multe dintre ariile lexicale pe care le constatăm astăzi în graiurile populare şi în dialectele româneşti se vor fi constituit după epoca în care aceste ţinuturi fuseseră stăpînite efectiv de romani. Dar tot atît de bine s-ar putea admite că unele din acestea pot fi şi mai vechi, adică latineşti populare, dar că ele n-au fost consemnate în izvoarele vremii, destul de sărace de altfel, şi în care fenomenele populare pătrundeau destul de anevoios.

---

[10] În SCL XVI (1965), p. 579-604 şi p. 759-790; vezi şi TILR, II, p. 293-309, capitol redactat de I. Coteanu.

[11] I. Coteanu vorbeşte de „idiomuri“ cînd e vorba de dialectele româneşti, conform concepţiei sale asupra căreia nu este cazul să ne oprim aici.

În acest sens pledează şi rezultatele obţinute de o seamă de cercetători care au pornit de la datele oferite de ALR. Din actuala repartiţie teritorială a cuvintelor de origine latină şi aplicînd metoda stratigrafiei sau „geologiei“ lingvistice, ei au reuşit să descifreze, în parte, situaţia iniţială, aproximativă, a ariilor descrise de aceste elemente şi să arunce, astfel, lumini noi în problema dificilă a raporturilor interdialectale. Interpretarea materialului cartografiat, în care, simultan cu ariile elementelor latine, apar şi cele ale unor sinonime mai noi, de origine slavă, maghiară, turcească etc., impune în mod obligator luarea în discuţie şi acestor elemente. Astfel, spre deosebire de toate procedeele enumerate mai sus, istoria cuvîntului latin studiat nu mai este ruptă de cea a restului de elemente ale cîmpului onomasiologic, semantic sau noţional. El intră ca element component şi în ceea ce E. Coşeriu[12] a numit „solidaritatea lexicală“ (lexikalische Solidarität), concepută ca totalitatea raporturilor sintagmatice în care poate intra un element pe plan lexical. De aceea, studierea ariilor dialectale, a întregului grup de sinonime şi a expresiilor în care intră elementul latin, la care se adaugă, ca o nouă dimensiune, pătrunderea pe verticală spre faza cea mai veche a istoriei limbii, toate acestea fac ca studiile cu privire la lexic să devină mai profunde şi să reflecte mai fidel marea complexitate a fenomenelor lexicale. Prin aceasta nu se neagă însă utilitatea lucrărilor care ne pun la dispoziţie date despre cadrul general al elementelor latine din română, în comparaţie cu restul limbilor romanice etc.

Existenţa unor arii străvechi, încă din perioada „străromânei“, ale unor cuvinte de origine latină pe teritoriul dacoromân a fost susţinută de S. Puşcariu. Pe aceeaşi linie au mers şi romaniştii germani E. Gamillscheg şi G. Reichenkron, precum şi lingvistul român G. Ivănescu. După S. Puşcariu, ALR ne aduce probe noi în sprijinul ideii că populaţia romanizată, rămasă în Transilvania după retragerea aureliană, a conservat o serie de elemente latine care nu se întîlnesc în regiunea de sud a României. În locul acestora, în jumătatea de sud a ţării apar alte denumiri, dar, fapt semnificativ, şi acestea sînt tot de origine latină. Aşadar, chiar dacă prin deplasări ulterioare de populaţie, dispariţii şi suprapuneri lexicale sau alţi factori lingvistici sau extralingvistici, au intervenit o serie de modificări în decursul timpului, existenţa unor arii lexicale ale elementelor aparţinînd chiar fondului latin al dialectului dacoromân poate fi suficient dovedită. Astfel, după Puşcariu, în vreme ce graiurile populare din jumătatea sudică a teritoriului dacoromân folosesc termenul *varză* ‹ lat. pl. neutru *viridia* (‹ *viridis* › *verde*), cu sensul modificat (la început a însemnat ‘verdeaţă’), în jumătatea de nord se folosește tot un cuvînt de origine latină, *curechi* ‹ lat. pop. *coliclu* ‹ lat. clas. *caulis*. La fel, termenul *zeamă* (de varză) ‹ v. gr. *ζέμα* formează arie în jumătatea de sud a țării, în vreme ce în cealaltă jumătate se spune *moare* ‹ lat. *muria*. În alte cazuri, același cuvînt apare în variante deosebite. Diferențierea exista încă în latina populară. Este vorba de forma *rinichi* (ar. *arniclú*), din jumătatea de sud a țării, căreia i se opune în rest forma *rărunchi*. Prima provine din *reniculus* (‹ *ren*), a doua din **renu(n)culus* (cu descendenți în retoromană și în unele dialecte italiene).

---

[12] În *Lexikalische Solidaritäten*, în „Poetica“, 1, 1967, p. 293.

Dintre faptele invocate de E. Gamillscheg, *Zur rumänischen Frühgeschichte*[13] vom menționa numai pe acelea cu ajutorul cărora romanistul german delimitează una din cele trei zone romanice (Kerngebiet), anume cea din Transilvania, cu centrul în Munții Apuseni, unde populația romanizată a continuat să trăiască după retragerea aureliană. Exemplele sale au o mare vechime, unele provin chiar din latina populară. Așa este cazul cu *ǵenúḱ* ‹ lat. **glenuklu*, față de *ĝenuŋ́ḱ* (*genunchi*) ‹ lat. *genuculum*. În această arie se conservă cuvinte care nu mai apar în alte părți ale teritoriului dacoromân: vb. a *soage* (cu variantele *suvoglu*, *sovolt*, *suvolc*); moț. *cioc* ‘un fel de ciorap din postav alb, pe care-l poartă țăranii moți sub opincă’ ‹ lat. *soccus*, **zocus*, cu *ts*, ca în it. *zocco*, sp. *zueco* ‘Art Pantoffel’, v. it. *zocco*, azi *zoccolo* ‘Holzschuh’; *zgarbură* (PS.S.) ‘calceus’, care poate fi comparat cu tirol. de sud *sgalmera* ‘Holzschuh’ friul., veronez *sgalmere*. Există și unele forme deosebite care apar numai aici, de pildă, în loc de *slab* se spune *sclab*, pentru (tu) *simți* se spune (tu) *sinți*, pentru (eu) *sînt* apare forma (eu) *sîmt*.

Și după G. Ivănescu o serie de diferențe lingvistice caracteristice graiurilor și dialectelor românești „urcă pînă la latina populară“[14]. Ele se reflectă și în limba română literară veche, putînd servi ca probe cu privire la existența deosebirilor dialectale în perioada veche, atît la nivelul graiurilor populare, cît și al limbii literare. După lingvistul ieșean, variantele dialectale ale prepoziției *după*, și anume *dăpă*, *dîpă*, *dipă*, *dipu*, provin din lat. pop. **depo* (‹ *de post*), în timp ce *după* provine din lat. **dopo*, ca și it. *dopo* (*Probemele*, p. 335). Adv. *acum* (*a*), curent în graiurile populare din Oltenia, Muntenia, Moldova de sud și Transilvania de la sud de Mureș, provine din lat. pop. *eccúm modo*, cu accentul pe primul element. În epoca veche, în jumătatea nordică a teritoriului dacoromân se folosea forma *acmu*, continuatorul acelorași elemente latine, dar cu accentul pe al doilea, deci *eccum módo*. Astăzi, în zona vechiului *acmu* apare *amu* ‹ lat. *ad modo*, în limba veche cu sensul ‘deci’, ‘deja’, mai rar și ‘acum’ (*Problemele*, p. 340-341). Radicali diferiți latinești populari stau și la baza formelor *derept*, *dereptate*, față de *drept*, *dreptate*, cu *-i-* neaccentuat sincopat, forme care se întîlnesc și în alte limbi romanice (*Elemente maramureșene*,

---

[13] În *Die Kultur Südosteuropas, ihre Geschichte unde ihre Ausdrucksformen*. Vorträge, gehalten auf Balkanologen Tagung der Südosteuropa-Gesellschaft zu München von 7-10 November 1962, Wiesbaden 1964, p. 60-66.

[14] Vezi G. Ivănescu, *Elemente maramureșene în tipăriturile lui Coresi*, în SCȘt., Iași, X (1959), fasc. 1-2, p. 23. Vezi și *Problemele*, p. 335, 340-341.

p. 22-23). Aceeaşi situație ne oferă şi ariile descrise de pronumele şi adjectivele demonstrative *ăst*, *ăl*, față de *acest*, *acel* (*id.*, p. 25), de termenii *strugure* şi *aúă*, *a trece* ‹ lat. *trajicio-ere*, față de *a păsa* ‹ lat. *passare*, ultimul caracteristic fostului dialect rotacizant de la nordul Dunării (*id.*, p. 26). În acelaşi dialect, verbele *a înneca*, *a înnoda*, *a înnota* au formele *a neca*, *a nuda*, *a nuta*. Prezența sau absența prefixului *in-* este un fapt din latina populară, cum o dovedesc şi celelalte limbi romanice (p. 27-28).

Exemple de acest fel se pot da mult mai multe. Parcurgînd întregul material publicat al ALR, condiție indispensabilă în acest fel de cercetări, cum a remarcat pe drept cuvînt Al. Rosetti într-un studiu mai vechi[15], am ajuns la constatarea că numărul hărților care conțin ariile unor termeni diferiți de origine latină pentru aceeaşi noțiune, după dialecte sau graiuri, este de ordinul zecilor. Această cifră sporeşte simțitor dacă adăugăm hărțile care conțin fapte de natură fonetică, gramaticală, sintactică sau de compunere şi derivare, bineînțeles, în toate cazurile fiind vorba de fenomene străvechi. La exemplele date mai sus, după S. Puşcariu, E. Gamillscheg şi G. Ivănescu, adăugăm aici, spre ilustrare, cîteva date privind repartiția teritorială a următoarelor cuvinte de origine latină: *țărmure* ‹ lat. *těrmen* (REW), *těrmĭnus* (Candrea, CADE); *margine* ‹ lat. *margo*, *margĭne*; *frunză* ‹ lat. *frŏndia*; *foaie* ‹ lat. *fŏlia* (= *folium* 'Blatt'); (apă) *adîncă* ‹ lat. *adancus* 'nach innen gekrümmt'. Primul termen, cu sensul „mal“, formează arie în Banat, Crişana, Maramureş şi Transilvania. Dincoace de Carpați i se opune aria lui *mal*, de origine aproape sigură autohtonă (traco-dacă). Prin Muntenia, într-un punct din Oltenia, la aromâni şi meglenoromâni, apare denumirea *margine*, ar. *mardzine de-arău*, mgl. *mardzina di apu*. Ținînd seama de vechimea indiscutabilă a acestor cuvinte, nu putem admite că repartiția teritorială arătată se datoreşte unei simple întîmplări. La fel stau lucrurile cu ariile cuvintelor *frunză* şi *foaie*. În vreme ce Banatul, Crişana, Maramureşul, cea mai mare parte a Transilvaniei, cu excepția regiunii sudice, şi întreaga Moldovă cunosc termenul *frunză*, în graiurile populare din Oltenia, Muntenia, sudul Transilvaniei şi o parte din Dobrogea se foloseşte denumirea, tot de origine latină, *foaie*. În sfîrşit, în vreme ce în Oltenia, Muntenia, Dobrogea şi de data aceasta şi Moldova este în uz expresia *apă adîncă*, în toate ținuturile de peste munți se spune *apă afundă*. În ultimul caz însă, vechimea adj. *afund -ă* nu poate fi demonstrată. Desigur, această prezentare succintă simplifică mult realitatea. Într-un cu totul alt context, de pildă, cuvîntul *foaie*, folosit pentru a denumi 'foaia de plăcintă sau de tăieței', îşi întinde aria şi peste o parte din zona lui *frunză* 'Blatt'. Acest ultim exemplu l-am pomenit pentru a arăta, dacă mai este nevoie, cît de complicată este istoria fiecărui cuvînt. În acelaşi sens, mai facem precizarea că noțiunea de care ne ocupăm, adică 'foaie de plăcintă sau de tăieței', este denumită în restul graiurilor în care nu apare *foaie*, adică în Bucovina, Maramureş, Transilvania, Crişana şi Banat, tot prin nişte termeni de origine latină; *turtă* ‹ lat. *tōrta* şi *pătură* ‹ lat. **pĭttŭla* 'kleiner Kuchen' (REW).

---

[15] Al. Rosetti, *Sur la méthode de la géographie lingvistique*, în „Mélanges de linguistique et de philologie“, Copenhague-Bucureşti, 1947, p. 417-423.

Este evident că studiul unui termen de origine latină nu se poate face fără cunoaşterea întregului cîmp onomasiologic din care el face parte. Lucrări de acest gen sînt încă puţine în lingvistica românească, în ciuda faptului că hărţile ALR pun la dispoziţie un material de studiu de o bogăţie extraordinară şi că unele din lucrările realizate pe baza acestui material, cum este, de pildă, cea a lui I. Iordan, *Les dénominations du „crâne" d'après l'Atlas linguistique roumain*[16] au demonstrat cît de rodnică poate fi o cercetare de acest fel. Sîntem, de aceea, întrutotul de acord cu punctul de vedere susţinut de lucrarea recentă a lui Werner Bahner: trăsăturile caracteristice ale fondului lexical latin pot fi definite, în primul rînd, prin tratarea faptelor din punct de vedere comparativ istoric şi în acelaşi timp ţinînd seama de „geologia" lingvistică şi de punctul de vedere onomasiologic[17]. Fără a neglija, cum am mai spus, realizarea unor „scheme" ale lexicului latin al limbii române în comparaţie cu celelalte limbi romanice, şi cu latina însăşi, adică fără a face abstracţie de cadrul general al României, în care lexicului românesc îi este rezervată o poziţie proprie, considerăm că în stadiul actual al cercetărilor este util să se treacă la alcătuirea unor „micromonografii" ale cît mai multor, dacă nu ale tuturor elementelor de origine latină ale lexicului românesc.

---

[16] În BL, VIII (1940), p. 95-141.

[17] W. Bahner, *op. cit.*, p. 105. Vezi exemplele amplu discutate de autor în Cap. *Einige Besonderheiten des grundlegenden frühromanischen Wortschatzes in Südosteuropa*, p. 76-101.

Particularitățile lexicale ale limbii romanice timpurii din sud-estul Europei *

În această lucrare W. Bahner realizează o valoroasă sinteză critică asupra stadiului actual al cercetărilor privind trăsăturile lexicale specifice ale limbii romanice timpurii din sud-estul Europei, faza cea mai veche din istoria limbii române, a limbii dalmate dispărute și a elementelor latine din lexicul limbii albaneze. Problema este pusă în cadrul general romanic, avîndu-se mereu în vedere preocuparea de a scoate în relief poziția aparte a lexicului românesc străvechi în comparație cu cel al limbilor surori, în procesul mai larg al diferențierilor lingvistice în interiorul Romániei. Totodată, autorul este obligat să-și formuleze punctul de vedere și în problema dificilă și mult controversată a periodizării istoriei limbii române, epoca de care se ocupă constituind faza cea mai greu de reconstituit din istoria limbii noastre, cînd se face trecerea de la latina populară la limba română. Privirea autorului este îndreptată cu precădere asupra procesului de devenire istorică, de constituire a trăsăturilor lexicale specifice ale limbii române „primitive“ („Urrumänisch“) în spațiul lingvistic dacomoesic al „romanicii-timpurii“. Prin „romanica-timpurie“ (Frühromanisch) autorul înțelege acea fază din istoria limbii latine populare în care apar primele deosebiri regionale de la baza viitoarelor limbi romanice, așadar o fază nouă a latinei populare care pînă acum fusese relativ unitară (p. 70). W. Bahner are în vedere tot timpul numai lexicul fundamental de origine latină al limbii române, apoi cuvintele străvechi nelatine, autohtone, vechi grecești sau vechi germanice, dar rezultatele periodizării schițate își mențin, în linii generale, valabilitatea și pentru celelalte compartimente ale limbii. În procesul de formare a limbii române din latina populară pot fi distinse două faze: una care se situează aproximativ între secolele al IV-lea – al VII/VIII-lea, anterioară „acțiunii propriu-zise a influenței slave“, și a doua cuprinsă între secolele al VII/VIII-lea – al IX/X-lea, cînd are loc contactul lingvistic româno-slav. Obiectul lucrării îl constituie numai prima fază. Ea concordă cu epoca în care s-au produs diferențierile lexicale romanice timpurii și în părțile de apus ale Romaniei, diferențieri scoase în evidență de cercetători ca W. von Wartburg, J. Jud, G. Rohlfs și alții (p. 105). Lipsind informațiile lingvistice pentru această epocă, deoarece inscripțiile latine și textele din provinciile dunărene pot fi puse prea puțin la contribuție în acest sens, sarcina pe care și-o ia cercetătorul, anume reconstituirea trăsăturilor specifice ale lexicului limbii romanice timpurii din sud-estul Europei, nu poate fi realizată decît prin folosirea unei metode complexe. Ea constă din abordarea

---

* Recenzie a lucrării lui Werner Bahner, *Die lexikalischen Besonderheiten des Frühromanischen in Südosteuropa* (Sitzungsberichte der Sächischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Band 115. Heft 3), Akademie-Verlag, Berlin, 1970, 124 p., în ALIL, XXV (1976), p. 221-223

lexicului fundamental din perspectiva comparativ-istorică, din cea a „geologiei lingvistice“ şi din tratarea fiecărui element lexical în cadrul cîmpului onomasiologic din care el face parte. Rezultatul este alcătuirea unor micromonografii pentru fiecare element lexical din fondul de bază, în care să fie refăcut şi, pe cît posibil, explicat procesul complicat al „luptei“ dintre sinonimele cîmpului onomasiologic studiat, să fie surprinse suprapunerile şi dispariţiile lexicale, noile regrupări ale sinonimelor în timp şi în spaţiu. Se urmăreşte, aşadar, refacerea procesului dinamic de schimbare a vocabularului. Metoda impune luarea în consideraţie a tuturor dialectelor şi graiurilor româneşti, a limbii textelor vechi, şi cere să nu fie uitată perspectiva mai largă latină şi romanică. Abordarea problemei numai din punctul de vedere strict etimologic, pe care se bazează, dealtfel, şi numeroasele studii, mai vechi sau mai noi, de statistică a elementelor latine ale limbii române (de exemplu studiul statistic şi comparativ al cuvintelor latine păstrate numai în română, al cuvintelor latine păstrate numai în unele dialecte româneşti, al cuvintelor latine din română şi albaneză, al cuvintelor „panromanice“ etc.) nu-i mai apare autorului ca fiind suficientă în stadiul actual al cercetărilor, deşi el nu neagă valoarea şi importanţa unor astfel de studii pentru stabilirea individualităţii limbii române faţă de celelalte limbi romanice.

Metoda de lucru a lui W. Bahner este ilustrată în cap. VII, intitulat *Einige Besonderheiten des grundlegenden frühromanischen Wortschatzes in Südosteuropa*. Sînt studiate în cadrul cîmpurilor onomasiologice respective denumirile româneşti pentru ’gît’, ’beregată’, ’ceafă’, ’guşă’, cu toate implicaţiile dialectale, istorice, stratigrafice şi cu interferenţele dintre terminologia referitoare la corpul omului şi cea referitoare la corpul animalelor. Un alt microsistem onomasiologic studiat este cel referitor la noţiunea ’inimă’ şi ’suflet’ în română, apoi la noţiunile ’mare’, ’sărac’, ’bolnav’, ’a lucra’, ’bogat’, ’război’ (p. 79-101). Contribuţii personale se găsesc şi în discuţiile referitoare la cuvintele arom. *arugă* (p. 49-51), dr. *a custa*, *a trăi*, *a vieţui* (p. 57-59). Procedeul folosit duce la rezultate interesante. Aplicat cît mai multor elemente din fondul lexical moştenit, el va aduce lumini noi în cunoaşterea procesului dinamic de constituire a lexicului fundamental al limbii române în perioada menţionată şi în cele următoare.

Pe lîngă cele arătate pînă acum, lucrarea lui W. Bahner conţine un amplu istoric al preocupărilor referitoare la lexicul de origine latină al limbilor romanice (cap. VI. *Der lateinische Grundstock*, p. 45-76), o prezentare critică a stadiului actual al cercetărilor referitoare la elementele autohtone ale românei (cap. III. *Die vorrömischen Reliktwörter des Rumänischen*, p. 21-35), la elementele vechi greceşti (cap. IV. *Die griechischen Elemente*, p. 35-39), la elementele vechi germanice (cap. V. *Die altgermanischen Elemente*, p. 40-44). Toate aceste elemente erau prezente în faza romanică timpurie de care se ocupă autorul. Ele conferă lexicului românesc tot atîtea note distinctive în comparaţie cu celelalte limbi romanice. În întreaga lucrare este urmărită ideea individualităţii limbii române între limbile romanice, dar o sinteză a rezultatelor obţinute pînă acum ne oferă capitolul al II-lea intitulat *Die Sonderstellung des Rumänischen und die Herausbildung der romanischen Sprache*, (p. 5-21).

Concluziile lucrării sînt următoarele (p. 107-108): **1.** În faza romanică timpurie elementele de substrat au avut un anumit rol în apariţia trăsăturilor specifice ale limbii române în cadrul Romaniei, totuşi aspectele speciale ale romanicii timpurii din Europa de sud-est nu pot fi explicate în primul rînd prin aceste elemente. **2.** O contribuţie şi mai mică au avut în acest sens elementele de origine veche germanică, veche grecească sau eventual iranică. **3.** Trăsăturile caracteristice ale vocabularului fundamental românesc sînt rezultatul schimbărilor de natură structurală petrecute în interiorul fondului lexical latinesc moştenit, proces care poate fi reconstituit numai cu ajutorul metodei de cercetare care a fost schiţată mai sus.

Ca şi celelalte studii ale romanismului german dedicate limbii române, şi această lucrare se caracterizează printr-o informaţie bibliografică deosebit de bogată, adusă la zi, printr-un spirit de sinteză cu totul remarcabil, prin aprecieri judicioase şi luări de poziţie temeinic argumentate în problemele controversate, prin remarcabile contribuţii personale în problemele de amănunt. Pentru lexicologia istorică românească, în special pentru cea referitoare la elementele latine, lucrarea profesorului W. Bahner reprezintă un vast bilanţ al realizărilor de pînă acum, o privire de ansamblu asupra unui domeniu în care contribuţiile au fost numeroase, dar fragmentare şi dispersate în tot felul de publicaţii. Totodată, cum am mai spus, lucrarea ne propune cu insistenţă o metodă de cercetare, care, deşi nu este nouă în lingvistică, a fost mai puţin aplicată în studierea elementelor latine şi preromane ale lexicului românesc. În ce ne priveşte, sîntem convinşi că această metodă, îmbogăţită prin folosirea datelor oferite de ALR şi de noile atlase regionale româneşti, va contribui în mod substanţial la cunoaşterea tot mai profundă a atît de complicatei istorii a lexicului limbii române.

Din terminologia corpului omenesc: *şold*, *coapsă*, *pulpă* (pe baza ALR) [*]

Orientarea structuralistă, care devine tot mai puternică în lingvistica actuală, a început să cîştige teren şi în cercetările cu privire la vocabular, în ciuda faptului că în acest compartiment al limbii caracterul „sistematic“ nu este atît de evident ca în cazul fonologiei sau morfologiei. Această tendinţă se manifestă cu precădere în cercetările onomasiologice moderne, în care cuvintele nu mai sînt privite în mod izolat, ci sînt tratate ca elemente ale unor sisteme onomasiologice relativ închegate (microsisteme). Acestora le corespund, tot pe planul limbii, sisteme semantice, strîns legate, la rîndul lor, de sistemele noţionale corespunzătoare. Aparţinînd domeniului cunoaşterii, acestea din urmă au un caracter extralingvistic. Între ele şi realitatea obiectivă pe care o reflectă există, de asemenea, o strînsă legătură, determinată de însăşi natura procesului de cunoaştere ca reflectare.

Nu este cazul să insistăm aici asupra numeroaselor puncte de vedere exprimate în ultimul timp cu privire la problemele foarte complicate, aflate încă în discuţie, referitoare la onomasiologie, teoria „cîmpurilor“ (noţionale, semantice etc.)[1]. Reţinem însă constatarea generală că în majoritatea lucrărilor recente asupra vocabularului se manifestă tot mai hotărît tendinţa de a stabili „relaţii mai mult sau mai puţin sistematice între elementele vocabularului“[2].

Grupul de termeni pe care ne-am propus să-l discutăm aici constituie un exemplu cît se poate de potrivit pentru ilustrarea ideii de mai sus. Punctul de plecare a fost o observaţie a lui E. Gamillscheg cu privire la soarta termenului latinesc *coxa* în limba română. Plecînd de la materialul oferit de *Atlasul lingvistic român* I, harta 56 (*coapsă*), acesta scrie: „Der Grund, warum *coapsă* im Dakorumänischen in so weitem Umfang geschwunden ist, muss noch festgestellt werden“[3]. Pentru soluţionarea acestei probleme va fi necesar să aducem în discuţie şi termenii *şold*, *pulpă* (împreună cu alte sinonime populare), cu care urmaşul lat. *coxa* se află în strînse raporturi.

De altfel, este cunoscut că încă de la A. Zauner, *Die romanischen Namen der Körperteile*[4], istoria lat. *coxa* în limbile romanice a fost făcută în legătură cu evoluţia termenului apropiat *femur* şi a germ. **hanka*. Recent, după Wartburg, situaţia acestui grup de termeni a fost interpretată din punct de vedere structural de K. Baldinger, *L'étymologie hier et aujourd'hui*[5]. „Le changement de signification du mot *coxa*, spune acesta, ne s'explique que par son entourage. L'histoire de *coxa* c'est en même temps l'histoire de *femur*, de *fimus*, de **hanka*".

---

[*] Apărut în SCL XIV (1963), 4, p. 439-455.

[1] O prezentare a stadiului actual al discuţiei a făcut Ulrich Ricken, *Onomasiologie oder Feldmethode? Bemerkungen zur Methode einiger neuerer wortkundlicher Arbeiten*, în „Beiträge zur romanischen Philologie“, I, Jahrgang, Berlin, 1961, p. 190 şi urm.

[2] U. Ricken, *op. cit.*, p. 207: „«Strukturell» meine ich hier natürlich nicht im Sinne irgendeiner Richtung oder Schule des Strukturalismus, sondern nur im Sinne des Aufzeigens von mehr oder weniger systemhaften Beziehungen zwischen den Elementen des Wortschatzes“.

[3] Vezi *Sprachgeschichtlicher Kommentar zur karte* ***anca*** *„Hüfte" des* AIS *(I, 135)*, în *Etymologica. Walther von Wartburg zum siebzigsten Geburtstag*, Tübingen, 1958, p. 262, nota.

[4] În „Romanische Forschungen“, 14 (1903), p. 339-530.

Lucrării lui K. Baldinger i se poate face obiecţia că, făcînd istoria denumirilor *coxa*, *femur*, **hanka* în limbile romanice, (fără referiri la română) trece cu vederea faptul foarte important că, alături de sistemul onomasiologic referitor la aceste părţi ale corpului *omenesc*, există şi un sistem paralel de denumiri aparţinînd terminologiei corpului *animalelor*. Cu alte cuvinte, folosind terminologia lui Baldinger, sistemul lucrurilor (système des choses) este mai complicat, ceea ce are drept urmare o complicaţie corespunzătoare la nivelul cîmpului noţional (champ notionnel), al cîmpului semantic (champ sémantique), precum şi în cadrul sistemului de denumiri (champ onomastique). Asupra acestei chestiuni vom mai reveni.

În afară de necesitatea aducerii în discuţie şi a terminologiei animale corespunzătoare, pentru înţelegerea justă a evoluţiei acestui „microsistem" onomasiologic mai trebuie avut în vedere şi faptul că în limba română, ca de altfel şi în alte limbi romanice sau de altă origine, denumirile referitoare la „şold" şi „coapsă" se confundă între ele, înlocuindu-se adesea unele prin altele. Confuzia de pe planul onomasiologic îşi are punctul de plecare în situaţia de la nivelul „sistemului lucrurilor" (système des choses). Între aceste părţi ale piciorului neexistînd o delimitare precisă, confuzia care se produce pe planul denumirilor este întrutotul explicabilă. Observaţia a fost făcută şi de E. Gamillscheg, *op. cit.*, p. 263: „Die Verbindung der Vorstellungen 'Hüfte' und 'Oberschenkel' widerstrebt also scheinbar dem Sprachgefühl weniger als eine Verbindung von Oberschenkel und Unterschenkel. Durch das Kniegelenk sind diese beiden Körperteile deutlich gegeneinander abgegrenzt und verlangen daher eine eindeutige eigene Bezeichnung".

Faptele care vor fi aduse în discuţie provin din ALR I, harta 56, unde sînt prezentate denumirile populare pentru „coapsă" (fr. *cuisse*, germ. *Oberschenkel*), ALRM II, harta 125 'şold' (fr. *hanche*, germ. *Hüfte*), ALRM II, harta 'pulpă' (fr. *mollet*, germ. *Unterschenkel*)[6]. Pentru terminologia animală corespunzătoare vor fi folosite dicţionarele, precum şi cele două lucrări referitoare la terminologia calului, ale lui Şt. Paşca şi Sever Pop[7].

Ca şi în alte limbi romanice, şi în limba română lat. *coxa* „Hüfte" s-a păstrat cu sensul 'Schenkel, Oberschenkel'. Schimbarea semantică a avut loc încă în latina populară şi, după cum a arătat A. Zauner şi apoi W. von Wartburg, FEW, II, p. 1264, ea s-a produs pentru a se evita omonimia supărătoare, la care se ajunsese datorită evoluției fonetice, între termenul propriu latinesc pentru 'Oberschenkel', anume *femur*, pe de o parte, şi termenul *fimus* 'Mist, Dünger', pe de altă parte[8]. *Coxa* „Hüfte" a început să denumească toată partea corpului care ține de la şold pînă la genunchi, pentru ca apoi să însemne numai 'Oberschenkel'. Sensul „Hüfte" al lat. *coxa* nu s-a mai păstrat în limbile romanice, cu excepția dialectului macedoromân, a unor dialecte italiene şi a alb. *kofšë* (vezi FEW, II, p. 1264).

---

[5] În „Cahiers de l'Ass. Int. des études fr.", 11 (1959), p. 235.

[6] Lipsa de preciziune semantică a cuvintelor româneşti *coapsă*, *pulpă* ne obligă să folosim uneori, în continuare, termenii corespunzători francezi sau germani.

[7] Vezi Şt. Paşca, *Terminologia calului: Părţile corpului*, în DR, V, p. 51-271; Sever Pop, *Cîteva capitole din terminologia calului*, *ibid.*, p. 272-327.

Dacă luăm însă în considerație datele oferite de ALR I, harta 56, constatăm că nici în macedoromână *coapsă* nu mai înseamnă 'Hüfte', ci 'Oberschenkel' sau 'partea dintre picioare de sub testicule': pct. 05 *coápsă-coápsi* 'Oberschenkel'; pct. 06 *cuápsi-cuápsi* (pl.), cu explicația „se înțelege partea dintre picioare; partea externă se numeşte *búcî di ĉor* şi *púlpî de dzenúcl'uŋgiós*"; în localitatea Băiasa, *cuápsî-cuápsi* (pl.) denumeşte „partea de sub testicule", iar în pct. 09 *cuápsă* înseamnă tot 'partea dintre picioare': *o băgáş tu cuápsi* 'ai băgat-o între picioare'. În nici unul dintre punctele macedoromâne anchetate de S. Pop *coapsă* nu are sensul „Hüfte". Nu e exclus, totuşi, ca în alte localități macedoromâne el să-şi fi păstrat sensul originar.

Cu sensul 'Hüfte', *coapsă* apare şi în textele vechi româneşti. În citatul dat de Tiktin, DRG, s.v., luat din BB, anume „Încinge sabia ta peste coapsa ta, puternice", *coapsă* are sensul 'Lende, Hüfte'[9]. La fel stau lucrurile în acelaşi context din *Psaltirea scheiană*, unde e consemnată şi varianta *coafsă*[10].

De aceea trebuie să admitem că în limba română *coapsă* a avut o bună bucată de timp două sensuri: 'Hüfte' pe cale de dispariție, şi 'Oberschenkel', devenit predominant. Pînă aici paralelismul cu celelalte limbi romanice este perfect, cu restricția că sensul primordial al lui *coxa* s-a păstrat în română mai mult timp, în unele graiuri macedoromâne poate chiar pînă astăzi.

Dar chiar cu sensul modificat de 'Oberschenkel', cuvîntul în discuție are în graiurile dacoromâneşti o răspîndire restrînsă, regională. După cum se poate vedea pe harta nr. 56, din ALR I, el este atestat în trei puncte izolate din nord-vestul României (pct. 94, *cópsa diriáptă*; pct. 280, *cuópță-cuópță* (pl.); pct. 302, *cǻpsa* (art.)-*cǻpsî*), apoi pe o arie compactă în nordul Carpaților Răsăriteni, în vestul Bucovinei, nord-estul Ardealului, sud-estul Maramureşului, cunoscînd următoarele variante fonetice: *coápsă-coápsă* (pl.), pct. 370; *coápsă-coápsăle* (pl. art.), pct. 375; *cóps*(*ț*)*ă-cóps*(*ț*)*ă*, pct. 313; *cuápsă*, pct. 554; *cópță*, pct. 218; *cuápță-cuáps*(*ț*)*ă* (pl.), pct.

---

[8] Vezi şi E. Gamillscheg, *op. cit.*, p. 263; K. Baldinger, *op. cit.*, p. 238-239. O altă explicație a dispariției lat. *femur* propune Harald Weinrich, în ZRPh. LXXVII (1961), Heft 1/2, p. 140. Recenzînd lucrarea citată a lui K. Baldinger, el scrie: „So dürfte in diesem Fall *femur* als Normalwort zur Bezeichnung des Schenkels ausgefallen sein, weil es seit dem Bibellatein Euphemismusfuncktionen zur Bezeichnung der Geschlechtsorgane wahrzunehmen hatte".

[9] Vezi şi E. Gamillscheg, *op. cit.*, p. 261.

[10] „Încinge armele tale pre *coafsa* ta, silnice", I.-A. Candrea, PS.S., vol. II, p. 86. Vezi şi V. Arvinte, *Elemente germane (săseşti) în cartea **Facerea din Biblia de la Bucureşti** (BB 1688, din ms. 45 şi din ms. 4389)*, în volumul *aporturi lingvistice româno-germane. Contribuții etimologice*, Editura Egal, Bacău, 2002, p. 184-193; pentru *şold*, v. p. 192-193; cf. şi Arvinte, *Dt. Entlehn.*, p. 90-94.

214; *cópsă-cópsă*, pct. 215, 217, 360, 361, 571; *cåpsă-cåpsă* (pl.), pct. 348. În ultimul punct are sensul 'partea opusă tălpii (căputa) piciorului'. De asemenea el apare şi în pct. 614 sub forma *cuápsî-cuápsî* (pl.), precum şi în dialectul macedoromân, cu formele pe care le-am pomenit mai sus.

Din actuala răspîndire teritorială, se poate deduce că altădată *coapsă* era cunoscut în toate graiurile dacoromâne. Resturile izolate ale fostei arii unitare constituie o dovadă în acest sens. Ele sînt asemănătoare cu ceea ce în geologie se numeşte „martori de eroziune", porțiuni mai rezistente ale unui strat altădată continuu.

Am arătat mai înainte asemănarea în privința evoluției semantice a lat. *coxa*, de la 'Hüfte' la 'Oberschenkel', atît în limbile romanice apusene, cît şi în limba română. În perioada cînd *coxa* avea în limbile romanice apusene atît sensul 'Hüfte', cît şi pe acela de 'Oberschenkel', s-a simțit nevoia, pentru evitarea unor neînțelegeri, ca pentru noțiunea 'Hüfte' să se adopte un alt cuvînt. W. von Wartburg, FEW, sub *Hanka, scrie: „Da aber diese Ausdehnung (*coxa* = 'Hüfte' şi 'Oberschenkel') oft zu Unklarheiten führen musste, griff man im Notfall zum germ. *HANKA, das nun unterdessen von den Söldnern und Ansiedlern hereingebracht worden war". Germ. **hanka* are reprezentanți în franceză *hanche*, italiană, sardă, catalană, spaniolă, portugheză *anca* 'Hüfte'. În spaniolă el înseamnă mai ales 'Hinterteil der Pferde'. În limba română însă cuvîntul nu a pătruns.

Se pune însă întrebarea cum a procedat în acest caz limba română pentru restabilirea echilibrului în sistemul denumirii acestor părți ale corpului, căci şi aici *coapsă* a avut multă vreme tot două sensuri? Este clar că şi în limba română s-a simțit aceeaşi nevoie de claritate, de preciziune ca şi în limbile romanice apusene. Ca şi în cazul acestora, limba română a recurs tot la un împrumut. Paralelismul merge însă mai departe, căci de data aceasta acest împrumut a fost făcut tot dintr-o limbă germanică, anume din graiul populației germane de pe teritoriul României, de la aşa-numiții saşi transilvăneni. Este vorba de cuvîntul *şold* 'Hüfte', din săs. *Scholdər*. Aşadar, în vest germ. **hanka*, iar în răsărit săs. *Scholdər* au luat locul lat. *coxa* cu sensul 'Hüfte'. Acest paralelism, care este desigur întîmplător, nu a fost observat pînă acum[11].

Şold 'Hüfte' cunoaşte o largă răspîndire pe aproape întregul teritoriu dacoromân, după cum se poate vedea din atlasele lingvistice româneşti: ALR II/I, h. 98; II/I, MN 2221, 41; SN, h. 363, IV, h. 1094. El este puternic înrădăcinat în limbă, avînd şi numeroase derivate, fapt care l-a determinat pe Al. Graur să-l treacă chiar pe lista elementelor fondului principal al limbii române, în care numărul cuvintelor de origine germană este infim[12].

În legătură cu etimologia cuvîntului *şold*, sînt necesare cîteva precizări, deoarece părerile lingviştilor sînt împărțite. Am arătat mai sus că el trebuie derivat din săs.

---

[11] Nu există motive spre a susține originea veche germanică a cuvîntului românesc. În ahd. el avea forma *scultra*, *sculter*(*r*)*a*, cu sensul 'Schulter' ('umăr'), dar şi 'Vorderbug des Tieres', forme din care nu se poate explica rom. *şold*. Menționez pentru discuția care urmează că în anumite dialecte din vestul şi sudul Germaniei (precum şi în mhd.) *Schulter* însemna şi „Vorderschinken des Schweins" (vezi Fr. Kluge, EWDS, p. 683, Fr. Weigand, *Dt. Wb.*, II, p. 799).

[12] Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, Bucureşti, 1954, p. 54.

Scholdər 'Schulter' (umăr), pl. *Scheldərchər* (vezi G. Kisch, *Vergleichendes Wörterbuch*, p. 203). Această etimologie a fost dată prima dată de N. Drăganu, în DR, IV, p. 147, pentru rom. *shold*, atestat deja la *Anonymus Caransebesiensis*, în secolul al XVII-lea. Dicţionarele româneşti care dau etimologii invocă însă greşit etimonuri polone, cehe sau slovace. Aşa, de exemplu, Tiktin, DRG, compară cuvîntul românesc cu pol. *szoldra*, slovac. *šoldra* 'Schweinekeule' ('but de porc, ciosvîrtă de porc'), în ambele limbi din germ. *Schulter* ('umăr'). I.-A. Candrea, CADE, pomeneşte numai cuvîntul polonez *szoldra* ‹ germ. *Schulter*. Scriban, *Dicționaru*, pleacă de la ceh. *šolda*, *šoldra* 'umăr, şold de porc', pol. *szoldra*, în timp ce DLRM adoptă explicația propusă de Candrea. Al. Graur, *op. cit.*, trecîndu-l pe *şold* în lista elementelor fondului principal lexical, adaugă că este de origine necunoscută. Rezultă, deci, că şi pentru Al. Graur explicațiile autorilor de dicționare sînt inacceptabile.

Nici unul din lexicografii amintiți nu a luat în considerație faptul că termenul există şi în graiul saşilor transilvăneni. Cu aceştia românii au stat nemijlocit în contact sute de ani de-a rîndul. De la ei au pătruns în limba română şi alte cuvinte care cunosc o răspîndire teritorială tot atît de mare ca şi *şold*. E cazul unor termeni ca *roabă*, *leaț*, *troc*, *şopron*, *şură*, *ştreang*, *ochelari* şi mulți alții, atestați pe hărțile ALR pe aproape întregul teritoriu dacoromân[13]. Nu se cunosc însă elemente de origine cehă, slovacă sau chiar poloneză care să aibă o răspîndire atît de largă, pînă în regiunile sudice ale României. În plus, prezența cuvîntului la Anonymus Caransebesiensis arată că el este destul de vechi în graiurile populare româneşti din interiorul arcului carpatic.

Prezența cuvîntului în graiurile săseşti din Transilvania este bogat documentată de SSW, p. LIX, unde, în tabelul de corespondențe fonetice, sînt trecute peste 50 de variante fonetice ale cuvîntului german literar *Schulter*. Adaug şi atestările anchetatorului ALR II (E. Petrovici), care a cercetat şi graiul din două localități săseşti din Transilvania: săs. *şúâldăr* 'umăr', pct. 143; *dę şoldăr* (la oraş), pct. 245; apoi săs. *şúuâldărblèiăt* 'omoplat', 'spată', pct. 143; *şoldărblet*, pct. 245 (vezi ALR II, vol. 1, MN 2149). Din săs. *Scholdər* s-a dezvoltat un rom. **şoldăr*, care, fiind asimilat la substantivele neutre cu pluralul în *-uri* a avut la plural forma *şolduri*. De la această formă de plural s-a refăcut un singular *şold*, întocmai cum, dialectal, pluralul *staure* a devenit *stauri*, de unde s-a refăcut un singular *stau*. În graiurile în care „terminația" *-auă* de plural este cunoscută, *stau* are pluralul *stauă*[14]. Nu este însă exclus ca prin nordul țării cuvîntul *şold* să fi pătruns şi din limbile slave vecine amintite.

În legătură cu modificarea semantică de la săs. *Scholdər* 'umăr' la rom. *şold* 'Hüfte', trebuie repetat, ceea ce am menționat şi mai sus, că în acest cîmp semantic extensiunile de sensuri, pînă la înlocuirea unui sens prin altul, sînt frecvente. Cîteva exemple din diferite limbi sînt concludente. Astfel germ. **hanka* nu însemna la început 'şold', ci 'coapsă': „Die ursprüngliche Bedeutung von *anca* war wohl nicht

---

[13] De aceste cuvinte m-am ocupat pe larg în *Dt. Entleh.*, p. 27-94; 155-176.

[14] Vezi V. Arvinte, *Terminația de plural* ***-ауă*** *a unor substantive neutre*, în SCL X (1959), p. 225-226; în prezentul volum, la p. 140-163.

'Hüfte', sondern 'Schenkel' (Gamillscheg, *op. cit.*, p. 272, nota). Lat. *armus* avea sensul 'Schulterblatt' (omoplat), iar la animale 'Vorderbug', în timp ce în unele graiuri româneşti el înseamnă 'coapsă' la om. Lat. *pulpa* însemna 'partea cărnoasă a corpului, fără grăsime şi oase, carne fragedă, bună de mîncat', în timp ce rom. *pulpă* este termenul cel mai răspîndit pentru noţiunea 'Oberschenkel'. *pulpă* înseamnă în română şi 'Unterschenkel', 'mollet'. Mai departe, ital. *colone*, *galone*, care în nordul Italiei l-a înlocuit pe *coxa*, are atît sensul 'Hüfte', cît şi 'Oberschenkel': „Es widerholt sich [...] die Geschichte von *coxa*" (Gamillscheg, *op. cit.*, p. 271). Cuvîntul german *Schulter*, pătruns în limbile cehă şi polonă, a căpătat aici sensul 'Schweinekeule' (şold de porc). Dar acest sens există chiar în unele dialecte germane, cum am menţionat în nota 11, bazîndu-mă pe dicţionarele lui Kluge şi Weigand. Aceeaşi modificare semantică de la 'Schulter' la 'Oberschenkel' există şi în unele graiuri populare româneşti. În punctul cartografic nr. 9 subiectul anchetat a dat expresia *umărul piciorului* pentru 'coapsă' ('Schenkel'). În punctul 594 s-a notat, cu acelaşi sens, *spáta k'iŝórului* şi *spáta la pĉiŝor*, ştiut fiind că *spată* înseamnă 'omoplat'.

Cum se explică acum răspîndirea atît de largă a cuvîntului *şold* pe aproape întregul teritoriu dacoromân? Pentru că, în afară de cîteva puncte din vestul ţării, unde apar termeni ca *slăbie* 'şold' (‹ sîrb. *slabina*, vezi Candrea, CADE, s.v.), *kis'* şi *cliĉ* (ambele din sîrb. *ključ* 'claviculă', vezi DA, sub *cliciu*), sau *horpos* (acesta poate din maghiară), în restul ţării toate subiectele anchetate au răspuns cu termenul *şold*. Răspunsul *şală* din pct. 928 se datoreşte unei neînţelegeri, ca şi răspunsul *mijlocul omului*, din pct. 872 (sudul Olteniei). Aici, de altfel, informatorul a adăugat îndată şi termenul propriu *şold*. De asemenea şi răspunsul *brîu*, din pct. 285 (centrul Transilvaniei) şi 858 (Iugoslavia), este tot impropriu. În sfîrşit, istrorom. *cuc-cúcure* 'şold', provine din s.-cr. *kuk* 'Hüfte, Lende'.

Răspunsul la întrebarea formulată mai sus aduce cu sine şi rezolvarea chestiunii de la care am pornit, anume, care sînt cauzele pentru care termenul *coapsă* a dispărut pe cea mai mare parte a teritoriului dacoromân. Fără îndoială că nu răspîndirea atît de largă a lui *şold* a determinat dispariţia lui *coapsă* ci, ca să anticipez oarecum, aceeaşi cauză care a făcut ca *şold* să capete o atît de mare extensiune, a pricinuit, pe de altă parte, dispariţia treptată a cuvîntului *coapsă*. Această cauză o văd, de fapt, în influenţa reciprocă, în interacţiunea care există între sistemul denumirilor acestor părţi ale corpului omenesc şi acelaşi sistem de denumiri aparţinînd terminologiei similare a corpului animalelor, îndeosebi a animalelor domestice de primă importanţă. Cum am arătat mai sus, plecînd de la K. Baldinger, care încerca să ilustreze orientarea structurală a cercetărilor etimologice moderne invocînd exemplul *coxa*-*femur*-**hanka*, „sistemul lucrurilor" este în acest caz mai complicat, deoarece trebuie atrasă în discuţie şi sfera animală, pentru că, în linii generale, multe din părţile corpului omenesc sînt asemănătoare cu acelea ale principalelor animale domestice. Pe plan lingvistic, acest fapt are drept urmare identitatea multor denumiri referitoare la cele două cîmpuri semantice (ex. *cap*, *picior*, *gît*, *ochi*, *ureche* etc.).

Prin urmare, faţă de cele spuse de K. Baldinger, trebuie văzut dacă nu cumva în răspîndirea termenului germanic **hanka* în locul lui *coxa* în limbile romanice apusene, odată cu dezechilibrul produs în sistemul *coxa-femur*, datorită omonimiei supărătoare a acestuia din urmă cu *fimus* sau datorită altei cauze, nu a avut un rol însemnat, şi în ce măsură, faptul că **hanka* a făcut parte iniţial din terminologia calului, sau mai ales din această terminologie, aşadar faptul că el a aparţinut unui alt sistem onomasiologic, de altfel foarte înrudit, şi tocmai de aceea avînd o putere mai mare de influenţă.

Într-adevăr, W. von Wartburg, FEW, sub *HANKA prezintă numeroase exemple vechi şi dialectale, din tot cuprinsul teritoriului francez, din care rezultă cît de răspîndit este acest cuvînt în legătură cu terminologia calului, dar şi a altor animale domestice. Tot acolo se arată că un rol deosebit în răspîndirea acestui cuvînt pe teritoriul României l-au avut mercenarii germani de la începutul Evului Mediu. El aparţine categoriei mai largi a termenilor legaţi de creşterea calului, pe care popoarele romanice le-au primit în lexicul lor de la seminţiile germanice stabilite în diferite părţi ale imperiului roman. În acest sens, să se vadă cele spuse de Gamillscheg în *Romania Germanica* I, p. 198-199, II, p. 144. În ultimul loc: „Die Pferdezucht war bei allen Germanen eine Notwendigkeit der Kriegführung“. Sau la p. 148: „Die Ausdrücke der Pferdezucht spielen bei allen germanischen Stämmen eine grosse Rolle“.

Dar nu numai în franceză, ci şi în alte limbi romanice apusene situaţia este asemănătoare. Astfel, în spaniolă *anca* înseamnă atît 'Hüfte' la om, cît şi 'Hinterbacken des Pferdes', întocmai ca şi în provensală şi catalană, limbi prin intermediul cărora termenul a pătruns în spaniolă (vezi şi Corominas, *Diccionario critico etimológico de la lengua castellana*, I, p. 200, care arată că în span. *anca* a pătruns ca termen special de călărie sau ca termen veterinar, aşadar legat tot de terminologia animală). Prov. *anca* are atît sensul 'hanche', cît şi 'croupe de cheval', 'gigot'. Port. *anca* înseamnă tot 'şold', 'Hüfte', dar şi 'Hinterteil der Tiere', 'Kreuz der Pferde und Lasttiere' (la plural). Despre *anca* din limba sardă Gamillscheg, *Sprachgeschichtlicher Kommentar* ..., p. 274, face presupunerea că ar fi ajuns aici „etwa als Ausdruck der Pferdezucht“, o dată cu alţi termeni germanici din aceeaşi sferă semantică.

Este sigur, aşadar, că germ. **hanka* 'Hüfte' s-a răspîndit în limbile romanice apusene nu numai pentru că în sistemul *coxa-femur* se prodesese un dezechilibru. În sistemul denumirilor acestei părţi a corpului omenesc, atunci cînd termenul *coxa*, din motivele cunoscute, a devenit nesatisfăcător, au pătruns elemente aparţinînd sistemului corespunzător de denumiri la animale, s-a produs, deci, o întrepătrundere, o imixtiune a celor două cîmpuri onomasiologice.

Revenind acum la rom. *şold*, care are în limba română o situaţie asemănătoare cu a reprezentanţilor germ. **hanka* în limbile romanice apusene, constatăm că şi el ilustrează perfect ideea de mai sus. Cuvîntul *şold* este folosit în egală măsură atît de terminologia animală, cît şi în aceea a corpului omenesc. Dovada cea mai bună pentru ultimul caz o constituie harta 125 a ALRM II, intitulată *şold* 'hanche'. În ce priveşte larga întrebuinţare a termenului *şold* în domeniul animal se pot vedea cele două lucrări româneşti referitoare la terminologia calului ale lui Şt. Paşca şi Sever

Pop, citate mai sus. Ele au avut ca punct de plecare materialul dialectal primit de Muzeul limbii române din Cluj de la diferiți corespondenți din întreaga țară, ca răspuns la chestionarul intitulat *Calul*. Cu sensul 'terminația superioară a oaselor piciorului la cal', sau 'partea de la încheietura de sus pînă la genunchi', precum şi cu semnificația 'crucea şalelor', cuvîntul *şold* este atestat în întreaga țară. În răspunsurile la chestionar au fost consemnate şi numeroase derivate populare, cum ar fi *şoldău*, *şodolan* (‹ *şoldolan*), *şoldiat*, *şoldiş*, *şoldit*, *şoldiu*, *şoldîiu*, *şoldăi*, *şolduit*, *şolduros* etc. (vezi S. Pop, *op. cit.*, p. 230-231; Şt. Paşca, *op. cit.*, p. 318). Existența derivatelor constituie o probă în plus despre marea vitalitate în graiuri a cuvîntului *şold*, care aparține terminologiei animale în genere şi nu numai terminologiei calului.

Aşadar, putem conchide că marea răspîndire a lui *şold* în graiurile dacoromâneşti se datoreşte folosirii lui intense în legătură cu animalele domestice.

Dacă în acest caz întrebuințarea cuvîntului şi în sfera animală a ajutat la extinderea lui pe spații tot mai largi, ducînd la ancorarea lui tot mai puternică în mintea indivizilor vorbitori, în celălalt caz, al cuvîntului *coapsă*, întrepătrunderea sistemului de denumiri aparținînd domeniului animal cu sistemul de denumiri uman a avut drept urmare înlăturarea aproape totală a termenului *coapsă* din graiurile populare româneşti. Atît într-un caz cît şi în celălalt s-a manifestat, cu efecte diferite, favorabile sau nefavorabile, influența terminologiei animale.

Într-adevăr, dacă privim din nou harta 56 a ALR I, vom constata că termenii populari care îl concurează pe *coapsă*, scoțîndu-l din uz în cea mai mare parte a țării, aparțin mai mult sau mai puțin terminologiei animale.

Un prim exemplu îl constituie denumirea *arm-ármuri*, cu varianta *ármure-ármuri*, care alcătuieşte o arie unitară în Oltenia, fiind atestat însă şi în Maramureş în două localități (*ármuoru pťiĉiórului*, pct. 354 şi *ármuru pťiĉórului*, pct. 351) şi izolat în nordul Moldovei (pct. 378, 542, 550, 552), precum şi în pct. 960 din sudul Munteniei (*ármuru ḱiĉórului-ármuri*). Peste tot el are sensul 'Oberschenkel', 'hanche'. După Tiktin, DRG, s.v., *arm* înseamnă însă '(Ober)schenkel der Tiere'. Apoi, cum am arătat şi mai sus, în limba latină *armus*, pe lîngă sensul 'Schulterblatt' ('omoplat') însemna şi 'Vorderbug bei Tieren'. Din terminologia animală el a trecut în Oltenia, şi în celelalte puncte amintite, în terminologia corpului omenesc, înlocuindu-l pe mai vechiul *coapsă*.

Un alt termen dialectal este *țîmp*, atestat în Banat, în pct. 35, 40, 75, 79, 85. Sensul acestui termen dat de DLRM este 'coapsă de animal'. Etimonul este magh. *comb*. ALR arată că şi acest cuvînt a trecut din sfera animală în terminologia corpului omenesc, înlocuindu-l pe mai vechiul *coapsă*.

De asemenea, în mai multe puncte izolate, presărate pe întregul teritoriu dacoromân, termenul *şold* „Hüfte“ a căpătat şi înțelesul 'Oberschenkel' (pct. 3, 122, 324, 333, 385, 388, 727, 760, 859, 898). Ca şi *coxa* în latina populară sau ca şi ital. *calone*, *galone* (vezi mai sus, p.), termenul *şold* şi-a extins sensul, însemnînd în punctele amintite atît 'Hüfte', cît şi 'Oberschenkel'. Faptul s-a putut produce datorită confuziei la nivelul „lucrurilor“, adică datorită lipsei unei delimitări precise între aceste două părţi ale corpului omenesc. Trebuie avută în vedere însă şi terminologia animală, unde denumirea *şold* se aplică întregii părţi a piciorului de la genunchi în sus. Astfel, în ciuda lipsei de preciziune, *coapsă* a fost înlocuit în punctele amintite prin *şold*.

Dar concurentul cel mai serios al lui *coapsă* a fost termenul *pulpă*. După cum se poate vedea pe harta 56 din ALR I, el este cunoscut aproape în toate graiurile dacoromâneşti, cu excepţia celui din Oltenia, unde *arm*(*ure*) formează o arie omogenă. El este atestat cel mai mult în Moldova (îndeosebi în partea de sud) şi în Muntenia cu Dobrogea, apoi în centrul, sudul şi sud-vestul Transilvaniei, în Banatul românesc şi în cel iugoslav, în jumătatea sudică a Crişanei şi în două puncte din Maramureş. De asemenea *pulpă* cu sensul 'Oberschenkel' apare şi în dialectul macedoromân (pct. 06).

Este adevărat că, după datele dicţionarelor româneşti, termenul *pulpă* are în primul rînd sensul 'Unterschenkel', mai bine spus el denumeşte 'partea musculoasă a piciorului dintre denunchi şi gleznă' (germ. *Wade*, fr. *mollet*). DLRM, s.v., precizează însă că la animale *pulpă* are sensul 'coapsă' ('Oberschenkel'), fapt foarte important pentru discuţia noastră, iar Candrea, CADE, s.v., menţionează că *pulpă* mai înseamnă şi 'carne moale, fără oase şi fără grăsime (de la piciorul vacii, porcului etc.)'. ALR, oglinda cea mai fidelă a realităţii lingvistice vii, oferă mărturia certă că în graiurile populare româneşti *pulpă* înseamnă şi 'coapsă', 'Oberschenkel', 'cuisse' la om.

Este drept că el se foloseşte şi pentru denumirea părţii cărnoase dintre genunchi şi gleznă. Alături de mărturiile dicţionarelor, trebuie să invocăm harta specială nr. 136, intitulată *pulpă*, cu sensul 'mollet' ('Wade'), din ALRM II. Exceptînd o fîşie îngustă de-a lungul Dunării în Muntenia, unde a pătruns termenul de origine bulgară recentă *icră*, *pulpă* 'mollet' este larg răspîndit în toate graiurile dacoromâneşti. Adaug că în pct. 690 din Dobrogea (vezi harta 56 a ALR I) pentru 'coapsă', 'Oberschenkel' s-a primit răspunsul *pulpa di sus*, care implică opoziţia cu *pulpa de jos*, dintre genunchi şi gleznă.

Cum se explică faptul că, în ciuda lipsei de preciziune, termenul *pulpă* este folosit în română atît pentru 'Oberschenkel', cît şi pentru 'Unterschenkel' ('Wade', 'mollet')? Pentru a răspunde la această întrebare, trebuie să ţinem seama de sensul cuvîntului latinesc *pulpa*. În această limbă *pulpa* avea sensul generic 'partea cărnoasă, musculoasă, din corpul animalelor', mai precis, după Georges, *Lat.-deutsch. Handwört.*, s.v., „Das Fleischige am tierischen Körper ohne Fett und Knochen, das mürbe, essbare Fleisch, das Dickfleisch". Datorită acestui sens general, lat. *pulpa* a putut fi folosit pentru a denumi atît partea cărnoasă dintre genunchi şi gleznă, cît şi pe cea dintre şold şi genunchi. Mai mult chiar, datorită acestui sens generic, *pulpă* a putut fi folosit în unele graiuri şi pentru a denumi 'muşchiul de la mînă, bicepsul', în expresia *pulpa mîinii*, pct. 95, 130, 192, 235, 284, 316, 531, 574, 762, 812, 833, 848, 872, ALR II, vol. 1, harta 49. În aria din sudul Munteniei unde pentru 'mollet' se spune *icră*, s-a notat şi expresia *icrele mîinilor* 'bicepsul, muşchiul de la mînă'.

Expresia *pulpa mîinii* este atestată şi cu sensul 'antebraţ' (MN 6960, pct. 25). Ultimele exemple constituie excepţii, care totuşi explică de ce lat. *pulpa* a putut căpăta în graiurile româneşti atît accepţia 'Oberschenkel', cît şi pe aceea de 'Unterschenkel'.

Trebuie să presupunem că la început, în domeniul terminologiei corpului omenesc, *pulpă* s-a folosit numai pentru 'Unterschenkel' (Cf. şi E. Gamillscheg, *op. cit.*, p. 263). O probă în această privinţă o constituie şi aria mai mare şi mai compactă a acestui sens pe teritoriul dacoromân, faţă de aria însemnînd 'Oberschenkel'. Aria mai restrînsă a sensului 'Oberschenkel' al cuvîntului *pulpă* se explică prin faptul că pentru această noţiune exista mai de mult un termen propriu, specializat, anume *coapsă*. Acesta îşi pierduse acum sensul său originar 'Hüfte', întrucît limba adoptase între timp pentru această noţiune denumirea de *şold*.

Prin urmare, trebuie să presupunem că într-un anumit moment din istoria limbii române se ajunsese la un echilibru în sistemul denumirilor acestor părţi ale corpului omenesc. Şi anume, începînd de sus în jos, existau denumirile: **1.** *şold* 'Hüfte' **2.** *coapsă* 'Oberschenkel' **3.** *pulpă* 'Unterschenkel'. Dar probabil că încă de la început acest echilibru a fost cu totul nestabil. Stabilitatea lui era tulburată de sistemul corespunzător folosit pentru denumirea părţilor asemănătoare ale corpului animalelor.

Într-adevăr, aici, pentru 'Hüfte' exista termenul *şold*, ca şi la om. Pentru 'Oberschenkel' se spunea însă *pulpă* (vezi precizările date de autorii de dicţionare) sau *arm*(*ure*), *ţîmp*, apoi *but*, *ciozvîrtă* etc., pe care nu i-am mai luat în discuţie. În sfîrşit, pentru partea dintre genunchi şi copită, care la animale nu are prea multă carne, nu va fi existat un termen propriu.

În această situaţie, seria (sistemul) *şold-coapsă-pulpă* de la om stătea faţă în faţă cu seria (sistemul onomasiologic) paralel *şold-pulpă* (*arm, ţîmp* etc.) de la animale, fiind influenţat de acesta. Urmarea a fost că în cea mai mare parte a teritoriului dacoromân *coapsă* 'Oberschenkel' la om, intrînd în luptă cu *pulpă* 'Oberschenkel' la animale, a trebuit să cedeze terenul în favoarea acestuia din urmă. În unele graiuri, cum am mai spus, *coapsă* a fost înlocuit prin alţi termeni aparţinînd tot sistemului onomasiologic animal (*arm(ure)*, *ţîmp* etc.), cu care stătea, desigur, faţă în faţă. Se poate alcătui următoarea schemă:

la om		**la animale**		**la om**
1. *şold*	←→	1. *şold*	→	1. *şold*
2. *coapsă*	←→	2. *coapsă* (*arm*, *ţîmp* etc.)	→	2. *pulpă*
3. *pulpă*		—	→	3. *pulpă*

În lumina celor de mai sus, se explică acum şi mai bine dubla semnificaţie a rom. *pulpă*, aceea de 'Unterschenkel', dar şi de 'Oberschenkel'. Această situaţie duce adeseori la neînţelegeri şi de aceea vorbitorii au simţit nevoia să adauge precizarea *de sus* sau *de jos* (*pulpa de sus*, *pulpa de jos*).

În diferite graiuri populare, lipsa de preciziune, cauzată de zdruncinarea echilibrului în acest sistem onomasiologic, impune o nouă grupare a elementelor sistemului. Fiecare grai încearcă să rezolve independent situaţia complicată care s-a creat. Procesul este în curs de realizare, pe alocuri fiind chiar definitivat. În următoarele graiuri s-a ajuns la o cristalizare în acest sistem onomasiologic:

graiul muntenesc de sud	**graiul din Oltenia, Maramureş, Fălticeni**	**unele graiuri din Banat**	**alte graiuri izolate**
1. şold	1. şold	1. şold	1. şold
2. pulpă	2. arm(ure)	2. ţîmp	2. carne (muşchi)
3. icră	3. pulpă	3. pulpă	3. pulpă

Au apărut, astfel, mai multe sisteme onomasiologice regionale. După cum se vede, termenul *şold* există pretutindeni. *Pulpă* 'Oberschenkel' apare în graiul muntenesc de sud numai cu acest sens, pentru noţiunea „Unterschenkel" adoptîndu-se termenul *icră*, de origine bulgară. În celelalte trei sisteme regionale *pulpă* s-a menţinut cu sensul 'Unterschenkel'. În schimb pentru 'Oberschenkel' s-au adoptat denumirile *arm(ure)*, *ţîmp*, *carne*, primele două provenite din terminologia animală. Asupra ultimei denumiri (*carne*, *muşchi*) voi insista puţin, deoarece situaţia ei este asemănătoare cu aceea a lat. *pulpa* 'partea cărnoasă din corpul animalelor', folosit în română atît pentru 'Oberschenkel', cît şi pentru 'Unterschenkel'.

Pentru 'Oberschenkel', ALR I, harta 56, conţine următoarele expresii care au ca punct de plecare ideea de 'carne, muşchi, carne moale': *cárńea ŝę måle* (cf. fr. *mollet*), pct. 573; *cárnia piĉórului* (şi *pulpă*), pct. 900; *cárńea de pe kiĉór* (cu precizarea că cei tineri zic *muşki*), pct. 166; *cárńa gruásă*, pct. 68; *cárńe*, pct. 51; *cárńa á múltă*, pct. 100. Cu acelaşi sens de 'Oberschenkel', *muşchi* apare, cum am arătat mai sus, în pct. 166 (zic cei tineri) şi în pct. 420, apoi în pct. 532 *múşkiu kiŝórulu*, în pct. 227 *múştu pĉiŝórului*. Pentru 'Oberschenkel' există şi expresia *macră*, în pct. 100. La meglenoromâni pentru aceeaşi parte a corpului se foloseşte expresia *gruása cárne*.

Pentru sensul 'Unterschenkel', ALRM II, harta nr. 136, conţine următoarele exemple: *carnea de la fluierul piciorului*, pct. 316; *carnea groasă de la picior*, pct. 325. La meglenoromâni s-a notat *angróasa cárne*, iar la istroromâni *ča γrosa cârne de pičor*.

Se vede uşor că în acele graiuri populare care au recurs la denumirile *carne*, *muşchi* restabilirea echilibrului se loveşte de aceleaşi dificultăţi pe care le-a ridicat la timpul său şi adoptarea în acest sistem onomasiologic a termenului *pulpă*. Această soluţie va fi probabil şi ea abandonată.

Alături de denumirile discutate pînă acum, ALR mai conţine şi alte expresii, cele mai multe improprii, unele chiar greşite. Ele arată, aşa cum sublinia şi autorul ALR I, S. Pop, că „în cea mai mare parte a teritoriului studiat nu există termeni proprii pentru *coapsa* piciorului". Informatorii au trebuit să facă un anumit efort pentru a răspunde la această chestiune.

Numai în puţinele puncte unde s-a păstrat pînă astăzi *coapsă*, există sistemul mai vechi: *şold–coapsă–pulpă*, pe care l-am putea considera propriu şi limbii române literare.

*

În concluzie, dispariția termenului *coapsă* din majoritatea graiurilor populare românești — punctul de plecare al lucrării de față — s-a datorat puternicii concurențe exercitate din partea sistemului onomasiologic paralel din terminologia animală. Acest sistem a exercitat o influență și asupra altor denumiri referitoare la aceste părți ale corpului omenesc. Explicația trebuie căutată în faptul că în conștiința indivizilor vorbitori, a țăranilor români de fapt, denumirile acestor părți ale corpului animalelor au fost mai puternic înrădăcinate, mai vii, decît corespondentele acestora la om. Această stare de lucruri este ușor de înțeles la un popor în trecutul căruia, după cum se știe, păstoritul și creșterea vitelor au jucat un rol atît de important.

Aceeași îndeletnicire a fost însă destul de răspîndită și la celelalte popoare romanice în trecut. De aceea, în cercetarea denumirilor părților corpului omenesc în limbile romanice trebuie atrasă și terminologia corespunzătoare aparținînd sferei animale. Lucrarea onomasiologică mai veche a lui A. Zauner, *Die romanischen Namen der Körperteile*, trebuie completată și din această perspectivă.

În sfîrșit, cercetarea a confirmat justețea orientării structurale în studierea vocabularului, prin tratarea cuvintelor în cadrul cîmpului onomasiologic din care fac parte, fără a neglija însă independența relativă a fiecărui element și raportul lui cu realitatea obiectivă.

Din istoria unui cîmp onomasiologic românesc: *rîpă*, *țărmure*, *mal*, *margine* etc. [*]

Ne propunem în cele ce urmează să facem istoria elementelor lexicale care compune cîmpul onomasiologic indicat, spre a proba că explicarea etimologică a fiecărui termen în parte poate fi realizată mai bine dacă sînt avute în vedere schimbările formale și semantice la care au participat toate aceste sinonime aproximative. De-a lungul secolelor de evoluție a limbii române, toate aceste cuvinte s-au aflat într-o strînsă interdependență în cadrul „microsistemului" lor lexical. Ne vom strădui, prin urmare, să surprindem, pe cît posibil, mecanismul intern de funcționare a limbii în acest compartiment, reconstituind unele procese lingvistice care au generat inovațiile și le-au generalizat în graiurile și dialectele limbii române. Vom încerca să stabilim, de asemenea, vechimea prefacerilor, originea latinească populară sau românească a lor, așadar ne vom călăuzi și după principiile geologiei sau stratigrafiei lingvistice. Situația acestui cîmp onomasiologic românesc va fi comparată cu cea din alte limbi, analogia aceasta neexplicînd, ci numai întărind supoziția că o anumită modificare petrecută și în alte limbi a fost posibilă și în română. Referirea la celelalte limbi și dialecte romanice este cerută în mod obligatoriu de metodă. De asemenea, alături de izvoarele lexicografice românești cunoscute, vor fi puse din plin la contribuție datele cuprinse în *ALR*, operă încă insuficient folosită în cercetările etimologice. Vom începe, prin urmare, cu prezentarea materialului din acest mare tezaur al limbii vorbite românești.

Termenii menționați în titlu sînt înregistrați pe harta 824 ALR s.n., vol. III[1], intitulată *mal*. Unii apar ocazional pe hărțile 810 (*loc*) *pieziș*, 811 (*grohotiș*), 820 (*ponor*). Prima hartă ne prezintă ariile întinse și relativ unitare și separate ale cuvintelor *țărmure*, pe de o parte, și *mal*, pe de altă parte. Primul este de origine latină, celălalt are, de asemenea, o mare vechime în română, fiind, după toate probabilitățile, de origine autohtonă (traco-dacă). *Țărmure* este cunoscut în graiurile de peste munți, și anume în Crișana, Maramureș, Banat și Transilvania propriu-zisă. Sinonimul *mal*, fără a lipsi complet în graiurile ardelenești, este atestat mai cu seamă în zona din afara arcului carpatic: Oltenia, Muntenia, Dobrogea și Moldova cu Bucovina.

Pentru *țărmure*, harta 824 consemnează următoarele tipuri: a) neutru, *un țărmure – două țărmuri*, formă care-i cea mai răspîndită, b) feminin, *o țărmure*, art. *țărmurea*, pl. *țărmuri*, pct. 141, 172, 235, 784 (aici *țărmura rîului*). Din păcate, anchetatorul nu a notat decît întîmplător genul acestui substantiv. S-ar putea ca prin unele locuri să fie şi de genul masculin (pl. masc. *țărmuri* este notat în pct. 76). Există apoi un alt tip c) *țărmur – țărmuri*, care pare să fie de genul neutru, atestat numai în 3 localități (2, 27, 316) şi, d) *țărm – țărmuri*, neutru, atestat într-un singur punct, 414, din nordul Moldovei.

---

[*] Apărut în AUI XXI (1975), p. 3-8.

[1] Harta aceasta a fost analizată și de M. Sala, SCL XI (1960), 4, p. 981-983, într-o discuție pe marginea studiului lui W. Belardi, *L'inovazione semantica del romeno **țărmure***, Instituto Universitario Orientale, Annali, Sezione Linguistica, Napoli, 1959, I, 2, p. 213-224 (n-am avut la îndemînă această ultimă lucrare).

În cazul cuvîntului *mal*, nu există variante. Pluralul este peste tot *maluri*. Cîteva sintagme în care apare acest cuvînt merită a fi menționate: *málu dúnări* (pct. 872), *málu ápi* (876, 192, 365, 574), *málu óltului* (791), *málu rîului* (987), *málu g'ístriți* (531), *málu prútulu*, *málu părăulu* (514), *málu gîrli* (928, 723, 705).

În ambele zone, anchetatorul a primit şi răspunsul *margine* pentru noțiunea 'mal': *márjińe ápi* (pct. 325), *márjińa ápi* (pct. 310), *márzina văli* (pct. 250), *marźina ápi* (pct. 47, 833, 899), *márginea părăului* (pct. 836), *márginea gîrli* (pct. 762), *márnea gîrli* (pct. 796), *márgine* (pct. 728, 784). Expresia apare şi la românii suddunăreni: aromâni (pct. 010) *mardzine de arău*, meglenoromâni (pct. 012), *mardzina di apu, di trap*. La istroromâni apar însă alți termeni: *croåi, uóbala* (pct. 02).

În două puncte din Crişana a fost notat şi răspunsul *dúnga ápi* (pct. 95, 310), alături de *mal* sau de *márjińa ápi*. Punctul de plecare a fost sensul 'margine' al cuvîntului *dungă* (vezi şi M. Sala, *op. cit.*, p. 983). Trecerea de la sensul 'margine' la cel de 'mal' este permanentă în toată evoluția denumirilor care aparțin acestui cîmp onomasiologic. Vom încerca să demonstrăm această afirmație în cele ce urmează.

Inițial, termenul folosit în latina populară în epoca romanizării provinciilor dunărene pentru noțiunea *mal* (fr. *rive*, *rivage*, germ. *Ufer*) trebuie să fi fost *rīpa* 'der steile Rand, das Ufer eines Gewässers' (cf. gr. ἐρείπω trans. 'stürze um', intr. 'stürze nieder', ἐρίπη 'Absturz, Abhang', ἐρείπια 'ruinae', aisl. *rīfa* 'rumpere', *rīfna* 'rumpi' (A. Walde, LEW, p. 654) ('mal', 'țărm', 'coastă', 'rîpă', *Dicționar latin-român*, Rodica Ocheşanu, Liliana Macarie, Sorin Stati, N. Ștefănescu, Bucureşti, 1962, sub *rīpa*). Este atestat în latina populară de la Dunărea de Jos şi derivatul *riposus* 'rîpos' (Mihăescu, *Limba latină*, p. 225), din care provine rom. *rîpos*, considerat, de regulă, o creație mai nouă pe teren românesc. Dar prezența lui *riposus* constituie o dovadă că sensul special din română al lat. *ripa* exista, de asemenea, încă în latina populară dunăreană.

Într-adevăr, spre deosebire de alte limbi şi dialecte romanice, în română *ripa* nu înseamnă 'mal' (Ufer), ci 'surpătură de pămînt făcută de torente sau şuvoaie': 'coastă abruptă a unui deal' (DM), 'jäher Abhang, Abgrund, Schlucht' (Tiktin), 'abschüssiger Ort, Abhang, Schlucht' (Puşcariu, EWRS, 1467). Acelaşi sens şi în dialectele suddunărene: ar. *arîpă* 'Abhang' (EWRS, 1467), *arîpă*, pl. *arîki*, *arîpi*, dar şi *rîpă*, *rípă*, derivate ar. *rîpos, -oásă, arîpós* 'rîpos' (munte mare şi arîpos), *aripidínă, ripidínă, arîpădínă, arîpidínă, arîpîdzínă*, pl. *arîpîdzîńĭ* 'pente (raide, escarpée)' (T. Papahagi, DDA, p. 906, 144). Dialectul aromân cunoaşte şi cuvîntul *arúp*, pl. *arúpurĭ*, 'rîpă', 'escarpement', 'precipice', *arúplu a Siónului* 'rîpa Sionului', la a cărui etimologie T. Papahagi, *op. cit.*, p. 156, menționează şi lat. *rūpēs* **1.** 'perete de stîncă', **2.** 'munte stîncos'. Lat. *rupes* a fost invocat şi pentru explicarea toponimicelor *Rupea*, *Rupa* (Rupe), în DR II, p. 90 (apud I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 43, unde se menționează și istrorom. *rupę* 'groapă perpendiculară'). În dialectul meglenoromân avem forma *ropă* 'Abhang', 'Stein', în istrorom. *ărpă*, *orpę* 'Fels', 'Stein', 'Felsabhang' (EWRS, 1467, Densusianu, *Istoria*, I, p. 195).

Această situație specială în privința evoluției semantice a rom. *rîpă* i-a preocupat pe I.-A. Candrea și O. Densusianu, *Viața în munți a românilor și albanezilor reflectată în limbă*, în „Buletinul societății filologice", II, București, 1906, p. 11-12. După acești lingviști, sensul rom. *rîpă*, ca și al alb. *rīp*, *ripë* 'Bergabhang', 'pantă', 'prăpastie', se explică prin aceea că „numai pentru cei care trăiesc în munți, o margine, un țărm poate fi asociat cu ideea de 'prăpastie' 'rîpă'". Presupusa conviețuire a românilor cu albanezii ar fi probată, printre alte exemple, și de cuvintele *rîpă*, respectiv *rīp*, precum și de rom. *mal*, alb. *mal'* 'munte'. Dar, cum s-a putut vedea mai înainte, sensul acesta exista și în latină și, alături de derivatul *riposus* din latina dunăreană, care, repetăm, presupune circulația cuvîntului *ripa* cu sensul 'loc surpat', 'povîrniș', 'loc abrupt', mai avem drept dovadă prezența în unele dialecte romanice a aceluiași sens: dialectul din Reggio (Emilia) *riva* 'abschüssige Stelle', 'Fels', dialectul din Castellinaldo, Piemont, *riva* 'Ecke' (REW, 7328). În ultimul caz, sensul este ceva mai depărtat de cel românesc.

Întrebarea care se pune este de ce în română (și în albaneză) s-a menținut și s-a generalizat numai acest sens al elementului latin *ripa*? Credem că Densusianu și Candrea au avut dreptate cînd au scos în relief situația din albaneză, care seamănă cu cea din română, dar nu putem fi de acord cu explicația lor printr-o conviețuire româno-albaneză, care ar fi determinat și alte evoluții semantice asemănătoare în cele două limbi (vezi Densusianu, *Istoria*, p. 195). Cel puțin în cazul cuvîntului *rīpa*, explicația prin traiul în munți al românilor și al albanezilor nu-i acceptabilă. Mai degrabă trebuie să ne gîndim la factorii lingvistici interni, care au fost din întîmplare asemănători în cele două limbi. În română, lat. *rīpa* 'Ufer' a intrat în concurență cu *mal*, de origine autohtonă, cu *țărmure* de origine latină, apoi, eventual, chiar într-o epocă destul de veche din istoria limbii române, cu *margine*, tot de origine latină. Istoria fiecăruia din aceste cuvinte, în deosebi a primelor trei, se împletește cu istoria celorlalți termeni ai microsistemului.

Ca și lat. *ripa* (vezi A. Walde, *op. cit.*), rom. *mal* a avut și are două sensuri fundamentale: **1.** 'bord', 'rive', 'rivage' ('Ufer', 'Küste') și **2.** 'colline, hauter' ('Berg'). Sensurile se întîlnesc și în dialectele suddunărene: aromân *mal* 'rive, rivage, littoral', *meal*, pl. *meálurĭ* 'coclaură', 'parages', *pri un meal kirdút în dzare* 'pe o coclaură piedută în zare' (T. Papahagi, *op. cit.*, p. 652, 676), istro-român *mål* 'id.' Alb. *mal'* are numai sensul 'Berg', 'Gebirge', 'lieu escarpé'; *mal-i* 'montagna' (vezi I.I. Russu, *Elemente*, p. 174-175, cu tot istoricul explicațiilor date pînă astăzi acestui cuvînt; vezi și Ciornescu, DER, 5023). Este foarte probabil că sensul 'rive', 'Ufer' al rom. *mal* este foarte vechi. Majoritatea lingviștilor care s-au ocupat de el au invocat toponimicul dacic *Malva*, apoi *Dacia Malvensis*, localitatea *Ad Malum*, aproape de Vidin, numele topic illir *Dimallum* etc. Denumirea *Dacia Malvensis* a fost comparată cu *Dacia Ripensis*, în care termenul autohton traco-dac stă față în față cu echivalentul lui latinesc. Rom. *mal* ar proveni dintr-un **mallu* (Pascu, Philippide), cu *-ll-* geminat păstrat în română, iar sensul 'rive' ar fi fost vechi. A. Philippide, OR, II, p. 720: „Legătura (rom. *mal*) cu Dacia Maluensis e incontestabilă și probează că înțelesul 'ripa' e străvechi"[2]. Prin urmare, trebuie să facem presupunerea că vorbitorii limbii latine populare din regiunea de la Dunărea de Jos au păstrat din idiomul lor anteroman termenul *mal* cu sensul 'rive', 'Ufer', preluînd, totdată, din latină numai sensul 'jäher Abhang', 'rîpă' al cuvîntului *rīpa*. Probabil că un proces similar a avut loc și în albaneză. Termenul *mal* n-a reușit, totuși, să se impună pe tot teritoriul romanizat de la baza limbii române ca termen unic pentru noțiunea 'rive' 'Ufer'. În „lupta pentru supraviețuire" dintre *mal* și *ripa* a intervenit un al treilea cuvînt de origine latină, anume *tĕrmen*, care s-a impus pe o arie destul de întinsă, indicată mai sus. Urmarea a fost că termenul *rîpă* s-a generalizat numai cu sensul 'loc prăpăstios', 'pantă abruptă', 'surpătură de teren', în vreme ce *mal*, pierzînd aproape complet sensul 'deal', 'munte' și generalizîndu-l pe cel de 'rive', 'Ufer', n-a reușit, totuși, să se extindă în toate graiurile dacoromânești.

Despre evoluția formală și semantică a cuvîntului românesc *țărmure* 'rive', 'Ufer', lingviștii români și străini au scris destul de mult, insistîndu-se însă insuficient asupra interacțiunii dintre elementele componente ale acestui cîmp onomasiologic. Explicațiile date pînă în prezent nu sînt complete, atît cele privind latura formală, cît și cele referitoare la modificarea semantică specifică pentru limba română: *tĕrmen* 'hotar' – *țărmure* 'mal'.

Din punct de vedere al evoluției formale, morfologice, trebuie explicate variantele românești *țărmure*, *țărmur*, *țărm*, prima putînd fi de toate genurile: neutru, masculin sau feminin. Anchetatorul ALR a neglijat, în acest caz, cum am mai spus, notarea genului, astfel că materialul dialectal de pe harta 824 nu ne ajută prea mult în problema situației morfologice a acestor cuvinte. Totuși, din informațiile incomplete ale ALR rezultă că aria cea mai întinsă o formează aceea în care *țărmure* este de genul neutru. Altă observație: forma *țărmure* este preponderentă din punct de vedere al extensiunii, întocmai ca în textele vechi românești (vezi Tiktin, DRG, s.v.). Prin urmare, în ciuda deosebirilor de gen, este indicat să se înceapă cu explicarea formei de declinarea a III-a, *țărmure*, cum au procedat Hasdeu, CB, I, 306 ‹ lat. **termonem*, Ascoli, Arch, glott., II, 430 ‹ *terminem* (apud DER, 8539). Schuchardt, Supll. la Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, XXVI-XXVII, propune un pl. **termera* › **termora*. De cînd EWRS, 1751, a respins aceste etimologii, lingviștii au căutat să explice formele românești plecînd mai ales de la nominativul singular. Pușcariu consideră că trebuie să se plece de la forma de masc. sg. *țărmur* ‹ **tĕrmŭlus*, *-um* care s-a modelat după *arbor*/*arbore*, *iepur*/*iepure* în *țărmur*/*țărmure*. Același etimon **termulus* este preluat de Scriban, *Dicționaru*, s.v. și DM, s.v. I.-A. Candrea, CADE, s.v. și Tiktin, DRG, s.v.

---

[2] Vezi și Cicerone Poghirc, *Sur les éléments de substrat du roumain*, „Dacoromania", I, 1973, Freiburg/München, p. 201, unde se face apropierea și cu leton. *mala* 'Rand', 'Ufer', lituan, *lyg-malas* 'mit ebenen Ufer'.

se mulțumesc să trimită la cuvîntul latinesc clasic *těrmĭnus*. Ultimul explică schimbarea părții finale prin substituire de sufix, ca în *vérgură*, față de *věrgĭnem*, ar. *lîndură*, față de *hirundĭnem*' întocmai cum procedase şi Puşcariu, EWRS, 1715, pentru explicarea formei **těrmŭlus*. Dar această ultimă formă este găsită de REW, 8665, ca fiind „vom lat. Standpunkte aus“ „eine bedenkliche Bildung“. De aceea, Meyer-Lübke socoate că e mai bine să se plece de la pl. *termina*, care, prin disimilație la distanță, a devenit **termera* sau **termula* (**termera* fusese propus şi de Schuchardt), ipoteză pe care W. Belardi, *op. cit.*, o completează cu presupunerea că a putut să aibă loc şi o asimilare la distanță: *r-n* › *r-r* (M. Sala, *op. cit.*, p. 982). Tot de la pl. neutru *termina*, asimilat cu pl. neutre în *-ŏra*, prin mijlocirea unei asimilații a lui *n* › *r*, explică termenul de care ne ocupăm DER, 8539. O explicație similară propune şi W. Belardi: „pluralul în *-ini* sau *-ina* al lui *terminus* a fost înlocuit prin *-uri*“ (M. Sala, *op. cit.*, p. 982), urmînd să înțelegem că trecerea s-a putut petrece pe terenul limbii române; *țărmure* este după acest lingvist o formă refăcută după pl. *țărmuri*.

Explicația lui W. Meyer-Lübke, Ciorănescu şi Belardi prin forma de plural neutru are neajunsul că nu lămureşte formarea singularului în *-e*, deoarece, dacă se pune problema refacerii unui singular de la *țărmuri*, atunci acesta nu poate fi decît *țărm*, eventual *țărmur*, dar nu *țărmure*. Mai este încă un alt aspect. Pluralul neutru **termina*, devenit **termula* sau **termora*, ar fi putut trece în română, datorită încadrării la declinarea I (ex. *pallĭŏla*, *pĭra* › rom. *păioară*, *pară*) şi la forma de feminin singular *țărmură*, din care să se refacă un plural, *țărmure* apoi *țărmuri*. Am putea invoca în acest sens răspunsul din pct. 784, *țărmura rîului*, pl. *țărmuri*, forma nearticulată feminină fiind, desigur, *țărmură*. Dar nu sîntem siguri că această dezvoltare a fost într-adevăr realizată. Celelalte forme de feminin ale acestui cuvînt, atestate în pct. transilvănene menționate, sînt de declinarea a III-a: o *țărmure*, art. *țărmurea*. Presupunem că genul feminin al acestor forme se datoreşte influenței altor sinonime, cum sînt *marginea rîului* 'mal', *dunga apei* 'id.' etc. De aceea, credem că din forma de plural lat. **termula* sau mai degrabă din **termora* trebuie să explicăm numai pluralul românesc *țărmuri*, cu trecerea cunoscută a terminației *-ora* › *-ură* › *-ure* › *-uri* a substantivelor neutre. Pentru forma de singular, cea mai răspîndită, *țărmure*, trebuie să presupunem un acuzativ singular **těrmore*. Confuziile de gen şi de forme pe care le prezintă acest cuvînt în graiurile româneşti ne îndreptățesc să presupunem că ele au apărut nu numai pe teren românesc, ci încă în latina populară de la baza limbii române. Chiar în latina clasică existau forme diferite: *těrmen*, *-inis* 'Grenzstein', *termo* şi *termĭnus*, *-i*, s.m., 1. 'limită', 'hotar' 2. (fig.) 'margine', 'sfîrşit'. Pentru limbile romanice, REW, 8665, prezintă la un loc continuatorii formelor latineşti populare **termen*, **termine*, şi **těrmĭle*, între care de asemenea au avut loc interferențe pe plan formal şi semantic; *țărm* este o formă creată pe teren românesc.

Cuvîntul *țărmure* prezintă dificultăți şi în privința evoluției semantice. Cum se ştie, în latină el nu avea sensul 'rive', 'Ufer', iar acest sens nu este atestat în nici una din limbile romanice. Situația aceasta specială din română l-a preocupat în mai multe rînduri pe S. Puşcariu. Prima dată, Puşcariu, 1751, a susținut că schimbarea semantică a fost posibilă numai la un popor deprins că treburile marinăreşti, pentru că, spune el, „numai pentru cineva care este pe mare 'ţelul' poate deveni echivalent cu 'ţărmul'". Mai tîrziu, în DR, VIII, 306-307, luînd în considerare faptul că termenul există numai la dacoromâni, spune că este „exclus ca să ne gîndim la malul mării". Mai degrabă trebuie să ne gîndim la „ţărmul Dunării cu care se mărginea spre nord împărăţia romană, deci la singurul hotar pentru populaţia din aceste regiuni. Aici, la malul apei ce despărţea Dacia de odinioară de ţara „împăratului", aici se găsea frontiera, pe care totuşi o treceau de sigur de multe ori locuitorii din nord, rămaşi nu numai în legătură de confederaţie politică, ci şi de dependenţă economică cu imperiul roman şi mai tîrziu cu cel bizantin". Ceva mai concentrată, ideea este reluată şi în *Die rumänische Sprache*, Leipzig, 1943, p. 306. Evoluţia semantică de la 'Grenze' la 'Ufer' poate fi explicată numai într-o regiune în care ţărmul unui fluviu constituie graniţa ţării. Astfel se prezentau lucrurile după părăsirea provinciei Dacia pentru romanicii rămaşi pe malul stîng al Dunării. Ţărmul Dunării a devenit pentru ei graniţa care îi separa de „imperiu" (vezi şi p. 313). Evoluţia semantică a termenului ar constitui, prin urmare, după Puşcariu, şi o dovadă lingvistică în sprijinul continuităţii populaţiei romanizate la nordul Dunării. Dar tot la fel de bine s-ar putea spune că evoluţia semantică putea avea loc şi la populaţia romanizată de la sudul Dunării, pentru care Dunărea era un hotar poate mai important decît pentru cei de la nordul fluviului. În ce ne priveşte, considerăm ipoteza lui Puşcariu lipsită de temei. Belardi, *op. cit.* (vezi M. Sala, *op. cit.*, p. 983) o respinge de asemenea, invocînd faptul că şi în alte părţi ale imperiului roman unele fluvii au servit drept graniţă, dar cu toate acestea evoluţia semantică în discuţie nu s-a petrecut.

A doua explicaţie propusă pentru schimbarea semantică de la 'hotar' la 'mal' al termenului nostru îi aparţine lui W. Belardi. Acesta, constatînd că în română nu s-au păstrat nici *limes*, nici *finis*, îşi pune întrebarea care era cuvîntul folosit de strămoşii românilor, prin secolul al VI-lea, pentru noţiunea 'hotar'. El nu putea fi decît *ţărmure*. Dar, chiar de prin secolul al VI-lea, în prima etapă a contactului cu slavii, sub influenţa termenului slav *kraj*, care înseamnă atît 'hotar', cît şi 'mal', cuvîntul *ţărmure* s-a îmbogăţit cu un sens nou, 'mal'. Apoi, datorită concurenţei semantice din partea cuvintelor *graniţă* şi *hotar*, *ţărmure* a rămas numai cu sensul 'mal'. Observăm că legăturile lingvistice cu slavii n-au putut fi în acest caz atît de timpurii. În al doilea rînd, v. sl. *krajĭ* 'Rand', 'Ufer', pătruns în română sub forma *crai* şi cu sensul din expresia *crai nou* (Scriban, *Dicţionaru*, DER, 2529) 'prima margine care se arată a lunii', nu ocupă în lexiul românesc o poziţie însemnată, astfel încît să determine modificarea semantică de care vorbeşte Belardi. În unele cazuri, toponimicele româneşti ca de pildă *Craiul*, *Craia*, *Craiova*, *Craiva* etc. ar putea avea la bază cuvîntul slav *kraj*, gen. *kraja* 'margine' (vezi I. Iordan, *Toponimia românească*, p. 214, nota 3, unde se trimite la DR I, p. 79), dar în acest caz, puţin probabil, etimonul este de origine ucraineană, prin urmare e vorba de o influenţă slavă tardivă.

Explicaţia lui Belardi este primită cu rezerve şi de M. Sala. Acesta atrage atenţia asupra unui fapt semnificativ, anume posibilitatea ca alunecarea semantică pe care a cunoscut-o *ţărmure* să fi avut loc la fel cum s-a petrecut ea în cazul rom. *margine*:

de la sensul 'extremitate a unui lucru', la cel de 'hotar' şi apoi 'ţărm'. M. Sala citează şi cazul rom. *dungă*, notat pe harta 824 a ALR (vezi mai sus).

Într-adevăr, exemple atît din română, cît şi din alte limbi, arată că trecerea semantică de la 'margine' la 'hotar' şi apoi la 'mal', 'ţărm', 'rive', 'Ufer' este foarte frecventă, fiind determinată nu de factori externi (condiţii geografice, politice etc., cum credea Puşcariu), nici, în cele mai multe cazuri, de influenţele altor limbi (Belardi), ci de jocul adesea greu de stabilit dintre diferitele sinonime aproximative în cadrul aceluiaşi cîmp onomasiologic. În cazul de faţă ar trebui avută în vedere şi lipsa de preciziune, de contur, a realităţilor denumite prin cuvinte ca *rîpă*, *mal*, *ţărmure*, *margine de apă*, *hotar*, *prăpastie*, *loc abrupt* etc.

Fără intenţia de a epuiza exemplele, voi înşira mai multe fapte în sprijinul ideii de mai sus. Mai întîi cazul invocat de Belardi, sl. *kraj*. După Berneker, SEW, p. 605-606, v. bg. *krajĭ* avea sensul 'Rand' şi 'Ufer' (deci 'margine' şi 'mal'), ucr. *kraj* are sensul 'Rand', 'Saum', dar şi 'Ufer', sloven. *kràj*, 'der Rand' şi 'Ufer'. Din slovenă trebuie să explicăm istrorom. *croåi* 'mal', de pe harta 824, pct. 02. În celelalte limbi slave, evoluţia semantică în discuţie nu s-a realizat în cazul cuvîntului *kraj*. În schimb este prezentă în cazul cuvîntului sl. com. *bergŭ*, care, prin sens, stă alături de rom. *mal*. În limbile slave, acest cuvînt a căpătat atît sensul de 'Berg', 'Hugel', cît şi pe cele de 'Ufer', 'Abhang' şi 'Rand' (în slava comună este probabil un împrumut din germanică): v. bg. *brĕgŭ* 'Ufer', 'Abhang', rus. *béregŭ* 'Ufer', ucr. *bŕeh*, *bẹ́ŕih* 'Ufer', 'Rand', 'Hügel', bg. *brĕg* 'Ufer', 'Hügel', 'Abhang', s.-cr. *brìjeg* 'Hügel', 'Ufer', 'Rain', sloven. *brég* 'Ufer', 'Abhang', 'mässiger Berg', ceh. *břeh* 'Hügel', 'Abhang', 'Ufer', slovac. *breh* 'Berg', 'Hügel', pol. *brzeg* 'Ufer', 'Rand', dialectal 'Abhang', 'Anhöhe', soraba de sus *brjóh*, soraba de jos *brjog* 'Ufer', 'Hügel', polab. *brėg* 'Ufer'. Din familia cuvîntului slav avem reprezentanţi şi în toponimia românească, I. Iordan, *op. cit.*, p. 32-33, sub. **Mal(ul)**: *Bregişor*, *Bregul*, *Insula Bregului*, eventual *Bregler*, *Bregoloiul*, apoi forme în care *g* › *h*, de origine ucraineană: *Berheciul*, *Berhoiu*, *Berhomet*, *Berhometele*, *Berhuleasa*, din ucr. *béreg* 'ţărm', 'margine', 'movilă'. Aceeaşi temă apare şi în *Obreja*, *Trupul Obreja*, *Obrejiţa*, *Obrejeni* etc., care pot avea, prin unele părţi, la bază apelativul *obre(a)jă* 'culme stearpă pe un deal', 'loc înalt şi sterp', cf. bg. *obrĕžije* 'ţărm', 'mal'. Consemnăm faptul că în acelaşi grup de toponimice apare şi *Ţarmure(a)*, prin Ardeal (Hunedoara, Arad), unde cuvîntul e cunoscut şi ca apelativ.

Ţinînd seama de faptul că v.bg. *brĕgŭ*, precum şi corespondentele sale din celelalte limbi slave vecine cu româna, are atît sensul 'ţărm', cît şi pe acele de 'deal', 'rîpă', am putea formula ipoteza, ca şi Belardi în cazul cuvîntului *ţărmure*, a unui calc lingvistic după aceste cuvinte slave şi în cazul rom. *mal* = 'Berg' şi 'Ufer'. Credem însă că este mai întemeiată explicaţia prin dezvoltarea independentă a acestui lanţ semantic în diferite limbi, din cauza particularităţii acestui cîmp onomasiologic despre care am vorbit mai sus. Transferuri semantice similare întîlnim şi în cazul altor limbi. De pildă, germ. *Ufer* are corespondent în ags. forma *ōfer*, cu sensul 'Ufer', dar şi 'Rand' (= 'margine'), 'Küste' (= 'coastă, ţărm, malul mării'). Germ.

Rand, pe lîngă sensul 'Grenze oder Ende einer Fläche', înseamnă şi 'erhöhtes Ufer des Meeres'. Din aceeaşi familie, ags. *rima*, *reoma* înseamnă 'Rand', 'Grenze', 'Küste'. Fr. *bord*, din franc. **bord* (cf. v. nord. *bord* 'Schiffseite', 'Rand', 'Kante', Gamillscheg, REW, 122, Dauzat, DEF, 98), înseamnă atît 'margine', cît şi 'mal', 'țărm', 'rivage', 'côte': *bords du Rhin*. În familia indoeuropeană a cuvintelor latineşti *termen, -inis*, *termo* şi *terminus, -i* 'Grenzzeichen', 'Grenzstein' întîlnim trecerea de la sensul 'hotar' la cel de 'țărm', sau chiar 'mare': v.ind. *tarantá-h* 'Meer', v.ind. *tīram* 'Ufer', 'Rand'; v.isl. *thromr* 'margo'. Lat. *margo, -inis* avea atît sensul 'margine', cît şi 'mal', 'țărm', ca şi termenii echivalenți din alte limbi indoeuropene: v.sued. *brink* 'Land, Ufer', got., ahd. *marka* 'Grenze', 'Grenzgebiet', 'Mark'. În v. isl. *mork* înseamnă şi 'Wald', întocmai ca şi rus. dial. *kraj*, care înseamnă atît 'Grenze', cît şi 'Wald', de unde rezultă că evoluții semantice paralele pot avea loc în limbi aflate la distanțe apreciabile (A. Walde, LEW, p. 774-775, 465).

Cît priveşte evoluția sensului rom. *margine*, de la 'Rand' la 'Ufer', ea nu-i deloc izolată, cum o probează exemplele de mai sus. Singura chestiune nelămurită este vechimea ei în română. Deoarece lat. *margo* avea şi sensul 'Ufer' şi ținînd seama de faptul că expresia este comună dialectelor dacoromân, macedoromân şi meglenoromân, în primul dialect fiind folosită pe o arie destul de întinsă, putem presupune că sensul 'țărm', 'mal' al rom. *margine* este destul de vechi (în dialectul aromân, alături de *márdzine* este frecvent şi *buză*, *budză*, cu acelaşi sens: *Dúna erá búdză cu búdză* „Dunărea era revărsată de la un țărm la altul", T. Papahagi, *op. cit.*, p. 224).

O evoluție semantică în spiritul celor de mai sus au realizat-o şi două derivate ale cuvintelor *mal* şi *țărmure*, anume *măluros* şi *țărmuros* 'abschüssig', 'steil' (= 'rîpos, abrupt'), întocmai cum de la *ripa* 'mal' s-a derivat *riposus* 'abrupt, surpat'. Exemplul din D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, *„Epurele... spre nişte locuri măluroase şi țărmuroase a fugi luă"* (apud Tiktin, DRG, s.v.), atestă această evoluție semantică.

În concluzie, latina populară de la Dunărea de Jos dispunea de termenii *ripa*, *terminus* (*termen*), eventual *margo* pentru a denumi sensul 'rive', 'Ufer'. În acest cîmp onomasiologic a pătruns şi termenul autohton *mal*. Prezența acestuia a determinat pe o zonă întinsă ieşirea din uz a lui *rîpă* cu sensul 'rive' şi generalizarea celuilalt sens pe care îl are azi rom. *rîpă*. Probabil că *mal* avea într-o măsură mai mare şi sensul 'munte', dar în concurența cu alte sinonime, de ex. *munte*, *deal*, *dîmb* etc., şi datorită necesității de a exista un termen specializat pentru sensul 'Ufer', 'rive', *mal* a ajuns să aibă aproape numai acest sens. Trecerea semantică a lui *ripa* 'rive'spre rom. *rîpă* a făcut necesară, într-o altă zonă a teritoriului dacoromân, recurgerea la alt cuvînt latinesc, *termen*. Istoria acestuia, schițată mai înainte, este strîns legată de istoria tuturor denumirilor din acest microsistem onomasiologic. Unele diferențe terminologice pe care le prezintă dialectele şi graiurile limbii române actuale în cadrul acestui cîmp semantic sînt, prin urmare, străvechi. Ariile care le prezintă s-au conturat în perioadă cea mai veche din istoria limbii române, dacă nu chiar în latina populară. În ciuda modificărilor importante pe care le-a cunoscut, de-a lungul secolelor „peisajul lingvistic“ românesc, datorate amestecului de dialecte ca urmare a deplasărilor de populație sau pricinuite de eventualele dispariții şi suprapuneri lexicale, sau de alte circumstanțe, trebuie să admitem, cel puțin pentru dialectul dacoromân, că în fiecare din cele două zone mari ale sale a existat permanent un termen dominant: *țărmure* în graiurile de peste munți şi *mal* în cele din exteriorul carpatic, în vreme ce *ripa* s-a menținut în ambele arii, precum şi în dialectele sud-dunărene, dar cu un sens nou, care abia poate fi surprins în alte limbi şi dialecte romanice.

Contribuții onomasiologice: *fînaț*, *fîneață* și termeni înrudiți *

Deoarece etimologia cuvintelor *fîneață* și *fînaț* nu este clară, cum rezultă din analiza soluțiilor date de dicționarele etimologice românești, ne propunem, sprijinindu-ne pe fapte dialectale și atestări documentare noi, să schițăm istoria acestor cuvinte în cadrul cîmpului onomasiologic, semantic și noțional căruia ele aparțin, stabilind, totodată, raporturile dintre ele și radicalul *fîn*, ale cărui derivate par a fi la prima vedere.

Se impune de la început precizarea că termenii menționați lipsesc din dialectul aromân și din cel meglenoromân. La istroromâni exista numai cuvîntul *fir* 'fîn'. Pentru situația din dialectul aromân, P. Papahagi, *Nutrețul oilor*, în „Dunărea", II, Silistra, 1925, p 9-10, a dat o explicație demnă de reținut: aromânii n-au avut niciodată nevoie să adune acest fel de nutreț, deoarece ei își iernează turmele în zona călduroasă din Thessalia, la Marea Adriatică, la Marea Ionică și în Arhipelag, regiuni în care există tot timpul iarbă verde. Fînul pe care cărăvănarii aromâni îl cumpărau de la hangii în peregrinările lor era numit de ei *iarbă uscată*. În lumina acestor fapte, păstrarea termenului *fîn* (‹ lat. *fēnum*) numai la românii de la nord de Dunăre, într-o regiune cu alte condiții climatice decît în sudul Peninsulei Balcanice, constituie pentru autorul menționat un nou argument în sprijinul persistenței elementului românesc la nord de Dunăre. Cît privește pe istroromâni, putem face presupunerea că menținerea la ei a termenului latinesc *fēnum*, în forma rotacizată, se datorează faptului că despărțirea de masa dacoromânească a avut loc într-o epocă mai apropiată de noi.

Despre raporturile dintre cuvintele *fînaț*, *fîneață*, pe de o parte, și *fîn*, pe de altă parte, au fost exprimate de către lingviști păreri contradictorii, pe care le vom analiza succint acum. Astfel, despre *fîneață* s-a spus că este un derivat de la *fîn* + suf. *-eață*; vezi Florența Sădeanu, *Sufixele colective din limba română cu privire specială asupra repartiției lor*[1], Ciorănescu, DER, 3384. După Scriban, *Dicționaru*, s.v., atît *fîneață*, cît și *fînaț* provin din radicalul *fîn*. În acest caz, ar trebui să admitem existența în limba română a unui sufix *-aț*, punct de vedere susținut numai de H. Tiktin, DRG, sub *fînaț*: „Et. Suff. wie in *găinaț*, *vinațuri*". Dar un sufix derivativ *-aț* nu există în limba română. A. Philippide, *Un specialist român la Lipsca*, Iași, 1909, p. 121, spune: „... din *-ákius* trebuia să iasă în românește *-aț*, care dealtfel nu există (după cît știm pînă astăzi) ca sufix derivativ în românește". Cuvintele în discuție nu apar în lucrarea lui G. Pascu, *Sufixele*.

---

* Publicat în ALIL XXV (1976), p. 5-14.

[1] În SMFC III (1962), p. 51.

Absenţa unui sufix derivativ *-aţ* l-a determinat, probabil, pe Al. Ciorănescu, *op. cit*., p. 330, să susţină că *fînaţ* pare a fi refăcut după pluralul *fîneţe* al subst. *fîneaţă*: „*fînaţ*, s.n. (henar; heno), que parece un nuevo sg. reconstituido del pl. *fîneţe*, del anterior [*fîneaţă*]". Observăm, însă, că în acest caz, ar fi trebuit să avem un sg. *fîneţ*, dar nu *fînaţ*. O substituire a silabei finale *-eţ* prin *-aţ*, dată fiind lipsa menţionată a unui sufix de acest fel, nu era posibilă. Mai observăm, apoi, că în limba română exista, într-adevăr, şi varianta *fîneţ*, pl. *fîneţe*, vezi DA, sub *fîneaţă*, căruia S. Puşcariu îi dă ca etimon un lat. pop. **fenicium*. Dar atestările acestei variante sînt rare, pentru ca să o putem pune la baza cuvîntului *fînaţ*, bogat atestat în limba scrisa şi în graiuri. Varianta *fîneţ*, o apariţie accidentală, s-a putut forma de la pl. fem. *fîneţe*, după modelul oferit de *podeţ-podeţe*, *coteţ-coteţe* etc. Ea apare, în afară de cele două surse indicate de DA, într-un document din 1628 (Iaşi): „.... ce se va alege şi din cîmpu, din *feneţ* ...", vezi DRH, A. Mold., XIX, p. 588, apoi în ALR II. s.n., I. h. 125, pct. 899. *lócu dă fînéţ*: *fînéţuri*, şi, în sfîrşit, în 3 puncte din NALR – Mold.-Bucov.: 608, jud. Vaslui, 644 şi 652, jud. Galaţi (MN).

Dificultăţile pe care le implică explicarea cuvintelor *fîneaţă* şi *fînaţ* din radicalul *fîn* i-au determinat pe lingvişti ca S. Puşcariu, I.-A. Candrea, O. Densusianu, G. Giuglea să recurgă la reconstruirea unor etimonuri latineşti populare. Astfel. S. Puşcariu propune pentru *fîneaţă* un lat. pop. **fenicia*, iar pentru *fînaţ* un **fenacius*, *-um*, vezi EWRS, nr. 613 şi 614. În DA, s.v., S. Puşcariu dă explicaţii mai ample: *fînaţ* ar proveni „dintr-un adjectiv substantivat **fenacium* (subînţeles *pratum* 'cîmp de fîn')", iar *fîneaţă* „dintr-un adjectiv substantivat **fenicia*, *fenicium* (subînţeles *pratum*, *prata*)". Acest mod de a vedea lucrurile este preluat şi de autorii DLRM, s.v. S. Puşcariu propune etimonuri latineşti neatestate şi pentru alte cuvinte asemănătoare. Pentru dr. *grîneaţă* el propune un **granicia*, pentru dr. *grînaţe* 'semănăturile pînă stau netăiate pe holdă' un **granaceus*, *-a*, *-um*, pentru ar. *gărnaţ* 'de grîu', ar. *grînaţă* 'turtă de grîu' acelaşi etimon, pentru dr. *ineaţă* 'specie de in sălbatic' un **linicea*, vezi DA, s.v. Dar pe *ineţ* îl explică prin *in* + suf. *-eţ*. Această procedare a fost criticată de A. Philippide, *op. cit*., p. 121.

I.-A. Candrea şi O. Densusianu, în CDDE, 590, admit existenţa în latina populară numai a derivatului *fēnacium*, devenit *fînaţ*. De la acesta s-a format apoi munt. *fîneaţă*. Autorii consemnează şi variantele *fîneţ* şi *feneaţ* (v. rom.), fără a le explica. Drept argument pentru etimologia propusă, ei invocă existenţa într-un dialect francez, cel din Anjou, a unui *fenasse* ‹ lat. **fenacia*, *-am*. Aceeaşi etimologie o întîlnim şi în CADE. Găsim aici, pentru *grîneaţă*, un lat. pop. **granĭcia*, o explicaţie nouă faţă de cea din CDDE, nr. 767, unde termenul era considerat ca apărut pe terenul limbii române, de la *grînaţe*, prin schimbare de sufix. Pe acesta din urmă I.-A. Candrea îl derivă însă de la un etimon latinesc popular neatestat **granaceus*. Într-un anumit fel, el se apropie de punctul de vedere al lui S. Puşcariu. Dar în cazul cuvîntului *ineaţă*, el nu mai recurge la un lat. pop. **linĭcea*, ci îl derivă de la *in* + suf. *-eaţă*.

G. Giuglea, *Coïncidences et concordances entre le roumain et les autres langues romanes*, III, în „Langue et littérature", II, nr. 1 şi 2, Bucureşti, 1943, p. 37-38, respinge etimologia lui *fîneață*, din **fenicia*, susținînd că el a rezultat prin modificarea lui *fînaț*, sub influența unor cuvinte asemănătoare ca formă și sens, cum sînt *verdeață*, *moleață*. Baza dialectală a cuvîntului *fîneață*, continuă G. Giuglea, se află în graiul muntenesc, aria lui de răspîndire este însă mult mai mică în comparație cu cea a lui *fînaț*, care circulă în graiurile din Moldova și din Transilvania. Pentru *fînaț* el admite, însă, un etimon latinesc popular **fenacium*, *-a*, care s-ar fi păstrat atît în fr. dial. *fenassa* (Anjou), cît și în gasc. *heàssa* (Arrens, Munții Pirinei, în Valea Azun). În aceste dialecte trebuie să se plece de la lat. pop. **fenacia*, fem. sg., sau neutru pl., pe baza căruia a fost refăcută forma de feminin singular. Observăm că în modificarea presupusă a lui *fînaț* în *fîneață*, termenul *moleață* nu a putut avea vreun rol, deoarece este rar folosit, are caracter strict regional și niște sensuri mult prea îndepărtate de cuvintele de care ne ocupăm. El înseamnă: **1.** 'moleșeală', **2.** 'obiect, lucru moale', **3.** 'numele unei plante nedefinite mai de aproape' (vezi DLR, VI. s.v.). Dar explicația lui G. Giuglea, prin luarea în considerație și a răspîndirii teritoriale a celor două cuvinte, se apropie cel mai mult de soluția etimologică justă.

Într-adevăr, cunoașterea amănunțită a situației din graiurile populare, pornind de la datele atlaselor lingvistice, poate aduce clarificări noi în această dispută etimologică. Lucrul acesta nu a fost făcut pînă acum.

Termenii *fînaț* și *fîneață*, împreună cu alte sinonime, apar pe hărtile 122, *fînaț* 'locul pe care crește fînul' și 125, *cositură* 'locul de pe care s-a cosit fînul', din ALR II, s.n., vol. 1 (E. Petrovici). În ciuda rețelei rare de puncte, ne putem face o imagine destul de limpede cu privire la ariile celor două cuvinte. Aria în care s-a răspuns cu termenul *fînaț* este mai unitară. Ea se întinde peste Banat, Crișana, Maramureș, cea mai mare parte a Transilvaniei, Bucovina și Moldova, cu exceptia părții de sud a ultimei provincii. Aria cu *fîneață* este mai farîmițată. Ea acoperă Oltenia, Muntenia, Dobrogea, partea de sud a Moldovei și partea de sud a Transilvaniei. Aria nordică este aproape de două ori mai întinsă decît aria sudică. Cu excepția unor zone de contact, ele sînt bine delimitate. Acest fapt este important, pentru că ne arată că *fînaț* și *fîneață* nu sînt niște derivate normale din radicalul *fîn*. Dacă așa ar fi stat lucrurile, atunci am fi avut pe teritoriul lingvistic dacoromân un amestec de forme, un mozaic de răspunsuri cu *fînaț* și *fîneață*, uneori s-ar fi notat ambele cuvinte în același punct. Totodată, această delimitare aproape precisă a ariilor constituie un indiciu că termenul *fînaț* nu poate fi dedus din *fîneață*, cum au propus unii lingviști, de asemenea nici acesta din urmă din cel dintîi. Pentru fiecare cuvînt trebuie dată o explicație aparte.

În aria nordică, pluralul lui *fînaț* este uneori *fînăță* (‹ *fînațe*, cu velarizarea lui *-e* precedat de *ț*), alteori *fînațuri* (cu desinența neutră *-uri* în locul desinenței *-e*). În punctul 36 din Banat, pluralul este *fînáturi*, cu *t* în loc de *ț*. Sg. *fînát-* pl. *fînáturi* apar și în pct. 226 din ALRR – Maram., vol. II, h. 422, *fînaț*. Varianta de sg. *fînat* a fost creată după modelul unor cuvinte ca *găinat*, refăcut, greșit, din *găinaț*, *cîrnat*, refăcut după pluralul *cîrnați*.

În aria sudică apar unele variante fonetice și morfologice care prezintă interes pentru discuția de față, pentru că ilustrează caracterul fărîmițat al acestei zone: *log* *dă fîneę̂ță*, pct. 192 (Covasna); *fîneáță*; *fîneéțe*, pct. 182 (Cernatu); *fîneáță*;*-néțuri*, pct. 728 (Sărățeanca). Pluralul este *fînéțe*, *fînéță*, *fînéțuri*. În NALR – Olt., h. 440, *fînaț*, situatia este următoarea: din totalul de 7 atestări ale variantei de sg. *fîneáță*, 4 au pl. *fînéțe*, din 5 atestări ale variantei de sg. *fînéță* (şi *fînéțe*), 3 au pluralul tot *fînéțe*. În cinci localități a fost notată numai forma de plural *fînéțe*, probabil nişte *pluralia tantum*. În pct. 967 din sud-vestul Olteniei, apare răspunsul sg. *fîneáță*; pl. tot *fîneáță*. Comparînd materialul din ancheta E. Petrovici cu cel din ancheta recentă pentru NALR – Olt., constatăm că termenul *fîneață* este concurat tot mai mult de denumirea *livadă*. Acesta cunoaşte un început de diferențiere şi în latura formală: cînd are sensul 'fînaț', este rostit ca atare, cînd înseamnă 'grădină de pomi', el sună *livadie*.

Aria sudică prezintă mari goluri nu numai în Oltenia, ci şi în centrul şi vestul Munteniei, unde, cum rezultă din ancheta E. Petrovici, informatorii, fie că nu au dat nici un răspuns, fie că au recurs la expresii ca *log dă fîn*^{u} (pct. 762) sau *livezi dă fîn* (pct. 886). Din caracterul neunitar al ariei şi din nefolosirea cu siguranță a formelor şi sensurilor cuvîntului *fîneață*, putem deduce că în această zonă avem a face cu o inovație lexicală de dată nu prea veche. Constatarea concordă cu atestările scrise ale acestui cuvînt, de care ne vom ocupa mai jos[2].

Linia de demarcație dintre aria sudică şi cea nordică a putut fi stabilită mult mai amănunțit pentru Moldova în anchetele pentru NALR-Mold. Bucov. Răspunsul *fîneață* apare în peste 30 de localități din sudul Moldovei, iar *fînaț* în aproximativ 150, din restul acestei provincii. Izoglosa porneşte din localitatea Fălciu, pe Prut, merge spre apus în linie dreaptă, urcă apoi spre nord, pe Valea Tutovei, trecînd chiar şi în Valea Racovei (la Pungeşti şi Ivăneşti, jud. Vaslui), coboară apoi spre sud şi vest, traversează Valea Siretului şi ajunge în Munții Vrancei, la localitatea Soveja. La sud se spune *fîneáță*, iar la nord *fînaț*. În satul Tuleşti, aşezat pe un mic afluent de pe cursul superior al Tutovei (jud. Vaslui), au fost date răspunsurile *fîneáță*; *fînéță*, şi *fînáț*; *fînáțuri*, cu precizarea că „se spune mai mult *fînaț*". Punctul este aşezat la întretăierea celor două arii. Adăugăm amănuntul că varianta sudică apare şi într-un punct izolat, 578, din județul Neamț (Huisurez). Dar locuitorii de aici sînt, cu siguranță, originari din sudul Transilvaniei, cum o probează şi alte trăsături ale graiului lor.

În aria din sudul Moldovei, pluralul cuvîntului *fîneáță*, este *fînéță*, în aproximativ 20 de puncte, *fînéț*, în două puncte, *fînéți*, într-un punct (‹ *fînețe*) şi *fînéțuri*, într-un punct. În toate cazurile, vocala accentuată este *-é-*. În aria nordică, pluralul are următoarele tipuri: *fînáță* (cu *-â* sau cu *-ĭ*), în circa 70 de puncte, *fînáțuri*, în aproximativ 50 de puncte, *fînáțe* (cu *-i* sau cu *-i*), în numai 5 puncte, şi *fînéță* (cu *-â* sau cu

---

[2] Pe hărțile ALR şi NALR apar, atît în aria nordică, cît şi în cea sudică, numeroase alte denumiri, mai mult sau mai puțin proprii, care prezintă un interes secundar pentru discuția noastră: Din această cauză, ne limităm aici doar la simpla lor înşirare: *bucată de fîn*, *cosalău* (‹ magh. *kaszáló* 'Heuwiese', 'Wiese'), *cosáştină*, *cositură*, *cosire*, *delniță*, *fîn* 'fînaț', *mirişte*, *miriştină de fîn*, *nămaş*, *pajişte*, *păşune*, *păşune de otavă*, *pîrlog*, *poiană* (în zonele cu multe păduri), *rît*, *rît cosit*, *rît de cosit*, *rît de fîn*, *rît de iarbă*, *rîtu gol* (‹ magh, *rét* sau săs. *rit* 'Flurteil', față de germ. *Ried*), *şes*, *țarnă*, *țelină*.

-*î*), în peste 20 de puncte, răspîndite în toată zona. Din cele aproximativ 150 de puncte, 130 au vocala accentuată -*á*-. Cum se explică această ultimă formă, cu -*é*- la plural, care apare într-un număr egal de puncte (20), atît în zona nordică, cît şi în cea sudică, tulburînd, oarecum, delimitarea precisă pe care am constatat-o pînă acum, la sg., între aria lui *fîneață* şi cea a lui *fînaț*? În ciuda identității formale şi de înțeles, formele respective au rezultat din două procese evolutive diferite. În zona sudică din Moldova, pluralul *fînéță* are un -*é*- în locul unui mai vechi -*eá*-, de pe vremea cînd vocala finală era încă -*e*, înainte de velarizarea acesteia prin *ț* (deci **fîneáțe* › *fînéțe* › *fînéță*). Schimbarea a putut avea loc nu neapărat în acest cuvînt, ci în derivatele celelalte cu suf. -*eață*. Graiurile care nu cunosc velarizarea prin *ț* păstrează pînă astăzi finala -*e*. În graiurile din zona nordică, care nu au în acest caz alternanța -*eá* la sg. / -*é*- la pl., schimbarea lui -*á*- de la plural în -*é*- nu poate fi de natură fonetică, ci morfologică, mai bine spus analogică. În locul opoziției *fînaț*/*fînață*, a apărut, sporadic, opoziția *fînaț*/*fîneță*, poate după modelul unor plurale neutre derivate cu suf. -*eț*, de tipul pl. *podeță*, *coteță*, *hîrleță* etc. În ce măsură a putut avea vreo influență alternanța, curentă la substantivele feminine, anume -*á*- acc. la sg. / -*é*- acc. la pl. (ex. *față-fețe*), este mai greu de spus. Între aceste genuri, dată fiind identitatea formei de plural, pot apărea unele interferențe, mai ales la nivelul limbii vorbite. O probează şi următoarele exemple tot din materialul nepublicat al NALR – Mold.-Bucov., de la aceeaşi chestiune 1055, *fînaț*, şi din ALR (E. Petrovici). În punctele 509 (Conceşti), 516 (Gorbăneşti), 552 (Sirețel) şi 553 (Tudora), din județele Botoşani şi Iaşi, a fost înregistrat răspunsul *fînață*, fem. sg. 'fînaț'. În primele două localități, pluralul este tot *fînață*, în ultimele *fînáțuri*. În ALR, II, s.n., vol. 1, h. 122, E. Petrovici consemnează răspunsul *fînáță* (sg. f); *fînắț*^{i}, în pct. 157 din sudul Transilvaniei. Forma de singular *fînață* nu poate veni din *fîneață*, printr-o ipotetica transformare a diftongului -*eá*- în *-*ăá*- şi apoi în -á-, ca în *meásă* › **măásă* › *masă*, pentru că -*e*- semivocalic din acest diftong nu se velarizează niciodata cînd este precedat de consoana *n*, cum rezultă din exemple ca *bîrneață*, *chichineață*, *coştineață*, *coteneață*, *dimineață*, *gălbeneață*, *gîrneață*, *ineață*, *grîneață* etc. Ea este, în realitate, forma de plural neutru *fînață* ‹ *fînațe* a substantivului *fînaț*, folosită drept formă de singular feminin. Procesul seamănă cu cel petrecut mai de mult în istoria limbii române, cînd mai multe neutre latineşti în -*a*, la plural, au fost încadrate la declinarea I, feminină (*arma*, -*orum* › *armă*, *palliola* › *păioară*, *pira* › *pară*, *poma* › *poamă* etc.). În cazul fenomenului mult mai recent de care ne ocupăm, faza de tranziție a fost aceea cînd exista o identitate între singular şi plural (sg. *fînață* – pl. *fînață*), a urmat, apoi, o diferențiere la nivelul numărului, prin utilizarea formei în -*uri*, *fînațuri*, la plural. S-a creat, astfel, o formă hibridă, cu caracter sporadic, *o fînață – două fînațuri*, care nu-i nici de genul feminin, nici de genul neutru, sau este de amîndouă în acelaşi timp. În cazul punctului din sud-estul Transilvaniei, trecerea la genul feminin a fost realizată şi la forma de plural, pluralul *fînăți* fiind refăcut după modelul femininelor de tipul *cetate – cetăți*, *pradă – prăzi*, *sară – sări*, *țară – țări* etc.

Excepțiile de care ne-am ocupat nu contravin constatării făcute de la început cu privire la existența la nivelul graiurilor populare dacoromâne a două tipuri fundamentale de denumiri pentru noțiunea în discuție: una în aria de nord şi cealaltă în aria de sud. Această situație este probată şi de atestările documentare ale acestor cuvinte. Vom începe cu termenul *fînaț*.

Cele mai numeroase atestări provin din jumatatea de nord a țării, mai ales din Moldova. Prima pare să fie din anul 1469, dintr-un document în limba slavonă provenind din Moldova: **на потоци фънацєлорȣ** *pe Pîrăul Fînațeloru*, vezi Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor româneşti din documentele slavo-române*, Bucureşti, 1946, p. 184. Urmează, în ordine cronologică, *fînaț*, pl. *fînațe* (*-i*) (1604, 1607, 1618), în Moldova (*id.*, p. 55-56); *fînaț*, din 1626, Iaşi (DHR, A. Moldova, XIX, Bucureşti, 1969, p. 104, 136 şi în alte locuri); *fînaț*, pl. *fînați*, într-un hrisov scris la Iaşi în 1631 (vezi DA, s.v.); *fînaț*, din 1640, Iaşi; *fînaț*, din 1650, Suceava (vezi *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, publicate de N. Iorga, XXII, Bucureşti, 1913, p. 207, 233, 289); *fînață*, 1715, Hunedoara; *fînaț*, 1763, Moldova; pl. *fînațe*, la Şincai; *fînațe*, la Negruzzi, Miron Costin, Alecsandri etc., vezi DA, s.v., unde se dau şi pl. *-națe*, dial. *-nață*, *-națuri*.

În documentele din Muntenia, termenul apare mult mai rar, aici folosindu-se mai mult expresii ca *loc de fîn*, *livada de fîn* etc. Semnalăm pe **фънацє**, din 1628, Bucureşti; *fînație*, din 1752, vezi DHR, B. Țara Românească, XXII, Bucureşti, 1969, p. 266, şi I, Bucureşti, 1966, p. 144.

Atît în documentele din Moldova, cît şi în cele din Țara Românească nu am întîlnit cuvîntul *fîneață*. În DA, atestările lui provin, toate, din texte aparținînd secolului al XIX-lea, fapt demn de reținut, pentru că poate fi interpretat ca un indiciu al unei circulații mai restrînse, poate, chiar, al unei apariții tîrzii în limbă[3].

Din analiza formelor dialectale dacoromâneşti, a ariilor descrise de aceste cuvinte, şi luînd în considerație situația din textele vechi şi mai noi, rezultă că explicația etimologică propusă de G. Giuglea este cea mai apropiată de adevăr. Îi lipsea, însă, o argumentare bazată pe cît mai numeroase fapte.

Într-adevăr, cuvîntul *fînaț*, cu cele mai multe şi mai vechi atestări, folosit în cea mai mare parte a teritoriului dacoromân, precum şi, sporadic, în unele dialecte romanice, nu poate fi altfel explicat decît ca urmaşul unui lat. pop. **fenacium*, pl. *-a* (nu este exclus ca pl. lat. *fenacia* să fie, pe alocuri, etimonul formei de plural *fînață*, deşi, de regulă, *-a* final, în această situație, adică precedat de consoană palatalizată, a devenit *-e*, care, în urma unui fenomen de durificare a africatelor, a revenit la *-ă*). Termenul **fenacium*, un adjectiv substantivizat, nu constituie un caz izolat în română. Alături de el, s-au mai transmis: *găinaț* ‹ lat. *gallīnāceum* (*stercus ~*), vezi

---

[3] Fără vreo legătură directă cu termenii româneşti *fînaț*, *fîneață*, consemnăm amănuntul că în cunoscutul document latin emis de regele maghiar Bela al IV-lea, în anul 1247, apare forma latinească medievală *fenetis*: „...fenetis quoque seu animalium et pecorum suorum pascuis..." (= fînețele şi păşunile pentru vitele şi oile lor), vezi DRH, B. Țara Românească, I, 1247-1500, Bucureşti, 1966, p. 4. Este cuvîntul latinesc medieval *fenetus*, *fenetum*, vezi Antonius Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*, Budapest, 1901, p. 266.

CADE, s.v., *gallīnāceum* (scil. *fimus*) '(gunoi) de găină', vezi DA, s.v.; termenul lat. pop. are continuatori și în alte limbi romanice, cf. și cuvintele aromânești *găl'inat*, *gl'inat*, pl. *gl'inaț* 'fiente d'oiseau', explicate de T. Papahagi, DDA, s.v., printr-un lat. pop. **gallinatus* (dar formele dr. *găinat*, *cîrnat*, *fînat*, menționate mai sus, și explicate ca fiind refăcute pe teren românesc de la plural, ne indică posibilitatea ca și cuvîntul aromân în discuție să fie o creație mai nouă de la pl. *gl'inaț*); dr. *cîrnaț*, mgl. *cărnat* < lat. pop. **carnāceus* (în DA, s.v., *carnacius*, *-a*, *-um*); *vinaț*, după S. Pușcariu, EWRS, 1890, cu sensul 'Weinberg' și provenind din lat. *vīnaceus* (scil. *hortus*), după Tiktin, DRG, s.v., cu sensul 'Wein', la pl. 'soiuri de vin', 'vinuri' și derivînd din *vin* + suf. *-aț* (explicație greșită). Un etimon latinesc popular *vīnāceus* admit și W. Meyer-Lübke, REW, nr. 9337 și Ciorănescu, DER, nr. 9266. Tot aici mai pot fi amintite, pentru evoluția fonetică asemănătoare, în parte și morfologică, cuvintele: *laț* < *laqueus*; *maț*, ar. *maț(u)*, mgl. *maț(ă)*. istrorom. *moțe* < lat. *matia* (de la plural s-a format sg. *maț*, apoi un pl. refăcut *mațe*); dr., ar., mgl. *braț*, istrorom. *broț* <lat. *brachium*; v. rom. **păraț* (și *pănaț*) < **părat*, sg. refăcut după pl. *părați* < lat. *palatium*, în loc de *palatum* 'cerul gurii', vezi CADE, sub *împărătuș*, Scriban, *Dicționaru*, sub *părătuș*, DER, 6131.

Pentru explicarea lui *fînaț* din **fenacium*, susținută, înainte de G. Giuglea, cum s-a văzut, și de S. Pușcariu, I.-A. Candrea, O. Densusianu, și determinată, în ultimă analiză de absența unui sufix derivativ *-aț* care să se fi alipit la radicalul *fîn*, pledează, în mod indirect, și următoarea situație din dialectul aromân. Judecînd după soluțiile etimologice propuse de T. Papahagi, *op. cit.*, pentru unele cuvinte aromânești terminate în *-ață*, respectiv *-eață*, putem face presupunerea că mai lesne se poate admite existența, în latina populară, de la baza limbii române, a unor derivate în *-aceus*, *-a*, *-um* (sau *-acius*, *-a*, *-um*), decît a unora în *-icius*, *-a*, *-um* (printre acestea din urma ar intra și **fenicia*, admis drept etimon al cuvîntului *fîneață* de S. Pușcariu. Al. Ciorănescu, Florența Sădeanu). Într-adevăr, T. Papahagi explică pe ar. *grînață*, pl. *grînăț* 'turtă din făină de grîu' dintr-un lat. pop. **granacea*, pe ar. *l'inață* 'resturi de in' din lat. pop. **linacia* (< *linum*), însă cuvintele *grăneață*, *gărneață*, *găreață*, toate cu sensul 'turtă din făină de grîu', nu au la bază niște etimonuri latinești populare în *-icia*, ci au apărut mai tîrziu de la radicalele *grăn*, *gărn*, *găr(nu)* + suf. *-eață*. În aceeași situație este și *sicareață*, pl. *sicăreț* 'pîine de secară'. Datorită sensului lor, altul decît cel al derivatelor dacoromânești *fîneață*, *grîneață*, *secăreață*, *orzață*, *ineață* (vezi mai jos), derivatele aromânești au trebuit să aibă ca model termenul ar. *afreață* 'turtă' < lat. *africia*, păstrat numai în acest dialect. De aceea, dr. *grînață*, nu poate fi pus alături, cum face S. Pușcariu, de ar. *grînață* și derivat din lat. pop. **granacea*, pentru că se opune sensul derivatului dacoromânesc. El înseamnă 'loc semănat cu grîu' și nu 'turtă de grîu'. Mai degrabă el intră în seria derivatelor cu suf. *-eață* de tipul *grîneață*, *fîneață*, *secăreață*, apoi *ineață*, *orzață*, cu o influență din partea lui *fînaț*, pl. *fînață*, la o dată recentă; cf. și Florența Sădeanu, *op. cit.*, p. 52, nota 1.

Dintre derivatele menționate, în rîndul cărora intră și *fîneață*, primele trei prezintă o funcție nouă a sufixului *-eață*, aceea de a indica un 'loc pe care se află un anumit soi de plante'. Ea este asemănătoare cu cea a sufixului *-iște* (*păpușoiște, cînepiște, iniște*). În ultimele două, (*ineață* și *orzață*) funcția suf. *-eață* este de a deriva denumiri pentru 'un anumit soi de plantă'. Derivatul *grîneață*, cum s-a spus, înseamnă 'loc semănat cu grîu', *fîneață*, 'loc pe care crește fîn', *secăreață* (și *săcăreață*), 'locul unde se află o plantație de secară'. Acesta din urmă nu poate fi format, cum crede G. Pascu, *op. cit.*, p. 105, din *săcară* + suf. *-areață* › **săcărăreață* și, prin haplologie, *săcăreață*. El era determinat să dea această explicație de două motive. Pe de o parte, de situația din limba franceză, unde, într-adevar, sufixul latinesc *-aricius* › fr. *-erez* se folosește pentru crearea de derivate care denumesc 'locul pe care crește un anumit soi de plante', de ex. *bezarez* 'lieu ou il y a des bouleaux', *boscareza* 'lieu au il y a du bois', *favarez* 'lieu ou il y a des fèves', *figarez* 'lieu ou il y a des figuier'. Pe de altă parte, de faptul că nu avea o idee clară despre originea cuvintelor *fîneață, grîneață*, respectiv *fînaț, grînaț*, pe care, de aceea, nici nu le menționează în lucrarea sa.

Fîneață, grîneață, secăreață 'loc pe care crește planta denumită în radical' sînt niște derivate românești cu sufixul *-eață*, care au apărut destul de tîrziu în limbă. Cele mai vechi atestări nu datează mai înainte de secolul al XIX-lea. Este posibil ca primul dintre ele să fie ceva mai vechi, dacă ținem seamă de circulația lui, de răspîndirea teritorială mult mai mare decît a celorlalte, de sensul lui cunoscut de toata lumea. Pentru crearea lui s-a plecat de la forma de plural, *fînețe* (*-ă*), prezentă atît în aria nordică, cît și în cea sudică. A avut un oarecare rol și influența substantivelor neutre derivate în *-eț*, cu pluralul în *-ețe*. Un indiciu în sensul explicației de mai sus îl constituie faptul că, în aria sudică, *fînețe* funcționează ca *plurale tantum*, alături de *fînețuri*. De la acest plural *fînețe*, s-a refăcut un singular feminin *fîneață*, încadrat în seria derivatelor de tipul *coșăreață, merindeață* etc. Apropierea de forma masculină a sufixului în discuție, anume *-eț*, o întîlnim în derivatele asemănătoare în ce privește radicalul: *orzuleț, ineț, săcăreț*. Dar fără îndoială că modelul derivării l-au oferit cuvintele numeroase în *-eață* ‹ *-ĭtia, -ĭcia*, în primul rînd *verdeață*, general cunoscut și cu un sens înrudit. Inovația s-a produs numai în graiurile din sudul țării, deoarece aici lipsea un termen propriu pentru noțiunea în discuție. În zona nordică, *fînat*, moștenit din latina populară, era bine ancorat în conștiința lingvistică a vorbitorilor. Numai așa ne explicăm de ce, în cele aproximativ 20 de puncte din aria nordică a Moldovei, în care s-a notat pl. *fînețǎ*, nu s-a ajuns niciodată la reconstituirea unui sg. *fîneață*, deși radicalul *fîn* și sufixul *-eață* sînt și aici cunoscute.

Derivatele *ineață* și *orzață* sînt formate în același mod, dar, spre deosebire de *fîneață, grîneață, secăreață*, funcția sufixului *-eață* este diferită, căci *ineață* înseamnă 'un anumit soi de in', iar *orzață* 'un anumit soi de orz'.

Deși identice ca sens și foarte apropiate ca formă (în partea inițială, orice vorbitor recunoaște imediat cuvîntul *fîn*), denumirile *fînaț* și *fîneață* sînt două cuvinte diferite, care, din această cauză, trebuie tratate separat în dicționarele românești. Primul este continuatorul unui etimon apărut într-o arie a cărei vechime urcă pînă la latina populară de la baza limbii române.

Contribuţii etimologice *

brudiu, *brudă*

Adj. *brúdiu*, *-ie*, accentuat şi *brudíu*, *-ie*, învechit şi regional (Moldova, Bucovina, Transilvania, Maramureş), se foloseşte cînd e vorba despre copii, iar, prin extensiune şi despre puii de animale. Accepţiile sale sînt: 'tînăr, crud, fraged, nevîrstnic, minor'. În legătură cu oamenii mari, iar prin extensiune şi despre minte, el înseamnă: 'copilăros, naiv, necopt (la minte), fără judecată'. De la acest sens s-a trecut apoi la cel de 'simplu, prost, nătărău'. Toate aceste nuanţe semantice alcătuiesc în DA primul sens al cuvîntului. Al doilea sens, bazat pe o singură atestare din vechea regiune Solnoc-Dobîca, este acela de 'frumos'. La Tiktin, DRG sensurile sînt altfel structurate: **1.** 'unerwachsen, unmündig', **2.** (la minte) 'unreif, kindisch'. Celelalte nuanţe nu sînt menţionate.

Prima atestare pare a fi cea din anul 1620, din *Cronica lui Mihail* Moxa: *„Coconii-şi pre furişu i învăţa să se închine; derep' ce că era* **brudii**, *nu le zicea «icoane», ce le zicea «păpuşi»"* (DA).

Apoi, cuvîntul este destul de des atestat: la Grigore Ureche, în Pravila Moldovei şi mai ales în scrierile lui Dosoftei, aici şi în varianta *brúdiv* (*„Domnul pre cei* **brúdivi** *inalţă"*). Pe la începutul secolului al XVIII-lea, adj. *brudiu* este frecvent folosit în scrierile lui D. Cantemir: *„Crud la trup şi* **brudiu** *la minte"*; *„***brudii** *şi tinerele de vrîstă"* (DA). Mai tîrziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea, cuvîntul este semnalat numai în textele de literatură populară. În rimă, accentul este pe *i*, nu pe *u*: *brudíu, -ie*: *„Blastămă-ţi mintea ta/ Cea nebună şi* **brudíe**/ *Că mi te-ai potrivit mie"* (Suceava, DRG); *„Fost-am tînăr şi* **brudíu***"* (Transilvania, DA). Aceeaşi poziţie a accentului este notată şi în *Lexiconul Budan* (1825); aici, în loc de *-u-* neaccentuat, apare *-o-*: *brodíu, -ie*. Uneori este folosit şi substantivat: *„Au început, ca un* **brudiu** *ce era,* să *ceară de la pasăre"* (DA).

Derivatele învechite *brudátec, -ă* (adj), *brudiésc, -eáscă* (adj.), *brudiéşte* (adv.) se întîlnesc la D. Cantemir, iar *brúdnic, -ă* (adj.) apare la C. Negruzzi şi la poetul Şt. O. Iosif. În primul caz: *„Se alintă ca o copilă* **brudnică***"*; în al doilea: *„Dar unde-s* **brudnicii** *copii/ Şi unde-s rîsetele lor"* (DA). Din poezia populară este semnalat şi diminutivul *brudiór, -oáră* (adj.): *„Şi deschide-ţi ochişorii/ Şi ţi-i vedea frăţiorii/ Cum i-ai lăsat* **brudiori**,/ **Brudiori** *şi străiniori"* (DA).

Referitor la sensul 'prost' al adj. *brudiu,* singurul pe care îl reţine G. Pascu, *Sufixele*, p. 287, observăm că el este posterior şi a rezultat din cel de 'copilăros, naiv', evoluţie semantică pe care o întîlnim şi în alte limbi, cum se poate vedea pe larg la Harri Meier, *Die Onomasiologie der Dummheit. Romanische Etymologien,* Heidelberg 1972, p. 10-11. Mai dificilă este explicarea sensului, oarecum opus, ‘frumos’. Probabil că în acest caz vorbitorii au avut ca punct de plecare nota ‘drăgălaş, simpatic, drăguț’, cu care este adesea asociat cuvîntul *copil,* respectiv adj. *copilăros.*

---

* Publicat în „Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität", Verlag Karl Albert, Freiburg, München, 5, 1979-1980, p. 1-6.

Cu toate că istoria cuvîntului şi a derivatelor sale este relativ bine documentată, de-a lungul a mai bine de trei secole, etimologia adj. *brudiu* nu a putut fi clarificată. Cele cîteva încercări de etimologizare nu sînt acceptabile; aproape toți autorii de dicționare recurg la precizarea că etimologia este necunoscută. În această din urmă situație sînt: Tiktin, DRG, DA (care trimite la *zburda, zburdalnic*), CADE, DA, DEX.

O încercare de clarificare etimologică întreprinde K. Loewe, care se gîndeşte la adj. lat. *brutus* ‘greoi’, ‘lipsit de inteligență’, ‘prost’. Al. Ciorănescu, DER, 1122, o respinge pe bună dreptate. Cum s-a văzut, sensul ‘prost’ al cuvîntului *brudiu* nu este originar. Lat. *brutus,* pentru a ajunge la *brudiu,* ar fi trebuit să cunoască o serie de prefaceri fonetice şi derivative greu de acceptat. În plus, acest cuvînt este un „latinism“, un împrumut tardiv din latina savantă în celelalte limbi romanice (REW^3, 1348) şi este puțin probabil ca el să se fi menținut la nivelul vorbirii populare numai în română.

O alta soluție etimologică propune A. Scriban, *Dicționaru,* s.v. Acesta îl compară cu ucr. *brudii,* ‘murdar’, însă, cum se vede imediat, apropierea semantică este inacceptabilă. Nu numai în ucraineană, ci şi în celelalte limbi slave care cunosc reprezentanți ai v.sl. *brudu* (bielorusă, cehă, polonă, soraba de sus, soraba de jos), sensul este ‘Schmutz’, ‘Unflat’, ‘Auswurf’; vb. ucr. *brudyty* înseamnă ‘beschmutzen’ (SEW, p. 88), astfel că rom. *brudiu,* cu sensurile total diferite şi cu răspîndirea teritorială menționată, nu poate fi explicat ca un împrumut din limba ucraineană.

A treia soluție îi aparține lui Al. Ciorănescu, DER, 1122, care îl consideră pe *brudiu,* cu variantele învechite *brodiu, brodiv,* un derivat de la vb. a *brodi,* precizînd că are în vedere sensul ‘desatinar, chochear’ (= ‘a vorbi prostii, a bîigui’) al acestuia. Observăm, mai întîi, ca etimologia vb. a *brodi,* desigur sub influența articolului respectiv din DA, este neclară şl lacunară. În corpul aceluiaşi cuvînt sînt contopite patru verbe diferite atît din punct de vedere semantic, cît şi etimologic, netinîndu-se seama de soluția justă dată încă de Tiktin, DRG, s.v. Acesta distinge: *a brodi*^{1} ‘treffen’, *a brodi*^{2} ‘unsinnig reden, faseln’, *a brodi*^{3} ‘trachten’, *a brodi*^{4} ‘waten’, chiar dacă verbele cu nr. 2 şi 4 au originea în acelaşi etimon slav, care are ambele sensuri. În al doilea rînd, apropierea făcută de Ciorănescu a cuvîntului brudiu de sensul ‘a vorbi prostii’ nu rezistă din motivul pe care l-am aratat mai sus, cînd am vorbit despre lat. *brutus.* Sensul fundamental al adj. *brudiu* nu este ‘prost’, ci, cum am mai arătat, ‘tînăr, crud, nevîrstnic’. O evoluție semantică pornind de la sensul ‘prost’, ‘naiv’ către cel de ‘infantil’ şi apoi către cel de ‘tînăr, minor, nevîrstnic’ este necunoscută în cîmpul semantic al cuvîntului *prost* (cf. studiul citat al lui Harri Meier). De aceea poate fi bună numai etimologia care pleacă de la sensul de bază al cuvîntului nostru.

În nici o limbă cu care româna a venit în contact nu a putut fi identificat pînă acum un etimon corespunzător pentru adj. *brudiu.* De aceea, originea lui trebuie căutată tot în interiorul lexicului românesc şi anume într-un cuvînt din care să se poată explica sensul fundamental de ‘tînar, crud, fraged, nevîrstnic’. Cum însă, din datele existente, un asemenea radical adecvat nu-i cunoscut, sîntem nevoiți sa recurgem, pentru etimonul pe care-l preconizăm, la reconstituirea unei verigi semantice care a precedat sensul fundamental. Altfel spus, sensul 'tînăr, nevîrstnic etc.' a putut fi precedat, într-o fază anterioară, neatestată, de un sens metaforic al unui adjectiv derivat de la numele unei vietăți caracterizate prin mişcări iuți, ca ale unui copil zburdalnic, neastîmpărat. Cuvîntul pe care îl avem în vedere este subst. *brudă*.

Acesta, după DA, denumeşte 'un peşte rotunjor şi lungăreț; nu creşte mare, trăieşte prin apele cele pietroase de la munte'. Singura atestare, cu o definiție destul de neprecisă, este luata din lucrarea lui M. Pompiliu, *Graiul românesc din Biharea, în Ungaria*, apărut în «Convorbiri literare» XX (1887). Cu excepția DER, alte dicționare nu o menționează. Date mai numeroase despre *brudă* se găsesc însă în lucrarea lui M. Băcescu, *Peştii, aşa cum îi vede țăranul pescar român*, Bucureşti, 1946, p. 130, iar încercări de clarificare etimologică la G. Giuglea, *Traces de l'epoque daco-romaine*: **Abrud, brudă**, în «Langue et litterature». Bulletin de la Séction littéraire (Académie Roumaine), vol. III, nr. 1 şi 2, Bucureşti, 1946, p. 206-210, şi la G. Ivănescu, *Istoria*, p. 258 şi 744.

Peştişorul numit *brudă* (denumirea ştiințifică este *Nemachilus barbatulus*. Linné; *Syn. Cobitis barbatula*, Antipa) trăieşte prin pîraiele de munte. *Brudă* este numai una din numeroasele denumiri populare pe care le are acest peşte: *bîrlugă*, *fiță groasă*, *grindel* (*grindea*, *grindec*, *grindică*), *moină*, *molan* (*molană*, *moleac*, *molete*, *morlan*, *morlaucă*), *popete*, *poplac*, *țoață*, *vîrlugă* etc. Denumirea *brudă* este cunoscută, după M. Băcescu, prin jud. Bihor, com. Pociovelişte, pe rîul Iad, în comunele Ginta, Sîrbuleşti, Vaşcău pe Crişul-Negru, apoi, în aceeaşi zonă, pe Valea Mare de la Şuncuiuş. Este cunoscută, de asemenea, şi în fostul județ Turda, pe afluenții Mureşului. G. Giuglea, *op. cit.*, p. 210, face precizarea că el însuşi a auzit această denumire pe Valea Iarei, un afluent al Arieşului. Acest lingvist, menționînd faptul că de la această denumire s-a creat şi un nume de familie *Brudă*, atestat în Transilvania, la Cluj şi la Făgăraş, trage concluzia că termenul va fi fost altădată mai răspîndit (p. 208).

Cu tot caracterul său special de element al unei nomenclaturi populare şi în ciuda circulației şi extensiunii teritoriale relativ restrînse (zona Munților Apuseni), cuvîntul *brudă* trebuie să fie străvechi în limba română. Plecînd de la faptul că acest peşte are «barbă», că este un «peşte cu barbă» (cum se poate vedea şi din fotografiile date de G. Giuglea, *op. cit.*, p 207, 208), şi ținînd seama de denumirile din alte limbi (chiar denumirea ştiințifică pleacă de la acest amănunt), Giuglea propune ca etimon un cuvînt autohton **brudha*, echivalentul în traco-dacă al ie. pr. **bhardhā*, din care provin lat. *barba*, ahd. *bart*, v. sl. *brada* (rus. *borodá*), lit. *barzdà* etc. (p. 210). Al. Ciorănescu, DER, 1127, respinge această etimologie ca fiind neconvingătoare. I.I. Russu, în *Etnogeneza*, nu include cuvîntul *brudă* în amplul său repertoriu al elementelor de substrat. În schimb, G. Ivănescu, *Istoria*, aderă la explicația prin limba traco-dacă, propunînd însă ca punct de plecare radicalul indoeuropean primitiv **bhrdha*, „cu gradul zero al vocalismului" (p. 744). Cuvîntul s-a putut păstra într-o regiune cunoscută prin trăsăturile sale arhaice.

Dintre denumirile populare ale peştelui numit *brudă* prezintă interes pentru discuţia care urmează cuvintele *vîrlugă*, cu varianta *bîrlugă*. şi *fiţă*. Primul a fost notat în jud. Hunedoara, în comunele Ohaba, Haţeg şi în alte localităţi. Denumirea *vîrlugă neagră* (*Nemachilus*), din jud. Hunedoara, comuna Băeşti, pe apa Streiului, stă faţă în faţă cu denumirea *vîrlugă cîrnească* (*Cobitis c. romanica*), din aceeaşi zonă. Cît priveşte varianta *bîrlugă* (pl. *bîrlugi*), ea este singura cunoscută pentru acest peşte pe Valea Cernei şi Belorecăi (comunele Peceneşca, Topleţ, jud. Caraş-Severin). A avut loc, prin urmare, o confuzie la nivelul denumirilor populare *vîrlugă* (*bîrlugă*) (*Cobitis*) şi *brudă* (*Nemachilus*). În legătură cu aceasta, G. Giuglea, *op. cit.*, p. 210, observa: „On l'appelle ainsi [*vîrlugă*, *bîrlugă*] parce que le *bruda* est rapide comme la *vîrluga* (loche des rivières)".

La rîndul ei, denumirea *vîrlugă* este întrebuinţată şi pentru peştele numit în terminologia ştiinţifică *Cobitis taenia*, Linné, al cărui nume popular cel mai răspîndit este *zvîrlugă*. De altfel, ambele cuvinte au acelaşi etimon, v.sl. *vrulu* 'violent, iute, vioi', din care se explică atît derivatul *vîrlan* 'un fel de peşte mic şi vioi...' (Scriban, s.v.), precum şi denumirea nesufixată *vîrlă* 'zvîrlugă'. Acelaşi radical v.sl. este prezent şi în vb. *a zvîrli*. Numele peştelui *zvîrlugă* (variante: *zvîrloacă*, *sfîrlugă*, *sfîrloacă*), pus în legătură şi cu vb. *a* (*a*)*zvîrli*, este motivat de principala însuşire a acestei vietăţi: este iute în mişcări în apă, iar cînd este prinsă se zbate pînă cînd scapă. Fiind foarte cunoscută în popor, denumirea a ajuns să însemne şi 'copil neastîmpărat, vioi', 'om iute în mişcări, sprinten, vioi', sens înregistrat de toate dicţionarele.

Drumul invers de la sensul 'copil vioi, neastîmpărat' la denumirea unor peşti mici cu aceleaşi însuşiri, este de asemenea posibil. Astfel *fiţă*, în expr. *fiţă groasă*, denumeşte peştele *Nemachilus barbatulus (bruda)*, în expr. *fiţă subţire* pe *Cobitis aurata*, iar fără nici un determinant (şi cu variantele *fiţoaică*, *fisă*, *viţă*) peştele *Cobitis taenia* (*zvîrluga*). Acestuia i se mai spune prin Teleorman şi *fiţă-rea*. (M. Băcescu, *op. cit.*, p. 130, 174-175; DA sub *fiţă*). Cuvîntul *fiţă* (postverbal de *a fiţîi* ‹ interj. *fîţ*(*a*)!) are următoarele sensuri (după DA): **1.** 'copil foarte vioi' **2.** 'zvîrlugă, orice peşte mic care înoată repede prin apă' **3.** 'fată afectată, neserioasă, care se *fiţîie*'. Pentru ultimul sens, vorbirea populară cunoaşte şi cuvîntul *fufă* 'femeie uşoară, neserioasă', care, ca şi precedentul, înseamnă şi 'plevuşcă, peştişor de baltă, cu corpul lung de 6-10 cm...' (*Leucaspius delineatus*, Heckel) (DEX, M. Băcescu, *op. cit.*, p. 152-153). Aceeaşi întrepătrundere între cîmpurile semantice de care ne ocupăm poate fi constatată şi în cazul cuvîntului *poşidic* (cu variantele: *poşindic*, *poşindoc*, *poşodic*, *pojidic*, *pojodic*, *poşadic*, *foşodic* etc.), din magh. *fosadék*, *posadék* '(verkümmertes) Kindervolk', L. Tamás, EWUR, 1966, p. 636-637). Acesta înseamnă: **1.** (colectiv) 'mulţime, droaie, gloată de copii'. **2.** 'peşte mărunt' (prin Bucovina, *pasadic* este *Leucaspius delineatus*, M. Băcescu, op. *cit.*, p. 153) **3.** (fam.) epitet dat tinerilor, copiilor sau oamenilor mici de statura (Scriban, *Dicţionaru*, s.v., DEX, s.v.).

Aceste exemple (mai pot fi găsite, desigur, şi altele) arată că, aşa cum observă Eugenio Coşeriu, un „*terminus technicus*" dintr-o „nomenclatură" populară „poate deveni un cuvînt obişnuit şi intră în opoziţiile semantice ale limbii (sau invers)“[1]. În cazul nostru, denumirile populare ale unor peşti mici se aplică şi copiilor neastîmpăraţi, vioi, iar unele cuvinte folosite pentru aceştia din urmă pot intra în „nomenclatura“ populară a peştilor.

În această situaţie a putut să se afle şi denumirea populară şi regională *brudă*. Cu ajutorul sufixului *-iu* (m.), *-ie* (f.), s-a creat adj. *brudiu*, *-ie*, al cărui sens iniţial, neatestat, va fi fost ‘ca peştele numit *brudă*’ adică ‘iute în mişcări, neastîmpărat, ca o zvîrlugă’. De la acest sens s-a putut trece lesne către cel de ‘tînăr, crud, nevîrstnic, minor’, apoi la cel de ‘copilăros, naiv, necopt la minte, fără judecată’ şi, în sfîrşit, la cel de ‘simplu, prost, nătărău’. Printre numeroasele derivate adjectivale (de la substantive) cu sufixul *-iu* (*arămiu*, *pangliciu* (*viermi panglicii*), *rotiu* (*pere rotii* ‘ca o roată’), *pămîntiu* etc.), se găsesc şi cîteva ale căror radicale denumesc animale: *ursiu* ‘nume de bou sau de vacă cu părul roşu în felul blănii ursului’, *bouriu* (‹ bour), DA, s.v.: „La origine, probabil, despre coarne ca ale bourului, p. ext. despre ţîţe“ (*ţîţe bourii* „care stau tari şi ţepure de se văd de sub ie ca nişte cornițe“). Fig., despre ochi: „*Ochi bourîi şi adînci* ca *o prăpastie*“. G. Pascu, *op. cit.*, p. 222, îl derivă greşit de la *bou* + suf. *-ăriu*, variantă a lui *-iu*. Acestor exemple li se alătură şi derivatul *brudiu*, de la substantivul *brudă*. Crearea derivatului adjectival *brudiu* a avut loc, desigur, cu mult înainte de prima lui atestare în texte (începutul secolului al XVII-lea). Ea a fost însă posterioară epocii în care s-a petrecut africatizarea lui *d* urmat de *i* (ar fi rezultat variantele **brudziu*, **bruziu*). Cît priveşte pe *brudiv*, de la Dosoftei, acesta a rezultat prin substituirea sufixului *-iu* prin sufixul *-iv*, ca în cazul lui *beţiv*, faţă de *beţiu* (‹ lat. **bibitivus*). Fenomenul invers a avut loc în cazul bg. *zglobiv*, devenit în română *zglobiu* (G. Pascu, *op. cit.*, p. 287). Neclarificată rămîne încă poziţia accentului în cuvîntul în care ne ocupăm. Derivatele în *-iu* poartă, de regulă, accentul pe sufix. Accentul pe radical (*brúdiu*, *-ie*) este foarte bine notat la Dosoftei[2]. Celelalte elemente ale familiei adj. *brudiu*, (*brudiesc*, *brudieşte*, *brudatic*, *brudnic*, *brudior*) sînt normale şi tardive.

---

[1] Eugenio Coseriu, *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*, în *Strukturelle Bedeutungslehre*, Darmstadt 1978, p. 205. Ocupîndu-se de raportul dintre terminologiile şi nomenclaturile populare şi vocabularul structurat ca sistem de semnificaţii al limbii obişnuite, E. Coşeriu observă că adesea este greu de făcut o distincţie netă între ceea ce este „terminologic“ şi ceea ce este propriu-zis lingvistic. În realizarea unei analize structurale semantice a vocabularului, terminologiile şi nomenclaturile populare trebuie lăsate deoparte, cel puţin în stadiul actual al cercetării. Totodată autorul nu scapă din vedere importanţa terminologiilor din perspectiva diacronică (etimologia): „Die Kenntnis der Terminologien mag zweifellos wichtig sein, vor allem in der Diachronie (Etymologie), denn ein *terminus technicus* kann ein gewöhnliches Wort werden und in semantische Oppositionen der Sprache eintreten (oder umgekehrt)...“.

[2] Această poziţie a accentului s-ar putea explica prin influenţa grupului mare de cuvinte în *-ie*, de tipul *áşchie*, *fúnie*, *sálcie*, *únghie*, *zgítie* etc., toate feminine cu pl. în *-ii*, asupra cuvîntului în discuţie: f. sg. *brudíe*, f. pl. *brudíi* (identic cu m.) › f. sg. *brúdie*, f. pl. *brúdii* (identic cu m.). După aceste forme din urmă s-a modelat şi sg. m. *brúdiu*.

Etimologia verbelor *a dezmierda* şi *a desfăta* *

Cuvintele menţionate în titlu au etimologii controversate. Cum se va vedea mai jos, verbele *a dezmierda* şi *a desfăta* prezintă, sub aspect formal şi semantic, unele dezvoltări paralele, care fac ca etimologiile propuse să se sprijine reciproc. Vom reaminti, pe scurt, variantele fonetice, sensurile verbelor şi ale derivatelor acestora, precum şi soluţiile etimologice formulate pînă în prezent, în ordinea menţionată în titlu.

Verbul *a dezmierda* înseamnă, după DEX: **1.** 'a mîngîia pe cineva atingîndu-l uşor cu palma ori spunîndu-i vorbe drăgăstoase', 'a alinta', **2.** (refl.) 'a se bucura de ceva', 'a se desfăta'; 'a se răsfăţa'. În familia cuvîntului, există subst. *dezmierdare*; adj. *dezmierdat*, **1.** 'căruia i se fac toate plăcerile gusturile'; 'alintat, răsfăţat' **2.** 'plin de farmec', 'desfătător'; adj. *dezmierdător* 'care dezmiardă', 'mîngîietor', 'alintător'; 'care încîntă, care desfată', 'desfătător'. Se adaugă derivatele învechite *desmierdăciune* 'dezmierdare, desfătare' şi *dezmierzie* 'voluptate'. În unele dicţionare, în locul grupului *-zm-* apare grupul *-sm-*, iar în locul succesiunii *-mie-*, *-me-*: *a desmerda* şi *a dezmerda*. Varianta cu *-me-* este caracteristică pentru graiurile de tip moldovenesc, în care a avut loc palatalizarea bilabialei *-m* + *i*, rezultînd forma *a disńerda* sau *a dizńerda* (*eu dizńerd* etc.). Ambele variante sînt prezente, de pildă, în scrisul lui Creangă, numai că în locul consoanei muiate *-ń-*, printr-un fenomen de hipercorectitudine, a apărut *-m-*, urmat *e*, nu de *ie*, în succesiunea fonetică *-me-*, ca în exemplele: *Ńezii-Păresii* › *Mezii-Păresii*; *a se mera*; *ńercuri* › *mercuri*, din opera aceluiaşi scriitor. Pentru variantele dialectale, vezi ALR, I, II, harta 236.

Palatalizarea lui *m* + *i* semivocalic din diftongul *-ie* este prezentă şi în variantele aromâneşti ale aceloraşi cuvinte. Se ştie că palatalizarea labialelor este un fenomen general în acest dialect. După T. Papahagi, DDA, în acest dialect sînt cunoscute următoarele forme şi variante fonetice: *dizńérdu*$_1$, vb., cu sensul 'cajoler', 'dorloter', 'caresser'; *dizńérdu*$_2$ s.n. (pl. *dizńérduri*) 'caresse', 'cajolerie'; *dizńirdáre*, s.f. 'caresse', 'cajolerie'; *dizńirdat*, *-tă*, adj. 'dorloté', 'caressé'; *dizńirdăciúne*, s.f. 'volupté','plaisir'; există şi variantele cu *dez-* şi *dis-*: *dezńirdătór*, *-toáre*, adj. 'caressant', 'cajoleur' şi *disńirdătór* 'id.'.

Verbul *a dezmierda* a cunoscut mai multe explicaţii etimologice, înregistrate în lucrarea DER, nr. 2896, şi în I.I. Russu, *Etnogeneza*, p. 309. În ultimul caz, se propune o origine autohtonă, traco-dacă, invocîndu-se un radical indoeuropean *(*s*)*merd-* cu sensul 'durere', 'groază'; 'suferinţă', precedat de prefixul *de*(*s*)-, cu valoare privativă: „... se poate admite, scrie autorul, că *desmierda* avea sensul primar 'a lecui, scăpa de vreo suferinţă, de un rău (etc.)'". Prezenţa diftongului *-ié-* în toate variantele româneşti menționate mai sus presupune, adăugăm noi, existența în radical a unui *ĕ* (scurt, accentuat), care, devenind diftong, poate explica palatalizarea bilabialei *m* în *ń*, din *desńérd*). Explicația lui I.I. Russu are un grad ridicat de incertitudine. Merită a fi reținut rolul prefixului *des-*, care, pus înaintea unui radical, alcătuieşte un cuvînt al cărui sens este opus celui inițial al radicalului.

---

* Studiu apărut în LL XLIII-XLIV (1999), p. 5-8.

Etimologia cea mai răspîndită în lucrările de lexicografie a verbului *a dezmierda* a fost dată pentru prima dată, verbal, de I.-A. Candrea lui Sextil Puşcariu. Acesta, în EWRS, nr. 522, după ce consemnează sensurile 'liebkosen', 'verhätscheln', scrie: „nach mündlicher Mitteilung von H. Candrea ‹ *DĬS-MĔRDO, -ARE eigtl. 'Säuglinge aus schmutzigen Tüchern in reine legen', dabei 'verzäteln, damit sie nicht weinen', daraus 'verzärteln', vgl. frz. *cajoler* 'durch Liebkosung in den Käfig locken' – 'liebkosen'". La rîndul său, I.-A, Candrea, împreună cu O. Densusianu, în CDDE, nr. 491, invocă acelaşi etimon latinesc neatestat *DĬS-MĔRDARE: ‹ MĔRDA 'excrements'. Evoluția semantică este explicată în modul următor: „... înțelesul primitiv trebuie să fi fost 'ébrener (un enfant au maillot)', de unde 'cajoler (l'enfant) pour le faire taire pendant qu'on l'ébrène'". Primul sens, anume 'a scoate din excremente' este atestat şi în cuvîntul mantovan *daśmerdar* 'mondar dalla merda', în nprov. *desmerdá* 'ébrener, tirer de l'ordure'. Dar evoluția semantică din română, anume 'a alinta', 'a răsfăța', 'a desfăta', este singulară, cu atît mai mult cu cît radicalul lat. MĔRDA nici nu s-a păstrat în această limbă.

Etimologia propusa de I.-A. Candrea a fost preluată de L. Şăineanu, DU, s.v. *a desmierda*: „Derivat din lat. MĔRDA 'murdărie', însemnează lit. 'a scoate din murdărie, a spăla un copil în faşe', de unde 'a netezi pruncul, a-l mîngăia'; vorba făcea la început parte din graiul dădacelor". Un alt „termen de dădacă", cum spune L. Şăineanu, este vb. *a (se) desfăta* (vezi mai jos). Explicația verbului *a dezmierda* prin lat. MĔRDA, -AE a fost acceptată aproape de toate dicționarele româneşti, precum şi de W. Meyer-Lübke, REW, nr. 4257a, constituind, totuşi, o curiozitate semantică şi etimologică în lexicologia romanică.

Împotriva explicației prin lat. MĔRDA s-a pronunțat I.I. Russu. *op. cit.*: „... tîlcuirea «coprologică» oferită de Candrea are mai mult aerul unui joc de cuvinte, o glumă filologică, pe care, în începutul sec. XX (în elanul său de june filolog-etimologist latinizant), Puşcariu a luat-o în serios, punînd-o în circuitul lexicografic şi cîştigîndu-i credit aproape general". Soluția propusă de I.I. Russu a fost prezentată succint mai sus.

Explicația etimologică justă a verbului *a dezmierda* a fost dată de romanistul german Dieter Woll. În studiul *Rum. a dezmierda 'liebkosen' und die lateinisch-romanischen Verbaladjektiva auf -idus*, în „Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen", 218. Band, 133 Jahrgang, 1981, p. 303-308. Evoluția semantică de la concret la abstract. propusă de Candrea este, după Woll, o „idilă nu lipsită de fascinație", conformă cu clişeul despre limba română ca o limbă a unui „popor de ciobani", în legătură cu care, ca în cazul de față, se poate spune că: „*ver-*

bum non olet“ (p. 303). Mîngîierea manuală a copilului, continuă autorul, nu poate sta înaintea procesului sufletesc, abstract, pe care îl conține latura semantică a verbului *a dezmierda*: ‘a alinta cu vorbe drăgăstoase’, ‘a simți plăcere’, ‘a se bucura (de ceva)’. Sensul concret ‘a mîngîia (pe cineva sau ceva) atingîndu-l uşor cu palma’ este rezultatul unei evoluții semantice ulterioare, secundare. Prin urmare, din punct de vedere genetic, sensul abstract a fost primar.

Etimonul abstract propus de Dieter Woll este verbul latinesc MAERĒRE, **1.** ‘a fi trist’, ‘a fi mîhnit’, ‘a fi abătut’, **2.** ‘a jeli’, ‘a deplînge’. Din familia acestuia fac parte: subst. MÆREOR, -ORIS, ‘tristețe adîncă’, ‘durere’, prezent în expresia *in maerore iacere* (*esse*), ‘a fi foarte abătut’; adj. MÆRENS, -NTIS, ‘întristat’, ‘trist’, ‘abătut’. De la verbul MÆREŌ, -ĒRE s-a format un adjectiv verbal, *MÆRĬDUS; -A, -UM, care, împreună cu prefixul DĬS-, acesta indicînd un sens contrar celui conținut în radical, s-a creat verbul *DĬS-MÆRĬDĀRE cu sensul ‘a consola’, ‘a mîngîia’, ‘a înveseli’, ‘a distra’, ‘a(-şi) descreți fruntea’, sens complet opus celui de ‘a fi trist’, ‘a fi mîhnit sau abătut’ al radicalului MÆRĒRE. Acesta din urmă nu are descendenți în alte limbi romanice, după cum nu are nici adjectivul verbal *MÆRĬDUS, care a putut, însă, exista alături de aproximativ alte 40 de adjective verbale în -ĬDUS, -A, -UM, dintre care amintim cîteva (unele rămase şi în română): ACĬDUS, ARĬDUS, CAL(Ĭ)DUS, FRACĬDUS, HUMĬDUS, LANGUĬDUS, MARCĬDUS, MORBĬDUS, MUCĬDUS, NITĬDUS, PUTRĬDUS, RANCĬDUS etc. *MÆRĬDUS, precedat de prefixul privativ DĬS-, a format etimonul *DĬS-MÆRIDO, -ĀRE. Evoluția fonetică a fost următoarea: *ĭ* din prefix a devenit *e*; *ĭ* din radical s-a sincopat (cf. CALĬDUS › *cald);* diftongul AE a trecut la ę (deschis) (ca în *taeda* › **dęda*), apoi ę s-a diftongat (ca în **dzieda* › *dzadă*), devenind *-ié-*: *desmiérd*(*u*). Printr-un fenomen de acomodare, fricativa surdă *s*, urmată de sonanta *m*, s-a sonorizat, apărînd varianta cu *-zm-*. În fine, în graiurile palatalizante, *m* + *i* a trecut la *mń* şi apoi la *ń*: *dezńerd* (*disńerd*, *desńerd* etc.). Ținînd seama de cele arătate aici, trebuie să admitem că aromânescul *mérdu* ‘excrement’ nu poate fi continuatorul direct al lat. MĔRDA, -AE ‘id.’, şi aceasta nu numai pentru că schimbarea de gen este de neînțeles, dar mai ales din cauză că este imposibil de admis că fenomenul latinesc popular al diftongarii lui *ĕ* scurt accentuat nu s-ar fi petrecut în acest cuvînt. T. Papahagi, DDA, s.v., care dă ca etimon lat. MĔRDA, consemnează, totuşi, faptul că unii îl consideră un neologism, menționînd, totodată, it. *merda* şi turc. *merdoud*. Ultima sursă este mai probabilă, termenul fiind un element levantin de origine italiană. Dacă lat. MĔRDA s-ar fi păstrat în dialectul aromân, atunci cuvîntul ar trebui să sune aici **ńardă* (cf. arom. *dizńeárdă*, pers. a 3-a. sg. şi pl., prez. ind. ‹ *DĬMERDAT, -ANT).

Precizările de mai sus cu privire la absența în dialectul aromân a lat. MĔRDA fac de prisos explicația lui Woll despre neexistența unei omonimii supărătoare, a unui „conflict“, în acest dialect, între urmaşii lat. MÆREŌ, -ĒRE şi cei ai lat. MĔRDA. Ultimul etimon nu a existat nici în dialectul dacoromân. În schimb, el trăieşte în alte limbi romanice. Aici, s-a putut ajunge la o omonimie supărătoare între *MÆRĬDUS şi

*DĬSMÆRĬDARE, datorită sincopării lui ĭ, şi lat. MĔRDA, cu urmarea că *DĬS-MÆRĬDĀRE a dispărut în celelalte limbi romanice, dar s-a păstrat în română.

Verbul *a* (*se*) *desfăta* are, dupa DEX, sensurile: (refl.) 'a-şi petrece timpul într-o stare de mulțumire, de bucurie, de încîntare'; 'a petrece, a se distra'; 'a simți o mare plăcere, a se delecta'; tranz. 'a încînta, a fermeca'. Etimologia este necunoscută. În familia cuvîntului sînt consemnate: *desfăt* (pl. *desfături*) 'desfătare'; *desfătare*; adj. *desfătat*, *-ă*; adj. *desfătător*. Precizarea că etimologia verbului *a* (*se*) *desfăta* este obscură, necunoscută, se întîlneşte şi în dicționarele lui H. Tiktin, DRG, s.v. şi în CADE. H Tiktin face mențiunea că termenul este în mod evident de origine latină. Prima atestare datează din secolul al XVI-lea (1564, CORESI). Diferitele etimonuri latineşti care au fost propuse de lingvişti ca A. de Cihac, Gr. Crețu, S. Puşcariu, O. Densusianu, Leo Spitzer, W. Meyer-Lübke, Victor Buescu pot fi văzute în A. Ciorănescu, DER, nr. 2888.

Explicația etimologică pe care o considerăm justă a fost dată, prima dată, de L. Şăineanu, DU, s.v., fiind apoi preluată şi întărită cu noi argumente de A. Ciorănescu, *op. cit.* Şăineanu scrie că verbul este un „derivat, probabil, din lat. *fetor* 'putoare' (de unde *făt(á)*, cu o evoluțiune de sens analogă lui *desmierdá*, ambii primitivi termeni de dădacă)". Menționarea substantivului *făt* şi a verbului *a făta* l-a determinat pe August Scriban, *Dicționaru*, s.v. să explice termenul în discuție prin substantivele *făt*, *fată*, cu prefixul *des-*. Totuşi, această apropiere nu e justificata, după cum şi invocarea subst. lat. FĒTOR (FŒTOR) 'miros urît, putoare' de către Şăineanu nu e suficientă, atîta timp cît în latină există în aceeaşi familie un verb din care poate proveni rom. *a desfăta*, anume FŒTEŌ, -ĒRE (FETEŌ) 'übelriechen', 'stinken' (= 'a mirosi urît, a puți'); 'verhasst sein' ('a fi odios, nesuferit, urît') (din radicalul *fimus* 'Mist', 'Kot'). Precedat de prefixul DĪS-, care indică sensul contrar, lat. FŒTĒRE a stat la baza unui derivat al cărui sens era opus celui din radical: în loc de 'a mirosi urît', 'a fi cuiva odios, urît, nesuferit', verbul a căpătat înțelesul de 'a fi bucuros, mulțumit'; 'a simți o mare plăcere', 'a se delecta'. Evoluții semantice asemănătoare, continuă Ciorănescu, prezintă span. *heder* 'oler mal' y 'enfadar'; *desmierda* y esl. *něga* 'aseo del niño' y 'deleite, voluptuosidad'. Şi în continuare: „Esta explicación, sugerida ya por Şeineanu, no parece haber tenido aceptación, a pesar de ser con mucho más correcta".

Mai rămîne de explicat trecerea de la conjugarea a II-a la conjugarea I. Se poate admite o schimbare de conjugare sub influența verbului FĒTO, -ĀRE 'a făta', 'a scoate pui', 'a cloci', din lat. FĒTUS, -US 'făt', 'nou născut', 'copil', din radicalul FĒLĪX, -ĪCIS 'roditor', 'purtător de rod' (A. Walde-J.B. Hofmann, LEW, I, p. 474-475), aşadar, în locul unui radical neatestat *DĬS-FOETĒRE, a apărut etimonul, tot neatestat, *DĬSFĒTO, -ĀRE. Schimbările fonetice ale acestuia de la latină la română nu ridică nici un fel de dificultate: *DĬSFĒTO › **desfetu* › *desfăt*. Întrucît în latină există şi adj. FŒTĬDUS, -A, -UM (şi: FETĬDUS, -A, UM) 'care pute, împuțit', este posibil ca de la acesta să se fi derivat un verb de conjugarea I *DĬS-FETĬDO, -ĀRE. În urma sincopării lui *i* (neaccentuat) (cf. CALĬDUS › *cald*; *DĬS-MÆRĬDARE › *desmierdare*) şi a trecerii grupului consonantic *-td-* la *-t-*, a apărut etimonul *DĬS-FĒTO, -ĀRE, probabil şi datorită influenţei verbului menţionat FĒTO, -ĀRE.

Evoluţia formală şi semantică a verbelor *a dezmierda* şi *a desfăta* prezintă unele paralelisme remarcabile. Dar, în timp ce în cazul primului verb evoluţia semantică a fost de la abstract la concret, în cazul celui de al doilea, ea a fost de la concret la abstract. Explicaţia prin etimonul MĔRDA a verbului *a dezmierda* trebuie abandonată[1].

---

[1] În volumul al II-lea din ediţia a II-a a *Dicţionarului român-german* de H. Tiktin, Wiesbaden, 1987, p. 56, la etimologia cuvîntului *a dezmierda*, Paul Miron, împotriva opiniei mele, pe care am prezentat-o şi aici, a adăugat următoarea precizare, neargumentată şi subiectivă: „Wolls Herleitungsversuch aus dem abstrakten lat. **dis-maerĭdāre* zu *maerēre/maeridus* [...] ist völlig verfehlt". Adaug amănuntul că eu am fost responsabil cu revizuirea etimologiilor din întregul dicţionar.

Etimologia adverbului *hăt* şi a substantivului *hătălău* *

Adv. *hăt*, rostit cu accentuare emfatică, este folosit în vorbirea populară şi familiară din Moldova, Bucovina, Basarabia, Transilvania nordică şi Maramureş pentru a exprima, în genere, un grad ridicat al unei calităţi, însuşiri, o îndepărtare sau o lungime mare (H. Tiktin, DRG, s.v.). Din vorbirea populară, el a fost preluat de unii scriitori, mai ales moldoveni, şi pus în gura unor personaje din pătura ţărănească. Dicţionarele îl atestă însă şi la un scriitor muntean ca I. Al. Brătescu-Voineşti.

Autorii DA îl definesc astfel: „Adverb de măsură, arătînd că intensitatea noţiunilor exprimate este de tot mare. Cfr. foarte, mult, tare, bine, rău, de tot". În acelaşi sens, Elsa Lüder, în lucrarea *Probleme der sprachlichen Gradation. Syntagmatische und lexematische Verfahren im Romanischen unter besonderer Berücksichtigung des Rumänischen*, Freiburg/München, 1978, ocupîndu-se, în treacăt, şi de acest cuvînt, în capitolul *Die Emphase als Gradationsmittel* (p. 153-155), face următoarele precizări: „Ein Ausruf, ein Epitheton oder ein exklamativer Satz, die ursprünglich Euphemismen, exorzistische Formeln oder Verwünschungen waren, werden als Mittel zur Hervorhebung benutzt. Die Intonation spielt dabei eine wichtige Rolle". Ca exemplu de folosire a unei înjurături drept element de calificare şi de marcare a unei calităţi într-un grad înalt este dat următorul citat din Mateiu I. Caragiale: *„Pirgu [...] era dat în Paşte, dat dracului"*. Facem precizarea că expr. *(a fi) dat în Paşte* este un substitut pentru înjurătura ordinară bine cunoscută: *dat în p... m...!* care-i folosită uneori în argoul studenţesc ca superlativ glumeţ al unor adjective ca *deştept*, *şmecher* etc. Pe *hăt*, Elsa Lüder îl trece între formaţiile cu propoziţii exclamative sau interjecţii, de obicei create ad-hoc, care au, de asemenea, efect intensificator, de tipul *încă cum!*, *şi-apoi cum!*, *zău!*, *ehei!*, *haide!* etc. Spre exemplificare, este dat următorul text din Sbiera (după Tiktin, *op. cit.*, sub *pezevenchi*): *„Un pezevenchi care ştia că baba are gălbenaşi hăt mulţişori"*. Reţinem ideea referitoare la provenienţa din foste înjurături a unor elemente de felul celor de mai sus.

Adv. *hăt* este folosit: **1.** pe lîngă adjective, adverbe şi locuţiuni adverbiale cu sens local sau temporal, dîndu-le valoare de superlativ (DA, DLRM, DEX) şi **2.** pe lîngă verbe (uneori urmate şi întărite de *şi bine*) (DA). Pentru **1.**, cel mai vechi exemplu, după DA, este din Alecsandri: *„Am avut, hăt* (= 'de mult') *în vechime/ O vitează boierime"*. Cuvîntul apare în sintagme ca: *hăt bine*; *hăt binişor; hăt tărziu*; *hăt bătrîn*; *mai hăt* (= 'mult') *după aceea*; *hăt depărtişor*; *hăt încolo*; *hăt mulţi bani; hăt afund*; *hăt de treabă*; *hăt mare*; *hăt de departe*; *hăt de mult*; *hăt rău*; *hăt de noapte*; *hăt*, *hăt sus*, *hăt*; *hăt*, *hăt într-un tîrziu*; ('voinic') *hăt colea* (= 'foarte tare'); *hăt peste douăzeci şi mai bine de ani* (I.Al. Brătescu-Voineşti); *hăt în urmă* şi altele. Uneori se lasă la o parte adjectivul sau adverbul: *Limba*, *hăt* [sc. lungă] *cît*

---

[*] Apărut în ALIL XXXI (1986-1987), p. 187-196.

un cot; *hăt* [sc. departe] *la Bucureşti*. Adăugăm încă un exemplu din ALR s.n. III, h. 774, *deunăzi*, pct. 362, Borşa, jud. Maramureş: *hắt*, *hắt*, *adăuúnădz*, cu sensul 'cam acum trei săptămîni'. Pentru **2**., după DA, următoarele exemple: *S-au cam hăt înspăimîntat*; *Mîinile îi hăt înțepeniseră*. După verb, urmat şi întărit de *şi bine* 'mult şi bine', 'fără sfîrşit': *Împodobiți-vă hăt şi bine!*; „*M-am prins hăt şi bine să-i dau grîul în girezi*“ (Creangă); „*Am să te țiu la păstramă, hăt şi bine*“ (Creangă). În DA este menționată şi varianta *hăpt* 'chiar', în versurile populare din Transilvania (Sălaj): „*Codrule, Măria Ta/, Lasă-mă su poala ta,/ Hăpt nimica n-oi strica*“.

Din exemplele de mai sus rezultă cu claritate că sensurile lui *hăt* sînt contradictorii. El poate însemna 'foarte' ('de mult, devreme, tîrziu, aproape, departe, mare, bine, mult' etc.). Diversitatea valorilor semantice stă în legătură cu etimonul său, pe care îl vom indica mai jos. Propunerea noastră etimologică diferă de toate explicațiile care au fost date pînă acum elementului *hăt*. Înainte de a o prezenta, vom face o trecere în revistă critică a soluțiilor imaginate de diferiți lexicografi şi lexicologi. O unitate de vedere este departe de a fi fost realizată.

Prima propunere etimologică a fost făcută de A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, II, p. 505. El a invocat cuvîntul maghiar *hát* 'ainsi, de même, par conséquent', particulă emfatică pe care Halász Előd, *Magyar-német kéziszótár*, Budapest, 1957, p. 315, o traduce în germană prin 'ja doch', '(ja) freilich'. Sensul însă nu se potriveşte, iar *-ă-* în loc de *-a-* rămîne neexplicat. Din această cauză, propunerea lui Cihac nu a fost preluată de lexicografii ulteriori. Cuvîntul nu a fost înregistrat nici de Lajos Tamás în dicționarul său etimologic al împrumuturilor de origine maghiară ale românei (EWUR). L. Şăineanu, DU, s.v., spune că termenul are „origine necunoscută“. De aceeaşi părere este şi H. Tiktin, DRG[1], II, p. 723. Ambii lexicografi nu au luat în considerație atît propunerea lui Cihac, cît şi pe cea a lui G. Weigand, care, în lucrarea *Die Dialekte der Bukowina und Bessarabiens*, Leipzig, 1906, p. 96, a propus ca etimon ucr. *het*. Explicația prin ucraineană a fost acceptată de I.-A. Candrea, CADE (1931), de autorii DA (1934), de A. Scriban *Dicționaru* (1939), de autorii DLRM (1958), de Al. Ciorănescu, DER, 4050 (1958), de N. Raevschi, M. Gabinschi (şi alții), *Scurt dicționar etimologic al limbii moldoveneşti* (Chişinău 1978), de autorii DEX (1984).

În ceea ce ne priveşte, vom încerca să dovedim că adv. *hăt* este un cuvînt creat pe terenul limbii române. Cu unele din valorile lui semantice, acest cuvînt a pătruns şi în unele graiuri populare ucrainene, întîlnindu-se aici şi confundîndu-se uneori cu interjecția ucraineană *hetĭ*!.

După B.D. Hrinčenko, *Slovarĭ ukrainskoga ĭazyka*, Berlin, 1925, p. 322, ucr. *hetĭ* (= *het*) este: **1**. interj. cu sensurile 'jos!', 'afară!', 'la o parte!', 'în lături!'; 'ia!', 'iată!', 'uite!' (o asemenea interjecție nu există în româneşte), **2**. adv. 'departe', în expr. *hetĭ-hetĭ* 'departe-departe' [ca în rom. *hăt, hăt departe* 'foarte departe'], **3**. *hetĭ* serveşte pentru a marca intensificarea, avînd valori semantice ca: 'desăvîrşit, în întregime, cu totul, absolut, în mod hotărît, categoric, departe de', etc., **4**. expr. *hetĭ-to* se foloseşte la întărirea unei semnificații, avînd sensul 'mult, destul de mult';

'suficient'. Aproximativ aceleaşi valori semantice sînt consemnate şi de alte dicționare ucrainene. Astfel, în dicționarul ucrainean-german de Z. Kuzela şi J. Rudnycky (cu colaborarea lui Karl H. Meyer), Leipzig, 1943, p. 140, interjecția ucr. *hetĭ*! este tradusă prin 'hinaus!', 'weg!', adverbul *hetĭ* prin 'weg', 'fort'; 'ganz', 'gänzlich', iar expr. *hetĭ-tam*, prin 'dort weiter'. În *Dicționar ucrainean-român*, Bucureşti, 1964 (de Gh. Cocotailo şi colaboratori), p. 175, *hetĭ* este dat ca interjecție ('jos!, afară!') şi ca adverb ('complet, cu totul, cu desăvîrşire, în întregime, absolut'); expresia ucr. *hetĭ-hétĭ* este tradusă prin 'hăt departe'.

Față de lucrările lexicografice menționate, în dicționarul limbii ucrainene editat de Academia de Ştiințe a R.S.R. Ucrainene (*Slovnik ukraïnsĭkoï movi*, Kiev, 1971, tom. II, *H-J*, s.v.) sînt distinse trei cuvinte: *hetĭ*^{1}, adv. cu sensurile: **1**. 'undeva într-o direcție neprecisă, în depărtare', **2**. 'la mare distanță, departe', **3**. 'chiar, deja, mai mult, cu mult, considerabil', **4**. 'pretutindeni, peste tot, oriunde, în toate părțile'; *hetĭ*^{2}, interj., cu sensurile menționate; *hetĭ*^{3}, particulă intensificatoare, întrebuințată cu sensurile: 'de-a binelea, hăt, cu desăvîrşire, pe de-a-ntregul, cu totul, complet'; 'de abia, chiar, pînă şi, departe' etc. Se vede uşor că *heti*^{1} şi *hetĭ*^{3} sînt acelaşi cuvînt, care, totodată, se apropie foarte mult de rom. *hăt*, avînd, ca şi acesta, tot felul de accepții, de multe ori contradictorii.

În cadrul familiei de limbi slave, cuvîntul, în afară de ucraineană, mai există izolat în unele graiuri ruseşti, în vorbirea populară de prin unele părți ale teritoriului de limbă poloneză, precum şi în unele graiuri slovace. Pentru prima situație, dispunem de datele oferite de *Slovarĭ russkih narodnyh govorov*, VI, Leningrad, 1970, p. 167: *hetĭ* adv., *hetĭ-hétĭ*, element intensificator sau amplificator, cu sensul 'ia te uită!'; are şi valoare interjecțională, exprimînd îndemnul de a pleca, de a se da la o parte. Sînt menționate numai două atestări. Este probabil împrumutat din ucraineană. În poloneză, *het* este interjecție (strigăt pentru îndepărtare) (vezi A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, 1970, p. 171) şi adverb cu sensul 'acolo, foarte departe' (există şi varianta pol. *hete* 'departe, iată'), cum se poate vedea în *Etimologičniĭ slovnik ukraïnsĭkoi movi*, I, *A-H*, Kiev, 1982, s.v. În ultima lucrare, sînt consemnate şi formele din limba slovacă: *het'* 'hăt', *het'*, *hed*, *het'kal*, cu acelaşi sens ca şi în cazurile precedente. Cuvintele din dialectele ruseşti, poloneze şi slovace, se precizează în continuare în această lucrare, provin din ucraineană. În această limbă, după autorii dicționarului etimologic menționat, *hetĭ* este alcătuit din particula demonstrativă *he*, aceeaşi ca în cuvintele ucr. *hev*, *hei* 'hei!', 'ei!', 'măi!', *hen* 'departe', *hesĭ*, plus anumite forme ale pronumelor demonstrative *to* 'acel', *toi* 'id.', care au cunoscut o reducție, prin căderea sunetelor finale.

Nu sîntem în situația de a confirma sau de a infirma această explicație etimologică, adăugînd doar observația că ea ni se pare cam artificială, construită. În orice caz, cuvîntul ucrainean de care ne ocupăm nu pare a avea o vechime prea mare, fapt întărit şi de absența unor corespondente în limbile slave meridionale sau în celelalte limbi slave apusene, mai îndepărtate, din punct de vedere geografic, de limba ucraineană. Totodată, din prezentarea de pînă acum s-a văzut în mod clar că ucr. *hetĭ* şi rom. *hăt* au multe note comune, atît sub aspect formal, cît şi semantic. Totuşi, referindu-ne la primul aspect, observăm că *-e-* din ucr. *hetĭ*, în cazul admiterii acestui etimon, nu putea fi reflectat în română prin *-ă-*, căci *e* precedat de *h* rămîne neschimbat, în timp ce, cum vom arăta mai jos, vocalei *ă* din elementele ucrainene de origine românească îi corespunde cu regularitate în ucraineană un *e*. Dar faptul cel mai important este că rom. *hăt* se explică perfect din punct de vedere etimologic, atît sub latura semantică, cît şi sub cea formală, prin limba română. De aici el a putut fi preluat în unele graiuri ucrainene, în care s-a suprapus cu interjecţia *hetĭ* şi cu particula demonstrativă *he*, aceasta însoţită eventual de pronumele demonstrativ *to*, *toĭ*.

Rom. *hăt* este un cuvînt rezultat prin fenomenul numit în lingvistica germană *Verschleierung*, adică 'voalare, acoperire cu un văl, ascundere sub o anumită aparenţă, mascare, tăinuire'. El a fost la origine un cuvînt „urît“, folosit în limbajul vulgar, obscen, o variantă deghizată, ascunsă, voalată a reprezentantului în limba română a etimonului latinesc *fŭtuĕre*, care are descendenţi în toate dialectele: dr. *a fute*, arom. *fútire*, *futeáre*, mgl. *futiri*, irom. *fute* (CDDE, 707; Puşcariu, EWRS, 692; T. Papahagi, DDA, p. 483, unde sînt consemnate formele: *fútu-ńi-ţ* (= futu-mi-ţi), *fútu-ńi-lĭ* (= futu-mi-li); *fútu-ńi-vă* (= futu-mi-vă); *fútu-ńi-lă* (= futu-mi-le: candela); tot aici, şi megl. *fútu-ńi-ţ-u*, după Th. Capidan *Meglenoromânii*, II (1928), p. 116. Variante sud-dunărene apar şi în ALR II/I, Supl. MN 4918, p. 10, *Răspuns la întrebarea*: *cum se mai înjură pe aici*: pct. 010 (arom.) *futu-ń-l mă-sa*; pct. 012 (mgl.) *futu-ţ mumăta*. De asemenea, lat. *fŭtuĕre* 'beschlafen' are descendenţi în toate limbile romanice: it. *fottere*, log. *futtire*, engad. *fouter*, friul. *foti*, fr. *foutre*, prov., cat. *fotre*, sp. *hoder*, port. *foder*, breton. *fouzaff* (W. Meyer-Lübke, REW, 3622).

Din motivul arătat, cuvîntul lipseşte din cele mai multe dicţionare româneşti, chiar şi din dicţionarul tezaur al Academiei. Este însă prezent în DRG al lui H. Tiktin, II, p. 658, unde se fac unele precizări care interesează discuţia de faţă: „Sehr gebr. in Flüchen: *futu-ţi mama* (od. *crucea*, *legea*) *ta*, von einer dritten Person *futu-i mama* etc. *lui*, bzw. *ei* u. ähnl. ...“. „Der Anfang pflegt verhüllend zu *tu-ţi*, *tu-i* od. auch *ătu-i* gekürzt od. ganz unterdrückt zu werden“. Tiktin remarcă, aşadar, modificările cunoscute de cuvînt, mai ales în partea iniţială, datorită tendinţei de a fi folosit de vorbitori în mod voalat („verhüllend“).

Modificări numeroase sub aspect fonetic şi semantic au cunoscut şi alţi descendenţi romanici ai lat. *fŭtuĕre*. Astfel, după W. Meyer-Lübke, *op. cit.*, verbul francez *foutre*, din cauză că este un cuvînt care dă naştere la tot felul de încurcături sau de situaţii penibile (Verlegenheitsverb), fiind totodată folosit în înjurături şi în blesteme sau afurisenii, a cunoscut, pe de o parte, o bogată evoluţie semantică, iar pe de altă parte, o gamă numeroasă de realizări fonetice, cauzate de tendinţa vorbitorilor de voalare, de ascundere sau de tăinuire a unui cuvînt „urît“. Au apărut în acest mod variante franceze ca *utre*, *futẽ*, *fuš*, *fiš*, *fištr*, în fr. de sud *fouire*, *foumbre*, *foustre*. Procesul s-a petrecut şi în limba catalană: cat. *fotri*, *fotxa*, *foyna*, *bota*, *gota*, *foscarar*, *foxerse*. De asemenea, în unele dialecte italiene: emil., veneţ. *fotiča*, lomb.

fotiša, piem. *čifota* 'schlechter Wein'. Cuvîntul provensal *janfoutre* (în prima parte este lat. *Johannes*) a trecut și în dialectul piemontez sub forma *ǧanfutre*, în cel din Nisa, *čifú*, în cel din Montferrat (în Piemont), *čifút*; în toate cazurile, sensul este 'lästiger und unverschämter Junge'. Pentru dialectele italiene, o altă explicație, din turcește (*čifut*), poate fi văzută la K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischer Ursprungs*, Heidelberg, 1927, nr. 424 și 949.

Situația din română nu-i menționată în REW^3, deși, pe lîngă variantele din dicționarul lui Tiktin, verbul românesc mai cunoaște încă numeroase alte forme regionale, rezultate în urma fenomenului numit „voalare".

Astfel, în materialul ALR II/I, *Suplement* (*Termeni considerați obsceni*), Sibiu-Leipzig, 1942, de E. Petrovici, acest cuvînt, prezent în înjurătura românească vulgară cea mai răspîndită („*Ce neam înjură, ca noi, de lege, de cruce* [...] *și de toate tainele Sfintei Biserici?*", Antim Ivireanul), a fost notat cu forma întreagă în marea majoritate a punctelor anchetate. Dar, în destul de multe cazuri, apar variante modificate sub aspect fonetic, pe care le vom prezenta îndată. Printre acestea, unele exemple provin din materialul *Atlasului lingvistic moldovenesc* (ALM), apărut la Chișinău. Modificările fonetice se referă uneori la partea inițială, alteori la silaba finală. Sînt și forme cu sincopări și cu modificări sau substituiri de sunete petrecute în mod arbitrar. Le vom înșira numerotîndu-le.

1. Varianta *tă* apare în răspunsul *tắ-ćĕ cîńi-ŋ cur*, pct. 36, Ghilad, jud. Timiș (ALR II/I, Supl., MN 4910, p. 9, *Răspuns la întrebarea: cum înjură femeile?*).

2. Varianta *tu*, în următoarele exemple: *tú-i-tia máma cui tia ári*, *tu-i máma cui la ári*, pct. 431, Recea, jud. Bălți (ALR II/I, Supl., MN 4914, p. 1, *F...i mama cui îl are*); *tú-i máma cui l-áre*, pct. 192, Covasna, jud. Covasna și pct. 723, Căzănești, jud. Ialomița (*ibid.*); *tu-i máma cúi la ári*, pct. 646, Borceag, jud. Cahul (*ibid.*); tot în acest punct, și *tu-s crúśa mắ-ti* (ALR II/I, Supl., MN 4918, p. 10, *Răspuns la întrebarea: cum se mai înjură aici*?); *Da morariu meșter mare,/ tu' ńi-i mațu cui ii-l ári*, pct. 230, Gantiadi, raion. Garga, R.S.S. Abhază (în vol. *Texte dialectale*, culese de V. Melnic, V. Stati, R. Udler, vol. I, partea a II-a, Supliment la ALM, Chișinău, 1971, p. 164).

3. Varianta *țiu*, într-un singur exemplu: *țiú-lu máma cui al ári*, pct. 455, Saharna, jud. Orhei (ALR II/I, Supl., MN 4914, p. 1).

4. O variantă în care a căzut silaba finală: *fu-ț máma ta*, pct. 646, Borceag, jud. Cahul (ALR II/I, Supl., MN 4913, p. 1, *Răspuns la întrebarea*: *cum se înjură de mamă?*).

5. O variantă în care vocala din prima silabă s-a sincopat: *ftu-i máma cui l-áre*, pct. 705, Piua Petrii, jud. Ialomița (ALR II/I, Supl., MN 4914, p. 1).

6. În toate variantele care urmează, *f-* apare ca *h-*, iar vocala accentuată se realizează ca *ú*, ca *î́* sau ca *ắ*. Răspunsul *și să hî́tă*, alături de *și să fútă* 'să *se* ~' a fost notat în pct. 316, Voivozi-Șilindru, jud. Bihor, în aria conjunctivului cu *și* = *să* [ALR II/I, Supl., MN 4901, p. 7, *Să aibă relații sexuale* (*femeia*)].

7. Varianta *hîtu* a fost notată în aceeaşi localitate din jud. Bihor: *hîtu*, *bágu-mă-n tíńį* [*ibid.*, MN 4899, p. 6, *Să aibă relaţii sexuale* (*eufemism*)].

8. Varianta *hîtu* apare în următoarele atestări: *hîtu-ţ máica ta*, pct. 334, Moftinul Mic, jud. Satu Mare (ALR II/I, Supl., MN 4913, p. 1, *Răspuns la întrebarea: cum se înjură de mamă?*); *hîtu-i máica cui il áre*, în aceeaşi localitate (*ibid.*, MN 4914, p. 1, *F...-i mama cui îl are*).

9. Varianta *hútu* a fost notată după cum urmează: *hútu-ţ máma şi ti ári*, pct. 405 Trebisăuţi, jud. Hotin (ALR II/I, Supl., MN 4913, p. 1, *Răspuns la întrebarea: cum se înjură de mamă?*); *hútu-i máma cui l-árį cu ďîsu*, în aceeaşi localitate (*ibid.*, MN 4914, p. 1); *hútu-ţ máma cui ti ári*, *ţiú-l máma cui al árį*, pct. 455, Saharna, jud. Orhei (*ibid.*).

10. Pentru varianta *hắtu*, care-i cea mai răspîndită, următoarele atestări: *hătú-ţ sau hắtu-ţ*, variante adăugate de informator după ce dăduse răspunsul *futú-ţ máma mîă-ti*, pct. 455, Saharna, jud. Orhei (ALR II/I, Supl., MN 4914, p. 1, *Răspuns la întrebarea: cum se înjură de mamă?*); *„Da Kirícî, méşter mári/ Hắtu-i máţul cui-l-ári“*, pct. 228, Moldovanovca, raion Tuapse, ţinutul Krasnodar, RSFSR (V. Melnic, V. Stati, R. Udler, *op. cit.*, p. 153); *hắtu-i di-a mámâ, zmắuli!*, pct. 407, Trebisăuţi, pl. Briceni, jud. Hotin (*ibid.*, p. 174).

11. Varianta *hétu* a fost notată în pct. 18, Horbova (Sînihău), raion. Glîbokaia, reg. Cernăuţi, R.S.S. Ucraineană: *„Muoárî-ţ trébi, he-tui-tian* [corect: *hétu-i tia-n*] *čiápa ta, sî beliáscî oámini murăriulu şî pi tíni...“* (V. Melnic, V. Stati, R. Udler, *op. cit.*, I, Chişinău, 1969, p. 73). Deşi mai apropiată de ucr. *hetĭ*, varianta *hétu* provine în mod sigur din înjurătura românească cunoscută[1].

Alături de materialele adunate în anchete dialectale, mai consemnăm cuvîntul *hăt* din alte surse. Legătura cu înjurătura menţionată este clară, întocmai ca în exemplele de mai sus. Astfel, sintagma *hăt-o-n cruce* apare la Panait Istrati în următoarele versuri cîntate de Ilie, fratele lui Cosma haiducul (în povestirea *Cosma* din *Moş Anghel*, vol. *Chira Chiralina*, Bucureşti, 1957, p. 303): *„Bade Cosmo, nu pleca/ Că iaca vine poteraaa!“*, la care Cosma răspunde: *„Lasă viee, hăt-o-n cruceee/ Că cum viine-aşa s-o duce!“*. Mai pot fi date şi următoarele versuri vulgare: *„Ce ţi-i şi cu omul ista/ Hătu-i mama lui!/ Ca ieri era, ca astăzi nu-i...“*.

Realizarea ca *hătu-i* a cuvîntului din înjurătura menţionată este curentă în vorbirea populară din toate graiurile moldoveneşti, cum am constatat de nenumărate ori în anchetele pentru NALR – *Moldova şi Bucovina*. Cu acelaşi prilej, am putut observa că obiceiul de a înjura a devenit la unii informatori de la ţară un adevărat tic verbal, fiecare răspuns la întrebările din chestionar fiind precedat sau urmat de înjurătura românească specifică, în una din variantele pe care le-am menţionat mai sus, dar mai ales în variantele care au *h-* în loc de *f-*. În această situaţie, se poate uşor înţelege cum acest element lexical, folosit în construcţii de tipul *„Îi departe tare pînă acolo, hătu-i mama mă-si!“* s-a putut detaşa din înjurătura respectivă şi transforma într-un adverb de intensitate, cu valorile şi accentuarea emfatică menţionate. A apărut, astfel, adv. *hăt*, în care nu a mai rămas nici o urmă semantică din radicalul latinesc *fŭtuĕre*. Dar legătura etimologică cu acesta este dovedită în mod clar de exemplele de mai sus. Totodată, explicaţiile date pînă acum prin maghiară sau ucraineană trebuie abandonate.

---

[1] Colegul dialectolog Nicolae Mocanu de la Institutul de Lingvistică din Cluj-Napoca îmi semnalează şi varianta *hę́ťe!*, folosită singură sau în expr. *hę́ťe fócu!*, cu valoare de superlativ şi cu o nuanţă ironic-neîncrezătoare, în contextul *„hę́ťe fócu, ce muię́re fáină!“*, auzită în localitatea Scărişoara, jud. Alba. Interjecţia şi expresia sînt însă cunoscute în toate satele de pe Valea Arieşului: Arieşeni, Albac, Scărişoara, Vadu Moţilor, Poiana Vadului, Horea.

Într-o situaţie asemănătoare cu acest cuvînt se află subst. *hătălău*, în sensul că şi etimologia acestuia este controversată, deşi, ca să anticipăm, originea lui trebuie căutată, în ultimă instanţă, în acelaşi radical latinesc menţionat.

Cihac, *op. cit.*, II, p. 505, este primul care s-a ocupat de etimologia acestui termen. Sensul este 'coureur de femmes', 'flăcău care umblă după fete', 'om muieratic', 'amant', 'iubovnic'. Cihac îl traduce în franceză prin 'amant favorisé', iar expresia *hătălău de pat*, prin 'compagnon de lit'. Etimonul ar fi magh. *hálótárs* 'idem'; *hálótarsne* 'concubine'; *halni* 'coucher, passer la nuit'; *társ* 'compagnon'. Etimologia lui Cihac a fost preluată numai de A. Scriban, *Dicţionaru*, s.v.: ung. *háló-társ* 'tovarăş de dormit'. Dar explicaţia este artificială. Orientarea spre limba maghiară este motivată, nemărturisit, prin prezenţa sufixului *-ălău* în corpul cuvîntului. Etimologia acestor doi lexicografi n-a fost preluată de alţii.

La un alt etimon maghiar s-a gîndit N. Drăganu, *Etimologii*, DR, V, p. 366-367: magh. *hátaló* 'cel care călăreşte' ‹ *hátal* 'a călări', 'ein Pferd zum Reiten benutzen' (EWUR, p. 418). Pentru a explica sensul peiorativ, N. Drăganu invocă expresia *se călăresc vacile*, pe care o explică prin 'le apucă de goană'. Nota etimologică se încheie cu o observaţie a autorului în care se află, de fapt, etimologia justă a termenului *hătălău*: „cf. şi *futalău*, *futălău*“.

Etimonul maghiar *hátaló* 'cel care călăreşte' a fost preluat şi de autorii DLRM. De asemenea, tot de la el pleacă şi Lajos Tamás, EWUR, p. 418, 419, care completează propunerea lui N. Drăganu prin invocarea unui cuvînt dialectal maghiar *hátal*, cu sensul 'bespringen' (= 'a goni, a monta', despre animale), 'couvrir, saillir'. Avînd însă în vedere răspîndirea lui *hătălău* în graiul moldovenesc, etimologistul maghiar se întreabă în continuare dacă termenul maghiar în discuţie este cunoscut sau nu în dialectul ceangăilor din Moldova. În caz afirmativ, punctul de plecare al mold. *hătălău* ar trebui căutat în acest grai maghiar. Ipoteza nepărîndu-i a fi prea sigură, Lajos Tamás este de părere că n-ar fi imposibil ca *hătălău* să stea în legătură cu *hat* 'Feld, Grenzrain'; pentru explicarea modificării semantice, el invocă expresia *a umbla haturile*, folosită despre femeile cu o purtare uşuratică. În acest caz, am avea a face cu o creaţie lexicală pe terenul limbii române. Toate aceste încercări dovedesc netrăinicia explicaţiei propusă de N. Drăganu; iar completările lui Lajos Tamás nu aduc nici ele argumente suficiente pentru o etimologie definitivă.

Al. Ciorănescu, DER, 4053, după ce menţionează explicaţia dată de N. Drăganu, emite ipoteza că s-ar putea admite o origine „expresivă“ cu sufixul *-lău*, cf. *handră-*

lău, *sdrăngălău*; „en cuyo caso la primera parte de la palabra podría relacionarse con el hg. *hatalom* 'fuerza'...", din care provine v. rom. *hatálm* 'amendă', 'forţă', 'violenţă'', apoi expr. *a lua cu hatal* 'a lua cu forţa' etc. (cf. şi Lajos Tamás, EWUR, p. 408). Explicaţia pe care o încearcă Ciorănescu nu este convingătoare nici din punctul de vedere semantic, nici din cel al formării cuvintelor. În plus, autorul recurge cu multă uşurinţă la factorul „expresiv", care, de cele mai multe ori, nu explică nimic.

Enumerarea încercărilor de etimologizare a cuvîntului dialectal moldovenesc *hătălău* se încheie cu propunerea făcută de I.-A. Candrea, în CADE, s.v., care îl compară cu ucr. *hatalaj*!, interjecţie care imită galopul unui cal. Explicaţia nu este convingătoare.

În DA şi în DEX cuvîntul nu are etimologie. Tiktin nu-l înregistrează.

Din punct de vedere semantic şi formal, nu există nici o dificultate în a-l deriva pe *hătălău* de la acelaşi verb din care provine şi adv. *hăt*. Modificările fonetice sînt aceleaşi în cazul ambelor cuvinte, după cum aceeaşi este şi motivaţia care le-a produs. Pentru modul de compunere, exemple de derivate cu sufixul *-alău* (nu *-lău*, cum spune Ciorănescu) pot fi văzute la G. Pascu, *Sufixele*, p. 417: *bătălău*, de la *bat*; *pisălău*, de la *pisez*; *pişălău* de la *piş*; *cîcălău*, de la *cac* etc. În afară de menţiunea făcută de N. Drăganu, derivatul *futălău*, de la radicalul verbal *fut*, nu este înregistrat în nici unul din dicţionarele româneşti, în timp ce varianta rezultată prin procedeul voalării, *hătălău*, este prezentă în multe dicţionare. Pierzîndu-se legătura dintre aceste două realizări, lexicografii şi lexicologii au umblat prin limbile vecine în căutarea unui etimon, în vreme ce acesta era la îndemîna lor, numai că voalat, ascuns. (Termenul *futălău*, cu sensul 'cui de lemn în care se prinde cîrma plutei', a fost notat în localităţile Calu şi Iapa, astăzi Piatra Şoimului şi Luminişul, jud. Neamţ, în lucrarea noastră *Terminologia*, p. 108, 148).

Trecerea lui *f-* la *h-*, modificarea cea mai importantă prin care s–a realizat aşa-numita *Verschleierung* sau *Verhüllung* (Tiktin), atît în cazul adv. *hăt*, cît şi al subst. *hătălău*, a putut fi sprijinită şi de fenomenul sporadic al substituirii celor două sunete în cuvinte ca: *foituială* ~ *hultuială* (EWUR, p. 353); *foglău* ~ *horlău* (*ibid.*, p. 443); *foşpont* ~ *hoşpont* (*ibid.*, p. 359), *fărtălui* ~ *hărtui* (*ibid.*, p. 321); *făgaş* ~ *hogaş* (*hăgaş*). Alături de aceste elemente de origine maghiară, mai pot fi citate şi: polon. *forbot*, faţă de rom. *horbotă*; rom. *freamăt* şi *hreamăt*, arom. *ahîndos* 'adînc', *ahunduséscu* 'dau afund' ‹ lat. *fundus* (Philippide, OR, p. 187). Dar în *furtun*, faţă de *hurtum*, alternanţa a plecat dinspre *h-* spre *f-*, căci etimonul turcesc avea *h-* (*hortum*); în cazul acesta, se invocă şi influenţa cuvîntului *furtună*. În poziţie mediană, alternanţa *-f-* ~ *-h-* apare şi în *vifor* – *vihor*, dar şi aici etimonul avea *-h-* (v.sl. *vihrŭ*, sîrb. *vihor*, rus. *vîhorŭ)*. Cuvintele de care ne ocupăm, *hăt*, faţă de *fut* şi *hătălău*, faţă de *futălău*, se încadrează între exemplele de mai sus.

În urma contactului îndelungat româno-ucrainean, adv. *hăt* a pătruns şi în graiurile populare ale acestei limbi vecine, întîlnindu-se aici cu interjecţia *hetĭ*, care este proprie acestei limbi, şi care nu există în româneşte. Comun celor două idiomuri este numai adverbul, ale cărui valori atît de asemănătoare, în multe cazuri identice, nu se pot pune pe seama întîmplării. Exemplele de mai sus arată însă că termenii româneşti nu pot fi explicaţi decît din descendenţii în română ai lat. *fŭtuĕre*, rezultînd printr-un proces care a existat în toate limbile romanice. În sprijinul originii din graiurile româneşti a ucr. *hetĭ* (adv.) poate fi invocat şi aspectul fonetic al celor două elemente. Astfel, în timp ce vocala *e* precedată de *h* nu trece niciodată la *ă* în româneşte, mai ales cînd în silaba următoare sau în imediata vecinătate există sunet muiat (prin urmare, ucr. *hetĭ* nu putea deveni în româneşte *hăt*), schimbarea inversă, adică trecerea rom. *ă* în ucr. *e*, este atestată în numeroase împrumuturi făcute de vorbitorii limbii ucrainene din română. Aceştia substituie vocala românească posterioară nerotunjită *ă*, lor necunoscută, prin vocala care li se pare a fi cea mai apropiată din graiul lor, *e*. Exemple se găsesc în lucrarea lui Emil Vrabie, *Influenţa limbii române asupra limbii ucrainene*, în RS XIV (1967), p. 109-198. Astfel, la p. 121 se arată că „Rom. *ă*, accentuat şi neaccentuat, devine în ucr. *e*“, menţionîndu-se exemplele: rom. *flăcău* › ucr. *flekév*; rom. dial. *hărgău* › ucr. *hergév*; rom. *mălai* › ucr. *melaj*; rom. dial. *răzăş* › ucr. *rezeš*. Din aceeaşi lucrare, adăugăm următoarele exemple, însoţite de precizarea că în multe cazuri unui *ă* din cuvîntul românesc îi corespunde în ucraineană un *a*. În aceste cazuri este aproape sigur ca vocala *a*, de obicei în poziţie protonică, a existat în dialectul românesc din care s-a făcut împrumutul (bucovinean, moldovenesc de nord), cu realizări ca *tarcat*, pentru *tărcat*, *vacar*, pentru *văcar* sau *capuşă*, pentru *căpuşă*, *caluş* pentru *căluş*, *padure*, pentru *pădure*, *maciucă*, pentru *măciucă* etc. Reflexul ucrainean *e* al lui *ă* românesc se mai întîlneşte, în: rom. *bătălău* › ucr. *batalév* (*op. cit*., p. 131; etimonul românesc a sunat cu siguranţă *batalău*); rom. *brăţară* › ucr. *brejcára* (p. 133); rom. *căpăstru* › ucr. *kapéstru* (p. 152; etimonul a avut *a* protonic: *capăstru*); v. rom. *frămbie* › ucr. *frembija* (p. 143); rom. dial. *gălcă* (*gîlcă*) › ucr. *gélka* (p. 144); rom. *găleată* › ucr. *geléta*, *heléta*, *gelétka* etc. (*ibid.*); rom. *gărgăriţă* › ucr. *gergelýća* (p. 145); rom. dial. *gutăie* › ucr. *gutéja* (p. 147); rom. dial. *jănţiţă* › ucr. *žentýća* (p. 181); rom. dial. pl. *mănzări* › ucr. *menzéŕa* (nom. sg., p. 161); rom. dial. *rădica* (*ridica*) › ucr. *redykáty* (p. 169); rom. dial. *răpede* › ucr. *répeda* (*ibid.*); rom. *răvaş* › ucr. *reváš* (*ibid.*); v. rom. **vătuľe* (*vătuie*) › ucr. *vetula* (p. 179).

În acelaşi mod, rom. *hăt* a devenit *hetĭ*, cu *t́*. Cu toate acestea, în localitatea Paltinu, din judeţul Suceava, vorbitorii dialectului ucrainean huţul rostesc acest cuvînt cu un *ę́* (deschis) şi cu *-t* dur (informaţie de la dl Timofte Macovei, de la Universitatea din Iaşi).

Graiurile populare ucrainene au preluat şi alte elemente româneşti oarecum asemănătoare din punct de vedere, să-i spunem, afectiv. Astfel, în graiurile huţule particula interogativă românească *oare* a fost împrumutată sub forma *váre*, ca de altfel şi în unele graiuri bulgăreşti (E. Vrabie, *op. cit*., p. 178). Tot astfel, morfemul gradului comparativ al adjectivelor şi adverbelor, *mai*, a intrat în graiurile ucrainene de vest, din care a trecut apoi şi la ruşi şi la polonezi. Împreună cu particula ucr. *že*, acest element formează ucr. *maiže* ‘aproape’, care a fost admis şi în ucraineana literară (*ibid.*, p. 160). Asemenea împrumuturi, precum şi cele peste 350 de elemente româneşti analizate în lucrarea lui E. Vrabie, dintre care unele foarte importante, fac plauzibilă ipoteza că etimonul adverbului ucrainean *hetĭ* este cuvîntul românesc *hăt*.

În acest caz, situaţia etimologică a adv. *hăt* se aseamănă cu aceea a verbului românesc *a socoti*. Acesta a fost considerat de lexicologi şi lexicografi ca fiind un împrumut din maghiară. Alţii l-au derivat din ucraineană, deşi în ambele cazuri radicalul era izolat, fără familie de cuvinte, avea o circulaţie restrînsă etc. Este drept că E. Vrabie, *op. cit.*, p. 126, 172, explică ucr. *sokotýty* 'a păzi' din v. rom. *a socoti* 'a păzi vitele', 'a îngriji de vite', al cărui etimon ar fi sl. *skotŭ* 'vite', 'bani'. Sensul avut în vedere este însă cu totul secundar. Adevăratul etimon a fost stabilit de Eugenio Coşeriu în lucrarea *Rum.* **a socoti**. *Ungarisch, ukrainisch oder lateinisch*, în vol. *Romanica Europaea et Americana*, *Festschrift für H. Meier*, Bonn, 1980, p. 148 şi urm. Este vorba de lat. pop. *excŏtĕre*, care a trecut apoi din română în limbile vecine menţionate.

Note etimologice [*]

abrihtui

Cuvîntul acesta, auzit în satele Laura şi Straja din raionul Rădăuţi, aparţine terminologiei militare. În timpul stăpînirii austriece, ţăranii bucovineni, ca de altfel şi cei ardeleni, deveniţi soldaţi, trebuiau să se deprindă cu terminologia militară germană. Numărul elementelor germane pătrunse pe această cale în graiurile populare româneşti este destul de mare, după cum se poate vedea din lucrarea lui I. Borcia, *Deutsche Sprachelemente im Rumänischen*, în „*Jahresbericht*-ul" lui Weigand, X (1904), p. 138-253. Unele cuvinte germane au pătruns şi în poezia populară, în aşa-numitele doine de cătănie. Cuvîntul de care ne ocupăm nu-i înregistrat în lucrarea lui Borcia. De asemenea, el nu apare în dicţionarele noastre.

Abrihtui înseamnă 'a instrui, a face instrucţie cu soldaţii'. El cunoaşte şi variantele *abrictui* şi *brictui*. Provine din germ. *abrichten* 'a învăţa, a deprinde', care a fost încadrat în categoria verbelor terminate cu sufixul *-ui*. Acesta are, printre altele, funcţia de „sufix verbal pentru verbele străine", cum a arătat E. Petrovici în DR XI (1948), articolul *Sufixul -ui al verbelor de origine maghiară*, p. 188-190.

abzáţ

Este un alt element de origine germană şi aparţine terminologiei construcţiei de locuinţe. E folosit în expresia *corn în abzaţ* 'căprior la acoperişul casei, care iese în afara peretelui aproximativ cu 80 cm' şi a fost notat în ancheta din satul Poiana Stampei, raionul Vatra-Dornei. În germană *Absatz* are, alături de alte sensuri, şi pe acela de 'recoupement' (in der Dicke einer Mauer), după cum se poate vedea în Sachs-Villatte, *Enzyklopädisches Wörterbuch der französischen und deutschen Sprache*, p. 16. Cf. şi germ. *absätzig* 'care iese în afară' (arhit.).

agiagós

Acest adjectiv nu-i nici el înregistrat în dicţionarele româneşti. Are sensul de 'lutos, cu mult lut' şi este un determinant al substantivului *pămînt* (sau *loc*): *loc* sau *pămînt agiagos*. A fost auzit în satul Drăguşeni, raionul Fălticeni. Este, desigur, un derivat de la magh. *agyag* 'lut, humă', cu sufixul adjectival *-os* (Vezi Bela Kelemen, *Grosses Handwörterbuchn der ungarischen und deutschen Sprache*, I, Ungarisch-deutscher Teil, Budapest, 1912, p. 5).

coléjnă

Sensul acestui termen este 'magazie de scînduri, în curte, unde se ţin alimente, unelte, lemne sau alte lucruri de pe lîngă casă'. A fost auzit în satele Izvorul Dragoş şi Moisei din Maramureş, cu prilejul anchetelor dialectale întreprinse aici. Dicţionarele noastre nu-l cunosc. Provine din ucr. *kolěšna* 'şopron pentru căruţă; de asemenea şopron pentru vite, sub acelaşi acoperiş cu casa' (Vezi B.D. Hrinčenko, *Slovarĭ ukrainskogo ĭazîka*, Berlin, 1925, p. 804).

---

[*] Apărut în SCŞt. Iaşi, IX (1958), fasc. 1-2, p. 173-178.

cóloci

În satul Moisei din Maramureş a fost notat cuvîntul *cóloci* cu sensul de 'vas pentru apă, bidon'. Nici acest termen nu apare în dicţionarele noastre. Este ucr. *kolač*, după cum se poate vedea în dicţionarul citat al lui B.D. Hrinčenko, la p. 803. Sensul **3** dat de acest autor este 'un fel de vas: ulcior de lut, îndoit sub formă de cerc (ca un colac), cu gît; se întrebuinţează pentru rachiu şi se poartă cu un şnur după umăr'.

cranţ

Cuvîntul are următoarele sensuri: **1.** 'fier rotund aşezat pe podul osiei dinainte a carului, pe care se mişcă vîrtejul' (atestat în satele Drăguşeni – raionul Fălticeni, Hangu – raionul Ceahlău, Sîrbi – raionul Tg. Neamţ). În localitatea Ceahlău i se spune *coroánă*. **2.** 'capătul rotund al rîtului la porc' (Drăguşeni). **3.** 'placă cu dinţi de fier, aşezată pe fundul ulucului cu scopul de a mişcora viteza trunchiurilor care vin de pe munte la vale' (Gura Haitei, raionul Vatra-Dornei). **4.** 'colţ de fier înfipt în perinocul vagonetelor de la trenurile forestiere, avînd menirea de a fixa mai bine buştenii încărcaţi' (Poiana Grinţieşului, raionul Ceahlău). Există şi varianta *cranţă*, la Izvorul Alb (raionul Ceahlău), avînd sensul **1**.

Primele două sensuri se explică din germ. *Kranz* 'coroană, cunună'. În cazul sensului **2** avem a face cu o întrebuinţare metaforică. Sinonimul *coroană* notat la Ceahlău ar putea fi aici un calc tot după germ. *Kranz*. Mai greu putem explica ultimele două sensuri. Poate e vorba tot de nişte accepţii figurate.

craváł

În mai multe localităţi din nordul Carpaţilor răsăriteni, şi anume la Ciocăneşti (raionul Vatra-Dornei), Chiril (idem), Cojoci (idem), Morăreni (raionul Topliţa), Negrileasa (raionul Gura Humorului) şi Straja (raionul Rădăuţi) a fost auzit în anchetele colectivului de dialectologie din Iaşi cuvîntul *craváł* cu sensul de 'larmă, gălăgie, ceartă, scandal'. Este germ. *Krawall*, cu acelaşi sens.

cúcăr

Este un alt element de origine germană. El are sensul de 'ochian, binoclu' şi, desigur, stă în legătură cu germ. *kucken* 'a privi, a se uita', variantă a lui *gucken* 'id.', apoi subst. *Kucker* sau *Gucker* 'binoclu'. A fost notat în localitatea Moisei din Maramureş.

láşte

Substantivul se foloseşte numai la plural şi are sensul de 'tăieţei care se pun în supă, tocmagi'. E cunoscut în satele Morăreni din raionul Topliţa şi Moisei din raionul Vişeu. A fost consemnat şi diminutivul *lăşcúţă* (sg.) 'găluşcă de griş în supă' (Morăreni). Provine din magh. *laska* 'tăieţei, fidea' (vezi B. Kelemen, *op. cit.*, p. 309).

meci

Substantivul *meci*, din magh. *mecs* 'lampă de noapte, lampă mică, lumină' (vezi B. Kelemen, *op. cit.*, p. 337) are la Moisei în Maramureş sensul puţin schimbat: 'fitil de lampă'.

míşling

La Vicovul de Sus şi Gălăneşti din raionul Rădăuţi, unde a fost auzit, termenul are sensul 'iarbă de nutreţ care se seamănă singură sau amestecată cu trifoi'. Sînt cunoscute şi variantele *míşlinc* sau *míşlig*. Provine din germ. *Mischling* 'corcitură'.

ócuş

Acest adjectiv are sensul de 'fudul, mîndru' (la Poiana Grinţieşului, raionul Ceahlău, unde s-a notat şi expresia: *lumea-i ócuşă acu*). Din magh. *okos* 'inteligent, cu minte, înţelept' (vezi B.K. Kelemen, *op. cit.*, p. 394.)

pasóc

La Vicovul de Sus, unde a fost notat, termenul denumeşte o 'curea lată cam de un deget'. Este ucr. *pasók*, care are şi sensul 'centură de piele cu cataramă' (vezi B.D. Hrinčenko, *op. cit.*, p. 1209).

sidélcă

La Vicovul de Sus acest cuvînt are sensul de 'scaunul pe care stă ţesătoarea la războiul de ţesut'. Au fost notate şi următoarele variante: *sedélcă*, *sudéucă*, *şădéucă*, *şîdéauă*, *şîdéucă*. Este, desigur, acelaşi cuvînt cu ucr. *sidálka* 'id.' (vezi B.D. Hrinčenko, *op. cit.*, p. 1740).

Formele care au *ş-* la început (*şădéucă* etc.) au rezultat printr-o contaminaţie dintre termenul ucrainean şi verbul românesc *a şedea.*

suhák

În dicţionarele româneşti, acest cuvînt este dat fie sub această formă, fie cu forma *suvác*. I.A. Candrea, *Dicţionarul limbii române din trecut şi de azi*, Bucureşti, 1931, înregistrează ambele variante, precum şi forma *sulác*, şi pe toate trei le discută sub *sulhac*. Scriban, în *Dicţionaru*, consideră că forma de bază este *suvac*, iar formele *suhac* şi *sulhac* sînt variante. Mai înainte de el, A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, Francfort s. M, 1870, p. 705, consemna cuvîntul tot sub aceeaşi formă. H. Tiktin, DRG, înregistrează formele *sulhác*, *suvác* şi le discută la *sulác.*

În privinţa sensurilor, diferenţele nu sînt prea mari de la un autor la altul. Citãm pe cele din dicţionarul lui Candrea (sub *sulhac*): „un fel de sulă lungă, cu sau fără mîner, ce poartă ciobanii şi ţăranii la cingătoare, avînd diverse întrebuinţări (îngurzirea opincilor, destuparea lulelelor etc."). Cuvîntul, se spune tot acolo, e cunoscut prin Bucovina, Transilvania, Moldova. În Transilvania există şi un sens derivat, anume 'lemnuş rotund cu care se împinge afară măduva din ţeava de soc'. Termenul este comparat cu ucr. *suhak* 'par, prăjină'.

Autorii de dicţionare care consideră fundamentală forma *suvac* au fost determinaţi, desigur, să procedeze aşa de etimologia pe care i-o atribuiau acestui cuvînt. Este vorba de origine neogreacă. Primul care a admis această origine este A. de Cihac în lucrarea pomenită. Trecîndu-l în capitolul consacrat elementelor greceşti moderne, el îl derivă din ngr. σουβλάκι, 'petite broche', σοῦβλα, σουβλί, 'broche', după care sînt înşirate it. *subbia*, sp. *subilla*, port. *sovela*, dacorom. *sulă* din lat. *subula*. La fel procedează şi Scriban, *op. cit.*, sub cuvîntul *suvac*. Menţionăm acum că şi Scriban îl are atestat tot numai pentru Moldova şi Transilvania. De asemenea, DLRM, la p. 827, admite aceeaşi origine neogreacă: (*suvláki*).

Tiktin avea, probabil, îndoieli asupra valabilităţii etimologiei propuse de Cihac. El scrie că termenul are „etimologie obscură". Nici Candrea nu a admis, cum s-a văzut, această explicaţie, îndreptîndu-le spre limba ucraineană. Părerea lui a fost acceptată de Florica Dumitrescu, *Note lexicale şi etimologice*, în SCŞt. Cluj, IX (1958), 2, p. 267, unde se ocupă numai de variantele *sulhac* şi *sulhar*.

Între originea neogreacă (σουβλάκι) şi cea ucraineană credem că trebuie preferată aceasta din urmă. Cei care au susţinut prima explicaţie n-au ţinut seama de repartiţia teritorială a termenului. El e cunoscut însă numai în jumătatea de nord a ţării, în Moldova, Bucovina şi Transilvania. Mai cu seamă faptul că el apare şi în ultima regiune trebuia să pună sub semn de întrebare originea lui neogreacă, pentru că e ştiut că elementele neogreceşti (ca şi cele turceşti) numai arareori, şi în ultima vreme mai ales, s-au extins (cîteva din ele) în graiurile populare de peste munţi (vezi L. Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*, Bucureşti, 1900, *passim*). Repartiţia teritorială a termenului poate fi urmărită şi mai bine cu ajutorul ALR. Într-adevăr, în ALR II, vol. I, MN [3943], cu titlul *sulă*, cuvîntul e atestat în regiunea Baia Mare (pct. 279), cu forma *sulhác*, în regiunea Cluj (pct. 250) cu forma *sulhác*, în Bucovina (pct. 386) sub forma *suhác*. El a pătruns şi în unele graiuri maghiare sub forma *sùuąc*, *súvąc* (pct. 575 din Regiunea Autonomă Maghiară). În cele mai multe locuri, în corpul cuvîntului se află sunetul *-h-* şi nu *-v-*. Despre prezenţa lui *-l-* în forma *sulhar* va fi vorba îndată.

Şi în punctul 366, de limbă ucraineană (Brodina), din Bucovina, cuvîntul are *-h-*, nu *-v-*: *suhac* 'sulă'. În dicţionarul limbii ucrainene al lui B.D. Hrinčenko, deja citat, la p. 1840, sub cuvîntul *suhák*, este trecut şi următorul sens (2): „'instrument de fier cu mînerul de aramă, cu care se fac găurile prin care se trece aţa la opinci'" (uneori acest instrument se face şi din corn de vită). Termenul este atestat în graiurile huţule. Identitatea perfectă dintre sensul şi forma cuvîntului pe care îl discutăm şi acesta dat de Hrinčenko este evidentă.

Rom. *suhác* 'sulă lungă folosită la îngurzirea opincilor' provine, aşadar, din ucr. *suhak* 'id.'. De aceea, sensul 'par, prăjină' al cuvîntului ucrainean invocat de Candrea trebuie să stea la baza cuvîntului românesc *sulhac* (*sulhar*) 'lemn sau trunchi lung, subțire și drept'. Avem a face, în ucraineană, cu două sensuri diferite, care se întîlnesc și pe terenul limbii române.

Forma *sulhac* a fost explicată just de Florica Dumitrescu, *op. cit.*, p. 267, ca fiind rezultată prin contaminarea ucr. *suhak* 'par, prăjină' cu rom. *sulă*. Prin unele locuri, *sulhac* are și sensul de 'sulă' (vezi exemplele date mai sus din ALR). Varianta *sulhar*, care pare a avea numai sensul 'lemn lung, subțire și drept' a rezultat, cum a arătat Florica Dumitrescu, prin substituirea terminației *-ac* cu sufixul *-ar*[1].

Forma cu *-v-* în loc de *-h-* (*suvac*), socotită ca fundamentală de cei care vedeau în cuvîntul românesc un element neogrecesc, a rezultat, de fapt, prin hiperliterarizare. Am văzut că ALR notează mai ales forme cu *-h-*, ca în limba din care s-a făcut împrumutul. Aria de răspîndire a cuvîntului *suhac* coincide, aproximativ, cu ariile unor cuvinte ca *hulpe*, *bihol* (‹ *vulpe*, *bivol*) din Moldova și nordul Transilvaniei. Formele cu *-h-* în loc de *-v-* fiind considerate de unii vorbitori necorecte, dialectale, de la *suhac* s-a putut ajunge la *suvac* prin tendința amintită. Fenomenul se întîlnește și în alte exemple. Astfel, forma *movilă*, devenită astăzi literară, a rezultat tot prin hiperliterarizare, căci în ucr. cuvîntul sună *mohila*, iar în rusă *moghila* (cf. numele *Moghilă*). La fel, *cociórvă* 'prăjină cu o scîndurică la capăt, cu care se scoate jăratecul din cuptor', cunoscut prin Moldova, provine din ucr. *kočerha* care are *-h-* în locul lui *-v-* (cf. și ALR II, vol. I, harta 285, în pct. 366, de limbă ucraineană). Varianta *cociorbă* din dicționare este posterioară (‹ *cociorvă*).

De la *suvac*, în unele graiuri maghiare din țara noastră în care, probabil, spiranta labio-dentală sonoră se pronunță ca spirantă bilabială[2], a rezultat și forma *súuąc* (dar există și *súvąc*), notată în ALR.

Adăugăm că în localitatea Panaci, raionul Vatra-Dornei, a fost înregistrat și derivatul verbal *a suhăci* 'a desfunda pipa cu ajutorul unui *suhac*', care nu-i trecut în dicționare.

Așadar, pe de o parte aria de răspîndire a termenului numai în jumătatea de nord a țării (mai ales prezența lui în Transilvania), pe de altă parte existența lui în ucraineană exact cu același sens și formă sînt fapte care ne determină să considerăm că *suhac* nu poate fi de origine neogreacă, așa cum a susținut prima dată Cihac, iar după el Scriban și autorii ultimului dicționar al limbii române moderne. La aceasta se opune și forma diferită din neogreacă σουβλάκι față de *suvac*, în care trebuia explicată dispariția lui *-l-* din grupul *-vl-*.

---

[1] Pentru etimologia termenului *sulhar*, vezi acum V. Arvinte, *Normele limbii literare în opera lui Ion Creangă*, Iași, 2002, p. 144-146.

[2] Vezi E. Petrovici, *O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii române*, în SCȘt. Cluj, V (1954), 3-4, p. 460-463.

Note etimologice [*]

benghiúş

Fr. Damé, în cunoscuta lucrare asupra terminologiei populare româneşti, nu pomeneşte, în partea rezervată terminologiei carului, cuvîntul de care ne ocupăm. El lipseşte, de asemenea, şi din dicţionarul lui Cihac, din cel al lui L. Şăineanu şi chiar şi din cel al lui I.A. Candrea. Acesta din urmă îl putea însă găsi în dicţionarul lui Tiktin, de unde l-au preluat autorii vechiului dicţionar al Academiei Române. De asemenea, cuvîntul este înregistrat de A. Scriban în *Dicţionaru*. Din pricina caracterului evident dialectal al acestui termen, noul dicţionar al limbii literare nu-l înglobează în paginile sale. El nu există nici în DLRM.

Scriban menţionează şi varianta *benchiuş*, aşadar cu trecerea oclusivei palatale sonore în oclusivă surdă. Această formă a fost notată şi de cei doi anchetatori ai ALR: *benchiuş – benchiúşuri*, în ALR I 820/536; ALR II, 5633/520, 537. În ALR I 820/542 este notată şi varianta *benciúş – benciúşuri*, rezultată prin trecerea oclusivei palatale în africata alveolo–palatală, fenomen cunoscut în unele graiuri din Moldova. Toate localităţile din ALR sînt din Moldova. Prin părţile Iaşului este răspîndită forma *benghiuş*.

Sensul cuvîntului este cel consemnat de Tiktin şi preluat în DA: „lemnul de care se sprijină partea de sus a leucii (la căruţele numite *cotiug(ar)e* şi de care se reazemă loitrele)". Sau, după Scriban, „fiecare din cele patru lemne verticale de care se sprijină laturile căruţei". Aceste dicţionare nu dau însă etimologia termenului. Scriban chiar scrie despre el că are „origine neştiută".

Credem că avem de-a face cu un element de origine ucraineană, a cărui răspîndire coincide cu ariile altor ucrainisme specifice graiului moldovenesc. În limba ucraineană există termenul *bendĭuha* (*bendiuhi*), căruia B.D. Hrinčenko, în *Slovarĭ ukraĭnskogo ĭazîka*, Berlin, 1925, p. 91, îi notează următoarele sensuri: **1.** 'băţ gros, bîtă, măciucă'; **2.** 'drug, bîrnă, grindă cu ajutorul căreia se întoarce moara de vînt'; **3.** 'fiecare din prăjinile care sînt aşezate pe care, cînd se cară snopii de grîu de pe ogor, două de-a lungul şi două de-a curmezişul'; **4.** 'un fel de căruţă simplă; căruţă sau sanie fără loitre, cu care se cară drugi sau scînduri'. Pentru discuţia de faţă, sensul **3** este cel mai important. Dicţionarul amintit menţionează, în cadrul familiei aceluiaşi cuvînt, şi pe *bendĭužina*; *bendĭužnni*, *-a*, *-e*; *bendĭužnik*, *-ka*; *bendĭoh*, *-ha*. Primul dintre acestea, *bendĭužina*, are primele trei sensuri identice cu cele ale cuvîntului *bendĭuha*. În plus, el mai înseamnă şi 'prostituată, desfrînată'. Adjectivul *bendĭužnni* are ca prim sens 'ceea ce se duce (se poartă) pe car'. *Bendĭužnic* înseamnă 'căruţaş', iar *bendīoh*, pe lîngă sensul care nu interesează discuţia de faţă, de 'pîntece, burtă', mai înseamnă şi 'partea de dinainte a plugului, teleaga cu cele două roţi, rotila plugului'. După cum se vede, toate aceste cuvinte stau în legătură cu terminologia carului, întocmai ca şi rom. *benghiuş* (*benchiuş*).

---

[*] Apărut în SCŞt. Iaşi, XII (1961), fasc. 2, p. 251-254.

Mai apropiaţi ca formă de cuvîntul românesc sînt termenii care au în corpul lor sonor pe *ž* în loc de *h*. De la o formă **bendĭuj*, cu dentala *d* pronunţată muiat, s-a ajuns, datorită confuziei, adeseori semnalată de dialectologi, între locul de articulaţie al dentalei palatale şi cel al oclusivei palatale *ǵ*, la faza *benghiúş* (cf. pentru oclusivele surde, formele *tirólă* şi *kirólă*, în expr. *vacă tirolă*), din care se explică forma *benchiuş*, cu oclusiva palatală surdă. Pe de altă parte, spiranta sonoră finală s-a asurzit. Fenomenul este frecvent în limbile slave, astfel că el a putut avea loc chiar în ucraineană. Din forma *benchiuş*, cum am arătat mai sus, se explică forma *benciuş*.

bîrco-bîr!

Această interjecţie auzită în satul Ostra din regiunea Suceava, raionul Gura Humorului, se foloseşte de ciobani la mînatul oilor. Menţionăm de la început că o parte din populaţia localnică este de origine ucraineană. În partea finală a acestui strigăt se află interjecţia românească *bîr!*, despre care s-a susţinut că este de origine autohtonă, invocîndu-se spre comparare alb. *berr* 'oaie'. Faptul că numele unui animal poate deveni interjecţia cu care se cheamă sau se alungă acel animal nu este deloc neobişnuit. V. Bogrea[1], S. Puşcariu[2], O. Densusianu[3] au adus, pentru limba română, dar şi pentru alte limbi, mai multe exemple în acest sens. De pildă, pentru limba română, interjecţia *uti! uti!*, cu care se cheamă puii de raţă, stă în legătură cu sl. *utka* 'raţă'; *tiugu-tiugu!*, cu care se cheamă găinile, provine din magh. *tyúk* 'găină'; *husca-husca!*, cu care se cheamă gîştele, nu poate fi despărţit de ucr. *husca* 'gîscă', iar *ţîgîli-ţîgîli!*, folosită pentru capre, este germ. *Ziegelein* 'căpriţă'. Exemplele sînt mult mai numeroase. Lor li se adaugă acum şi acesta de faţă.

Într-adevăr, partea iniţială a interjecţiei în discuţie, anume *bîrco*, este identică cu substantivul ucr. *birka* sau *birĭka*, însemnînd chiar 'oaie', aşa cum şi *bîr!* la început avusese acelaşi sens. (Pentru formele ucrainene, vezi B.D. Hrinčenko, *op. cit.*, p. 98). S-a petrecut, aşadar, o alăturare a două cuvinte care, iniţial, în limbi diferite, denumeau acelaşi animal. Ele au devenit interjecţii. Trecerea spre interjecţie a substantivului *berr* 'oaie' este, desigur, mult mai veche.

Consemnăm, în aceeaşi ordine de idei, şi interjecţia *oáie-oa!* cu acelaşi sens, auzită în munţii Moldovei. Ea nu are nevoie de prea multe explicaţii, deoarece cuvîntul de bază, *oaie*, este bine conservat în prima parte a interjecţiei, în timp ce partea finală este o repetare a primei silabe din partea iniţială.

calavér

Cuvîntul a fost auzit în localitatea Dumasca, raionul Vaslui, regiunea Iaşi, cu prilejul unor anchete dialectale. Prin el sînt denumiţi nişte 'galoşi răi, stricaţi, cu care se umblă pe lîngă casă'. Li se mai spune şi *gumaţi* (un derivat de la neologismul *gumă*).

---

[1] În DR I (1920–1921), p. 78-79, nota.

[2] *Din perspectiva Dicţionarului*, în DR, II, p. 78.

[3] *Irano-romanica*, în GS I (1923), fasc. I, p. 54.

În SEW, E. Berneker înregistrează, la p. 472, cuvîntul s-cr. *kàlavre*, genitiv *kàlavārā*, cu sensul de 'Art kurzer Hosen' şi bg. *kalévra* 'Schuh'. Ultimul termen este aproape identic ca sens cu cel din Dumasca. În acelaşi timp însă, ca formă, cuvîntul românesc se apropie de cel din limba sîrbă. Nu ştim cum se explică prezenţa acestui cuvînt aici. Probabil că el a fost auzit de la grădinarii bulgari, care veneau altădată (nu prea de mult) prin regiune şi cultivau cu zarzavat bucăţi de pămînt arendate de la localnici.

cuţác; cuşacliu

Aceşti termeni forestieri au rămas fără etimologie în Arvinte, *Terminologia*[4]. Primul a fost notat (şi cu forma *coţác*) în satele Moisei şi Vişeul de Mijloc din Maramureş cu următorul sens: 'lemn lung de 8 metri care se transportă pe rîurile de munte fără a fi legat într-o plută, liber, în neorînduială'. Un asemenea mod de transportare a buştenilor pe apă, folosit în trecut, e cunoscut sub denumirea de *plutărit sălbatic*.

Al doilea, *cuşacliu*, întîlnit într-un document inedit aflat în Arhivele Statului din Iaşi[5], nu a primit de asemenea o explicaţie completă în ce priveşte originea, cu toate că, dată fiind apariţia lui în documente alături de alte cuvinte turceşti denumind diferite sortimente lemnoase, el a fost considerat ca atare[6]. Ulterior, însă, am constatat că vechiul *Dicţionar al Academiei* îl citează ca turcism în Muntenia, după lucrarea lui L. Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturii române*, sub forma *cuşaclîc* (la cuvîntul *cuşac*). La fel, el se găseşte şi în *Dicţionaru* lui Scriban.

DA prezintă şi un citat dintr-un text datînd de la 1693, în care acest cuvînt se află în tovărăşia altor turcisme aparţinînd lexicului forestier: „Scînduri, crivaci, *cuşaclîcuri*, care *cherestea* au venit poroncă de la împărăţie să se dea lui Ali-paşa pentru *şeici* şi pentru *ustacicuri*"[7]. Citatul este semnificativ nu numai prin mulţimea termenilor turceşti cu caracter special pe care-i conţine. El arată, în acelaşi timp că, pe de o parte, exploatarea lemnului românesc în folosul turcilor se practica încă în secolul al XVII-lea (ştirile invocate în lucrarea pomenită datau din secolul al XVIII-lea – sfîrşitul secolului al XIX-lea) şi că, pe de altă parte, unele dintre aceste produse lemnoase erau destinate construcţiilor de corăbii turceşti, acţiune ce se va intensifica în decursul secolului următor.

Pentru cuvîntul *cuşac* 'stinghie, lemn transversal ce ţine zidul deasupra unei uşi', DA invocă turc. *kušak* 'cingătoare', bg. *kušak* 'brîu', sîrb. *kušak* 'stinghie', iar pentru *cuşaclîc, -uri* 'stinghie de corabie', turc. *kušaklyk*. De acest ultim cuvînt trebuie apropiat și *cușacliu*. Probabil că aici s-a petrecut o substituire de sufix: *-lîc* a fost înlocuit prin *-liu*.

---

[4] Vezi V. Arvinte, *Terminologia exploatării lemnului şi a plutăritului*, în SCŞt. Iaşi VIII (1957), fasc. 1, p. 1-185.

[5] *Ibidem*, p. 8, în expresia *criş cuşacliu* 'un anumit sortiment lemnos'.

[6] *Ibidem*, p. 16.

[7] Sublinierile ne aparţin.

În ce privește însă pe *cuțac* (sau *coțac*) din Maramureș – punctul de plecare al notei de față – este evident că prin sensul și chiar prin forme sa el se apropie de celălalt cuvînt, *cușac*. De la sensul 'stinghie' la acela de 'lemn de o anumită dimensiune' nu-i greu de ajuns. Cf. și *cușaclîc*, înșirat în documentul pomenit alături de cuvinte ca *scîndură*, *crivac* etc., care denumesc diferite produse forestiere.

Două lucruri rămîn totuși insuficient clarificate în legătură cu termenul *cuțac*. Pe de o parte repartiția geografică, adică prezența în Maramureș, unde nu poate fi vorba de o influență turcească directă, iar, pe de altă parte, prefacerea lui *-ș-* în *-ț-*. În legătură cu prima chestiune trebuie să mai adăugăm că termenul nu circulă în satele din bazinul Bistriței (cel puțin nu a fost încă notat în anchetele făcute aici), astfel că de o eventuală „migrare" a lui de aici în Maramureș, prin intermediul lucrătorilor forestieri, semnalată în alte cazuri, nu poate fi vorba. În Maramureș au fost însă la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru niște turci care au lucrat în sectorul forestier. Subiectele anchetate din satele maramureșene Vișeul de Sus, Moisei, Borșa își mai amintesc și astăzi de ei. Poate să fie un rest din vorbirea acestor oameni.

Se poate însă face și o altă presupunere. Cuvîntul acesta, care există și în limba sîrbă (v. mai sus), va fi fost adus în Maramureș de acei lucrători forestieri originari din Craina, Carintia și Tirol, care au transformat radical procesul tehnologic în munca la pădure din munții noștri, începînd din Maramureș pînă în Carpații Meridionali[8]. Un caz similar ni-l oferă termenul *zaviț*, cu sensul de 'șeful unei lucrări de exploatare forestieră, al unei echipe de lucrători la pădure, intermediar între lucrători și proprietari (în trecut)'. Deși în ultimă analiză el este de origine turcească (‹ turc. *zabet* 'administrator, guvernator, șef'), dat fiind faptul că apare numai în graiul lucrătorilor forestieri din regiunile ardelenești ale lanțului carpatic și are o formă aparte (*zaviț* față de *zabet*), am admis pentru el în lucrarea citată, p. 22-23, o filieră sîrbo-croată sau, mai degrabă, slovenă (Carintia este teritoriu sloven). S-ar putea ca și termenul *cuțac* să fie în aceeași situație. Aceasta ar explica, poate, în același timp, și trecerea lui *-ș-* în *-ț-*. Dar, cum am mai spus, aceasta nu-i decît o simplă ipoteză.

dăhăní

Acest verb se găsește în niște versuri culese de I. Mușlea de la șcheii din Cergău și publicate în DR, V, p. 35. Se știe că acești șchei sînt la origine niște bulgari care, în urma conviețuirii seculare cu populația românească înconjurătoare, au ajuns să-și piardă graiul strămoșesc. Ei conservă însă unele tradiții, obiceiuri, credințe din vechime. Amănuntele se găsesc în lucrarea citată mai sus.

Iată acum aceste versuri:

---

[8] Vezi V. Arvinte, *op. cit.*, p. 27-31 și 38-39.

„... Flori de-a ńirului
Şi de-a duhului
Tot ce-şi *dăhăneşte*
Limbă-şi dobîndeşte
Cîmpu-i d-înfloreşte..."

Într-o notă în subsolul aceleiaşi pagini, I. Muşlea notează: „Nu ni s-a putut explica sensul acestui cuvînt" (*dăhăneşte*).

Trebuie pus în legătură cu v. bg. *dychati* 'hauchen' (= 'a sufla')[9], *duhnoti* 'a respira'[10]. Versurile devin astfel perfect inteligibile.

ţắstru

În satele Călugăreni, Galu şi Sabasa de pe Valea Bistriţei (raionul Ceahlău), cuvîntul de mai sus are sensul 'capacul sicriului'. El nu poate fi despărţit de termenul *ţest*, cunoscut prin Oltenia, care provine din lat. *tĕstum* 'capac de pămînt ars'. Pentru forma *ţăstru* trebuie să se admită epenteza lui *-r-*, ca în *argestru* faţă de *agest*, din lat. *aggestus* sau *aggestum* (v. DA, s.v.).

zgîrfáci

Este un cuvînt cu o circulaţie restrînsă. Dicţionarele româneşti nu-l cunosc. A fost notat cu prilejul anchetelor dialectale întreprinse pe Valea Bistriţei, în localitatea Poiana Grinţieşului, raionul Ceahlău. Sensul lui este următorul: 'un vas de lemn la stînă'. Credem că avem a face, în ciuda aparenţelor, cu un element de origine germană, probabil săsească. În limba germană, termenul *Gefäss* are sensul 'vas, oală', aşadar identic cu acela al cuvîntului românesc în discuţie. Forma acestuia din urmă, faţă de termenul german de la care pleacă, comportă unele discuţii. În partea iniţială apare un *z-* protetic, iar în interiorul cuvîntului un *-r-* epentetic. Probabil că forma românească a rezultat prin etimologie populară sau printr-o contaminare. Cîteva cuvinte româneşti care încep cu consoana *g-* au dublete cu *z-* iniţial: *grunzuros* – *zgrunzuros*, *grepţăna* – *zgrepţăna* etc. Pentru partea iniţială, cf. şi verbul *a zgîria*, faţă de *zgîr(faci)*.

---

[9] Vezi E. Petrovici, *O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii române*, în SCŞt. Cluj, 1964, nr. 3–4, p. 460.

[10] Vezi L. Şăineanu, DU, p. 222.

V

Contribuții semantice

Contribuţii semantice: „Viermii iadului cei neadormiţi“ [*]

Sintagma *Viermii iadului cei neadormiţi* este uzuală în limba română vorbită. Dintre textele scrise în care ea apare, este celebru pasajul următor din Ion Neculce, privitor la soarta tragică a domnitorului moldovean Duca-vodă, în iarna anului 1683: „Şi s-au întorsu poghiiazul cu dobînd(ă), ş-au dus pe Duca-vodă în Ţ(a)ra Leşască, şi acolo au murit. Şi cîndu-l duce pe drum, îl puses(ă) într-o sanie cu doi cai, unul albu şi unul murgu, şi cu hamuri de teiu, ca vai de dînsul. Ocări şi sudălmii de audzie cu urechile. Ş-agiungîndu la Suceav(ă), la un sat, anume (loc gol), au poftit puţintel lapte să mănînce. Iar femeia, gazda, i-au răspunsu că «n-avem lapte sa-ţii dăm, c-au mîncat Duca-vodă vaceli din ţar(ă), *de-l va mînca vermii iadului cei neadormiţii*». Că nu ştie femeia acie ca iaste singur el Duca-vodă. Iar Duca-vodă, dacă au audzit că iaste aşea, îndat-au început a suspina şi a plînge cu amar“. În alte variante manuscrise ale cronicii, este folosită şi sintagma „de-l vor mînca scîndurile patului şi viermii...“[1].

Ca multe alte expresii idiomatice, din limba vorbită, originea sintagmei subliniate se află în Biblie, anume în Evanghelia de la Marcu, 9, 44, 46, 48: *„Unde* **viermele** *lor nu moare şi focul nu se stinge“* (*Biblia* 1975). Totuşi, între sintagma din textul lui Neculce, care-i şi populară, şi textul biblic citat, există unele diferenţe. În primul caz avem a face cu o imprecaţie, în care apare verbul *a mînca*, frecvent folosit în legătură şi cu alte subiecte (*pămîntul*, *focul*, *ciorile* etc.). Totodată, în vreme ce în primul caz substantivul *vierme* este la plural (*viermii*, pl. art.), în textul biblic el apare la singular. Cum se va vedea, diferenţa de semnificaţie între aceste două forme nu este numai cea pe care o conţine categoria gramaticală a numărului.

Forma de singular este prezentă în versiunea grecească a Evangheliei de la Marcu, în cea slavonă şi în cea latină. Astfel, în *Biblia* grecească de la 1687, tiparită la Veneţia cu cheltuiala domnului muntean Şerban Cantacuzino, în versetele menţionate, apare echivalentul grecesc pentru ‘vierme’, la sg., ὁ σκώληξ: ‘O που ὁ σκώληξ αὔτου οὐ τελοντᾶ καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται’. Tot la singular este şi echivalentul slavon чєрвь: идѣжє чєрвь ихъ нє ѹмира́єтъ и ѡ́гнь нє ѹгаса́єтъ (*Biblia sírěčĭ knigi sviaščénnago pisaniĭa véthago i nóvago zavěta*, Sanktpeterburg 1908), precum şi cel latinesc, *vermis*: *Ubi vermis eorum non moritur*, *et ignis non exstinguitur* (*Bibliorum sacrorum iuxta vulgatem Clementianam nova editio...*, Typis polyglottis Vaticanis 1929).

Dar, faţă de aceste texte, în versiunile româneşti mai vechi întîlnim adesea substantivul *vierme* la pluralul articulat, întocmai ca în citatul din Neculce. Astfel, în

---

[*] Apărut în „Dacoromania“, Jahrbuch für östliche Latinität, Freiburg/München, 7, 1988, p. 275-298.

[1] Ion Neculce, *Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte* (ed. G. Strempel), Bucureşti, 1982, 281-282.

Tetraevanghelul lui Coresi, 1560/61: *„În focul nestins unde-s **vermii** nemorţi şi focul nestins“*; *„**viermii** lor nemorţi“*[2]. Sintagma *viermii ceia neadormiţii* mai este consemnată în *Cuvente den bătrîni*, II, 46/23; GCR I (a 1550-1600), 9/18[3]. În *Evangheliarul* de la Războieni, ms. cca 1630-1640, fila 66v, 67r[4]: *„Unde **viermii** lor nu mor şi focul nu se stinge“*. Din nou în GCR I, 99 / 20 (a 1642): *„Lacrămile acelora sting văpaia focului nestins şi **viermii** aceia se neacă într-însele“*.

În NTB (1648), forma de plural este folosită numai în versetul 44: *„Unde **viermii** lor nu mor şi focul nu să stinge“*, în vreme ce în versetele 46 şi 48, reluări ale versetului 44, apare forma de singular articulat: *„Unde **viĭarmele** lor nu moare şi focul nu să stinge“*. Exact în această din urmă formă este textul şi în BB (1688), în toate cele trei versete.

Cele trei versete din *Evanghelia* de la Marcu (9, 44, 46, 48) au concordanţe în cărţile *Isaia* şi în *Cartea înţelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah* (*Eclesiasticul*). În primul caz, în *Isaia*, *66*, 24, *Biblia* 1975 are următorul text: *„Că **viermele** lor nu va muri şi focul lor nu se va stinge“*. În ms. *Vechiului Testament* nr. 45, f. 288r: *„Pentru că **viĭarmele** lor nu va muri şi focul lor nu să va stinge“*, iar în ms. 4389, f. 355v: *„Că **viĭarmele** lui nu se va sfîrşi şi focul lui nu se va stinge“*. BB are exact forma din ms. 45. În slavonă avem: **червь бо ихъ не сконча́етсѧ, и ѡ́гнь и́хъ не оуга́снетъ**; în limba greacă: ὁ που σκώληξ αὐτου οὐ τελούτησει καὶ τὸ πῦρ αὐτοθ οὐ σβεθήσεται; în limba latină: *„**Vermis** eorum non morietur et ignis eorum non exstinguetur“*. În Cartea *Isus Sirah*, 7, 18 *Biblia* 1975 are următorul text: *„Smereşte sufletul tău foarte, că focul şi **viermii** sînt osînda celui necredincios“*. În ms. 45, f. 399v, acelaşi verset sună: *„Smereaşte foarte sufletul tău, căci ii voi da celui necurat foc şi **viĭarme**“*; ms. 4389, fila 320v (*Sirah* 7, 19-20): *„Sufletul tău foarte ţi-l smereaşte, că izbînda celui necurat ĭaste focul şi **viĭarmele**“* (*izbîndă* are aici sensul ‘pedeapsă’, ‘răzbunare’); BB *„Smereaşte sufletul tău foarte, căci izbînda celui necurat foc şi **viĭarme** iaste“*. Versiunea slavă: **смирѝ дꙋшꙋ твою ѕѣлѡ̀, помѧнѝ, ꙗ́кѡ гнѣ́въ не заме́длитъ, поне́же ме́сть негести́вагѡ ѡ́гнь и че́рвь**; în limba greacă: „... ὅτι ἐκδίκησις ἀσεβοῦς πῦρ καὶ σκώληξ“ în latină: *„Humilia valde spiritum tuum; quoniam vindicta carnis impii ignis et **vermis**“*.

În toate locurile citate, focul care nu se stinge este iadul (‹ v.sl. *ĭadŭ* ‹ v.gr. ῞Αιδές), iar viermele cel neadormit este satana, diavolul, dracul, numit în versiunea latină a *Bibliei*, cum vom arăta mai jos, şi *draco*, *anguis*, *serpens*, *vermis*.

Cu toate că în originalele grecesc, slavonesc şi latinesc, atît în versetele din *Evanghelia* de la Marcu, *9*, 44, 46, 48, cît şi în cele din *Isaia* şi *Isus Sirah*, există forma de singular a cuvintelor cu sensul ‘vierme’, constatăm că în multe variante româneşti apare forma de plural. Acest fapt ne face să presupunem că traducătorii au putut fi influenţaţi de alte pasaje din *Biblie*, în care substantivul se găseşte la plural şi are, eventual, şi alt sens. Într-adevăr, în alt loc mult citat din *Noul Testament*, şi anume din *Evanghelia* de la Matei, *6*, 19, 20, întîlnim cuvîntul *vierme*, adesea la plural, *viermii*, cu înţelesul ‘molie’, ‘vierme rozător’, ‘car’. De exemplu, în *Tetraevanghelul lui Coresi*, *1560-1561*, p. 46, locul menţionat din Matei sună: *„Nu vă ascundeţi vistiĭarĭul* (= ‘comoara’) *în pămînt, io* ***viermii*** *o răzbesc şi putredeaşte“*. În acest caz, se pare că avem a face cu un calc din slavonă, căci sl. чєрвь, v.bg. *črŭvĭ* are atît sensul ‘Wurm’ (= ‘vierme’), cît şi pe cel de ‘Motte’ (= ‘molie’) (cf. Berneker, SEW, I, 172). Schimbarea semantică ‘vierme’ ↔ ‘molie’ poate avea loc şi în mod „spontan“: germ. *Wurm* are în unele graiuri populare germane şi sensul ‘Motte’ (Fr. Kluge, EWDS^{19}, 489). Dar în cele mai multe variante ale versetelor 19 şi 20 din cap. 6 al Evangheliei de la Matei traducătorii au folosit termenul românesc *molie* (CV, VARLAAM, NTB, cf. DLR), la forma de plural, art. *moliile*. Tot astfel este folosit cuvîntul şi în BB: *„Nu adunareţi voao comori pre pămînt, unde* ***moliile*** *şi rugina o strică şi unde furii o sapă şi o fură“* (vers. 19). *„Ce adunaţi comoara voo în ceriu, unde nici* ***moliile*** *nici rugina o strică...“* (vers. 20). În *Biblia* actuală (1975), cuvîntul folosit este tot *molie*, de la forma de singular: *„Unde* ***molia*** *şi rugina le strică“*; *„Unde nici* ***molia*** *nici rugina nu le strică“*. Singularul apare atît în versiunea grecească, σής, ‘Motte, Milbe’, în cea latină, *tinea* ‘molie, larve ale unor fluturi de noapte mici, care atacă stofele de lînă şi blănurile’, cît şi în cea slavă, чєрвь ‘vierme’ şi ‘molie’.

---

[2] *Tetraevanghelul tipărit de Coresi*, Braşov 1560-1561, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Măniceşti 1574* (ed. Florica Dimitrescu), Bucureşti 1963, 46 (zaceala 42).

[3] Abrevierele din DLR. Datele provin din fişierul cu litera *V* de la Centrul de Lingvistică, Istorie literară şi Folclor din Iaşi.

[4] Ms. pus la dispoziţie cu multă amabilitate de colegul N.A. Ursu.

Putem face presupunerea că cititorii şi ascultătorii textelor evanghelice din Marcu, *9*, 44, 46, 48 şi, respectiv, din Matei *6*, 19, 20 (uneori şi tălmăcitorii acestora) au asociat versetele respective, fapt care a făcut ca sensurile ‘molie’ şi ‘satana’, ‘diavol’, ‘drac’ să se amestece. Un rezultat al acestei „contaminări“ semantice a fost apariţia în versetele de la Marcu a pluralului *viermii* (*nemorţi*; ~ *ceia neadormiţi* etc.), cu sensul ‘diavoli’, ‘draci’, în locul formei de singular *vierme*, din originalele grecesc, latinesc, slavonesc. Sintagma ***viermii*** *iadului cei neadormiţi* nu se referă nici la molii, nici la viermii care „mănîncă“ morţii, ci la dracii din focul iadului. *Viermele* cel neadormit este satana. Acesta apare în tablourile cu Judecata de Apoi în forma unui şarpe uriaş, a unui balaur cu gura căscată, în care intră păcătoşii, înconjuraţi de flăcările focului nestins al gheenei. Trebuie subliniat amănuntul, asupra căruia vom reveni pe larg mai departe, că în această situaţie, *vierme* este, din punct de vedere semantic, echivalent cu *şarpe*. Ambele cuvinte au şi sensul religios de ‘satana’.

Dar, alături de sensurile ‘drac’ şi ‘molie’, cuvîntul *vierme* mai are în unele texte biblice, de pildă în PO, 14/22 (*Fac.*, *1*,26), şi sensul ‘reptilă’, animal tîrîtor, care se tîrăşte’: *„Omul* [...] *să domnească* [...] *şi pre toţi* ***viermii*** *ce se trag pre pămînt“*. Acelaşi verset în *Biblia* 1975 sună: „[...] *să stăpînească* [...] *toate vietăţile ce se tîrăsc pe pămînt“*.

Existenţa acestui nou sens are numeroase implicaţii lexematice. Din el putem vedea existenţa unei interferenţe între cîmpuri lexicale diferite, în cadrul cîmpului lexical general „faptură“ (fr. „créature“). Într-o schemă a cîmpului lexical românesc *făptură*, E. Coşeriu, *Les structures lexématiques*, în „Zeitschrift für französische Sprache und Literatur“, Beiheft, NF, Heft 1, Wiesbaden 1968 (extras), 10, separă cîmpul lexical al arhilexemului *viermi* de acela al *jivinelor* (în care sînt incluse şi *fiarele*), de cel al *dobitoacelor* (în care sînt cuprinse *jivinele* şi *vitele*) şi de cel al *păsărilor*, punîndu-l în corelație cu cîmpurile lexicale ale *gîndacilor*, *gîzelor*, *fluturilor*, care sînt *gîngănii*. Tuturor li se opun *oamenii*. Lipseşte în această schemă cîmpul lexical al animalelor *tîrîtoare*, pentru care româna se pare că nu dispune de un arhilexem propriu. De altfel, în acest cîmp lexical, cum observă E. Coşeriu, acelaşi termen „poate să corespundă la mai multe arhilexeme în acelaşi timp“, deoarece aceste cîmpuri nu sînt structuri, ci „configurații“ sau „asociații stabilite prin solidaritate“ (*op. cit.*, 6), lexicul unei limbi neconstituind „o clasificare pe etaje succesive“, ci reprezentînd „o serie de clasificări simultane şi diferite“. În lumina observațiilor precedente, dispunem de o justificare generală pentru a înțelege cum *vierme* a ajuns să însemne ‘reptilă’.

În amănunte, situația din textele vechi ale *Bibliei*, referitoare la versetul menționat din PO, este mult mai complicată. Vom începe prin a prezenta contextele din versiunile latină, greacă şi slavonă ale versetului (sau versetelor) respective.

Versiunea latină are termenul *reptile*, *-is* (n.), care stă în legatură cu verbul *rēpō*, *-ĕre*, *repsi*, *reptum* ‘kriechen, schleichen’ (= ‘a se tîrî’): *„Faciamus hominem...*; *et praesit* [...] *bestiis universaeque terrae omnique* **reptili**, *quod movetur in terra“*; *Facerea 1*, 20: *„Producant aque* **reptile** *anime viventis, et volatile super terram sub firmamento“*; *Facerea 1*, 24: *„Producat terra animam viventem in genere suo, iumenta* (= ‘vite de povară, de tras’) *et* **reptilia** *et bestias terrae“*.

Versiunea greacă are termenul έρπετὰ, pl. de la (τὸ) ἑρπετόν ‘Tier, das auf allen Vieren kriecht, geht, im Gegensatz zu Vögeln (πετεινά) und Menschen’. Substantivul provine de la vb. ἕρπτω, aor. ἑρπύσαι, viit. ἕρψω ‘kriechen, schleichen, auf allen Vieren gehen’ (= ‘a se tîrî, a se furişa, a merge în patru labe’). În privința etimonului cuvîntului grecesc, Hjalmar Frisk, GEW, I, A-Ko, p. 565-566, face următoarele precizări: „Das thematische Wurzelpräsens ἕρπω ist mit aind. *sárpati* ‘kriecht, schleicht, geht’, lat. *serpō* ‘krieche, schleiche’ unmittelbar identisch“. Autorul adaugă că în multe limbi au fost create, în mod independent, denumiri pentru conceptul ‘şarpe’ de la verbe care au semnificația ‘a se tîrî , a se furişa’: v. ind. *sarpá-* (m.); lat. *serpens*; alb. *gjarpër*.

Versiunea slavă are termenul **гадъ**, pe care îl ilustrăm cu versetul 26, *Fac.*, *1*: „**и всѣми гады пресмыкáющимисѧ по земли**“ ‘toate vietățile ce se tîrăsc pe pămînt’ (*Biblia* 1975). Sl. *gadŭ* apare şi în versetele 20, 21, 24 şi 25 din acelaşi capitol.

Acest cuvînt slav stă la baza rom. *gadină*, care-i folosit în aceleaşi contexte ca şi în versiunea slavă a *Bibliei*. El este, prin urmare, sinonim cu termenul *vierme* din PO, dar și cu alte cuvinte. *Gadină* înseamnă, după DA, **1.** ‘animal sălbatic, fiară, dihanie, jiganie, jivină’; de la acesta din urmă s-a dezvoltat sensul special de ‘reptile’, ‘şerpi’, **2.** ‘monstru’, **3.** ‘animal (în genere)’, ‘pasăre (rapace)’ (mai ales uliul şi cioara), 'orătănii', mai rar chiar 'insecte, păduchi'. Din textele vechi, după DA și DRG[1] menționăm următoarele atestări: CV, 124/4, **gadinilor** (sinonime: în NTB 1648, **jivinelor**; în *Biblia* 1688, **jăganiilor**); CORESI, PS. 438, **gadinile** *și toate vitele* (*vitele* = 'viețuitoarele'); p. 286, *„Aciia* **gadine** *ce nu lă e măsură"* (*„reptilia quorum non est numerus"*). Dar în același text coresian, **gadine** este echivalentul lat. *serpentes* (p. 401), al lat. *bestiae* (p. 283) sau al lat. *fera* (*s*) (p. 175). Cuvîntul mai este atestat la VARLAAM, C. 253, 2, în PRAVILA MOLD., la DOSOFTEI, PS.V., cu sensul 'fiare sălbatice': *„Nice să dai* ***gadinilor*** *voaie/ Să-ț facă oițelor nevoaie"* (p. 515, ed. N.A. Ursu, Iași, 1974). Îm ms. 4389 al *Vechiului Testament*, versetul 21, din *Fac. 1*, conține sintagma *„sufletul* ***gadinilor*** *celor vii"*, căreia în BB îi corespunde *„sufletul vitelor tîrîtoare"*, iar în ms. 45, de la baza textului precedent, *„sufletul vitelor tîrîitoare"*. Așadar, în toate cele trei texte, sensul este 'viețuitoare', 'animal (în genere)'.

În limba slava însă, sensul inițial al etimonului *gadină* a fost acela de 'reptilă', pe care îl conțin multe variante românești vechi ale *Bibliei*. V.sl. *gadina* trebuie raportat la sl.bis. *gadinŭ* 'repens' (= 'care se tîrăște') (Tiktin, s.v.). Atît rom. *gádină*, cît și etimonul său slav, prezintă sub latura lexicală (semantică) o serie de aspecte care interesează cunoașterea cîmpului lexical *făptură* din limba română.

După Berneker, SEW, I, 289, tema sl.com. *gadŭ*; *gado*, *gaditi* are numeroși reprezentanți în limbile slave, dintre care preluăm în discuția de față o serie de exemple semnificative prin semantismul lor. Astfel, v.bg. *gadŭ* însemna 'Kriechtier' (= 'tîrîtoare') dar și 'Gewürm' (= 'viermi'). Ultimul sens va fi fost avut în vedere de traducătorii PO. Adj. bg. *gadĭnŭ* avea sensul 'garstig' (= 'urît, respingator, murdar, urîcios'); vb. sl.bis. *gaždŭ*, *gaditi* însemna 'verabscheuen; tadeln' (= 'a urî, a detesta; a dojeni'). Mai adaugăm ca bg. *gadŭ* însemna și 'schädliches Tier' (= 'animal dăunător'). În alte limbi slave există următoarele forme și sensuri: rus. *gadŭ*, *gádina* 'Scheusal, ekelhafter Mensch' (= 'monstru, om scîrbos, dezgustator'); ucr. *had*, *hădyna*, *haďúka* 'Schlange' (= 'șarpe'), ucr. dial. *hađ* 'Lause' (= 'păduchi'); bg. *gad*. *gadína* 'kriechendes Tier, Schlange, Insekt; Raubtier; Geflügel' (= 'animal tîrîtor, șarpe, insectă; animal de pradă, fiară; orătănii, păsări de curte'); s.cr. *gad* 'Ekel; Schlange, Gewurm' (= 'scîrbă, dezgust; șarpe, viermi'; ultimul sens este identic cu cel din PO); slov. *gad*, genitiv *gáda* 'Viper, Kreuzotter' (= 'viperă'); ceh. *had* 'Schlange' (= 'șarpe'), pol. *gad* 'Reptil'; dial. 'Schlange; Gewürm; Läuse'; dial. 'Geflugel' (= 'reptilă'; dial. 'șarpe; viermi; păduchi'; dial. 'orătănii'); pol. *gadzina* 'Kriechtier, Schlange, Natter; Bösewicht; selten 'Tier überhaupt'; dial. Geflügel, Haustiere, speziell kleinere Haustiere' (= 'reptilă, șarpe, viperă, năpîrcă; răufăcător, ticălos, nelegiuit'); (rar) 'animal în genere'; dial. 'orătănii, animale domestice, în special animale mici de casă'); sorab. de sus *had* 'Schlange' (= 'șarpe'); sorab. de jos *gad* 'Gift' (= 'otravă'); polab. *god* 'Schlange', *gódėk* 'Wurm' (= 'vierme').

Sensul fundamental al radicalului slav *gadŭ*, care transpare in numeroși reprezentanți ai săi din diferitele limbi slave, a fost a cela de 'urît, rău, scîrbos'. Acest sens a fost propriu radicalului indoeuropean **g(u)ōdh-*: **g(u)ēdh-* și se păstrează și la reprezentanții acestuia în alte limbi indoeuropene: engl. *cwēd* 'schlimm, böse' (= 'rău'); oland.m. *qwaet*, oland. *kwaad* 'böse, häßlich, verderbt' (= 'rău, urît, depravat'); mndd. *dat quāt krīgen* 'es wird einem übel' (= 'i se face rău cuiva'); md. *quād*, *quad* 'böse; ekel, schwach' (= 'rău; scîrbos, slab'); mhd. *quāt*, *kōt* 'Unrat, Schmutz' (= 'gunoi, murdărie'); tirol. *kōt* 'ekelhaftes Tier' (= 'animal scîrbos'), pl. *köter* 'allerhand Ungeziefer' (= 'diferite insecte, vermină') (cf. și Fr. Kluge, EWDS^{19}, 396, sub *Kot*); lit. *g'eda* 'Schande, Unehre' (= 'rușine, ocară, necinste'); v.prus. *gīdan* 'Scham' (= 'rușine, pudoare'). În lituaniană există și cuvintele *gõdas* 'Schlange'; 'Ochsenzunge, Klette' (= 'șarpe; limba boului, o plantă, brusture, scaiete') și *godỹnė* 'Blindschleiche' (= 'șarpe de casă', *Anguilus fragilis*), împrumutate din bielorusă. Le-am menționat pentru sensul 'șarpe'.

Evoluția semantica a radicalelor slave **gadŭ*, **gadina*, de la 'urît, respingător, scîrbos (despre animale)', la sensul 'șarpe' s-a datorat unui proces de interdicție de vocabular, care a funcționat, probabil, în fiecare limbă slavă în parte. Este vorba despre niște denumiri „tabu", cum a arătat A. Meillet, în *Quelques hypothèses sur les interdictions de vocabulaires dans les langues indoeuropéennes*, citat de E. Berneker (SEW, I, 290). În ceea ce privește sensul 'kleine Haustiere, Geflügel', Berneker (*ibid.*) precizează că acesta s-a dezvoltat din sensul 'kleine ekelhafte Tiere' (= 'mici animale scîrboase, respingătoare'), prin slăbirea trăsăturii inițiale dure, brutale, însoțită de mutarea accentului pe nota semantică de 'mic, gingaș'.

Evoluții semantice paralele prezintă și radicalul slav *gydŭ* (*gyzda*), care, pe plan indoeuropean, nu poate fi separat de *gadŭ* (Berneker, SEW, I, 374). Cu toate că de la acest radical slav nu avem reprezentanți în română decît pe *hîd* 'urît, scîrnav, scîrbos' (‹ ucr.), vom menționa cîteva exemple de continuatori ai săi în diferitele limbi slave, cu scopul de a ilustra evoluțiile semantice paralele cu cele ale radicalului **gadina*, **gadŭ*. Sensul cel mai răspîndit al reprezentaților slavi de astăzi ai lui **gydŭ* este 'ekelhaft, häßlich; Abscheuliches, Ekel' (= 'scîrbos, urît; dezgust, scîrbă'). În ceea ce privește transferul semantic spre denumiri de animale considerate ca avînd aceste însușiri, el s-a petrecut în limbi ca ucraineana (din Ungaria), unde *hyd* înseamna 'Natter' (= 'viperă'), și în slovacă, cu *hyd* însemnînd 'Ungeziefer; Federvieh' (= 'insecte; orătănii') și cu *hydina* 'Geflügel' (= 'orătănii, păsări de curte'). Româna nu cunoaște o asemenea schimbare de sens. Derivatul cu suf. *-ache*, *hîdache*, cu înțelesul 'drac', consemnat de DA, sub *hîd*, nu a avut în prealabil un sens legat de vreun animal care inspiră scîrbă, dezgust etc., ci este o creație lexicală hazlie (cf. și *fesache* 'drac' ‹ *fes* + *-ache*).

Din cele de mai sus, se desprinde existența unor linii de evoluții semantice paralele în cazul celor două radicale slave, **gadŭ*, **gadina*, resp. *gydŭ* (*gyzda*). În cazul ultimului termen, exemplele sînt mai puține. În mod schematic, evoluția semantică a trecut prin următoarele „verigi semantice": 'urît, scîrbos, respingător' ↔ 'reptilă, tîrîtoare' ↔ 'animal sălbatic, fiară, jiganie' ↔ 'monstru' ↔ 'animal (în genere)' ↔ 'pasăre (răpitoare)' ↔ 'pasăre de curte, orătănii' ↔ 'animale mici' ↔ 'insecte (respingătoare)', 'păduchi'. O comparație cu sfera semantică a rom. *gadină* – punctul de plecare al discuției din prezentul paragraf – ne arată că aceasta se aseamănă cel mai mult cu cea a cuvintelor bulgărești *gad*, *gadína*, care au accepțiile ‘reptilă, șarpe’; ‘insectă’, ‘fiară’, ‘animal de pradă’; ‘orătănii’, și cu cea a cuvintelor poloneze *gad*, *gadzina*, care au aceleași sensuri.

Tot în cadrul acestui proces semantic poate fi încadrat și mai bine înțeles semantismul cuvîntului românesc *gîndac*, al cărui etimon nu are, desigur, nimic a face cu cele ale cuvintelor slave pomenite mai sus. El provine dintr-o rădăcină onomatopoetică slavă, sl. **godakŭ* ‘bîzîitor’ ‹ *god-*, cu descendenți în diferite limbi slave (cf. Berneker, SEW, I, 340-341, sub *godo*, *gosti*). Demn de semnalat este faptul că termenul *gîndac*, alături de sensurile **1.** ‘insectă’ și **2.** ‘(rar) șoarece’ (o singură atestare), mai are, după datele din DA, prin Transilvania de nord, și înțelesul ‘șarpe’. Acest sens insolit a mai fost notat și în ALRR. *Maram.*, III, h. 589, *șarpe*, și anume în punctele anchetate 226 (Iapa, suburbie a orașului Sighetul Marmației), 227 (Săpînța) și 240 (Rona de Jos). De asemenea, în ALR I, întrebarea 1180, termenul *gîndac* a fost înregistrat, cu sensul ‘șarpe’, în pct. 350 (Budești) și 351 (Berbești), tot din Maramureș (informațiile provin din materialul nepublicat al DLR, litera V). În acest fel, atestările sensului neobișnuit se înmulțesc. Este aproape sigur că schimbarea semantică ‘insectă’ ↔ ‘șarpe’ a avut loc pe terenul limbii române, căci avem atestată, regional, și schimbarea semantică ‘șarpe’ → ‘gîndac’ (vezi DLR, s.v. *șarpe*). Desigur, o influență din partea termenului *gadină*, cu înțelesurile ‘șarpe’, ‘vierme’, ‘insectă’ etc., nu poate fi exclusă, mai cu seamă într-o arie dialectală cum este Maramureșul, unde pentru conceptul ‘șarpe’ apare denumirea *vierme* (cf. mai jos).

Pentru considerațiile semantice din prezenta lucrare, în care punctul de plecare a fost încercarea de clarificare a sensurilor speciale ale rom. *vierme*, anume acela de ‘șarpe’ și acela de ‘satana’, considerăm că merită a fi reținut faptul că echivalentul rom. *vierme* din PO este în alte variante vechi românești ale cartii *Facerea* cuvîntul v.sl.bis. *gadŭ*, în derivatul rom. *gadină*. Totodată, reluăm observația că, deși în mai multe limbi slave radicalul menționat a stat la baza unor denumiri cu sensurile ‘vierme’, ‘șarpe’, sensuri care ar fi putut aluneca spre acela de ‘drac’, ‘satana’, evoluția semantică din urmă nu a avut totuși loc. La fel, nici rom. *gadină* ‘sarpe’ nu a ajuns să aibă semnificația ‘drac’. În cele ce urmează, vom acorda o atenție specială evoluției semantice ‘vierme’ ↔ ‘șarpe’, mai întîi în limba română și apoi și în alte limbi. Cum am mai spus, sub influența textelor biblice, denumirile de care ne ocupăm au ajuns să aibă și sensul ‘drac’. Ultimul aspect semantic ne va opri atenția spre sfîrșitul studiului.

Cuvîntul românesc *vierme*, din lat. *vĕrmis*, *-is*, este explicat de H. Tiktin, DRG, s.v., prin ‘Wurm’, ‘Made’, cu precizări ca: *vierme alb* ‘Engerling’, *vierme de mătase* ‘Seidenraupe’, *vierme de făină* ‘Mehlwurm’, *buruiana viermelui* ‘Pfennigkraut, *Thlaspi arvense*’. Nici Tiktin și nici ceilalți autori de dicționare românești (DU, CADE, A. Scriban, DER, apoi DEX, DLRM etc.) nu înregistrează sensul ‘șarpe’ al cuvîntului *vierme*, cu atît puțin pe acela de ‘drac’. Aceste sensuri sînt consemnate însă în materialul DLR, litera *V*.

Cuvîntul *vierme*, rostit în graiul marmureşean *zierme*, are în acest grai, precum şi în cel învecinat din Satu-Mare, înţelesul 'şarpe'. Această accepție nu a mai fost înregistrată în nici un alt grai sau dialect românesc, inclusiv în cele suddunărene.

Datorită caracterului neobişnuit al acestui sens şi pentru că nu a mai fost înregistrat în lucrările de lexicografie publicate pînă acum, vom prezenta în continuare toate datele dialectale de care dispunem. Datele din ALR sînt preluate din materialul DLR, litera *V*. Tot de aici provin şi alte atestari. În ALR I (S. Pop), găsim: *ziérmele tie muşcă* 'şarpele te muşcă' , pct. 348, Petrova (ALR I, întreb. 1183); *zerme*, pl. *zermi* 'şarpe', *ibid.* (ALR I, întreb. 1180), pct. 349, Groşi, jud. Satu-Mare, pct. 350, Budeşti (aici a fost notat şi răspunsul *gîndac*, pl. *gîndaci* 'şarpe', apoi, sugerat, *zerme,* folosit pentru un şarpe „mai mare"); pct. 351, Berbeşti (aici s-a precizat că se spune, mai rar, şi *gîndac*); pct. 361, Fîntîna, com. Borşa (aici, la sugestia anchetatorului, informatorul a dat şi termenul *şerpe*, pl. *şărpi*). Expresia *Nu te-ntinde ca ziermele* 'nu te-ntinde ca şarpele' a fost consemnată în jud. Satu Mare, com. Bocicău (ARH.FOLK. VI, 300, 347). Diminutivul *zermurel* 'şerpişor' apare în versurile populare: *„Şi sub piatră un* ***zermurel****/ Cu dinții de oțel"*, din Vişeul de Jos, jud. Maramureş (CHEST. V, 173). Într-un descîntec notat în jud. Satu Mare, com. Moişeni, apare termenul *zierme* cu acelaşi sens: *„Asta* ***zierme*** *răul Asta* ***zierme*** *de nouă feluri"* (ARH.FOLK. I, 204, 237). Din localitatea Berbeşti, jud. Maramureş, provin următoarele versuri, în care *vierme* are sensul 'şarpe': *„Tu-ai fost* ***vierme*** *şi ai muşcat/ Cu gura m-ai sărutat,/ Din limbă verin mi-ai dat"* (BÎRLEA, P.P., 138). Acelaşi sens la T. PAPAHAGI, M, 118[24]: *„De şueru* ***zermilor****/ De tiotul (= chiotul) broaştelor"*.

Faţă de materialul din DLR, cele mai multe atestări, în cadrul unei arii compacte, a maram. *zierme* 'şarpe' se găsesc în ALRR. *Maram.* (de Petru Neiescu, Grigore Rusu şi Ionel Stan), în volumul al III-lea, h. 589, intitulată *şarpe*. Din totalul de 20 de puncte ale reţelei de anchetă, *zerme*, cu variante fonetice ca *zę́rme*, pl. *zerń*, *ziérme* etc., a fost notat în 17 puncte, în marea majoritate ca prim răspuns. În restul de 3 puncte, s-a înregistrat termenul *gîndac* 'şarpe' (cf. mai sus). Denumirea *şarpe*, cu varianta *şărpe*, *şiérpe* (‹ lat. **serpes*, *-is*), a fost dată ca al doilea răspuns în pct. 238 (Vişeul de Jos) şi 229 (Onceşti). În pct. 237 (Fîntîna-Borşa), primul răspuns a fost *şărpe*, dar informatorul s-a corectat, dînd răspunsul *zęrme*. În pct. 227 (Săpînța), după primul răspuns cu termenul *gîndac*, informatorul a făcut precizarea: *„în loc de şărpe"*. La fel, răspunsul *gîndac*, din pct. 240 (Rona de Jos), este însoţit de completarea: *„pe carte să spúńe şărpe"*. O altă precizare, care aminteşte de un atribut popular al dracului, a fost făcută de informatorul din pct. 235 (Săcel), după ce mai înainte acesta dăduse răspunsul *ziérme,* pl. *zierń*: *„să dzîčă şi spúrcat*; *spúrcaț"*.

Cuvîntul *vierme* a căpătat în graiul maramureşean (rar) şi sensul 'viperă' (ALRR. *Maram.*, III, h. 590, *viperă*). În timp ce în 17 puncte s-a primit răspunsul *víperă* (cu fonetisme ca *vípără*, *vípere*, *zípere*, *vịforă* etc.), în pct. 230 (Bîrsana) a fost înregistrată expresia *zérmile boụluị* 'viperă', iar în pct. 228 (Hoteni, Ocna-Şugatag), *tăt zérme* 'tot vierme'.

Judecînd după materialul oferit de harta 589, s-ar putea spune că termenul *şarpe* este de dată relativ recentă în graiul maramureşean. El este cunoscut de unii vorbitori din cărți, iar de alții din contactul cu alte zone ale țării, în urma deplasărilor bine cunoscute ale lucrătorilor forestieri maramureşeni.

Mutația semantică 'vierme' ↔ 'şarpe' în graiul maramureşean şi în cel învecinat din Satu Mare, a cărei vechime nu o putem, deocamdată, stabili, a făcut necesară găsirea de către vorbitori a unei alte (sau altor) denumiri pentru conceptul popular, destul de imprecis, de 'vierme'. Soluțiile găsite în grai pot fi văzute pe harta 593, *vierme*, din acelaşi ALRR. *Maram.*, III. Răspunsurile sînt departe de a fi unitare, mai ales dacă ținem seama de suprafața destul de mică a zonei anchetate. Din cele 20 de puncte anchetate, în 10 s-a răspuns cu termenul *codaț*, în trei cu o variantă a acestuia, *codate*, în 5 cu termenul *ciorman*, în 1 cu *carabete* şi în 1 cu *rîmă*. Este demn de semnalat faptul că la întrebarea „Cum îi spui la acela care strică şi roade pe dinăuntru un măr, o prună sau o pară?", termenul *vierme*, moştenit din latină şi general românesc, nu a fost primit ca răspuns în nici un punct din Maramureş. Faptul, cu totul remarcabil, atestă o vechime destul de mare a sensului 'şarpe' al cuvîntului *vierme*.

Plecînd de la constatarea că acest termen, cu sensul său originar, lipseşte în pct. 226 (Iapa-Sighet) şi 227 (Săpînța), de pe h. 593 dedicată noțiunii 'vierme' (în punctele respective, pe h. 589, pentru 'şarpe' apare răspunsul *gîndac*), Magdalena Vulpe, *Subdialectul maramureşean*, în TDR, 348 şi 354, nota 186, formulează presupunerea că *vierme*, cu sensul 'şarpe', ar fi avut, într-o epocă mai veche, „o arie mai largă". Într-adevăr, în cele două localități, în care pentru 'şarpe' se spune *gîndac*, termenul *vierme* nu-i nici el folosit cu sensul său general cunoscut ('Wurm'). În locul său, apar denumirile *carabete* (Iapa) şi *rîmă* (Săpînța). Presupunerea, adăugăm noi, este valabilă şi pentru punctele 350 (Budeşti) şi 351 (Berbeşti), din ALR I, 1180 (menționate mai sus). Aici, pentru sensul 'şarpe', s-a înregistrat termenul *gîndac*, iar pentru 'vierme', *čórman* (pct. 222), respectiv *čormán* (pct. 224) (ultimele răspunsuri provin din ALRR. *Maram.*, III, h. 593, *vierme*, în care au fost incluse în rețea şi localitățile anchetate de ALR I). Adăugăm că după ultima hartă citată, varianta *čormán* 'vierme', cu accentul pe ultima silabă, a mai fost înregistrată încă în 2 puncte: 225 (Vad) şi 240 (Rona de Jos). O formă cu sufixul *-ág*, în loc de *-án*, *čormág*, apare în pct. 229 (Onceşti).

Ultimul cuvînt maramureşean pentru 'vierme' are nevoie de cîteva precizari etimologice. Radicalul său este *ciormă* 'larva cărăbuşului', 'vierme alb', cuvînt atestat de DA tot numai în Maramureş, împreună cu derivatele în *-an* şi în *-ag*. Etimonul probabil este sl. **čĭrmŭ* 'Wurm', cu descendenți în sloven. *čȓm* 'Karbunkel, Fingerwurm' (= 'furuncul'); pol. *czerń*, poate în loc de **czerḿ* 'Würmer im faulenden Fleisch' etc. Radicalul slav are corespondenți pe plan indoeuropean: v.ind. *kŕmiš* 'Wurm', 'Made', n.pers. *kirm* 'Wurm', lit. *kirmis* 'id.', leton. *ze'rms*, *ze'rme*, dial. *zerme* 'Wurm, Spulwurm' (= 'limbric') etc. (ultima variantă, deşi identică cu cea maramureşeană, nu are nimic a face cu aceasta) ‹ i.e. **quermis* (Berneker, SEW, I, 169; Vasmer, REW, III, 325). Înrudit, probabil, pe plan slav comun, cu **čĭrmŭ* este sl.com. **čĭrvŭ*; ambele radicale ar descinde din acelaşi cuvînt indoeuropean comun.

Ultimul cuvînt slav, **čĭrvŭ*, are reprezentanți în toate limbile slave: v.bg. *črŭvĭ* 'σκώληξ, σής, bg. *červej* 'Wurm'; rus. *červĭ*, genit. *červĭá* 'Wurm'; ucr. *červ* 'Wurm'; s.cr. *cȓv* 'id.'; sloven. *čȓv* 'id.'; pol. *czerw*, gen. *czerviá* etc., iar sensul de bază este acela de 'vierme'. Dar, ca şi în cazul descendenților din radicalul **čĭrmŭ*, apare şi sensul 'roşu', 'culoare roşie', după o specie de viermi care au această culoare (SEW I, 172-173; Vasmer, *op. cit.*, III, 318).

Față de variantele slave de mai sus (şi încă de multe altele, înregistrate în dicționarele etimologice menționate, dar pe care nu le-am mai preluat aici), care au în silaba inițială africata *č-* (în s.cr. *c-* = *ț-*), urmată de *e*, în variantele atestate în .graiul maramuşean după africată *č-* apare vocale *o* (*čo-*). Ultima combinație sonoră se întîlneşte şi în cuvîntul românesc dialectal, din Transilvania, *ciormoiag* (denumeşte mai multe soiuri de plante), al cărui etimon este magh. *csormolya* (şi *csörmölye*, *csörmöly*) 'Kuhweizen, Kornbrand'. Cuvîntul maghiar însuşi este probabil de origine slavă. L-am menționat în discuția de față pentru că inițiala *čo-* ar fi putut avea vreo influență asupra formei maramureşene a cuvîntului *ciorman* etc. Modificarea fonetică a silabei inițiale *če-* în *čo-* a putut însă se petreacă şi pe terenul limbii române, cum o dovedesc numeroase exemple ca cele ce urmează: rom. *ciornoglav*, față de etimonul bulgar *černoglava*; rom. dial. *ciormoiag*, menționat mai sus, alături de rom. dial. *cirmoiag*; *ciobotă*, față de *cibotă*, *cebotari*; *ciocan*, față de paleosl. *čekanŭ* (a intervenit şi influența lui *cioc*); *ciochie*, față de *cechie* 'briceag'; *ciopor*, față de *cipor*; *ciorap*, față de *cerap*; *ciornoziom*, față de *cernoziom*; *ciozvîrtă*, față de *cezvîrtă* ‹ v.sl. *četvrŭtŭ* 'sfert', 'pătrat' etc. Această alternanță dintre *cio-* (*čo-*), pe de o parte, şi *ce-*, *ci-* (*če-*, *či-*), pe de altă parte, poate explica varianta maram. *ciorman* (*ciormag*), față de radicalul slav care avea *če-*, atît în **čĭrvĭ*, cît şi în *čĭrmĭ* (*ĭ* intens › *e*). Acceptarea în unele graiuri maramureşene a unui cuvînt vechi slav, **čĭrmŭ*, pentru 'vierme', este un fapt lingvistic demn de reținut. Poate că de aici a plecat schimbarea semantică în urma căreia *vierme* a căpătat, în întregul grai, sensul 'şarpe' .Acest fapt spune poate ceva şi despre vechimea schimbării semantice în discuție.

Cum am menționat şi mai sus, pe harta 593 din ALRR *Maram.*, *vierme*, din cele 20 de puncte, în 10 a fost înregistrat termenul *codaț* 'vierme (în mere)' (aceeaşi formă la sg. şi pl.), iar în alte 3, varianta *codate* (sg.) ~ *codaț* (pl.). Cu sensul 'vierme, în general', *codaț* (pl.) a fost notat şi pe harta 481, intitulată *omidă*, din ALRR *Maram.*, în pct. 236 (Moisei). Derivatul *codățos* (despre măr) 'viermănos' apare în pct. 230, Bîrsana, de pe h. 593. Radicalul acestor cuvinte pare a fi *coadă*, căruia i s-a adăugat sufixul *-at* (*-ate*), pl. *-ați*. Sg. *codați* este nou, fiind identic cu pluralul lui *codat* (DA). Pentru *codat*, s-a propus însă şi un etimon lat. pop. **codatus*, *-a*, *-um*, față de lat. clas. *caudatus* (CDDE, 355; Pascu, *Sufixele*, 97; DA, s.v.). Sensul mai răspîndit în popor al lui *codaț* este 'momoloc', 'pui de broască'. Specializarea semantică din graiul maramureşean şi din unele graiuri transilvănene nu poate fi prea veche. Cît priveşte varianta *codate* (sg.), ea aminteşte de sinonimul maramureşean *carabete* 'vierme', pl. *carabeț*, din pct. 226, Iapa.

Ultimul termen cunoaşte şi variantele *carabeț* (sg.), *carabăț*, *carabeț* (cf. *codaț*), toate denumind diferite larve (viermi, cari etc.) (vezi DA, s.v.). Etimonul lui *carabete* etc. nu-i clar, apropierea de *cărăbuş*, *carabaş* (‹ tc. *ḳarabaš* ‘cap negru’), *caraban* este evidentă, dar filiația semantică rămîne obscură. Într-un singur punct, 227, Săpînța, pentru ‘vierme’ s-a primit răspunsul *rîmă*, pl. *rîme* ‘Regenwurm’, postverbal de la lat. *rimo*, *-are* (Tiktin, DRG^{1}, s.v.).

Analiza materialului dialectal maramureşean a arătat că vorbitorii acestui grai, renunțînd, într-o perioadă relativ veche, la cuvîntul *şarpe*, prin folosirea pentru a denumi această vietate a termenului *vierme*, au fost nevoiți să recurgă pentru noțiunea „vierme“ la alte cuvinte din cîmpuri lexicale apropiate: *codaț* (*codate*), *ciorman*, *carabete*, *rîmă*.

Se pune întrebarea, de ce s-a produs în acest grai schimbarea semantică de la ‘vierme’ la ‘şarpe’ a cuvîntului *vierme*, schimbare care a dus la dispariția termenului *şarpe*? Un răspuns satisfăcător este deocamdată greu de dat. A fost formulată mai sus posibilitatea ca începutul schimbării să se fi datorat influenței vechi slave, în urma căreia a pătruns în grai, pentru ‘vierme’, cuvîntul *ciormă* (*ciorman*, *ciormag*). În acest caz, *vierme* rămînea liber ca să denumească altă vietate asemănătoare. Dar, atunci, de ce tocmai un cuvînt atît de bine cunoscut cum era *şarpe* a fost marginalizat şi apoi dat uitării sub presiunea lui *vierme*, care i-a luat sensul? Ca în multe alte cazuri similare de evoluții semantice, explicația trebuie să se restrîngă adesea la invocarea unor evoluții asemănătoare, dintr-una sau mai multe limbi. De cele mai multe ori, asemenea evoluții se petrec în mod independent, existînd totuşi, probabil, motivații primare asemănătoare. Dintre cele de natură strict lingvistică, un rol important îl pot avea interferențele dintre diferitele cîmpuri lexicale, care fac ca acelaşi termen să poată corespunde „la mai multe arhilexeme în acelaşi timp“ (E. Coşeriu, *op. cit.*, 10). Pot exista şi motivații extralingvistice. În cazul cîmpului lexical de care ne ocupăm, nu rare au fost situațiile cînd motivul înlocuirii l-a constituit sentimentul de teamă religioasă. Exemplul germ. *Schlange* este edificator. Denumirea stă în legătură cu verbul *schlingen* ‘sich krümmen’ (= ‘a se încolăci, a se îndoi’). Acest sens lipsit de încărcătură afectivă a contribuit la scoaterea din uz a cuvintelor mai vechi *Natter*, *Unke* şi *Wurm*, de care erau legate stări sufleteşti dominate de sentimentul fricii religioase. Aceeaşi motivație a stat la baza înlocuirii cuvîntului latinesc *anguis*, prin latinescul *serpens*, al cărui etimon (vb. *serpo*, *-ĕre*) avea sensul neutru de ‘a se tîrî’ (Fr. Kluge, EWDS^{19}, 653, s.v. *Schlange*). De aceea, nu este cu totul imposibil ca şi în graiul maramureşean vorbitorii să fi renunțat, din motive similare, la termenul *şarpe*, folosind în locul acestuia pe *vierme*, lipsit de încărcătură afectivă, şi care devenise oarecum disponibil în urma împrumutării unei denumiri slave (*ciormă*, *ciorman*). Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că *şarpe* avea şi are pînă astăzi în creştinism şi în popor şi sensul ‘drac’, prin urmare acest cuvînt putea fi supus oricînd unei interdicții lexicale şi considerat *tabu*. Un proces similar pare a se repeta în cazul maram. *zierme*, care, cum s-a văzut, în pct. 235 (Săcel), are ca sinonim pe *spurcat*. Iar acest din urmă cuvînt este un epitet bine cunoscut al dracului.

Schimbarea semantică 'vierme' ↔ 'şarpe' a avut loc şi în alte limbi. Astfel, mhd., ahd. şi asächs. *wurm*, pe lîngă sensul 'vierme', însemna şi 'Insekt, Schlange' (= 'şarpe'), 'Drache' (= 'balaur, zmeu'). Oscilaţia dintre sensurile 'vierme' şi 'şarpe' a fost permanentă în cazul acestui cuvînt pangermanic. Sensul iniţial a fost 'vierme', întocmai ca în corespondentele sale pe plan indoeuropean: lat. *vermis*; gr. ῥόμος 'Holzwurm'; lit. *vaȓmas* 'Insekt, Mucke' (= 'ţînţar'), 'Viehfliege' (= 'muscă de vite'); v.prus. *wormjan*, *warmun*, *urminan* 'rot'; v.rus. *vermije* 'Insekten'; ucr. *vermjanyj* 'rot'. Radicalul indoeuropean **uer-* avea sensul 'drehen, sich winden' (= 'a se învîrti, a se răsuci, a se împleti'). Germ. *Wurm* a cunoscut pe alocuri o restrîngere semantică, însemnînd, în Mecklenburg – Pomerania, 'Käfer' (= 'cărăbuş'), iar în partea de nord-vest a Germaniei, 'Motte' (= 'molie') (Fr. Kluge, EWDS^{19}, 872).

Aceeaşi alunecare de sens se întîlneşte şi în cazul unor descendenţi ai radicalului i.e. **egh-*: gr. ἔχις 'Schlange', arm. *iž* 'Schlange', 'Viper', faţă de kymr. *euod* 'Schafwürmer', *euon* 'Pferdewürmer', ahd. *egala* 'Egel' (= 'lipitoare'), norv. dial. *igle* 'Wurm in der Schafleber' (Walde-Hofmann, LEW, I, 48; Frisk, GEW I, 601-602, sub ἔχις).

De asemenea, din radicalul i.e. **ang^{u}(h)i-* 'Wurm', cu reprezentanţi ca lat. *anguis*, v. sl. *ožĭ*, lit. *angĭs* 'Schlange' etc., se explică cuvintele ahd. *angar* (*ī*), mhd. *anger*, *enger* 'Made' (= 'larvă de insectă, vierme, viermişor, strepede'), de la care provin diminutivele ahd. *ẹngirinc*(*g*), mhd. *enger*(*l*)*inc* 'Wurm, Finne' (= 'vierme; cisticerc, stadiu de evoluţie a teniei'), nhd. *Engerling* 'larvă de gîndac, mai ales de cărăbuş'.

Lat. *colubra*, *-ae* (şi *coluber*, *-i*), cu sensul '(kleinere) Schlange' (= 'şarpe mai mic'), dezvoltat dintr-un sens iniţial, indoeuropean, de 'sich windende, krümmende' (= 'care se învîrte, se încolăceşte')[5], are şi sensul 'vierme' (*caecae colubrae* 'viermi intestinali' ; cf. G. Guţu, *Dicţionar latin-român*, Bucureşti 1983, 213).

Lat. *bēstia*, *-ae* 'Tier, bes. wildes Tier' (= 'animal, mai ales animal sălbatic') a căpătat în latină şi sensul 'Schlange', apoi şi pe acela de 'Wurm'. Sensul 'şarpe' se întîlneşte în it. *biscia* 'Schlange', iar cel de 'vierme', în *biscio* 'Trichine', veneţian. *bisa* 'Holzwurm' (= 'larvă de insecte în lemn, cari'). Cf. şi vb. *bisar* 'durchlöchern' (= 'a se găuri, a străpunge'). Diminutivul lat: **besticulum* 'kleines Tier', devenit în v.pg. *bestigoo* şi în dialectul din Barros (Portugalia) *bestigo*, are, în ambele cazuri, sensul 'große Schlange'.Tot în portugheză, lat. *bestulus*, *-a* 'Tierchen' devenit *bicho*, a ajuns să aibă şi sensul 'Wurm' şi 'Insekt' (Walde-Hofmann, LEW, I, 102; Meyer-Lübke, REW, 1061, 1062, 1063a).

---

[5] Aceeaşi motivaţie etimologică iniţială se întîlneşte şi în cazul unor denumiri pentru 'şarpe' cum sint: germ. *Schlange*, din ahd. *slingan*, nhd. *schlingen* 'a se încolăci'; gr. σκώληξ, -ηκος 'Wurm, Larve' ‹ * σκῶλος 'Krümmung' (=cotitură, îndoitură), σκωλύπτομαι 'krümmen, winden' (GEW, II, 745); lat. *natrix*, *-icis* 'Wasserschlange', dintr-un radical i.e .cu sensul 'die sich windende' (LEW, II, 147); germ. *Natter*, care provine dintr-un radical i.e. **nētr-*: **nətr-*, '*Schlange*', acesta din rădăcina verbală *(*s*)*nē-*, 'drehen, sich winden' (= 'a învîrti, a se încolăci') (EWDS^{19}, 504).

Pentru a-l denumi pe satana sau pe diavol[6], creştinismul a recurs la denumirile unor animale din rîndul reptilelor sau viermilor. Procedeul era preluat, parțial, din iudaism. Astfel, lat. *draco, -onis*, care este împrumutat din gr. δράκον, -οντος, însemna în aceste limbi ‘zmeu, balaur, şarpe’. Etimonul este vb. δέρκομαι ‘ansehen, bliken’ (= ‘a privi’). Motivația inițială a fost privirea paralizantă, înfricoşătoare, a acestei vietăți fabuloase (Walde-Hofmann, LEW, I, 373; Frisk, GEW I, 414). Din latină vine rom. *drac*, germ. *Drache(n)*. De asemenea, în latină s-a folosit pentru ‘drac’ termenul *anguis* ‘şarpe’. Despre al treilea cuvînt latinesc cu această accepție, *vermis*, a fost vorba mai sus. În sfîrşit, *serpens* a devenit de asemenea simbolul diavolului şi al infernului.

Acest animal apare ca întruchipare a diavolului încă în *Vechiul Testament* (gr. ὄφις, lat. *serpens*, sl. **ѕмїй**), în *Fac.*, *3*, 1, 2 etc.: „Ὁ δὲ ὄφις ἦν φρονιμώτατος πάντων τους θηρίων τους ἐπί τῆς γῆς“; „Sed et serpens erat callidor cunctis animantibus terrae“[7].

Foarte numeroase sînt versetele din *Apocalipsa*, în care satana este denumit *serpens*. De exemplu, în cap. *12*, 19: „*Et proiectus est draco ille magnus*, **serpens** *antiquus, qui vocatur Diabolus et Satanas qui seducit universum orbe*“; *20*, 9: „*Et descendit ignis a Deo de caelo et devoravit eos, et diabolus qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, ubi et bestia et pseudopropheta cruciabantur die ac nocte in saecula saeculorum*“; *20*, 2: „*Et apprehendit draconem*, **serpentem** *antiquum, qui est Diabolus et Satana, et ligavit eum per annos mille, et misit eum in abyssum*“.

Acest sens al lui *serpens* s-a transmis şi în română. Rom. *şarpe* este atestat de nenumărate ori în textele religioase vechi cu această accepție. Ca şi în cazul cuvîntului *drac*, s-ar putea ca acest sens să fie prezent în română începînd încă din latina populară, deşi probe sigure în acest sens pot fi mai greu aduse. Cu accepția ‘diavolul (întrupat în şarpe)’, DLR, s.v., aduce numeroase atestări din româna veche, din care spicuim cîteva: *Înşelăciunea* **şarpelui** (CORESI, Ev. 176); *Roagă-te* [...] *să ia de noi pre* **şarpe** (BB), 111^2 / 37); *Înşelăciunile* **şarpelui** *celui de demult* (ANTIM, p. 15); **Şarpele** *au învitat* (= ‘instigat’) *pre Eva* (GCR II, 235 / 15, cca 1820).

Revenind la punctul de plecare, putem aduna următoarele rezultate. Sintagma *viermii iadului cei neadormiți*, avînd ca bază de plecare versetele 44, 46, 48, din Cap. *9* al *Evangheliei* de la Marcu, s-a referit de la început la diavol. În multe variante este folosit, ca în latină, greacă şi slavă, forma de singular. Apariția pluralului a fost, probabil, rezultatul unei contaminații cu alte versete biblice, în care sensul avut în vedere era acela de ‘molie’. În PO, *vierme* este folosit cu sensul ↔ ‘reptilă’, avîndu-se, probabil, în vedere semnificația dublă a sl. *gadŭ*: ‘Kriechtier’ şi ‘Gewürm’.

---

[6] *Satana* ‹ ebr. *sātān* ‘Widersacher’; lat. *diavolus*, gr. διάβολος ‘Verleumder’, în greaca biblică ‘Widersacher’ (› got. *diabulus* › **diuvulus* › ahd. *tiufal*, germ. *Teufel*, EWDS^{19}, 748).

[7] Mephistopheles îi scrie şcolarului următoarele cuvinte ale şarpelui: Eritis sicut Deus scientes bonum et malum, după care îi dă sfatul: „Folge nur dem alten Spruch und meiner Muhme, der Schlange,/ Dir wird gewiβ einmal bei deiner Gottähnlichkeit bange!“.

Mărturisim în final că de la început am fost tentaţi să credem că semnificaţia 'şarpe' a maram. *vierme* (*zerme*) a stat cumva la baza sintagmei *viermii iadului cei neadormiţi*. Ipoteza nu a fost susţinută de analiza textelor vechi româneşti şi a originalelor slave, greceşti, latineşti. Vechimea schimbării semantice 'vierme' ↔ 'şarpe' în dialectul maramureşean nu a putut nici ea fi determinată deocamdată cu precizie. A fost însă bine reliefat faptul că mutaţia semantică 'vierme' ↔ 'şarpe' ↔ 'diavol' este în alte limbi foarte veche, fiind reflectată încă de la început în scrierile sfinte, de unde, prin traduceri, a fost preluată de tot felul de limbi. Dar, totodată, s-a văzut că evoluţii semantice asemănătoare pot avea loc şi în mod independent în cele mai diferite limbi.

O rămăşiță din „teoria umorilor“: expresia „a şti moarea cuiva“ *

Cînd copilul Creangă, în cunoscutul episod din *Amintiri*, nu vrea să plece din Humuleşti la seminarul de la Socola, „plîngînd cu zece rînduri de lacrămi“, mama i-o taie scurt cu următoarele cuvinte:

„ – Degeaba te mai sclifoseşti, Ioane!...; la mine nu se trec astea... Pare-mi-se că *ştii tu moarea mea*... Să nu mai faci ia acuş, să ieu culeşerul din ocniță, şi să te desmierd, cît eşti de mare!“

La prima vedere, nu există îndoială că *moare* din expresia subliniată ar fi alt cuvînt decît mold. *moare* 'zeamă de varză', din lat. *mŭria*, cu corespondenți şi în alte limbi romanice (it. *moia*, npv. *muro*, *muiro*, vfr. *muire*, sp. *muera*). Aşa, de pildă, în glosarul ediției Călinescu a operei lui Creangă (Bucureşti, 1953), *moare* este explicat prin 'zeamă de varză', iar expresia *Pare-mi-se că ştii tu moarea mea*, prin 'mă cunoşti la supărare, că e vai de tine'. În afară de Creangă, DL atestă aceeaşi expresie şi la Calistrat Hogaş: „Dă, cucoane... ieşim la mal, *că doar îi ştim noi moarea Tazlăului*“. Dicționarele inserează această expresie sub cuvîntul *moare*, şi se pare că ar exista o justificare, deoarece, alături de *a şti moarea cuiva*, se spune şi *a mînca sau a gusta (din) moarea cuiva* 'a cunoaşte firea, năravul cuiva, a avea de-a face cu cineva, a fi avut de suferit de pe urma firii aspre a cuiva' (DL). Ultima expresie apare mai întîi la Alecsandri: „Poftească [la judecată], dacă vrea *să guste moarea lui Harță Răzeşul*“ (apud Tiktin, DRG, s.v.), apoi, iarăşi, la Creangă: „Nu ştii cine-i mămuca, *n-ai mîncat niciodată moarea ei!*“, precum şi în revista „Şezătoarea“, VII, 42; „Da *ai gustat* încaltea *şi din moarea lui!*“ (DL).

Ne vom ocupa, deocamdată, numai de prima expresie, *a şti moarea cuiva*, în care *moare* înseamnă 'fire', 'temperament', 'caracter', 'felul de a fi al cuiva'. Cealaltă construcție este posterioară.

Se pune însă întrebarea: ce legătură poate exista între *moare* 'zeamă de varză' şi sensul 'fire', 'temperament' al aceluiaşi cuvînt din expresia de care ne ocupăm? *Moare*, cum se ştie, este un cuvînt dialectal moldovenesc (cunoscut şi în cea mai mare parte a Transilvaniei) şi este greu de imaginat că, în regiunile în care, pentru mold. *moare de curechi*, se spune *zeamă de varză*, ar putea exista expresia *a şti zeama de varză a cuiva*. O asemenea expresie este, pentru oricine, lipsită de sens. Dar, atunci, situația este aceeaşi şi pentru expresia *a şti moarea cuiva*, atîta vreme cît *moare* înseamnă şi 'zeamă de varză'.

În cele ce urmează, vom încerca să dovedim că termenul de bază al expresiei noastre este, la origine, un alt cuvînt decît cel normal în graiul moldovenesc (şi transilvănean) şi că numai întîmplător, mai bine zis prin etimologie populară, termenul vechi s-a îmbogăţit cu sensul cuprins în expresia *a şti moarea cuiva.*

---

* Apărut în LR XV (1966), 3, p. 223-228; vezi acum şi V. Arvinte, *Normele limbii literare în opera lui Ion Creangă*, Iaşi, 2002, p. 198-201.

Pentru a nu lungi vorba, mai ales că cititorul a putut deduce chiar un titlu cam cum stau lucrurile, vom spune că *moare*, cu sensul 'fire', 'temperament' este, la origine, un termen medical, anume *umoare*. Istoria acestui cuvînt, strîns legată de a lui *humor*, *umor*, nu s-a făcut decît parţial în română, şi aceasta îndeosebi prin contribuţia lui N.A. Ursu[1]. Informaţiile din dicţionare sînt extrem de sărace. Pentru alte limbi, în afară de materialul bogat din dicţionare, menţionăm studiul lui Wido Hempel, *Über spanisch* **humor**[2], dar îndeosebi cartea lui Robert Escarpit, *L'humor*[3], unde se dau numeroase alte indicaţii bibliografice.

Cînd şi prin ce împrejurări a ajuns termenul medical *umoare* în conştiinţa publicului românesc? Pentru a răspunde, credem necesar să menţionăm în prealabil cîteva din momentele mai însemnate din istoria acestui cuvînt, în cadrul cîmpului onomasiologic din care face parte.

„Teoria umorilor" a jucat un rol hotărîtor în toată istoria şi practica medicală din antichitate şi pînă aproape de epoca modernă. „La théorie des humeurs, scrie R. Escarpit, renouvelée des Grecs, transmise par les Arabes, recueillie par les médecins et alchimistes, conservait à la fin du Moyen Âge les traits principaux que, deux mille ans plus tôt, lui avait donnés Hippocrate de Cos"[4]. Trăsăturile esenţiale ale teoriei le reproducem după acelaşi autor: „Hippocrate distinguait quatre tempéraments fondamentaux, dont chacun correspondait à la prédominance d'une des quatre humeurs existant dans le corps humain. Ces humeurs elles-mêmes s'apparentaient aux quatre Eléments: la bile au Feu (chaud), l'atrabile à la Terre (froid), le sang à l'Air (sec) et la pituite à l'Eau (humide). Ainsi les tempéraments s'intégraient-ils à une sorte de cosmogonie fondée sur les affinités"[5]. Teoria umorală a fost completată de Galienus, în secolul al II-lea e.n. Acesta vede „dans la *prédominance anormale* d'une des humeurs dans l'organisme, la cause de toutes les maladies"[6]. Evoluţia şi soarta acestei teorii de-a lungul evului mediu este prezentată, în continuare, pe scurt, de autorul citat, şi noi nu mai insistăm asupra ei. În orice caz, ca urmare a disputei iscate în jurul medicinii „umorale", termenul ajunge să fie „à la mode dans toute l'Europe à la fin du XVI^{e} siècle"[7], trecînd din limbajul savant în cel curent. Teoria umorilor începe să fie pusă la contribuţie şi în domeniul artistic, literar, pentru „determinarea şi definirea caracterelor-tip": „on aura ainsi pour commencer le Coléreux, l'Atrabilaire, l'Emporté, le Flegmatique, puis toutes les combinaisons intermédiaires"[8]. Nu este cazul să stăruim asupra evoluţiei, de altfel extrem de complexe, a noţiunii medicale, dar mai ales estetice, pe care o prezintă excelent R. Escarpit, iar pentru spaniolă Wido Hempel. Reținem însă faptul că în principalele limbi de cultură termenul lat. *ūmor*, *-ōris* „Feuchtigkeit“, trecînd din domeniul medical în cel psihologic, artistic etc., a ajuns să denumească unul dintre fenomenele cele mai complexe şi mai greu de definit.

---

[1] *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962, *passim*.

[2] „Romanische Forschung", 72. Band, 1960, p. 222-269.

[3] Paris, 1963 (prima ediţie din 1960).

[4] *Op. cit.*, p. 11.

[5] *Ibidem.*

[6] *Ibidem.*

[7] R. Escarpit, *op. cit.*, p. 12.

[8] *Ibidem*, p. 14.

Revenind la limba română, noțiunea şi termenul *umor* au o evoluție numai parțial asemănătoare cu cea din limbile apusene. În genere, situația lui ca termen medical nu diferă prea mult de cea semnalată mai sus, în vreme ce (*h*)*umor* din domeniul creației artistice nu a făcut, la noi, drumul anevoios şi foarte complicat al engl. *humour*, fr. *humour*, sp. *humor* etc., ci noi l-am primit, cu accepțiile din secolul al XIX-lea, direct din franceză (eventual engleză), italiană etc. Pentru discuția noastră însă, important este numai înțelesul medical al cuvîntului, din care derivă nemijlocit cel psihologic (‘temperament’, ‘fire’). În acest sens, vom pune la contribuție din plin lucrarea citată a lui N.A. Ursu, în care se dau primele şi cele mai importante atestări ale termenilor româneşti pentru noțiunea hipocratică *umor*.

Scrierile de medicină la români datează abia de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Interesant este amănuntul că primul text medical românesc mai important conține, de fapt, o prezentare a „teoriei umorilor“. Este vorba de o traducere din Hipocrat, rămasă în manuscris în Biblioteca Universității din Iaşi, cu titlul *Alegerile lui Ippocrat*. Nici Galienus nu rămîne mult timp necunoscut, căci într-un alt manuscris, a doua lucrare mai însemnată de medicină în limba română, anume *Meşteşugul doftoriii*, tradus din greceşte între anii 1760-1770, se prezintă în partea introductivă, în limba greacă, „o scurtă istorie a vieții şi a activității medicale a lui Galienus“[9], celălalt promotor al „teoriei umorilor“. Aceste traduceri, precum şi multe alte tipărituri care le urmează, pun în circulație la români noțiunea, dar nu şi termenul *umoare*, care totuşi nu va întîrzia prea mult. Motivul constă în faptul că originalele greceşti aveau alt termen ὑγρόζ, ὑγρασία, pe care traducătorii români l-au calchiat, redîndu-l prin *umezeală, natură umedă* ‘temperament flegmatic’ (*Alegerile lui Ippocrat*); *umădături* (*Meşteşugul doftoriii*, 1760-1770), cărora le urmează, în secolul al XIX-lea, *umezele* (1815)[10]; *umezăli* (humores), *umezelile ochiului* (humores oculi) (1830); *umezeală* (umor), în exemplul *transpirația se numeşte acea umezeală* (umor) (1820-1830). După 1830 se pare că *umezeală* cu sensul ‘umoare’ îşi termină cariera în terminologia medicală. Derivatul *umezeală*, din *umed*, este, prin etimonul lat. *humidus*, *ūmĭdus*, înrudit pe departe cu *ūmor*, *-ōris*.

Cam în acelaşi timp cu acest cuvînt apare şi sinonimul *zeamă, zemuri* (humores), care este tot un calc (cf. şi germ. *Saft*, *Körpersaft* ‘umor’), şi a cărui viață este ceva mai lungă, pentru că este atestat din anii 1760-1770 pînă pe la 1857[11]. Ocazional sînt folosite cu aceeaşi accepție şi cuvintele *suc*, *usuc*, *must*, care s-au dovedit neviabile tot din pricina pletorii semantice.

---

[9] Vezi N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 57.

[10] Anii indică data semnalării variantelor în diferitele texte medicale consultate de N.A. Ursu.

[11] Numeroase forme, la N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 294.

Deşi apărut ceva mai tîrziu, către sfîrşitul secolului al XVIII-lea, termenul *umoare* s-a arătat a fi cel mai potrivit şi a rămas în limbă pînă astăzi, bineînțeles cu sensul modificat, modern, 'lichid intercelular constituind mediul în care trăiesc celulele' (vezi DM, s.v.). Primul care-l foloseşte este Amfilohie Hotiniul, în *Gramatica fizicii* sau *Gramatica de la învățătura fizicii*, manuscris de pe la 1790, o traducere din italiană, în expresiile: *umore steclită* sau numai *stecloasă*; *umorii sîngelui*. El reapare în 1813, apoi între 1820-1830, iar în deceniile următoare, pînă către 1860, el devine termenul ştiințific de bază, adeseori fiind însoțit şi de alte sinonime din cele menționate mai sus: *umori* (*umezele*) (1813); *umorii* sau *osucurile* (1836); *umori* (1853, 1857); *umoruri* (1848, 1862); *umoare* sg. (1848); *umoarele* (*umezelile* trupului) (1857); *humori* (1854); *humoarea* sticloasă [la ochi] (1857). Semnalăm în mod special apariția termenului *umoare* într-un dicționar din epocă[12]. Este o dovadă că termenul devenise curent în vorbirea oamenilor cu oarecare cultură.

În formele înşirate întîlnim înțelesul anatomic medical al lui *umoare*. Din cercetarea lui N.A. Ursu, care se opreşte în jurul anului 1860, nu rezultă dacă celălalt sens, anume 'temperament determinat de acțiunea diferitelor umori', 'fire', era sau nu cunoscut în epocă. Putem deduce totuşi, fie indirect din aceeaşi lucrare, fie şi din alte surse, că el exista.

Mai întîi, întreaga teorie a umorilor nu se poate dispensa de această accepție. În tot mai numeroasele cărți de popularizare a medicinii, diferitele tipuri de temperamente sau caractere sînt prezentate exact cu denumirile cerute de „teoria umorilor". Apare, astfel, caracterul flegmatic, căruia i se spune mai întîi *umedos*, în *Alegerile lui Ippocrat*: va fi de *folos celor umedoşi din fire*. În aceeaşi lucrare e semnalat *flegmă*. La cîțiva ani apare *flegmaticios* (1760-1770), apoi *firile cele flegmatice* (1815), alături de *fire rece* (1816), iar după aceea atestările se înmulțesc: *flegmaticos*, *flegmaticuş*, *flegmatic*, *flecmos*, *flegmos*, cf. *flegmaticii* [...] *foarte mult muc fac* (1831), în care *muc* înseamnă 'flegmă'. Tipul coleric este şi el prezent din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, într-o lucrare a lui M. Strilbițki[13], unde i se spune *holeric*, adj. *holericesc*. Mai tîrziu apare *coleric*, *colericesc*. Nu lipseşte nici melancolicul, şi aceasta chiar din primele texte medicale. În *Meşteşugul doftoriii* se vorbeşte de *firea cea melanholicoasă* şi de *melanholia cea ipohondricească*, pentru ca apoi să apară, tot mai des, în alte texte, *melanholicos*, *melanholicios*, *melanhonicos*, *melanhonic*, *melanholic* etc. Tipului sanguin i se spune *sîngios* (temperament *sîngios*, fire *sîngioasă*), *sîngeros*, *sancvinicesc*, *sancvinic*, *sînguin*, *sînguinic*, *sanguin*. Pentru 'temperament' se folosesc termenii *fire* („firile unora sînt bune sau rele vara, iar ale altora iarna", în *Alegerile lui Ippocrat*), *alcătuirea trupului*, *felustare*, *crasis*, *stîmpărămînt* etc. În deceniul al patrulea al secolului trecut e menționat chiar şi *splenă*, cu explicaţia *boală de melanholie* (1841), cu variantele *spleen* (1848, 1852), *splin* (1855), care era la modă din a doua jumătate a secolului precedent în Anglia[14].

---

[12] I.D. Negulici, *Vocabular român de toate vorbele străbune repriimite pînă acum în limba română şi de toate cele ce sunt a se mai priimi d-acum înainte şi mai ales în ştiințe*, Bucureşti, 1848.

[13] *Curioaznică şi în scurt arătare celor ce iubesc a cerca vrednice învățături din fiziognomie*, Iaşi, 1785.

Prin urmare, întregul arsenal al „teoriei umorilor“, cunoscut publicului larg din apusul Europei încă din secolul al XVI lea – al XVII-lea, este preluat de promotorii mişcării medicale româneşti dintre anii 1750-1860, adaptat, explicat şi răspîndit prin tot felul de scrieri de popularizare. Locul central în această terminologie îl ocupă, fără îndoială, cuvîntul *umoare*, care, prin jurul anului 1850, cînd ştiinţa medicală românească, sub influenţa celei franceze, ajunsese să se consolideze, înlăturase aproape cu totul celelalte sinonime. Alături de sensul anatomic, sub influenţa fr. *humeur* (it. *umore*), rom. *umoare* cunoaşte şi înţelesul de 'temperament', 'fire'. Dacă acesta nu apare în lucrările medicale, ceea ce nu-i absolut sigur, el există însă la scriitorii din epocă, de pildă la C. Negruzzi şi, ceva mai tîrziu, la I.L. Caragiale. Primul întrebuinţează forma *umor* 'fire', 'temperament': „*Umorul* său melancolic venea mai mult din pricina îndelungatelor sale suferinţi“. La Caragiale, *umoare* apare în expresia „a-şi recăpăta buna *umoare*“. În secolul nostru, sensul 'fire', 'temperament' al cuvîntului *umoare* apare şi la alţi scriitori. DL, unde am luat exemplele de mai sus, are expresia *umoare sarcastică* (G. Călinescu); Scriban, *Dicţionaru*, notează *umoare veselă* şi exemplele, desigur, se pot înmulţi.

În această situaţie, nu este greu de înţeles că, pe la mijlocul secolului trecut, în mediile mai puţin cultivate de la oraşe şi apoi de la ţară, termenul *umoare* a putut fi uşor apropiat de *moare*, prin etimologie populară. Apropierea era cu atît mai lesne de făcut, cu cît chiar în lucrările medicale, pentru *umoare* sînt întrebuinţate cuvinte foarte apropiate semantic de *moare*: *zeamă*, *must* etc. Sub aspect formal, detaşarea şi apoi dispariţia lui *u*- aminteşte de procedeul sesizat de Al. Graur în expresia *cu un sul subţire* „printr-un calcul fin, cu isteţime, cu şiretenie“[15], în care *un sul* provine din turc. *usul* 'mijloc', 'metodă', intrat şi în ngr. οὐσοῦλι, bg. *usul*, mr. *usuli*.

Expresia *a şti moarea cuiva* este specifică graiului moldovenesc şi apare numai la scriitorii moldoveni. Ea există şi astăzi, de pildă în graiul din Voineşti-Iaşi. Situaţia este normală, dacă avem în vedere răspîndirea teritorială a termenului *moare*. Cînd asupra identităţii *moare* 'zeamă de varză' – *moare* 'fire', 'temperament' n-a existat nici o îndoială, alături de *a şti moarea cuiva*, tot în acest grai, şi ca o justificare a acestei expresii, care li se va fi părut unora, şi pe drept cuvînt, lipsită de sens, a apărut construcţia *a mînca*, *a gusta* (*din*) *moarea cuiva*. Verbul *a mînca* (eventual *a gusta*) apare adesea în expresii cu un conţinut asemănător: *a mînca papară*, *a mînca bătaie* etc., de unde foarte bine s-a putut spune şi *a mînca moarea cuiva*. „Justificarea“ de la nivelul graiurilor populare a fost luată de bună şi de către autorii de dicţionare, care inserează pe *moare* 'fire', 'temperament' sub *moare* (*de curechi*) 'zeamă de varză'.

---

[14] Cf. R. Escarpit, *op. cit.*, p. 45: „spleen, c'est-à-dire la rate hippocratique, siège de la mélancolie“.

[15] *Etimologii româneşti*, Bucureşti, 1963, p. 146.

Reflexele lingvistice în română ale „teoriei umorilor“ constituie un capitol de onomasiologie dintre cele mai interesante, dar şi foarte puţin cercetate la noi. Cum spuneam şi mai sus, în cultura românească nu a avut loc procesul de elaborare şi transformare lentă a conceptelor medicale ale „teoriei umorale“ din noţiuni psihologice, artistice, filozofice etc., aşa cum s-a întîmplat în diferite ţări din apusul Europei. Conceptul *umor*, unul dintre cele mai greu de definit, a fost adoptat la noi, cu întreaga sa gamă de sensuri, adeseori contradictorii, destul de tîrziu. Dar *umorul* este, printre altele, un fenomen legat adesea de un anumit grup social şi mai ales de o anumită ţară: „... l'humor d'un pays donné est souvent inaccessible aux habitans d'un autre pays“[16]. Prin urmare, este de aşteptat ca şi în literatura română, cu mulţi scriitori „umorişti“, conceptul să se fi îmbogăţit cu noi accepţii, cu trăsături româneşti, care merită o cercetare specială. În ce ne priveşte, ne-am oprit la un singur martor lingvistic al „teoriei umorilor“. El aparţine stadiului incipient din evoluţia atît de complicată a conceptului hipocratic[17].

---

[16] R. Escarpit, *op. cit.*, p. 90.

[17] Nu este exclus ca în expresia mold. *a nu fi nici de zeama ouălor*, folosită şi de Creangă la adresa lui Trăsnea, să avem a face cu sensul hipocratic al cuvîntului *zeamă* (vezi mai sus), iar întreaga expresie să aparţină stilului „coroziv“, de care, precum se ştie, scriitorul humuleştean nu era de loc străin. Mold. *a fi de-o zamă cu cineva* este însă un caz de „deraiere lexicală“ pentru *a fi de o seamă* 'a fi de aceeaşi vîrstă cu cineva'.

Calcuri lingvistice în cartea *Ieşirea* [*]

(PO, BB, ms. 45, ms. 4389)[1]

Vom analiza fenomenul menționat în titlul lucrării pornind de la exemplele conținute în cartea *Ieşirea*, Cap. *18*, vers. 21.

În BB: *„Şi tu socotêşte ție den tot norodul oameni tari şi temători de Dumnezău, oameni direpți ce urăscu mîndriia şi vei pune preste dînşii* **mai mari preste mie**, *şi* **mai mari preste sută**, *şi* **mai mari peste cincizăci**, *şi* **mai mari peste zece**, *şi* **aducători înlăuntru de cărți**". Sintagmele cu aldine se întîlnesc aproape în aceeaşi formulare în textul echivalent din ms. 45, care a stat la baza textului tipărit al BB: „**Mai mari preste mie** *şi* **preste sută** *şi* **preste cincidzăci** *şi* **preste dzeace mai mari** *şi* **aducători înlontru de cărți**".

Cuvintele subliniate redau în mod servil modelul grecesc al *Septuagintei*: *mai-mari-preste-mie* calchiază gr. χιλιάρχους (χίλιοι, -αι, -α = 1000 + (ὁ) ἀρχός, -οῦ 'chef'); *mai-mari-preste-sută* calchiază gr. ἑκατοντάρχους (ἑκατόν = 100 + (ὁ) ἀρχός, -οῦ 'chef'); *mai-mari-p(r)este-cinci(d)zăci* redă cuvînt cu cuvînt gr. πεντηκοντάρχους (πεντήκοντα = 50); *mai-mari-peste-zeace* calchiază gr. δεκαδάρχους (δέκα = 10).

Recurgerea la numerale pentru denumirile funcțiilor menționate în versetul *Ex. 18*, 21 se întîlneşte şi în versiunea slavonă: **тысѧщники**, de la bg. *týsęšti* şi *tysosti* '1000' (rus. -sl. bis. *tysošta*, *tysęšta*, vrus. *týsjača*, ucr. *týsáča* etc.), care înseamnă 'mai mare peste o mie', calchiind cuvîntul grecesc menționat mai sus; vsl. **сотники** (din *sŭto* '100') 'mai mare peste o sută'; vsl. **пѧтьдесѧтъники** (din vsl. *pętĭ* '5' + *desętĭ* '10') 'mai mare peste cincizeci'; vsl. **десѧ́тники** 'mai mare peste zece'.

Modelul slavon a fost imitat de primii traducători români ai acestui text. Aceştia au creat de la *mie* derivatul *miiaş*, atestat în multe texte vechi: de la *sută*, *sutaş* (vezi Tiktin, DRG, s.v.).

În *Biblia* germană, procedeul este acelaşi. Pentru 'mai mare peste o mie' se spune *Oberste über tausend*; pentru 'mai mare peste o sută', *Oberste über hundert*; pentru 'mai mare peste cincizeci', *Oberste über fünfzig*; iar peste 'mai mare peste zece' *Oberste über zehn.*

În limba maghiară, textul care a servit ca model traducătorilor români ai *Paliei de la Orăştie* conține denumirile: *ezerdeseket* (cf. magh. *ezredik* 'tausendste', *ezren* 'tausend') 'mai mare peste o mie'; *szazadossokat* (cf. magh. *százados* 'Hauptmann'; *száz* 'hundert') 'mai mare peste o sută'; *ötuenedeséket* (cf. magh. *ötvenedek* 'der Fünfzigster', *ötvenes* 'der Fünfziger' ‹ *ötven* 'fünfzig') 'mai mare peste cincizeci'; *tizedeseket* (cf. magh. *dizdek* 'der Zehnte', *tíz* 'zehn') 'mai mare peste zece'.

---

[*] Apărut în ALIL XXXIII (1988-1991).

[1] Ms. 45 conține *Vechiul Testament* tradus din greceşte de Nicolae Milescu, cca. 1665-1685; Ms. 4389 conține *Vechiul Testament* tradus din slavoneşte de Daniil Andrean Panoneanul, cca. 1665-1680.

În varianta românească din PO, întîlnim următoarele echivalente: *miiari* ‘mai mare peste o mie’; *sutaşi*; *cindzeceari*; *dzeceari*. Se observă preferinţa traducătorului pentru sufixul *-ar(i)*, deşi este prezent şi derivatul cu sufixul *-aş(i)*.

Versiunea latinească a recurs la următoarele soluţii: Pentru ‘mai mare peste o mie’, termenul *tribunus*: *„Et constitue ex eis tribunos“*. Cuvîntul este derivat de la *tribus, -ūs* (= gr. φυλή) ‘diviziune a poporului roman’, în sintagme ca *tribunūs magistratus*, titlu extins la diferiţi funcţionari romani, civili sau militari[2]. În acest caz, modelul grecesc, adică formarea unei denumiri de la numeralul *mie*, nu a fost respectat. În schimb, denumirea următoare, *centuriō, -ōnis* ([*„Et constitue ex eis*] *centuriones“*), este formată de la numeralul *centum*. Procedeul se întîlneşte şi la funcţia următoare. Pentru ‘mai mare peste cincizeci’ se spune *quinquāgēnārius, -ii* ‘comandant a cincizeci de oameni’ ([*„Et constitue ex eis*] *quinqua genarios“*). Tot astfel şi la ‘mai mare peste zece’: *decanus, -i* ([*„Et constitue ex eis*] *decanos“*), derivat de la *decem*, după modelul lui *primarius* şi al gr. δέκα. Cuvîntul *decanus* a denumit în latina tîrzie „toute espèce de dignitaires civils, militaires ou religieux, en particulier le doyen“ (Ernout-Meillet, *op. cit.*, p. 166).

Spre deosebire de versiunile biblice de mai sus, în ms. 4389, care este o traducere atribuită de N.A. Ursu lui Daniil Andrean Panoneanul, nu mai întîlnim procedeul creării unor denumiri de la numeralele respective pentru funcţiile menţionate. Traducătorul acestui manuscris a recurs la denumirile româneşti din epocă, chiar în cazul cînd acestea nu erau prea adecvate. Versetul 21 din cap. *18* din acest text se prezintă astfel: *„Şi pune preste dînşii* **căpitani** *şi* **izbaş** *şi* **ceauş** *şi* **vătaş** *şi* **logofeţ***“*. Denumirile sînt reluate şi în vers. 25, precum şi pe margine, de aceeaşi mînă, în dreptul acestui verset. Aici apar numai trei denumiri: *„Puse Moisei* **căpitani**, **iuzbaş**, **vătaş** *preste israilteani“*.

Recurgînd la aceste denumiri care au circulat în epoca veche românească, traducătorul ms. 4389, care, în treacăt fie spus, a realizat o traducere superioară din toate punctele de vedere celor din BB şi din ms. 45, se abătea de la tradiţia limbajului biblic, care, în toate versiunile textului sacru, respecta textul de bază ebraic. În cazul dat, denumirile aveau ca punct de plecare numeralele din limbile respective. Singura excepţie, cum s-a văzut din textele de mai sus, era oferită de varianta latinească, în care apare pentru ‘mai mare peste o mie’ cuvîntul *tribunus*. Urmînd poate acest model (Daniil Panoneanul s-a folosit şi de versiunea latină), traducătorul ms. 4389 a mers prea departe cu inovaţia sa, căci, alături de denumiri care ar putea fi acceptate, ca de pildă *căpitan* sau *logofăt*, el a introdus turcisme ca *iuzbaş*, *ceauş*, precum şi cuvîntul cu origine controversată, probabil tătărască, *vătaf*, toţi termeni specializaţi şi, prin aceasta, complet îndepărtaţi de realităţile istorice, geografice, sociale sau culturale din textul biblic.

Vom discuta succint aceste denumiri. Primul termen, *căpitan* ‘ancien chef militaire qui commandait 1000 hommes’ (DA), este atestat prima dată în anul 1470 (vezi

---

[2] Vezi Ernout-Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, quatrième édition, Paris, 1959, p. 702.

EWUR, p. 178; în DRG^2, este dat ca primă atestare 1563, DERS). El a cunoscut o largă circulaţie în limba veche, fiind vehiculat şi prin intermediul unor sintagme de tipul: *căpitan de judeţ*, care comanda o unitate de 1000 de oameni; *căpitan de tîrg*; *căpitan de margine*; *căpitan de codru* etc. Derivatul *căpitănie* denumea atît funcţia, cît şi unitatea militară din subordine. Aceasta, la rîndul ei, avea steaguri mai mici, comandate în Muntenia de *iuzbaşi*, iar în Moldova de *hotnogi* (‹ magh. *hadnagy* 'Oberhaupt', 'Leutenant'). Etimonul cuvîntului *căpitan* este în ultimă instanţă cuvîntul italienesc medieval *capitano*, care a pătruns în limbile franceză (*capitaine*), spaniolă (*capitan*), portugheză (*capitão*) (W. Meyer-Lübke, REW, 1634), neogreacă (καπιτάν), albaneză, bulgară (*kapitan*), turcă (*kaptan*), sîrbă (*kapetan*), rusă (*kapitanŭ*), maghiară (*kapitány*). Motive istorice plauzibile îl determină pe L. Tamás, EWUR, s.v., să insiste asupra aşa-numitei filiere maghiare a cuvîntului românesc. Folosirea lui în textul biblic din ms. 4389 pentru conceptul 'mai mare peste o mie de oameni' nu contravenea flagrant spiritului acestui text.

Nu aceeaşi afirmaţie se poate face despre următorul cuvînt, *iuzbaş* (*izbaş*), turcism pe care Mardarie Cozianul îl foloseşte în definirea termenului echivalent slavonesc *sŭtniki* astfel: „= **iuzbaşe**, *carele iaste mai mare preste o sută*" (DA, s.v.). Etimonul este tc. *yüzbaşı* (‹ *yüz* 'sută' + *başı* 'şef').

A treia denumire care substituia sintagma *mai mare peste cincizeci*, anume *ceauş*, însemna în vechea română, ca şi în limba turcă din care provenea (tc. *çavuş*), 'sergent (de infanterie)', apoi 'curier', 'aprod'. În Muntenia, el avea şi sensul 'căpitan care comanda 500 de ostaşi, numit mai înainte *vătaf* (Scriban, *Dicţionaru*, s.v.). Într-un document citat în DA, s.v., apare următoarea înşiruire de funcţii: „*Căpitani de dorobanţi, iuzbaşii şi ceauşii, vătaşii şi cetaşii*". Acest sens legat de armată este avut în vedere de traducătorul ms. 4389. Numărul oamenilor comandanţi nu mai este aici de 500, ci de 50. Folosirea termenului în textul biblic este inadecvată.

În aceeaşi situaţie se află şi termenul *vătaf* (probabil ‹ tătar. *vataha*), care în limba veche a avut diferite accepţii, după epoci sau după provincii, însemnînd fie 'căpitan peste 500 de oameni', fie 'sutaş', fie 'administrator al unei provincii, al unui judeţ', fie denumind diferite funcţii mai mici: *vătaf de aprozi*, *vătaf de plai*, *vătaf de vistierie*, *vătaf de cămară*, *vătaf de călăraşi*, *vătaf de ţigani*, *vătaf de tîlhari* etc.

Faţă de textul BB şi de cel al ms. 45, în ms. 4389 apare o denumire nouă, *logofăt*. În BB şi în ms. 45, în locul acestui cuvînt apare sintagma *aducători înlăuntru de cărţi* (BB) sau *aducători înlontru de cărţi* (ms. 45). Această a cincea funcţie lipseşte în versiunile latină, germană, maghiară, în PO, precum şi în *Biblia 1975*. Absenţa se explică prin faptul că aceste texte au avut în vedere textul original ebraic, în care această funcţiune este absentă. Ea este încă prezentă în *Septuaginta*, de unde a fost preluată în ms. 45, şi de aici a trecut în BB. De asemenea, se găseşte în textul slavonesc, de unde a fost preluată în ms. 4389.

În versiunea grecească, termenul este γραμματοεισαγωγεῖς, fiind alcătuit din (ὁ) γραμματεύς, -έως 'secretaire' [cf. (τὸ) γράμμα, -ατος 'écrit, lettre, livre'] şi ἀγωγός, -ός, -όν 'qui conduit, transporte, entraine', (ὁ) ἀγωγός, -οῦ 'conducteur', vb. ἄγω 'amener, apporter'. Se vede lesne că traducătorul ms. 45 nu a avut în vedere sensul 'secretar', 'cărturar', ci pe cel de 'carte', atunci cînd a creat sintagma obscură *aducători înlontru de cărți*. Nici diortositorii bucureşteni ai BB nu au fost mai inspirați cînd au preluat, cu modificări minime, această construcție lipsită de sens, deşi, în aceeaşi carte (*Ex.* 5, 10), atît în ms. 45, cît şi în BB, gr. γραμματεύς este tradus corect prin *logofăt*.

Modelul grecesc a stat şi la baza denumirii din versiunea slavonă: **книгѹчїѧ**, care stă în legătură cu vbg. *kъńiga* 'Buchstabe, Schrift, Buch'; *kъńižьnikъ*, *kъńigъčьji* 'γραμματεύς' 'Schriftgelehrter' (= 'cărturar'), vsl. *knigóčiĭ* 'Schriftführer' (= secretar), rus. dial. *knigočéĭ* 'id.' (vezi. Berneker, SEW, I, p. 664).

Față de calcul servil, nereuşit, din ms. 45 şi din BB, traducătorul ms. 4389, Daniil Panoneanul, a recurs la termenul *logofăt*, care pe atunci însemna şi 'diac, grămatic, pisar, scriitor de cancelarie', sens păstrat pînă tîrziu, în secolul al XIX-lea (cf. la Creangă: *„Logofete, brînză-n cui..."*). Termenul este de origine bizantină: „În anul 1081 întîlnim prima mențiune a aşa-zisului λογοθέτης τῶν σεκρέτων, care a devenit cu vremea cel mai de seamă personaj al administrației din ultimele secole ale imperiului" (vezi Mihăescu, *Influența grecească*, p. 155). Prima atestare a cuvîntului în română datează din 1369, în actele provenite din Țara Românească ale mănăstirii Cutlumus de la Sfîntul Munte Atos, atestare mai veche decît cea din actele slavo-române (1392), din DERS (vezi H. Mihăescu, *op. cit.*). Încă de pe vremea lui Dimitrie Cantemir, logofătul cel mare era cel mai înalt rang boieresc în Moldova. Dar, alături de acest sens, *logofăt* mai însemna şi 'secretar', sens avut în vedere în ms. 4389, în care a fost redată corect denumirea slavonă (şi grecească) echivalentă.

Calcuri lingvistice în traducerile româneşti ale *Bibliei*[∴] din a doua jumătate a secolului al XVII-lea [*]

Ca în toate limbile de cultură europene, care au început să existe, cele mai multe, o dată cu primele traduceri din *Biblie*, şi în limba română procedeul cel mai răspîndit de redare a textului sacru a fost traducerea literală. Motivul era profund religios, căci mesajul divin nu trebuia modificat nici cu o iotă. Sub aspect semantic, acest procedeu a dus la apariția în limbile vernaculare a numeroase calcuri lingvistice după modelul limbilor sacre din care se făcea traducerea: limba greacă, limba latină, iar la români şi limba slavonă. Pentru limba greacă, modelul sacru a fost limba ebraică. De aceea, în versiunea grecească a Vechiului Testament (*Septuaginta*), se întîlnesc nenumărate urme ale modelului ebraic, atît în domeniul structurii gramaticale, cît, mai cu seamă, în domeniul lexicului şi în cel al semanticii. Limbile moderne ale popoarelor creştine, nu numai din Europa, conțin, în acest fel, numeroase construcții, cuvinte, expresii, calcuri semantice al căror punct de plecare se află în limba greacă, iar în aceasta, în multe cazuri, modelul a fost preluat din limba ebraică.

Un exemplu de transpunere fidelă a versiunii greceşti a textului sacru din domeniul morfologiei am prezentat în comunicarea ținută în octombrie, 1992, la Colocviul de ştiințe ale limbajului, ediția I, de la Suceava: *Construcții perifrastice în «Biblia de la Bucureşti»* (1688), *în ms. 45 şi în ms. 4389* (apărută în SCL; vezi şi MLD III, *Leviticus*, V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a treia* (*Preoția*) din *«Biblia de la Bucureşti»* (1688), *în comparație cu ms. 45 şi cu ms. 4389*, Iaşi, 1993, p. 11-13). Din această lucrare, se poate vedea că formele modului prezumtiv în româna literară îşi au originea în unele forme ale construcției greceşti alcătuite din verbul *a fi* + gerunziu. Construcții similare au proliferat, după modelul grecesc (şi ebraic), atît în latină şi în slavonă, iar, din acestea, şi în alte limbi europene (tipul: *sînt mergînd* = *merg*; *era mergînd* = *mergea* etc.).

De data aceasta, atenția se va îndrepta spre fenomenul calcului semantic, care constă din îmbogățirea unui cuvînt românesc cu unul sau mai multe sensuri pe care le avea echivalentul său din limba originalului (grecesc sau slavonesc). Alteori, nu numai un cuvînt, ci expresii întregi sînt modelate şi folosite cu sensul din limba originară, în ciuda faptului că pentru vorbitorii limbii române ele sînt neinteligibile. Există apoi cazuri cînd traducătorul român nu a înțeles bine cuvîntul pe care îl avea de tradus, punînd în circulație un cuvînt românesc cu un sens preluat din eroare de la alt cuvînt al originalului. Mai rar este cazul cînd traducătorul, pornind de la o

---

[∴] *Biblia* de la Bucureşti, 1688 (BB); ms. 45 (Milescu) (cca 1665-1685), de la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj; ms. 4389 (Panoneanul), de la Biblioteca Academiei Române, Bucureşti (cca 1660-1680).

[*] Apărut în *Limbaje şi comunicare*, Institutul European, Iaşi, 1995, p. 13-21.

asemănare formală întîmplătoare între un element din limba din care traduce și un cuvînt românesc, atribuie cuvîntului românesc un sens nou, cel al elementului echivalent din limba originară. În cele ce urmează, vom exemplifica fiecare din cele patru situații.

I. *Îmbogățirea cuvîntului românesc cu unul sau mai multe sensuri*

1. ***Pipăire.*** Acest cuvînt, care înseamnă 'atingere ușoară', este folosit în BB și în ms. 45 (care au la bază textul grecesc) cu sensul insolit de **1.** 'inflamație (pe piele)', 'eczemă', 'crustă cu pustule și cu solzi de lepră'; 'lepră', **2.** 'pată pe țesături, haine, piei'; 'igrasie (pe pereții casei)'. Aceste sensuri nu sînt înregistrate în H. Tiktin^2, DRG, s.v.; ele au fost menționate în DRL, s.v., dar au rămas neexplicate. Exemplele care urmează, provenind din cartea *Preoția*, vor ilustra aceste accepții speciale ale cuvîntului *pipăire*. În BB: *„Și se va face în pielea trupului lui* **pipăire** *de bube"* (*Lv.*, *13*, 2; în ms. 45, sintagma *pipăire de bube* este redată prin *„Strănciunătură de însemnare"*, iar în ms. 4389, prin *„Semn de bube"*; în textul actual al *Bibliei*, apare sintagma *„Rană de lepră"*). Alte exemple: *Pipăire(a) de stricăciune* 'eczemă de lepră', în BB (*Lv.*, *13*, 3, 8, 14, 32, 34; la fel în ms. 45; dar în ms. 4389: *„Buba mișăliei"*); *„Pipăire albă au roșiiatică"*, în BB (*Lv.*, *13*, 42; la fel ms. 45; dar în ms. 4389: *„Bubă albă au roșiiatică"*). În toate aceste cazuri, și încă în multe altele, textul grecesc are sintagma ἁφή λέπρας alcătuită din (ἡ) ἁφή, -ῆς. **1.** 'tact', 'contact', 'toucher', 'sens du toucher', **2.** 'action d'allumer'; 'das Anzünden' (= aprindere); 'das Berühren' (= 'atingere', 'pipăire') [vezi H. Frisk, GEW, I: A-Ko, Heidelberg, 1960, p. 126 sub vb. ἅπτω 'anzünden' (= 'a aprinde'), la mediu ἅπτομαι 'anfassen' (= 'a apuca, a prinde'), dar și 'berühren' (= 'a atinge, a pipăi')] și din cuvîntul ἡ λέπρα, -ας 'lèpre, maladie qui fait lever la peu par écaille'. Sintagma ἁφή λέπρας avea sensul 'inflamația, eczema leprei'.

Traducătorul textului românesc, Nicolae Milescu, iar după el frații Greceanu, care au diortosit textul tipărit la 1688, au avut în vedere sensul 'atingere ușoară' al cuvîntului grecesc (ἡ) ἁφή, pe care l-au redat în românește prin substantivul *pipăire*. Totodată, ei au îmbogățit sfera semantică a termenului românesc cu sensurile: **1.** 'eczemă', **2.** 'igrasie' (aceasta din urmă considerată tot ca o boală). Sensul medical al cuvîntului *pipăire* nu s-a menținut în limba literară, ca de altfel și multe alte creații lexicale din acest cîmp semantic, care este foarte bine reprezentat în cartea *Leviticus*. În legătură cu ultima afirmație, trebuie spus că începuturile terminologiei medicale românești se găsesc în cele trei variante românești ale cărții a treia a *Pentateuhului*, datînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

2. ***Amar!, amar!*** 'vai'. Interjecția menționată reprezintă un calc lingvistic care a avut la bază versiunea slavonă folosită de traducătorul român. Într-adevăr, ea a fost consemnată numai în ms. 4389, atribuit de N.A. Ursu lui Daniil Andrean Panoneanul. Păstrată în interjecția *„vai și amar*!", ea a fost apropiată de lexicografi și explicată în mod eronat prin adj. *amar*, *-ă* (‹ lat. *amarus*, *-a*, *-um*, 'id'.). În realitate, avem a face cu un calc semantic după slavonă, datorat și unei greșeli de traducere.

Interjecția apare în cartea *Numerii*, din ms. 4389, în următorul context: *„Şi văzînd pre Og şi luînd pilda lui, zise: «Amar!, amar! Cine va fi viu cînd va pune aceastea Dumnezeu?»“* (*Nm.*, *24*, 23). Mai înainte, ea fusese semnalată de H. Tiktin^2, DRG, s.v., în *Cazania de la Govora* (1642). Există însă o atestare şi mai veche, probabil prima atestare, anume cea din *Cronica* lui Moxa, din 1620: *„Ce se stinseră curînd, o amar!, că se sfădiră adins-eişi“* [vezi DA, s.v.; vezi Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică însoțită de izvoare, studiu introductiv, note şi indici de G. Mihăilă, Bucureşti, 1980, p. 139, 265; la p. 373 (*Indice de cuvinte*), sub *amar*, editorul nu face precizarea că este vorba de o interjecție şi nu de un adjectiv].

În limba slavonă, există interiecția *gore*! 'wehe!' (= 'vai!'); la fel şi în limba rusă, *góre*! 'id.': în bulgară *gorko* 'wehe!' Etimonul acestor forme este substantivul sl. *góre* 'Leid', 'Gram' (= 'suferință, mîhnire'), adj. bg. *gorĭkŭ* 'bitter' (= 'amar'), din sl. **gorό*, *gorěti* 'brennen' (= 'a arde'), cu schimbarea semantică de la 'Glut', 'Flamme', la 'Qual', 'Kummer', 'Trauer' (vezi Berneker, SEW, I, p. 333). În versiunile slavone ale citatelor de mai sus, din ms. 4389 şi din Moxa, întîlnim: „Γόρε. Γόρε!“, în primul caz, şi „O, Γορε!“, în al doilea caz. Interjecția slavonă mai apare în manuscrisul 4389, cartea *Leviticul* (*Lv.*, *26*, 29), într-o notă marginală, scrisă în slavonă de aceeaşi mînă, ca un comentariu la versetul echivalent din text „**зрй: горє нам грѣх ради**“, adică 'Vezi: vai, nouă pentru păcat!'

Traducătorii români ai textelor slave au atribuit adj. românesc *amar* valoarea de interjecție a cuvîntului slav menționat. Calcul a avut, inițial, un caracter livresc. Devenind populară, interjecția *amar!* s-a întîlnit cu interjecția populară românească *vai!* şi astfel a apărut interjecția compusă *vai şi amar!*, cu o valoare intensivă mai mare. Nimeni nu mai ştie astăzi că al doilea element, *amar!*, a avut la început de tot sensul 'vai!' şi că numai aparent el este acelaşi cuvînt cu adj. *amar*, *-ă*. De aceea, în dicționarele viitoare va trebui să se trateze în cuvinte separate adjectivul *amar* şi interjecția *amar!* (Vezi şi Arvinte, *Normele*, p. 110-111.)

II. *Expresii modelate după limba din care se traduce*

Mînă. Acest cuvînt se întîlneşte în sintagme alcătuite cu verbe ca: *a* (*se*) *afla*; *a ajunge*; *a avea*; *a se îndemna*; *a putea*; *a slăbi*. De exemplu:

1. *a afla*, în BB: *„Iară de nu va afla mîna lui păreache de turtureale“* (*Lv.*, *5*, 11; în ms 45: *„Iar să nu afle mîna lui...“*; în ms 4389, ca în BB). Sensul este 'a nu avea cu ce să procure, să facă rost', fiind calchiat din gr δὲ μὴ εὑρίσκη ἣ χεὶρ αὐτõυ [vb. εὑρίσκω 'trouver', 'decouvrir' şi subst. (η) χείρ, χειρός 'main']. Construcția *a nu afla mîna*, cu sensul menționat, provine în limba greacă din limba ebraică. În româna literară, ea nu a fost păstrată, în ciuda unei frecvențe destul de ridicate în textele pe care le analizăm.

2. *a ajunge*, în BB: *„Iară de va fi sărac şi mîna lui nu-i ajunge“* (*Lv.*, *14*, 21; la fel în ms. 45 şi în ms 4389, *ibid.*), după gr. καὶ ἡ χείρ αυτοῦ μή εὑρισκη (vb. εὑρίσκω are şi sensul 'acquérir'). Expresia verbală *a ajunge mîna cuiva* 'a dispune de bani pentru a cumpăra ceva' a fost consemnată în ms. 4389, care avea model slavonesc: *„Cum va ajunge mîna lui“* (*Lv.*, *14*, 22), după sl. **юко пости́гнет рꙋка̀ єго** [vsl.] *postgnoti*; rus *postigati* ‘erreichen’, ‘erlangen’ (= ‘a ajunge’); vezi Vasmer, REW, III, p. 14. În ms. 4389, construcția mai apare în *Lv.*, *25*, 28, 47. Ea nu a fost primită în norma românei literare.

3. ***a avea***, în BB: *„Şi va avea la mînă“* înseamnă ‘va dispune de bani’, ‘îi va da mîna’ (*Lv.*, *25*, 26; în ms. 45 şi în ms. 4389: *„Va putea mîna lui“*). Modelul este grecesc: καὶ εὐπορηθῇ τῇ χειρὶ (vb. εὐπορέω, -ῶ ‘avoir de ressources’; ‘n'être pas embarassé’).

4. ***a (se) îndemna***, în ms. 45: *„Iar de se va îndemna cu mîinile lui“*, *Lv.* *25*, 49), după gr. ‘Εὰν δὲ εὐπορηθεὶς ταῖς χερσί λυτρώσεται ἑαυτόν’ (vezi exemplul precedent).

5. ***a putea***, în BB: *„Iar de nu va putea mîna lui de ajuns la oaie“* (*Lv.*, *5*, 7; în ms. 45; *„De nu poate mîna lui de agiunsu la oaie“*; în ms. 4389: *„De nu putea ajunge mîna lui cu miea“*), adică ‘de nu va avea bani suficienți să cumpere o oaie’, după gr. ‘Εάν δὲ μὴ ἰσχύν ἡ χείρ αὐτοῦ τὸ ἱχαὸν εἰς τὸ πρόβατον [vb. ἰσχύω, viit. ἰσχύσω ‘être fort, influent’, ἱκανός, -ή, -όν ‘suffisant’; (τὸ) πρόβατον, -ου ‘mouton’].

6. ***a slăbi*** în BB; *„Iară de va sărăci frate-său... şi va slăbi cu mîinile“*, adică ‘nu va avea cu ce să plătească’, ‘va fi la strîmtoare’ (*Lv.*, *25*, 35; în ms. 45: *„Va slăbi mînule“*), după gr. καὶ ἀδυνατήσῃ ταις χερσί (vb. ἀδυνατέω, -ῶ ‘être sans force’, ‘ne pas pouvoir’, ‘être impossible’.

III. *Traducere eronată, prin care i se atribuie unui cuvînt românesc un sens nou*

Țărînă. Acest cuvînt nu are în BB şi ms. 45 (*Lv.*, *19*, 36) sensul cunoscut de ‘pămînt sfărîmat mărunt’, ci el înseamnă ‘unitate de măsură pentru lichide, de o anumită cantitate’, sens necunoscut în limba română şi, prin urmare, neînregistrat în dicționare. El apare în BB: *„Cumpenile direapte*, şi *cantarele direapte*, *şi măsurile direapte*, *şi țărînă direaptă să fie între voi*“ (în ms. 45: *„Țărnă dreaptă“*). În textul grecesc echivalent, apare: ... καὶ χοῦς δίκαιος ἔσται ἐν ὑμῖν. Nicolae Milescu, căruia îi aparține varianta moldovenească *țărnă*, din ms. 45, a făcut o confuzie între două cuvinte greceşti omofone: **1.** (ὁ) χοῦς, gen. χοός, contras din χοές ‘conge’, ‘mesure pour les liquides (environ trois litres et un quart)’; ‘Kanne, als Maß’ (= 12 κοτύλαι) şi, **2.** (ὁ, rar ἡ) χοῦς, gen. χοῦ sau χοός, contras din χόος, ‘amas de terre, de sable’; ‘tumulus ou tertre élevé sur un tombeau’; ‘aufgeschüttete Erde, Schutt’ (= ‘pămînt vărsat peste ceva’, ‘moloz’, ‘dărîmături’). Ambele cuvinte greceşti fac parte din familia verbului χέω, χέομαι, ‘gießen’, ‘schütten’ (= ‘a turna, a vărsa’); cf. χοικός ‘aus Erde bestehend’, ‘irdisch’ (vezi Frisk, GEW, II, p. 1090-1093).

Traducătorul ms. 45, N. Milescu, a avut în vedere cuvîntul χοῦς ‘grămadă de pămînt sfărîmat’, ‘pămînt vărsat’ şi l-a tradus prin mold. *țărnă*, fără a lua în seamă că fraza nu avea nici un sens. Eroarea lui Milescu a fost preluată de diortositorii bucureşteni, frații Greceanu, care au înlocuit numai varianta moldovenească menţionată prin cea muntenească, *ţărînă*. În textul latinesc corespunzător, traducerea este corectă; „*Aequusque sextarius*“ (*sextarius* ‘sextar, o măsură pentru lichide, 1/6 dintr-un *congius*, cam jumătate de litru’).

IV. *Îmbogăţirea unui cuvînt cu un sens nou prin atracţie paronimică*

Fealiu (rom. mod. fel), s.f., cu sensul bine cunoscut de **1.** ‘mod de a fi, de a acţiona’; prin ext. ‘soi’, ‘varietate’, ‘gen’, ‘sort’, **2.** ‘obicei’, ‘datină’, ‘tradiţie’, **3.** ‘sortiment de mîncare sau de băutura’ (vezi DEX, s.v.), cunoaşte în BB şi în ms. 45 un sens special, anume ‘neam’, ‘trib’, ‘seminţie’, pe care dicţionarele româneşti, cu excepţia DA, nu-l înregistrează. Creatorul acestui sens este Nicolae Milescu, deoarece îl întîlnim de foarte multe ori în ms. 45, al cărui text a fost tradus din greceşte de marele cărturar moldovean. De aici, el a fost preluat de diortositorii bucureşteni în textul tipărit (BB). Cu totul remarcabil este faptul că termenul în discuţie, cu sensul ‘trib’, ‘neam’, ‘seminţie’, se întîlneşte şi în textul *Herodot*-ului de la Coşula, care, după unii cercetători, ar fi fost tradus din greceşte tot de Nicolae Milescu. În ediţia acestei opere, Herodot, *Istorii*, întocmită de Liviu Onu şi Lucia Şapcaliu, Bucureşti, 1984, la p. 697 din *Glosar*, sub *fiel*, este notat numai sensul ‘soi’, ‘chip’; ‘formă’, deşi în text există, în multe locuri, şi sensul ‘neam’, ‘trib’, ‘seminţie’, de exemplu în I, 101, 125, 173; IV, 46; V, 62 şi în alte locuri.

În ms. 45 şi în BB, numărul atestărilor cuvîntului *fealiu*, pl. *fealiuri*, ‘seminţie’, ‘neam’, ‘trib’ este foarte mare în cartea *Numerii*, în care este vorba tocmai despre seminţiile poporului evreu şi numărul acestora, la un moment dat. În BB, *Nm.*, au fost consemnate următoarele forme ale cuvîntului, cu ocurenţele respective: *fealiu*, 9 ocurenţe; *fealiul*, 16 ocurenţe; *fealiului*, 1 ocurenţă; pl. *fealiuri*, 2 ocurenţe; *fealiurile*, 4 ocurenţe. Situaţia este asemănătoare şi în ms. 45. Dar în ms. 4389, tradus în româneşte din slavoneşte de Daniil Panoneanul, sensul în discuţie nu apare, aici fiind folosite denumirile *seminţie*, *neam*, *ceată*, cu sensul menţionat. De exemplu, în timp ce în BB şi în ms. 45 apare sintagma „*Fealiul lui Levi*“ (*Nm.*, *18*, 2), după gr. φυλήν Λενί, în ms. 4389, întîlnim „*Seminţia lui Lévii*“.

Din exemplul imediat precedent, s-a văzut că echivalentul grecesc este un cuvînt foarte asemănător cu rom. *fealiu*, anume gr. (ἡ) φυλή, -ῆς ‘tribu’, ‘section ou portion d’un peuple’, şi (τὸ) φῦλον, -ου ‘tribu’, ‘race’, ‘famille’, ‘peuple’, ‘nation’. În toate cazurile în care în textele româneşti în discuţie (ms. 45, BB, *Herodot*), apare substantivul *fealiu* etc., cu sensul menţionat, putem fi siguri că în textele echivalente greceşti se află cuvintele greceşti (ἡ) φυλή sau (τὸ) φῦλον. Asemănarea formală între aceste cuvinte şi rom. *fealiu* l-a determinat pe Nicolae Milescu să atribuie cuvîntului românesc sensul celor doua cuvinte greceşti, prin fenomenul lingvistic numit „atracţie paronimică“. Faptul că acest transfer semantic, datorat asemănării formale, se întîlneşte şi în *Herodot*-ul de la Coşula constituie o dovadă nouă în sprijinul paternităţii lui Milescu asupra acestei traduceri. Inovaţia semantică de care vorbim a fost remarcată şi de autorii DA, s.v., care cunoşteau numai exemple din BB: „În scrierea aceasta, se spune în DA, tradusă din greceşte, *fel* redă pe gr. φνλή, şi e cu putinţă ca asemănarea formală să-l fi hotărît pe traducător să aleagă acest cuvînt“. Procedeul poate fi ilustrat şi cu alte exemple din BB şi din ms. 45.

Fenomenul calcului lingvistic, sub diferitele lui aspecte, constituie o trăsătură caracteristică a limbii române literare din primele ei secole de funcţionare. În textele studiate, în primul rînd în ms. 45 şi în BB, abundenţa exemplelor de acest fel este impresionantă. Cuvintele normale româneşti au sensuri noi, care nici nu pot fi bănuite la prima lectură. Rezultatul este că multe pasaje, uneori pagini întregi, sînt de-a dreptul neinteligibile pentru lectorul de astăzi. În studiile lingvistice pe care le-am dedicat primelor cinci cărţi ale *Pentateuhului* (*Facerea*, *Ieşirea*, *Leviticul*, *Numerii* şi *A doua lege*), din BB, din ms. 45 şi din ms. 4389[1], prin confruntarea cu textele greceşti, slavoneşti şi latineşti au fost scoase la iveală sute de asemenea calcuri lingvistice. Unele dintre acestea au fost acceptate în norma limbii literare şi sînt folosite pînă astăzi de vorbitorii limbii române. Cele mai multe, însă, au rămas uitate în textele româneşti vechi, ca o mărturie concretă a efortului enorm făcut de generaţiile de cărturari din trecut pentru constituirea normei limbii române literare vechi, care stă la baza normei literare moderne.

---

[1] Vezi MLD I, 1988, II, 1991, III, 1993, IV, 1995, V, 1997.

Expresia „a-i trage checocuri apilpisite“ (I.L. Caragiale, *Antologie*) [*]

Cu toate că apare la un scriitor de talia lui Caragiale şi într-un text care este prezent în numeroase ediţii ale operei acestuia, expresia din titlu nu a fost înregistrată în nici unul din dicţionarele româneşti. Probabil că motivul a fost că ea nu a fost înţeleasă, căci nimeni nu ştie ce-s acelea *checocuri*, chiar dacă află din dicţionare ce înseamnă adj. *apelpisit, -a*. Textul care conţine expresia în discuţie este intitulat *Antologie*[1]. Printre scrisorile anonime cuprinse aici, se află şi două ale unor chelneri: unul de la „Kurhaus din Franţişbat“, cu anonima adresată soţului rămas în ţară, şi al doilea, un chelner de la „Lăptărie“, din Bucureşti, către soţia aflată la cură la „Franţişbat“. Precizarea lui Caragiale la a doua anonimă este lămuritoare: „*Mînă, hîrtie, cerneală, stampilă, aceleaşi*“.

Pentru corecta interpretare a conţinutului expresiei, reproducem integral savuroasele texte ale anonimului autor. Textul trimis din „Franţişbat“ sună:

„Stimate domnule!, d-ta munceşti la ţară pe ploaie şi pe arşiţă, asudînd ca un biet hamal; iar consoarta d-tale îi trage la Franţişbat checocuri apilpisite cu baronii cu pinteni, şi pe urmă, noaptea pe lună, în otomobil, sus la munte... Să vă dea Dumnezeu şi copii, că stare v-a dat destulă! *Un chelner de la Kurhaus din Franţişbat*“.

Textul trimis din Bucureşti, de la Lăptărie:

(*Mînă, hîrtie, cerneală, stampilă, aceleaşi.*)

„Stimată doamnă, d-ta te canoneşti la cură de apă minerală, exilată în Franţişbat, iar boierul d-tale face cură de şampanie la Lăptărie, cu marchizele apilpisite, cu taraful lui Ristache Ciolacu şi cu cinci muscali cu cauciuc cu zece franci pe ceas pînă la ziuă... Să-ţi trăiască scumpul barbăţel! (iscălit) *Un chelner de la Laptarie*“.

Prin prezenţa verbului *a trage*, expresia *a-i trage... checocuri apilpisite* se încadrează în seria reprezentată de exemple ca: *a-i trage o duşcă*; *a trage un pahar de vin*; *a trage la măsea*; *a trage un chef*; *a trage sorocoveţii la musteaţă*, toate cu sensul ‘a bea mult’, ‘a bea straşnic’ (ultima expresie, la Creangă).

Al doilea element al expresiei, anume *checocuri*, a fost introdus de Caragiale în formulele de mai sus, dar fără ca, ulterior, să i se cunoască sensul. Editorii operei acestuia şi dicţionarele nu l-au remarcat. Desinenţa *-uri* trimite către un plural, neutru. Singularul, neatestat, trebuie să fi fost **checoc*. Analizînd fiecare din cele două silabe, se pot reconstitui etimonurile lor. Prima silabă, *che-*, este fr. *queue* ‘coadă’ (‹ lat. *cauda*), iar a doua, *-coc*, este fr. *coq* ‘cocoş’, aşadar *checoc* = coadă de cocoş. Se vede imediat că avem a face cu un calc lingvistic după engl.-americ.

---

[*] Publicat în LL XLVII (2002), 1-2, p. 5-7

[1] Vezi I.L. Caragiale, *Opere. 2. Momente. Schiţe. Notiţe critice*, ediţie critică de Al. Rosetti, Şerban Cioculescu, Liviu Călin, Bucureşti, 1960, p. 269-274.

cocktail, pătruns, cu această formă, în mai multe limbi. În română, forma acceptată în normă redă rostirea englezească: *cocteil*, pl. *cocteiluri*, cu sensurile: **1.** 'băutură alcoolică preparată dintr-un amestec de băuturi alcoolice, cu ingrediente'; **2.** (sens nou) 'recepție de proporții mai modeste, unde se beau cocteiluri'.

Engl. *cocktail* este alcătuit din aceleași două elemente ca și presupusul fr. **queuecoq*, etimonul rom. **checoc*. În engleză, însă, succesiunea celor două elemente este de tip germanic, cu determinantul înaintea determinatului: *cock* 'cocoș' și *tail* 'coadă'. Ultimul cuvint este de origine germanică: germanic. **tagla* 'coadă'; v. engl. '*toegl*'; v. nord. *tagl* 'coadă de cal'; germ. *Zagel* 'coadă', 'păr', cu a doua mutație consonantică (vezi Fr. Kluge, EWDS^{22}, sub *Zagel*). Celălalt cuvînt, *cock*, este fr. *coq* (de origine onomatopeică). Acesta din urmă este prezent în derivate ca fr. *coquet* (› germ. *kokett*); fr. *cocotte* (› germ. *Kokotte*); aceste cuvinte au pătruns și în alte limbi, printre care și româna.

Motivația denumirii engl. *cocktail*, în ciuda unor încercări pline de fantezie, nu a fost clarificată. După dicționarul etimologic citat (Fr. Kluge, EWDS^{22}, sub *Cocktail* 'Mischgetrank'), mai plauzibilă ar fi explicația care pleacă de la faptul că engl. *cocktails* denumea caii cu coada tăiată și legată in sus, ca o coadă de cocoș. Acești cai nu erau pur-sînge, ci erau de rasă amestecată. Asemănarea acestora cu băuturile alcoolice impure, amestecate, a putut constitui o motivație acceptabilă pentru originea termenului în discuție. Cuvîntul a apărut prin secolul al XIX-lea. În franceză, împrumutul, în forma *cocktail*, este atestat pe la 1860.

Revenind la misteriosul rom. *checoc*, *-uri*, nu știm dacă presupusul etimon francez **queuecoq* va fi existat, într-adevăr, în această limbă, ca un calc lingvistic după engl. *cocktail*, dar cu succesiunea romanică a celor două elemente componente, sau dacă, nu cumva, creația lui îi aparține lui Caragiale, care a fost un foarte bun cunoscător al limbii franceze. În această limbă, însă, determinantul cuvîntului *queue* este precedat de prepoziția *de* + substantiv, ca în: *queue-de-cochon* (o unealtă); *queue-de-lièvre*; *queue-de-loup*; *queue-de-paon*; *queue-de-souris* și, prin urmare, și *queue-de-coq*. De aceea, o combinație de tipul **queuecoq*, din care să provină rom. *checoc*, nu poate fi admisă decît ca un joc de cuvinte, ca un amuzament al mult inventivului Caragiale, mare amator de calambururi. El a „francofonizat" forțat cuvîntul englezesc, în vederea „romanizării" acestuia în forma *checocuri*, lăsîndu-i pe contemporani și pe urmași în întunericul din care abia acum ieșim. Un presupus fr. **queuecoq* nu apare în marile dicționare franceze nicăieri (Littré, Larousse etc.).

Al treilea element component al expresiei, adj. *apilpisit*, *-ă* (variantă fonetică a lui *apelpisit*), este astăzi uitat. Cea mai veche atestare este cea a substantivului *apelpisie* 'desperare', 'deznădăjduire' (‹ ngr. ἀπελπισία 'id.'), întîlnit la Cantemir (anul 1705). Adj. *apelpisit*, *-ă* are sensurile: **1.** 'desperat', 'adus la desperare', 'deznădăjduit'; **2.** (substantivizat) 'ieșit din minți', 'nebun'; 'turbat'; **3.** (familiar, în glumă, despre îmbrăcăminte, mîncăruri, băutură) 'extraordinar', 'afară din cale'; 'turbat' (DA, s.v.). Etimonul este ngr. (ή) ἐλπίς, -ίδος 'speranță', din vb. ἔλπομαι 'a spera'. Cu prefixul privativ ἀπο- + ἐλπίζω 'espérer', 'espérer en', s-a format verbul ἀπελπίζω, viit. -ίσω, cu sensul opus ‘désespérer’; la pasiv ‘être désespére, abandonné sans espoir’. Adjectivul apare şi în alte locuri din opera lui Caragiale: vezi mai sus, *marchizele apilpisite*; în *D’ale carnavalului*, *Mița (apelpisită)* (*Opere*, 1, p. 257, r. 20-21). Pătruns în limba română în epoca fanariotă, şi anume în mediul orăşenesc, cuvîntul în discuție nu a devenit niciodată popular şi general. Împreună cu derivatele *apelpisire*, *apelpiseală*, abstracte verbale, cu sensul ‘desperare’, ‘deznădăjduire’, el a dispărut din limba română literară contemporană, ca multe alte elemente neogreceşti intrate în epoca fanariotă.

În concluzie, expresia *a-i trage checocuri apilpisite*, cu sensul ‘a bea cocteiluri în desperare, ca un turbat’ este aproape cu certitudine o creație a lui Nenea Iancu.

VI

Toponimie

Academician Iorgu Iordan, *Nume de locuri romîneşti în Republica Populară Romînă*

Volumul I, Editura Academiei R.P. Romîne, 1952 (304 p.) [*]

Studiul numirilor de locuri a început să trezească interes de abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Noua disciplină ştiinţifică a atras atenţia mai multor categorii de cercetători şi anume a istoricilor, geografilor, etnografilor şi lingviştilor. Faptul acesta se explică prin valoarea pe care o prezintă, din diferitele puncte de vedere, toponimia unui teritoriu oarecare. Geograful a văzut în numirile de locuri „o adevărată anexă terminologică a disciplinei sale“ (v. *Introducere*, p. III), istoricul a privit toponimia „drept istoria nescrisă a unui popor, o adevărată arhivă, unde se păstrează amintirea atîtor evenimente [...] care s-au petrecut de-a lungul timpurilor şi au impresionat într-un chip oarecare psihicul popular“, etnografii s-au slujit de toponimice pentru stabilirea etnogenezei populaţiei dintr-o anumită regiune, iar lingviştii au descoperit în numele de locuri documente de limbă veche, cu o foarte mare valoare, în cele mai multe cazuri, pentru epocile lipsite de texte scrise. În primul rînd toponimicele sînt fapte de limbă. Ele trebuie puse alături de cuvintele obişnuite, aşa-zisele apelative, din vocabularul unei limbi. Ca şi în cazul acestora, prima operaţie care trebuie efectuată este stabilirea originii, a etimologiei lor. Trebuie să se ştie de la început ce înseamnă un toponimic oarecare, din ce limbă provine el, ce modificări formale sau semantice a suferit, deci trebuie să se întreprindă o operaţie ce ţine de competenţa lingvistului. Odată stabilite toate acestea, toponimicele pot fi invocate cu folos şi de ceilalţi cercetători în vederea sprijinirii ideilor pe care aceştia le urmăresc. Cum spunea I. Iordan, „studiul strict lingvistic al numelor topice trebuie să preceadă pe cel geografic, istoric, etnologic etc.“ (p. IX). Cu toate acestea, faptele s-au petrecut în alt mod. Căci cei dintîi care s-au oprit asupra studiului numirilor de locuri n-au fost lingviştii, ci istoricii. Faptul nu a putut rămîne fără urmări negative asupra valabilităţii rezultatelor cercetărilor. Un toponimic oarecare, ca orice alt cuvînt al unei limbi, se supune legilor de dezvoltare ale acelei limbi. Modificările formale ale cuvintelor trebuie să se reflecte şi în componenţa sonoră a acelui toponimic, presupunînd că el este străvechi în limbă. Evoluţia fonetică a numirilor de locuri, cu foarte rare excepţii, nu este alta faţă de cea a cuvintelor normale. Neţinînd seama de aceasta şi, în primul rînd, necunoscînd temeinic tendinţele fonetice manifestate în evoluţia unei limbi, primii cercetători ai toponimiei au ajuns la rezultate care astăzi nu mai pot avea valoare ştiinţifică. Aşa, cel puţin, se prezintă situaţia la noi. Cele mai multe din etimologiile toponimice ale lui A.D. Xenopol sau chiar ale lui B.-P. Hasdeu nu rezistă, pentru că autorii lor ignorează

---

[*] Apărut în AUI II (1956), fasc. 1-2, p. 433-442.

„legile fonetice“ fundamentale ale limbii române, subordonînd, în acelaşi timp, studierea toponimiei ideii continuităţii, cu orice preţ, a elementului romanizat în nordul Dunării. Aşa se explică de ce în multe toponimice evident slave sau maghiare etc., cercetătorii din secolul al XIX-lea vedeau numai cuvinte latineşti.

Această „perioadă de lirism“ a cercetărilor toponomastice, cum o numeşte Th. Capidan (*Les noms géographiques de Roumanie et le dictionnaire toponymique roumain*, în „Langue et littérature“, vol. IV, nr. 1 şi 2, Bucureşti, 1948, p. 136) a fost curînd depăşită, căci, odată cu începutul secolului al XX-lea, apar lucrări în care spiritul ştiinţific riguros înlătură construcţiile etimologice arbitrare cu care se îndeletniciseră, sub ideea obsedantă a timpului, cercetătorii anteriori. Progresul coincide cu apariţia unor lucrări de lingvistică românească de o certă valoare ştiinţifică. Este vorba de lucrările care au ca obiect trecutul istoric al limbii noastre, îndeosebi, evoluţia sistemului fonetic românesc. Acum se descoperă „legile fonetice“ ale limbii române, care stabilesc corespondenţe precise, de la o etapă la alta din evoluţie, în materialul cel mai concret al limbii – sunetele. Paralel cu aceasta, fac mari progrese şi cercetările asupra lexicului românesc, clarificîndu-se componenţa istorică, pe origini, a cuvintelor limbii noastre. La acestea se adaugă şi publicarea a tot mai numeroase texte vechi, unde se întîlneşte un bogat material toponomastic, foarte valoros pentru înţelegerea toponimiei actuale, precum şi a unor dicţionare toponimice, alcătuite de geografi. Valoarea documentelor istorice şi a dicţionarelor geografice pentru studierea toponimiei a fost odată subliniată pregnant de V. Bogrea într-o frază care trebuie să fie amintită: „Numai avînd dicţionarul geografic într-o mînă şi colecţiile istorice în alta, se poate ajunge la rezultate pozitive în acest domeniu“. Pentru cercetarea toponimiei româneşti, începe acum o nouă etapă. Nu vom aminti decît cîteva nume de lingvişti cu merite deosebite în această privinţă. Mai întîi O. Densusianu, A. Philippide, S. Puşcariu, G. Weigand, apoi N. Drăganu, G. Kisch, Th. Capidan, E. Petrovici, Şt. Paşca şi alţii.

Printre aceştia, autorul lucrării pe care o recenzăm ocupă un loc de frunte. Concomitent cu preocupările intense asupra stărilor lingvistice actuale româneşti, concretizate în lucrările cunoscute, pe care, de aceea nu-i nevoie să le mai amintim, asupra limbii contemporane, se observă în activitatea lingvistică a acad. I. Iordan un interes statornic pentru toponomastica românească. Prima sa lucrare de proporţii este *Rumänische Toponomastik*, apărută în anii 1923 şi 1925 (două volume) în Germania. După ea au urmat numeroase studii tipărite în revistele de specialitate din ţară sau din străinătate. În anul 1952 a apărut cartea de faţă: *Nume de locuri romîneşti în Republica Populară Romînă.*

Lucrarea sa *Rumänische Toponomastik* ne apare ca prima încercare de a prezenta global, folosindu-se şi cercetările anterioare, situaţia toponimiei româneşti şi problemele pe care ea le ridică. Elaborată în perioada dinaintea unirii Transilvaniei, această lucrare nu cuprinde decît numirile de locuri din Muntenia şi Moldova. Ele sînt cercetate din trei puncte de vedere: al semnificaţiei lor, al valorii lor ca documente de limbă şi al importanţei lor pentru dovedirea unor amestecuri etnice. Cartea cuprinde, aşadar, trei părţi distincte. Deşi de un real folos ştiinţific în timpul apariţiei sale (ea trebuie consultată şi astăzi pentru partea lingvistică şi etnografică), lucrarea a fost cu timpul depăşită, prin lărgirea materialului toponomastic şi prin noile explicaţii elaborate de cercetători. La acest progres al studiilor toponomastice a contribuit însuşi acad. I. Iordan. O nouă lucrare care să ţină seama de progresele realizate între timp în această ramură a lingvisticii româneşti era absolut necesară. Cartea *Nume de locuri...* are, printre altele, şi acest merit. Acum, o chestiune secundară. Deşi au trecut cîţiva ani de la apariţia ei, această operă nu a fost discutată în publicaţiile de specialitate. Singura recenzie a lui V. Cheresteşiu, din „Limba romînă“, an I, 1953, p. 85, urm., nu merită să fie luată în consideraţie pentru tonul ei inadmisibil în discuţiile ştiinţifice.

O comparaţie făcută în grabă între opera mai veche în limba germană şi cartea apărută în 1952 scoate îndată la iveală superioritatea acesteia din urmă. În primul rînd, materialul luat în considerare este mult mai bogat. Ne putem da seama numai dacă facem o comparaţie a numărului de pagini: volumul întîi din vechea lucrare numără 117 pagini, în timp ce acesta de acum are peste 300 de pagini. Autorul a inclus acum numeroase toponimice din Transilvania, precum şi toponimicele româneşti suddunărene, care între timp fuseseră cercetate cu competenţă de Th. Capidan. La aceasta se adaugă lărgirea simţitoare a explicaţiilor, a pasajelor interpretative. Planul ultimei lucrări coincide însă, în liniile sale generale, cu acela al cărţii *Rumänische Toponomastik*. Ca şi acolo, principalele probleme pe care le ridică studiul toponimiei româneşti sînt tot în număr de trei. Le consemnează autorul la sfîrşitul părţii introductive: **1.** „Cum procedează romînii la denumirea locurilor cunoscute de dînşii“; **2.** „Ce fapte de limbă constatăm în nomenclatura noastră topică“ şi **3.** „În care ţinuturi din cele locuite astăzi de romîni găsim dovezi toponimice despre amestecuri etnice“ (p. XVII, *Introducere*). Dintre acestea, prima constituie obiectul volumului I, acesta de care ne ocupăm. Discuţiile lingvistice legate de toponimia românească vor fi tratate în volumul următor, care pînă astăzi încă nu a apărut, dar pe care dorim să-l vedem cît mai curînd publicat. Faţă de vechea lucrare, unde partea etnografică este reprezentată, e drept numai printr-un capitol asupra amestecului etnic româno-ucrainean reflectat în toponimia (şi onomastica) fostelor judeţe Dorohoi şi Botoşani, noua lucrare, spre regretul cititorului, va fi lipsită de această parte. Autorul aduce următoarea motivare: „Deoarece studiul toponimiei (nu numai a celei româneşti) cu scopul de a urmări migraţiile popoarelor prezintă dificultăţi mari, pe care nu mă simt în stare să le birui, îmi limitez cercetarea la punctele 1 şi 2“ (p. XVII).

Partea I a cărţii *Nume de locuri...* poartă subtitlul *Onomasiologie*, termen care exprimă succint punctul de vedere din care este privit obiectul cercetării. Dată fiind marea diversitate a toponimicelor româneşti şi dificultatea unei grupări pe origini sau în alt mod, autorul se opreşte asupra punctului de vedere semantic. O grupare avînd drept criteriu înţelesurile numelor topice se impune oarecum de la sine atunci cînd, ca în lucrarea de faţă, se manifestă tendinţa de a îmbrăţişa, în limitele posibilului, cît mai multe din toponimicele ţării noastre, cel puţin din cele înregistrate în vreun mod oarecare. Iată cum se exprimă autorul: „... cercetarea toponimiei trebuie să pornească de la însemnarea numelor respective, oricare ar fi scopul mai îndepărtat pe care îl urmărim, aşa că o grupare a lor după criterii semantice este nu numai recomandabilă, ci şi inevitabilă“ (*Introducere*, p. XV). Din acest punct de vedere, materialul cercetat este împărţit în patru mari categorii şi anume: **1.** toponimice „care descriu poziţia, aspectul sau vreo altă particularitate a locului“ (*Topografice*); **2.** „nume care au ca punct de plecare diverse fapte din viaţa socială a poporului nostru“ (*Sociale*); **3.** „nume care păstrează amintiri despre evenimente şi întîmplări din trecut“ (*Istorice*); **4.** „nume care trădează o anumită atitudine sau trăsătură psihică a celor ce le-au dat“ (*Psihologice*). Recunoscînd utilitatea unei astfel de împărţiri, autorul nu trece cu vederea dificultăţile pe care ea le implică. Ele ţin de greutatea ce se iveşte ori de cîte ori vrem să stabilim o grupare judicioasă a cuvintelor după sensul lor, căci de multe ori sensul unui cuvînt poate fi atribuit mai multor categorii semantice. Lucrul acesta este evident mai ales în primul capitol al lucrării (*Topografice*). Între toponimicele „care descriu forma sau aspectul exterior al locului“ sau între numirile topice „care evocă natura terenului aparţinînd localităţii respective“ şi „toponimicele care arată o însuşire a locului“ (aşa sînt intitulate primele trei paragrafe din capitolul *Topografice*), este, adeseori, foarte dificil de sesizat diferenţele specifice care ne dau dreptul să atribuim cutare toponimic uneia dintre categoriile semantice indicate mai sus. Aşa se explică de ce unele numiri de locuri sînt tratate de două sau, uneori, şi de trei ori, cum se întîmplă cu unele din sinonimele toponimicului *Balta*, din paragraful I, repetate mai departe sub *Glodul*, cu sinonimele toponimicului *Piscul* (p. 23), repetate şi la p. 45, în al doilea paragraf, sau cu sinonimele toponimicului *Curătura*, aduse în discuţie şi în paragraful cuprinzînd toponimice „care arată o însuşire a locului (sub *Ars*)“. În alte cazuri, unele toponimice ar putea figura, după părerea noastră, în alt paragraf decît cel fixat de autor. Aşa ar fi de pildă toponimicul *Dorohoi*, dacă apropierea lui de rus.-ucr. *doroga* „drum, stradă“ e mai potrivită decît de ucr. *dorog* + suf. *-un* + *j* (v. E. Petrovici, SCL, IV, p. 74), şi cu toponimicul *Putna*, din rus., ucr., *putь* „drum“ + *na*. Acestea, şi încă altele, ar putea alcătui un grup aparte, despărţit de celelalte sinonime ale lui *Vale*, unde-s trecute acum. Renunţăm la alte exemple.

Autorul şi-a dat seama de această dificultate şi a subliniat-o de mai multe ori, printre altele la p. 16: „Această situaţie arată, mai elocvent decît orice alte consideraţii teoretice, că o grupare, după înţeles, a numelor topice, contestabilă din punct de vedere principial, se dovedeşte a fi foarte dificilă, dacă nu chiar imposibilă, în fapt“. Cu toate acestea, o altă împărţire nu poate fi preferabilă: „Trebuie să recunosc că gruparea numirilor topice în modul adoptat de mine este destul de arbitrară, cum poate lesne observa cititorul atent, dar alta mai judicioasă nu mi se pare posibilă, iar renunţarea la o clasificare după criterii materiale ar îngreuia expunerea“ (p. 30, nota 3).

Dificultatea grupării stricte în categoriile semantice stabilite nu impietează întru nimic asupra valorii ştiinţifice a acestui prim capitol. Ca şi în alte lucrări ale acad. I. Iordan, impresionează de la început materialul imens de fapte luat în discuţie.

Procedarea aceasta, care se vădeşte încă din primele sale lucrări în domeniul lingvisticii româneşti, îl fereşte pe autor de concluzii pripite şi conferă rezultatelor sale trăinicie şi valabilitate.

Ne vom opri acum asupra primului capitol, *Topografice*. Una din caracteristicile demne de relevat ale acestui capitol, în afară de bogăția faptelor, este prezentarea şi discutarea, odată cu toponimicele derivate din apelative existente în lexicul românesc, şi a numirilor de locuri al căror etimon se află în una din limbile vecine sau în vorbirea unor popoare care au locuit altădată pe teritoriul țării noastre. Prin aceasta, autorul nu iese în afara problemei enunțată în titlul lucrării, căci aceste toponimice cu etimon străin sînt în uzul întregii mase de vorbitori ai limbii române, care le foloseşte curent, deşi nu-şi dă seama, în cele mai multe cazuri, de semnificația lor originară. Pentru ilustrarea felului cum procedează autorul, vom da aici un singur exemplu. În paragraful al doilea (toponimice care evocă natura terenului aparținînd localității respective sau aflate în proprietatea ei), sub cuvîntul *Fagul*, cu diferitele sale forme, sînt grupate următoarele sinonime: *Bîcul*, *Bucovățut*, *Bucovina* etc., toate derivate din v. sl. *buk* 'fag'; apoi *Bichigiu*, *Bichiş* şi altele, din magh. *Bükkös* 'făget'; *Boholța* sau *Boholț* din săs. *Bûchəlz* (= 'pădure de fagi'). În alte cazuri, aceste sinonime sînt cu mult mai numeroase, căci, adeseori, în situația celor de origine slavă, ele au forme diferite după limba slavă din care provin sau după radicalul slav care poate fi diferit. Procedarea aceasta are, pe lîngă altele, avantajul că ne ajută să ne dăm seama de amestecurile etnice din unele regiuni, toponimicele cu etimon străin, cu excepția poate a celor slave vechi, putînd fi grupate pe arii mai mult sau mai puțin compacte, şi să ne întărească convingerea că procedeele de creare a numirilor de locuri sînt, în cea mai mare măsură, asemănătoare la diferite popoare. Este şi normal să fie aşa, deoarece diferitele caracteristici ale terenului, ridicături, văi, şesuri, păduri etc. sînt denumite, în primul rînd, şi în conformitate cu mentalitatea populară, „dispusă să-şi reprezinte noțiunile în mod concret", cu înseşi cuvintele curente în lexicul unei limbi, indiferent de care limbă e vorba.

Autorul nu pierde niciodată din vedere, atunci cînd cercetează toponimicele de origine slavă de pe teritoriul românesc, aspectul lor fonetic, care-l ajută să facă precizări dacă, de pildă, cutare toponimic este vechi slav, sau este ucrainean sau sîrb. Printre altele, se ține seama de următoarele particularități fonetice: tratamentul lui *g* ca *h*, ceea ce ne îndreaptă spre originea ucraineană a termenului, prezența polnoglasiei sau plenisoniei, caracteristică limbilor slave răsăritene (în toponimia românească interesează numai ucraineana), tratamentul vocalei nazale vechi slave din seria dură *o* (*o* nazal) ca *-îm-*, *-um-* (toponimicele cu acest tratament sînt vechi slave) sau ca *-u-* (toponimicele acestea sînt ucrainene, dar pot fi şi sîrbeşti dacă ele apar în Banat). „Fonetismele *-îm-* şi *-um-*, spune autorul, ocupîndu-se de tratamentul lui *o* v.slav, ale numelor noastre presupun o origine bulgărească, pe cînd *-u-* arată proveniența sîrbească (în sud-vest) şi ucraineană-rusească (în nord şi est)" (p. 49, nota 9). Precizări de felul acesteia sînt numeroase în acest prim capitol de care ne ocupăm. Din acest punct de vedere, un toponimic ca *Putna* trebuie socotit de origine ucraineană în nord şi este de origine sîrbă în Banat. Tot de origine sîrbă este şi *Lugoş*, derivat de la un radical v. sl. *logŭ* „mlaştină“, cu *o* › *u* ca şi în alte toponimice de origine sîrbească (v. p. 56 27, s.v. *Lunca* etc.). Despre *Lugoş* autorul nu face această precizare.

Un alt fapt care merită subliniat în legătură cu materialul discutat în capitolul *Topografice* este menţionarea, atunci cînd informaţia o permite, a sinonimelor toponimice de pe teritoriul altor limbi, îndeosebi a celor slave, ceea ce infirmă obiecţia, plină de rea-credinţă, a lui V. Cheresteşiu din recenzia amintită, mulţumit, se pare, numai cu parcurgerea, atentă, a *Introducerii*. Exemple ne întîmpină aproape la fiecare pagină şi poate că nu ar mai fi nevoie să insistăm. Numai spre ilustrare, vom enumera sinonimele din alte limbi, invocate de I. Iordan, ale toponimicelor derivate de la adjectivele *frumos* şi *bun*: ucr. *Krasna*, slov. croat. *Krasnitsa*, croat. *Krasovitsa*, apoi slov. *Lêpi Dôb*, *Lêpi Vrh*, croat. *Lepoglava*, *Lepa Ves*, derivate din tema slavă *lěp*ъ ‘frumos, drăguţ‘ (p. 88), apoi croat., sîrb., ucr. *Dobra*, croat. *Dobritsa*, *Dobrinka*, sîrb. *Dobra*, *Dobrinja*, *Dobrota*, sorb. *Dobruşa*, *Dobryń* etc., derivate din slav. *dobr*ъ ‘bun’, sau sîrb. *Dobrodo*, *Dobrodoli*, *Dobrit Doli*, *Dobrodoljane*, *Dobrovoditsa*, *Dobru Voda*, ucr. *Dobrovody*, *Dborovôdka*, ceh *Dobrá Voda*, în care intră şi apelativele *voda* sau *dol* ‘apă’, ‘vale’. Prin această procedare, care este prezentă mereu, cum am mai spus, autorul nu izolează toponimia românească de aceea a ţărilor vecine, subliniind, ori de cîte ori se iveşte ocazia, similitudinile şi paralelismele toponomastice din această parte a Europei. Aceasta nu înseamnă că dacă aceleaşi paralelisme le descoperă şi le semnalează I. Iordan şi în alte părţi mai îndepărtate ale Europei, el poate fi acuzat de „ploconire în faţa occidentului“ (v. recenzia amintită a lui V. Cheresteşiu). Aşa ceva este de-a dreptul ridicol.

Capitolul al doilea, *Sociale*, cuprinde numiri de locuri „care se referă la diverse instituţii, obiceiuri etc. din viaţa poporului romîn“. În multe privinţe, cum remarcă şi autorul, cercetarea acestora implică referiri la trecutul nostru şi, din acest motiv, unele din numirile topice discutate aici ar putea figura şi în capitolul al III-lea, *Istorice*. Sînt distinse mai multe categorii de toponimice, care, prin sensul lor, amintesc de organizarea socială românească. Mai întîi „toponimice derivate de la nume de persoană“. Acestea amintesc, în cazul localităţilor, de întemeietorul unui sat, de proprietarul satului, sau, în general, de un personaj care va fi jucat un rol de seamă în viaţa localităţii respective. Predomină aici toponimicele derivate cu ajutorul sufixelor *-eşti* sau *-eni*. Foarte interesante sînt observaţiile cu privire la valoarea acestor sufixe toponimice, precum şi a sufixului *-ani*. Reţinem următorul citat dintr-un document de pe vremea lui Şerban Cantacuzino cu privire la formarea numelor de familie cu ajutorul acestor sufixe: „Aşa pronumele unui român este *Ioan* şi are moşia *Plop*, prin adăugirea la *Plop* scurtimea *-eanu* face *Plopeanu* şi cu *Ioan*, va fi *Plopeanu Ioan*. Cel ce nu are nici una din aceste bogăţii (moşie sau sat), apăi să-şi formeze viitoarea numire luînd pronumele lui tată-său, adăugîndu-i scurtimea *-escu* sau *-eanu* şi cu pronumele ar ieşi: *Adam* şi pe tată-său *Ivan*, prin adăugirea *-escu*, ar fi *Ivănescu*, pus la al lui ar veni *Adam Ivănescu*“. Printre toponimicele formate de la antroponimice, se deosebesc mai multe categorii: „antroponimice masculine cu formă de singular“, „antroponimice feminine“, „antroponimice formate cu ajutorul lui *-falău*“, care predomină în Transilvania, „antroponimice comemorative“. Acestea din urmă ne sugerează problema care nu a oprit pînă acum, în mod special, atenţia cercetătorilor toponimiei, asupra felului cum sînt denumite străzile principalelor noastre oraşe. S-ar putea alcătui, cu acest prilej, un capitol special în cadrul disciplinei noastre, dedicat acestei chestiuni, cu rezultate, desigur, foarte importante. Fără îndoială că cele mai multe numiri de străzi sînt legate de diferite personalităţi istorice, cu un rol de frunte în viaţa oraşului respectiv, sau, în general, a poporului nostru. Altele amintesc de personalităţi străine legate de istoria noastră. Aşadar, multe „antroponimice comemorative“. Sînt însă foarte numeroase numiri de străzi sau cartiere care, amintind de stări de lucruri mai vechi, au o certă valoare atît lingvistică, cît şi istorică sau etnografică. Exemple numeroase ne oferă, de pildă, oraşul Iaşi. Numiri de străzi ca *Păcurari*, *Sărărie*, *Rufeni* (un cartier lipovenesc), *Pojărnicie*, *Curelari*, *Tălpălari*, *Beilic*, *Jurători* şi multe altele, sînt dovezi în acest sens. N-ar fi, deci, lipsită de interes o astfel de cercetare.

La toponimicele cuprinse în capitolul *Sociale* se alătură şi acelea „care arată raporturi de proprietate“, apoi acelea „însoţite de adj. *mare* şi *mic*, *nou* şi *vechi* etc.“, căci acestea din urmă consemnează procesul dezvoltării satelor noastre în decursul timpurilor. Capitolul al doilea al lucrării se completează cu următoarele paragrafe: „Toponimice care amintesc diverse instituţii sau măsuri de ordin social“, „Toponimice care arată poziţia socială a oamenilor“, „Toponimice care amintesc existenţa unor categorii de locuitori avînd o funcţie specială în organizaţia statului“, apoi „Toponimice care vorbesc despre credinţe, superstiţii şi obiceiuri“ etc.

Al treilea capitol, *Istorice*, cuprinde „Toponimicele formate de la nume de popoare“ (unul din paragrafele cele mai interesante), „Toponimice care arată originea romînească a locuitorilor“ şi „Toponimice care păstrează amintirea unor evenimente sau obiecte istorice“.

În sfîrşit, ultimul capitol, *Psihologice*, grupează toponimicele care trădează atitudinea *subiectivă* a indivizilor vorbitori faţă de diferitele realităţi topice înconjurătoare. Oamenii nu rămîn indiferenţi faţă de ele. Ei îşi manifestă, în felul cum le numesc, atitudinea lor psihică faţă de ele. Alte numiri de locuri „exprimă o reacţiune afectivă, o luare de poziţie emoţională din partea creatorilor lor, nu faţă de „loc“ ci faţă de „om“: un sat, să zicem, este numit după o particularitate fizică sau psihică a întemeietorului, a stăpînului sau a locuitorilor lui“ (p. 270). Toponimicele din acest capitol, sînt grupate după cum urmează: **1.** „porecle“ (particularităţi fizice sau psihice); **2.** „calificări“ (situarea locuitorilor în ierarhia socială după criterii economice); **3.** „imagini“ (expresii plastice prin excelenţă).

O bibliografie a lucrărilor esenţiale şi în indice alfabetic încheie primul volum. Despre indice am avea de spus că el nu cuprinde, adeseori, toponimice asupra cărora autorul face discuţii largi în cursul lucrării (de pildă *Dunărea* etc.).

*

Vom face cîteva observații de amănunt, cîte o dată și unele completări.

La p. 7, unde se discută toponimice care indică „locuri de pe care s-au scos copacii pentru a fi transformate în terenuri agricole, pășuni..." poate fi adăugat și numele de munte *Oușorul* de lîngă Vatra-Dornei, alături de cele din reg. Bacău și Iași, derivat din magh. *ovas* 'curătură'. Apelativul maghiar stă și la baza toponimicului *Oașul*, *Țara Oașului* precum și a altor toponimice din Transilvania, pe care le discută acad. E. Petrovici în studiul *O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii romîne*, SCȘt., Cluj, V (1954), 3-4, p. 449. O astfel de interpretare este conformă cu realitatea, acest munte fiind complet despădurit, ca și muntele *Oașul* din nord-vestul Ardealului. Este drept că forma conică aproape perfectă a muntelui de lîngă Vatra-Dornei ne-ar putea îndreptăți să apropiem numele său de apelativul *ou*, apropiere care se pare că-i frecventă în gura vorbitorilor din regiune.

La p. 23, toponimicul *Iglița* este pus în legătură cu pol. *(i)glitsa* 'ac mare, igliță'; 'vîrf (de munte, de turn)', iar *Parîngul* (culme de munți), cu termenul entopic *parîngă* 'creastă înaltă, alcătuită din stînci mari și pietre tari', același cuvînt, probabil, cu *parîngă* 'prăjină de transportat greutăți'. Termenul *igliță*, alături de 'ac mare' etc., mai înseamnă în unele locuri (com. Voinești-Iași) și 'prăjină care se pune pe marginea unui podeț, un fel de parapet'. S-ar putea, deci, stabili un paralelism între felul cum a luat naștere toponimicul *Parîng* și toponimicul care ar putea fi socotit sinonim, *Iglița*, plecîndu-se de la niște apelative care înseamnă 'prăjină'. Pe aceeași pagină este discutat și toponimicul *Chicluiul*, un deal lîngă satul Voinești-Iași, invocîndu-se un etimon romanic **picc-* 'vîrf'. La cele spuse de autor, adăugăm că în același sat se cunoaște și un apelativ, *chiclăuri* (am auzit numai forma de plural), însemnînd 'ridicături de pămînt, movile, pe un șes'.

La p. 26, printre toponimicele care au ca punct de plecare apelativul *stîncă*, cu sinonimele *stană* sau *stancă*, este trecut și *Stînișoara* (culme de munți în Carpații răsăriteni, numele unei mănăstiri din Argeș, munte în Gorj; acestea din urmă avînd forma *Stănișoara*). Punerea lor în legătură cu cuvîntul *stînă* este respinsă de autor pe motivele, întîi, că prefacerea lui *î* neaccentuat în *ă*, ca în toponimicele din Argeș și Gorj etc., nu-i obișnuită în limba română (fenomenul opus, *ă* neaccentuat › *î* fiind cel obișnuit), și al doilea, că existența stînilor pe acești munți „n-are importanță pentru motivul că pretutindeni în regiunile muntoase dăm peste stîni, care nu pot constitui, deci, un semn distinctiv al unui anumit loc decît în mod cu totul excepțional". La acestea avem de spus că dacă prezența stînilor pe acești munți (e vorba și de muntele *Stînișoara* din raionul Fălticeni, unde, la fel, sînt numeroase stîni) nu poate constitui un punct de plecare în explicarea denumirii lor, la fel se prezintă lucrurile și în cazul explicației adoptate de I. Iordan, căci pretutindeni în regiunile muntoase dăm peste stînci, acestea neputînd constitui aici „un semn distinctiv al unui anumit loc". Afirmația autorului ni se pare prea categorică.

Din acest punct de vedere este interesant să amintim constatarea făcută tot de I. Iordan, în aceeași lucrare, în legătură cu prezența unor numeroase toponimice care înseamnă ‘şes, cîmpie’ tocmai în regiunile accidentate, unde raritatea locurilor plane constituie un motiv, prin contrastul care se realizează, pentru folosirea deasă a acestor toponimice însemnînd ‘şes cîmpie’. La p. 6: „... marea majoritate a locurilor numite astfel [*Cîmpul*, *Cîmpie* etc] sînt situate în regiuni muntoase şi deluroase, aşadar acolo unde aspectul lor contrastează cu al ţinutului înconjurător şi prin aceasta atrage atenţia“. Dacă toponimicele avînd la bază apelativul ‘cîmpie, şes’ sînt mai numeroase la munte şi la dealuri, cum s-a văzut mai sus, nu vom rămîne surprinşi cînd vom constata că, dimpotrivă, toponimicele derivate de la cuvîntul *stîncă* sînt foarte numeroase în alte regiuni decît cele muntoase, căci, întocmai ca şi în cazul precedent, ele denumesc aspecte ale terenului mai neobişnuit în cadrul unui relief uşor accidentat, în regiunea deluroasă. Această constatare se poate face uşor urmărind regiunile în care au fost înregistrate toponimicele derivate de la cuvîntul *stîncă*, la p. 26, *op. cit.* Cu excepţia cîtorva dintre ele, aceste toponimice se întîlnesc în regiunile deluroase: în regiunea Iaşi, trei: *Stînca*, *Stînca Popricani* sau *Stînca-Roznovanu*, *Coada Stîncii*; în Botoşani şi Dorohoi iarăşi trei; apoi în regiunea Huşilor, Bucureşti etc. Această constatare ne-ar putea îndreptăţi să derivăm la fel de bine toponimicul *Stînişoara*, dintr-o regiune muntoasă, nu numaidecît de la un sinonim al lui *stînca* (*stană* etc.) (asemenea toponimice abundă în regiunile deluroase) cum face acad. I. Iordan, ci şi de la apelativul *stînă*. De altfel, toponimice care cuprind cuvîntul *stînă* există la noi. Un deal, unde în fiecare an se fac stîni, în raza satului Voineşti-Iaşi, se cheamă *Dealul Stînii*, o cabană din Munţii apuseni se numeşte *Stîna din Vale*, iar I. Iordan, la capitolul *Psihologice*, paragraful *Imagini*, lucrarea de faţă, notează *Stîna bătrînă*. Vrem să spunem, deci, că toponimicul *Stînişoara* poate fi explicat şi ca un diminutiv al cuvîntului *stînă*. *Stînă* apare în toponimie şi la românii suddunăreni. El are aici fie forma din limbile slave (v. sl. *stanŭ*, fie forma din limba greacă στάνι). Iată cîteva numiri de locuri, de pe teritoriul locuit de românii suddunăreni, care îl cuprind: *Stani-tu-cîmpu*, *Stane*, *Stana*, *Stani-tu-groapă*, *La Stani-al-Caranica*, *La Stani-al-Lambru*, *Stanile*. Nu lipseşte nici forma alcătuită cu ajutorul sufixului diminutiv *-işor*, ca şi în *Stînişoara* noastră: „*Stanişor* nom de village situé près de la petite ville de Gnilane, dans la région moravo-vardarienne jusqu’a Vranja, où, au Moyen-Âge il y avait beaucoup de pâtres aroumains“ (v. Th. Capidan, *Toponymie macédoroumaine*, în „Langue et littérature“, Bucureşti, 1946, p. 106).

La p. 32-33: Ocupîndu-se de toponimicele care au ca punct de plecare apelativul *apă*, acad. I. Iordan aduce în discuţie şi numirea *Cernavodă*, a cărei origine slavă este clară. În afară de oraşelul cu acest nume, mai este numită astfel şi o baltă din apropiere, care, împreună cu balta *Carasu*, este situată pe valea cu apă curgătoare numită tot *Carasu*. Ultima denumire este de origine turcească, însemnînd exact acelaşi lucru ca şi *Cernavodă*: „apă neagră“ sau „vale neagră“, apelativul *apă* fiind adeseori sinonim cu *vale*, în toponimie. Concluzia la care ajunge autorul în privinţa priorităţii, în timp, a toponimicului slav faţă de cel de origine turcească este desigur indiscutabilă, chiar dacă ştiri istorice în această privinţă nu pot fi invocate. Slavii au locuit prin aceste locuri înainte de venirea populaţiei turceşti.

Pe marginea acestor fapte, ni se pare interesant de relevat următoarele. În OR, I, la p. 436-437, precum şi la p. 469, A. Philippide, ocupîndu-se de toponimicele de pe teritoriul romanizat al Peninsulei balcanice în timpul lui Iustinian, găsite în lucrarea *De aedificiis* a lui Procopios, menţionează o localitate cu numele de Μαυρόβαλλε (Maurovalle), care este situată de Procopios printre toponimicele ce se aflau „dinspre fluviul Istru în Scythia“ (παρὰ ποταμὸν ’΄Ιστρον, Σκυθίας). Localitatea aceasta se afla pe undeva pe lîngă malul dobrogean al Dunării, în Scythia Mică. Philippide vede în prima parte a toponimicului notat de Procopios cuvîntul grecesc μαῦρος ‘negru’, iar în a doua, pe *vallis* ‘vale’. Dacă această explicaţie este valabilă, atunci în toponimicul acesta avem de-a face cu aceeaşi formaţie ca şi în toponimicele precedente, *Cernavodă* şi *Carasu*. Nu poate exista touşi certitudinea că actualele denumiri, care coexistă, deşi una e mai veche ca cealaltă, au ca punct de plecare toponimicul atestat în secolul al VI-lea, care va fi fost întîi calchiat de către slavi, prezenţi aici în acest timp. Şi aceasta, din cauză că, deşi situată de Procopios în Scythia Minor şi prin apropiere de Dunăre, nu putem şti dacă localitatea *Maurovalle* se va fi găsind prin apropiere de actualul *Cernavodă* sau undeva pe valea rîului *Carasu*. Dar, cu toate acestea, o oarecare probabilitate că între vechea denumire şi numele topice de astăzi s-ar putea întrevedea o filiaţie, rămîne, şi ea poate fi sprijinită nu numai pe coincidenţa semantică semnalată, ci şi prin analogia cu alte situaţii similare, din aceeaşi regiune. Într-adevăr, au fost consemnate, pînă acum, în Dobrogea, de către cercetători, şi alte numiri de locuri care continuă, prin intermediul slav, toponimice romane. Le pomeneşte şi I. Iordan în lucrarea de faţă. Primul este *Hîrşova*, în care unii au văzut pe vechiul *Carsium*, părere la care se raliază şi I. Iordan, adăugînd că în modificările ulterioare a jucat un rol şi slav. *hru(ş)ka* ‘păr’ (pomul). Sufixul *-ova* este de asemenea tot slav (v. p. 67). Cel de-al doilea prezintă o situaţie lipsită de sinuozităţi. Localitatea *Camena* din Dobrogea (din slav. *kamenŭ* ‘piatră’) este situată pe locul unde a fost, pe vremea stăpînirii romane, satul *Petra*, cum o probează o inscripţie descoperită aici, care pomeneşte acest toponimic (v. p. 67). Dar nu numai în Dobrogea, ci şi în alte locuri din ţara noastră sînt atestate toponimice din vremea stăpînirii romane, unele de origine autohtonă, peste care s-au suprapus toponimice de origine slavă. Aşa, de pildă, spune I. Iordan la p. 91: „*Cerna* din Banat coincide, se pare, în ce priveşte aşezarea geografică, cu vechiul *Dierna* (redat şi sub aspectele *Zerna*, *Tierna*, *Tsierna*)“, iar *Bîrzava*, din aceeaşi regiune „trebuie considerat drept continuatorul vechiului *Berzovia* (*Berzobis* etc.), despre care OR I, p. 322 urm. susţine, pe bună dreptate, cred, că este trac (pronunţarea exactă va fi fost *Berzava*), atît de asemănător ca sunete (poate şi ca sens), care a dat cu vremea pe actualul *Bîrzava*“ (p. 59). La fel, peste toponimicul latinesc *Ad aquas caldas*, din Transilvania, se va fi suprapus un toponimic de origine slavă, *Topliţa*, care înseamnă acelaşi lucru. Sigur este că magh. *Héviz* ‘baie caldă, pîrău cald’, din *hé* (= hő) ‘cald’, ‘fierbinte’ şi *viz* ‘apă’, denumind localitatea *Topliţa* din Regiunea autonomă maghiară, este traducerea, cuvînt cu cuvînt, a toponimicului slavo-român (v. I. Iordan, *op. cit.*, p. 86). Cît priveşte toponimicul sinonim de origine autohtonă *Germi-*

sara, pentru care, la aceeaşi pagină, se citează Kisch, I, p. 45, 274, trimitem şi la cele spuse de Philippide, OR, I, p. 444-447. Philippide crede că la baza lui stă *germ-* sau *jerm-* 'cald' şi -**zera* (› *zeară* › *zară*, în română), 'apă'. Toponimicul este localizat în apropiere de Deva, lîngă satul de astăzi Feredő-Gyógy, unde sînt şi acum izvoare termale. Că între toponimicele *Cernavodă*, *Carasu*, pe de o parte, şi toponimicul din Procopios, *Maurovalle*, pe de altă parte, există vreo legătură, aceasta se poate afirma cam în aceeaşi măsură în care se susţine că, de pildă, *Topliţa* din Ardeal este aceeaşi cu *Ad aquas caldas* din vechime.

La p. 37 este amintit toponimicul *Hangu*, pus de autor în legătură cu magh. *hang* 'ton'. Într-o notă etimologică, publicată în SCŞt. Iaşi, VI (1955), 3-4, p. 239 şi urm.[1], am încercat să dovedesc mai pe larg că pentru explicarea lui trebuie să se pornească de la alt apelativ, tot de origine maghiară, şi anume de la *hanga* cu sensul de 'şes, cîmpie întinsă, mărăciniş'. În acest sens pledează formaţia *Şesul Hangului* (tautologie toponimică, întocmai ca şi în cele discutate de I. Iordan, în lucrarea de faţă, la p. 9, precum şi în alte locuri) avînd ca punct de plecare forma reliefului denumit astfel, apoi atestarea cuvîntului *hangă* în cronica atribuită lui Muste, într-un pasaj care se referă chiar la regiunea unde-i toponimicul nostru. (În cronică el este apelativ; DA îl pune în legătură cu magh. *hanga* 'cîmpie, şes'). În sprijinul acestei etimologii mai sînt invocate şi alte fapte. La cele spuse acolo, am avea de adăugat că în raionul Fălticeni, satul Dolheşti există un şes numit *La Hangu*, pe Valea Şomuzului. Şi tot la cele spuse acolo, mai adăugăm că trecerea substantivului *hangă* de la declinarea I la declinarea a II-a, odată cu schimbarea genului, se va fi petrecut prin influenţa apelativului *hang* cu sensul de 'sunet, ecou, ton', rămas pînă astăzi ca apelativ în limba română, după ce termenul cu sensul de 'şes, cîmpie' a fost uitat.

La p. 53, unde sînt date sinonimele toponimicului *Hotar*, putem adăuga toponimicul *Linia Somieră*, un hotar care desparte două păduri în raza satului Voineşti-Iaşi. Al doilea cuvînt ar putea fi pus în legătură cu un termen francez, *sommier*, însemnînd 'catastif', care va fi fost poate folosit în secolul al XIX-lea în Moldova, cînd apar multe catastife sau catagrafii, de către inginerii hotarnici. Se ştie că după desfiinţarea şcolii de ingineri hotarnici a lui Gh. Asachi, foarte mulţi tineri au făcut studii de acest fel în Franţa. Alte fapte în sprijinul acestei ipoteze nu pot fi invocate deocamdată.

La discuţia numelui *Dunării* şi a altor toponimice avînd la bază un radical care înseamnă 'a curge' (v. nota de la p. 70-71), autorul, ocupîndu-se de chestiunea numelor de rîuri sau de fluvii devenite apelative (*prut* 'apă curgătoare mare, baltă etc.', *jiiu* 'rîu în genere' etc.), spune despre *Dunăre* „că n-a suferit încă (fără să fim totuşi absolut siguri) această modificare, dar se întrebuinţează în formulele expresive ca *a se mînia Dunăre*, *a curge Dunăre* [...] unde începutul procesului semantic este foarte clar" (p. 71).

De la un informator ocazional, originar din satul Gropeni, raionul Brăila, regiunea Galaţi, am notat apelativul *dunîri*, folosit prin partea locului pentru a denumi o ramificație de-a Dunării, o gîrlă cu apă: „am mers mai încolo ș-am dat de altă *dunîri*"; „o *dunîri* mică se numește *vîlciu*" (accentul pe prima silabă). Informatorul a mai precizat că în satul său prin *gîrlă* se înțelege 'Dunărea aia mare'. Așadar, și aici a avut loc același proces semantic bănuit de I. Iordan. Cu acest prilej, vrem să adăugăm că în aceeași localitate, așezată pe malul Dunării, cuvîntul *prival*, care apare în toponimie „de preferință în regiunile udate de Dunăre", cum spune I. Iordan (p. 38, nota 5) are sensul de 'baltă adîncă pînă la piept, unde se găsește pește'. Acest sens diferă de acela dat de Porucic, *Termeni entopici...*, pe care s-a bazat I. Iordan cînd a trecut toponimicul *Privalul* printre numiri topice ca *Bălțăitoarea*, *Clopotiva*, *Havîrna*, *Larma*, *Sunătoarea* etc. La Porucic, într-adevăr, este dat sensul de 'locul unde se poate acosta pe malul apei curgătoare; cascadă'. *Privalul* este, dimpotrivă, o apă stătătoare, o baltă. Toponimicul caracterizează regiunea Galați și, în afară de cele amintite de I. Iordan, *loc. cit.*, mai pot fi adăugate următoarele patru, toate pe porțiunea Dunării din dreptul satului Gropeni: *Privalul Veriga*, *Privalul Dobîrta*, *Privalul Bazînul* și *Privalul Pántia*. Apropiate ca sens cu *privalul* sînt, în aceeași localitate, *japșa*, *groapa*, *iezărul*, foarte frecvente ca toponimice. În raza aceleiași comune, am notat șapte *gropi* de acest fel, lacuri rămase după retragerea apelor Dunării (de aici trebuie să derive și numele satului: *Gropeni*); *Groapa Bordea*, *Groapa Coșniții*, *Groapa lui Moș Badea*, *Groapa Sîngirului* (accentul pe prima silabă), *Groapa Mocanului* (unde s-a înecat un mocan), *Groapa Budoaielor*, *Groapa Bășîna*. Mai puțin numeroase sînt *jăpșile*: *Japșa Meilor* și *Japșa Dobîrta* (probabil aceeași cu *Privalul Dobîrta* de mai sus). În schimb *iezărul*, explicat de către informator ca 'goliș cu apă', adică 'baltă pe valea Dunării fără stuf sau țipirig într-însa', apare de mai multe ori: *Iezărul Chitulicii, Iezărul Cățeaua, Iezărul Somnorosu, Iezărul Rătunda, Iezărul Lungu, Iezărul Cornoiu, Iezărul Veseliilor, Iezărul Ciulinii Mari, Iezărul Ciulinii Mici, Iezărul Terteleciu, Iezărul Glăvăneștile, Iezărul Babalecu, Iezărul Rîșneților, Iezărul Bundilor, Iezărul Vlaca, Iezărul Lupoiu*. Toate acestea în balta Dunării din apropierea unei singure localități. Și desigur că aici n-au fost trecute toate. De aceea ne putem da seama cîtă dreptate are I. Iordan cînd afirmă, în *Introducere*, p. XVI, discutînd modul cum a recoltat materialul toponomastic, că „înregistrarea tuturor numelor de locuri iese din sfera posibilităților, nu numai pentru un teritoriu, atît de întins, cum este acela al țării noastre, ci chiar pentru o regiune mult mai restrînsă".

---

[1] Vezi volumul de faţă, p. 489-494.

Toponimicele pomenite ar trebui incluse printre sinonimele lui *Baltă* (la p. 33-36, unde-i trecut numai *Japșă*) și în primul rînd toponimicele care conțin apelativul *prival*, al căror loc alături de numiri ca *Larma*, *Bălbăitoarea* etc., nu-i deloc indicat. Toponimicele derivate de la *iezer* sînt trecute de autor printre sinonimele lui *Iazul* (p. 54), dar ele pot sta, ca și cele de mai sus, tot sub cuvîntul *Baltă*. De altfel, o grupare după sens, în modul cel mai riguros, a toponimicelor care sînt sinonime cu cuvîntul *baltă* și a celor care pleacă de la termenul *iaz*, este mai greu de realizat și de aceea credem că mai nimerit ar fi fost ca ele să fie grupate într-un singur loc.

La informația dată de nota 4 de la pagina 77, că toponimicul *Suceava* a fost apropiat înaintea lui Drăganu de către N. Costin de apelativul maghiar *szűcs* 'blănar' („Soci se chiamă ungureşte cojocar, iară Suceava cojocărie"), adăugăm că mai înainte de aceasta a fost făcută aceeaşi apropiere de către Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*: „aşijderea Suceava scrie că o au descălecat nişte cojocari ungureşti, ce să cheamă pre limba lor suci, iar Suceava pre limba ungurească se chiamă cojocărie" (p. 65, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1956). Din citat rezultă că această explicație e mai veche chiar decît Grigore Ureche, căci el o va fi găsit în Letopisețul moldovenesc al lui Eustratie Logofătul, care s-a pierdut. P.P. Panaitescu atribuie pasajul lui Simion Dascălu.

În paragraful „Nume topice care arată o însuşire a locului", printre sinonimele toponimice ale lui *ascuțit*(*-ă*), trebuie trecut, alături de *Ostra*, de origine slavă, şi *Higheşul*, de origine maghiară. Toponimicul denumeşte un munte cu vîrful ascuțit, situat în stînga şoselei care duce de la localitatea Ceahlău înspre Tulgheş, pe Valea Bistricioarei. Din magh. *hegyes* 'ascuțit, cu vîrf' (vezi şi *Notele etimologice* din prezentul volum, p. 489-494).

Există şi un alt sens a cuvîntului *pravăț*, în afară de cel originar (v. sl. *pravĭcĭ* 'drum drept'), pentru care I. Iordan trimite la V. Bogrea, DR, IV, p. 178, şi în afară de acela dat de Tiktin în DRG (*pravăț* = 'scop, scop final'), însoțit de citate din literatura veche. L-am notat de la un subiect din Drăgăneşti de Olt regiunea Bucureşti: *pravăț* „proțăpelul de la rotila plugului de care se anină tînjala". Sensul acesta este ulterior şi se explică uşor dacă ținem seama că proțăpelul plugului poate fi mişcat în dreapta sau în stînga pe un fier în formă de potcoavă, cu găuri, astfel ca plugul să poată merge drept pe brazdă. Deşi l-am consemnat aici, nu credem că acest sens restrîns poate fi luat în considerație în explicarea toponimicului *Pravățul*, pentru care I. Iordan, după V. Bogrea, invocă pe sl. *pravĭcĭ* 'drum drept'.

Pe bună dreptate afirmă acad. I. Iordan (p. 104; v. şi nota 2) că toponimicul *Şarul* din depresiunea Dornelor are ca punct de plecare un apelativ *şar* (‹ sl. *şarŭ* 'culoare'), cu care este denumit un teren roşietic, ce conține mult arsenic, din apropierea comunei Şarul Dornei (Dicționarul geografic dă această informație). Într-adevăr, cu prilejul unor anchete dialectale efectuate aici, a fost notat cuvîntul cu acelaşi sens. În alte cazuri, spune autorul, în toponimia macedoromână, dar şi în cea dacoromână, poate fi luat în considerație şi lat. *sĕrra* › *şară* 'crestătură'. Cu privire la aceasta, notăm aici următoarele considerații ale lui E. Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, Paris, 1946, p. 210: „Une des métaphores les plus heureuses et les plus répandues est celle qui a fait comparer une chaîne de montagnes à la lame dentelée d'une scie: depuis l'Orient (mr. *şară*) et le Frioul, on trouve la trace à travers l'Italie du Nord et le long de la Méditerranée y compris la Corse, jusque dans les régions ibériques où elle devait solidement s'impanter (esp. *sierra*, ptg. prov. *serra*)".

Cu privire la toponimicul *Posada*, discutat de I. Iordan în paragraful „Toponimice care se referă la organizarea fiscală din secolele trecute" (capitolul *Sociale*), pot fi văzute acum şi cele spuse de C. Turcu într-un studiu dedicat special acestui termen vechi cu accepții diferite, intitulat *Contribuții la cunoaşterea posadei*, în SCŞt.

Iaşi, V (1954), 3-4, p. 401-418. Pe baza unor documente nediscutate, în care apare cuvîntul, autorul urmăreşte evoluţia sensului termenului *posadă* în toponimia noastră, precum şi schimbările de sens suferite de apelativ în decursul timpurilor.

Toponimicele *Sărăcineanca*, *Sărăcineşti* etc. p. 241, sînt puse în legătură cu ital. *saracino* 'despre popoarele musulmane care cuceriseră în evul mediu litoralul Mării Mediterane', '*Saracin*' (la origine, 'Arab', apoi 'mahomedan' în general). Nu ne putem da seama de valoarea acestei apropieri etimologice. Consemnăm însă faptul că la I. Mihaly, *Diplome maramureşene*, apare numele unei vechi familii de boieri de origine românească, *Sărăcin* (v. P.P. Panaitescu, *Interpretări romîneşti*, Bucureşti, 1947, p. 55). Acest nume poate avea legătură directă cu termenul italian pomenit mai sus, iar unele dintre toponimicele de felul celor citate trebuie considerate şi ca fiind creaţii de la acest nume propriu cu ajutorul sufixelor toponimice *-ean* sau *-eşti*.

Printre sinonimele toponimicului *Şanţul* (p. 267, capitolul *Istorice*) nu-i trecut *Hindechi* sau *Hindichi*, desigur pentru că el nu a fost înregistrat în dicţionarele topografice consultate de autor. Toponimicul există în raza satului Voineşti-Iaşi. El este de origine turcească, *hendek* sau *handak* 'şanţ de întărire'. La Neculce: „Au făcut *hendechiu* împrejurul taberii". Alte citate din texte vechi sau mai apropiate de noi, vezi în DA. În DR, III, p. 222, V. Bogrea pomeneşte, discutînd toponimicul *Troianul*, şi de *hindichiul lui Traian*, care apare la Amiras. Sub *Troianul* (p. 267-268 din lucrarea *Nume de locuri* ...) trebuie adăugate şi informaţiile, extrem de bogate, adunate de V. Bogrea, în legătură cu sinonimele acestui toponimic.

Nu încape îndoială că noua lucrare a acad. I. Iordan marchează un moment important în evoluţia cercetărilor toponomastice româneşti. În acest domeniu însă sînt încă multe lucruri de făcut. În primul rînd trebuie biruită greutatea adunării materialului de nume topice. Dicţionarele topografice existente nu cuprind decît foarte puţine toponimice. După Th. Capidan, acestea nu ar constitui decît 20% din tot materialul existent pe teren. Situaţia de aici se prezintă ca şi în cazul studiilor de lexicologie. Acestea au putut să progreseze numai după ce au fost adunate de către cercetători cît mai numeroase cuvinte din graiurile populare sau din textele vechi. Din acest punct de vedere, credem că ideea exprimată în 1948 de Th. Capidan, în articolul său *Les noms géographiques de Roumanie et le dictionnaire toponymique roumain*, trebuie să devină actuală pentru lingviştii noştri. Capidan vede în acest dicţionar toponimic, pe care el îl deosebea de dicţionarele topografice existente, o operă căreia trebuiau să i se dedice numeroşi lingvişti. La baza întregii lucrări trebuiau să stea anchetele pe teren, făcute cu ajutorul unor chestionare anume întocmite, pentru înregistrarea, pe cît posibil, în transcrierea fonetică, a tuturor numirilor de locuri (ape, munţi, dealuri, peşteri, localităţi etc.) cunoscute de români. O asemenea muncă nu ar putea fi întreprinsă astăzi decît sub auspiciile Academiei Române. Această acţiune trebuie dublată de cercetarea îndelungată a documentelor şi cronicilor noastre, a hărţilor celor mai vechi etc. Asupra marei însemnătăţi a acestei lucrări nu credem că este nevoie să ne mai oprim acum. *Dicţionarul toponimic romîn* rămîne una din marile lucrări de colaborare care va trebui să fie făcută.

Note etimologice [*]

Hangu

Toponimicul *Hangu*, existent pe Valea Bistriței și în fosta regiune Putna, a fost explicat de către cercetători într-un mod care ni se pare nesatisfăcător. Aceștia l-au pus în legătură cu apelativul *hang* 'sunet, ton', împrumutat din limba maghiară. Credem că această apropiere este nepotrivită și, în cele ce urmează, vom încerca să dovedim acest lucru. Numai A. Scriban, în *Dicționaru*, a propus altă etimologie, care, nefiind suficient argumentată, nu a fost acceptată de specialiști.

Hangu este numele unui șes destul de întins pe Valea Bistriței, la poalele masivului Ceahlău. El începe, aproximativ, de la confluența rîului Bistricioara cu rîul Bistrița, în dreptul localității Ceahlău. De aici, Valea Bistriței se lărgește simțitor. Se poate spune că în tot parcursul ei, pînă la ieșirea din munți, mai jos de orașul Piatra Neamț, Bistrița nu are nicăieri o deschidere mai largă. Este șesul care a devenit fundul lacului de acumulare al hidrocentralei de la Bicaz. Din dreptul satului Buhalnița, Valea Bistriței începe din nou să se îngusteze. Prin partea locului acestei cîmpii i se spune *Șesul Hangului*. Se poate adăuga și amănuntul că, pînă în secolul al XIX-lea, după mărturiile oamenilor mai bătrîni, acest șes era prea puțin folosit pentru agricultură. El era proprietatea cnejilor sau *icnejilor* (după rostirea localnicilor) Cantacuzini. Moșia *Hangu* aparținea acestei familii boierești încă din secolul al XVII-lea[1]. Astăzi, pe locul unde nu s-au întins satele, destul de numeroase și de populare, se cultivă soiul de porumb numit *hangan* sau *hăngănesc*, cel mai productiv în această regiune muntoasă, preferat și de locuitorii altor sate de munte. Adjectivul *hangan* sau *hăngănesc*, în legătură cu varietatea de porumb cultivată aici, apare în majoritatea dicționarelor noastre, care-l pun în legătură cu toponimicul *Hangu*. Singur A. Cihac, în al său *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, după cum vom vedea mai jos, nu-l raportează la toponimicul *Hangu*.

Hangu a fost apoi numele unui sat mare așezat în mijlocul acestui șes, de o parte și de alta a șoselei care mergea de la Piatra Neamț la Vatra Dornei.

Tot cu acest nume este denumit un pîrîu, afluent al Bistriței, cu care acesta se unește în dreptul satului Hangu. De aceea acestui sat i se mai spune și Gura Hangului[2].

Încă în documentele din secolul al XVII-lea, poate și mai înainte, apare pomenită *Mănăstirea Hangu*. Se știe că această mănăstire este ctitoria lui Barnovschi Vodă, zidită în anul 1627, deși se crede că și mai înainte va fi existat pe locul ei o altă așezare monahicească[3]. De altfel, pentru discuția care urmează, acest fapt prezintă o importanță secundară. Mai important este altceva și anume că, în documentul de danie dat de Barnovschi Vodă, i se spune *Mănăstirea din Hangu* și nu *Mănăstirea Hangu*. În alt document al aceluiași domnitor, dat tot în 1627, în martie, se face precizarea că ea este situată „în partea apusului depărtat și întru deosebită pustie în locul ce se chiamă *Hangul*“[4]. Mai tîrziu, începînd cu secolul al XIX-lea, această mănăstire a fost cunoscută sub numele de Mănăstirea Buhalnița, din cauză că în jurul ei s-a ridicat actualul sat Buhalnița, pe moșia căruia se află astăzi mănăstirea[5].

---

[*] Apărut în SCȘt. Iași, VI (1955), 3-4, p. 229-240.

[1] Vezi Gh. Ungureanu, *Mănăstirea Pionul sau Schitul Hangu și ruinele palatului cnejilor Cantacuzini* (Extras din „Anuarul liceului de băieți" P. Neamț, pe anul 1933-1934), p. 10.

[2] Vezi *Marele dicționar geografic al României*, II, București, 1900, p. 687.

[3] Vezi Gh. Ungureanu, *Mănăstirea Hangului sau Buhalnița. Schiță istorică*, Extras din „Arhiva", XXXVIII (1931), p. 711. Săpăturile arheologice efectuate de curînd par a confirma această presupunere.

Există în aceeași regiune și un schit care poartă același nume. E vorba de ctitoria fratelui lui Vasile Lupu, hatmanul Gheorghe. Acesta a terminat de zidit, în anul 1639, *Mănăstirea Pionul*, care, începînd din anul 1696, apare în documente cînd cu acest nume, cînd cu acela de *Schitul Hangu*[6]; iar pentru că aici s-a instalat familia Cantacuzinilor, care au transformat ctitoria într-o mică cetățuie, ea este cunoscută și sub numele de *Palatul Cnejilor*.

În *Dicționarul Topografic și Statistic al României* al lui Frunzescu, precum și în *Marele dicționar geografic al României* (III, Buc., 1900, p. 687), se arată că Hangu este și numele unui izvor cu apă minerală situat la 4 km de satul Hangu, înspre masivul Ceahlău. La fel, un grup de munți din vecinătate poartă același nume.

Mai trebuie de notat faptul că apelativul *hangan* slujește ca poreclă dată de plutașii din jos de Piatra Neamț plutașilor din partea muntelui, probabil și în legătură cu soiul de porumb numit *hangan*. La rîndul lor, plutașii din satele de munte îi numesc pe cei de la șes *perjari*, *corjani*, *jarpani* sau *jărci*, după informațiile primite de la un subiect din Poiana Grințieșului.

Cît privește același toponimic din ținutul Putnei, în lucrarea acad. I. Iordan, *Nume de locuri românești în Republica Populară Română*, p. 37 unde este înregistrat, nu se dau amănunte despre natura locului care poartă acest nume, iar în dicționarele geografice amintite el nu apare.

Cum am spus la început, una din explicațiile care i s-au dat toponimicului a avut ca punct de plecare cuvîntul *hang* cu sensul ‘sunet, ton’, pătruns din limba maghiară. Așa procedează acad. I. Iordan, *op. cit.*, p. 37: „*Hangul* (Chl, Pu): cf. *a ține hangul*, ‘ca acompania, a seconda cu tonuri lungi o melodie, spre a produce o combinație muzicală armonică’ ‹ magh. *hang* ‘ton’ (DA)“. Toponimicul este trecut în categoria acelora „care evocă natura terenului aparținînd localității respective sau aflate în apropierea ei“, de felul toponimicelor *Duruitoarea*, *Urlătoarea*, *Larma* etc. Autorul nu dă nici o explicație suplimentară, ca motivare a genezei unui astfel de toponimic, pentru ca legătura dintre expresia invocată și realitatea denumită prin toponimic să ne apară clară, așa cum este ea în cazul toponimicelor *Duruitoarea*, *Larma* etc. Menționăm că în *Rumänische Toponomastik* acest nume topic nu este discutat.

Înainte de acad. I. Iordan, toponimicul *Hangu* a fost pus în legătură cu aceeași expresie *a ține hangul* de către Gh. Ungureanu[7]. Acesta, lărgind explicația, afirmă că pentru prima oară s-a dat acest nume „poienii care astăzi se cheamă *şesul Hangului*". Fiind aşezată între munţi, această poiană avea un ecou deosebit, din care cauză locuitorii, veniţi din Transilvania, au denumit-o poiana Hangului = poiana cu ecou". Tot în legătură cu acustica deosebită a acestei regiuni şi desigur în sprijinul etimologiei Hangu ‹ magh. *hang* 'sunet, ecou, răsunet', încearcă Gh. Ungureanu să explice şi numele satului *Audia*. Acest sat, fiind aşezat în marginea poienii despre care s-a amintit, a fost numit astfel „din cauză că se aude foarte bine din poiana Hangului pînă la o depărtare foarte mare". Pe de altă parte, adaugă autorul, expresia *a ţinea hangu* „este foarte răspîndită prin acele locuri şi se spune aceluia care «ţine isonul», cînd cîntă dascălul în biserică".

---

[4] *Ibidem*, p. 8 și 14.

[5] *Ibidem*, p. 5-6.

[6] Vezi Gh. Ungureanu, *Mănăstirea Pionul...*, p. 11.

[7] Vezi Gh. Ungureanu, *Mănăstirea Hangului...*, p. 5-6, nota.

O asemenea etimologie este însă greu de acceptat. Mai întîi că „poiene cu ecou", cum le spune Gh. Ungureanu, sînt multe în munţii noştri, şi nu numai în munţi, dar nicăieri nu au fost ele numite *Hangu*, deşi expresia *a ţinea hangul* cunoaşte, desigur, o largă răspîndire şi prin acele locuri şi poate chiar şi cu un sens mai larg. De fapt se ştie că mai ales atunci cînd se execută o melodie cu instrumente muzicale o parte din aceste instrumente „ţin hangul". *Cobza* este prin excelenţă instrumentul utilizat în acest scop, ea „ţine hangul". Expresia s-a îmbogăţit şi cu alte accepţii, astfel că „a ţinea hangul cuiva' înseamnă 'a fi de părere cu el', 'a-l sprijini într-o acţiune' (mai ales în sens peiorativ). Cf. şi „a-i bate cuiva în strune". Asemenea expresii nu se cunosc numai prin părţile Hangului. Apoi, întrucît priveşte pe *Audia*, derivat de la verbul *a auzi*, orice discuţie ni se pare de prisos. El trebuie să primească o altă explicaţie, alăturîndu-l probabil, toponimicelor terminate în *-dia* ca *Amaradia*, *Crivadia*, *Arpadia*, *Ciocardia* etc.

O altă explicaţie a dat acestui nume de loc A. Scriban, *Dicţionaru*: „*hangan, -ă*, adj. (d. orăşelu *Hangu* (d. ung. *hanga*, loc în care nu cresc decît buruiene şi mărăcini)". „Odinioară, se mai spune în acelaşi dicţionar, se numeau *hangani* nişte soldaţi dintr-un corp de infanterie moldovenească armaţi cu puşti şi topoare". Ultima parte a citatului nu ne interesează acum.

Etimologia aceasta, care, după cum vom vedea este cea justă, nu ştim din ce motive nu a fost acceptată. De aceea vom aduce cîteva date în sprijinul ei.

În primul rînd, pentru explicarea toponimicului *Hangu* credem că se impune să pornim de la forma sau aspectul exterior al locului, sau, mai degrabă, de la principala însuşire a acestui loc. Faţă de relieful puternic accidentat al întregii regiuni, şi în opoziţie cu el, şesul întins şi necultivat înainte, de la poalele masivului Ceahlău, îi apare oricui ca alcătuind nota sau însuşirea cea mai caracteristică, considerînd regiunea în ansamblu. Toponimicul *Hangu* trebuie să exprime această însuşire[8]. Într-adevăr, în limba maghiară există cuvîntul *hangạ* 'lande, bruyère' (= 'bărăgan, şes întins, mărăciniş'). Acest cuvînt se potriveşte foarte bine cu locul numit *Hangu*, care era caracterizat în documentul dat de Barnovschi Vodă ca fiind o „deosebită pustie", „în partea apusului depărtat".

---

[8] Pentru toponimicele de acest fel, vezi I. Iordan, *op. cit.*, la capitolul *Nume topice care arată o însuşire a locului*, p. 80 şi urm.

Cuvîntul *hangă* 'lande, bruyère' este întregistrat, ca arhaism, în DA. El apare şi în *Dictionnaire d'étimologie dacoromane*, II, p. 504, al lui A. Cihac. Acesta explică adj. *hăngănesc*, din expresia *popuşoi hăngănesc*, „'une sorte de maïs, de blé de Turquie'", prin magh. *hanga* 'lande'. Dar adjectivul este format de la numele propriu, iar acesta, la rîndul său, reprezintă pe magh. *hanga* 'lande'. Numai Scriban a văzut bine raportul dintre adjectiv, numele propriu şi etimonul maghiar, fără însă ca el să ia ca bază sensul de 'şes, loc deschis, bărăgan', şi să-l pună în legătură cu configuraţia terenului denumit astfel. DA dă, sub cuvîntul *hangă*, un citat prescurtat din „Magazinul Istoric", III, p. 77. Citatul e luat din cronica atribuită lui Muste. Îl transcriem aici integral: „Într-acele zile se prilejise de au venit sol den ţara muntenească la Mihai Vodă [Racoviţă] Toma Cantacuzin vel Spătariu, de la Domnul muntenesc, şi apucîndu-l aice veste de mazilia lui Mihai Vodă, aşea fără veste, au fugit de odată la munte în *hangă*, căci peste mazilii, de multe ori se fac zorbale de cei proşti, apoi eşind den *hangă* au mers cu pace în ţara sa". Nu încape îndoială că aici cuvîntul *hangă* este apelativ şi nici într-un caz nume propriu, cum îl socot autorii *Marelui dicţionar geografic al României*, care falsifică textul scriind: „a fugit de odată la munţi, la Hangu".

Este greu de spus dintr-odată dacă autorul cronicii s-a gîndit numaidecît la şesul întins de la poalele Ceahlăului unde s-ar fi refugiat solul lui Constantin Brîncoveanu. Nu trebuie să uităm însă că solul era un boier Cantacuzin. Pe de altă parte, încă din anul 1676 familia Cantacuzinilor din Moldova, prin marele vistiernic Toderaşcu Cantacuzin, proprietarul moşiei Hangu, transformase *Mănăstirea Pionul* sau *Schitul Hangu* într-o mică cetăţuie, care, după cum spune Gh. Ungureanu[9], „va fi servit, în decursul anilor, de multe ori de refugiu şi apărare familiei Cantacuzeneşti şi altor boieri". Cronica lui Muste confirmă această presupunere. Solul lui Constantin Brîncoveanu s-a refugiat, aşadar, la rudele sale care aveau în stăpînire şesul de la poalele Ceahlăului.

Pentru originiea toponimicului nostru din magh. *hanga* 'bărăgan, şes' pledează apoi şi faptul, subliniat mai înainte, că în primul document dat mănăstirii de ctitorul ei Barnovschi Vodă, acesteia i se spune *Mănăstirea din Hangu* şi nu *Mănăstirea Hangu*, cum este ea numită în documentele ulterioare. Gh. Ungureanu[10] a observat acest amănunt, fără însă a-l putea explica. Explicaţia însă e uşor de dat dacă luăm în consideraţie, pentru originea toponimicului în discuţie, cuvîntul magh. *hanga* cu sensul 'bărăgan, şes, cîmpie întinsă'. Era vorba de mănăstirea situată în *hangă*, de cîmpia întinsă şi pustie din „partea apusului depărtat". Nici într-un caz nu poate fi vorba de localitatea Hangu, care, desigur, nu exista. De altfel mănăstirea este aşezată nu în raza satului Hangu, ci chiar în mijlocul satului Buhalniţa, la 3-4 km de Hangu. Sensul 'cîmpie, bărăgan, şes' al apelativului maghiar era desigur prezent în mintea autorului documentului, după cum îi era clar şi cronicarului Muste, aproape un veac mai tîrziu. Trebuie să presupunem că el era un termen curent în graiul celor veniți în decursul timpului pe Valea Bistriței din regiunile de peste munți, puternic influențate de limba maghiară. În contrast cu locurile închise din restul regiunii, șesul pustiu de la poalele Ceahlăului a putut fi numit de aceștia *bărăgan* sau *hangă*. Cercetătorii toponimiei au constatat de multă vreme că tocmai în regiunile muntoase sau deluroase abundă toponimicele care înseamnă 'șes, cîmpie întinsă', din cauză contrastului dintre aspectul particular al acestor locuri în comparație cu relieful accidentat înconjurător[11].

---

[9] Vezi Gh. Ungureanu, *Mănăstirea Pionul...*, p. 10.

[10] Idem, *Mănăstirea Hangului...*, p. 8.

Cînd sensul originar al cuvîntului *hangă* s-a pierdut, în graiul localnicilor a apărut formația „*Șesul Hangului*“, care, „tradusă“, înseamnă 'Șesul șesului'. Cazul nu este unic în toponimie. Nume topice ca *Poiana Seciului*, *Poiana Prisăcii* etc., creații tautologice apărute în aceleași împrejurări, sînt concludente[12]. A urmat apoi extinderea toponimicului asupra ctitoriei lui Barnovschi Vodă, asupra *Schitului Hangu*, numit pînă la 1696 numai *Schitul Pionul*, după aceea, asupra satului care s-a ridicat aici. La fel este cazul și cu pîrîul cu același nume, cu izvorul de ape minerale sau cu grupul de munțin din apropiere. De la numele satului s-a derivat adjectivul *hangan* sau *hăngănesc*, din expresia „popușoi hăngănesc“, sau numele de familie, destul de răspîndit prin Moldova, *Hanganu*. La fel, și cu porecla plutașilor din satele de munte sau cu numele soldaților din corpul de infanterie moldovenească.

Un toponimic de origine maghiară nu constituie o notă discordantă într-o reiune unde asemenea toponimice de fapt abundă. Să ne gîndim la numele *Ceahlăului*, *Rarăului*, *Giumalăului* (cf. S. Pușcariu, DR, III, p. 673-675), *Tazlăului*, *Tarcăului*, *Asăului*, *Bacăului*, etc., apoi la altele mai puțin sigure ca *Borca* (cf. I. Iordan, *op. cit.*, p. 69, care alături de un etimon slav *bor* 'pin', nu exclude totuși pe magh. *bor* 'vin'; adăugăm că la Borca există un izvor cu *borcut* 'apă minerală'. Să se compare și *Valea Vinului*). Numele *Farcașa* și *Sabasa* trimit de asemenea la etimonuri maghiare. Cît privește originea toponimicului *Higheșul*, munte cu un vîrf foarte ascuțit, în apropiere de Tulgheș ‹ magh. *hegyes* 'ascuțit, cu vîrf', ea este neîndoielnică. Să se compare toponimice ca *Acuțita*, *Ostra* (‹ *ostrŭ* 'ascuțit') la I. Iordan, *op. cit.*, p. 84, unde însă *Higheșul* nu-i trecut. Cuvîntul magh. *hegyes* apare ca termen curent într-o poezie populară din Munții Apuseni, publicată de E. Petrovici în *Texte dialectale*, p. 60: „Că la coarne-s *hegheșeli*[13] [vacile]“.

---

[11] Vezi I. Iordan, *op. cit.*, p. 6.

[12] *Ibidem*, p. 9. Vezi și *Introducerea*, p. VI, nota, unde se arată că tautologiile toponimice se explică fie prin conviețuirea îndelungată pe același teritoriu a unor popoare vorbind limbi diferite, conviețuire care duce la bilingvism, fie prin succesiunile etnice petrecute pe un anumit teritoriu: „... populația nou venită, necunoscînd însemnarea numelor date de populația anterioară locurilor pe unde se așează, le botează cu cuvinte din limba proprie, și cum foarte multe accidente ale solului sînt numite adesea, indiferent de împrejurări, cu substantive din vorbirea curentă, este oarecum inevitabil ca numirea nouă să fie, de multe ori sinonimă cu cea veche și să se adauge la aceasta, ca un fel de determinativ. Toponimicele vechi sînt simțite ca nume proprii, tocmai pentru că nu li se mai știe înțelesul“. Se poate admite că pentru toponimicul *Șesul Hangului* această explicație să fie mai plauzibilă decît acea, arătată mai înainte, care pornește de la admiterea unui apelativ *hangă*, de origine maghiară, în graiul românilor veniți de peste munți.

[13] Am modificat transcrierea lui E. Petrovici din cauză că lipsesc la tipografie semnele necesare.

Exemplele pot fi înmulțite, dar nu-i nevoie. Cele înșirate, cărora li se alătură și *Hangu*, sînt suficiente pentru a ilustra încă o dată legăturile strînse care au existat între partea răsăriteană a Ardealului, cu o populație maghiară numeroasă, și părțile muntoase ale Moldovei, legături reflectate și în toponimie[14].

Din lipsă de date, nu putem spune nimic sigur despre același toponimic din ținutul Putnei. Probabil, însă, că și în acest caz trebuie să se pornească tot la etimonul maghiar *hanga* 'lande, bruyère', iar nu de la *hang* 'ton, sunet', întocmai ca la numele topic de pe Valea Bistriței.

---

[14] În apropierea satului Poiana Grințieșului există toponimicele *Bîtca Primătariului*, și *Pîrăul Primătariului*, care nu pot fi explicate decît tot printr-un element de peste munți, de data aceasta românesc. (Vezi și G. Istrate, *Despre însemnătatea cercetărilor dialectale*, SCL VI (1955), 1-2, p. 123). Cuvîntul *premătariu* 'sărăntoc', este atesta în Zagra, în fostul județ Năsăud, de către N. Drăganu (DR, I, p. 302, și în *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933, p. 595, nota). Se pare că prin aceeași regiune din nordul și nord-vestul Ardealului cuvîntul înseamnă și 'negustor de mărunțișuri, negustor ambulant, coropcar'. E sigur însă că pe Valea Bistriței el are acest sens, căci a fost notat de colectivul de dialectologie din Iași în localitatea Crucea. Apropierea lui de mr. *părmătari*, *pîrmîtar*, bg. *pramatari* ‹ gr. πραματάρις propriu πραγματ-arius = πραγματευτής 'marchand, mercie, colporteur', făcute de Drăganu, nu poate fi pusă la îndoială. Prezența acestui cuvînt de origine greacă bizantină în nordul Transilvaniei este mai greu de explicat. El ar dovedi, cum a propus G. Ivănescu în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, Iași, 1950, p. 22-23, unde însă a invocat alte fapte, iar înaintea lui, O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 329-330. T. Papahagi, *Din epoca de formațiune a limbii române*, GS, I, p. 224-234 și *Graiul și folklorul Maramureșului*, p. LXXX-LXXXIII, că graiurile românești din nordul Ardealului și din Maramureș au fost, într-o epocă îndepărtată, vecine cu dialectele sud-dunărene. Prezența acestui cuvînt ca toponimic pe Valea Bistricioarei (Poiana Grințieșului) constituie o nouă probă cu privire la originea de peste munți a multora din actualii locuitori ai regiunii în discuție.

VII

Istoria lingvisticii româneşti

Preocupări lingvistice la „Contemporanul“ (1881-1891) *

În paginile revistei „Contemporanul“, interesul pentru studiul ştiinţific al limbii naţionale a fost permanent, deşi contribuţiile *originale* în domeniul lingvisticii ştiinţifice româneşti nu au fost prea numeroase. Preocupările lingvistice decurgeau din orientarea generală a revistei, care îşi propunea să întreţină la noi interesul pentru „marile teorii ştiinţifice la ordinea zilei la popoarele din Apus“[1]. Este îndeajuns de cunoscut rolul important jucat de această publicaţie în răspîndirea ideilor marxiste, într-un moment cînd mişcarea muncitorească din România avea nevoie de o teorie călăuzitoare, bazată pe rezultatele ştiinţei moderne, spre a-şi putea cristaliza primele sale forme de organizare. În vederea atingerii acestui scop, revista a publicat printre altele numeroase articole de popularizare. Ca şi în alte domenii ale ştiinţei, conducătorii revistei au ştiut să aleagă spre a fi popularizate acele idei, metode şi rezultate ale lingvisticii moderne care s-au dovedit a reprezenta ceea ce era mai înaintat în vremea aceea.

Este vorba de ideile şcolii neogramatice care erau în floare în deceniul al optulea al secolului al XIX-lea, cînd apare „Contemporanul“. Meritele noii direcţii în ştiinţa limbii sînt impresionante, prin numărul mare de lucrări voluminoase şi valoroase date la iveală, în cea mai mare parte valabile şi astăzi, asupra celor mai diferite limbi. Lingvistica trebuia să devină o ştiinţă pozitivă, pretindeau reprezentanţii noii şcoli, ea trebuia să stabilească „legi“ în dezvoltarea limbii. Şi cum corespondenţele fonetice între un stadiu din dezvoltarea limbii şi alt stadiu erau mai uşor de sesizat, cercetătorii şi-au îndreptat tot efortul pentru stabilirea „legilor fonetice“ care guvernează evoluţia diferitelor limbi. De la aceste „legi fonetice“ nu există excepţii. Eventualele abateri sînt false excepţii. Ele nu ar fi apărut dacă nu ar fi intervenit un factor de natură psihică, pe care neogramaticii l-au numit analogie, şi căruia i-au acordat o mare importanţă în producerea „neregulelor“ în limbă. Noua mişcare lingvistică pornise din Germania, de la Leipzig. În curînd ea va găsi adepţi în toate ţările. În Franţa, reprezentantul ei de frunte este Gaston Paris. La noi, primul neogramatic, adică „primul lingvist român în sensul ştiinţific al cuvîntului“[2], este Al. Lambrior, elev al lui Gaston Paris.

Pentru redacţia revistei „Contemporanul“, sarcina principală în domeniul activităţii lingvistice consta tocmai în răspîndirea noilor idei ale neogramaticilor. Un rol modest, dar salutar, după cum rezultă din activitatea polemică contra celor care practicau în studiul limbii române „metoda prin inspiraţie şi gîcire“. Iată cum este exprimată atitudinea revistei faţă de activitatea lingvistică în articolul bilanţ (dar totodată şi program) intitulat *Direcţia urmată de „Contemporanul*“: „În privinţa limbisticii am luptat să facem cunoscute publicului inteligent cercetările adevărat ştiinţifice ale D-lui Lambrior şi vom urma a face cunoscută chiar *metoda* după care trebuie să se facă cercetările. Ca semn deosebitoriu al şcoalei limbistice admise de D-l Lambrior este ideea că prefacerile sunetelor se fac după legi nestrămutate, adevărate excepţii nu sînt şi toate trebuie explicate: ori prin forme dialectale primite în dialectul de care ne îndeletnicim, ori prin analogii care au făcut să se formeze forme nouă, ori prin intrarea cuvîntului cu forme excepţionale prea tîrziu în limbă etc. Ce a produs această metodă aplicată la cercetarea limbii române, faţă cu ce a produs metoda prin inspiraţie şi gîcire aplicată de alţii, ar fi de ajuns pentru a dovedi bunătatea ei“[3]. Citatul cam lung este însă edificator. El arată că redacţia, prin pana lui Nădejde, desigur, sesizase just care direcţie lingvistică a vremii se afla pe poziţiile cele mai avansate.

---

* Apărut în SCŞt. Iaşi, XII (1962), fasc. 1, p. 7-23.

[1] Vezi „Contemporanul“, nr. 1, articolul *Către cititori*.

[2] Vezi I. Iordan, *Alexandru Lambrior*, în „Cum vorbim“, I, nr. 5, 1949, p. 10.

Despre Al. Lambrior, care n-a publicat în timpul vieţii la „Contemporanul“, se vorbeşte aici numai cu respect şi veneraţie. I. Nădejde, redactorul principal al revistei, se considera un elev al lui Lambrior, care i-a fost „călăuz pe calea limbisticii“[4]. „La studiul limbii române“ fusese adus Nădejde însă mai înainte, „prin îndemnurile d-lui Burlă“, dar metoda ştiinţifică în cercetarea limbii române de la Lambrior a învăţat-o: „Să nu se uite, spune el polemizînd cu Bianu, că Lambrior a fost unul din cei mai de frunte elevi de la şcoala de Hautes Études de la Paris şi că lui, şi nu altora, sîntem datori a-i mulţămi pentru introducerea unei metode ştiinţifice în cercetarea limbii române“[5]. Admiraţia pentru Lambrior este superlativă: „Naivi, lipsiţi de cunoştinţi şi plini de fiere, scrie Nădejde[6], sînt cei care mă învinovăţesc pe mine că am despoiat copiii lui Lambrior, cînd am ţinut seama şi de puţinul ce a putut face el în scurtul timp cît a lucrat, avînd grijă de a arăta de mulţime ori toată admiraţia ce am avut-o pentru acest om care mi-a fost călăuz pe calea limbisticii...“. Învinuirile răuvoitoare porneau de la faptul că după moartea lui Lambrior avuseseră loc unele discuţii în legătură cu manuscrisele acestuia. După cum rezultă din articolul citat al lui Nădejde[7], de la Lambrior rămăseseră nişte note pe *Cartea de citire*, material pentru legi fonetice, un început de dicţionar etimologic, revista „Romania“ cu adnotări etc. Un comitet format din C. Panu, C. Dumitrescu, P. Misir, I. Nădejde şi Lucescu intenţiona să propună lucrările lui Lambrior spre premiere Academiei Române, în folosul văduvei şi copiilor lui Lambrior. Soţia lui Lambrior n-a voit însă să dea cărţile şi manuscrisele: „Faţă cu această purtare, scrie Nădejde, pe care eu unul faţă cu intenţiile noastre cele bune nu o puteam privi decît ca o insultă, m-am hotărît a nu mă amesteca în tipărirea lucrărilor“[8].

---

[3] Vezi „Contemporanul“, III, p. 43.

[4] *Ibidem*, p. 665, în articolul *Gramatica mea. Întîmpinare*. Un articol despre ortografie, apărut în anul I al revistei, este semnat de „Un elev al D-lui Lambrior“, sub care se ascunde, desigur, I. Nădejde.

[5] Vezi „Contemporanul“, V, p. 222.

[6] *Ibidem*, III, p. 665.

[7] *Ibidem*, p. 662.

[8] *Ibidem*.

Cu toate acestea, Nădejde va publica în cîteva rînduri în „Contemporanul" unele din notele rămase de la Lambrior. Aşa, de exemplu, în „Contemporanul", IV, p. 336-350, pot fi văzute însemnările făcute de Lambrior pe marginea dicţionarului etimologic al lui A. de Cihac, apoi alte note izolate, toate adunate de Nădejde sub titlul *Din lucrările inedite ale răposatului Lambrior*. Mai tîrziu, în „Contemporanul", VI, p. 169-175, se vor publica, sub titlul *Două lecţiuni ţinute la Universitatea de Iaşi de A. Lambrior*, notele scoase la curs de Ed. Gruber pe cînd era student, iar Lambrior îl înlocuia pe Andrei Vizanti la catedră (în anul şcolar 1880-1881). În aceste note se vorbeşte despre declinarea cu două cazuri care, după Lambrior, ar fi existat altădată în limba română, părere eronată, asupra căreia vom mai reveni. În sfîrşit, în „Contemporanul", VII, p. 273-285, întîlnim iarăşi nişte *Notiţe de ale lui Lambrior* (la *Cartea de citire*), cu publicarea cărora s-a ocupat, desigur, tot I. Nădejde, deşi se hotărîse, cum s-a văzut, să nu participe la această acţiune.

Dacă direct sub numele lui Lambrior nu pot fi găsite în revistă decît articolele indicate acum, în schimb concepţia lingvistului ieşean din celelalte lucrări ale sale a fost de nenumărate ori şi amănunţit expusă în paginile revistei[9]. Sub titlul *Studiul ştiinţific al limbii române* apare în mai multe numere din „Contemporanul" un lung articol al lui I. Nădejde, în care sînt prezentate principalele rezultate ale lucrărilor lui Al. Lambrior, tipărite în străinătate (în revista „Romania"), sau în revistele din ţară[10]. În fond este vorba de o expunere a principalelor transformări fonetice în evoluţia limbii noastre, stabilite de Lambrior (cîteva şi de alţi lingvişti străini, ca Miklosich sau Mussafia). Sînt reeditate, o dată cu lucrările bune, şi ideile eronate ale lui Lambrior. De exemplu, se afirmă că rom. *mare* (probabil de origine autohtonă) ‹ lat. *major*, întocmai ca *picere* faţă de *picioare* (?). Rom. *nătărău*, de origine maghiară, e socotit un derivat de la *natura* + *u*[11] în timp ce lat. *adulterum* ar fi dat în rom. *hotru*. Aceste erori, şi altele, inerente începutului, sînt însă cu totul neglijabile faţă de mulţimea ideilor juste, cu totul noi pentru acel timp, devenite astăzi locuri comune. Lambrior ştia, de pildă, că *-i-* epenetetic din *pîine*, *cîine* etc. s-a dezvoltat din cauza vocalelor „limbale" *e* sau *i* din silaba următoare, că lat. *sĕdet* a avut o evoluţie divergentă în cele două principale graiuri dacoromâne: mold. *şede* (*şădi*), munt. *şade*, şi el ştia să explice ştiinţific această evoluţie divergentă. La fel, formele mold. *vedem*, *vedeţi* (imperf.), faţă de munt. *vedeam*, *vedeaţi*, *vedeai* etc. sînt corect explicate.

Adeseori în articol revine sub pana lui Ioan Nădejde ideea centrală a şcolii neogramatice: în limbă domnesc legi fără excepţii. Unele formulări ale acestei idei merită consemnate. Vorbind despre legea diftongării lui *ế* în *ié*, după ce dă numeroase exemple bune, Nădejde conchide: „Îndată ce cunoaştem legea diftongării lui *e* deschis şi ţinem seama de dînsa, fenomenele cele mai încîlcite se arată foarte regulate. Atîta lumină aduce în schimbările sunetelor o lege bine hotărîtă! Isprăvile nenorociţilor care s-au încumătat a străbate în horhaurile limbii fără a fi călăuziţi de legi fonetice au arătat îndeajuns că de multe ori e mai uşor a-ţi căpăta nume rău muncind fără metodă, decît şezînd degeaba"[12]. Ca şi Lambrior[13], Nădejde afirmă că prefacerile din limbă nu sînt „capricii". Conform cu concepţia noii şcoli, lingvistul trebuie să se bazeze pe numeroase fapte riguros verificate. Numai metafizicienii „pornesc de la idee, o necăjesc, o chinuiesc şi scot dintr-însa tot ce poate scoate, apoi caută să întindă sărmanele fapte pe patul lui Procust al convingerilor înguste şi deşarte"[14]. În altă parte, polemizînd cu Vasile Ionescu, autorul lucrării *Explicări amănunte pentru ortografia română*, Iaşi, 1881, în care legile evolutive ale limbii române sînt complet ignorate, Nădejde scrie: „A intra într-o limbă fără călăuzul dat de fonetică înseamnă a ne aştepta la muncă zădarnică şi a ne face de rîsul lumii". Şi mai departe: „...fără legi fonetice încetează orice ştiinţă despre limbă"[15]. Mai putem adăuga o altă formulare la fel de pregnantă: „Noi credem că filologia modernă este ştiinţă, că are legi şi din legi nu voim să ieşim, ne ţinem de dînsele ca orbul de gard, pînă ce ne vom convinge că-s greşite şi atunci ne vom ţine de cele bune"[16].

---

[9] Despre ideile lui Lambrior vezi acum articolul lui D. Gafiţanu, *Concepţia lingvistică a lui Al. Lambrior*, în AUI II (1956), fasc. 1-2, p. 35-51.

[10] Vezi „Contemporanul", I: p. 495-496, 521-524, 579-584, 639-643, 731-725, 919-924; II: p. 98-100, 134-138, 869-873, 896-900, 924-928; III: p. 54-58.

[11] Vezi „Contemporanul", I, p. 723.

Legile fonetice nu acţionează decît într-o perioadă anumită de timp. După aceea ele nu mai au efect. Cuvintele intrate mai tîrziu nu-şi mai schimbă forma sub acţiunea acestor legi. Cum spune Nădejde: „... schimbările fonetice au o durată în timp [...], au un început şi un sfîrşit, [...] unele schimbări nu mai sînt cu putinţă de la o vreme"[17]. Ideea aparţine neogramaticilor şi a fost exprimată în termeni asemănători de Lambrior.

Considerînd limba ca fiind într-o continuă prefacere, unii dintre reprezentanţii şcolii neogramatice s-au preocupat şi de cauzele schimbărilor în limbă, în primul rînd de cauzele schimbării sunetelor. Una dintre aceste cauze rezidă, după concepţia unor reprezentanţi ai acestei şcoli, în modificările pe care le sufăr organele articulatorii. Sub denumirea de „bază de articulaţie", teoria aceasta a căpătat la Philippide o mare amploare, completată fiind de aceasta cu teoria „bazei psihologice". Ea apare vag şi la Lambrior. În paginile „Contemporanului", ideea aceasta, destul de palid schiţată, apare de cîteva ori în scrisul lui Nădejde: „Limba sufere necontenit prefaceri în gura celor care o vorbesc...". „Toate aceste schimbări au cauza lor în prefacerile ce sufăr organele vorbirii, fie în formă, fie în funcţionare etc. Cele mai delicate prefaceri pot aduce schimbări mari"[18]. Altă dată, inversînd termenii, Nădejde se întreabă: „Cum s-ar putea oare dacă schimbările organelor vocale se fac după legi, să se facă schimbările sunetelor aşa halandala?“[19].

---

[12] Vezi „Contemporanul", I, p. 524.

[13] Vezi D. Gafiţeanu, *op. cit.*, p. 38.

[14] Vezi „Contemporanul", I, p. 574.

[15] *Ibidem*, p. 342.

[16] *Ibidem*, III, p. 632.

[17] *Ibidem*, I, p. 342.

[18] *Ibidem*, III, p. 953, într-o recenzie făcută de Nădejde lucrării lui V. Ionescu, *Legile istorice care esplică limba romînă*, Iaşi, 1884.

Pe la sfîrşitul secolului trecut încă mai circula ideea absurdă că printr-o reformă de limbă, „adică prin obligarea românilor a vorbă cu sunete aspre în loc de sunete noi“[20], poporul nostru ar putea fi „regenerat“, adică „înzestrat cu cele mai bune calităţi“. Unul care mai credea în asemenea idei era V. Ionescu, cu lucrarea pe care am citat-o. Dacă poporul nostru, spunea aceasta, „s-ar reîntoarce la sunetele mai dure şi mai înalte ce a avut în timpurile de vioiciune şi hărnicie... prin ele din nou s-ar dispune bine şi s-ar face iarăşi mai vioi şi mai harnic ca mai de mult“[21]. Faţă de acestea, replica lui Nădejde este dură: „Aşadar, *utopişti*, nişte oameni de nemică sînt acei care caută îndreptarea poporului în îmbunătăţirea stării lui materiale etc..., ajunge o reformă în limbă şi s-a mîntuit. Bucuraţi-vă şi vă veseliţi!“. Şi apoi o probă din limba confecţionată de Ionescu: „Pine ai fenit tomnule Ionescu, cu iteea tumitale... Fii şutecător între noi!“[22]

În genere, în primii ani de apariţie ai revistei, articolele de lingvistică, semnate mai ales de I. Nădejde, se ocupă, cum s-a văzut, în special de fonetică istorică a limbii române, reproducîndu-se ideile lui Lambrior şi luîndu-se atitudine împotriva acelora care foloseau în lingvistică metoda „prin inspiraţie şi gîcire“. Semnalăm acum şi o contribuţie originală a lui Ioan Nădejde în domeniul evoluţiei sistemului vocalic românesc.

Al. Lambrior, care stabilise destul de bine prefacerile suferite de vocala *a* accentuată, urmată de *n* + voc. sau de *n* sau *m* + cons. (Nădejde adaugă, în ce priveşte trecerea lui *á* + *m* + voc. la *ă* că ea are loc numai dacă în silaba următoare nu este *e* sau *i*[23]; de fapt, numai *á* + *m* + *u* › *ă*[24]), nu ştia să explice de ce *á* + *n* + voc. din cuvîntul *an* a rămas neschimbat, nu s-a prefăcut adică în *î*. Excepţia aceasta a cuvîntului *an*, pentru care Lambrior invoca structura monosilabică a cuvîntului, ştirbea, cum spune Nădejde, „o lege aşa de frumoasă“[25]. De asemenea excepţii neexplicate făceau uz cei criticaţi în „Contemporanul“ că nu cunosc legile fonetice ale limbii române, construind etimologii absurde ca *Bîrlad* ‹ *Verum latinum*, *Rîmnicul* ‹ *Romanicum*, *Tîrgovişte* ‹ *Tĕrgul-Vestei*, *Severin* ‹ *Severinus* etc.[26]. Printre aceştia se numără şi istoricul A.D. Xenopol, care afirmase că „prefacerile fonetice din limbi sînt supuse la legi foarte generale, dar care sufăr excepţiuni şi prin urmare n-au caracterul unor legi“[27]. Cuvîntul *an*, cu al său *á* + *n* + voc. rămas neschimbat, constituia tocmai o astfel de excepţie.

---

[19] Vezi „Contemporanul“, III, p. 632.

[20] *Ibidem*, I, p. 340.

[21] *Ibidem*.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*, IV, p. 342, nota 2.

[24] Vezi Philippide, OR, II, p. 17.

[25] „Contemporanul“, IV, p. 18.

[26] *Ibidem*, I, p. 358.

[27] *Ibidem*, III, p. 232. Un alt istoric, D. Onciul, scrie Nădejde, „nu ştie fonetică decît din frunzăreală, e de-abia pospăit cu mai multă limbistică decît dl. A. Xenopol“ (*Ibidem*, V. p. 314).

Ioan Nădejde, în articolul *Despre cuvîntul an şi despre etimologia dată de D-l Burlă cuvîntului rață*[28], descoperă cu satisfacție mărturisită că nu-i vorba de excepție, ci de o nouă „lege fonetică". În fond Nădejde afirmă pentru prima dată că în perioada inițială de existență a limbii române aceasta poseda în sistemul său consonantic consoane geminate, aşa cum are astăzi italiana. De aceea, *á* urmat de consoana nazală germinată *nn*, din lat. *annus*, nu s-a transformat în *î*. Şi în cazul altor limbi romanice, de pildă în franceză sau în italiană, consoana nazală geminată a determinat o evoluție fonetică specială a vocalei precedente. Nădejde aduce numeroase exemple din aceste limbi. La noi, consoana dublă din cuvîntul *pînna*, devenit *pană* (despre acesta Lambrior credea greşit că-i împrumutat din italiană, scrie Nădejde), explică de ce *é* acc. urmat de nazală nu a devenit *i* (ca în *bene* › *bine*). În ambele cazuri, adică atît în ceea ce priveşte evoluția lui *á*, cît şi a lui *é*, consoana nazală fiind geminată nu a influențat asupra evoluției timbrului vocalei precedente. În cazul cuvintelor *pînna* sau **gînna*, devenite în lat. populară **penna*, **genna*, această consoană dublă nu a împiedicat, în perioada de trecere spre limba română, diftongarea lui *e* în poziție *ă*. Aşa se explică formele actuale *pană* (v. rom. *peană*) şi *geană*. Ultimele consecințe nu au fost trase de Nădejde. Aportul său însă merită subliniat[29].

*

Concomitent cu preocupările de fonetică istorică, care aveau mare trecere la neogramatici, în paginile revistei „Contemporanul" apar şi cîteva articole referitoare la *morfologia istorică* a limbii române. Ca şi în cazul precedent, punctul de plecare îl constituie tot lucrările lui Al. Lambrior.

Problema de morfologie cea mai discutată în revistă este existența declinării cu două cazuri în limba română. Teoria, valabilă pentru vechea franceză şi vechea provensală, fusese elaborată de Gaston Paris, „limbist foarte însemnat la Paris", cum spune Nădejde[30], şi aplicată la limba română de Al. Lambrior. „Eu, continuă Nădejde, deşi de la început eram împotriva acestei idei, dar m-am convins pe urmă de adevăr şi după ce am înțeles lucrurile, am cercetat să aduc ceva lumină asupra unor puncte de mîna a doua, care, cred eu, au fost rău explicate sau chiar neatinse pînă acum în studiile publicate"[31]. Nu este cazul să expunem şi apoi să combatem o teorie de mult criticată şi părăsită. Nădejde, ca orice neofit, a arătat însă mult zel în răspîndirea şi apărarea ideii acceptate. El este, de altfel, singurul adept al lui Lambrior în această privință. Pentru a furniza argumente noi el întreprinde cercetări asupra dialectului istroromân, în care crede să descopere urme singure ale declinării cu două cazuri. Articolul despre *Declinația cu două cazuri în românește* a fost publicat în „Contemporanul", II, p. 571-577; 706-708; 828-831. Despre situația din istroromână vorbește în articolul *O formă veche românească păstrată la istrieni*[32].

---

[28] „Contemporanul", IV, p. 17-20.

[29] Originea cuvîntului *rață*, cu care s-a îndeletnicit atît de mult V. Burlă, rămîne şi la Nădejde tot neclarificată. Astăzi se admite că ar fi un element moştenit din substratul traco-dac, deoarece şi în albaneză există un termen asemănător. În „Contemporanul", II, semnează Nădejde şi articolul *Originea cuvîntului rîie după Dl. Burlă.* Nădejde propune un radical lat. *rania.* Astăzi toți specialiştii admit un radical *aranea.*

[30] Vezi „Contemporanul", II, p. 831.

[31] *Ibidem.*

Lucrarea cu privire la *Articolul hotărît și întrebuințarea lui în dialectul istrian*[33] pleacă de la materialul adunat de I. Maiorescu, *Itinerar în Istria și vocabularul istriano-român* și de la cel al lui Fr. Miklosich din *Rumänische Untersuchungen*, Wien, 1881. Consemnăm explicația dată de Nădejde postpunerii articolului: articolul s-a pus după substantiv pentru a se putea alcătui „cuvinte mai ușoare de întrebuințat, de mînuit..."[34].

Unele explicații de amănunt din domeniul morfologiei istorice românești merită să ne oprească atenția. Așa, de pildă, este explicația pluralului în *-i* la substantivele de declinarea a III-a, care a înlocuit desinența *-e* ‹ *-es*. Înlocuirea lui *-e* prin *-i* s-a produs nu din cauze fonetice. Ea se datorește analogiei. Fenomenul e vechi, căci există și în italiană: *cani*, *volpi* și el a avut, desigur, loc în latina populară. Apropierea făcută cu italiana amintește părerea lui S. Pușcariu din articolul *Une survivance du latin archaïque en roumain et en italien* (vezi ELR, p. 291-296), cu privire la originea din latina arhaică a lui *-i* de la pluralul declinării a III-a.

O altă explicație de amănunt se referă la alternanța substantivelor feminine sg. *á*/ pl. *ắ*. Numai substantive ca *țară*, *seară*, *țeapă*, în care alternanța se explică prin evoluție fonetică, sînt prea puține „pentru a duce după dînsele toate substantivele femeiești cu *a* accentuat la singurit"[35]. Un rol hotărîtor în impunerea alternanței l-au avut substantivele feminine formate de la verbe de conjugarea a IV-a și sfîrșite în *-eală*, pl. *-eli*; „dintre acestea, cele ce aveau înainte de *e* consoanele *s*, *ș*, *ț*, *z*, *j*, au suferit prefacerea lui *e* în *ă* și apoi au ajuns la finalele *-ală* sing. și *-ăli* la înmulțit"[36]. Urmează exemple ca *amețală*, *amețăli*; *umezală*, *umezăli*; *pricopsală*, *pricopsăli*; *greșală*, *greșăli*; *mînjală*, *mînjăli*. Ideea a fost susținută mai tîrziu cu numeroase exemple, unele din ele asemănătoare, și de G. Ivănescu în lucrarea *Originea alternanței substantivale fem. sg.* (-)*á* – *fem. pl.* (-)*ắ*, în BIFRPh. VI (1939), p. 97-113. Cu siguranță că cele două sau trei cuvinte (*pradă*, *sară*, *țară*) invocate de Tiktin sau Densusianu nu puteau să determine apariția unei alternanțe fonetice atît de bine reprezentată în limba română, și din acest punct de vedere Nădejde are perfectă dreptate.

În paginile „Contemporanului" este schițată și teoria lui Nădejde cu privire la *formarea poporului român și a limbii române* cu principalele ei dialecte. El crede că „limba română vorbită în părțile de miază-noapte de Dunăre nu s-a dezvoltat aice, ci dincolo de Dunăre, undeva în Peninsula Balcanică. Urmaşii coloniştilor lui Traian au trăit în ţările ce alcătuiau adinioară Dacia şi n-au vorbit româneşte; limba lor a fost o limbă romanică deosebită, cu alte legi fonetice, şi care dacă ar fi trăit pînă astăzi ar fi înrudită cu limba română şi cu celelalte limbi romanice, după cum este de pildă limba italiană“[37]. Prin legile fonetice ale acestei presupuse limbi romanice din nordul Dunării s-ar explica forma actuală a denumirilor de rîuri ca *Mureş*, *Criş*, *Tisa*, care nu prezintă o evoluţie fonetică românească, deşi continuă forme antice oarecum asemănătoare. Nădejde spera ca cercetările dialectale întreprinse în diferite colţuri ale ţării să dea la iveală resturi din această nouă limbă romanică, aşa cum ieşise la iveală atunci, prin cercetările lui Frîncu şi Candrea, resturile dialectului rotacizant. Aşteptarea i-a fost însă zadarnică, pentru că ipoteza era neîntemeiată. Acea nouă limbă romanică ar fi dispărut, fiind „absorbită“ sau „românizată“ de vorbitorii limbii române formate în sudul Dunării. „Roiurile“ de români, grupaţi în „triburi“, probabil „mai culţi, mai bine organizaţi, de bună seamă şi foarte numeroşi“, au trecut în nordul fluviului cam prin jurul anului 1000. Ei n-au venit toţi deodată, ci e probabil că unii au venit „chiar în vremea întîei împărăţii bulgare“, „alţii după căderea ei şi alţii, în sfîrşit, după căderea imperiului al doilea româno-bulgar“[38].

---

[32] Vezi „Contemporanul", IV, p. 744-750; 944-949.

[33] *Ibidem*, p. 685-687.

[34] *Ibidem*, p. 685.

[35] *Ibidem*, p. 432.

[36] *Ibidem*.

În sudul Dunării s-au închegat cele trei dialecte principale ale limbii române, corespunzînd celor trei triburi. „Dialectul cu labialele schimbate [...] s-a dezvoltat în Tracia şi Macedonia, e aşa-zisul dialect macedoromân“[39], „dialectul cu labialele neschimbate... (care e azi dialectul literar al românilor şi se vorbeşte pretutindeni în Dacia traiană mai mult sau mai puţin curat) s-a format în Serbia veche, în împrejurimile lacului Scutari, unde documentele sîrbeşti de la 1200-1340 ne arată o populaţie românească vorbind acest dialect“[40]. În sfîrşit, dialectul rotacizant „s-a dezvoltat în partea nord-vestică a Peninsulei Balcanice şi de acolo s-a întins în Istria de azi“[41]. De pe acest teritoriu unitar, românii s-au desfăcut în mai multe ramuri. Unitatea aceasta n-a fost zdruncinată de venirea slavilor, pentru că altfel nu s-ar explica pătrunderea aceloraşi cuvinte slave în toate dialectele. Ea s-a destrămat, crede Nădejde, mai tîrziu, datorită atracţiei exercitate asupra românilor fie de împărăţia Bizanţului, fie de cea bulgaro-română, fie de regatul unguresc.

Interesantă este ideea cu privire la organizarea tribală a românilor în epoca de formare. Ea se găseşte, ce-i drept, şi la Miklosich, pe care Nădejde îl cunoaşte. Se poate admite însă, în această privinţă, şi o influenţă a operei lui Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, pe care I. Nădejde a tradus-o şi a publicat-o în „Contemporanul“.

Prin teoria sa, Nădejde credea că împacă punctele de vedere opuse: cel al lui Rösler şi cel susţinut de „apărătorii stăruinţei românilor“[42]. Pe scurt, el se exprimă astfel: „... un popor romanic în Dacia din cele mai vechi timpuri şi limba românească adusă de peste Dunăre abia după 1000"[43].

---

[37] Vezi „Contemporanul“, IV, p. 605, articolul *Teoria lui Roesler de A.D. Xenopol.*

[38] *Ibidem*, VI, p. 434-435.

[39] *Ibidem*, p. 333.

[40] *Ibidem*.

[41] *Ibidem*, p. 334.

[42] *Ibidem*, IV, p. 607.

Spre sfîrşitul articolului *Teoria lui Roesler de A.D. Xenopol*, „Contemporanul", IV, p. 607, Nădejde mărturiseşte că „în principiu" teoria originii sud-dunărene a românilor este a lui Lambrior. „Vorbind adesea cu dînsul, scrie Nădejde, despre problemele dialectelor române, Lambrior îmi zicea că pentru dînsul este dovedit că mai toate dialectele sînt formate în Peninsula Balcanică şi aduse aici de români". Prin cercetări noi, Nădejde a amplificat această teorie, i-a conturat mai bine diferitele ei laturi. Desigur că nu poate fi vorba de o concepţie complet închegată, ci mai mult de o ipoteză cu mai multe lacune, care nu convinge.

În afară de articolele din „Contemporanul", Ioan Nădejde va mai reveni pe larg asupra teoriei lui în lucrarea *Istoria limbii şi literaturii române*, Iaşi, 1886, unde va schiţa şi o periodizare a istoriei limbii române[44], precum şi într-o amplă recenzie dedicată lucrării lui N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, apărută în „Viaţa românească", anul II, vol. II, nr. 4, iunie 1906, p. 61 şi urm. În ultima lucrare el combate, pe bună dreptate, teoria lui Iorga (susţinută şi de Xenopol mai înainte), după care macedoromânii şi dacoromânii ar fi două popoare romanice aparte. El reafirmă că teritoriul de formare a limbii române trebuie căutat în sudul Dunării.

Concepţia cu privire la originea suddunăreană a poporului român, fără negarea continuităţii elementului romanic la nord de Dunăre, a fost susţinută mai tîrziu, după cum se ştie, de către un alt ieşean, A. Philippide, în *Originea romînilor*, vol. I, Iaşi, 1924, vol. II, Iaşi, 1927. Se poate vorbi, deci, de o tradiţie lingvistică ieşeană în această privinţă, care pleacă de la Lambrior.

*

Nu lipsesc în publicaţia de care ne ocupăm nici preocupările sporadice de *dialectologie*, fireşte la un nivel destul de scăzut. De altfel, dialectologia ca ramură distinctă a lingvisticii a apărut mai tîrziu, la începutul secolului al XX-lea, o dată cu crearea metodei numită geografia lingvistică. În deceniul al optulea al secolului al XIX-lea, interesul lingviştilor pentru graiurile populare era destul de slab. De aici una din obiecţiile care li s-a adus adeseori neogramaticilor.

Contribuţia „Contemporanului" în această privinţă, deşi modestă, este meritorie. Începutul îl face tot I. Nădejde cu un studiu asupra graiului moldovenesc[45]. Lucrarea cuprinde o descriere destul de amănunţită şi de competentă a particularităţilor fonetice moldoveneşti, atît în domeniul vocalismului, cît şi în cel al consonantismului. Pe larg este discutat fenomenul palatalizării labialelor, de care, cum se ştie, se ocupase amănunţit, într-un studiu special apărut în „Romania", Al. Lambrior. Cu privire la cronologia relativă a fenomenului, Nădejde crede că el a început să se producă într-o vreme cînd *e* accentuat urmat de *n*, dacă pornise, nu ajunsese încă la *i* (ex. *cuvinte*, *morminte*, *minte*), ceea ce-i adevărat. De aici Nădejde conchide că palatalizarea labialelor este veche, „nu aşa ceva de o sută, două de ani". El crede că fenomenul a fost adus în Dacia din sud de „nişte roiuri de români care s-au despărţit de macedoromâni după ce se făcuse prefacerea..."[46]. Aceştia au ajuns pînă în Moldova, astfel că „în veacul al XV-lea, cînd nici nu putea fi vorba de limbă literară, erau în Moldova negreşit două feluri de români, de cei ce nu prefăceau labialele (dovadă *Piatră, pisc*)[47], şi de cei ce le prefăceau, dovadă vorbirea de azi a poporului, legăturile dialectului moldovenesc cu cel macedonean, neputinţa de a se fi întîmplat venirea acestor moldoveni după veacul al XV-lea etc."[48]. Şi tot în acelaşi loc: „În Moldova, limba scriitorilor încă de prin veacul al XV-lea era deosebită de a poporului moldovenesc"[49]. Aşadar, teoria pe care o va susţine mai tîrziu G. Ibrăileanu şi G. Ivănescu[50] cu privire la existenţa unor deosebiri între graiul aristocraţiei moldoveneşti originare din Maramureş, unde palatalizarea labialelor s-a produs mai tîrziu şi nu în toate cazurile posibile, pe de o parte, şi existenţa altor particularităţi în graiul poporului din Moldova, pe de altă parte, a fost întrezărită şi schiţată sumar încă de Ioan Nădejde. Asupra acestei teorii vom mai reveni.

---

[43] Vezi „Contemporanul", V, p. 320.

[44] La p. 364-375. Iată perioadele distinse de Nădejde: 1. Perioada cînd se petrec fenomenele latinei populare, „comune tuturor limbilor romanice". 2. Perioada cînd se produc „fenomenele speciale româneşti", înainte de venirea slavilor. 3. Perioada care ţine pînă la despărţirea poporului român în cele trei grupuri (dialecte), cînd intră în limbă elementele vechi slave. 4. Perioada în care dialectele au trăit izolat, cînd s-au petrecut fenomenele caracteristice fiecărui dialect în parte. 5. Perioada cînd cele trei dialecte se „întîlnesc" iarăşi pe pămîntul Daciei şi are loc lupta pentru formarea limbii literare.

[45] Vezi „Contemporanul", III, p. 734 şi urm., 761, 871; *ibidem*, IV, p. 60-63.

În mai multe rînduri redacţia revistei a cerut cititorilor să-i trimită texte din regiunile în care aceştia locuiesc, transcrise cît mai aproape de pronunţia locală. Astfel, în „Contemporanul", II, p. 656-659, apare sub semnătura lui Someşanul[51] un text dialectal cu titlul *Mă nădăiam eu ca dintr-atîta trebuie să fie unul şi al dracului*, cu subtitlul *Probă de limbă de pe Someşul Mare în Ardeal.* Unele explicaţii lexicale sînt date chiar de text. Alte „probe de limbă" provin tot din Ardeal şi anume de la Cohalm şi de la „Sălagiu"[52]. După ele urmează comentariile lui I. Nădejde[53], de fapt simple constatări ale unor fenomene fonetice, morfologice sau lexicale, urmate de concluzia că graiul românesc de pe Crişuri şi Someş aparţine „dialectului cu labiale schimbate", care trebuie numit astfel, şi nu „dialect moldovenesc".

Particularităţile consemnate de Frîncu şi Candrea în lucrarea lor despre moţi sînt reproduse de Nădejde în articolul *Limba moţilor*, apărut în „Contemporanul", VI, p. 451-458. Dialectul roracizant a dispărut, crede Nădejde, după Hasdeu şi Lambrior,

---

[46] Vezi „Contemporanul", III, p. 870.

[47] Din documente.

[48] Vezi „Contemporanul", III, p. 871.

[49] *Ibidem*, p. 870.

[50] Vezi G. Ivănescu, *Problemele*, p. 59.

[51] Al. Teodorescu, *Folclorul la revista Contemporanul*, SCŞt. Iaşi, IX (1958), fasc. 2, p. 114, arată că sub acest nume se ascunde folcloristul I. Pop Reteganul.

[52] Vezi „Contemporanul", VII, p. 66-71 şi 72-74.

[53] *Ibidem*, p. 75-76.

„sub înrîurirea limbii bisericeşti". Această limbă bisericească a determinat „stîngerea" şi a altui dialect care va fi existat pe undeva prin Ardeal, dialect în care *ŭ* accentuat latin a trecut la *o* în toate cuvintele, nu numai în cîteva ca în restul dialectelor româneşti. Astfel *nŭrum-noră*, *cŭbitum-cot*, *rŭbeum-roib* (sînt adăugate şi *cŭbulum-covru* şi *adŭlterum-hotru* (?)) „sînt, după Nădejde, căruia aceste „excepţii" nu-i erau pe plac, rămăşiţe dintr-un dialect stîns, în care se păstrase încă mult timp *o* accentuat care corespundea lui *ó* din latina populară sau lui *u* clasic. Acest dialect a fost stîns de limba bisericească. Putem asemăna acest fenomen cu stîngerea dialectului de la Măhaci"[54]. Forme ca *mărunt*, *cărunt*, *fereastră*, *părinc*, *rerunchi*, *nimărui* sînt considerate de autor, după Hasdeu, resturi de rotacism, pe cînd, în realitate ele sînt forme rezultate prin disimilaţie.

Tot lui Nădejde i se datoreşte apariţia în revistă a unor texte dialectale macedoromâne. Consemnăm textul *Ascaparea ali Dince di mîńle turcesci*, traducerea unei poeme provenţale „L'escrivetta". Textul e luat din Felibrige, *Maintenance de languedoc*, 1882, mai, Montpellier, şi a fost transpus în subdialectul din Cruşova de către Taşcă Iliescu. Acesta era profesor într-o şcoală românească din Constantinopole, după cum rezultă din „Contemporanul", III, p. 184. În acelaşi an apare şi *Poezia populară din Cruşova* (Macedonia), culeasă şi adnotată de Vangheliu Petrescu Cruşoveanu. Textul aromân este însoţit de transpunerea lui în „dialectul dunărean" (dacoromân).

*

Preocupările de *limbă veche*, reprezentate în epocă de B.P. Hasdeu şi de M. Gaster, se reflectă sporadic în paginile revistei. Demnă de reţinut este colaborarea lui M. Gaster. Expulzarea acestuia din ţară este anunţată în „Contemporanul", IV, p. 679 astfel: „Izgonire. Aflăm că dl. Dr. Gaster este izgonit din ţară. Mîhnirea ne este mare, căci pierdem pe unul din cei mai harnici specialişti în ale literaturii populare române. Redacţia". De la Londra unde, s-a stabilit, pasionatul cercetător al filologiei române trimite revistei „Contemporanul" două colaborări: *Un nou codice Voroneţean*[55] (articol scris la Londra la 1.I.1886), în care se semnalează existenţa, în Biblioteca Academiei, a unei psaltiri găsite de Sturza Scheianu, alături de cea descoperită de Creţu la Voroneţ, pe care o publică Sbiera, şi *O scrisoare inedită a regelui Iacob I, din 1610, privitoare la un domn al Moldovei.* Mai înainte, în „Contemporanul", III, p. 542-545, se retipărise, după „România liberă", un rezumat al conferinţei lui Gaster, *Apocrifele în literatura romînă*, ţinută la Ateneu (tot acolo, în notă, se recomandă publicului lucrarea acestuia *Literatura populară romînă*, iar în „Contemporanul", IV, se republicase ampla recenzie a lui Kr. Nyrop asupra ultimei lucrări pomenite a lui Gaster.

Despre manuscrisul de la Voroneţ, descoperit şi cercetat între timp, s-a scris de asemenea în revistă. Astfel în „Contemporanul", II, p. 299-302; 392-395, I. Nădejde semnează articolul *Manuscriptul de la Voroneţ* (*Bucovina*) *despre „Faptele Apostolilor*“, în care, după ce face o descriere sumară a limbii, îşi exprimă de data aceasta părerea că rotacismul, fenomenul caracteristic al textului, ar fi dispărut sub influenţa dialectelor vecine, în care *n* intervocalic nu trecuse la *r*. Mai sus am arătat că Nădejde invocase influenţa limbii bisericeşti.

---

[54] Vezi „Contemporanul", II, p. 174.

[55] *Ibidem*, IV, p. 769-772.

Deoarece unii erau de părere că limba acestui manuscris trebuie să fie de prin secolul al XI-lea sau al XII-lea (de exemplu, V. Bumbac), I. Nădejde reia discuţia în „Contemporanul“, III (p. 132-138; 178-184; 230-235; 474-479; 514-516), în articolul *Din ce veac să fie limba din manuscriptul de la Voroneţ*? Răspunsul este veacul al XVI-lea sau sfîrşitul veacului al XV-lea.

*

Spuneam mai înainte că I. Nădejde, cu mult înainte de Ibrăileanu[56], susţinuse că în Moldova, în secolul al XVI – XVII-lea, limba scrisă se deosebea de limba poporului, că clasa conducătoare vorbea oarecum altfel decît oamenii de jos, desigur în sensul că existau unele aspecte lingvistice deosebite. Nu-i vorba, desigur, de două limbi diferite. Diferenţa cea mai mare consta în prezenţa sau nu a palatalizării labialelor. Clasa cultă, „nobilimea“, vorbea cu labialele nealterate. Asupra acestei chestiuni Nădejde revine într-un articol deosebit de important, intitulat *Limba literară*, publicat în anul V al revistei (p. 543-570). De fapt, sînt aici discutate şi alte idei importante referitoare la limba noastră literară. Articolul începe cu un istoric al limbii literare. Lambrior susţinuse că *limba literară* pleacă de la textele tipărite în sudul Transilvaniei, ca şi Hasdeu. Nădejde socoteşte că această teorie este greşită. Pentru el, limba literară se vorbea de către clasele culte precum şi de „mulţime de ţărani“ cu „cîteva sute de ani înainte de tipărirea cărţilor bisericeşti în Transilvania“. „Prin urmare, continuă Nădejde, acest dialect literar, fără palatalizarea labialelor, s-a impus ca limbă literară pentru că el era al nobilimii din toată *Dacia Traiană* şi nu numai al nobilimii, ci şi al unei mari părţi din ţărani. Cărţile s-au scris în acest dialect pentru că era mai răspîndit şi mai bine văzut pretutindenea la cei mari: apoi fireşte că la rîndul lor şi cărţile bisericeşti au lucrat pentru răspîndirea şi creşterea influenţei dialectului“[57]. Afirmaţia este numai în mică măsură adevărată. Nădejde avea în vedere numai un singur fenomen dialectal, palatalizarea labialelor, care, într-adevăr, nu apare decît cu totul sporadic în textele vechi, nici chiar în textele din regiunea unde fenomenul popular este generalizat, adică în Moldova. Din acest punct de vedere, adică al lipsei palatalizării labialelor, limba scrisă din diferitele regiuni ale ţării se prezenta cît se poate de unitară, după cum o dovedesc şi numeroasele exemple adunate de însuşi Nădejde din textele secolului al XVI-lea, din diferite provincii româneşti şi publicate în articolul de care ne ocupăm. Este invocat şi cunoscutul citat din D. Cantemir asupra vorbirii din Moldova (la p. 551). Cauzele care au dus la această unitate sînt diferite însă de la o regiune la alta. În Moldova, clasa dominantă provenea din Maramureş, regiune unde palatalizarea labialelor nu se produsese încă[58]. În Muntenia palatalizarea labialelor se cunoaşte astăzi numai în părţile estice, în timp ce primele texte au apărut în regiunea nepalatalizantă din nord şi nord-vest. În nord-vestul ţării, unde au apărut textele rotacizante, palatalizarea labialelor nu exista pe atunci. Ea s-a răspîndit mai tîrziu prin imitaţie. Iată de ce fenomenul nu apare în texte. El a început apoi să fie considerat neliterar. Problema e deci mult mai complicată decît şi-o închipuia Nădejde. Afirmaţia lui e îndreptăţită mai ales pentru situaţia din Moldova. Am spus că el nu avea în vedere în toată discuţia decît un singur fenomen fonetic. Limba textelor vechi prezintă însă trăsături dialectale evidente în cazul multor altor fenomene, atît fonetice, cît şi morfologice sau lexicale[59].

---

[56] În cursul său netipărit de *Istoria literaturii romîne moderne. Epoca Conachi* (1800-1840), ţinut la Universitatea din Iaşi în 1909-1910.

[57] Vezi „Contemporanul“, V, p. 549-550.

Consemnăm şi următoarea afirmaţie a lui Nădejde: „... e o mare greşală a crede că limba literară a moldovenilor e luată de la munteni" (p. 551), ceea ce este adevărat numai dacă avem în vedere epoca veche a românei literare.

Ajungînd la limba literară modernă, Nădejde insistă asupra fenomenului numit mai apoi literarizare (p. 552-553). El afirmă că aceste forme literarizate sînt urmare a intervenţiei latiniştilor. De la aceştia s-au răspîndit formele *serbare*, *secară*, *rid*, *ripă*. Nădejde crede că aceste forme trebuie să rămînă în limba literară şi el însuşi le foloseşte.

După o analiză a limbii din operele scriitorilor Delavrancea, Vlahuţă şi C. Mille, cu care ocazie acesta din urmă, deşi colaborator al „Contemporanului", este aspru criticat, autorul ajunge la concluzia că cea mai apropiată de limba literară este limba „Convorbirilor literare", care trebuie să slujească tuturor ca model. În genere, el conchide că izvorul principal al limbii literare trebuie să fie „limba vie a poporului" din toate regiunile ţării. Alături de aceasta se află „limba veche a cărţilor scrise cu chirilică". „... Să ne alcătuim, spune el mai departe, o limbă literară care să fie totodată limba veche a cărţilor scrise cu chirilica şi limba vie a poporului" (p. 568). După care adaugă: „Dar întrebuinţarea de cuvinte străine nu trebuie osîndită cu desăvîrşire. Cînd cuvîntul nou vine o dată cu o idee nouă, trebuie primit..." (p. 569).

Articolul *O chestie de limbă literară*, apărut în anul VII^1, p. 336-344 şi 385-393, este o lungă polemică cu Tiktin, în care Nădejde, deşi invocă numeroase fapte din textele vechi, nu pare să aibă dreptate. E vorba de formele cu *-ei* la genitiv-dativul articulat al tuturor substantivelor feminine pentru care pledează Nădejde, în timp ce Tiktin, în *Călăuza ortografică* apărută în „Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare", nr. 1 şi 2, 1889, susţine formele cu *-ii*. Tonul polemicii cu Tiktin este destul de reţinut. În schimb sînt aspru criticaţi „schililoditorii de limbă" de la diferite reviste ale vremii. Articole ca *Un schiloditor de limbă pripăşit la revista „Asachi"* („Contemporanul", II, p. 364), *Limbă şi ştiinţă în „Universul"* (ibid., p. 832), *Spicuiri lim-*

---

[58] Vezi D. Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba romînă*, în *Probleme de fonetică*, Bucureşti, 1953, p. 100-101.

[59] Vezi G. Ivănescu, *op. cit.*, passim.

bistice din „Higea“ (ibid., p. 159), *Vai de limbă* („Contemporanul“, III, p. 393-394), toate semnate de Verax, nume după care se ascunde I. Nădejde, constituie o dovadă a luptei duse de „Contemporanul“ pentru cultivarea limbii noastre literare, fără însă ca întotdeauna soluţiile propuse să fie din cele mai fericite.

În sfîrşit, în strînsă legătură cu limba literară stă adoptarea unei ortografii adecvate, „uşoare şi logice“ cum spune Nădejde. Încă în anul întîi al revistei, sub semnătura „Un elev al D-lui Lambrior“, apare articolul *Lucruri ciudate. Ortografia Academiei*[60], titlu care-i deja o luare de atitudine. Revista este pentru adoptarea principiului fonetic în ortografie, ca şi Lambrior. De pe această poziţie, atitudinea etimologizantă a Academiei le apare celor de la „Contemporanul“ ca o „încercare ciudată“. „Credem că această încercare ciudată de a ne impune o ortografie cu apucături etimologice, se scrie în articol, va fi cea de pe urmă şi ortografia fonetică va învinge în sfîrşit şi va încheia discuţia prea îndelungată asupra ortografiei române“[61]. Şi mai explicit este exprimată de către Verax atitudinea revistei în problema ortografiei în „Contemporanul“, II, articolul *Cîteva cuvinte d-lui Tănase Lup-bătrîn din Galaţi*: „Românii vorbesc în multe chipuri, sînt multe dialecte, dar limba scrisă este una pentru toţi. Această limbă literară trebuie să fie mai întîi hotărîtă în privinţa formelor sale, cît şi a sunetelor. După ce ne-am înţeles în aceste privinţe, pentru cei ce cred că singura ortografie ştiinţifică este cea fonetică, lucrul este foarte simplu; toate sunetele ce auzim le scriem, pe cele ce nu le auzim le lăsăm nescrise“[62]. Incidentul cu dl. Tănase din Galaţi este amuzant. Aplicînd consecvent principiul fonetic, Nădejde, în genere, revista scrie cu *i* consonant forme ca *ieram*, *ieste*, *ieu*. Pentru dl. Tănase, acesta este un motiv să nu se aboneze la „Contemporanul“. El scrie chiar în acest sens redacţiei. De aici pleacă răspunsul lui Verax, cu titlul său neobişnuit. Despre o ortografie „nădejdiană“ în ediţia *Prozei şi Versurilor* lui Eminescu a lui V.G. Morţun, cu forme ca *ierau*, *iei*, *iel* vorbeşte şi I. Bogdan, întrebîndu-se ce l-a îndemnat pe editor să o adopte[63]. Se vede, aşadar, că aplicarea prea consecventă a principiului fonetic în scrierea limbii literare nu-i posibilă, iar exagerările lui Nădejde au întîmpinat opoziţie.

Cîteva cuvinte acum despre terminologia lingvistică din revistă. Trebuie să spunem că pe alocuri ea este cam învechită chiar pentru timpul său. Consemnăm următorii termeni în această situaţie: *creşterea* „sufix“; „Pe *răpesc*, pe care oricine îl ştie că-i din *rapio* şi cu creşterea *esc*, aşa de deasă la conjugarea a IV-a ...“ („Contemporanul“, VII, p. 329); *etimologie* „morfologie“ („Contemporanul“, II, p. 358); *femeiesc* „feminin“ („Contemporanul“, III, p. 895, IV, p. 432); *înmulţit* „plural“ („Contemporanul“, I, p. 358); *limbal* „prepalatal“, „vocale *limbale*“ (= *e* şi *i*); *limbist* „lingvist“ („Contemporanul“, II, p. 831); *limbistică* „lingvistică“ („Contemporanul", IV, p. 611); *netrecut* „imperfect" („Contemporanul", II, p. 954); *singurit* „singular"; *sufipt* „sufix".

---

[60] „Contemporanul“, I, p. 343-344.

[61] *Ibidem*, p. 344.

[62] *Ibidem*, II, p. 439.

[63] Într-o recenzie din „Era nouă“, reprodusă în „Familia“, XXVI, 26, din 25 / 27 iunie 1890.

*

În dezvoltarea lingvisticii noastre, contribuția revistei „Contemporanul" coincide cu momentul cînd se pun bazele lingvisticii științifice românești, sub influența rodnică a ideilor școlii neogramatice. Publicația a îndeplinit, în primul rînd, un rol modest, dar foarte important, de propagare a noilor idei lingvistice în rîndul maselor largi de intelectuali. Nu lipsesc, însă, după cum s-a arătat, nici contribuțiile originale. În paginile revistei, alături de aportul lui Lambrior și M. Gaster, Ioan Nădejde formulează teorii noi, deși discutabile, cu privire la formarea limbii și poporului român, cu privire la originea și dezvoltarea limbii noastre literare etc. Se duce o activitate susținută pentru cultivarea limbii literare românești și pentru scrierea ei corectă.

Datorită strînselor legături pe care publicația socialistă le avea cu masele largi de cititori, revista fiind, după cum se știe, foarte răspîndită, rolul său în propagarea unei concepții științifice despre limbaj, în genere, și despre evoluția limbii române în special, a fost, fără îndoială, deosebit de important.

Lingvistica la Universitatea din Iaşi *

Lingvistica s-a desprins din cîmpul larg al ştiinţelor filologice şi a căpătat individualitate şi statut ştiinţific independent începînd din prima jumătate a secolului al XIX-lea. În această prelegere inaugurală, atenţia noastră va fi îndreptată însă mai cu seamă asupra apariţiei şi evoluţiei lingvisticii româneşti, înţelegînd prin aceasta, în primul rînd, studiul limbii române, în cadrul Universităţii din Iaşi. Pentru că, aşa cum au constatat de mult timp specialiştii din alte centre ştiinţifice din ţară şi de peste hotare, la Iaşi a luat fiinţă şi s-a dezvoltat în ultimul secol o adevărată şcoală lingvistică românească, Şcoala lingvistică de la Iaşi[1], care, alături de *Şcoala lingvistică de la Bucureşti* şi de *Şcoala lingvistică de la Cluj-Napoca*, a contribuit substanţial la studiul limbii materne şi la creşterea prestigiului ştiinţei lingvistice româneşti peste hotare.

O scurtă privire asupra evoluţiei lingvisticii în secolul al XIX-lea ne va ajuta să înţelegem mai bine constituirea şi dezvoltarea preocupărilor similare la noi în ţară. În strînsă corelaţie cu faptul că limba, mai precis orice limbă individuală, istoriceşte constituită, funcţionează în sincronie, dar se constituie în diacronie (E. Coşeriu), ştiinţa despre limbaj a cunoscut, la rîndul său, începînd din secolul al XIX-lea, două perspective în abordarea acestei realităţi extrem de complexe. La început, încă din antichitate, punctul de vedere sincronic, static sau descriptiv a constituit prima modalitate de studiere a limbilor. Structura unei limbi date, de pildă, a sanscritei, a fost descrisă şi analizată cu mare precizie, fiind totodată descoperite şi modalităţile de funcţionare a elementelor componente ale diferitelor compartimente care alcătuiau sistemul gramatical al limbii respective. În acest fel, a luat naştere ştiinţa gramaticii, care a cunoscut o dezvoltare continuă începînd din vechea Indie, din antichitatea greco-romană, continuînd în evul mediu şi apoi pîna în epoca modernă şi contemporană. În secolul al XVIII-lea, de pildă, sînt descrise şi codificate în gramatici tot felul de limbi europene, printre ele şi româna, prima gramatică românească descriptivă, cea a lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, datînd din anul 1757. Ea a fost editată în 1968 de filologul ieşean N.A. Ursu. Paralel cu această activitate, are loc alcătuirea de glosare şi dicţionare, unilingve, bilingve sau plurilingve, concepute mai ales ca instrumente de învăţare a limbilor. În toată această lungă perioadă, perspectiva diacronică, istorică sau evolutivă în studierea limbilor nu a existat nici în compartimentul gramaticii, nici în cel al lexicului, deşi mulţi învăţaţi îşi dădeau seama de caracterul schimbător al sistemelor lingvistice.

---

* Prelegere inaugurală susţinută în aula festivă „Mihai Eminescu“ a Universităţii „Al. I. Cuza“, Iaşi, cu prilejul deschiderii anului universitar 1987-1988. Publicat în *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza“*, Iaşi, iulie-decembrie, 1987, p. 79-94.

[1] Vezi Iorgu Iordan, *Şcoala filologică ieşeană*, în AUI VI (1969), fasc. 2, p. 1-11.

Abia la începutul secolului al XIX-lea, învăţaţii germani Franz Bopp (1791-1867) şi Jakob Grimm (1785-1863), precum şi danezul Rasmus Christian Rask (1787-1832), comparînd limbile sanscrită, latină, greacă, persană, vechea slavă, vechea germanică, limbile baltice, albaneza, limbile celtice etc., au descoperit corespondenţele fonetice regulate dintre acestea şi au pus astfel bazele lingvisticii comparative şi istorice a limbilor numite de acum indoeuropene sau indogermanice. Numeroasele înrudiri dintre membrele acestei familii de limbi au determinat postularea unei limbi iniţiale unitare, neatestată în scris, care a fost vorbită de populaţia indoeuropeană în patria ei primitiva pîna aproximativ în anul 2000 înainte de era noastră. Acestei faze unitare din evoluţia limbilor indoeuropene i s-a spus faza indoeuropeană primitivă sau indoeuropeana comună. Din acest popor indoeuropean primitiv şi din limba vorbită de el provin cele mai multe din popoarele şi din limbile vorbite astăzi în Europa. Alte limbi indoeuropene sînt vorbite în India şi în Iran (Persia). Mai tîrziu, prin migraţiile care au urmat marilor descoperiri geografice, o serie de limbi indoeuropene ca engleza, spaniola, portugheza, franceza, rusa s-au răspîndit în cele două Americi, în Australia, în Asia (Siberia), în Africa. După toate probabilităţile, patria primitivă a indoeuropenilor a fost în vestul Kazahstanului, la sudul Munţilor Urali, la nordul Munţilor Caucaz, între Marea Caspică şi Marea Neagră şi în bazinul inferior al fluviului Volga (Maria Gimbutas). De aici s-a pornit prin mileniul al treilea î.e.n. prima mare deplasare a triburilor indoeuropene. Sub formă de valuri succesive, acestea au pătruns în India, în Persia, în Asia Mica (hitiţii, frigienii), în vestul Chinei (toharii), în nordul, vestul, centrul şi sudestul Europei [celţii, germanicii, latinii (italicii), grecii, illyrii, thracii, macedonenii, slavii, balticii etc.].

Asemănările genetice dintre aceste limbi au putut fi stabilite datorită creării de către învăţaţii amintiţi a metodei comparativ-istorice. Aceasta constă, pe scurt, în descoperirea „legilor fonetice“ care au guvernat evoluţia fiecărui idiom indoeuropean în parte, adică a unor concordanţe fonetice sau corespondenţe între sunetele unui cuvînt sau ale unei forme gramaticale, dintr-o anumită epocă din istoria unei limbi, şi inventarul de foneme ale aceloraşi elemente lingvistice dintr-o epocă sau din mai multe epoci ulterioare. De exemplu, unui *a* accentuat din lat. *cánto* îi corespunde în română un *î* accentuat, *cînt*; la fel, din lat. *plango*, *campus*, *prandium* avem rom. *plîng*, *cîmp*, *prînz*. Aceasta perspectivă istorică, în cazul fiecărui idiom, este dublată de descoperirea corespondenţelor fonetice, morfologice, lexicale, semantice şi derivative, care s-au realizat cu o mare regularitate în cazul mai multor sau chiar al tuturor limbilor indoeuropene. Comparaţia probează inrudirea acestor limbi, cum rezultă din următorul exemplu: din radicalul indoeuropean reconstruit **pətér-* ‘tată’, provin lat. *pater*, *-tris,* osc. *patír,* umbr. (dat.) *patre,* (voc.) *Ju-pater*, faţă de lat. *Juppiter*, gr., Ζεῦ πάτερ, v. ind. *Dyāuš pitā́*; v. ind. *pitár* ‘tată’; arm. *hair*; gr. πατήρ, -τρος ‘tată’; v. irl. *athir* ‘tată’, cymr. *-gwal- adr*, bret. *ual-art*, gall. *Ateronius* (nume de om); v. isl. *val-fadhir*, got. *fadar*, ags. *foeder*, ahd. *fater*, nhd. *Vater.*

Descoperirea „legilor fonetice“ evolutive ale fiecarui idiom şi a concordanţelor fonetice dintre diferitele limbi indoeuropene a dus la înlăturarea arbitrarului care domnea pîna atunci în ştiinţa etimologică. În acest sens, pe drept cuvînt se vorbeşte de acum înainte de apariţia lingvisticii ştiinţifice. Crearea metodei comparativ-istorice reprezintă o adevărată revoluţie ştiinţifică în domeniul ştiinţelor umaniste, care a avut repercusiuni profunde asupra evoluţiei unor discipline apropiate ca arheologia, istoria, istoria religiilor şi a miturilor, istoria culturii şi a civilizaţiei, etnologia, antropologia etc. Noua ştiinţă numită indoeuropenistică sau indogermanistică şi-a găsit expresia concretă în două tipuri de lucrări: gramatica comparată a limbilor indoeuropene şi dicţionarul etimologic comparativ al limbilor indoeuropene, opere reînnoite de fiecare generaţie de cercetători, prin includerea descoperirilor realizate între timp, eventual şi prin atragerea în cercetare a unor idiomuri indoeuropene necunoscute în secolul al XIX-lea.

În familia lingvistică indoeuropeană, din unele limbi primare au rezultat noi familii de limbi înrudite, constituindu-se cea de a doua fază de dezvoltare a trunchiului indoeuropean. Astfel, au apărut familia limbilor romanice, dezvoltată din latină, familia de limbi germanice, avînd la bază germanica primitivă sau comună, familia de limbi slave, rezultată din diversificarea limbii slave primitive sau comune, familia limbilor celtice etc. Dar alte limbi primare, cum au fost thraca, macedoneana, din spaţiul sud-est european, apoi multe limbi indoeuropene din Asia Mică sau din alte zone au dispărut fără urme. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, folosind tot metoda comparativ-istorică, numeroşi lingvişti au trecut la studiul familiilor de limbi menţionate, din faza a doua. S-au creat, astfel, noi discipline lingvistice ca romanistica, germanistica, slavistica, celtistica etc.

Domeniul romanic, din care face parte şi româna, a fost cercetat pentru prima data de marele învăţat german Friedrich Christian Diez (1794-1876), autorul monumentalelor lucrări *Grammatik der romanischen Sprachen* (1836-1844) şi *Etymologisches Worterbuch der romanischen Sprachen* (1853). La sfîrşitul secolului al XIX-lea şi în primele decenii ale secolului nostru, un alt mare romanist german, Wilhelm Meyer-Lubke (1861-1936), a realizat, de asemenea, o gramatică şi un dicţionar etimologic comparativ al limbilor romanice, care încă pînă astăzi constituie operele standard ale acestei discipline. Atît Fr. Diez, cît şi W. Meyer-Lubke au acordat o mare atenţie studiului limbii române. Extinsă şi în domeniul germanisticii, al slavisticii, al celtisticii etc., perspectiva istorică a devenit predominantă către sfîrşitul secolului trecut în ştiinţa despre limbaj.

Pe la începutul celei de a doua jumătăţi a secolului trecut se conturează o a treia fază de dezvoltare a lingvisticii istorice, a cărei principală caracteristică este interesul acordat istoriei unei *singure* limbi din familiile menţionate. Fiecare limbă individuală este privită ca un organism, iar evoluţia ei este pusă în corelaţie şi cu viaţa economică, politică, socială şi culturală a poporului care o vorbeşte. Desigur, pe primul plan se află studiul gramaticii istorice şi istoria lexicului limbii respective. Începutul în această privinţă l-a făcut tot un german, August Schleicher (1821-1868), cu lucrarea sa *Die deutsche Sprache* (1860). După acest model, au apărut, spre sfîrşitul secolului, lucrări similare pentru aproape toate limbile europene.

În cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fost extinsă metoda comparativ-istorică şi asupra altor familii de limbi, neindoeuropene: familia limbilor fino-ugrice, a limbilor uralo-altaice, a limbilor semite etc., pentru ca, în secolul al XX-lea, metoda să fie aplicată şi altor familii lingvistice de pe glob.

Prima perioadă din dezvoltarea lingvisticii istorice sau diacronice se încheie cam prin jurul anilor '70 ai secolului al XIX-lea. Între 1870 şi 1880 începe o nouă perioadă careia i s-a spus pozitivistă, iar şcoala care a promovat-o este cunoscută sub numele de *Şcoala neogramatică*. Cîteva date despre noua direcţie sînt absolut necesare pentru istoria lingvisticii româneşti, căci aceasta din urma s-a dezvoltat sub influenţa directă a noului mod de gîndire lingvistică.

Reprezentanţii de frunte ai noii şcoli, care a avut centrul la Leipzig, au fost lingviştii Karl Brugmann (1849-1919), Hermann Osthoff (1847-1909), Berthold Delbrück (1842-1922) şi Hermann Paul (1846- 1921). *Şcoala neogramatică* a avut apoi numeroşi adepţi în alte ţări europene, dintre care amintim pe Gaston Paris (1839-1903), în Franţa, şi pe Graziadio Isaia Ascoli (1829-1907), în Italia. Noua şcoală considera limba, tacit sau explicit, obiect al naturii şi încerca să o studieze cu metodele ştiinţelor naturii. Fenomenele lingvistice erau tratate în mod separat, atomist, iar studiul faptelor premergea teoriei. Lingvistica este acum identificată cu istoria limbii, atenţia fiind îndreptată asupra aşa-numitului „Sprachwandel" (schimbarea limbii) şi asupra cauzelor schimbărilor limbii, în special asupra cauzelor schimbărilor fonetice („Lautwandel"). Pentru acestea din urmă, neogramaticii au căutat explicaţii fie în fiziologia sunetelor (modalitatea de articulare a acestora), fie în psihologia individuală. În cazul schimbărilor morfologice, ei invocau principiul numit *analogie,* care explică o anumită formă gramaticală prin influenţa exercitată asupra ei de o altă formă mai bine ancorată în conştiinţa lingvistică a vorbitorilor. Caracterul ştiinţific pozitivist al lingvisticii istorice în această fază este dat, însă, în primul rînd, de existenţa aşa-numitelor „legi fonetice fără excepţie" („die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze"), care guvernează evoluţia fiecărei limbi individuale şi care, acţionind ca nişte legi „oarbe", duc la dezorganizarea structurii gramaticale. Legile limbii erau puse pe acelaşi plan cu legile naturii, limba fiind asemănată cu un organism; ideea din urmă este preluată de la A. Schleicher (vezi Helmuth Frisch, *Beiträge zu den Beziehungen zwischen der europäischen und der rumänischen Linguistik*, Bochum-Bukarest, 1983 p. 175). Reprezentanţii noii direcţii scăpau din vedere însă faptul că „legile" limbii sînt incomplete, că nu au caracter permanent, că nu exprimă nişte raporturi generale şi necesare, ci reprezintă numai nişte *posibilităţi*. Previziunea nu-i deocamdată posibilă în lingvistica istorică, aceasta în primul rînd din cauză că limba, sub latura ei spirituală, aparţine domeniului culturii, care se opune domeniului naturii. În acesta din urmă domneşte principiul necesităţii, în celălalt principiul libertăţii.

În pofida unor aspecte discutabile, faţă de care au luat atitudine şcolile lingvistice ale secolului al XX-lea, în primul rînd cele de factură structuralistă-funcţională, *Şcoala lingvistică neogramatică* a avut merite cu totul ieşite din comun în istoria ştiinţei despre limbaj. Reprezentanţii ei au impus o mare rigoare în domeniul explicaţiilor etimologice, sub aspect formal şi semantic, eliminînd soluţiile fanteziste şi interpretările arbitrare. Neogramaticii au realizat, apoi, pentru toate limbile europene, dar şi pentru multe alte limbi din alte continente, primele tratate de gramatică istorică sau de istoria limbii respective, precum şi primele dicţionare etimologice, adunînd şi explicînd un enorm material lingvistic. Pe baza datelor sigure conţinute de acestea, s-au putut dezvolta ramuri noi ale lingvisticii, cum sînt dialectologia şi stratigrafia lingvistică, lexicologia, toponimia, antroponimia, semantica, teoria limbii etc.

După acest excurs, cam amplu, dar absolut necesar, ne putem da seama mai bine de modul în care s-a constituit şi s-a dezvoltat lingvistica românească de factură istorică, inclusiv *Şcoala lingvistică ieşeană*. Începuturile ştiinţei limbii la noi se situează în cea de a treia faza a primei perioade, cînd preocuparea predominantă era studiul istoric al unei singure limbi, dar el coincide şi cu perioada de apogeu a *Şcolii neogramatice*, expresia cea mai pură a „pozitivismului lingvistic“.

Primul reprezentant al direcţiei neogramatice în România şi, totodată, creatorul lingvisticii ştiinţifice, istorice, româneşti, a fost un absolvent al Universităţii din Iaşi. Este vorba de Alexandru Lambrior (1846-1883), care, după terminarea Facultăţii de Litere din Iaşi, în 1867, a urmat cursurile de lingvistică istorică la Paris, cu Gaston Paris, şi a devenit colaborator asiduu al publicaţiei lingvistice „Romania“, care apărea şi apare pînă astăzi în capitala Franţei. Revenit în ţară, A. Lambrior a ţinut, în anii 1879 şi 1880, mai multe prelegeri de lingvistică istorică la Facultatea de Litere din Iaşi, ca suplinitor al profesorului Andrei Vizanti. Printre auditori se afla şi A. Philippide, viitorul întemeietor al *Şcolii lingvistice ieşene*. Philippide a apreciat mai tîrziu, în mai multe rînduri, erudiţia şi modestia lui Lambrior. Principalul merit ştiinţific al acestuia consta în faptul că, în mai multe studii, dar mai cu seamă în *Introducerea* la *Carte de citire*, Iaşi, 1882, a realizat primul compendiu de istorie a limbii române, mai precis, prima schiţă de morfologie istorică şi de fonetică istorică a limbii române, în strictă concordanţă şi cu toată rigoarea metodelor neogramatice, pe care le deprinsese de la maestrul sau G. Paris. Cele mai multe din soluţiile date de Lambrior unor probleme speciale de fonetică şi morfologie istorică îşi menţin pînă astăzi valabilitatea. Proiectul lui Lambrior privind dicţionarul etimologic al limbii române n-a putut fi însă realizat, din cauză că autorul lui a încetat din viaţă în floarea vîrstei.

Nu credem că este lipsit de interes de a semnala faptul că revista socialistă „Contemporanul“ de la Iaşi, cunoscută prin strădania sa de a promova ştiinta şi spiritul ştiinţific, a înscris in programul ei în domeniul lingvistic răspîndirea ideilor şcolii neogramatice în varianta franceză a lui Gaston Paris şi în cea românească a lui Alexandru Lambrior. Ioan Nădejde, redactorul revistei, autor şi el al unei *Istorii a limbii române*, se considera în lingvistică elev al lui Lambrior[2]. Precum celelalte două personalităţi despre care vom vorbi în continuare, anume Alexandru de Cihac şi Heimann (Hariton) Tiktin, şi Al. Lambrior trebuie considerat un precursor al *Şcolii lingvistice ieşene*.

---

[2] Vezi V. Arvinte, *Preocupări lingvistice la „Contemporanul“ (1881-1891)*, în SCŞt. Iaşi XII (1961), fasc. I, p. 7-23) (vezi prezentul volum, la p. 497-511).

Primul dicţionar etimologic al limbii române fusese realizat, înaintea proiectului lui Lambrior, încă în deceniul al 7-lea al secolului al trecut de către Alexandru de Cihac (1825-1887). Acesta era fiul adoptiv al lui Jacob Cihac, ceh de origine, naturalist, care a întemeiat Muzeul de Istorie Naturală din Iaşi, în 1834. Lucrarea lui A. de Cihac este intitulată *Dictionnnaire d'étymologie daco-romane* şi a apărut la Frankfurt am Main, vol. I, în 1870, vol. al II-lea, în 1819. Este cu totul remarcabil faptul că, în ciuda absenţei unor lucrări lexicologice pregătitoare, autorul a reuşit să realizeze o opera care îşi menţine utilitatea pînă în zilele noastre.

Al treilea precursor al *Şcolii lingvistice ieşene* poate fi considerat H. Tiktin (1850-1936). Prin operele sale lingvistice, deosebit de valoroase, acesta a contribuit substanţial la cunoaşterea şi studierea limbii române de către romaniştii străini. Dintre lucrările sale, menţionăm *Gramatica română*, apăruta la Iaşi în 1891 (ediţia a doua în 1895, iar a treia în 1945) şi lucrarea monumentală *Dicţionar român-german* (DRG), Bucureşti, 1903-1925, în trei volume, aproximativ 1.900 de pagini, format mare. Ultima lucrare este, pînă în prezent, primul mare dicţionar complet al limbii române. Cuvintele sînt însoţite de zeci de mii de citate din texte vechi şi moderne, din textele de poezie şi proză populară. Soluţiile etimologice propuse de autor sînt ingenioase, convingătoare, juste, depăşind, cu noi contribuţii, stadiul cercetărilor contemporane autorului. Sensurile cuvintelor şi citatele din textele folosite sînt date în traducere germană. În privinţa concepţiei şi a realizării, avem a face cu o operă unică nu numai în lingvistica românească, ci şi în cea din alte ţări cu o tradiţie lexicografică mult mai veche. Este, de fapt, un dicţionar tezaur al limbii române, asemănător cu *Dicţionarul Academiei* (DA), deşi nu atît de bogat. Totuşi, opera lui H. Tiktin prezintă marele avantaj de a fi redactată într-o limbă de mare circulaţie, devenind, prin aceasta, principala cale de acces a romaniştilor străini, nu numai germani, spre studiul ştiinţific al limbii romane, alături de lucrarea *Rumänisches Elementarbuch*, Berlin, 1905, a aceluiaşi lingvist. Menţionam şi studiile lui H. Tiktin despre vocalismul şi consonantismul limbii romane, privite din perspectivă istorică, studii apărute în „Zeitschrift für romanische Philologie", din anii 1886-1889 şi 1900. Pînă astăzi, aceste lucrări au rămas nişte contribuţii fundamentale la fonetica istorică românească. În privinţa operei monumentale *Dicţionarul român-german*, aceasta cunoaşte în prezent o a doua ediţie, pregătită de un grup de lingvişti de la Freiburg (prof. P. Miron, dr. E. Lüder) şi de la Iaşi (V. Arvinte). Pînă în prezent (ianuarie, 1988), au apărut la Editura Harrassowitz din Wiesbaden primele două volume ale noii ediţii, care este revăzută şi adăugită substanţial (în anul 1988 a apărut şi volumul al III-lea).

Biografia lui H. Tiktin în perioada cea mai importantă a creaţiei sale ştiinţifice se leagă de oraşul Iaşi, în a cărui ambianţă culturală şi ştiinţifică de la sfîrşitul secolului al XIX-lea viitorul savant, în vîrsta de 19 ani, venit aici, de la Breslau, în 1869, a învățat pentru prima dată româneşte şi s-a familiarizat cu problemele culturii, literaturii vechi şi moderne româneşti şi cu studiul ştiințific al limbii romane. Interesul pentru lingvistică şi filologie i-a fost trezit de prietenul său Mihai Eminescu. De asemenea, H. Tiktin a întreținut relații ştiințifice cu A. Lambrior şi cu A. Philippide. Cu toate acestea, H. Tiktin a fost în ştiință un autodidact genial. Începînd din 1905, el s-a mutat la Berlin, unde a trăit pînă în anul 1936. Ca lingvist, H. Tiktin s-a format sub influența şi a fost un reprezentant tipic al *Şcolii neogramatice* contemporane.

Întemeietorul *Şcolii lingvistice ieşene* în cadrul Universității noastre a fost Alexandru I. Philippide (1859-1933), fără îndoială unul din cei mai mari învățați pe care i-a avut poporul roman. Cunoştințele sale vaste nu numai în domeniul strict al lingvisticii, ci şi în cel al istoriei, al filologiei clasice greco-latine, al filozofiei şi al istoriei culturii, au produs o puternică impresie asupra tuturor celor care l-au cunoscut. Din întreaga sa operă se conturează o puternică personalitate ştiințifica. Filologul era dotat cu o inteligență excepțională şi cu o putere de muncă ieşită din comun. Spiritul critic şi polemic l-au făcut de temut printre contemporani. În tot ce a scris, a dat dovadă de o mare probitate ştiințifica, de rigoare, precizie, acribie, fiind neiertător cu impostura, pseudoştiința, superficialitatea. Încă din timpul vieții, devenise o personalitate ştiințifică „legendară“, cum spunea marele germanist Karl Kurt Klein, fost, de asemenea, profesor al Universității din Iaşi.

A. Philippide provenea dintr-o familie de intelectuali de origine grecească. Unul din înaintaşii săi a fost Dimitrie (Daniel) Philippide, frate cu tatăl bunicului lui A. Philippide. Acest învățat grec a publicat la Leipzig, în anul 1816, două lucrări în care apare, atît în titlu, cît şi în text, pentru prima dată în limba greacă, numele de țară *Rumunia*, cu sensul ‘țara tuturor românilor din cele trei mari provincii istorice: Moldova, Transilvania, Țara Românească’:῾Ιστορία τῆς ῾Ρουμουνίας şi Γεωγραφικὸν τῆς ῾Ρουμουνίας. Acest înaintaş pe linie paternă al lui A. Philippide, foarte mult apreciat astăzi în țara lui, a fost totodată un mare iubitor al poporului român. Adăugăm că fiul filologului ieşean este marele poet român contemporan Alexandru A. Philippide (1900-1979).

După studiile liceale în oraşul natal Bîrlad, după cele universitare la Iaşi şi după o perioadă de specializare la Halle a.d. Saale, A. Philippide a devenit, în 1893, profesor la Facultatea de Litere a Universitații din Iaşi, funcție pe care a onorat-o pînă la sfîrşitul vieții. Printre datele memorabile, menționăm alegerea sa ca membru al Academiei Române, în 1900, şi participarea, ca membru fondator şi „mentor din umbră“, cum s-a spus, la apariția revistei ieşene „Viața românească“. Cele două volume scoase în anii precedenți de I. Oprişan sub titlul *Alexandru I. Philippide în dialog cu contemporanii*, Bucureşti. vol. I, 1986, vol. al II-lea, 1987, conțin o corespondență a filologului extrem de interesantă, din care rezultă, cum se ştia, parțial, şi din opera sa citită cu atenție, că, în ciuda unor legende defavorabile colportate de adversarii săi, A. Philippide a fost „un om de o mare vitalitate şi imprevizibilitate, de o rară delicatețe şi noblețe sufletească şi mai presus de toate de o profundă statornicie în prietenie“ (I. Oprişan, *op.* cit., I, p. 5). Acelaşi editor şi comentator continuă: „Temperament vulcanic. intempestiv, capabil de mari exaltări – Mihail Sadoveanu vorbea despre el ca de „o energie înfricoşată“ –, A. I. Philippide a trăit din plin drama omului constrîns (sau mai degrabă autoconstrîns) de a se manifesta într-o profesiune de mare migală şi minuţiozitate, în care acribia ştiinţifică impunea mai mult ca oriunde calmul, răbdarea, rigoarea, ordinea şi disciplina“. La aceste note ale spiritului sau, trebuie adăugate ca trăsături distinctive esenţiale şi humorul sănătos, precum şi ironia sa uneori nimicitoare. S-a spus de către cei care l-au cunoscut îndeaproape că Philippide era, sub aspectul humorului sănătos, un fel de „Creangă cult“ (G. Ivănescu).

În activitatea îndelungată la catedra şi în lucrările sale ştiinţifice, A. Philippide s-a manifestat ca un reprezentant tipic al *Şcolii neogramatice*, printre ai cărei corifei trebuie socotit, nu numai în ţară, ci şi peste hotare. Faţă de lingviştii străini care i-au servit ca model, el vine cu numeroase puncte de vedere, cu idei şi chiar cu teorii noi, originale, care justifică aprecierea de mai sus. Contribuţiile sale se referă atît la unele chestiuni speciale, cum ar fi explicaţiile noi date unor fenomene lingvistice pînă la el neclarificate, cît şi la probleme de lingvistică generală, de teoria limbii, în care numărul lingviştilor cu contribuţii originale este extrem de redus. Cum se va vedea mai departe, Philippide este creatorul unei teorii originale asupra limbajului, care în zilele noastre a fost dezvoltată şi completată cu noi aspecte esenţiale de cel mai fidel, dar şi mai original elev al său, Gheorghe Ivănescu.

·Înclinaţia nativă a lui A. Philippide spre problemele teoretice, de filozofie a limbajului, explică aderenţa sa timpurie la gîndirea lingvistică a lui Hermann Paul, cel mai „filozof“ dintre reprezentanţii *Şcolii neogramatice.* Lucrarea acestuia *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, i-a servit lui Philippide drept model pentru lucrarea *Istoria limbii române I. Principii de istoria limbii*, Iaşi, 1894 (reeditată recent de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil, în vol. A. Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, Editura Academiei, Bucureşti, 1984). Prin termenul *principii*, ambii lingvişti înţelegeau „cauzele schimbărilor“ în limbă. Faţă de Hermann Paul, A. Philippide adaugă noi „principii“ în lucrarea pe care am menţionat-o. De asemenea, lingvistul roman ilustrează ideile sale teoretice cu un bogat material lingvistic, extras din structura şi lexicul limbii române, cu care ocazie el propune nenumărate soluţii noi unor fenomene insuficient sau greşit interpretate. În acelaşi timp, el descoperă unele probleme necunoscute de lingviştii de pînă la dînsul, dîndu-le explicaţii proprii, originale. În ciuda afirmaţiilor calomnioase ale unor lingvişti români contemporani (S. Puşcariu, O. Densusianu), sau străini (G. Weigand), care vorbeau despre lucrarea lingvistului ieşean ca de o simplă transpunere în româneşte a lucrării lui Hermann Paul, analizele comparative întreprinse ulterior ale textelor celor două lucrări de către T. Roşculeţ, Iorgu Iordan, G. Ivănescu, Helmuth Frisch au scos în relief profunda originalitate a lingvistului ieşean.

Interesul acestuia pentru problemele teoretice se reflectă şi în cursul *Introducere în ştiinţa limbii*, precum şi în cel intitulat *Fiziologia sunetelor*, cursuri predate, fiecare, din trei în trei ani, seriilor de studenţi de la Facultatea de Litere din Iaşi, iar în prezent publicate în volumul de *Opere alese*, menţionat mai sus. În acest volum, editorii au inclus şi teoria lui Philippide despre „baza de articulaţie" şi „baza psihologică", asupra căreia vom reveni.

În epoca în care a trăit A. Philippide, lingvistica românească avea de rezolvat cele două sarcini fundamentale ale lingvisticii istorice: marele dicţionar tezaur, istoric, popular şi etimologic al limbii române, opera la care, în treacăt spus, se lucrează pînă în prezent, şi gramatica istorică sau istoria limbii române de la origini (latină) pînă în prezent. În ambele direcţii, A. Philippide a adus contribuţii esenţiale. Astfel, între anii 1898-1906, el a lucrat intens la realizarea *Dicţionarului limbii române* al Academiei, adunînd un imens material lexical, împreună cu cîţiva elevi ai săi, deveniţi colaboratori ai *Dicţionarului*. Din acest material, Philippide a redactat cuvintele care încep cu literele *A-D*, scriind un număr de aproximativ 12.000 de pagini *in folio*, care, sub formă de manuscris, se află acum în biblioteca Filialei Iaşi a Academiei Române. Din motive asupra cărora nu e locul să insistăm, Philippide a fost nevoit să întrerupă lucrul la dicţionar. Acesta a fost preluat de S. Puşcariu, care a reuşit, pînă în 1948 să publice mai multe volume pînă la litera *L* (*lojniţă*). Mai înainte, în secolul trecut, din această operă, iniţiată de regele Carol I, publicase B.P. Hasdeu trei volume din al său *Etymologicum Magnum Romaniae*, literele *A-B* (*bărbat*), iar înaintea lui Hasdeu, August Trebonius Laurian şi Ion Constantin Massim, tot din însărcinarea Academiei Române, scosescră două volume din *Dicţionariul limbei române* (I, 1873, II, 1876) şi unul din *Glosariu* (III, 1877). În vremea noastră, la Bucureşti, la Cluj-Napoca şi la Iaşi, colective numeroase de lexicografi au redactat şi publicat mai multe volume din *Dicţionarul limbii române* (DLR), cuprinzînd literele care urmează după *L*. Această operă, la care s-a lucrat mai bine de un secol, va fi terminată în anii care vin.

Celui de-al doilea mare obiectiv al lingvisticii istorice româneşti, anume istoriei limbii române, i-a dedicat A. Philippide cea mai mare parte din activitatea sa ştiinţifică. Făcînd abstracţie de unele sudii speciale, de o mai mică întindere, dar nu şi importanţă, ne vom opri pe scurt asupra operei monumentale *Originea romînilor*, Iaşi, vol. I, 1925, vol. II, 1927, însumînd, ambele volume, un număr de 1767 de pagini. Această operă trebuie privită ca o continuare a lucrării *Istoria limbii române. Principii de istoria limbii*, din anul 1894. Proiectul iniţial, anunţat în această din urmă lucrare, a suferit o modificare importantă. Noua operă a fost orientată spre rezolvarea chestiunii fundamentale a culturii româneşti, anume formarea limbii şi a poporului român.

După cum este cunoscut, această problemă are o lungă tradiţie în lumea savantă, căci ea a început să-i preocupe pe învăţaţi, în primul rînd pe istorici, încă din perioada umanismului renascentist. În această tradiţie, primul volum al lui Philippide se ocupă de ştirile istorice referitoare la originea românilor. Volumul poartă chiar subtitlul *Ce spun izvoarele istorice* şi el probează însuşirile cu totul remarcabile de adevărat istoric ale lui Philippide. Sînt analizate aici critic operele istoricilor şi scriitorilor antici Herodot, Polybius, Appianus, Strabon, Ptolemaeus şi Cassius Dio, insitîndu-se asupra acelor capitole şi paragrafe din scrierile acestora în care se găsesc referiri la Dacia şi la nordul Peninsulei Balcanice. De remarcat este faptul că în acest prim volum din *Originea romînilor* se găsesc texte întinse în traducere românească din operele unor istorici antici care pînă la Philippide nu fuseseră traduşi niciodată în limba noastră. Este cazul cu fragmentele ample din opera marelui istoric grec Polybius, dar şi cu alte opere şi autori. Totodată, în acest prim volum, A. Philippide întreprinde şi un studiu amănunţit al inscripţiilor latine din Peninsula Balcanică şi din Dacia, acordînd o atenţie specială scrierii *De aedificiis* a lui Procopius, dar şi altor surse. Demnă de reţinut este şi istoria critică a principalelor şi numeroaselor teorii şi opinii referitoare la originea românilor, formulate din evul mediu şi pînă la începutul secolului al XX-lea. Volumul I se încheie cu prezentarea principalelor concluzii referitoare la: **1.** Teritoriul de formare a poporului roman, **2.** Păturile de popoare preromane supuse romanizării, **3.** Factorii sau elementele romanizatoare şi **4.** Desfacerea românilor în mai multe ramuri şi formarea dialectelor principale ale limbii române.

În volumul al II-lea, partea I, subintitulată *Ce spune limba română*, se prezintă o istorie amănunţită a istoriei sunetelor limbii române, care este, pînă astăzi, cea mai completă lucrare de acest fel, precum şi o gramatică istorică, dar numai a dialectelor româneşti sud-dunărene. Urmînd metoda de lucru a indoeuropeniştilor, numită, cum am arătat, comparativ-istorică, A. Philippide urmăreşte să reconstituie, cu ajutorul foneticii istorice şi al gramaticii istorice a principalelor dialecte româneşti, cea mai veche fază din istoria limbii române, pe care el a denumeşte, tot în spiritul indoeuropeniştilor, *româna primitivă*, o fază aparţinînd mai degrabă latinei populare tîrzii de la baza limbii române, cînd viitoarea limbă română era un dialect al latinei populare, decît o fază a limbii române propriu-zise. El depune un mare efort în a stabili raporturile interdialectale româneşti în faza iniţială de existenţă a limbii române, schiţînd totodată desfacerea limbii române în cele patru mari ramuri: dacoromâna, macedoromâna, meglenoromâna şi istroromâna. În acest scop, sînt puse la contribuţie datele oferite de primul atlas lingvistic al teritoriului dacoromân al lui G. Weigand, precum şi numeroase alte materiale dialectale nord şi sud-dunărene.

Deoarece dintre limbile balcanice româna prezintă afinităţi lexicale remarcabile cu albaneza, A. Philippide a dedicat partea a II-a a volumului al II-lea din *Originea romînilor* (subintitulata *Ce spune limba albaneză*) problemei spinoase a raporturilor lingvistice româno-albaneze şi rolului lor în elucidarea originii românilor. Cele mai multe din rezultatele obţinute şi în această parte a cărţii îşi menţin pînă astăzi valabilitatea, căci numeroasele lucrări scrise între timp conţin destul de puţine fapte noi sau interpretări demne de reţinut. Concepţia lui Philippide privind natura relaţiilor dintre cele două limbi este astăzi general acceptată. Asemănările lingvistice româno-albaneze, spune Philippide, nu se datoresc vreunor împrumuturi pe care strămoşii românilor le-ar fi făcut altădată din limba strămoşilor albanezilor, dar nici de către strămoşii albanezilor din limba vorbită de strămoşii noştri, ci, în fiecare din cele două limbi, elementele comune au rămas din substratul lingvistic antic: în română din substratul lingvistic preroman, traco-daco-moesic, iar în albaneză, din limba illyro-pannonă, care a fost o limbă indoeuropeană. Asemănările lexicale românoalbaneze, care constau din aproximativ 90 de cuvinte, cu fonetism şi semantism arhaic, comune celor două limbi, se explică prin apropierile lingvistice pe plan indoeuropean care au existat altădată între limba de substrat a românei, traco-daco-mœsica, şi limba illyro-pannonă, din care provine albaneza. Etimologiile cuvintelor comune pot fi clarificate nu numai prin compararea cuvintelor româneşti fără etimologie cu echivalentele lor din albaneză, ci trebuie să fie atrase în comparaţie, în multe cazuri, şi corespondentele din alte limbi indoeuropene.

Întrucît nu este locul nici timpul să continuăm analiza acestei opere, care impresionează prin bogăţia materialului istoric şi lingvistic, prin interpretările originale, prin construcţia ei monumentală şi prin erudiţia şi inteligenţa creatoare de care dă dovadă autorul ei, ne vom referi, în continuare numai la un aspect controversat. Este vorba de concluzia la care a ajuns A. Philippide cu privire la locul de formare a limbii şi poporului român. În concepţia sa, teritoriul pe care s-a constituit poporul român şi limba sa cuprindea, după 268 e.n., numai provinciile romane de la sudul Dunării Pannonia Inferior, Mœsia Superior, Mœsia Inferior şi Dardania, cu excluderea provinciei Dacia Traiana. Această concluzie a fost de mai multe ori ţinta unor atacuri, mai ales din partea unor diletanţi. Ea decurgea însă la autorul ei din materialul lingvistic şi istoric studiat de dînsul fără ură şi fără părtinire. Pe vremea redactării lucrării, printre sursele folosite nu existau cele oferite de arheologie şi de numismatică, discipline ale căror rezultate din ultimele 3-4 decenii au schimbat definiv concluziile privitoare la părăsirea de către întreaga populaţie romană a Daciei, pe vremea lui Gallienus, la anul 268 e.n. Pe de altă parte, lingvistica romanică a ajuns între timp la alte rezultate privitoare la cronologia relativă a unor fenomene fonetice, cum ar fi africatizarea consoanelor latineşti populare *c* + *e*, *i* şi *g* + *e*, *i* (cea de-e treia africatizare). Cronologia pe care romaniştii o dădeau acestui fenomen (care numai aparent ar fi lipsit de importanţă pentru tema în discuţie) constituia pentru Philippide al doilea argument de bază, de natură lingvistică de această dată, în sprijinul teoriei sale. Fără a intra aici în detalii, trebuie să spunem că fenomenul era considerat pe atunci ca petrecut în latina populară, şi nu, în mod independent, în epoca de formare a limbii române. De asemenea, tot în mod independent, el s-a produs în fiecare limbă romanică în care el apare. Pentru Philippide însă, situaţia se prezenta altfel. Din faptul că fenomenul era considerat pe atunei latinesc popular, decurgea pentru el concluzia obligatorie de a-i plasa pe vorbitorii limbii latine de la Dunărea de Jos, altfel spus, pe strămoşii românilor, pe un teritoriu romanizat care în secolele al IV-lea – al V-lea mai era încă în legătură cu vorbitorii limbii latine din provinciile apusene ale Imperiului roman. Acest teritoriu nu putea fi decît cel al provinciilor romane sud-dunărene menţionate mai sus. Fiind însă un fenomen românesc din epoca de formare a limbii romane, anume din secolele al V-lea – al VI-lea, fără legătură cu fenomenul analog petrecut în mod independent în diferite regiuni ale Romaniei, africatizarea consoanelor *c* + *e*, *i g* + e, *i* nu-l obligă pe lingvist să postuleze existenţa unor legături strînse între provinciile romane sud-dunărene şi cele din Apus, legături pe care Dacia abandonată de romani nu avea cum să le mai aibă. În lumina celor de mai sus, concluzia lui Philippide cum că teritoriul de formare a limbii şi poporului român trebuie plasat numai în sudul Dunării nu se mai impune cu necesitate. Dimpotrivă, este mai indicat să se renunţe la acest argument de fonetică istorică în discuţiile referitoare la teritoriul de formare a limbii şi poporului român.

De altfel Philippide însuşi nu este atît de categoric atunci cînd se referă la continuitatea sau discontinuitatea populaţiei romane la nordul Dunării. Destul de nuanţat în gîndire, el admite, de pildă, că această populaţie „se redusese la mici resturi“, după ce majoritatea „emigrase în mare parte de-a dreapta Dunării“. „Aceste resturi, continuă Philippide, sînt acele despre care spune proverbul că «apa trece şi pietrele rămîn»“. Şi mai departe: „nu putem fi siguri că printre locuitorii acelor teritorii româneşti actuale, care corespund teritoriilor unde s-a înjghebat românimea întîiaşi dată [autorul se referă la provincia Dacia traiană], trebuie să se fi găsind români, care neam de neamul lor trăiesc acolo, unde azi se găsesc, încă de pe vremea pietrei necioplite. Cîte n-au trecut peste dînşii!...“. Dar şi pe teritoriul aflat în afara graniţelor Daciei traiane, „pe întregul teritoriu românesc actual, continuă Philippide, se găsesc sigur locuitori de aceia, care n-au fost romanizaţi, ci numai românizaţi, şi care trăiesc acolo, unde astăzi se găsesc, de cînd lumea“ (OR, I, p. 658-659). Asupra acestei chestiuni, Philippide mai face următoarele consideraţii, pe care socotim că e util să le cităm integral: „Din vechea populaţie romană de de-a stînga Dunării, scrie el, au rămas locului, şi n-au emigrat de-a dreapta fluviului, numai puţine resturi. Dacă această populaţie romană rămasă locului de-a stînga Dunării şi-a păstrat limba romană pînă la venirea românilor, şi n-a schimbat-o cumva cu vreo limbă barbară oarecare, nu se poate şti. În caz cînd ea şi-a păstrat limba romană, şi-a modificat-o prin împrumut după limba romanilor imigranţi. În caz cînd ea şi-a pierdut limba romană şi s-a deznaţionalizat, a devenit o parte din acea sporadică populaţie barbară (probabil slavă şi gepidă, dacă nu cumva şi dacă pe alocuri), peste care au venit şi pe care au românizat-o românii“ (p. 659). Ideea despre păstrarea unei populaţii romane în Dacia, a cărei limbă ar fi evoluat altfel decît româna, fusese formulată anterior şi de Ioan Nădejde în scrierile sale lingvistice. Adăugăm că în sprijinul ei ar putea fi invocate unele fenomene lingvistice, cum ar fi evoluţia semantică specială a lat. *balnea* (pl. de la *balneum*), care, în forma mai veche *bańe*, şi mai nouă, *baie*, înseamnă ‘mină’, evoluţie semantică posibilă în zona bogată în exploatări miniere din Dacia. Şi tot din domeniul extragerii şi reducerii metalelor. amintim termenul din graiul moţilor *scoare*, care, numai în acest grai, a păstrat neschimbată vocala lunga lat. *ō*, în timp ce în latina populară de la baza celorlalte graiuri şi dialecte româneşti acest *ō* lung a trecut la *u*, iar consoanele iniţiale, din surde, au devenit sonore, rezultînd varianta general cunoscută *zgură*.

De-a lungul celor 40 de ani de activitate la catedră, A. Philippide a format numeroşi elevi, dintre care mulţi au ajuns învăţaţi cunoscuţi în ţară şi peste hotare. Ei sînt principalii reprezentanţi ai *Şcolii lingvistice ieşene*: G. Ghibanescu (1864-1936), V. Bogrea (1881-1926), G. Pascu (1882-1951), I. Iordan (1888-1986), C. Găluşca (1890-1922), T. Hotnog (1890-1957), I.N. Popovici, I. Şiadbei (1903-1977), D. Găzdaru, Gr. Scorpan (1901-1953), H. Mihăescu (1907-1985), G. Ivănescu (1912-1987).

Domeniile abordate de aceşti filologi şi lingvişti au fost foarte variate. Dintre cele mai importante menţionăm: editarea de texte vechi româneşti, studierea limbii acestor texte, studiul dialectelor sud-dunărene, studiul limbii române contemporane, stilistica limbii române, toponimia şi antroponimia, lexicologie, lexicografie, cercetarea etimologiei cuvintelor româneşti, dialectologie (geografie lingvistică), studii despre latina populară, istoria limbii române, teoria limbajului (lingvistică generală), studii de gramatică descriptivă şi istorică etc.

Dintre lingviştii menţionaţi, unii, cum sînt G. Pascu, Iorgu Iordan sau G. Ivănescu, au avut, la rîndul lor, numeroşi elevi, care s-au afirmat în lingvistica românească şi chiar mondială. În situaţia din urmă se află Eugenio Coşeriu, fost elev al lui Iorgu Iordan, al lui Petru Caraman şi al altor profesori ai Facultăţii de Litere din Iaşi, în prezent unul dintre cei mai mari lingvişti din lume, cu opere publicate în numeroase limbi, recunoscut în întreaga lume ştiinţifică internaţională drept creatorul unei teorii profund originale despre limbaj. Desigur, numai în mod indirect el poate fi socotit ca aparţinînd şi *Şcolii lingvistice ieşene*, pentru că formaţia de lingvist şi-a desăvîrşit-o în universităţile italiene, fapt care se vede şi din întreaga orientare a cercetărilor sale lingvistice.

Întrucît în cadrul acestei lecţii inaugurale nu este posibil să prezint activitatea filologică şi lingvistică atît de bogată şi de variată a personalităţilor enumerate mai sus, mă voi limita numai la caracterizarea activităţii ultimului lingvist menţionat, fost elev direct, ca şi ceilalţi, al lui A. Philippide. Este vorba de profesorul G. Ivănescu. Alegerea se datorează atît faptului că G. Ivănescu a fost, cum spuneam mai sus, cel mai consecvent adept al teoriei maestrului şi cel mai original dintre urmaşi, cît şi pentru că întîmplarea tristă a făcut ca în această vară profesorul să înceteze din viaţă. Puţinele cuvinte pe care vrem să le spunem despre opera lui constituie totodată şi un pios omagiu adus memoriei sale.

Activitatea ştiinţifica a lui G. Ivănescu este extrem de bogata şi de variată, lărgind mult cadrul preocupărilor tradiţionale ale şcolii lingvistice din care face parte. De la profesorul său, A. Philippide, G. Ivănescu a preluat interesul pentru anumite discipline lingvistice şi filologice cum sînt: fonetica descriptivă şi fonetica istorică, lingvistica generală sau teoria limbajului, lingvistica istorică (istoria limbii), etimologia. El a extins însă cîmpul cercetării şi asupra altor domenii, cum sînt indoeuropenistica, romanistica, slavistica, bizantinistica, din cadrul lingvisticii, precum şi folcloristica şi etnologia, din domenii învecinate. Nu-i erau străine nici rezultatele unor discipline ca arheologia, antropologia, orientalistica, în care s-a manifestat de asemenea în scrierile sale. Putem vorbi, prin urmare, de o personalitate cu preocupări enciclopedice în domeniul umanist.

În indoeuropenistică, alături de o serie de studii asupra unor chestiuni speciale, G. Ivănescu a publicat, împreună cu Theofil Simenschy (fost profesor de limbi clasice şi de indoeuropenistică la Universitatea din Iaşi), o *Gramatică comparată a limbilor indoeuropene*, Bucureşti, 1981. Cu un an mai înainte, apăruse la Iaşi monumentala sa *Istorie a limbii române*, care venea să completeze o opera mai veche, apărută tot la Iaşi, *Problemele capitale ale vechii române literare* (1949), oferind ştiinţei lingvistice romaneşti o realizare excepţională.

Ne-am oprit deja asupra contribuţiilor, cu totul remarcabile, pe care lingvistul ieşean le-a adus în lucrările menţionate (vezi prezentul volum, p. 75-84). De aceea, vom stărui în continuare numai asupra contribuţiilor lui G. Ivănescu la teoria limbajului, pentru că şi aici originalitatea sa este pregnantă şi pentru că ideile sale sînt puţin cunoscute.

Teoria generală despre limbaj a lui G. Ivănescu o continuă şi o completează pe cea a lui A. Philippide. Noua concepţie despre limbaj ar putea fi denumită teoria „Philippide-Ivănescu". Existenţa acestei teorii originale îi conferă *Şcolii lingvistice ieşene* o poziţie aparte între celelalte şcoli lingvistice româneşti sau străine.

Ideile lui G. Ivănescu în domeniul lingvisticii teoretice au fost exprimate în mai multe studii, dintre care notăm: *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*, în volumul *Opere alese*, p. IX-XLVI (vezi mai sus); *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în „Philologica", II, Craiova, 1972, p. 5-25; *Istoria limbii române*, Iaşi. 1980, p 3-22; *Stilistică, lingvistică, poetică şi alte ştiinţe sociale*, în AUI XXXI (1985), p 3-11; *Syntaxe, sémantique, pragmatique*, idem, tomul XXXII (1986), p. 1-22 (şi în alte studii).

Esenţa teoriei Philippide-Ivănescu despre limbaj constă în ideea că acesta are două *baze* de existenţă: prima, denumită *baza articulatorie* (sau *de articulaţie*), care este determinată de conformaţia organelor articulatorii, înnăscute sau moştenite de la o generaţie la alta, iar a doua, *baza psihologică* şi *spirituală* (sau *culturală*), prin care se înţelege modalitatea de a vedea lumea, psihologia specifică a unui popor, cultura acestuia, precum şi actul de gîndire. Acesta din urmă conţine şi elementele universale, proprii întregii umanităţi. Baza psihologică sau spirituală este concretizată în limbă prin semnele sau simbolurile lingvistice (= structura lingvistică) sau prin sensurile sau funcţiile semnelor. Acestea sînt creaţii ale spiritului. Cele două *baze* sînt factorii cei mai importanţi în dezvoltarea şi structurarea limbilor. Ele conţin şi un răspuns la problema, mult discutată încă din secolul al XIX-lea, referitoare la cauzele schimbărilor în limbă.

Conceptul de *bază* în legătură cu limbajul uman reprezintă în concepţia Philippide-Ivănescu o formă specială a ideii de cauză. Printr-însul, sistemul lingvistic se integrează „între schimbările din celelalte domenii ale realităţii" (G. Ivănescu, *A. Philippide – teoretician al limbajului*, p XL), iar în ştiinţa despre limbaj se menţine principiul cauzalităţii şi al legiior, întocmai ca şi în alte ştiinţe sociale.

Gîndirea mai mult „deterministă" asupra fenomenului limbă, schiţată pînă acum, aparţine, în cea mai mare parte, lui A. Philippide (vezi *Originea romînilor*, II, p 245-309 şi 309-310, text reprodus sub titlul [*Baza de articulaţie şi baza psihologică*], de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil în *Opere alese*, p 341-398).

Acceptînd-o, G. Ivănescu o îmbogăţeşte cu o latură nouă, esenţială. După opinia acestuia, în limbă se manifestă din plin şi principiul „finalităţii", care în planul limbii este convertit în principiul „funcţionalităţii". În lumina acestui principiu, în evoluţia sistemului lingvistic se manifestă permanent tendinţe de perfecţionare, care sînt produse ale activităţii spirituale. Ele se vădesc în fenomene lingvistice cum sînt analogia, diferenţierea semnelor, diferenţierea fonetică a cuvintelor şi a formelor gramaticale, etimologia populară şi altele. Dar aceste tendinţe de perfecţionare nu pot explica schimbările fonetice, cea mai mare parte a schimbărilor semantice, inclusiv cele sintactice, care, toate, se explică *nu* prin sistem şi prin tendinţa acestuia de a se perfecţiona, ci prin factori exteriori limbii, exteriori sistemului lingvistic. Cauzele schimbărilor se găsesc în *bazele* limbii, în ultimă instanţă în om şi în schimbările acestuia. „Limba se schimbă, scrie Ivănescu, întîi de toate pentru că se schimbă omul fizic, psihic şi spiritual" (*op. cit.*, p. XLIV). Nu este adevărată susţinerea unor lingvişti şi teoreticieni ai culturii, continuă G Ivănescu, cum că *finalitatea*, care decurge din principiul libertăţii spiritului, fiind o caracteristică a acestuia, ar înlătura complet cauzalitatea, care se bazează pe principiul necesităţii. „Noi considerăm, scrie G. Ivănescu, *op cit.*, p. XL, că finalitatea, care nu se poate tăgădui, nu înseamnă, pentru unele forme de limbaj, înlăturarea cauzalităţii".

Referitor la natura schimbărilor fonetice, G. Ivănescu este de părere că ea este fiziologică, mecanică, iar nu „fonologică". Schimbările fonetice nu sînt „funcţionale" în sensul că nu au drept finalitate îmbunătăţirea sistemului lingvistic, cum susţin structuraliştii. Ele nu se produc în vederea perfecţionării procedeelor de expresie a faptelor spirituale, ci sînt, cum spuneau neogramaticii, „oarbe", „adică, precizează Ivănescu, se produc după alte necesităţi decît cele ale sistemului de semne, anume după necesităţile articulărilor, şi de aceea duc la o dezorganizare a sistemului morfologic şi lexical" (*op. cit.*, p. XXXVIII).

Teoria lui A. Philippide este îmbogăţită substanţial de G. Ivănescu şi în ceea ce priveşite modalităţile de acţionare a *bazelor* limbii. Astfel, adaptarea unei limbi la baza de articulaţie şi la baza psihologică a unei comunităţi lingvistice străine, fenomen în care o limbă dată, de pildă latina, cunoaşte schimbări radicale care o transformă într-o limbă sau în mai multe limbi noi, poate să aibă loc numai în *anumite* epoci istorice. Căci acţiunea modificatorie a celor două *baze* nu se produce în epocile în care o comunitate lingvistică trăieşte în cadrul unor relaţii economice, politice şi sociale intense. Exemplul invocat de G. Ivănescu este convingător. El se referă la adaptarea limbii latine la bazele de articulaţie şi la bazele psihologice ale diferitelor popoare din Imperiul roman. Schimbările profunde ale latinei către limbile romanice timpurii nu au putut avea loc decît după secolul al V-lea, cînd, ca urmare a destrămării vieţii economice, sociale şi statale romane şi a decăderii culturii latine, precum şi a dispariţiei economiei foarte active de schimb, s-au creat condiţiile propice acţiunii bazelor articulatorică şi psihologică ale popoarelor cucerite de romani.

O corectare similară este adusă de G. Ivănescu şi „determinismului" lui A. Philippide, în sensul că acţiunea *bazelor* se constata numai atunci cînd e vorba de comunităţi lingvistice etnografice, posesoare ale unei aşa-numite culturi *minore*, aşadar cînd avem a face cu societăţi în care predominante sînt formele populare de cultură. Altfel spus, acţiunea *bazelor* se face simţită numai la nivelul graiurilor populare. Dimpotrivă, în cazul aşa-numitelor culturi majore sau istorice şi în cazul limbilor literare ca expresie a culturii majore, acţiunea bazei de articulaţie şi a bazei psihologice este nulă. Conceptele 'cultură majoră' şi 'cultură minoră' sînt preluate din teoria culturii a lui Lucian Blaga (vezi studiul *Storia*...).

În mai multe studii, G. Ivănescu adînceşte problema raportului dintre gîndire şi sistemul lingvistic (morfologic-lexical). Sistemul limbii, dezorganizat necontenit de schimbările „oarbe" din sistemul fonetic, este îmbunătăţit prin acţiunea bazei psihologice sau spirituale a limbii. În timp ce baza de articulaţie îi conferă limbii existenţa sa materială, baza psihologică sau spirituală reprezintă, cum spune autorul, „o bază de existenţă, de structurare şi de schimbare pentru limbă", ea „impune funcţii elementelor limbii". Teoria lui G. Ivănescu se opune, astfel, punctului de vedere structuralist exagerat, care vede în limbă numai un sistem de funcţiuni, iar schimbările se realizează numai în vederea îmbunătăţirii funcţionalităţii sale.

Noua forma a lingvisticii în concepţia Phillipide-Ivănescu se caracterizează prin aceea că limba este explicată în primul rînd prin om. După opinia lui G. Ivănescu, acestui nou stadiu al ştiinţei limbii i s-ar putea da denumirea de *stadiul antropologic* sau *antropologist*.

O prezentare amănunţită a întregii teorii, cu implicaţiile sale practice în tratarea diverselor probleme lingvistice, nu poate fi făcută în acest cadru. Totuşi, din cele arătate, se poate vedea ca *Şcoala ieşeană de lingvistică* nu înseamnă doar existenţa unui număr oarecare de cercetători, autori de studii originale, care au fost elevi sau adepţi ai unui mare profesor, în cazul de faţă ai lui A. Philippide. Prin cei doi reprezentanţi de frunte ai săi, Philippide şi Ivănescu, ea dispune şi de o concepţie originală, teoretică şi practică, despre limbajul uman, este, aşadar, o şcoală în accepţia mai generală a acestui cuvînt, anume aceea de 'direcţie originală de gîndire şi de cercetare, creatoare şi deţinătoare a unei concepţii teoretice proprii'.

În afară de studiul limbii române, despre care am vorbit pînă acum, la Universitatea din Iaşi s-au dezvoltat şi alte ramuri ale lingvisticii istorice: slavistica, germanistica, indoeuropenistica, romanistica, studiul limbilor clasice. Personalităţi ştiinţifice de frunte au reprezentat cu cinste fiecare din aceste domenii: Ilie Bărbulescu şi Petru Caraman, Karl Kurt Klein şi Traian Bratu, Theofil Simenschy, Iorgu Iordan, D. Găzdaru şi I. Şiadbei, C. Papacostea, C. Balmuş, H. Mihăescu şi mulţi alţii. O prezentare completă a mişcării lingvistice din Universitatea noastră nu poate face abstracţie de importantele realizări ale cercetătorilor menţionaţi.

De asemenea, tabloul activităţii *Şcolii ieşene de lingvistică* trebuie să conţină o prezentare a numeroaselor reviste ştiinţifice, dedicate filologiei şi lingvisticii, sau chiar a unor publicaţii literare, dar care au acordat un spaţiu important şi problemelor de limbă.

În lecţia de faţă, realizările din ultimele trei sau patru decenii au fost menţionate doar incidental, mai ales în legătură cu opera lui G. Ivănescu. Ele sînt însă destul de numeroase şi de importante, desfăşurîndu-se atît în cadrul Facultăţii de Filologie, cît şi al Centrului de Lingvistică, Istorie Literară şi Folclor. Ele sînt dedicate unor domenii ca lexicologia şi lexicografia, toponimia, teoria limbii, gramatica descriptivă şi gramatica istorică, stilistica şi poetica, geografia lingvistică, istoria limbii literare etc. Aceste realizări ale generaţiilor a doua şi a treia ale *Şcolii lingvistice ieşene* ar putea, cu siguranţă, constitui un subiect destul de interesant pentru o altă lecţie inaugurală în unul din anii care vin.

Studiul limbii române la Universitatea din Iaşi (între 1860-1950) *

Pînă la venirea lui Alexandru Philippide ca profesor suplinitor la catedra de *Istoria limbii române şi filologia*, în anul 1892, studiul limbii române la Facultatea de Litere din Iaşi nu s-a făcut decît în mod cu totul sporadic. Andrei Vizanti, care deţinea postul de profesor la catedra intitulată *Istoria limbii şi literaturii române* încă din anul universitar 1867-1868, a ţinut mai ales cursuri de istorie literară. Într-un singur an (1889-1890), în programul cursului figurează şi problema intitulată *Originile limbii române*. Cu atît mai mult nu a avut asemenea preocupări predecesorul său la catedra de *Istoria literaturii române şi universale*, V.A. Urechia, care a funcţionat de la 1860 pînă la 1864.

În timpul primei suspendări a lui Andrei Vizanti, intervenită în anul 1875 datorită lui Titu Maiorescu, la catedra de *Istoria limbii şi literaturii române* este numit ca suplinitor Vasile Burlă, la 1 noiembrie 1875[1]. Cu acest prilej, catedra se scindează. Odată cu Vasile Burlă este numit ca suplinitor pentru Istoria românilor A.D. Xenopol. În statele de plată pe ianuarie 1876 apare V. Burlă ca profesor suplinitor la catedra intitulată acum *Limba română în comparaţie cu celelalte limbi romanice*[2], dar, începînd din mai, acelaşi an, această catedră este dată ca vacantă[3]. În schimb, reapare numele lui A. Vizanti, reîncadrat îndată la veche catedră de urmaşul lui Maiorescu la Minister (20 aprilie 1876)[4].

Catedra de *Limba română în comparaţie cu celelalte limbi romanice* apare ca vacantă şi în statele de plată din septembrie 1876[5]. Nu putem spune dacă V. Burlă, în timpul cît a fost suplinitor la această catedră, a ţinut vreun curs.

A. Vizanti, ocupat cu diverse activităţi extradidactice, în primul rînd politice (a fost de mai multe ori deputat liberal), a fost suplinit la catedră în cîteva rînduri de filologul Alexandru Lambrior. Aceasta s-a întîmplat prima dată în anul 1879, în timpul sesiunii Camerei deputaţilor[6], apoi în ianuarie 1880[7]. Ultima dată, Lambrior a ţinut o serie de prelegeri cu titlul *Din istoria limbii române*. În acelaşi an, datorită absenţei de la cursuri, Andrei Vizanti este a doua oară suspendat din funcţie.

Despre conţinutul prelegerilor lui Alexandru Lambrior ne putem face o idee citind notele scoase la curs de studentul său Ed. Gruber şi publicate sub titlul *Două*

---

* Apărut în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi 1860-1960*, vol. II, Bucureşti 1960, p. 241-249.

[1] Dosarul nr. 263, fila 56, din Arhiva Univ. Iaşi.

[2] *Ibidem*, fila 53.

[3] *Ibidem*, fila 109.

[4] Vezi dosarul nr. 270, fila 65, din Arhiva Univ. Iaşi.

[5] Vezi dosarul nr. 293, fila 4, din Arhiva Univ. Iaşi.

[6] Vezi dosarul nr. 374, fila 1.

[7] Vezi dosarul nr. 449, fila 6.

lecţiuni ţinute la Universitatea din Iaşi de Al. Lambrior în „Contemporanul", VI, p. 169-175. În aceste lecţii li s-a expus studenţilor teoria cu privire la existenţa declinării cu două cazuri în limba română. Lambrior, format la şcoala neogramatică şi influenţat de profesorul său Gaston Paris, credea, ca şi acesta, că într-o epocă veche, în perioada de formare a limbilor romanice, se moştenise din latină, la substantive, două cazuri: cazul subiect şi cazul regim. Situaţia aceasta este dovedită de Gaston Paris pentru provensala veche şi franceza veche. Ea este admisă de toţi specialiştii. A. Lambrior a crezut că poate să dovedească existenţa ei şi în limba română. Aici, însă, cum au arătat lingviştii de după el, nu poate fi vorba de aşa ceva. Lăsînd la o parte această teorie trebuie să subliniem faptul că Lambrior a făcut cunoscute studenţilor rezultatele pozitive ale lingvisticii ştiinţifice, aşa cum era ea profesată de neogramatici. El a arătat că evoluţia fonetică a limbii române a avut loc în conformitate cu anumite „legi", că excepţii la aceste „legi" nu există, că aşa-numitele excepţii sînt, de fapt, datorite intervenţiei factorului de natură psihică cunoscut sub numele de analogie, A. Lambrior a pus bazele studiului ştiinţific al foneticii şi al morfologiei istorice a limbii române[8]. O parte din rezultatele muncii sale au putut fi difuzate, în timpul funcţionării sale ca suplinitor, studenţilor Facultăţii de litere din Iaşi.

După moartea prematură a lui Al. Lambrior, este readus A. Vizanti, care figurează ca titularul catedrei de *Istoria limbii şi literaturii române* pînă în 1899.

Între timp însă, în anul 1892, se înfiinţează la Facultatea de Filozofie şi Litere din Iaşi o a treia catedră în cadrul secţiei de filologie modernă: *Istoria limbii române şi filologia*. Aici este numit suplinitor Alexandru Philippide. În această calitate el a funcţionat pînă în anul 1896, cînd devine profesor titular. El a slujit această catedră pînă la sfîrşitul vieţii.

Cu venirea lui A. Philippide se pun bazele pentru studiul ştiinţific al limbii naţionale la Universitatea din Iaşi. În momentul numirii sale, Philippide avea deja merite de necontestat în domeniul filologiei române. El publicase lucrarea *Introducere în istoria limbei şi literaturei române*, Iaşi 1888 (242 pagini), precum şi alte articole şi studii mai mici.

Formaţia de specialist a lui Philippide stă sub influenţa hotărîtoare a şcolii neogramatice. S-a arătat mai înainte că şi A. Lambrior a fost reprezentantul aceleiaşi şcoli lingvistice la noi. Oricîte lipsuri teoretice şi practice, criticate de lingviştii de mai tîrziu, a avut această şcoală lingvistică, meritele sale în dezvoltarea ştiinţei limbii, prin înlăturarea arbitrarului din interpretarea faptelor de limbă, prin tendinţa către preciziune, prin urmărirea unei metode riguroase, sînt unanim recunoscute. Dintre neogramatici, Philippide s-a apropiat mai mult de Hermann Paul, a cărui lucrare *Prinzipien der Sprachgeschichte* i-a servit ca model pentru cartea sa *Istoria limbii române*, cu subtitlul *Principii de istoria limbii*, Iaşi 1894.

Ca profesor, Philippide a ţinut următoarele cursuri: *Introducere în ştiinţa limbii*, *Fiziologia sunetelor*, *Istoria sunetelor şi a formelor gramaticale*, *Originea romîni-*

---

[8] În introducerea la *Carte de citire*, Iaşi 1882.

lor. Uneori el adăuga la aceasta şi un curs despre Latina populară (de ex. în anul 1930-1931). În timpul cît urma facultatea, fiecare student avea posibilitatea să audieze toate aceste cursuri care se repetau din trei în trei ani.

Primul dintre aceste cursuri, *Introducere în ştiinţa limbii*, aşa cum o arată şi titlul, avea menirea de a-i pune pe studenţi în faţa marilor probleme ale acestei discipline, cu istoricul dezvoltării ei precum şi cu metoda comparativ-istorică. Philippide este primul lingvist român care a avut în permanenţă o asemenea preocupare. Astăzi la toate facultăţile de filologie din ţară, prin reforma învăţămîntului din 1948, a devenit obligatoriu un astfel de curs, completat cu cel de lingvistică generală.

Cursul de *Fiziologia sunetelor* era o consecinţă a concepţiei lui Philippide că fără fonetică descriptivă (sau *fiziologia sunetelor*, cum i se spunea pe atunci) studiul limbii nu poate sta pe o bază solidă. Aceasta o învăţase de la neogramatici. Contribuţiile lui Philippide în domeniul studierii sunetelor limbii române, a articulaţiei lor, sînt deosebit de preţioase şi nu putem decît să regretăm că acest curs nu a văzut lumina tiparului. El a fost numai litografiat, ca şi cel precedent[9].

Cursul de *Istoria sunetelor şi formelor gramaticale* îi punea pe studenţi în legătură cu una dintre problemele centrale ale lingvisticii româneşti: evoluţia sistemului fonetic şi morfologic de la latina populară balcanică la limba română actuală. În acest curs erau luate în discuţie şi faptele de limbă din dialectele româneşti sud-dunărene şi din graiurile daco-româneşti, precum şi cele din limba textelor vechi. O parte din rezultatele muncii sale de decenii în acest domeniu au fost publicate în volumul al II-lea din opera sa capitală *Originea romînilor*, Iaşi 1928 şi anume toată partea privitoare la istoria sunetelor, împreună cu concluziile ce se pot scoate din compararea dialectelor limbii române referitor la originea poporului nostru (de la pag. 1-107), precum şi capitolele de istoria formelor gramaticale ale dialectelor macedo-român, megleno-român şi istro-român, împreună cu concluziile care rezultă din compararea structurii morfologice a acestor dialecte pentru originea românilor (p. 407-570). Partea referitoare la evoluţia sistemului morfologic al dialectului daco-român nu a fost publicată în *Originea romînilor.*

În acelaşi curs căuta să introducă pe studenţi în problemele referitoare la formarea limbii şi poporului român, la teritoriul şi epoca de formare, la evoluţia latinităţii balcanice etc. În acelaşi timp erau prezentate şi diferitele teorii ale învăţaţilor români şi străini cu privire la aceste chestiuni. Se ştie că învăţatul ieşean a ajuns în această privinţă la o teorie proprie, construită pe baza unui material imens de fapte şi interpretări. Rezultatele muncii sale îndelungate sînt consemnate în *Originea romînilor*, Iaşi, vol. I, 1925, vol. II, 1927, operă fundamentală în literatura filologică românească şi străină dedicată acestei probleme. Concluziile lucrării lui Philippide se află la pag. 854-858 din vol. I, 404-407, 569-570 şi 761 din vol. II.

---

[9] Cursul de *Fiziologia sunetelor* a fost publicat de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil în volumul *Alexandru Philippide, Opere alese. Teoria limbii*, Bucureşti, 1984, p. 289-337.

Despre ştirile referitoare la trecutul poporului român pînă în secolul al XIV-lea, Philippide a ţinut la Universitatea din Iaşi un curs intitulat *Ştiri despre români pînă în sec. XIV*, din care s-a publicat un fragment în BIFRPh. II (1935), p. 1-10. Din 1916 pînă în 1921, Philippide a redactat *Originea romînilor*.

Dintre lucrările lui Philippide, în afară de cele de mai sus, mai amintim aici următoarele: *Încercare asupra stării sociale a poporului românesc în trecut*, Iaşi, 1881 (teza de licenţă, apreciată favorabil de revista „Contemporanul"), *Istoria limbii române*, vol. I, *Principii de istoria limbii*, Iaşi, 1894, *Gramatica elementară a limbii române*, Iaşi, 1897, *Un specialist român la Lipsca*, Iaşi, 1910. La acestea trebuie adăugate cele aproape 12000 de pagini de manuscris ale *Dicţionarului Academiei*, la care Philippide a lucrat din anul 1898 pînă în 1906, avînd colaboratori pe G. Ibrăileanu, I. Botez, C. Botez şi I.N. Popovici.

Philippide a funcţionat la catedra de *Istoria limbii române şi filologia* pînă în anul 1933, cu toate că, încă din 1929 împlinise vîrsta pensionării (70 de ani). A murit la 12 august 1933.

Prin neobosita sa muncă didactică şi ştiinţifică, Philippide a reuşit să formeze o adevărată şcoală lingvistică românească. În timpul vieţii sale a luat fiinţă Institutul de filologie română pe lîngă Facultatea de litere şi filozofie.

În anul 1920 studiul limbii române se lărgeşte prin înfiinţarea catedrei intitulată *Istoria literaturii române vechi şi dialectologia*. Îmbinarea acestor două discipline destul de deosebite una de alta în cadrul aceleiaşi catedre se explică prin aceea că la noua catedră trebuia să se facă un fel de completare a materiei predată de Philippide. Pe de altă parte, preocupările noului profesor mergeau în aceste două direcţii. Catedra este la început suplinită de G. Pascu, abilitat ca docent la specialitatea *Dialectele limbii române* încă din anul 1913. Numirea sa ca profesor definitiv a urmat în anul 1921, în octombrie. G. Pascu a ţinut mai multe cursuri de istoria literaturii române vechi, pe care apoi le-a şi tipărit. În ceea ce priveşte dialectologia, care ne interesează în primul rînd, G. Pascu a făcut cu studenţii interpretări de texte dialectale sud-dunărene. El este autorul cunoscutului *Dictionnaire étymologique macédoroumain*, Bucureşti, 1925. În lingvistica românească numele lui Pascu s-a legat apoi de lucrarea referitoare la *Sufixele româneşti*, Bucureşti, 1916, un foarte util instrument de lucru, încă neînlocuit. El este, de asemenea, autorul altor lucrări, cum ar fi, de pildă, *Despre cimilituri*, vol. I, Iaşi, 1909, vol. II şi III, Bucureşti, 1911, *Istoria literaturii şi limbii române din sec. al XVI-lea*, Bucureşti, 1921, şi a numeroase alte articole şi studii apărute în „Arhiva", „Viaţa românească", „Archivum Romanicum", „Revista Critică" etc.

După moartea lui Philippide, la Catedra de *Filologie română* este adus, prin chemare, ca profesor titular, Iorgu Iordan (1 februarie 1934). Pînă la această dată, Iorgu Iordan funcţionase întîi ca profesor suplinitor (de la 1 ianuarie 1926, pînă în 1927) şi apoi, din 1927 pînă în 1934, ca profesor titular la *Catedra de limbi şi literaturi romanice*. După numirea sa în locul lui Philippide, Iorgu Iordan continuă să conducă, în calitate de profesor suplinitor, şi această catedră.

Profesorul I. Iordan a ţinut între anii 1934-1945 cursul intitulat *Lingvistica românească*. În anul 1934 acest curs, care a fost litografiat, are subtitlul *Introducere în studiul limbii şi dialectelor româneşti*. El se continuă şi în anul următor. În 1936, prof. I. Iordan s-a ocupat la curs de *Fonetica limbii şi dialectelor româneşti*, continuat în 1937 şi 1938 cu *Morfologia limbii şi dialectelor româneşti*. În 1937 I. Iordan a predat, după modelul lui Philippide, şi un curs de *Lingvistică generală*, de asemenea litografiat. Studiul limbii române este continuat în 1939 cu *Formarea cuvintelor, stilistică şi sintactică*, iar în 1940 numai cu *Stilistica limbii române*. Acest curs stă la baza lucrării cu acelaşi titlu, apărută în anul 1944, singura de acest fel pînă în prezent în lingvistica românească.

În afară de acestea, el predă şi cursul de *Gramatică a limbilor romanice*, Iaşi, 1930 (curs litografiat).

După cum se poate vedea din expunerea titlurilor, cursurile profesorului I. Iordan aveau menirea de a introduce pe studenţi în problemele mari ale limbii române, de la origini şi pînă în prezent. Alături de tratarea istorică a faptelor de limbă[10], I. Iordan a acordat o atenţie deosebită realităţilor lingvistice dialectale (inclusiv dialectelor româneşti sud-dunărene), situaţiei din textele vechi româneşti şi, spre deosebire de înaintaşul său la catedră, aspectului contemporan al limbii române. Această preocupare permanentă, datînd încă din vremea cînd era elev, constituie una din trăsăturile caracteristice ale activităţii lingvistice ale profesorului Iorgu Iordan („Încă de pe băncile liceului, vorbirea şi scrierea conaţionalilor mei m-au pasionat...“)[11].

În afară de cursuri, ea s-a concretizat în numeroase lucrări asupra limbii române contemporane. Este suficient să amintim aici cîteva titluri de opere mari cu acest subiect *Gramatica limbii române*, ed. I Bucureşti 1937, ed. II-a Bucureşti 1946, *Limba română actuală. O gramatică a „greşelilor“*, ed. I Iaşi 1943, ed. II-a Bucureşti 1948, *Limba română contemporană, Manual pentru instituţiile de învăţămînt superior*, ed. I Bucureşti 1954, ed. II-a Bucureşti 1956. La acestea se adaugă numeroase studii apărute în diferite periodice. Pot fi amintite lucrări ca *Pluralul substantivelor în limba română actuală*, *Sufixe româneşti de origine recentă*, *Verbe româneşti nouă şi altele*, apărute în „Buletinul Institutului de filologie română A. Philippide“, pe care-l conducea. De asemenea sînt numeroase articolele sale cu această preocupare în revistele de specialitate de astăzi: „Studii şi cercetări lingvistice“, „Limba română“ (aici I. Iordan a deschis o rubrică intitulată „Cultivarea limbii“), sau în publicaţii ca „Gazeta literară“, „Contemporanul“ etc. I. Iordan a adus o contribuţie hotărîtoare în definirea conceptului de „limbă literară“, asupra căruia s-au purtat lungi discuţii în ultimul timp.

Cu toate că s-a format în perioada cînd şcoala neogramatică era atot puternică în lingvistică şi deşi a avut ca profesori pe Philippide şi pe W. Meyer-Lübke, reprezentanţi de frunte ai acestei şcoli, I. Iordan s-a arătat receptiv la noile idei care au apărut în lingvistică la începutul secolului al XX-lea şi a înţeles să lucreze în spiritul acesta nou. El a studiat teoriile lui Vossler, Gilliéron, Bally, Meillet sau Vendryes. Influenţat de lucrările similare ale lui Ch. Bally, considerat creatorul stilisticei lingvistice, I. Iordan scrie lucrarea *Stilistica limbii române*, Bucureşti 1944, unde se demonstrează marea influenţă exercitată în limbă de afect.

---

[10] Lucrarea *Diftongarea lui é şi ó accentuaţi în poziţiile ă, e*, Iaşi, 1921, teza sa de doctorat, aparţine preocupărilor de fonetică istorică românească.

[11] Vezi I. Iordan, *Limba română actuală*, ed. I, Iaşi, 1943, p. 14.

O trăsătură a activităţii ştiinţifice a profesorului I. Iordan este preocuparea aproape permanentă pentru studierea numirilor de locuri din ţara noastră. Prin aceasta el inaugurează o nouă direcţie în cercetările lingvistice ieşene[12]. Prima sa lucrare de acest gen, *Rumänische Toponomastik*, Bonn-Leipzig, vol. I, 1924, vol. II, III, 1926 cuprinde, odată cu numeroase contribuţii originale, o sinteză a lucrărilor de acest gen apărute pînă la acea dată. Toponimicele din Ţara Veche, pe care le ia în consideraţie lucrarea, sînt tratate din punctul de vedere al sensului lor şi al formei. În volumul al III-lea sînt adunate toponimicele care păstrează amintirea unor amestecuri etnice pe teritoriul ţării noastre. După alte articole mai scurte, referitoare la aceeaşi problemă, I. Iordan publică în 1952, lucrarea *Nume de locuri româneşti în R.P. Romînă*, o reluare mult îmbogăţită (sînt aduse acum în discuţie şi toponimicele de peste munţi) a primului volum apărut în limba germană. O nouă ediţie, îmbogăţită, a apărut sub titlul *Toponimia românească*, Bucureşti, 1963, 581p.

Se poate spune că aproape nu există domeniu de cercetare a limbii române în care I. Iordan să nu-şi fi adus contribuţia. Chiar în dialectologie, deşi n-a iniţiat anchete dialectale sistematice la Iaşi, I. Iordan a publicat studii care pleacă fie de la *Atlasul lingvistic român*, fie de la cercetări personale ocazionale (cf. articolul *Graiul putnean*). O activitate susţinută de-a lungul anilor este aceea dedicată stabilirii etimologiilor. Numeroase note etimologice şi lexicale i-au apărut în diferite publicaţii de specialitate („Arhiva", BIFRPh., „Buletin linguistique"). În problema influenţelor străine asupra limbii române trebuie să fie menţionat studiul *Influenţe ruseşti asupra limbii româneşti*, (AA, seria C, t. 1, mem. 4, Bucureşti 1950).

Cînd şcoala lingvistică de la Praga a ajuns la primele ei rezultate în domeniul fonologiei, I. Iordan a fost printre primii la noi care a subliniat importanţa acestei noi discipline lingvistice.

Activitatea de cercetător al limbii române se completează cu aceea de romanist. Vom aminti aici în treacăt, alături de cursurile de romanistică ţinute la universităţile din Iaşi şi Bucureşti, şi de lucrarea *Dialectele italiene de sud şi limba română* (apărut în „Arhiva" din Iaşi), cartea sa intitulată *Introducere în studiul limbilor romanice, Evoluţia şi starea actuală a lingvisticii romanice*, Iaşi 1932. Lucrarea a fost tradusă şi în limba engleză, în 1937. Prin ea, ca şi prin *Rumänische Toponomastik*, numele lui I. Iordan a devenit cunoscut în cercurile largi ale specialiştilor străini.

De numele lui I. Iordan ca profesor la Universitatea din Iaşi se leagă activitatea Institutului de Filologie Română „A. Philippide", care a scos cunoscuta publicaţie

---

[12] Philippide se ocupase numai în treacăt de această problemă (OR II, pag. 343 şi urm.).

„Buletinul Institutului de filologie română «A. Philippide»". Deşi nu era subvenţionat nici de Universitate, nici de Minister, Institutul „Philippide" a devenit un centru al activităţii lingvistice ieşene, creîndu-se o bibliotecă proprie, cu un program de lucru precis, cu şedinţe bilunare de comunicări. La aceste şedinţe participau, alături de personalul didactic de specialitate al Facultăţii, şi oameni din afara Universităţii, profesori de la liceele din Iaşi atraşi de studiul limbii române. Majoritatea comunicărilor prezentate aici au văzut lumina tiparului în paginile „Buletinului de filologie" sau în alte publicaţii ieşene. Această activitate publică a mărit prestigiul şcolii de lingvistică românească din Iaşi, al cărei creator era A. Philippide. Alături de vechile preocupări, orientate către trecutul limbii române, cercul de specialişti grupaţi în jurul revistei amintite abordează alte laturi mai puţin cercetate ale limbii naţionale. Programul de lucru al Institutului, comun cu cel al catedrei de *Filologie română*, este amplu expus în primul volum al „Buletinului Philippide" de către I. Iordan. El preconizează acordarea unei atenţii deosebite lingvisticii descriptive sau sincronice, aşadar stărilor de limbă actuale. Aşa se explică apariţia unor studii despre argourile româneşti, despre limbajele speciale, despre limba scriitorilor, despre graiurile populare daco-româneşti, toponimie etc. Dintre colaboratorii permanenţi ai Buletinului amintim pe următorii: I. Iordan, G. Ivănescu, G. Istrate, H. Mihăescu, Grigore Scorpan. Acestora li se alătură specialişti din alte centre universitare ale ţării, cum ar fi Al. Graur, I. Coteanu, sau de peste hotare: M.L. Wagner, Leo Spitzer, precum şi E. Seidel şi Ingeborg Seidel Slotty, care au stat mult timp în România. Buletinul acordă o atenţie specială recenzării lucrărilor de specialitate.

După plecarea lui I. Iordan ca profesor la Facultatea de Litere din Bucureşti, în anul 1945, la *Catedra de limba română şi dialectele ei* este numit suplinitor G. Ivănescu, fost asistent la această catedră din 1935.

VIII

Recenzii. In memoriam

Klaus-Henning Schroeder, *Einführung in das Studium des Rumänischen. Sprachwissenschaft und Literaturgeschichte*,

Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1967, 159 p. *

Scopul mărturisit de autor în prefaţa cărţii, şi anume familiarizarea cititorului german, în primul rînd a studenţilor, cu cele mai importante probleme ale lingvisticii şi istoriei literare româneşti, este pe deplin atins. Lipsa unei asemenea lucrări se făcea permanent simţită în cercul tot mai larg al celor care, în Germania, doresc să înceapă studiul limbii şi literaturii noastre. Adresîndu-se în primul rînd studenţilor în romanistică, lucrarea nu presupune cunoaşterea limbii române, cere însă stăpînirea celor mai importante noţiuni filologice. Pe baza acestora, şi plecînd de la bibliografia fundamentală, indicată la începutul fiecărui capitol, se poate realiza o bună introducere în viitoarea specializare a tînărului „romănist". Grija pentru latura didactică explică evitarea de către autor a „prezentării subiective" a problemelor, adesea extrem de controversate.

În prima din cele trei părţi ale lucrării se vorbeşte despre ţara şi cultura românească în genere (Über das Land und seine Kultur), dîndu-se, pentru o mai bună orientare, şi o hartă a României. Partea a doua se ocupă de problemele lingvistice, ultima de cele ale literaturii. La începutul cărţii, în afară de prefaţă, se mai află un tabel al ilustraţiilor şi un tabel cu prescurtări, iar la sfîrşit un tabel sinoptic, care putea fi mult mai dezvoltat, precum şi indicele de autori şi materii. În partea dedicată limbii, sînt abordate probleme ca: substratul, epoca romană, continuitatea în Dacia, influenţa slavă, contactul limbii române cu limbile vecine, răspîndirea şi gruparea dialectală a limbii române, chestiuni de fonetică, fonologie, morfologie, sintaxă şi ortografie. Cunoştinţele referitoare la literatură sînt grupate cronologic: epoca mai veche, cu începuturile literaturii pînă la 1780, dar şi cu perioadele cuprinse între 1780-1830 şi 1830-1866, şi epoca mai nouă, începînd cu Junimea şi pînă în zilele noastre.

Din simpla înşirare a problemelor se poate vedea că autorul a ştiut să selecteze şi să prezinte aspectele esenţiale ale disciplinei. Pe alocurea se constată contribuţii personale în unele chestiuni controversate din domeniul lingvisticii, asupra cărora autorul a publicat anterior lucrări speciale. Este vorba, de pildă, de partea referitoare la fizionomia lexicală a limbii române (p. 43-44), sau de discuţia privitoare la ortografie, în care sînt exprimate o serie de idei juste. Pus în faţa mai multor soluţii, expuse în mod obiectiv, autorul ştie să sublinieze pe acelea care au mai mulţi sorţi de a fi acceptate. Astfel, atenţia acordată teoriei învăţaţilor germani E. Gamillscheg şi G. Reichenkron cu privire la teritoriul de formare a limbii şi poporului român şi continuitatea populaţiei romanizate în Dacia ni se pare îndreptăţită, după cum lăudabilă este şi bogata informare asupra contribuţiei aduse în ultimele lucrări româneşti de istorie, arheologie şi lingvistică în acest domeniu. La acest capitol de bibliografie trebuie menţionată consemnarea multor lucrări apărute între timp în apus, mai puţin, sau de loc cunoscute în ţară. O chestiune de amănunt: autorul s-a oprit asupra celei mai potrivite explicaţii cu privire la natura vocalelor *ă* şi *î*: posterioare, nerotunjite.

---

* Apărut în ALIL XIX (1968), p. 204-206.

Cum e şi normal, multe îmbunătăţiri sînt încă posibile. Astfel, s-ar putea acorda un paragraf chestiunilor de toponimie şi antroponimie românească, menţionate numai în treacăt. Problema, după cum se ştie, este foarte controversată, ni se pare însă pripită afirmaţia de la p. 17 că numele de locuri din România provin aproape toate din slavă, maghiară sau germană (?) şi că numele româneşti sînt mai ales traduceri sau creaţii noi. Hidronimia majoră a României, chiar dacă ridică multe dificultăţi de natură lingvistică, datează în cea mai mare parte din epoca preromană. Restul toponimiei, şi în special cea minoră, este în proporţie de peste 80% românească, dar, desigur, cu variaţii după ţinuturi. Numărul toponimicelor de origine slavă scade enorm dacă sînt lăsate la o parte denumirile care au la bază apelative româneşti de origine slavă. Acest principiu, enunţat, de pildă, şi de Puşcariu, în *Limba română*, este adesea uitat. Însuşi Puşcariu nu-l respectă, atunci cînd printre toponimicele slave din România trece denumiri ca *Dumbrava, Dumbrăviţa, Dumbrăvioara, Rudeni, Rudeşti, Slatina, Topliţa* şi altele. Tot o prezentare mai nuanţată, deci mai aproape de adevăr, se impune şi în ce priveşte antroponimia (p. 38), atît de supusă variaţiilor de la o epocă la alta.

Ideea că apariţia lui *iot* înainte de *e*- iniţial trebuie pusă pe seama influenţei slave nu este, desigur, a autorului. Menţionăm, de aceea, faptul că în destul de multe cuvinte de origine latină ale limbii române acest *i*- este etimologic. De la acestea, şi de la derivatele lor mult mai numeroase, el se va putea răspîndi şi la alte cuvinte care nu-l aveau. Împrumuturile slave n-au făcut decît să consolideze această deprindere articulatorică. Iată o serie de exemple: *ied* ‹ *haedus* (cu *ae* › *ę* ‹ *ie*); *iederă* ‹ *hedera*; *iepure* › *leporem*; *ieri* ‹ *heri*; vb. a *ierna* ‹ *hibernare*; *iernatic* ‹ *hibernaticus*; vb. *a ierta* ‹ *libertare* etc. În *ìíe* (scris *ie* ‹ lat. *linea*) iotul apare şi înainte de *i*. Adesea, acest sunet este continuatorul consoanelor muiate *l* şi *n*.

La p. 49, după ce vorbeşte de caracterul unitar al dialectului dacoromân, autorul adaugă că în linii mari se poate totuşi vorbi de o împărţire a lui în două mari arii: una de răsărit, influenţată mai mult de limbile orientale (turcă), cuprinzînd Moldova, Muntenia, parţial Bucovina şi Dobrogea, şi alta de apus, sub influenţă ungurească, incluzînd Transilvania, Crişana, Maramureşul, Banatul. La p. 50 ideea revine, de data aceasta cu completarea că această divizare se poate susţine nu numai cu ajutorul influenţei maghiare, respectiv turceşti, ci şi cu răspîndirea teritorială a unor elemente slave sau romanice (probabil româneşti). Este pomenit acum numele lui E. Gamillscheg. Nu lipseşte însă nici gruparea dialectală tradiţională a teritoriului dacoromân. Observăm însă că teza lui Gamillscheg se referă la un stadiu mult mai vechi din istoria limbii române, de la sfîrşitul epocii numită adesea „româna comună" sau „protoromâna". Stratul turcismelor din Ţara Veche este de dată mult mai recentă. În mare măsură, la fel stau lucrurile şi cu împrumuturile de origine maghiară din graiurile româneşti. În primul caz, vechimea fenomenelor invocate de Gamillscheg permitea discutarea unor chestiuni cum sînt locul şi epoca de formare a limbii române, teoria aşa-numitelor „teritorii-nucleu“ (Kerngebiete) etc., în al doilea caz, ne aflăm în fața unor împrumuturi lexicale recente, majoritatea la periferia lexicului, cu caracter strict dialectal (mai ales cele maghiare), care nu afectează structura dialectală a limbii române actuale. Straturile acestea recente constituie, fireşte, o mărturie lingvistică asupra situației politice a Țărilor Româneşti în ultimele secole, dar importanța lor nu trebuie exagerată. De altfel, alături de stratul ungurismelor din graiurile de peste munți, trebuiau amintite şi aşa-zisele germanisme, în vreme ce în Țara Veche, alături de turcisme trebuiau puse şi ariile descrise de elementele de origine neogrecească, precum şi de o serie de neologisme latino-romanice devenite populare. Teoria lui Gamillscheg este o încercare de reconstruire, folosind metoda geologiei lingvistice, a celei mai vechi repartiții dialectale a teritoriului dacoromân. Cealaltă teorie, schițată, de L. Şăineanu, ilustrată apoi cu exemple din ALR de Reichenkron şi de autorul acestor rînduri nu credem că poate fi invocată în problema repartiției teritoriale a graiurilor dacoromâne, care trebuie să aibă în vedere fenomene aparținînd structurii lingvistice intime a acestor graiuri. Se ştie de mult, de la Weigand, că linia Carpaților nu este o graniță lingvistică.

La p. 112 autorul vorbeşte de cele două mari partide, conservator şi liberal, ale căror interese se ciocnesc în *Scrisoarea pierdută*. Din textul piesei rezultă însă la fiecare pas că e vorba numai de facțiuni ale aceluiaşi partid, anume cel liberal, aflat într-adevăr în criză în anul „de grație 1883“. Cum ar fi putut „centrul“ să-l impună pe Dandanache (care nu-i „ein recht blöder Jungling“, p. 113, ci „ein recht blöder Alte“) drept candidat într-un partid advers. Se ştie apoi că autorul piesei avea mai degrabă vederi conservatoare. Menționăm acum unele inadvertențe, pe care autorul le-ar putea înlătura la o eventuală nouă ediție: p. 41, harta: hunii au venit în Europa la sfîrşitul secolului al IV-lea (376), nu în secolul al V-lea cum se scrie pe săgețile cu numele lor de pe harta amintită; p. 47: Printre autorii CADE figurează, din greşeală, şi numele I. Aurel; p. 48: titlul dicționarului aromân al lui T. Papahagi trebuie revăzut; p. 85: Grigore Ureche este considerat cel mai important cronicar moldovean. Dacă avem în vedere concepția istorică şi mai ales valoarea literară, ultimii citați de autor, Costin şi Neculce, sînt mai îndreptățiți să primească această apreciere; p. 103: „Convorbiri literare“ nu s-au mutat de la Iaşi la Bucureşti în anul 1944, cum afirmă autorul, ci cu mult mai înainte, în 1885; p. 143: romanul *Lina* este numai reeditat în 1965, el apăruse încă în anul 1942; p. 146: o greşeală de tipar, *netulburață* în loc de *netulburată*. Ar trebui incluse şi numele unor personalități culturale de talia lui Nicolae Milescu sau Antim Ivireanu.

Lectura cărții probează că limba română este intens studiată, atît de români, cît şi de foarte numeroşi străini, pentru valoarea ei de document viu al romanității răsăritene, pentru aspectele interesante ale structurii sale fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale. Pe de altă parte, ea este purtătoarea unei culturi şi literaturi bogate şi originale, care, de asemenea, merită să fie cunoscute şi de alții. De aceea, subliniem din nou meritul deosebit al d-lui K.-H. Schroeder de a fi pus la dispoziția publicului german o lucrare atît de necesară şi, din toate punctele de vedere, binevenită.

Academician Emil Petrovici (1899-1968) *

Încetarea din viață a profesorului Emil Petrovici, în urma unui tragic accident, reprezintă o pierdere grea nu numai pentru școala lingvistică clujeană, în care el s-a format și, la rîndul său, a format numeroși cercetători de mare valoare, ci și pentru întreaga știință românească, pe care el a reprezentat-o de nenumărate ori în mod strălucit și peste hotarele țării. A fost unul dintre marii învățați ai poporului nostru, ale cărui contribuții vor trebui luate mereu în seamă atît de lingviștii de astăzi, cît și cei care vor veni.

De numele lui Emil Petrovici se leagă numeroase și importante realizări ale lingvisticii românești contemporane. El poseda în cel mai înalt grad trăsăturile unui adevărat om de știință: inteligență vie și mereu iscoditoare, spiritul critic și puterea de a surprinde esențialul, formularea clară a ideilor și stringența logică a argumentării, tăria de a recunoaște slăbiciunea propriei teorii și de a reveni asupra ei și mai cu seamă modestia adevăratului savant, unită cu respectarea muncii și ideilor altor învățați. Se adaugă la acestea solicitudinea de-a dreptul impresionantă arătată permanent tinerilor săi colaboratori, care au cunoscut în persoana lui nu numai pe marele învățat și profesor, ci și pe omul de o bunătate rar întîlnită.

Pregătirea științifică a lui Emil Petrovici, începută în atmosfera laborioasă creată de S. Pușcariu și primii săi mari colaboratori în cadrul Muzeului limbii române din Cluj, a fost continuată de tînărul cercetător în marile centre științifice apusene și îndeosebi la Paris, de unde el s-a întors în țară cu un orizont larg și cu temeinice cunoștințe în cele mai variate domenii ale lingvisticii contemporane. Se poate constata în întreaga sa activitate o preocupare permanentă de a se ține la curent cu cele mai noi tendințe ale lingvisticii internaționale, aplicînd în mod creator în lucrările sale rezultatele ultimelor cercetări. La aceasta a contribuit în mare măsură aptitudinea sa neobișnuită de a-și însuși repede și temeinic numeroase limbi străine. Puțini lingviști, și nu numai români, cunoșteau atît de bine nu numai limbile slave, cărora regretatul savant le-a dedicat cea mai mare parte a preocupărilor sale, ci și numeroase limbi romanice, la care se adaugă și alte limbi moderne ca germana, maghiara etc. Așa se explică orizontul larg al lucrărilor sale, dintre care multe abordează tocmai problema generală a contactelor dintre limbi, a interpenetrației sistemelor lingvistice.

În centrul preocupărilor de acest fel a stat, cum era și firesc, problema contactului limbii române cu alte limbi, atît în domeniul fonetic și fonologic, cît și în cel al lexicului și al onomasticii. Formația sa dominantă fiind cea de slavist, contactul limbii noastre cu diferitele idiomuri slave i-a oprit cel mai mult atenția. În această privință, dacă lăsăm la o parte unele exagerări în ce privește rolul limbii vechi slave

---

[*] Apărut în ALIL XIX (1968), p. 241-244.

meridionale de răsărit în constituirea sistemului fonologic românesc, aportul lui Emil Petrovici în elucidarea a numeroase probleme nerezolvate pînă la el rămîne un bun cîştigat în lingvistica istorică a acestor limbi. Îndeosebi merită a fi menţionate concluziile la care a ajuns E. Petrovici, în urma unei analize amănunţite a numeroase toponimice slave de pe teritoriul ţării noastre, cu privire la epoca, extinderea teritorială, caracterul şi intensitatea celui mai vechi contact al populaţiei romanizate de la Dunărea de jos cu slavii meridionali de răsărit. El elimină din discuţie, spre deosebire de majoritatea lingviştilor anteriori, români şi străini, acele toponimice care au la bază un apelativ românesc de origine slavă, pentru că acestea pot fi, pe bună dreptate, creaţii toponimice româneşti. Argumentarea lui se bazează numai pe acele elemente al căror caracter slav nu poate fi de loc pus la îndoială. Este un principiu care trebuie aplicat de toţi cei care studiază stratificările toponimice de pe un anumit teritoriu. Fără a intra aici în amănunte, adăugăm că stabilirea ariei de răspîndire a stratului toponimic vechi slav pe teritoriul României are implicaţii ştiinţifice de cea mai mare însemnătate pentru chestiunea locului de formare a limbii şi dialectelor româneşti şi pentru continuitatea populaţiei romanizate la nordul Dunării, care poate fi probată şi prin aceste numiri de locuri pe care românii le-au împrumutat de la noii veniţi numai fiindcă erau şi ei la nordul fluviului, în decursul secolelor al VII-lea – al XI-lea, în urma unui proces de convieţuire încheiat cu asimilarea slavilor.

Pe Emil Petrovici l-au preocupat însă şi raporturile limbii române cu limbile slave mai noi, ucraineană şi sîrbo-croată, precum şi studiul, din perspectiva slavisticii, al unor insule lingvistice slave de pe teritoriul României, lucrările sale fiind bine cunoscute şi apreciate în lumea slaviştilor.

Încă din timpul studiilor, ca elev al lui Rousselot la Paris, Emil Petrovici s-a preocupat de studiul sunetelor limbajului, prin cercetări aprofundate de fonetică experimentală. Pe această bază, în perioada de dezvoltare a studiilor de fonologie, el a putut să aducă contribuţii substanţiale, unele cu implicaţii teoretice, în descrierea şi interpretarea structurii fonologice a limbii române şi a dialectelor ei. La aceasta l-a ajutat cunoaşterea în amănunte a variatelor aspecte ale graiurilor şi dialectelor româneşti.

Ajungem, astfel, la una din laturile esenţiale ale activităţii ştiinţifice a savantului clujean, studiul dialectelor şi graiurilor româneşti, atît din perspectiva diacronică, cît şi, mai ales, din cea sincronică, descriptivă. În Emil Petrovici, iniţiatorul ALR, Sextil Puşcariu, a găsit unul dintre cei mai eminenţi anchetatori şi autori de atlase lingvistice, care şi-a dedicat numeroşi ani ai vieţii sale realizării acestei opere de interes nu numai naţional, ci şi general romanic. Cîtă pasiune, pricepere, abnegaţie, cît de înaltă era pregătirea sa ştiinţifică şi dragostea pentru adevăr îşi poate face o idee numai cine a parcurs pe îndelete materialul enorm, lingvistic, etnografic şi folcloric, cuprins în cele şase volume mari apărute pînă în prezent din ancheta lui Emil Petrovici. De-a dreptul impresionantă este fineţea percepţiei şi înregistrarea perfectă a celor mai subtile nuanţe fonetice, surprinderea şi consemnarea a numeroase fapte cu semnificaţii adînci pentru istoria lexicului, morfologiei şi sunetelor limbii române, precum şi a limbilor unor naţionalităţi conlocuitoare, care au fost, cum se ştie, luate de asemenea în consideraţie. S-a remarcat de către specialişti în dialectologia germană că anchetele lui Petrovici în localităţile săseşti sînt ireproşabile. La fel sînt cele din localităţile de limbă maghiară, ucraineană, bulgară, sîrbă, şi ţigănească, efectuate tot de Emil Petrovici. Toate acestea n-ar fi fost posibile dacă anchetatorul n-ar fi fost, într-adevăr, un mare poliglot. La înfăptuirea acestei opere, atît de greu de realizat în condiţiile concrete de teren, a contribuit, alături de calităţile arătate, şi însuşirile rare de om, pe care Emil Petrovici le poseda în cel mai înalt grad. De aceea el a ştiut cum să se apropie de oamenii simpli cu care stătea de vorbă, le-a cîştigat încrederea, şi i-a făcut colaboratori preţioşi ai acestei mari lucrări.

Dialectologia românească de astăzi este, atît în ce priveşte concepţia, cît şi, mai ales, în ce priveşte formaţia ştiinţifică a reprezentanţilor ei, şi o creaţie directă, sau indirectă, a lui Emil Petrovici. Noul atlas lingvistic al României, pe regiuni, la care lucrează astăzi cercetătorii din principalele centre culturale ale ţării, a fost iniţiat şi conceput tot de dînsul.

Dispariţia lui Emil Petrovici a curmat o existenţă dedicată în întregime cercetării adevărului şi promovării binelui. Rămîne în amintirea noastră chipul unui mare savant, care se alătură pleiadei transilvane de lingvişti şi filologi, cu care cultura românească se mîndreşte.

Colaboratorii revistei noastre şi toţi membrii Centrului de lingvistică, istorie literară şi folclor, exprimîndu-şi durerea şi profundul regret pentru pierderea greu de înlocuit a savantului clujean, îi aduc aici un ultim omagiu.

G. Ivănescu (1912-1987) *

În ziua de 3 iunie 1987 a încetat din viață profesorul G. Ivănescu, membru corespondent al Academiei R.S. România, reprezentant de frunte al Școlii lingvistice ieșene, creată de A. Philippide în cadrul Universității „Al. I. Cuza“. La 2 noiembrie, 1987, G. Ivănescu urma să împlinească vîrsta de 75 de ani. Opera științifică pe care el a lăsat-o culturii românești este de o mare varietate și profunzime, rezultat al spiritului său de investigație de natură enciclopedică, mereu însetat de cunoaștere. Sub anumite aspecte, ea reprezintă și o contribuție românească de cea mai mare importanță la dezvoltarea lingvisticii mondiale.

Interesul pentru problemele lingvistice s-a manifestat la viitorul învățat încă din anii liceului, la Bîrlad, și ai studenției, la Facultatea de Litere și Filozofie din Iași. S-a simțit puternic atras încă din tinerețe și de studiul istoriei și al preistoriei, în ultimul caz în cadrul preocupărilor sale intense, de mai tîrziu, de indoeuropeistică. În timpul studiilor la Iași, între 1930-1933, s-a aflat sub influența unor profesori ca A. Philippide, G. Pascu, I. Bărbulescu, I.M. Marinescu, I. Iordan, G. Ibrăileanu, O. Botez și alții. Pregătirea de istoric a avut loc prin audierea cursurilor unor profesori ca O. Tafrali, P. Nicorescu, I. Minea.

În activitatea sa științifică, preocupările lingvistice tradiționale, preluate de la mentorul său spiritual A. Philippide, au fost completate cu noi direcții de cercetare, pe care tînărul savant G. Ivănescu a putut să le inaugureze în urma contactelor științifice intense, la Paris sau la Roma, cu mișcarea lingvistică europeană a vremii.

Un prim domeniu în care G. Ivănescu a adus contribuții valoroase încă de la începutul activității sale științifice este cel al foneticii, descriptive și istorice. Interesul pentru această ramură foarte importantă a lingvisticii, căci ea i-a oferit acesteia osatura științifică pe care nu o posedă nici o altă știință socială, i-a fost trezit de profesorul său A. Philippide, considerat, pe bună dreptate, de G. Ivănescu drept unul din marii noștri foneticieni și chiar „unul din cei mai mari foneticieni din toate timpurile“. Toate studiile, foarte numeroase, publicare de G. Ivănescu referitoare la fonetică conțin idei noi, originale. Unele dintre ele au fost retipărite recent în volumul intitulat *Lingvistică generală și românească*, apărut la Timișoara, în 1983, sub îngrijirea foștilor săi elevi și colaboratori de la Universitatea de acolo, profesorii V. Șerban și V. Țâra. Altele urmează să fie republicate în volum. Dar contribuții extrem de importante în această disciplină lingvistică a adus G. Ivănescu și în lucrările sale fundamentale, de mare întindere, pe care le vom menționa mai jos.

O altă preocupare constantă a lui G. Ivănescu de-a lungul activității sale științifice a fost lingvistica generală sau teoria limbajului. Modelul de la care a plecat, alături, bineînțeles, de predispozițiile sale native, a fost tot A. Philippide. Într-adevăr, în opera acestuia din urmă se întîlnesc nenumărate contribuții esențiale la teoria limbajului, care, pînă nu de mult, au fost insuficient scoase în evidență de istoricii lingvisticii românești. Lucrul acesta l-a făcut însă în mod magistral G. Ivănescu, în mai multe rînduri, dar mai ales într-un studiu apărut relativ recent, intitulat *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului* (în volumul *Alexandru Philippide, Opere alese. Teoria limbii*, publicat de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, la Editura Academiei R.S. România, București, 1984). G. Ivănescu este convins că A. Philippide a fost creatorul uneia „din cele mai valoroase teorii despre limbaj din cîte au fost create de-a lungul timpurilor". Analizîndu-i concepția despre limbaj, G. Ivănescu aduce teoriei lui Philippide unele critici, dar și o serie de completări substanțiale, astfel că pînă la urmă am putea vorbi despre o teorie Philippide – Ivănescu a limbajului. Datorită faptului că această teorie este mai puțin cunoscută, nu numai în afară, dar chiar și la noi în țară, în cele ce urmează voi stărui asupra unora din laturile sale mai importante.

---

* Apărut în ALIL XXXI (1986-1987), p. 465-469.

Partea esențială a teoriei Philippide – Ivănescu despre limbaj constă în admiterea ideii că limbajul uman are două *baze* de existență, care pot explica, printre altele, și mult discutatele cauze ale schimbărilor în limbă. Prima *bază* este cea articulatorie, care este determinată de conformația organelor articulatorii înnăscute sau moștenite de la o generație la alta. Această conformație reprezintă, după G. Ivănescu (*op. cit.*, p. XXIX), un „factor fundamental în structurarea și evoluția limbilor". A doua *bază* este cea psihică și spirituală (sau culturală), înțelegîndu-se prin aceasta modalitatea de a vedea lumea, psihologia specifică a unui popor, cultura acestuia, precum și actul de gîndire. Ultimul, actul de gîndire, conține și elementele universale, care sînt proprii întregii umanități. Baza psihologică sau spirituală este concretizată în semnele sau simbolurile lingvistice sau în sensurile sau funcțiile semnelor, care sînt creații ale spiritului. Conceptul de *bază* reprezintă în concepția Philippide – Ivănescu o formă specială a ideii de cauză, astfel încît în lumina acestei concepții sistemul lingvistic se integrează „între schimbările din celelalte domenii ale realității" (*op. cit.*, p. XL). În acest mod, se menține în știința despre limbaj principiul cauzalității și al legilor, întocmai ca și în alte științe sociale. Gîndirea mai mult „deterministă" schițată pînă acum asupra fenomenului limbă aparține în cea mai mare parte lui A. Philippide. Teoria este îmbogățită de elevul său cu o latură esențială. În limbă se manifestă din plin și principiul „finalității", care în planul limbii este convertit în principiul „funcționalității". În virtutea acestuia, se afirmă că în evoluția sistemului lingvistic se manifestă permanent tendințe de perfecționare, care sînt produse ale activității spirituale. Aceste tendințe se vădesc în fenomene lingvistice cum sînt analogia, diferențierea semnelor, diferențierea fonetică a cuvintelor și formelor gramaticale, etimologia populară și altele, dar nu pot explica schimbările fonetice, cea mai mare parte a schimbărilor semantice, inclusiv cele sintactice, care, toate, se explică nu prin sistem și prin tendința acestuia de a se perfecționa, ci prin factori exteriori limbii, exteriori sistemului lingvistic. Cauzele schimbărilor se găsesc în *bazele* limbii, în ultimă instanță în om și în schimbările acestuia (*op. cit.*, p. XLIV). „Limba se schimbă, scrie G. Ivănescu, întîi de toate pentru că se schimbă omul fizic, psihic şi spiritual". Cît priveşte natura schimbărilor fonetice, G. Ivănescu este de părere că ea este fiziologică, mecanică, iar nu „fonologică". Schimbările fonetice nu sînt „funcţionale", adică nu au drept finalitate îmbunătăţirea sistemului lingvistic, cum susţin structuraliştii, pentru că ele nu se produc în vederea perfecţionării procedeelor de expresie a faptelor spirituale, ci sînt, cum spuneau neogramaticii, „oarbe", „adică se produc după alte necesităţi decît cele ale sistemului de semne, anume după necesităţile articulatorii, şi de aceea duc la o dezorganizare a sistemului morfologic şi lexical" (*op. cit.*, p. XXXVIII).

G. Ivănescu îmbogăţeşte substanţial teoria lui Philippide despre bazele limbii şi în privinţa modalităţilor de acţionare a acestora. Astfel, el aduce precizarea foarte importantă că adaptarea unei limbi la baza de articulaţie şi la baza psihologică străine poate avea loc numai în *anumite* epoci din evoluţia unei limbi. Acţiunea celor două *baze* nu se manifestă în epocile de intense relaţii economice, politice şi culturale, ilustrînd această idee cu adaptarea limbii latine la bazele de articulaţie şi la bazele psihologice ale diferitelor popoare din Imperiul Roman, adaptare care s-a putut petrece abia în secolele al V-lea – al VII-lea (al VIII-lea), cînd cultura latină decăzuse, împreună cu viaţa politică, statală şi cu viaţa economică. Tot astfel, „determinismul" lui Philippide, adică acţiunea *bazelor* articulatorică şi psihică de-a lungul întregii istorii a umanităţii, este corectat de G. Ivănescu în sensul că acţiunea *bazelor* se constată numai în cazul graiurilor populare, al comunităţilor lingvistice în care se dezvoltă aşa-numitele culturi minore, etnografice, cu forme populare de cultură. Este adevărat că această stare de lucruri ocupă cele mai multe milenii din istoria umanităţii. Dar, în cazul aşa-numitelor culturi majore sau istorice şi al limbilor literare în care acestea îşi găsesc expresia, acţiunea bazei de articulaţie şi a bazei psihologice este nulă. Conceptele „cultură majoră" şi „cultură minoră", cu toate implicaţiile lor teoretice, sînt adoptate de G. Ivănescu din filozofia lui L. Blaga (vezi G. Ivănescu, *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în „Philologica", II, Craiova, 1972, p. 19; acest studiu este esenţial pentru cunoaşterea concepţiei lingvistice a lui G. Ivănescu).

Concepţia lingvistică a lui G. Ivănescu se mai caracterizează apoi prin atenţia acordată relaţiei dintre gîndire şi sistemul lingvistic (morfologic – lexical). Dezorganizat necontenit de schimbările „oarbe" din sistemul fonetic, sistemul limbii este îmbunătăţit prin acţiunea bazei psihologice sau spirituale a limbii. În timp ce baza de articulaţie îi conferă limbii existenţa ei materială, baza psihologică sau spirituală reprezintă o „bază de existenţă, de structurare şi de schimbare pentru limbă", ea „impune funcţii elementelor limbii". Teoria lui G. Ivănescu se opune, astfel, punctului de vedere structuralist exagerat, care vede în limbă numai un sistem de funcţiuni, iar schimbările se realizează numai în vederea îmbunătăţirii funcţionalităţii sale.

Studiul aprofundat al raporturilor dintre limbă şi gîndire l-a condus pe G. Ivănescu spre formularea, încă din 1947, la cursul ţinut studenţilor de la Facultatea de

Litere şi Filozofie din Iaşi, a unei teorii cu totul originale cu privire la sintaxă. Astfel, ideile sale noi au fost formulate cu mult înaintea unor teorii similare exprimate mult mai tîrziu în lingvistica mondială. Pentru istoria ideilor lingvistice, ar fi de dorit ca textul multiplicat al acestui curs să fie tipărit.

Noua formă a lingvisticii în concepţia Philippide – Ivănescu se caracterizează prin aceea că limba este explicată în primul rînd prin om. Acestui nou stadiu al ştiinţei limbii i s-ar putea da denumirea, după G. Ivănescu, de *stadiul antropologic* sau *antropologist*.

Lingvistul G. Ivănescu a fost şi rămîne unul dintre cei mai mari specialişti în istoria limbii române, o nouă latură a activităţii sale ştiinţifice care merită toată atenţia. Punctul de plecare se află tot în opera profesorului său A. Philippide. Dar, ca şi în cazurile precedente, elevul nu a acceptat necritic toate ideile profesorului. Fără a intra în detalii, putem menţiona ca exemplu de diferenţă dintre cei doi mari învăţaţi punctele de vedere deosebite în privinţa teritoriului de formare a limbii şi poporului român şi a timpului cînd s-a petrecut acest proces. Tot astfel, în timp ce Philippide s-a oprit la stadiul cel mai vechi de existenţă a limbii române şi a dialectelor ei, stadiu care, fără îndoială, prezintă cele mai complicate probleme ale istoriei poporului român şi ale limbii sale, G. Ivănescu a mers cu cercetarea istoriei limbii româneşti pînă în zilele noastre, oferind ştiinţei lingvistice româneşti şi străine prima istorie completă a limbii române. Lucrarea monumentală *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980, reprezintă, mai întîi, o sinteză creatoare a contribuţiilor tuturor celor trei şcoli lingvistice româneşti: din Iaşi, din Bucureşti şi din Cluj-Napoca. Ea a fost pregătită de-a lungul mai multor decenii prin numeroase studii speciale, dintre care cel mai important este teza de doctorat *Probleme capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1948. Aici G. Ivănescu a susţinut cu numeroase argumente teoria privitoare la existenţa în româna veche a aşa-numitelor dialecte literare, concepute ca variante teritoriale ale limbii române literare. Această teorie, privită la început cu o anumită rezervă, cîştigă pe zi ce trece tot mai mulţi adepţi.

Dintre meritele cu totul remarcabile ale lui G. Ivănescu în domeniul istoriei limbii române mai menţionăm: teoria privind stilurile limbii literare; conceptul de limbă poetică (artistică); conceptul de „română primitivă“; teoria privind structura dialectală a teritoriului dacoromân în momentul de faţă; viziunea originală referitoare la raporturile interdialectale în perioada cea mai veche a limbii române; distingerea, cu probe numeroase, a unor variante dialectale în latina populară de la baza limbii române, în epoca de formare a limbii române şi în perioada numită româna comună sau primitivă; realizarea, pentru prima dată, a unei istorii a graiurilor populare, paralelă cu cea a limbii literare, în ultimele 4 secole; realizarea unei periodizări în evoluţia dialectelor sud-dunărene; contribuţii numeroase în problema cronologiei relative a fenomenelor fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale; stabilirea, pe baza acestor cronologii, a perioadelor de evoluţie a limbii române (o nouă periodizare a istoriei limbii române); realizarea, pentru prima dată, a unei sintaxe istorice a limbii române, conţinută în diferitele capitole ale cărţii de care ne ocupăm; tratarea, pentru prima dată, a istoriei limbii române în cadrul general al istoriei politice, economice, culturale şi sociale a poporului român, pe epoci şi orînduiri sociale, şi multe altele.

După anii de studenţie la Iaşi, şi în urma contactelor cu ideile şi cursurile universitare ale unor mari specialişti de la Paris şi de la Roma, între anii 1934-1936, sfera de activitate lingvistică a lui G. Ivănescu se extinde asupra vastului domeniu al gramaticii comparate indoeuropene, disciplină care stă la baza întregii lingvistici moderne. La Paris, G. Ivănescu a participat la cursurile de limbi celtice ale lui J. Vendryes, iar la Roma, la cele de sanscrită ale lui C. Formichi. Tot acum, G. Ivănescu se preocupă şi de studiul romanisticii, frecventînd seminariile de filologie romanică ale lui Mario Roque, la Paris, şi cursurile de filologie romanică ale lui G. Bertoni, la Roma. Noile preocupări comparatiste se grefau pe cunoştinţele temeinice în domeniul limbilor clasice, greaca şi latina, limbi studiate de G. Ivănescu atît în liceu, cît şi la universitate. În perioada studiilor în străinătate, a avut loc contactul aprofundat cu operele unor gînditori ca B. Croce, K. Vossler, G. Gentile, iar dintre români, L. Blaga. În lumina noilor idei, el va aduce „determinismului“ lui Philippide corecţii şi completări importante, cum s-a arătat mai sus.

Preocupările de romanistică s-au concretizat în publicarea a peste 10 studii cu subiecte din acest domeniu, precum şi în alcătuirea unor cursuri universitare rămase în manuscrise. Cele din domeniul indoeuropeisticii (peste 25 de lucrări apărute în diferite reviste de specialitate din ţară şi din străinătate), dar mai ales lucrarea elaborată împreună cu fostul său profesor de limbi indoeuropene la Universitatea din Iaşi, Th. Simenschy, anume *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, Bucureşti, 1981, au contribuit foarte mult ca numele lui G. Ivănescu să devină cunoscut în cercurile largi ale specialiştilor din această ramură fundamentală a lingvisticii mondiale.

Activitatea ştiinţifică a marelui savant a trecut adeseori graniţele disciplinelor strict lingvistice. L-a preocupat încă din tinereţe folclorul, de aceea a adunat, a publicat şi a comentat piese importante din creaţia populară. Ca exemplu, poate fi menţionat studiul referitor la geneza şi tipologia baladei *Mioriţa*. S-a interesat de studiul numelor proprii, în special al numelor de rîuri (hidronime), propunînd explicaţii noi şi interesante pentru o serie de denumiri ca *Jijia*, *Prut*, *Argeş*, *Năruja*, *Ozana*, *Dunăre* etc. Ultimul hidronim pomenit a căpătat de la G. Ivănescu o explicaţie insolită. Autorul vede în numele marelui fluviu european un rest din limba populaţiei preindoeuropene. Un interes deosebit a manifestat G. Ivănescu împrumuturilor lexicale făcute de limba română din limbile străine. Astfel se explică preocupările sale susţinute în domeniile slavisticii, bizantinologiei, germanisticii, ramuri ale lingvisticii care îl interesau în egală măsură şi din perspectiva indoeuropeană. Cîtva timp, G. Ivănescu a predat studenţilor de la secţia de germanistică a Universităţii din Iaşi un curs de gramatică comparată a limbilor germanice.

În ultimii ani ai vieţii, G. Ivănescu a participat cu numeroase articole la dezbaterile din presa culturală privitoare la unele chestiuni de limbă română literară contemporană (probleme de cultivarea limbii). Contribuţiile sale, apărute în diferite reviste din țară, dar mai cu seamă în „Cronica“ și în „Convorbiri literare“ din Iași, ar putea fi republicate în volum, ca și unele interviuri sau articole memorialistice despre personalități de seamă ale culturii, pe care G. Ivănescu le-a cunoscut în timpul vieții.

Paralel cu activitatea științifică propriu-zisă, G. Ivănescu a găsit timp să se ocupe și de unele aspecte concrete, practice, ale acestei munci. La Iași, la Timișoara și la Craiova, el a condus instituții științifice și a fost inițiatorul și redactorul șef al unor publicații științifice bine cunoscute: „Analele Universității din Timișoara“, revista „Philologica“ de la Craiova, seria de lingvistică a „Analelor Universității din Iași“, iar mai înainte, pentru un timp, „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»“. Totodată, a susținut și a organizat activitatea societăților științifice de studii orientale, de limbi clasice, în cadrul filialelor acestora din Iași. Atît în acest oraș, cît și în cele menționate, s-a preocupat permanent de formarea tinerilor filologi și lingviști, fiind conducătorul științific al multor doctoranzi și avînd numeroși colaboratori la diferite proiecte de cercetare.

Opera științifică a lui G. Ivănescu este vastă, cuprinzînd peste 250 de titluri, dintre care unele sînt cărți de mare întindere și importanță științifică. Multe din lucrările sale de mare amploare au rămas în manuscris, urmînd a fi publicate cît mai curînd posibil. Într-o listă de lucrări științifice, apărută la Iași în 1982, la Centrul de multiplicare al Universității „Al.I. Cuza“, se poate vedea că numărul acestora se ridică la cifra de 22, iar cel al paginilor netipărite la mai multe mii.

Lucrările științifice ale lui G. Ivănescu ne oferă la tot pasul probe ale spiritului său critic constructiv, dublat de o mare receptivitate față de opiniile argumentate ale acestora. Nu rare sînt cazurile cînd în fața unor astfel de argumente, învățatul renunța la un punct de vedere al său mai vechi, care acum i se părea insuficient argumentat. Cercetător înzestrat cu o curiozitate științifică cu totul ieșită din comun, G. Ivănescu și-a extins sfera investigațiilor în nenumărate domenii ale științelor umaniste, începînd, cum s-a mai spus, cu istoria și preistoria și continuînd cu filozofia, logica, etnologia, istoria religiilor, folcloristica, de fiecare dată cu raportări întemeiate din punct de vedere științific la lingvistica indoeuropeană și la alte ramuri ale lingvisticii. Posedînd o memorie prodigioasă, o mare capacitate asociativă, o rară mobilitate spirituală și o neobișnuită inventivitate în domeniul ideilor teoretice și în cel al explicării faptelor concrete ale structurii diferitelor limbi, G. Ivănescu a reușit să formuleze nenumărate teorii originale și explicații noi ale unor fenomene insuficient sau deloc explicate pînă la el, în domenii cum ar fi teoria limbajului, gramatica comparată a limbilor indoeuropene, probleme de tracologie, istoria limbilor romanice, slavistică, germanistică, bizantinologie, substratul preindoeuropean etc. Pe primul loc se situează, desigur, problemele limbii materne, cărora le-a dedicat cea mai mare parte a eforturilor sale intelectuale. Putem vorbi, prin urmare, în cazul lui G. Ivănescu, de o personalitate de factură enciclopedică.

Noutatea ideilor din marea majoritate a studiilor sale avea calitatea de a provoca o adevărată surpriză la prima lectură. Reluate, confruntate cu alte fapte sau completate cu cunoştinţele lectorului, aceste idei reuşesc, în cele mai multe cazuri, să convingă de justeţea punctului de vedere al lui G. Ivănescu. În acest mod, în ultimii ani ai vieţii, profesorul a avut satisfacţia de a constata că numărul specialiştilor care au acceptat multe din explicaţiile date unor fenomene lingvistice de dînsul a devenit tot mai mare. Prestigiul ştiinţific al marelui învăţat a fost în ultimul timp şi este în prezent în continuă creştere, atît în ţară, cît şi peste hotare.

Foştii săi elevi şi toţi cei care l-au cunoscut mai de aproape păstrează vie în amintire chipul unui mare savant, cu un suflet generos, un om de o mare delicateţe sufletească, bunătate şi suavitate, un spijinitor dezinteresat al tinerilor în formare. El nu se împăca cu impostura şi cu incorectitudinea în ştiinţă şi în viaţa de toate zilele, de aceea unele din criticile sale în acest sens au generat pe alocuri o seamă de adversităţi trecătoare.

Opera sa ştiinţifică, vastă şi profund originală, rezultat al unei combustii intelectuale de o durată şi intensitate rar întîlnite, îl situează pe G. Ivănescu alături de lingviştii români de primă mărime şi printre lingviştii de seamă ai lumii.

Profesorul G. Ivănescu la 75 de ani [*]

Reprezentant de frunte al şcolii lingvistice ieşene, profesorul G. Ivănescu, membru corespondent al Academiei R.S. România, împlineşte în această toamnă, la 2 noiembrie, vîrsta de 75 de ani. De mai bine de o jumătate de secol, savantul sărbătorit s-a dedicat studiului fenomenului lingvistic cu o pasiune, competenţă, dăruire şi spirit înnoitor cum puţini au făcut-o în istoria acestei ştiinţe. Pentru foştii săi elevi, pentru colegii şi prietenii săi, această aniversare reprezintă un nou prilej de a-şi manifesta profundul lor respect, marea admiraţie şi calda recunoştinţă pentru realizările spirituale de cea mai mare valoare conţinute în opera de o viaţă a sărbătoritului. Această operă vine să îmbogăţească substanţial patrimoniul ştiinţific românesc. Sub unele aspect, de natură teoretică, de lingvistică generală, ea se situează printre cele mai de seamă contribuţii pe plan internaţional ale lingvisticii contemporane.

Personalitatea ştiinţifică a savantului este una dintre cele mai complexe. Cîmpul ştiinţei limbii, devenit tot mai vast în ultimul secol, a exercitat o atracţie deosebită asupra viitorului învăţat încă din anii şcolii şi ai studenţiei. Paralel cu interesul pentru fenomenele lingvistice, se manifestă o înclinaţie la fel de puternică pentru studiul istoriei, al celei antice, greco-latine, la început, al celei româneşti, inclusiv preistoria, mai tîrziu, cum mărturiseşte G. Ivănescu în scurta autobiografie publicată în volumul omagial oferit de elevii şi colaboratorii săi, cu prilejul împlinirii vîrstei de 70 de ani (apărut la Centrul de multiplicare al Universităţii, Iaşi, 1983, p. 61-94). Formaţia de filolog şi lingvist a avut loc sub influenţa unor mari profesori ca A. Philippide, G. Pascu, I. Bărbulescu, I.M. Marinescu, G. Ibrăileanu, I. Iordan, O. Botez şi alţii, iar cea de istoric prin audierea cursurilor unor specialişti ca O. Tafrali, P. Nicorescu, I. Minea, între anii 1930-1933, cînd a fost student al Facultăţii de Litere şi Filozofie din Iaşi.

Contactul cu puternica personalitate ştiinţifică a lui A. Philippide, la cursuri şi la seminarii, explică interesul pe care G. Ivănescu l-a avut în mod permanent, de-a lungul întregii sale activităţi, pentru unele domenii şi probleme cărora profesorul său le acordase o atenţie deosebită. Astfel se explică, de pildă, preocupările intense ale elevului pentru studiul istoric, evolutiv sau diacronic al limbajului, preocupare concretizată, printre altele, în monumentala *Istorie a limbii române*, publicată de G. Ivănescu la Iaşi, în 1980. De la acelaşi profesor, A. Philippide, care a fost unul din marii foneticieni al noştri şi, cum însuşi o mărturiseşte, „unul din cei mai buni foneticieni din toate timpurile“, a preluat G. Ivănescu pasiunea pentru această ramură a lingvisticii, formulînd şi aici numeroase idei originale. O parte din studiile de fonetică ale lui G. Ivănescu, acelea pe care tînărul savant le-a realizat pînă la vîrsta de 29 de ani (cu două excepţii), au fost retipărite în volumul *Lingvistică generală şi*

---

[*] Publicat în AUI XXXIII (1987), p. IX-XIV.

românească, Editura Facla, Timişoara, 1983, de către Vasile Şerban şi Vasile D. Ţâra, colaboratori ai lui G. Ivănescu din perioada cînd acesta a fost profesor la Universitatea din Timişoara. Alte contribuţii în domeniul foneticii sînt răspîndite în diferite publicaţii ştiinţifice, din ţară sau din străinătate, sau pot fi găsite în anumite capitole ale unor lucrări ca *Istoria limbii române*, *Problemele capitale ale vechii române literare*, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene* (în colaborare cu Th. Simenschy). Convingerea că fără o temeinică pregătire în fonetică, atît în fonetica descriptivă, cît şi în cea istorică, nu se poate face cercetare lingvistică o căpătase G. Ivănescu în urma cunoaşterii temeinice, prin lecturi repetate, a operei lingvistice a profesorului său A. Philippide, în primul rînd a cursului de *Fiziologia sunetelor* (publicat de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil în volumul Alexandru Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, Editura Academiei R.S. România, Bucureşti, 1984, p. 287-337). Ea a fost transmisă de G. Ivănescu şi elevilor săi.

La profesorul său A. Philippide, ale cărui formaţie şi activitate ştiinţifică fuseseră puternic influenţate de Hermann Paul, spiritul cu cele mai multe preocupări teoretice din Şcoala neogramatică germană, îşi are punctul de plecare preocuparea susţinută cu pasiune a lui G. Ivănescu pentru problemele de lingvistică generală sau de teorie a limbajului. În cele mai multe rînduri, G. Ivănescu a scos în evidenţă marea nedreptate care i se face lui A. Philippide prin ignorarea de către lingviştii contemporani, români şi străini, a marilor contribuţii teoretice despre limbaj răspîndite în lucrările fostului său profesor. Fiind convins că Philippide este creatorul uneia „din cele mai valoroase teorii despre limbaj din cîte au fost create de-a lungul timpurilor“ (*op. cit.*, p. XXVI, în studiul *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*), G. Ivănescu nu s-a mărginit doar la prezentarea, în diverse lucrări, a concepţiei despre limbaj a fostului său profesor, ci, în lumina noilor achiziţii teoretice ale lingvisticii contemporane, el a dus mai departe gîndirea maestrului, completînd-o cu idei noi sau, uneori, corectînd-o şi îmbunătăţind-o. În concepţia lui Philippide, realitatea lingvistică are două baze: una articulatorie, determinată de conformaţia organelor articulatorii înnăscute şi moştenite de la o generaţie la alta, reprezentînd un „factor fundamental în structurarea şi evoluţia limbilor“ (*op. cit.*, p. XXIX), şi alta psihică şi spirituală (sau culturală), adică modalitatea de a vedea lumea, şi psihologia specifică a unui popor cultura acestuia, precum şi actul de gîndire. Acesta din urmă conţine şi elemente universale, comune întregii umanităţi. Baza psihologică sau spirituală este concretizată în semnele sau simbolurile lingvistice sau în sensurile sau funcţiile semnelor, care sînt creaţii ale spiritului. Conceptul de bază, folosit în legătură cu spiritul uman, reprezintă, după G. Ivănescu, o formă specială a ideii de *cauză*, astfel că în concepţia lui Philippide sistemul lingvistic se integrează „între schimbările din celelalte domenii ale realităţii“ (*op. cit.*, p. XL). Prin aceasta, principiul cauzalităţii şi al legilor se menţine în ştiinţa despre limbaj, întocmai ca şi în alte ştiinţe sociale. Ducînd mai departe această gîndire, G. Ivănescu nu tăgăduieşte *finalitatea* ca trăsătură caracteristică a spiritului, iar pe planul limbii nici *funcţionalitatea*, ca expresie a tendinţelor de perfecţionare a sistemului lingvistic. Numai că aceste tendinţe se reduc la un număr restrîns de fenomene, cum ar fi cele de analogie, cele de diferențiere a semnelor, de diferențiere fonetică a cuvintelor şi a formelor gramaticale, de etimologie populară etc. Schimbările fonetice, însă, şi cea mai mare parte a schimbărilor semantice, inclusiv cele sintactice, se explică prin factori exteriori limbii, exteriori sistemului lingvistice, şi anume prin schimbări în *bazele* limbii, prin schimbări în om (*op. cit.*, p. XLIV). Problema schimbărilor în limbă fiind una dintre problemele fundamentale ale lingvisticii generale, G. Ivănescu, pe linia începută de Philippide, formulează următorul răspuns: „Limba se schimbă întîi de toate pentru că se schimbă omul fizic, psihic şi spiritual" (*op. cit.*, p. XLIV). După G. Ivănescu, schimbările fonetice sînt „fiziologice, mecanice, iar nu «fonologice»", în sensul că nu sînt „funcționale", adică nu au drept finalitate îmbunătățirea sistemului lingvistic, cum susțin structuraliştii. Ele nu se produc, altfel spus, în vederea perfecționării procedeelor de expresie a faptelor spirituale, ci sînt, cum spuneau neogramaticii „oarbe", „adică se produc după alte necesități decît acelea ale sistemului de semne, anume după necesitățile articulărilor, şi de aceea duc la o dezorganizare a sistemului morfologic şi lexical" (*op. cit.*, p. XXXVIII).

Spre deosebire de A. Philippide şi ca o completare foarte importantă a teoriei acestuia, G. Ivănescu a demonstrat în mai multe studii că fenomenul adaptării unei limbi la baza de articulație şi la baza psihologică străine are loc numai în *anumite* epoci din evoluția unei limbi. Astfel, adaptarea limbii latine la bazele de articulație şi psihologice ale diferitelor popoare din Imperiul roman a avut loc numai între secolele al V-lea — al VII-lea (eventual al VIII-lea). Acțiunea bazei de articulație nu se manifestă în epocile de intense relații economice, politice, culturale. De asemenea, „determinismul" lui Philippide este valabil numai pentru graiurile populare şi pentru formele populare de cultură, aşa-numitele culturi minore, etnografice, şi nu pentru culturile majore sau istorice şi limbile literare în care acestea îşi găsesc expresia. (cf. în acest sens, studiul lui G. Ivănescu, *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în „Philologica" II, Craiova, 1972, p. 5-25). În completarea şi dezvoltarea teoriei despre limbaj a lui A. Philippide, G. Ivănescu a acordat o atenție specială relației dintre gîndire şi sistemul lingvistic (morfologic-lexical). Dezorganizat mereu de schimbările „oarbe" din sistemul fonetic, sistemul limbii este îmbunătățit prin acțiunea bazei psihologice sau spirituale a limbii. Aceasta din urmă reprezintă „o bază de existență, de structurare şi de schimbare pentru limbă", ea „impune funcții elementelor limbii", în timp ce prima, baza articulatorică „dă limbii existența ei materială" (*op. cit.*, p. XLVI). Teoria astfel completată este opusă de G. Ivănescu punctului de vedere structuralist, care vede în limbă numai un sistem de funcțiuni, iar schimbările se realizează numai în vederea îmbunătățirii funcționalității sale. Preocupările privind raportul dintre limbă şi gîndire l-au condus pe G. Ivănescu la formularea unei teorii originale cu privire la sintaxă.

Teoria limbajului dezvoltată de A. Philippide şi completată de G. Ivănescu deschide o nouă perspectivă a lingvisticii, în care limba este explicată în primul rînd prin om. Acestui nou stadiu al ştiinței limbii, conchide G. Ivănescu, i se poate da denumirea de *stadiul antropologic* sau *antropologist*.

În formația sa de specialist în problemele de istorie a limbii române, rolul profesorului A. Philippide, cum s-a mai spus, a fost de asemenea hotărîtor. Dar, ca și în cazurile precedente, elevul nu a acceptat necritic toate ideile profesorului său, fie că a fost vorba de unele chestiuni de amănunt, fie că în centrul atenției s-au aflat probleme fundamentale ale acestei ramuri a lingvisticii românești. Una dintre chestiunile fundamentale în rezolvarea căreia G. Ivănescu s-a despărțit total de marele său model este aceea privitoare la teritoriul de formare a limbii și poporului român. G. Ivănescu a putut avea la dispoziție o serie de date științifice, în primul rînd de natură arheologică, pe care Philippide nu avea cum să le cunoască, din cauza stadiului incipient de dezvoltare a acestei științe în România de atunci. Aceste informații noi, coroborate cu modificarea justificată a cronologiei relative a unor fenomene fonetice latinești populare și românești primitive, i-au permis savantului să dovedească faptul că în teritoriul de formare intra și teritoriul romanizat de la nordul Dunării, pe care Philippide îl exclusese din vatra primitivă românească. Pe lîngă aceasta, în vreme ce Philippide s-a oprit la stadiul cel mai vechi din existența limbii române și a dialectelor ei, stadiu care, fără îndoială, prezintă cele mai complicate probleme ale istoriei poporului român și a limbii sale, G. Ivănescu a continuat cercetarea istoriei limbii române pînă în zilele noastre. El a oferit științei românești prima istorie *completă* a limbii române, care este totodată o sinteză creatoare a contribuțiilor tuturor celor trei școli lingvistice românești în acest domeniu. Preparativele pentru realizarea operei monumentale, deja menționate, *Istoria limbii române*, au început încă din anii de pregătire științifică și s-au concretizat în numeroase studii speciale, multe publicate, altele încă în manuscris. Dintre cele publicate, teza sa de doctorat, *Problemele capitale ale vechii române literare* a marcat o nouă epocă în dezvoltarea preocupărilor de istorie a limbii române literare. Pentru prima dată, G. Ivănescu a susținut cu numeroase argumente existența în epoca veche a așa-numitelor dialecte literare, variante teritoriale ale limbii române literare, teorie care astăzi cîștigă tot mai mulți adepți.

Dintre meritele cu totul remarcabile ale lui G. Ivănescu în domeniul istoriei limbii române mai menționăm: teoria privind stilurile limbii literare; conceptul de limbă poetică (artistică); conceptul de română primitivă; teoria privind structura dialectală a teritoriului dacoromân; viziunea originală privind raporturile interdialectale în perioada cea mai veche a limbii române; distingerea, cu probe numeroase, a unor variante dialectale în latina populară de la baza limbii române, în epoca de formare a limbii române și în perioada numită româna comună; realizarea unei istorii a graiurilor populare, paralelă cu cea a limbii române literare; contribuții numeroase în problema cronologiei relative a fenomenelor fonetice, morfologice, sintactice, lexicale; stabilirea, pe baza acestei cronologii, a perioadelor de evoluție a limbii române (o nouă periodizare a istoriei limbii române); realizarea, pentru prima dată, a unei sintaxe istorice a limbii române; tratarea, pentru prima dată, a istoriei limbii române în cadrul general al istoriei politice, economice, culturale și sociale a poporului român, pe epoci și orînduiri sociale. Multe alte merite trebuie să rămînă nepomenite aici, din cauza scurtimii care îi este proprie acestei *Laudatio*. Dar pentru cercetătorii actuali şi viitori, operele de istorie a limbii române ale lui G. Ivănescu au devenit sau vor deveni cărţi de căpătîi, lucrări fundamentale, de referinţă.

Sfera de activitate lingvistică a lui G. Ivănescu capătă contururi şi mai largi în urma contactului, la Paris şi la Roma, între 1934-1936, cu ideile şi cursurile universitare ale unor mari specialişti în domeniul limbilor indoeuropene. Preocupările în acest domeniu au început încă în vremea studiilor universitare de la Iaşi, sub forma unor lecturi ale unor tratate fundamentale de indoeuropeistică. La Paris, G. Ivănescu a frecventat cursurile de limbi celtice ale lui J. Vendryes, iar la Roma, pe cele de sanscrită ale lui C. Formichi. Tot acum, G. Ivănescu se preocupă şi de studiul romanisticii, participînd la seminariile de filologie comparată ale lui Mario Roque, la Paris, şi la cursurile de filologie romanică ale lui G. Bertoni, la Roma. Contactul aprofundat cu operele unor gînditori ca B. Croce, K. Vossler, G. Gentile, L. Blaga şi alţii, realizat în perioada studiilor în străinătate, îl vor determina pe G. Ivănescu să aducă determinismului lui A. Philippide corecţii serioase în ceea ce priveşte rolul spiritului în viaţa limbii.

Preocupările de romanistică s-au concretizat în publicarea a peste 10 studii în acest domeniu, precum şi în elaborarea unor cursuri universitare încă nepublicate. Cele din domeniul indoeuropeisticii, constînd în peste 25 de studii apărute în reviste de specialitate, din ţară şi străinătate, dar mai ales din lucrarea monumentală, elaborată împreună cu Th. Simenschy, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, Bucureşti, 1981, au contribuit ca numele lui G. Ivănescu să fie cunoscut în cercurile largi ale specialiştilor în această ramură foarte importantă a lingvisticii din toate ţările lumii.

Dar activitatea ştiinţifică a lui G. Ivănescu a îmbrăţişat şi alte domenii învecinate cu ştiinţa limbii. Spirit enciclopedic, el s-a preocupat, printre altele, de adunarea unor creaţii folclorice, publicîndu-le în diferite reviste. În acelaşi timp, a publicat creaţii populare adunate de alţii, cum este cazul cu culegerea lui Mihai Costăchescu, şi a elaborat lucrări de interpretare a folclorului, cum este cea care se ocupă de geneza şi tipologia baladei *Mioriţa*. Nu a rămas străin nici de studiul numelor proprii, propunînd explicaţii noi unor hidronime ca *Jijia*, *Prut*, *Argeş*, *Dunăre*, *Năruja*, *Ozana* etc. De altfel, preocuparea pentru găsirea etimologiilor juste ale cuvintelor româneşti neclarificate din acest punct de vedere (şi numărul acestora este de ordinul miilor) a fost permanentă în toată activitatea lui G. Ivănescu, începînd chiar cu prima lui contribuţie ştiinţifică, din anul 1934: note lingvistice asupra unor apelative şi nume proprii. Un interes deosebit a arătat G. Ivănescu studiului elementelor străine ale lexicului românesc. Astfel se explică preocupările sale speciale de slavistică, bizantinistică, germanistică, în afara faptului că aceste domenii l-au interesat în calitatea sa de indoeuropeist. În ultima parte a activităţii, G. Ivănescu a manifestat un interes susţinut pentru problemele de cultivare a limbii române literare, intervenind în unele chestiuni controversate cu marea autoritate pe care i-o conferea cunoaşterea unor cîmpuri atît de vaste ale lingvisticii. Numeroase contribuţii de acest fel au fost publicate în revistele ieşene „Cronica“ şi „Convorbiri literare“, de unde ar putea fi adunate într-un volum care ar interesa pe mulţi cititori. Nu fără importanţă pentru istoria culturii româneşti contemporane sînt apoi numeroasele sale articole de amintiri referitoare la unele personalităţi ştiinţifice şi literare, precum şi la unele evenimente culturale şi ştiinţifice la care sărbătoritul a fost martor de-a lungul bogatei şi intensei sale vieţi ştiinţifice. Participant activ la numeroase întîlniri ştiinţifice naţionale şi internaţionale, G. Ivănescu a intervenit întotdeauna în discuţii, aducînd de fiecare dată contribuţii şi interpretări proprii, originale, în chestiunile aflate în dezbatere. Multe dintre aceste intervenţii au văzut lumina tiparului în publicaţiile ştiinţifice ale acestor reuniuni ştiinţifice. Dinamism şi iniţiativă, îmbinate cu multă perseverenţă, a dovedit profesorul G. Ivănescu în conducerea unor instituţii ştiinţifice, a unor publicaţii ştiinţifice apărute la Iaşi, la Timişoara sau la Craiova, a unor societăţi ştiinţifice (de studii orientale, de limbi clasice etc.). În mod permanent a fost înconjurat de colaboratori, de foşti elevi, colegi mai tineri sau mai în vîrstă, cărora le-a insuflat încredere în forţele lor spirituale şi i-a îndrumat pe calea dificilă a cercetării originale. Spirit critic, a luat atitudine faţă de ideile care i se păreau nejuste sau eronate, primind însă, la rîndul său, observaţiile întemeiate ale altora. Nu arareori în lucrările lui G. Ivănescu se întîlnesc pasaje în care el revine asupra unor explicaţii ale sale mai vechi sau recunoaşte corectitudinea soluţie propuse de un alt cercetător, acceptînd-o. Puţini sînt cercetătorii care să recunoască în mod deschis că în cutare chestiune au comis o greşeală. G. Ivănescu se află printre aceştia, dovedind astfel o superioritate etică demnă de a fi urmată. Personalitatea complexă a savantului sărbătorit este dominată de o trăsătură cu totul remarcabilă: mobilitatea spirituală cu totul ieşită din comun, care se bazează pe un fond de cunoştinţe de o rară vastitate şi profunzime, ceea ce are drept urmare formularea necontenită, în orice contribuţie, a unor idei cu totul noi, puternic marcate de originalitatea autorului. Surprinzătoare la început, aceste idei, rumegate de cel care le-a primit, regîndite şi verificate cu alte date, ajung pînă la urmă să-l cucerească pe primitor. În acest mod, prestigiul ştiinţific al sărbătoritului savant s-a răspîndit printre numeroşii săi admiratori din întreaga ţară, precum şi din străinătate, iar opera sa ştiinţifică a început să dea roade noi, care, sîntem siguri, se vor înmulţi mereu cu fiecare nouă generaţie de cercetători ai celei mai complexe şi mai importante creaţii a spiritului uman: limba.

Cu prilejul aniversării frumoasei vîrste de 75 de ani, colectivul de redacţie al „Analelor“ urează profesorului nostru, marele învăţat şi reprezentant de frunte al Şcolii lingvistice ieşene, o viaţă îndelungată, multă sănătate şi putere de muncă, pentru ducerea la bun sfîrşit a numeroaselor şi importantelor sale proiecte de lucrări, spre gloria personală, a lingvisticii şi a ştiinţei româneşti[1].

---

[1] Din păcate, profesorul G. Ivănescu s-a stins cu cîteva luni înainte de aniversarea vîrstei de 75 de ani, pe data de 3 iunie, 1987.

Ion Turcuş (1924-1981) *

În ziua de 8 septembrie 1981 s-a stins din viaţă Ion Turcuş, lector la Catedra de limba română a Facultăţii de filologie şi, în ultimii ani, cercetător ştiinţific în cadrul colectivului de toponimie al Centrului de lingvistică, istorie literară şi folclor.

Născut în anul 1924, la 22 decembrie, în satul Dragomireşti din Maramureş, Ion Turcuş a avut parte de o formaţie temeinică ştiinţifică şi literară, mai întîi ca elev al Liceului internat „C. Negruzzi", apoi ca student al secţiei de franceză şi română a Facultăţii de filologie din Iaşi. Inteligenţa sa cu totul remarcabilă, unită cu o mare capacitate de receptare critică şi creatoare a ideilor celor mai subtile ale culturii umaniste, a atras atenţia profesorilor săi din Universitate, care i-au dat posibilitatea să-şi pună în valoare aptitudinile intelectuale şi didactice în cadrul Catedrei de limba română, mai întîi ca preparator, apoi ca asistent şi lector universitar. Ion Turcuş a ţinut cursuri şi seminarii de *Introducere în lingvistică*, *Istoria limbii române* şi *Fonetică şi fonologie*. El a redactat şi a pus la dispoziţia studenţilor un curs universitar de *Introducere în lingvistică* şi un altul de *Fonetică generală*. A publicat studii şi recenzii cu subiecte din lingvistica românească, precum şi articole şi note de critică literară, în revistele ştiinţifice şi literare ieşene.

În ciuda îndelungatelor suferinţe fizice, Ion Turcuş a constituit o prezenţă intelectuală remarcabilă. Spirit subtil cu o cultură literară şi lingvistică profundă, cu sufletul deschis spre lume şi spre oameni, capabil să se bucure de frumuseţile vieţii şi ale ideilor, Ion Turcuş credea în valorile culturii şi în valorile morale, pe care le-a promovat cu stăruinţă în rîndul numeroaselor generaţii de studenţi care i-au audiat cursurile. Adversităţilor vieţii avea puterea să le opună un humor sănătos, o glumă subtilă, şi, de multe ori, o veselie molipsitoare şi tonifiantă, toate izvorînd din fondul primar, din zestrea spirituală şi morală a mediului sătesc maramureşan din care îşi trăgea obîrşia. Notele dominante ale spiritului său ales au fost suavitatea, bunătatea, delicateţea sufletească, discreţia, omenia. Foştii lui studenţi, colegi şi prietenii care l-au cunoscut îndeaproape îi păstrează o amintire de neuitat.

---

* Apărut în volumul *Universitatea „Al.I. Cuza"*, Iaşi, septembrie-decembrie, 1981, p. 60-61.

Sigle şi bibliografie

AA = „Analele Academiei Române", Bucureşti, 1880 ş.u.

AIS = K. Jaberg şi J. Jud, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Bd. III, II Teil

ALM = Udler, Rubin Jakovlevič (ed.), *Atlasul lingvistic moldovenesc*, vol. 1:1/2, vol. 2:1/2, Chişinău, Cartea moldovenească, 1968-1972

ALR = Pop, Sever/Petrovici, Emil, *Atlasul lingvistic român*, Cluj/Sibiu/Leipzig/Bucureşti, 1938

Armbruster, *Romanitatea* = *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972 (reeditat, Bucureşti, 1993)

Arvinte, *Dt. Entlehn.* = V. Arvinte, *Die deutschen Entlehnungen in den rumänischen Mundarten (nach den Angaben des Rumänischen Sprachatlasses)*, Berlin, Akademie-Verlag, 1971

Arvinte, *Român* = V. Arvinte, *Român, românesc, România. Studiu filologic*, Bucureşti, 1983 (reeditat, Bacău, 2004)

Arvinte, *Terminologia* = V. Arvinte, *Terminologia exploatării lemnului şi a plutăritului*, în SCŞt. Iaşi, VIII (1957), 1, p. 1-185

Arvinte, V., *Die Rumänen. Ursprung, Volks- und Landesnamen*, Tübingen, 1980

Bărbulescu, I., *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, Bucureşti, Ed. Casei Şcoalelor, 1928.

Bărbulescu, I., *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi*, Bucureşti, Ed. Casei Şcoalelor, 1929.

Bartoli, G. Vidossi (1945): *Alle porti orientali d'Italia*, Torino

Bartoli, M., *Das Dalmatische*, I, II. *Sitzungsberichte*. Lingv. Abteilung, IV-V, Wien, 1906

BDLR = I. Gheţie, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975

Berneker SEW = E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1908-1913

Bianu, Ioan/Hodoş, Nerva/Simonescu Dan, *Bibliografia românească veche 1508-1830*, 4 vol., Bucureşti, EA, 1903-1944.

Bianu, Ioan, et al., *Catalogul manuscriptelor româneşti din Biblioteca Academiei Române*, 4 vol., Bucureşti/Craiova, EA, 1899-1967.

BIFRPh. = „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", Iaşi, 1934-1945

Bîrleanu, Ion-Horia, *Emigrări ardeleneşti la est de Carpaţi. Consecinţe lingvistice*, Iaşi, 1998.

Bîrleanu, Ion-Horia, *Graiurile din Valea Şomuzului Mare*, I, *Formarea numelor de sate*, Iaşi, 1999.

Bonfante *Studi* = G. Bonfante, *Studi romeni*, Roma, 1973

Borcia, I., *Deutsche Sprachelemente im Rumänischen*, „Zehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache" (1904)

Borcia, I., *Deutsche Sprachelemente im Rumänischen*, Zehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (1904), 138-253.

BRV = *Bibliografia românească veche*, de I. Bianu, N. Hodoş şi D. Simionescu, 4 vol., Bucureşti, 1903-1944

Călinescu, G., *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Bucureşti, Ed. Fundaţiei Regale pentru Literatură şi Artă, 1941; ediţia a II-a, revăzută şi adăugită; ediţie şi prefaţă de Alexandru Piru, Bucureşti, Ed. Minerva, 1982.

Capidan, Th., *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Bucureşti, Academia Română, 1932.

Capidan, Th., *Meglenoromânii*, vol. 1: *Istoria şi graiul lor* (1925), vol. 2: *Literatura populară la meglenoromâni* (1928), vol. 3: *Dicţionar meglenoromân* (1934), Bucureşti, EA, 1925-1934.

Capidan,Th., *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1932

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi*, 3 vol., Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1940-1945.

Chiţimia, C. Ion/Simionescu, Dan (edd.), *Cărţile populare în literatura românească*, vol. 1/2, Bucureşti, Ed. pentru Literatură, 1963.

Constantinescu, N.A., *Dicţionar onomastic românesc*, Bucureşti, EA, 1963.

Coseriu E., *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels*, München, 1974

Coseriu E., *Theodor Gartners Werk in Bereich der Rumänistik*, în *Akten der Theodor Gartner-Tagung* (*Rätoromanisch und Rumänisch*) *in Vill/Innsbruck 1985*, în *Romanica Aenopontana*, XIV, Innsbruck, 1987

Dahmen, W., J. Kramer, *Die Situation des Istrorumänischen in Žeianie*, în *Europa Ethnica*, Jg. 2, 1977

Deanovič (1954): *Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria. Grammatica, testi, glossario*, Zagreb

Densusianu, O., *Histoire de la langue roumaine*, vol. 1: *Les origines* (1902), vol. 2: *Le seizième siècle, Opere*, II; ediţie îngrijită de Boris Cazacu, Valeriu Rusu şi I. Şerb (vol. al II-lea: ediţie critică şi note de Valeriu Rusu, prefaţă de B. Cazacu). Bucureşti, Minerva, 1975.

DERS = *Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-române*, 1374-1600 (ed. G. Bolocan), Bucureşti, 1981

Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900, Centrul de Lingvistică, Istorie Literară şi Folclor al Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi, Bucureşti, EA, 1979.

Doria, M. *Dalmatico. Storia linguistica esterna*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, II, Tübingen, 1989, p. 530-536

Drăganu, N., *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi a onomasticii*, Bucureşti, EA, 1933.

Dragomir, S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959

Dt. Wt. = Fr.L.K. Weigand, *Deutsches Wörterbuch*, Fünfte Auflage, nach des Verfassers Tode vollständig neu bearbeitet von Karl von Bahder, Hermann Hirt, Karl Kant, herausgegeben von Hermann Hirt, Giessen, 1909-1910

ELR = Sextil Puşcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj-Bucureşti, 1937

EWDS^{22} = F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch des deutschen Sprache*, 22 Auflage, Berlin/New York, 1989

EWUR = Tamás, Lajos, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörtert)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

Gáldi, L., *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'epoque des Phanariotes*, Budapest, 1939.

Gamillscheg, E., *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti* (*Gerichtsbezirk Olt, Kreis Vedea*), Jena/Leipzig, Wilhelm Gronau W. Agricola, 1936

Gartner, Th., *Über den Volksnamen der Rumänen*, Csernowitz, 1893

Gaster, Moses, *Chrestomatie română*, Texte tipărite şi manuscrise, gramatică şi un glosar româno-francez de..., vol. 1: *Introducere, gramatică, texte* (1550-1710), vol. 2: *Texte* (1710-1830), *Dialectologie, literatură populară, glosar*, Leipzig/Bucureşti, Brockhaus/Socec & Co., 1891.

Găzdaru, D. *Studii istorico-filologice*, Freiburg i Br., 1974

Găzdaru, D., *Numele etnice ale istroromânilor*, în, *Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide"*, 1, Iaşi, 1934, p. 33-62

Giurescu, C., *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*, Bucureşti, Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii istorice, Seria II, Tom. 37 (1915), 479-543.

Graur, Al. *Le suffixe thrace* -ISK- , în *Mélanges linguistiques*, Paris-Bucarest, 1936

Graur, Al. *Sur le thrace -iskos-*, în *Bulletin linguistique*, VI, Bucarest, 1938

Hasdeu, Bogdan-Petriceicu, *Cuvente den bătrîni*, vol. 1: *Limba română vorbită între 1550-1600*, Bucureşti, EA, 1879; vol. 2: *Cărţile poporane ale românilor în secolul XVI, în legătură cu literatura poparană cea nescrisă*, Leipzig, Harrassowitz/Bucureşti, Direcţiunea Arhivelor Statului, EA, 1880; *Cuvente den bătrîni, Supplement la Tomul I*, Leipzig, Harrassowitz/Bucureşti, Direcţiunea Arhivelor Statului, EA, 1880; reeditare de Gheorghe Mihăilă, Bucureşti, vol. 1 (1983), vol. 2 (1984).

Hermann, P., *Deutsches Wörterbuch*, bearbeitet von Werner Betz, 7., durchgesehene Auflage, Tübingen, 1976

Iordan, I., *Român, românesc*, în *Limba română*, XXVI, 1, Bucureşti, 1977

Iordan, I., *Toponimia românească*, Bucureşti, EA, 1963.

Iorga, N., *Byzance après Byzance. Continuation de «l'Histoire de la vie byzantine»*, Bucureşti, Institut d'Études byzantines, 1935.

Iorga, N., *Istoria literaturii româneşti*, vol. 1, Bucureşti, Suru, 1925.

Istoria limbii române, 2 vol., Bucureşti, EA, 1965/1969.

Istoria României, vol. 1 (1962), vol. 2-4 (1964), Bucureşti, EA, 1962-1964.

Ivănescu, *Istoria* = Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, Junimea, 1980

Ivănescu, *Problemele* = Gheorghe Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1948 (extras din «Buletinul Institutului de Filologie Română ‹A. Philippide›», vol. 11/12, Iaşi, 1944/1945)

Jireček C., *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I-III, Wien, 1901-1903

Kovaček A. *Istroromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984

Kramer, J. *Rumänisch: Areallinguistik*, II, *Aromunisch*, în *Lexikon der Romanstischen Linguistik*, III, Tübingen, 1989, p. 423-435

LEW= Walde-Hoffmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg, 1954

Meteş, Şt., *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX*, Bucureşti, 1977

Mihăescu, *Influenţa grecească* = H. Mihăescu *Influenţa grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, Bucureşti, 1966.

Mihăescu, *La Romanité* = H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993

Mihăilă, Gh., *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, Bucureşti, EA, 1960.

Mîndrescu, S.C., *Influenţa culturei germane asupra noastră. Influenţa germană asupra limbei române*, Iaşi, Tipografia «Dacia», 1904.

Murnu, G., *Studiu asupra elementului grec antefanariot în limba română*, Bucureşti, Göbl, 1894.

Niculescu *Individualitatea* =, Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, Bucureşti, 1978

Nistor, I., *Emigrările de peste munţi*, Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Literare, Seria II, 28 (1906), 816-865.

Panaitescu, P.P., *Dreptul la strămutare al ţăranilor în ţările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)*, în: *Studii şi materiale de istorie medie*, vol. 1, Bucureşti, EA, 1956, 63-122.

Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947

Panaitescu, P.P., *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969

Papahagi, P. *Numiri etnice la aromâni*, în *Memoriile Academiei Române, Memoriile Secţiei Literare*, Seria III, Tom. III, Bucureşti, 1925-1927

Papahagi, T., *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic*, Bucureşti, 1963

Paris, G., *Romani, Romania, lingua romana, romanicum*, în *Romania*, I, Paris, 1872, p. 1-22

Pascu *Sufixele* = G. Pascu *Sufixele româneşti*, Bucureşti, 1916

Philippide, A., *Un specialist român la Lipsca*, Iaşi, 1909

Philippide, OR = *Originea românilor*, Iaşi, vol. I, 1925; vol. II, 1927

Prodan, D., *Supplex libellus Valachorum. Din istoria formării naţiunii române*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1984.

Puşcariu *Limba română* = S. Puşcariu, *Limba română*, vol. I, *Privire generală*, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1940; vol. II, *Rostirea*, Bucureşti, EA, 1959 (vol. 1 retipărit, cu prefaţă de G. Istrate, note, bibliografie de Ilie Dan, Bucureşti, Minerva, 1976

Puşcariu, S. (în colab. cu M. Bartoli, A. Belulovici şi A. Byhan), *Studii istroromâne*, vol. 1: *Texte*, Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Literare 28 (1906); vol. 2: *Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân* (1926); vol. 3: *Bibliografia critică, listele lui Bartoli, texte inedite, note, glosar*, Bucureşti, EA (1929), 1906-1929.

Puşcariu, S., *Studii istroromâne*, II, *Introducere-Gramatică-Caracterizarea dialectului istroromân*, Bucureşti, 1926

Rosetti, Al., B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. 1: *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Bucureşti, Minerva, 1971

Rosetti, *Istoria* = *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 1968, ed. def. 1986

Russo, D., *Elenismul în România. Epoca bizantină şi fanariotă*, Bucureşti, Göbl, 1912.

Russo, D., *Studii istorice greco-române*, opere postume, 2 vol., publicate sub îngrijirea lui Constantin C. Giurescu de Adriana Camariano şi Nestor Camariano, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1939.

Rusu, V., (ed.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Scrisul Românesc, 1984.

Şăineanu, L., *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*, vol. 1: *Introducerea*, vol. 2: *Vocabularul*, 1: *Vorbe populare*, 2: *Vorbe istorice*, Bucureşti, Socec, 1900.

Saramandu, N. (1984): *Aromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, p. 423-476

Skok, P., *Considérations générales sur le plus ancien istroroman*, în *Sache, Ort und Wort. Jakob Jud zum sechzigsten Geburtstag* (*Romania Helvetica*, 2), Genève/Zürich, 1943, p. 472-485

Skok, P., *Contribution à l'étude de istriote prévénitien*, în *Mélanges Prokop M. Haškovec*, Brno, 1936, p. 310-315

Tagliavini, C., *Einführung in die romanische Philologie*, München, 1973

Tagliavini, *Originile* = Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine. Introducere în filologia romanică*, Bucureşti, 1977

TDR = *Tratat de dialectologie românească*, (ed. V. Rusu), Craiova, 1984

TRDW (DRG) = H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden, 1985 (cu etimologii revăzute de Vasile Arvinte)

Ursu, N.A., *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1963.

Vasmer REW = M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I-III, Heidelberg, 1950-1959

Vianu, T. (ed.), *Contribuţii la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. 1 (1956), vol. 2 (1958), vol. 3 (1962), Bucureşti, EA, 1956-1962.

Vianu, T., *Arta prozatorilor români*, Bucureşti, Ed. Contemporană, 1941.

Vlad, M.D., *Colonizarea rurală în Ţara Românească şi Moldova (secolele XV-XVIII)*, Bucureşti, EA, 1973.

Weigand, G., *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, vol. 1: *Land und Leute*, vol. 2: *Volksliteratur der Aromunen*, Leipzig, Barth (Arthur Meiner), 1895/1894.

Weigand, G., *Wlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung*, Leipzig, 1892

Weisgerber L., *Der Sinn des Wortes «Deutsch»*, Göttingen, 1949

Weisgerber L., *Deutsch als Volksname, Ursprung und Bedeutung*, Stuttgart, 1953

Weisgerber L., *Die vier Stufe in der Erforschung der Sprachen*, Düsseldorf, 1963

31.347

TIPARUL EXECUTAT LA
IMPRIMERIA EDITURII UNIVERSITĂȚII
„ALEXANDRU IOAN CUZA" DIN IAȘI
700511 Iași, Păcurari 9, tel./fax 0232 314947
Format: 70×100/16
Coli tipo: 35,25
Apărut: 2006
Comanda: 411

Informații și comenzi:
www.editura.uaic.ro
editura@uaic.ro